Prof. Dr. MUSTAFA AKDAĞ
TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI (Celalî İsyanları)

Prof. Dr.
MUSTAFA AKDAĞ

TÜRK HALKININ DİRLİK ve DÜZENLİK KAVGASI
CELALÎ İSYANLARI

cem/TARİH

TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI

KÜLTÜR DİZİSİ

Türk Halkının
Dirlik ve Düzenlik Kavgası
"Celalî İsyanları"
Prof. Dr. Mustafa Akdağ
Eylül 1995 / Cem Yayınevi
Dizgi: Cem Yayınevi
Baskı: Günay Matbaacılık ve Ciltçilik
ISBN: 975-406-540-3
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No:11
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel: 243 05 50 / 243 20 23 • Faks: 244 15 33

Prof. Dr. MUSTAFA AKDAĞ

TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI

"CELALÎ İSYANLARI"

cem yayınevi

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (1500-1610)

A. Konu ve Kaynaklar
1. Oluntuyu Tanımlama 13
2. Kavgadaki Eylemci Gruplar ve Yılgünsel Sınır 15
3. XVI'ncı Yüzyıl İç Kavgaları Üzerindeki Eski Klasik Bilgi ve Yorumlar 21
4. Kaynaklar ve Yazıltılar 28

I. Kısım
Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Durumu ve İdarî Düzeni

A. İktisadî Darlık
1. Hariçle Ticarî Münasebetler ve Yerli Sanatların İlk Sendelemesi 33
2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Para Rejimi 36
3. Eşya Fiyatlarının Yükselmesi 42
B. Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi
1. Devletin Vergi Koyma Şekli ve Reayanın Mükelleflik Sıfatı 45
2. Vergi Toplama Teşkilâtı 49
3. Osmanlı Vergi Sisteminin Değişmesi 51
C. Ziraî Ekonomide Kriz
1. Çiftliklerin Teşekkülü 61
2. Çiftbozan Reaya ve Levendatın Artması 69
3. Hububat Darlığı 74
D. İdarî Düzen
1. Vilâyet ve Sancaklar 86
2. Kazalar ve Nahiyeler 90

XVI'ncı Yüzyılın Ortalarında Türkiye

A. Dirlik ve Düzenliğin Bozulması
1. Toplumun Duyduğu Sıkıntı 93
2. Haramîlikte Artma 97
3. Büyük Şehirlerde Güvensizlik 102
B. Hükümet İdaresindeki Aksaklıklar
1. Şehzadelerin Taht Kavgaları 108
2. Devlet Hizmetlerinin Durumu 110
3. Sefer İşlerinin İç Düzensizlikteki Etkileri 112

II. Kısım
XVI'ncı Yüzyılın Başlarında Çok Artan Çiftbozanların Getirdiği Sorunlar

1. İlk Toplu Levent - Sekban Hareketleri 115
2. Çiftbozan - Levent Birikintilerinin Genel Güvenliği Sarsması 122
3. Çiftbozan - Levent Birikintilerinin Celâlî Bölüklerine Dönüşümü 139
4. Çiftbozanların Kıyı Bölgelerindeki Soygun Biçimi 144
5. Gezginci Yaşantı Gruplarının Soygunları 149

III. Kısım
Büyük Öğrenci Hareketlerinin Başlama ve Genişleme Dönemi

A. Öğrenci Çılgınlıklarını Yaratan Ortam
1. Medrese Öğrencilerinde Ruhsal Bunalım 153
2. Medrese Öğrencilerinin Ahlâk Dışı Eylemleri 156
3. Yoğun Karışıklık Bölgeleri 160
B. Öğrenci Ayaklanmalarının Başlaması
1. 1558 - 1559 Bunalımının Yarattığı Fırsat 163
2. Kanunî Süleyman'ın Son Yıllarında Öğrenci Hareketleri 171
3. Sarı Selim'in Padişahlığı Süresinde Öğrenci İsyanlarının İç Kavgaya Dönüşmesi 178
C. Levent ve Öğrenci Hareketlerine Karşı Hükümetin Savaşma Yöntemi
1. Sancaklara Muhafızlar ve Müfettişler Atanması 207
2. İl Erleri Örgütünden Yararlanma 210
3. Gençlerin Kefile Bağlanmaları 212
4. Halkın Silahtan Arınması 214
5. Kanun Dışı Tedbirler 215
6. Düzenlik Örgütlerindeki Yetkililerin Kişisel Davranışları 222
D. Büyük Kavgada Askerîler
1. Vilâyet Hizmetlilerinin İsyancı Özgenlikleri 225
2. Fesatçı ve İsyancı Timarlı Sipahîler 226
3. Soyguncuların Ehl-i Örf Kesimi 242
4. Ehl-i Şer'in Soygun ve Gaspları 251

IV. Kısım
1575 - 1597 Arasında Suhte Meselesi

A. Suhte Ayaklanmaları ve Talebenin Durumunu Düzene Koyma Çabaları
1. İlk Islah Tedbirleri ve Ayaklanmaların Devamı 253
2. İran Harbi Başlarken İç Düzensizlikten Duyulan Umumî Korku 261
3. Suhtelerin Durumunu Islah için Nişan-ı Hümayûn Yayınlanması ve Suhte Cürümlerinin Affı 262
4. Alınan Tedbirlerin İsyan Üzerindeki Tepkileri 264
B. Ehl-i Örf ile Suhte Arasındaki Düşmanlığın Büyümesi ve Anadolu'daki Etkileri
1. Talebenin Ehl-i Örfe Sataşmalarındaki Artma ve Vilâyet İdarecilerinin Karşı Hareketleri 266
2. Talebenin Kefile Bağlanması, Yeni Toplantılar ve Hükümet Adamlarına Karşı Cinayetler 267
3. Umumî Suhte Teftişi ve Halktan Silah Toplanmasının Geniş Tepkileri 270
4. 1579 Nişan-ı Hümayununun Yeniden Yayınlanması 272

C. 1584 Nişan-ı Hümayunu ve Mühim Neticeleri
1. Yeni Bir Nişan-ı Hümayun Neşri: Kemerbaşılar Seçilmesi ... 273
2. Mukavelelerin Etkisi ... 276
3. Suhte İsyanlarının Gücünü Kaybetmesi (1587 - 1597) ... 281

V. Kısım
Reaya ile Ehl-i Örf Arasında Mücadele

A. Ehl-i Örfe Karşı Sancaklarda Ayaklanmalar
1. Anadolu'nun Ehl-i Örf ile Didişmesi ... 283
2. İç Çekişmelerde Hükümetin Güttüğü Siyaset ... 287
B. İran Harpleri Başlarken Anadolu
1. Harbin Arifesinde Halkın Durumu ... 289
2. Sefer Açılırken Anadolu'da Duyulan Umumî Korku ... 291
3. Kadılar ile Reayanın Birleşmesine Karşı Ehl-i Örfün Tutumu ... 292
4. Düzenli Asi Levent Bölükleri ve Başbuğları ... 297
C. 1584'te Suhtelere Karşı Uygulanan Sertliğin Doğurduğu Büyük Karışıklık
1. Ehl-i Örfün Levent ve Sekbanlarla Vilâyet Devrine Çıkmaya Başlamaları ... 302
2. 1584 Yılı Umumî Suhte Teftişinin Anadolu'daki Tepkileri ... 305
3. Dirlik Erbabının Mücadeleye Karışması ... 308
D. 1584'ten Sonra İç Kavgaların Yeni Safhası
1. Levent Gruplanmalarının Hızlanması ve Beylerin Vilâyet Teftişleri ... 316
2. Mazul Beylerin İsyana Karışmaları ... 320
3. Kapukullarının Anadolu Olaylarına Karışmaları ... 323
4. 1587 Teftişinden Sonra Mücadelenin Yeni Safhası ... 326
E. Avusturya Harplerinin Başlaması Üzerine Mücadelenin Yeniden Alevlenmesi
1. 1591'de Anadolu Hadiselerinin Aldığı Durum ... 329
2. Ehl-i Örfe Karşı Halkın Kendini Koruma Hakkı: Birinci Adalet Fermanı ... 330
3. 1593 Avusturya Seferi'nin Anadolu'da Doğurduğu Büyük Karışıklık ... 333
4. Adalet Fermanlarının Yeniden İleri Sürülmesi ... 337
F. III. Mehmet'in Açtığı Eğri Seferi'nin Anadolu Karışıklıklarına Etkisi ve Sonuçları
1. Sefer Açıklandığı Sırada, Anadolu'nun Genel Durumu ... 340
2. Anadolu Vilâyetlerinde Düzenliği Koruma Tedbirleri ... 341
3. İkinci Adalet Fermanının Yayınlanması ... 342
4. Askerin Sefere Gitmekten Kaçınması ... 343
5. Kadılar İdaresinde Anadolu Halkının Kurduğu Koruma Düzeni ... 347
6. Askerin Eğri Seferinden Dönüşünün Olaylar Üzerindeki Etkisi ... 353

VI. Kısım
Celâlî Fetreti

A. Köylerin Tahribi
1. Fetretin Başlaması ... 355
2. Ümeranın, Kapu Ağalarının Adalet Fermanlarına Karşı İsyan Etmeleri ... 361
3. Eğri Seferi Dönüşünün Hadiselere Tesiri ... 369
B. Şehirlerle Kasabaların Celâlî Fetretine Girişleri Devri
1. Büyük Celâlî Gruplanmaları: Karayazıcı'nın Türemesi ... 376
2. Celâlîler Üzerine İlk Sefer ... 383
3. Karayazıcı Grubu Dışında Kalan Sekban Faaliyeti ... 389
4. Karayazıcı'nın Ölümünden Sonra Büyük Celâlî Gruplarının Durumu ... 400
5. Altı Bölük Halkının Ayaklanması ve Halkla Suhtelerin Birleşmesi ... 406
6. Deli Hasan'ın Hükümetle Barışmasından Sonra Türeyen Büyük Sekban Dalgaları ... 412
7. Ümera Kapılarındaki Leventlerin Tahribatı ... 420
8. İkinci Celâlî Seferi ... 435
9. Celâlîlerin Gayeleri ... 437

C. Celâlî Fetretinin Yarattığı Yeni Hayat Şartları
1. Geniş Halk Göçleri 446
2. Kalelere ve Palankalara Çekilme 450
3. Umumî Kıtlık 452

VII. Kısım
Büyük Kaçgunluk Dönemi (1603 - 1607)

1. Büyük Kaçgunluk Yaşantısının Geçtiği Yıllardaki Türkiye'nin İktisadî Tablosu 455
2. Büyük Celâlî Fetreti Sırasında, Güney Anadolu'nun Durumu 463
3. 1603'ten Sonra Anadolu Karışıklıklarının Yeni Karakteri 470
4. Hükümet Kuvvetlerinin Başarısızlığı Karşısında Celâlî Başbuğlarıyla Anlaşma Kapısının Açılması 482
5. Büyük Kaçgunluk Devrinde Dirlik ve Düzenlik 488
6. Büyük Kaçgunlukta Şehirler 499

BELGELER 503
DİZİN 527

AÇIKLAMALAR

Prof. Dr. Mustafa Akdağ, üç belki de dört cilt olarak tasarladığı yeni araştırmasının ilk cildini tamamlama olanağını bulamadan 1972 yılında aramızdan ayrıldı. Sağlığında adını koyduğu (Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (1500 - 1610)) birinci cildinin 1500 - 1575 yıllarını kapsayan kısmını yazmış, basılabilir duruma getirmişti. Bu cilt O'nun daha önceleri Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nce yayımlanmış bulunan «Celâlî İsyanları(1500 - 1603)» adlı eserinin konularını da içine alarak 1610 yılına kadar geçen dönemin olaylarını kapsayacak şekilde planlanmıştı. Ancak beklenmedik ölümü buna olanak bırakmadı.

Hem O'nun dileğini az da olsa yerine getirmek ve hem de çoktandır tükenmiş bulunan «Celâlî İsyanları» adlı araştırmasının yeniden basılmasını sağlamak amacı ile konu bakımından ayrıcalık göstermeyen «Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası»nın yazılmış kısmını sözü edilen eseriyle birleştirerek yayımlamayı uygun gördük. Tekrara meydan vermemek amacıyla Celâlî İsyanları için yazılmış olan «Giriş»i çıkardık. Yerine yazar tarafından yeniden kaleme alınmış olanını koyduk. Ancak, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası adı altında yazılan birinci kısımda yer alan bazı olaylar, benzer şekilde Celâlî İsyanları adlı eserde de yer yer görülecektir. Bütünlüğü bozmamak için, okuyucuya tekrar gibi görünecek bazı paragrafları bilerek çıkarmadık. Ayrıca, yazarın Celâlî İsyanları'nın 1603 - 1608 dönemini kapsayan bir başka makalesini de bu eserin sonuna eklemede yarar umduk. Böylece eser 1500 - 1608 yıllarını içerir biçime getirilmiş oldu.

Celâlî İsyanları, 1945 - 1960 yılları arasında yazılmıştı. Günün olanakları ile «Doçentlik Takdim Tezi» olarak hazırlandığından dili ve anlatım biçimi biraz eskidir. Buna karşılık, kendisini her zaman yenilemeyi başarmış bir araştırıcı olan merhum hocam Prof. Dr. Mustafa Akdağ'ın son zamanlarında yazdığı kitap ve makalelerinde dil oldukça arınmıştır. Onun yer yer kullandığı kendine özgü sözcükleri de vardır. Bunlar dilimizde daha yer etmemiş olabilirler. Bizce bu övgüye değer bir çaba olarak görülmeli ve yadırganmamalıdır.

Dr. Musa Çadırcı

Mart 1975

ÖNSÖZ

Türkiye'nin Dirlik ve Düzenlik Tarihi üzerinde yirmi yıldan beri yaptığımız çalışmalardan elde ettiğimiz bilgileri kitap veya makaleler halinde ortaya koymaktayız.

Bu kitapta verdiğimiz bilgiler ise, sözünü ettiğimiz alanın en önemli konulardan birisi olan «Celâlî İsyanları»nı aydınlatmaktadır. Gün ışığına çıkardığımız bu türdeki olayların incelenmesinden de anlaşılacağı üzerine, o kadar karışık ve yığınlarla olayı içine alan bir tarih yaşantısıdır ki, onu tek bir araştırıcının tarih sayfalarına yeter erişkinlikte geçirmesi çok güçtür. Bununla beraber, bizden önce, aynı konuyu araştırmış olanlara bakaraktan, sorun esas hatları ile meydana çıkarılmıştır denebilir.

Fakat, şu da doğrudur ki, «Anadolu İsyanları» deyiminin ifade ettiği büyük tarih oluntusu, XVII. ve hattâ, XIX. yüzyılların bu türdeki olaylarını da içine alır. Bu kitapta ancak 1500 - 1603 süresi incelenmiş olduğuna göre, Türkiye'nin içtarihi demek olan «Dirlik ve Düzenlik Tarihi»nin hiç olmazsa ana hatları ile yazılmış olması için, bu tarihten sonraki zamanların olayları da aynı metot ile incelenmek gerekir ki, bir defa bu yola girilmiş olduğundan her halde bir zaman sonra bunlar yapılıp bitirilmiş olacak.

M. Akdağ
Ankara, 1963

GİRİŞ

TÜRK HALKININ DİRLİK VE DÜZENLİK KAVGASI (1500 — 1610)

A. KONU VE KAYNAKLAR

1 — Oluntuyu Tanımlama

Bilindiği gibi, Osmanlı tarihinde «Celâlî İsyanları» diye ün almış büyük bir olaylar serisi vardır ki, günümüze gelinceye dek üzerinde ciddî araştırmalar yapılmadığı için, Türk toplumunun geçmişindeki bu korkunç toplumsal karışıklık; yetersiz ve yanlış dolu bilgiler biçiminde bir öğreti niteliği sürdürülegelmekteydi. Bu nedenle, Türkiye'de çağdaş tarih araştırmacılığı geliştiğinden beri konu üzerine birçok sorular yöneltilmiş bulunuyordu ki başlıcaları şöyle ifade olunabilir:

Celâlî İsyanlarının aslı nedir? Bu hareket siyasî ya da dinsel bir zümrenin mi ayaklanmasıdır, yoksa Türkiye'de halk, saray yönetimine karşı çıkmak mı istemiştir? Celâlî olayları yalnız Anadolu'da mı görülüyordu? İmparatorluğun öteki bölgelerinde yaşayan Türk halkı arasında aynı türden hareketler hiç görülmemiş midir? Her ayaklanmaya «Celâlî» deyimi kullanılıyor muydu? Bu büyük olayda sosyal, iktisadî, siyasî hattâ hukukî etkenlerin payı nedir? İşte bütün bu sorulara araştırmamızda cevap vermeye çalışacağız. Fakat, soruna kolay girebilmek için daha şimdiden şunu söylemek gerekir ki «Celâlî İsyanları» denmiş bulunan bu büyük oluntuyu ne bir kızılbaş - tarikat isyanı ne de timarlı sipahilerin hükümete karşı giriştikleri ayaklanma ya da Anadolu halkının kökü sarayda bulunan enderuncu düzenliği yıkma girişimi biçimlerindeki değerlendirmelerden hiçbiri bizi olumlu sonuca götürmez. Olayları incelerken

açıkca belirleneceği üzere ortada devlete ya da hanedan'a karşı bir zümre veya halk ayaklanması bulunmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî yapısını hep enderunlu kadro çıkanna geliştirmiş ve devletin yönetimini de kendi tekelinde tutmayı Türk halkına iyice benimsetmiş bulunan Hıristiyan kökenli ve Osmanlı köle gulâm ocaklarında eğitilmiş dönmelere karşı da milliyetçi bir düşün güdücülüğü söz konusu olmamıştır. Celâlî İsyanları denince, aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla atbaşı yürüyen ekonomik darlığın üzerine çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanları birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir. Gerçekleyin, her ne kadar bir yamaçta kanun ve kuralları hiçe saymakla suçlanan «Celâlîler» ve öte yamaçta da bunlara karşı sözde düzen sağlama çabasında olan «Celâlî Seferi» görevlileri olmak üzere kavgacılar iki düşman oba görüntüsünde iseler de bu iç karışıklıkta kimin gerçek celâlî kimin kanun ve düzen savunucusu olduğunu anlamak çoğu kez olanaksızdır. Hele «Celâlî sekbanları»nın cenk için karşılaştıklarında birbirleriyle hiç de vurasıya dövüştüklerinin görülmeyişi anlatıyor ki, birbirine karşı olan iki obanın insanları arasındaki düşmanlık ancak «Celâlî başbuğu» ile onu kovuşturmaya padişah fermanı ile çıkarılmış «Celâlî serdarı» arasında kalmakta; «Celâlî sekbanları» ile «Hükümet sekbanları» dünkü ve hattâ bir karşılaşmanın ertesi günkü canciğer arkadaşlıklarının hatırını saymayı padişahın emrine üstün tutmaktadırlar.

Bu duruma göre «Celâlî İsyanları» deyimi söz konusu ettiğimiz iç kavganın doğasını ifadeye hiç de uymamış olur. Onun için biz kavram yönünden «Büyük Celâlî Kavgası» biçimindeki deyimi oluntunun tarihî adı olarak kullanmayı daha uygun buluyoruz.

Yavuz Sultan Selim zamanında başlayıp Kanunî Sultan Süleyman saltanatının ilk on yılını dolduran köylü isyanlarına gelince, onları ne özgenlikleri ve ne de oluş biçimleri yönünden şu araştırmasını yaptığımız «Büyük Celâlî Karışıklıkları» türüne başlangıç yapamadığımız gibi aralarında bir bağlantı da kuramıyoruz. Çünkü, Kanunî Süleyman'ın vergileri artırmak amacı ile giriştiği «arazi tahriri» sıralarında en yüksek kertesine çıkan kimi bölgelerin «raiyyet = çiftçi» ayaklanmalarında başbuğ olan Şeyh Celâl, Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender, Seydi vb. genel olarak halkın tarikat ve kızılbaşlık duygularını kullanmışlardı. Kendileri ve ayaklandırdıkları yığınlar da Osmanlı düzenliğine karşı çıkıyorlardı. Onun için, Anadolu'nun ancak şurasında burasında olup geçen bu tür hare-

ketlere «isyan» demek zorunluğu vardır. Öyle olduğu şundan da bellidir ki, bu ayaklanmalara katılan bölgeler ve bu bölgelerin halkı, çoğunlukla kızılbaş - türkmen kökenli olduklarından yapısal derinliklerine ve hele siyasal devlet örgütlerine işleyememişler; böylece devlet kendini oluşturan gücün desteğiyle sözü geçen ayaklanmaları zoru zoruna da olsa bastırabilmiştir.

Görülüyor ki bizden önceki yazarların tarihî gerçekler üzerine yeteri kadar varmamaları dolayısıyla çözümü çatallaşmış gibi gözüken bu sorunun açıklığa kavuşturulması sanıldığı kadar güç değildir. Ve kısaca özetlersek, iki ayrı türdeki tarih olaylarından bizim konumuz olan «Büyük Celâlî Kavgası»nı ötekisinden şu biçimde ayırt edebiliriz: Şeyh Celâl, Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender gibilerinin çıkardıkları isyanlar belli bölgelerin Osmanlı-Türk sosyal siyasî evrimi içinde hep ayrıksı bir yaşantı süregelmiş topluluklarından çıkıp duran kısa süreli birer baş kaldırma idi. O zamanki deyimle cemaatlerinden biri başarıya ulaştığı takdirde Türkiye'de toplumsal yapının ve hele siyasî düzenin bütünüyle değişeceği doğal bir sonuçtu. Halbu ki «Büyük Celâlî Kavgası» olarak nitelediğimiz sürekli iç karışıklıklar serisi köyden kasabaya ve kasabadan şehre, hatta başşehre kadar Türk toplumunun ekonomik, sosyal ve siyasî bütün örgütlerini derinlemesine, genişlemesine kapsayan büyük çaplı toplumsal kavga idi. «Raiyyeti» (Çiftçisi), «Şehirlisi», «Askerî»si ve hatta «Mürtezika»sı ile devleti oluşturan bütün fonksiyonel ve toplumsal sınıflar toptan bu büyük kanlı bunalımın içinde bulunuyorlardı. Düşünsel hazırlayıcılığın hiçbir payı olmaksızın Türk toplumu kendi doğasına, hattâ demeşim kurallarına ters yönde gelişmiş Osmanlı siyasî, ekonomik ve sosyo - ekonomik yürüntüsü üzerinde bilinçsiz bir dönüşüme uğramış bulunduğu için, aldığı yeni kalıbın benzerini, biz insanlık tarihinin ancak eski dönemlerinde bulabiliriz. Böylece, sosyal tarihimizin en az altmış yıllık felâketli olayı diye değerlendirebileceğimiz 'Büyük Celâlî Kavga'sının verdiği sonuç, her yönden tam bir gerilikti. Aşağıda büyük ayrıntıları ile verdiğimiz iç karışıklık olayları yukarıdaki fikirlerimizin kişisel bir yorum olmadığını, tarihî bir gerçeğin açıklanması bulunduğunu gösterecektir.

2 — Kavgadaki Eylemci Gruplar ve Yılgünsel Sınır

Yukarıda özgenliğini ana çizgileriyle belirttiğimiz «Büyük Celâlî

Kavgası» toplumumuzun kuruluşundan XVI. yüzyılın ortalarına kadar geliştirdiği tarihsel ileri düzenini yok edecek çapta bir dönüşümü ifade ediyordu ve artık XVII. yüzyılın başlarında Türkiye'nin yeni bir yapısal oluşum dönemine girmiş bulunduğu açıkca görülmekte idi. Ayrıca bu önemli dönüşümü, söz konusu temelden bir değişim sonucuna vardıran iç kavganın eylemci gruplarını, olayların hikâyesine girmeden önce burada belirtmek, bu tarihî gerçeğin daha kolay anlaşılması bakımından çok yerinde görülmüştür.

a) **Çiftbozanların oluşturduğu levend sekban birikintileri:** Türkiye'nin devlet hayatında, tarlasını «boz» bırakıp şuraya buraya sapan çiftçi kişilere (çift kaçkını raiyyet'e) bir maliyecilik deyimi olarak «çiftbozan» adı veriliyordu. Gerek Selçukî ve gerek Osmanlı Türkiye'si düzenliklerinde ana çizgileriyle değişmeden uygulanmış bulunan malî sistemin bir gereği olarak, kanunnameler vergilerin en büyük payını raiyyet'e (çiftçi halka) yüklemiş bulunduğundan, devlet malî bir darlığa düştüğünde masrafları karşılayacak paranın bulunması için başvurulan tedbirler, vergilerin artırılmasından başka bir yol olmadığından; köylüler güçlerinin yetmeyeceği bir ödeme yükü altına girmekte idiler. Nitekim, Sultan II. Bayezid'in son yıllarında devlet maliyesinin iflasa doğru yönelmesi, Yavuz Selim'in Doğu'da giriştiği geniş yeni toprakları Türkiye sınırları içine almadaki parlak başarılarına rağmen, önlenemediği; Kanunî Süleyman tahta geçtiği sırada da sefer masraflarına ve öteki yıldalık ihtiyaçlara para bulmak olanaksızlaştığından, kaynağı köylünün tarım üretimine dayanan vergi gelirlerini durmadan artırma zorunluğu, özellikle hizmet akçelerini doğrudan doğruya köylüden kendileri alan dirlik biçimi ödemeli memur sınıfının raiyyet'lerini (dirliklerini oluşturan köylerinin halkını) soyma kertesine çıkarmaları; çiftçi halkın tarımından karın doyurmasını pek zora vardırmış, bunun bir tepkisi olarak çiftçi halktan çoğu ya boydak ya da ailece köyünü bırakıp, şuraya buraya dağılma eğilimine kapılmıştı. Önceleri padişahın «Garip Yiğitler» diye tatlı bir dille seferlere çağırdığı bu insanların sayısı artık XVI. yüzyılın ortalarına doğru ordunun ihtiyacından çok aşkın halde idi. Vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin kapılarına «Cebeli» yazıldıklarında «Sekban» adı verilen bu insanlar, boş kişiler olarak ise «Levent» grupları idiler. Bunlar şurada burada kalabalıklaştıkları zaman halka korku vermekte, kimi zaman sekiz, onunun bir arada dolaştıkları da görülmekte idi. Osmanlı yazı dilinde «Gurbet Taifesi» diye huzursuzluk kaynaklarından biri olarak sözleri edilip durarı da bunların evcek dolaşmaları idi. «Askerî»lerin üst kısmının köylerde

büyük çiftlikler kurma hırsına kapıldıkları bu sözü geçen yüzyılın ikinci yarısında köylerden sıyrılmalar artmış, böylece büyük şehirlerin ve zengin çiftliklerin sık bulunduğu Marmara Bölgesi'ne pek çok boş insan (Levent) yığılmaya başlamıştı. Doğal olarak, bu yüzden asayişsizlik artıyor, şehirlerde cinayet, hırsızlık, fuhuş gibi olaylar huzur bırakmıyordu. Artık yollar ve beller «Haramîler»le dolu idi. Sorun devletin siyasî hayatı bakımından düşünülürse, bunlar isyancı bir zümrenin ya da hükümete kafa tutmaya kalkacak bir kimsenin ortaya çıkması halinde bunun tehlikeli bir karışıklığa dönüşmesi için uygun ortamı yaratmış bulunuyorlardı. Ama leventleri devlete karşı örgütleyecek başlar, hükümet hizmetleri kadrosundan çıkmadığı takdirde bu sözü geçen boş insanlar ya da çiftbozanlar en çok «haramî = eşkiya» olabilmekten yukarı çıkmadıkları açık seçik görülmekte idi. Onun için, çiftbozan ya da leventler kendileri örgütlenip içlerinden birer başbuğ çıkarmak suretiyle hükümetli kovuşturuculara karşı tehlikeli bir güç olabilmeyi hiçbir zaman göstermediklerinden dolayı, bunları celâlî kavgasının kendi başlarına buyruk eylemcileri saymak olanağı yoktu[1]. Ancak nerede ne çeşit olay çıkaracakları bilinmeyen bu insanlarla hükümetin mücadeledeki başarısı celâlîlere karşı gösterdiğinden çok daha az olmuştur. Çünkü onların ne bir yığınak yerleri ve ne de toplu hareketleri vardı. Bütün Türkiye yüzeyinde dağınık halde oluşları, hükümeti aciz ve seyirci bırakıyor, ele geçenlerin ölüm cezalarına çarptırılmaları kimseyi yıldırmıyordu.

b) **Ehl-i örf (hükümetli) zümresi:** Celâlî kavgasını çıkaranların, devlet hizmetlilerinin vilâyet ve sancaklardaki hükümet işlerini yürütenler bölümü, (iş erleri) olduğu olaylar anlatılırken görülecektir. Kadılar ve mahkeme görevlileri, medreselerin öğretim üyeleri, cami hizmetlileri, müftüler gibi ehl-i şer'in kapsamına girmeyip hükümetin özellikle İstanbul dışındaki her türden işini doğrudan doğruya kendileri yapan zorlayıcı hizmetliler diye tanımlayacağımız takım, Osmanlı yazışma dilinde «Ehl-i örf» deyimi ile ifade olunagelmişlerdir ki işte levent - sekban kitleleri bunların etrafında birikiyorlar, içlerinden kanun ve şeriat denetimini hiçe sayanlar «Celâlî» ve onları yola getirmek üzere peşlerine düşmüş olanlar da «devriye bölükleri» ya da «Muhafaza» güçleri, celâlî serdarının kuvvetleri vb. adlarla bütün Türkiye yüzeyinde uzun yıllar sürecek bir uğraşı hareketine katılıyorlardı. Ehl-i örf'ün düzen dışına çıkmış olanları yani «Celâlîler»le, hükü-

1 Çiftbozan-Levent birikimlerinin genel güvenliği sarsması bahsine bakınız.

metin emirlerinden çıkmamış sözde kanuncu ve düzenlikçi vilâyet idarecileri böylece birbirleriyle kavgalaşmaya başlamışlardı ki, işte «Celâlî Kavgası» denen olay'ın esas özgenliği bu idi.

Anlaşılıyor ki, Celâlî kavgasında çiftbozanları örgütleyip Türkiye için bir yandan toplumsal dirliksel öte yandan düzensel toplumsal derin değişiklikler yaratacak olan aynı ölçülerde de yıkıcı bir iç savaş yaratanlar, devletin doğrudan doğruya ehl-i örf takımı (taifesi) idi. Öyle olunca da, bu hizmet kişilerinin meslek kökenlerini saptamak gereği karşımıza çıkıyor. Vilâyet idarecileri de diyebileceğimiz söz konusu ehl-i örf taifesini oluşturan iş'erleri, görev adları ile şöyle sıralanabilirler: Vilâyet paşaları (Beylerbeyi ya da vezir rütbesinde), sancakbeyleri, bu paşa ve beylerin kendi sancaklarının kapsadığı köylere, kasabalara ve sancak merkezi şehir hariç, bütün sancağa asayiş sağlayıcısı olarak atadıkları subaşılar,[1] sözü geçen vali, paşa ve beylerin kapu halkını (Kendi masraflarıyla besledikleri sekbanlarını ve saraylarının iç kapu halkını) yönetmekte olan kapu ağaları ki, kethüda, hazinedar, mirahur, sekbanların başında bölük subayları olan başbölükbaşı ve bölükbaşılar vb. daha açık bir tanım ile, valiler (beylerbeyi ve sancakbeyleri) ve onların kişiliklerine bağlı kendi kapu ağaları, vilâyet yöneticileri olarak ehl-i örf'ün büyük bölümünü oluştururlardı. Bütün sekban kitleleri de bunların eli altında toplanmış bulunuyordu. Vilâyetlerde görev yapan yukarıda adlarını saydığımız adamlarının dışında hükümetin merkezden görevlendirdiği «müfettişler», dergâh-ı âli çavuşlarının vilâyet kadrosundan olanları ki, bunların da çoğu timarlı sipahilikten yükseltilme kişilerdi, her sancak ya da kazanın bütününe ya da şurasına burasına atanan «Muhafızlar» mültezim (Götürü vergi toplayıcı), mal nazırı vb. de ehl-i örf'ün merkez hükümetine bağlı durumda idiler.

Yerinde görüleceği üzere ilk celâlî bölükleri hükümet'ten hoşnutsuz kalan timarlı sipahiler (özellikle küçük dirlikliler) başbuğluğunda doğmuş idiler. Fakat, onlar bunu fazla geliştiremediler. Bunların yerine, devletin yürütme görevi kendilerinde olan vilâyet idarecileri işe karışınca Türk halkının tarihinde bir benzeri bulunmayan bu incelediğimiz büyük iç kavga doğmuş oldu.

Yukarıda kapsamını belirttiğimiz vilâyet idarecileri, yani ehl-i örf kişileri bu görevlere nerelerden geliyorlardı, şimdi bunu belirteceğiz. Gerek vezirler ve gerekse, vilâyet paşaları ve sancakbeyleri gibi dairelerinde kalabalık kapu halkı besleyenler devlete yükümlü oldukları görevlerini ya-

1 Çünkü sancak merkezi olan Şehir'e bakacak «Şehir Subaşısı»nı doğrudan doğruya Divan atamakta idi.

pabilmek için, özellikle valilikte bulundukları sırada bu kalabalık daireleri halkını bölükler halinde örgütleyerek bunların üzerine «Kapu Ağaları» denen subay görevli kişiler atarlardı ve vilâyetlerdeki asayiş, vergi toplama vb. işlerini bunlara yaptırırlardı. Savaşa çağrıldıklarında doğal olarak, kapu ağalarından bir kısmı her valinin cebelileri (Leventlerden tutulmuş sekbanlar) başında kendisi ile sefere giderken bir kısmı da vilâyet'in yönetimi ve asayişini yürütmek üzere, yerlerinde kalırlardı. İşte valiler, 1550'den önce ilk sancakbeyliğine çıktıklarında bu sözü geçen kapu ağalıklarına çoğuncası timarlı sipahilerin içlerinden zeamet derecesine ya da vilâyet çavuşluğuna yükselmiş olanları getiriyorlar, böylece Türk soyundan gelen timar askerleri için bu yol bir yükselme olanağı yaratıyordu. Fakat, önce Kanunî Süleyman'ın Şehzadelerinden Mustafa, onun arkasında Şehzade Bayezid, Anadolu'da taht kavgası çıkarıp timarlı sipahiler de bu harekete geniş çapta karışınca, hükümete yüzün düştüler; bunun üzerine kapukulu askerleri (yeniçeriler ve altı bölük sipahileri) İstanbul ve çevresindeki kışlalarında oturma geleneğini bozarak taşrada da garnizon kurma olanağına kavuştular. Bu durumda hükümet de sancaklardaki birçok görevlerde timarlı askerler yerine oralardaki yeniçerileri ve özellikle kapukulu sipahilerini kullanır oldu. Bu hal valileri (beylerbeyi ve sancakbeylerini) de etkileyerek onlar da kapu ağalıklarına kapukullarını (ve çoğunlukla altı bölük sipahilerini) getirir oldular. Böylece Kanunî Süleyman'ın son yıllarından itibaren ehl-i örf kadrolarındaki timarlı sipahiler azalırken kapukulları gittikçe arttılar. İşte celâlî isyanlarının kabarmaya başladığı 1575'ten sonraki yıllarda artık ehl-i örf kadrolarında timarlılardan çavuşluğa yükselebilenler ve çok az da zaim bulunmasına karşılık, padişahın ulûfeli askerleri (Kapukulları) büyük çoğunluk halinde bulundukları için, celâlî isyanlarının elebaşıları olsun, onlara karşı valilerin devriye bölüklerini yürütenler olsun genel olarak hep enderun halkından çıkma kişiler olacaktır. Böylece, leventleri örgütleyerek bir bölümü celâlî öbür bölümü ehl-i örf olarak bu büyük karışıklığı çıkaran ve hem kendilerini, hem de halk yığınlarını birbirine kırdıranlar da hiç olmazsa büyük çoğunlukla kapukulları olmuş oluyor. Timarlı sipahilerin celâlî başbuğluğunda bulunuşları ehl-i örf kadrolarına geçebilmeleri oranından fazla değildi. Olayların hikâyesi bu gerçeği ortaya koyacaktır[1].

1 1555'ten beri Kanunî Sultan Süleyman yüksek timar dirliklerini de İstanbul'da ulûfelerinin son derecesine geldikleri için terfi ettirilmeyen yeniçerilere vermeye başladığından, yüksek timarlılardan ehl-i örf'e geçip celâlî olanların çoğu da gene bu yoldan kapukulu kökenli idiler.

c) **Altıbölük halkı (kapukulu süvarileri):** Şehzade Bayezid isyanından beri Türkiye'de, özellikle Anadolu geçesinin şehirlerinde yeniçeriler gibi aynı biçimde garnizonları bulunan kapukulu süvarileri, sancakbeyleri ve vilâyet paşalarının kapu ağalıklarını ya da hükümet ataması ile ehl-i örf'lük görevlerini alıp bu yoldan celâlî başbuğluğu ya da devriye bölüğü yöneticiliği yaptıkları için, inceleme konumuz olan bu iç kavgada en baş rolü oynamış olduklarından başka, bir de kendi bölük bayraklarını açarak doğrudan doğruya «Sipah hareketi» denen ayrı birçok karışıklıkların tertipçisi olmuşlardır ki, olayları incelerken bunlar da ayrıca önemle anlatılacaktır. Yalnız burada şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, İstanbul'da yeniçerilerle çıkardıkları çatışmalarda hep yenilegelen altıbölük halkının sıkıştıkça Anadolu'ya kaçmaları bu askerleri taşrada yeniçerilerden daha güçlü yapmış, gerek ehl-i örf görevinde olarak ve gerek «Sipah» niteliğiyle levent dalgalarının yöneticiliği onları İstanbul dışında çok güçlendirdiğinden, Başşehrin siyasî iktidar çekişmelerine hiç olmazsa 17. yüzyılın ilk yirmi beş yılı içinde, daha doğrusu Sultan Genç Osman'ın yeniçerilerce öldürüldüğü 1622'den itibaren üçüncü güç (diğer ikisi yeniçerilerle ulema) olarak katılmayı başarmışlar, bu da Anadolu'nun İstanbul'da zaman zaman çıkan siyasî bunalımlarda söz sahibi olması yolunu açmıştır.

ç) **Medrese öğrencileri (suhte taifesi):** Yarım yüzyıllık Celâlî kavgası süresince bu olayların en özgen eylemci grubu medrese öğrencileri (Talebe-i ulûm ya da suhteler) olmuşlardır. İmaretlerde (öğrenci yurtlarında) ve medreselerde büyük bir öğrenci yığılması, buna karşıt öğrenimlerini bitirenlere iş verilmemesinden dolayı büyük ruhsal ve maddî bunalım içine düşen bu genç insanlar arasında önce ahlâk dışı birtakım olaylar görülmüş, halkın kadın, kız ve genç çocuklarına tecavüzleri artmış, köylere, kasabalara gruplar halinde çıkan suhteler zorla yiyecek, para vb. şeyler toplamaya başlamış ve hükümet de haklarında kovuşturmaya geçince eyleme girişmişlerdir. Öğrenci ayaklanmalarındaki özellik şuradadır ki, bunların kimi bölgelerde ve arada çiftbozanlarla (leventlerle) birleşip ortak hareket ettikleri görülmekle birlikte, suhte bölükleri hemen bütünü ile yalnız medreseli öğrencilerden oluşmuş bulunmakta idi. Doğal olarak bu okumuş - yazmışlar kitlelerini yöneten önderler de kendi içlerinden sivrilmiş kişilerdi. Öğrenciler karşılarında baş düşman ehl-i örfü görüyorlardı. Genel olarak kadı, naip, müftü vb. medrese kökenli görev sahiplerinden açık ya da kapalı destek gördükleri seziliyordu. Kendilerine halkın, hele akrabalarının

yardım ettikleri, birlikte harekete giriştikleri de görülmemiş değildi.

Görülüyor ki, celâlî kavgaları içinde karışıklığı ve kan dökülmesini artıran öğrenci ayaklanmaları ehl-i örfün yönettiği levent ayaklanmalarından hep ayrı hareketler olarak başlamış ve öyle sürüp gitmiş, hattâ kimi zaman halk ile birleşen medrese öğrencileri Celâlîlere karşı şehirlerin ve kasabaların savunmalarına bile yardımcı olmuşlardır. Suhte olayları incelenirken bu önemli oluntunun bütün özellikleri yakından görülecektir.

d) **Yeniçeri ve acemi oğlanı geçinenler:** Toplu gruplar düzeninde gezerek halktan zorla para, erzak, at, katır vb. şeyler toplayan yeniçeri ve acemi oğlanı giysilerine bürünmüş birçok insanlar vardı ki, kovuşturmaya geçildiğinde «Padişah kulları» olduklarını ileri sürüyorlardı. Bunların içinde gerçekleyin acemi ocağı ve yeniçeri ocağı mensubu olanları yok değildi. Fakat bunun kolayca tahkik olanağı her zaman yoktu. Bu ad altında soygunculuk yapan suhteler de yok değildi.

3 — XVI. Yüzyıl İç Kavgaları Üzerindeki Eski Klasik Bilgi ve Yorumlar

Yukarıda tarihsel anlamını ve değerlendirmesini yaptığımız kavgada yer alan türlü gruplarını ayrı ayrı belirttiğimiz Celâlî isyanları eskiden nasıl biliniyordu ve bu konudaki yorumlar ne yönde idi? Burada ana çizgileriyle özetlemek yöntem bakımından gerekli görülmüştür.

Türkiye'de bilimsel tarih araştırmacılığı başlamadan önce Celâlî İsyanlan diye son yıllara kadar eski yazarlardan bize aktanlan bilgi şu biçimde idi:

Sultan III. Murad devrinde açılan İran ve Avusturya savaşları devlet adamlarının başarısızlıkları yüzünden sürüp gitmiş, bu yüzden askerler süreklileyin sınırlarda kalmışlardır. Böylece düzenliği koruma gücünden yoksun kalan Anadolu'da «erazil-i reaya memleketi hâlî bulup tarik-i yağmaya sapmışlardır.» Bölük bölük atlı ve silahlı gruplar türeyerek her birisinin başına bir reis geçmiş, halkın malına ve canına el atmışlardır. Yurt böyle bir halde iken III. Mehmed 1596'da Eğri Seferi'ni ilân etti. Timarlı sipahilerden önemli bir bölümü izinsiz olarak vilâyetlerinde kaldıkları gibi, pek çokları da yarı yoldan geri döndüler, hattâ savaş alanından kaçanlar da oldu. Bu nedenle ordunun gücü çok azalmış bulunuyordu. «Haçova» kavgasını çok zor başardı. Sefere gelmeyenleri

ve savaştan kaçanları saptamak üzere genel bir yoklama yapılarak, 30 bin timarlı sipahinin mevcut olmadığı anlaşıldı ve isimleri timar defterinden çalındı. Sözü geçen 30 bin «firarî» yalnız dirliklerini yitirmiyorlar, aynı zamanda malları zaptolunuyor ve kendileri de ağır cezalara çarpıştırılıyorlardı[1].

«Sefer firarisi» sayılan bütün timarlı sipahiler, bunun üzerine, Anadolu'da toplanarak eşkiyaların başına geçip yurdun her yanını ateş ve kan içinde bıraktılar. Yanlarında binlerce sekban ile gezen ünlü başbuğlar türedi. Karayazıcı adında bir sancakbeyi kaymakamı[2] bütün isyancıların başına geçmeyi başardı[3].

Asıl adı Abdulhalim olan bu kişi Sivas vilâyetinin Divriği ya da Malatya sancağında seferde bulunan sancak beyinin kaymakamı (vekili) iken, sancak başka bir beye verilmiş olduğu için, bu yeni beyin müsellimi (Beyden önce gelip sancağı teslim alan kişi) gelince, Karayazıcı eski beyin devriye bölükleri ile açıkta kalacağı için isyan bayrağını çekti[4].

Karaman vilâyetine «Mehayif teftişine ve asker sürmeğe» yollanmış bulunan eski Habeş B. Beyisi Hüseyin Paşa da, binlerce sekbanını Vilâyetin kapsamındaki sancaklara «Devir ve Teftiş» adı altında soyguna yolladı. Gerek Karayazıcı'nın ve gerek Hüseyin Paşa'nın sebep oldukları soygun ve zorla salma, pek çok kadı, müderris vb. servet sahiplerinin İstanbul'a kaçmaları sonucu, Başşehir'de toplanan bu Anadolu zenginleri hükümet aleyhinde tahkire kadar bile varan gösteriler yapmaya başlamaları üzerine Sinanpaşazade Mehmet Paşa acele Celâlîler üzerine yürümeye memur edildi. Bunu işiten Hüseyin Paşa, hükümet güçlerine yenilmekten korkarak, sekbanlarıyla birlikte gidip Maraş yöresinde Karayazıcı'ya katıldı. Böylece çok güçlenen Celâlîlerin davranışları üzerinde İstanbul halkına birçok dedikodular yayılıyordu. Gûya Karayazıcı şahlığını açıklamış, devlet teşkilâtı kurmaya başlamış, tuğra çekip ferman, nişan berat verir olmuş, Hüseyin Paşa da onun vezirliğini kabullenmişti.

«Celâlîler üzerine serdar» olan Vezir Mehmet Paşa'nın yaklaşmakta olması üzerine açıktaki bir vuruşmada yenilgiden korktukları anlaşılan Celâlîler Urfa Kalesi'ni ele geçirerek karşı koyma olanağını kazandılar. Hükümet kuvvetleri Karayazıcı'yı adı geçen kalede kuşatınca iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Karayazıcı, isyancı beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı hü-

1 Naima Tarihi I, s. 170.
2 Bak. İslâm Ansiklopedisi, Karayazıcı Maddesi.
3 Kâtip Çelebi, Fezleke I, s. 289.
4 Peçevî Tarihi II, s. 252.

kümete teslim karşılığı ve isyandan vazgeçme koşulu ile Antep sancakbeyliğini elde ediyordu[1].

Bu ünlü Celâlî başbuğu bunun üzerine kaleden ayrılınca Sinanpaşazade Mehmet Paşa saldırısını yeniledi. O da bu kez Sivas çevresine kaçtı. Rum (Sivas) Beylerbeyisi Mahmut Paşa onu gayet iyi karşıladığından başka, Macaristan Seferi'ne giderken, İstanbul'a uğradığında, dürüstlüğünü, haksızlığın asıl Celâlî serdarı vezir Mehmet Paşa'da olduğunu hükümete kabul ettirdi. Bu durumda Karayazıcı'ya önce Amasya, onun arkasından da Çorum sancakbeyliği verildi. Hasmı olan Vezir Mehmet Paşa hakkında «Celâlîlerden daha zalimdir» diye Anadolu'dan birçok yakınmalar gelmekte bulunduğu için, kendisi azlolunup İstanbul'a çağrıldı. Gerçekleyin, sözü geçen Vezir Paşa, Celâlîleri ortadan kaldırıp halkı onların soygunundan kurtarmaya görevli iken, o da her tarafta sekban bölükleri zoru ile halktan ağır salmalar toplamakta, soygundan vazgeçmemekte idi. Onun için gerçek Celâlî'nin Mehmet Paşa mı yoksa Karayazıcı mı olduğu üzerinde tartışma bile yapılıyordu.

Ama bu arada, Tarsus - Silifke arası dağlık bölgede toplanmış bulunan, buralara kuş uçurtmayan isyancı medrese öğrencileri üzerine gitme emrini aldığı halde, aldırmazlıktan gelen Karayazıcı da yalnız köylerden değil, kasaba ve şehirlerde mahalleleri ateşe verme, kendilerini perişan etme korkusu yolu ile ağır paralar almayı sürdürüyordu. Onun için, Celâlîleri temizleme görevine, Vezir Sinanpaşazade Mehmet Paşa yerine bu kez de Bağdat Valisi Sokulluzade Vezir Hasan Paşa atandı. İstanbul'dan da eski beylerbeylerinden Hacı İbrahim Paşa yardımcı yollandı. Karayazıcı her ne kadar iki kuvvet birleşmeden Hacı İbrahim Paşayı Kayseri önlerinde bozguna uğrattı ise de, Vezir Hasan Paşa'ya 1601 Ağustosunda Göksun yaylasında yenilerek Canik (Samsun) Dağları'na kaçmak zorunda kaldı ve o kış orada öldü ya da arkadaşlarınca öldürüldü[2]. Onun yerine Celâlîler, biraderi Deli Hasan'ı geçirdikleri sırada Sokulluzade Hasan Paşa da Tokat'a çekilmiş, kendisi ile bu seferde bulunan vilâyet ve sancakların askerlerine kışlak izni vermişti. Yeni Celâlî başbuğu askerin kışlaktan dönmesine zaman bırakmadan Tokat Kalesi'ni kuşattı ve Hasan Paşa'yı tüfekle uzaktan vurdurdu. İsyancıların eline pek çok para ve eşya geçti[3].

Bundan sonra gücü çok artan Deli Hasan büyük sekban güçleriyle batıya yöneldi. Ankara'yı kuşatmaktan vazgeçme karşılığında

1 Selânikî, Nuruosmaniye yazması, Nr. 3133, Müneccimbaşı Tarihi, s. 602.
2 Peçevî Tarihi II, 253; Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi III, s. 350.
3 Mehmet bin Mehmed Edirnevî, Nuhbet'ül-Tevarih vel'-ahbar, s. 207 ve 211.

şehir halkı kendisine önemli bir bağışlama «fidye»si ödediler. Batı Anadolu'yu koruma göreviyle Kütahya'ya kapanan Hafız Ahmet Paşa yüzünden bu şehri isyancılar yaktılar ve Afyonkarahisar'ına kışlağa girdiler. 1603 baharına kadar burada oturan Deli Hasan İstanbul'da yeniçerilerle sipahilerin çatışmasını yakından izledi ve sipahilerin yenilgisini ve elebaşıların ancak kurtulabilenlerin canlarını Anadolu'ya güç attıklarını öğrenmesi üzerine, kendisine Bosna Beylerbeyliği; yedi arkadaşına gene Rumeli geçesinde sancakbeyliği, dört yüzden fazla bölükbaşısına da altıbölük sipahiliği verilmek koşulu ile isyanı bırakıp görevi başına önemli bir sekban kalabalığı ile hareket etti[1].

Deli Hasan'ın en ünlü arkadaşlarından kimi Celâlî şefleri onun hükümetle anlaşmasını kabul etmeyerek geri Anadolu'ya döndüler. Artık Celâlî Kavgasının 1603'ten 1610'a kadar sürecek olan yeni aşaması başlıyordu ki, bu döneme büyük firarî ve halk dilinde ise «Büyük Kaçgunluk»[2] denmiştir.

Altı yıl süren bu ikinci dönemde, artık her bölgede Karayazıcı gücünde birkaç Celâlî başbuğu türemiş bulunuyordu. Bu yenileri de, çoğuncası vezir rütbesinde bir paşanın emrinde birçok beylerbeyi, sancakbeyi vb. nın güçlerinden oluşmuş devlet kuvvetlerini az bozguna uğratmadılar. Bu durumda Divan Hükümeti Karayazıcı ve Deli Hasan'a yaptığı gibi, Büyük Kaçgunluk dönemi birinci önemde celâlî başbuğlarına da beylerbeyliği, ikinci sıradan olanlarına sancakbeyliği vermek yoluyla isyancı kitleleri yatıştıracağını sandı. Fakat bundan da hiçbir sonuç alamadı. Ankara timarlı sipahilerinden vilâyet çavuşluğuna yükselmiş bulunan Kalenderoğlu Mehmed Çavuş, Büyük Firarî Büyük Kaçgunluk döneminin ünlü celâlîleri emrinde toplamayı başarmış son ünlü isyancıbaşısıdır.

Kalenderoğlu Mehmet Çavuş'un mücadelesini «Ahtşiken (verdiği sözde durmaz) Osmanlılara karşı» yapmakta bulunduğunu belirttiği rivayeti vardır. O bu ifadesiyle elbette kökeni Türk toplumu dışında bulunan Enderunlu iktidar kadrosunu kastediyordu. Çünkü kendisi Türk soyundan bir celâlî şefi idi. Kalenderoğlu eğer cidden bu sözü söylemiş ise kozmopolit Osmanlı İmparatorluk düzenliğinin Türk toplumu yapıtı olmuş bulunma niteliğini yitirdiği fikrini taşıyan bir kişi olarak bu kavgada ayrı bir özellik kazanmış olur.

---

1 Aynı eser, s. 213.

2 Celâlî Kavgasının 1603-1608 dönemini kavram olarak en uygun biçimde damgalayan bu terim o zaman halk tarafından kullanılmış olup mahkeme tutanaklarına da geçmiş, fakat Osmanlı tarihçileri bundan habersiz kalmışlardır. Onu genel tarih bilgisine biz geçirmiş bulunmaktayız. Bkz. Tarih Araştırmaları Dergisi, II. Sayı, 2-3.

Veziriazam Kuyucu Murat Paşa, Anadolu karışıklıklarına bir son vermenin yolu, Avusturya harplerine bir son verip devletin bütün ordusunu celâlîler üzerine yöneltmek olduğunu ileri sürerek, bunu uygulamaya geçince Kalenderoğlu yönetiminde toplanmış başlıca celâlî grupları gene güneyde Göksün çevresinde toplandılar. Celâlî demek sekban sürüleri demek olduğu kanısında bulunan Kuyucu Murat da bu nedenle hiç sekban gücü karıştırmadığı devlet ordusu ile isyancılar üzerine yürüdü. Aynı sırada, celâlî karakterinden ayrı, yani devleti bölme amacı güden Halep valisi Canbolatoğlu Ali Paşa da isyan etmiş bulunduğu dolayısıyla her iki olaya kesin bir son vermek üzere Halep üzerine yürüdü. Her iki isyanı da bastırdı ve anlatıldığına göre, celâliliğe son vermek için sekbanlığın kökünü kazımak kanısını taşıdığından ötürü celâlîlerden 30000 sekbanı acımadan insanlık dışı işkence ve kanıksılıkla öldürttü. 1595'te başlayıp on beş yıla yakın süren korkunç iç karışıklıklar geçici bir süre için de olsa geniş ölçüde ortadan kalkmış oldu.

İşte celâlî isyanları adlı büyük karışıklıklar üzerine şimdiye kadarki Osmanlı tarih bilgisinin öğretileri, özetleyin bundan ibaret idi.

Celâlî İsyanları Üzerindeki Yorumlar: Modern tarih araştırmaları başladığından beri, Osmanlı tarihinin birçok sorunları yeniden inceleme konusu yapıldığı halde, «Celâlî İsyanları» denen büyük tarihsel oluntu özel olarak ele alınmamıştı. Ancak, yukarıda özetini verdiğimiz eksik ve yanlışlıklarla dolu bilgilere dayanılarak, bu önemli olayların nedenleri, başlama biçimi, ve sonuçları üzerinde kimi görüşler ileri sürülmüştür. Gerçi, bu türlü fikirler sağlam bir araştırmaya dayanmış değildir. Fakat, halk tarih kültürü bunun gibi eserlerden beslenmekte olduğu için burada kaydetmeyi yararlı buluyoruz[1]. Bununla beraber bu türlü çalışanlar arasında bize çok yararlı bilgi bırakanlar da yok değil. Örneğin, dört ciltlik «Amasya Tarihi»nin yazarı Hüseyin Hüsameddin bu konuda başta geliyor. O, büyük eserinin III. cildinde celâlî isyanlarına geniş yer vermiş ve çok yararlı yeni bilgiler de getirmiştir. Ayrıca bu tarihçi celâlî isyanları üzerinde ayrı bir tez ileri sürüyor ve olayların geniş bir yorumunu da yapıyor ki, burada özetleyin de olsa belirtmek gerekli görülmüştür:

Hüseyin bir şehir tarihi yazmıştır. Ancak, konusu olan Amasya celâlîlerin en çok geliştirdikleri merkezlerden birisi olduğundan dolayı,

1 Örneğin, Cemal Bardakçı, Anadolu İsyanları; Hasan Reşit Tankut, Köylerimiz; Ahmet Refik, Osmanlı Tarihinde Zorbalar.

bu sorunu da eni konu araştırmak zorunluğunu duymuştur. Olayları geçtikleri biçimde ve bilinmeyenlerini de ekleyerek gün ışığına çıkarmak için kullandığı arşiv belgeleri ve şer'iyye sicilleri yazarı haylı başarıya ulaştırmış görülmektedir. Onun bu yorucu çalışmaları «Celâlî İsyanları»nın Karayazıcı ile başladığını ileri süren Osmanlı tarih yazarlarının toptan yanıldıklarını ortaya koymuştur. Gerçekleyin 1596'da (1004'te) Anadolu'da artık genel ayaklanmanın başlamış bulunduğunu Amasya Tarihi yazarı kesinleyin belirtmektedir. Hattâ Türkiye'nin bu önemli tarihsel olayını 1420'deki (829) Rumeli isyanına benzetmiştir. Ayrıca, Hüseyin Hüsameddin isyancıların resmî ve kişisel hüviyetlerini de tesbit ederek «Celâlî Fetreti»nin toplumsal kadrosunu çizmemize yardım etmiştir.

Amasya Tarihi'nin bu konudaki başlıca özelliği, yazarının celâlî isyanlarına kendisinden önce kimsenin düşünmediği apayrı bir neden bulmasıdır diyebiliriz. Hüseyin Hüsameddin'e göre Osmanlı sarayına ve çevresine köle - kul olarak girip gittikçe kalabalıklaşan «dönmeler» kapukulu kadrolarını doldurmuşlar, sancakbeyliği, beylerbeyliği, vezirlik vb. görevler, yavaş yavaş Türkler'den bunlara geçmiş, böylece devletin kurucusu olan bir halk kendi devletinin yönetimini bu sonradan gelenlere dönmelere kaptırmakla onlar efendi ve asıl sahip reaya durumuna düşmüştür.

Bizim de «Enderunlular Düzenliği» ya da «Kapukulları Düzenliği», «Kozmopolit Osmanlı Düzenliği» gibi deyimlerle belirtmeye çalıştığımız bu Türk dışı kaynaklardan edinilmiş kişilerin oluşturduğu yönetime karşı, yazar, tepkinin ilkönce devletin yüksek hizmetlerinde bulunan Türkler'den geldiğini, Anadolu'ya yayıldıkça enderunlu valilerin zulmüne, yeniçerilerin dayanılmaz hakaretlerine karşı işe halk da karışınca mücadele genişleyerek ünlü «Celâlî İsyanları» denen büyük olaylara dönüştüğünü, önce medrese öğrencilerinin 1583'te ayaklandıklarını, bundan sonra harekete halk da katılarak sonuçlayın 1596'da (1004'te) geniş bir isyan başladığını ileri sürüyor[1].

Celâlî ayaklanmalarının nedenleri ve isyancıların amaçları üzerindeki görüşlerinde günümüz fikir akımlarının etkisinde kaldığı anlaşılan Abdizade Hüseyin Hüsameddin, buna karşıt, olayları daha ayrıntılı biçimde belirtmiş, hele Celâlî isyanlarının «Eğri Seferi Firarîleri» ile başladığı hakkındaki kanıyı yıkmıştır. Fakat, nedense, yazarın bu pek önemli yapıcı işi tarih araştırması ile uğraşanların dikkatlerini çekmemiş, yine Naima'nın

1 Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi III, s. 328-338.

görüşü tekrarlanıp durmuştur. Sorunu son olarak ve süreklilik bakımından da ilk kez otuz yıldır biz incelemekteyiz ve elde ettiğimiz ilk bilgileri de ana çizgileriyle de olsa 1945'te yayımlamış bulunuyoruz[1]. Bu uzun süre içinde bu olay gerek tarihî nedenleri ve gerekse olayların yılgünsel başlangıcı ve bitimi, tarihsel sonuçları yönlerinden çok aydınlanmış bulunuyorlar. Bunları gerek tarihle uğraşanların gerekse genel olarak aydınların bilgilerine iletecek yayınları da yapmış bulunmaktayız[2]. Şimdiden şunu söyleyebiliriz ki, Hüseyin Hüsameddin'in büyük karışıklık başladı diye verdiği 1596 (1004) yılgünü olayların yalnız Amasya çevresinde değil, bütün Türkiye'yi birden saran geniş bir yangın biçimine dönüştüğünü ifade eder. Yoksa, aslında, Celâlî İsyanlarının çok daha eskiden başlayarak bu sözü geçen tarihe basamak basamak genişleyip geldiğini olayların hikâyesi gösterecektir. Kısacası, bizim araştırmalarımız olayların şimdiye kadar bilinenden çok başka türlü geçtiğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bu konuda «Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan İsyanı» adlı bir araştırma da Rus yazarı A. S. Tveritinova tarafından hazırlanmış ve bu eseri, «Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü» tarafından 1946'da yayımlanmıştır. Yazar'ın incelemesini bilimsel bir metot ile yaptığı ve büyük emek harcadığı görülüyor. Fakat, bir yandan Osmanlı - Türk tarihini, özellikle sosyal - ekonomik yönüyle iyi bilemeyişi, öte yandan peşin olarak Batı toplumlarındakinin bir aynısı sanıp tarihî maddecilik metoduyla onlarınkinin tıpkısı kalıba dökmek isteyişi, umulan bir eserin meydana gelmesini engellemiştir. Rus yazarının ifade etmek istediği ana fikir şudur: Osmanlı İmparatorluğu ekonomik bir bunalım içinde olması yüzünden, köylülerin vergi yükü çok ağırlaşmıştı. Ayrıca, memurlar da görevlerini kötüye kullanarak soygunculuğa ya da rüşvete sapıyorlardı. Köylüler buna dayanamamakta idiler. Türk küçük askerî feodalleri de murabahacı ticaret sermayesinin ve saraydaki büyük feodallerin sömürgenlikleri karşısında fakir düşmüşlerdi; isyan için fırsat arıyorlardı. Nihayet Eğri Seferi yoklaması olunca, seferden kaçan ya

---

1 Bak. M. Akdağ, Celâlî İsyanlarının Başlaması, DTCFD, c. IV. Nr. 1.

2 Şu araştırmalarımıza bakınız: Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması, DTCFD V, Sayı: 3; Osmanlı Timar Rejiminin Bozulması, DTCFD; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, I.: Belleten, c. XIII, s. 497 ve XIV, s. 319; Celâlî Fetreti, DTCFD, XVI, Sayı 1-2; Celâlî İsyanlarının Başlaması (Atatürk Üniversitesi Yayınlarından), Erzurum, 1963; Celâlî İsyanları (Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınlarından), Ankara 1963; Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c. II, Sayı 1-2.

da hiç gitmeyen küçük feodaller isyan ettiler[1]. Hoşnutsuz köylüler de kendilerine katıldı. Ancak, köylülerin çıkarları ile onlarınki birbirine çeliştiğinden dolayı bu isyandan bir netice çıkmadı[2].

4 — Kaynaklar ve Yazıltılar

Vekayinameler ve Risaleler: Osmanlı kaynaklarından bizce belli olan vekayinamelerin ve tarihlerin sorun üzerinde verdikleri bilginin ana çizgilerini yukarıda kısaca vermiş bulunuyoruz. Şimdi bu eserlerin özelliklerini belirtelim.

Önce şunu işaret etmeliyiz ki, XVI. yüzyılın başlarından beri «Celâlî Mücadelesi» önemli birçok olaylarla kendisini gösterdiği ve gittikçe çok açık bir belirti biçimine girdiği halde hemen hiçbir vakanüvis bunu söz konusu etmemiştir. «Celâlî İsyanları» denince hep de Karayazıcı'nın ayaklanması anlaşılıyor, herkes ilk olay diye onun ortaya çıkışını kaleme alıyor. Bundan başka, o çağın yazarlarından hiçbiri Türkiye'de bütün bir toplumu içine alan geniş çaplı sosyal ve dirliksel mücadelenin geçmekte olduğunu sezememiş, bütün olup bitenleri Karayazıcı'nın kişiliği yanında toplamak suretiyle olayı çok küçültmüşlerdir. Onun için, sırf Osmanlı yazarlarının incelenmesiyle Celâlî İsyanları denen büyük tarihsel çöküntü yaşantısı aydınlatılamaz. Bu nedenledir ki, şimdiye değin bu sorun üzerindeki fikirlerini belirten tarih yazarları olumlu bir sonuca varmayı başarmaktan uzak kalmışlardır. Biz burada, incelemek istediğimiz Celâlî Kavgası bakımından çağının önemli sayılan vekayinamelerini ve tarihlerini kısaca değerlendireceğiz.

Mustafa Âlî'nin «Kunh'ül-Ahbar» adlı tarihi: Bu ünlü eserin henüz basılmamış olan XVI. yüzyıl'a ait bölümü 1599 (hicrî 1008) yılgününe kadar olan olayları kaydettiği için, bu sırada başlamış bulunan Karayazıcı ayaklanmasını kapsamıyor. Bununla beraber 1596 olaylarını da söz konusu etmiş değildir. Halbu ki, yazar tam bu yılgünde Kayseri sancakbeyi ve Rum vilâyetinde patlak veren kanlı hareketleri bastırmaya görevlendirilmiş ve olayları yerinde inceleyerek düzenlediği raporları da İstanbul'a yollamıştı[3]. Gene de bu eser «Celâlî İsyanları» için çok değerli bir kaynak niteliğindedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldaki sosyal ve ekonomik durumu üzerinde değerli bilgiler veriyor[4].

Selânikî Tarihi: XVI. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı tarihi için çok kıymetli olan bu eserin son on yıllık kısmı basılmadığından yaz-

1 Yazar, «Küçük Feodaller» deyimi ile Timarlı Sipahileri kastediyor.
2 A.S. Tveritinova, Türkiye'de Karayazıcı ve Biraderi Deli Hasan İsyanı (Rusça), s. 79. (Eseri T.T. Kurumu o zaman bizim için Türkçe'ye çevirtmiştir).
3 Bak. Celâlî İsyanları adlı eserimiz, Vesika 13.
4 Kullandığımız yazma: Nuruosmaniye, Nr. 3407'de kayıtlıdır.

masını kullanmak gerekiyor. Bunun Âlî'nin eserinden farkı, Karayazıcı hareketine de yer vermesidir. Bu yazar da olayların geçtiği dönemi yaşamış kimse olarak tarihsel gerçeklere uygun bilgi vermiştir. Karayazıcı ve Celâlîlikle ilgili öteki olaylar üzerinde yazdıkları çok anlamlı ve özlüdür.

Peçevî Tarihi: Bu eserin yazarı İbrahim Peçevî de «Celâlî Fetreti» dönemini yaşayanlardandır. Hattâ, Anadolu'da görevli bulunuyordu. Karayazıcı ve biraderi Deli Hasan'ın hareketlerini izlemişti. Böyle olduğu halde tarihinde Celâlîler için verdiği bilgiler çok kısa ve birinci sıradaki kişiler üzerine toplanmıştır. Tek değerli yanı olaylar hakkındaki yazdıklarının büyük ihtimalle gerçeklere uygun düşmesidir.

Vekayi-i Tarihiye: Topçular ve cebeciler kâtibi Abdülkadir'in düzenlediği bu eser «Celâlî Fetreti» ve «Büyük Kaçgunluk» hakkında en uzun bilgi verenlerden biridir. Yazar, ara sıra reayanın, köylerin, kasaba ve şehirlerin durumlarını da kimi kez ayrıntılı bir biçimde anlatarak, büyük karışıklığı daha iyi anlamamıza yardım etmiştir. Ancak, 1596 ile 1603 yılları arası Celâlî olaylarını kulaktan öğrendiklerine göre yazmış olmalı ki, bu yüzden birçok yanlışlıklara düşmüştür[1]. Örnek olarak, Karayazıcı'nın ilk kez 1601'de (hicrî 1010'da) ayaklandığını yazıyor. Hükümetin düzenlediği «Celâlî Seferlerini» de birbirlerine karıştırmaktadır. Özetleyin, Karayazıcı üzerine verdiği bilgi yanlışlarla doludur. Ayrıca bu eserin elde bulunan yazma'sının sonradan aslından kopya olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüshada bahisler eksik bırakılmış, hattâ cümleler ortadan kesilerek, üç dört satırlık bir boş yer konmuş ve aşağıda başka bir bahse geçilmiştir. Abdülkadir'in eseri asıl 1603 ile 1610 yılları arasındaki «Büyük Kaçgunluk» dönemi için çok değerlidir. Çünkü yazar Kuyucu Murat Paşa'nın «Celâlî Seferi»ne katılmış, gördüklerini geniş ve ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Verdiği bilgileri resmî belgeler çoğu kez doğrulamaktadır.

Züptet'üt-Tevarih: Mehmet Safî'nin biri III. Mehmet, öteki I. Ahmet devirleri için yazdığı bu eser celâlî kavgasının «Fetret» ve «Büyük Kaçgunluk» dönemleri için çok önemli bilgileri kapsamaktadır. Onun için dikkatle okunması gerekir.

Fezleke: Bu eserin sahibi Kâtip Çelebi, Fetret ve Büyük Kaçgunluk devirlerini çocukluğunda yaşamış, Anadolu'ya gezintiler yapmış bir kimsedir. Ayrıca âlim bir kişi olduğu dolayısıyla Celâlî İsyanları hakkında daha toplu ve açık izahlar vermektedir. Onun için

1 Örneğin, Seyhan Irmağı'nı hep Kızılırmak diye kaydediyor.

olacak, Naima Celâlîlere ait bilgileri en çok bu yazarın yukarıda adı geçen eserinden alıyor.

Bunlardan başka, Karaçelebizade Abdülaziz'in «Ravzat'ül-Ebrar»ı, Nev'izâde Ataullah'ın «Zeyl-i Şakayık»ı ve Edirnevî Mehmet Efendi'nin «Nuhbet'üt-Tevarih»i gibi eserleri de söylemek gerekir. Fakat bütün bunlar, çok kısa olarak, ancak tanınmış Celâlî başbuğlarının ayaklanmalarını ve bozgunlarını yazmışlar, Anadolu olaylarını gerçek yanları ve bütünleriyle aydınlatacak hiçbir doğru bilgi verememişlerdir.

Arşiv Belgeleri: Celâlî Mücadelesini bütün tarihsel önemi ile bilgisel biçimde genişlemesine ve derinlemesine bir araştırıya tâbi tutmamızı olağan kılacak bol kaynaklar doğal olarak devlet arşivindeki belgelerdir. Ancak bu arşiv bilimsel çalışmaların gerektirdiği biçimde bir düzene henüz konamadığından araştırma yapılan konuya ait bütün belgeleri bir arada bulmak olanaksızdır. Onun için yararlanmaya sunulan dosyalardan ele ne geçerse onunla yetinilmek zorunluğu vardır. Bununla beraber buradaki «Ahkâm» ve «Mühimme» defterleri kolaylıkla kullanılacak durumda bulunuyorlar ve konumuz yönünden ihmal olunmaz değerdedirler. Vilâyetlere, sancaklara ve kadılıklara yollanan «Padişah hükümleri»nin suretleri bu defterlerde bulunuyor. Zamanının ifâde biçimine göre, Divan'da hazırlanan bu «Padişah hükümleri, hükm-i hümâyunlar» hangi sorun için yazılıyorsa, önce o sorun hakkında bilgi verirler, ondan sonra yapılacak işlemi bildirirler, örneğin, halk tarafından yollanan bir «mahzar»a veya kadı'nın «kazaya defterine» cevap olarak yazıldıkları takdirde, önce yapılan şikâyetlere ait fikirlerin bir özeti «hükm-i hümâyun»un başına geçirilir, sorunun Divanca doğru anlaşılmış olduğu hakkında bu cevapların yollandığı makamlara bir kanaat verildikten sonra, emir kısmı yazılır idi. Fermanların ve hükümlerin böyle bir üslûpta yazılmaları sayesindedir ki, bu sözü geçen defterlerden Türkiye'de olup geçen olaylara ait çok değerli bilgiler çıkarmak olanağı sağlanmış bulunuyor. Özellikle Mühimme defterleri ve kimi ahkâm defterleri hemen hemen bütünü ile vilâyetlerdeki asayiş işleri için yollanmış «hükm-i hümâyun»ların suretleriyle doludur. Bunların binlercesini sabır ve dikkatle okumak Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve siyasî tarihi hakkında baha biçilmez bilgi vermektedir. Bu pek değerli tarih belgelerinin en önemli kusuru, her yılın defterlerinin tam olarak elde bulunmayışıdır. Hattâ birçok yılların defterleri hiç yoktur. Örneğin, konumuzun en önemli dönemi olan 1596 1608 yılları arasında tutulmuş «Mühimme» defterleri ortada bulunmadığı gibi, ahkâm defterleri de eksik olarak bulunuyor. Bununla beraber, gene de

bu pek karışık yılların olaylarını ancak ahkâm defterlerinin yardımı ile aydınlatmış bulunuyoruz.

Mühimme ve ahkâm defterlerinden sonra bize en yararlı belgeler dağınık kâğıtlar olmuştur. Özellikle defteri bulunmayan yılların olaylarını aydınlatmada bu kâğıtlar çok işimize yaradı.

Bunlardan başka, Divan-ı Hümayûn kayıt defterleri, timar defterleri, arazi tahrir defterleri ve daha birçok öteki tür defterler vardır ki, konumuz bakımından görülmeleri gerekir. Özelikle bunlardan Divan kayıt defterleri fermanların özetleriyle dolu olduklarından mühimme ve ahkâm defterlerinin eksiklerini az çok tamamlıyorlar.

Şer'iyye Sicilleri: Bugün mahkemelerin mahzenlerinden kurtarılarak bölge gölge müzelerden toplanan bu defterler bize Osmanlı adalet kurumlarının çalışmalarını gösteren en kıymetli belgelerdir. Şer'iyye sicilleri yalnız mahkeme kararlarını ve tutanaklarını değil, Başşehirden vilâyet ve kaza yöneticilerine gelen ferman ve hükümlerin suretlerini, ticarî senetleşmeleri, narhları ve başka ekonomik ve sosyal işleyişlerin kurulu düzenlerini gösteren değerli belgeleri geniş biçimde kapsamaktadırlar. Bu nedenle Celâlî İsyanlarını aydınlatacak en doğru bilgi kaynağının o zamandan kalma şer'iyye sicilleri olduğuna da hiçbir küşüm yoktur. Çünkü, örneğin, «Celâlî Fetreti» ve «Büyük Kaçgunluk» dönemlerine ait, bütün kadılıkların olmasa bile, sancaklardaki merkez kadılıklarının mahkeme defterlerini (Şer'iyye sicillerini) incelemek bize konumuz için en olumlu bilgiyi verecektir. Ancak bugün, her yılın mahkeme defterleri bize kadar bütünüyle korunmuş hiçbir kaza ya da şehir yoktur. Gezici naiplerce tutulan köy ve bucak defterlerinden ise ancak birkaç tanesi elimizdedir. Celâlî İsyanlarının yurdu alt üst ettiği 1599 1608 yılları döneminde şehirlerin ve kasabaların uğradığı yangınlar, mahkemelerin isyancılar tarafından sık sık basılması gibi olaylar çok kez bu defterlerin yok olmasına sebep olmuştur.

Şer'iyye sicillerinden bilimsel yararlanmada başarılı olmak için uygulanacak yöntem, incelenmesi istenen yılların defterlerini satır satır okumayı zorunlu kılar. Çünkü ancak bu yol ile toplumun bütün çalışım alanlarını ve bunların ortasında olup geçen olayları bütünüyle kavrayabiliriz. Özetleyin, Türkiye'nin toplumsal ve dirliksel yaşantısı tarihini aydınlatmak için bu defterler biricik kaynak olarak kalmaktadır. Bunların yardımı ile tarihçi incelemek istediği sıraların toplumunu gerçeğe en yakın biçimi ile canlandırabilir. Burada karşımıza dikilen tek zorluk, şer'iyye sicillerinin bugüne değin bir merkezde toplanamamış olmasıdır.

Gerçekleyin, birbirlerinden çok uzaklarda bulunan büyük şehirlerin müzelerinde çoğu pek bakımsız küçük arşivler kurularak oralarda korunmaya alınan bu defterlerin hepsi görülmek istendiği takdirde, araştırıcı için uzun bir zaman ve bir hayli masrafı göze almak gerekiyor.

Sözün kısası, çok az incelenmiş bulunan Türkiye tarihi için arşiv belgeleri ve eski mahkeme defterleri pek değerli ve bol kaynak olarak elimizin altında bulunuyor. Bunlardan daha kolay yararlanma olanakları sağlandıkça, millî tarihimiz, halk kültürünün gereksilerini fazlasıyla karşılayacak derecede aydınlığa erişecektir. Biz bu incelememizde şer'iyye sicillerini ve arşiv belgelerini en az ön kaynak olarak kendimize dayanak yapmış bulunuyoruz.

Araştırma Eserleri: Celâlî Kavgası Türkiye tarihinin en büyük sosyal oluntusu niteliğinde bulunmasına rağmen, şimdiye dek bu konunun bilimsel bir incelenmesi yapılmamıştır. Onun için burada doyurucu bir eser adı veremiyoruz. Yalnız türlü fikir akımlarının etkisi altında yazılmış birtakım eserlerin adını vermek olanağı vardır ki, bunlar, bilimsel birer inceleme ürünü olmaktan çok, vekayinamelerin verdikleri bilgileri her yazarın kendi kişisel maksadına göre yorumlamasından ibarettir[1].

Celâlî İsyanları, özellikle Amasya çevresinde geçen olaylar için Abdizâde Hüseyin Hüsameddin'in «Amasya Tarihi» önemli bir araştırma niteliği taşır. Dört cilt tutan bu eserin üçüncü cildinde «Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk» üzerine birçok bilgiler vardır. Yeşilırmak yöresinin Celâlî karışıklıklarında en başta gelen bir bölge olması dolayısıyla, eserin yazarı, bu olaylara önem vermiş, olup geçenleri ayrıntılı biçimde anlatmış isyancı başıların resmî ve kişisel hüviyetlerini, tesbite çalışmıştır. Eser hazırlanırken pek çok kaynaklara, arşiv belgelerine ve şer'iyye sicillerine de baş vurulduğundan ötürü olaylar hakkında verilen bilgilerin doğruluğuna inanmak gerekir. Fakat bu olumlu işinin yanında Abdizâdenin kusurları da çoktur, örneğin o Celâlî İsyanlarını milliyetçi bir ruhun depreşimi diye kabul ederken, bu görüşünü olayların destekleyip desteklemediğine hiç dikkat etmemiştir. Bu yüzden de eserin bu yönü bir fikir fantezisi halini almıştır.

1 Bak. alt not. s. 25.

I. KISIM

OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİK DURUMU VE İDARÎ DÜZENİ

A. İKTİSADÎ DARLIK

1 — Hariçle Ticarî Münasebetler ve Yerli Sanatların İlk Sendelemesi

XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu'na dışardan giren işlenmiş malların büyük bir çoğunluğu henüz şarktan, bilhassa Hindistan'dan geliyordu. Buna mukabil, bu istikametlere hemen hiçbir şey satılmamakta idi. Memleketin altun ve gümüş serveti mütemadi surette şarka akıp gidiyordu. Hindistan'da altuna olan fazla itibar dolayısıyla, ayrıca, Anadolu'da akçe mukabilinde bu madenin, toplanarak, Halep, Şam, Bağdat ve Basra taraflarına gönderildiği ve orda daha yüksek bir fiyatla satıldığı da görülmekte idi.

Daha Fatih zamanında, devlet altun ve gümüşün gittikçe azalmakta olduğunu hissetmiş bulunuyordu. Kuyumcuların işleyecekleri gümüş miktarını bile 200 dirhem olarak tahdit ettiğinden başka, bu madenle bakır, kalay ve kurşunun karıştırılmasını yasak etmişti[1]. Kıymetli madenlerin azalmasının devlet üzerindeki tesirleri, bunun sebepleri üzerinde durduğu anlaşılan hükûmet, meselenin, şarktan gelen mallar mukabilinde, o tarafa altun, gümüş ve hattâ bakır götürülmesiyle ilgili olduğunu tesbit ederek, bütün şark hudutlarından bu madenlerin dışarı çıkarılmasını menetti ve bu iktisadî politika daimî bir şekil aldı. Bütün şarktaki ümeraya, gümrük me-

1 Bursa Eski Eserler Müzesi, Bursa sicilleri Nr. A. 3/3, yaprak 53 (Anadolu sancak beylerine ve kadılara 11 şevval 882 tarihli hüküm).

murlarına ve kadılara yollanan fermanlarla, bu madenleri götürenler yakalanırsa müsadere olunmasını ve tüccarın sattığı mala mukabil ancak yine mal götürebileceği hususu tebliğ olundu. Fakat, kaçakçılığı men etmek işinde o zaman fazla muvaffak olunduğunu sanmıyoruz. Anadolu'nun her tarafında serbestçe dolaşan Hintli tüccarların sattıkları mal mukabilinde, yine mal götürdüklerine dair hiçbir emareye tesadüf olunamadı. Yalnız, İran tüccarlarının Anadolu'dan çok miktarda madenî eşya, mal ve bilhassa, bakır alıp götürdüklerini ve hattâ bunun ara sıra önemli derecede bir darlık yarattığını da biliyoruz. Meselâ, 1568 sıralarında, dört-beş yüz İranlı tacir, Kastamonu'daki Küre bakır madenlerinden «ziyade paha ile» çok miktarda bakır alıp gitmişler ve bunun üzerine, yerli bakırcılar bakır bulamaz olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında, hükûmet, bakırın kaçırılmasına iyice mani olmak için, yerli bakırcılara bulundukları yerlerin kadılarından ihtiyaçları kadar bakır verilmek üzere vesika (mühürlü temessük) almaya mecbur etti. Kastamonu Sancakbeyine ve Küre kadısına da, bundan sonra bakır verilmesine dair vesika getirmeyen kazancılara, yani bakırcılara, bakır verilmemesi emrini bildirdi[1].

Avrupa ile olan ticarî münasebetlere gelince: XVI. asırda Batıdan satılmaya gelen sanayi eşyası yok denecek kadar azdı; «Londra çuhası» ancak bu asrın sonlarında Türk pazarlarında kendini göstermeye başlamıştı. Buna mukabil, Avrupalı gemiler Osmanlı limanlarından mütemadiyen hammadde, hayvanat (bilhassa koyun) ve hububat taşıyorlardı. Bursa'nın ipeklileri ve kadifeleri, Lehistan, Avusturya ve Venedik'te revaçta idi. Hele Ankara'da işlenen sof kumaşları bütün Avrupa'da tanınmıştı. Balkanlar üzerinden orta Avrupa'ya ve İtalya'ya kervanlarla pek çok sof yollanmakta idi. Bu ticareti bilhassa Ermeniler yapıyorlardı. Sofun hammaddesi olan tiftiğe daha Avrupa talip değildi.

Tabiî bütün garplı alıcılar Türk ile alışverişlerinde memlekete altun ve gümüş getiriyorlardı. Denebilir ki, Osmalı devletinin bütün kazancı bu sıralarda Avrupa'ya satılan hammaddelerden ve hubûbat, hayvan gibi gıda maddelerinden temin olunmakta idi. Fakat, bu hal gittikçe içerde kötü tesirler yapacak şekilde cereyana başlamıştı. Çünkü, gelişmekte olan Avrupa sanayiinin hammadde ihtiyacı artıyordu. Amerika'nın keşfi ve açık deniz ticaretinin gelişmesi sayesinde serveti çok yükselen Batı memleketleri hammadde yetiştiren Osmanlı müstahsiline kendi ayağında, yerli esnafa nazaran daha yüksek fiyat vermeye başlamışlardı.

---

1 Müh. 7, s. 737 ve 893 (14 c. ahir 976 tarihli fermanlar).

Bu hal korporasyonları müşkil vaziyete soktu[1]. Şehirlerde tatbik olunan sıkı narh sistemi ve esnaf teşkilâtının dayandığı dar kaideler dokumacıları yeni hammadde fiyatlarına uymaktan men ediyordu. Kumaşlarının eninden, boyundan eksiltmelerine, kalitelerini bozmalarına aslâ müsaade olunmamakta idi.

Pek çok şikâyetler üzerine hükûmet, evvelâ «madrabaz»ların pazarlardan pamuk ve pamuk ipliklerini toplamalarına mâni olmaya çalıştı. Bunda muvaffak olamadı. Nihayet bu maddeleri hububat «memnu» olarak ilân etti. Hakikaten, 1567'de, hükûmet Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccarlara satılması yüzünden, esnaf, bu kadar bezi veremeyeceklerini bildirmekte gecikmemişlerdi[2].

Daha birçok esnafın şikâyetleri devam ettiğinden, bir «memnu maddeler» listesi teşekkül etti. Hububat, pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, susam gibi maddelerin, dışarı satılması yasak olundu. 1590 sıralarında «memnu maddeler» listesi şu şekli almış olarak ilân olunmaktadır: Tereke (yani hububat), barut, yarak (silâh), at, penbe (pamuk), kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, gön, meşin, rişte-i penbe (pamuk ipliği), koyun derisi, zift.

1586'da (995) «Macar'a ve Leh'e at ve sığır ve koyun verilmeye deyu muhkem tenbih olunmağiçün» iskelelere hükm-i şerif yollanmıştı. Görülüyor ki, «memnu maddeler» hayli fazla idi. Bunlar, ahitname verilmiş olan devletlere de satılmıyordu.

Yasak olunan maddelerin cinsine dikkat edilecek olursa, «memnu maddeler»in tanziminde, harbe yarayan maddeler, yerli esnafın hammadde ihtiyacı, bir de, gıdaya ait olan hububat ve hayvan gibi şeylerin esas alındığı görülür.

Hükûmeti bunlar arasında en çok meşgul eden mesele, zahirenin dışarı çıkarılmasına mani olmaktı. Avrupalı gemiler de, çoğuncası buğday yüklemek üzere geliyorlardı. İskelelerde ve sahillere yakın yerlerde türeyen birtakım «madrabazlar», «Frenk gemilerine» kolayca istedikleri kadar hububat verebilmekte idiler. Halbuki, XVI. asırda artık Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ciddî bir kıtlık kendini hissettirmeye başlamıştı. Onun için, Marmara ve Ege sahillerinden, Rumeli limanlarından yapılan kaçak satışlar bu bölgelerde daha fazla bir hububat darlığı doğmasına sebep olmuştu. Devlet, İstanbul'un ve ordunun iaşesini temin edebilmek üzere, Anadolu'nun

---

1 Buna ait pek çok şikâyetler vardır. Şu iki vesika en iyi numunedir: H.T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, vesika 97 ve alttaki not vesika.

2 Müh. s. 107 (Bergama kadısının şikâyeti üzerine 15 r. evvel 972 tarihli ferman) - H.T. Dağlıoğlu, aynı eser, vesika 50 ve 115.

en uzak yerlerinden zahire celbine başlıyordu ki, bunu ayrı bir bahis olarak tetkik edeceğiz.

Hulâsa, XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile, çok bol ve hattâ ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan şarkın arasında bocalayan aracı, olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altun ve gümüş geli-yor, fakat, mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Şarktan (yani Hind, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altun ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmakta idi. Buna karşı devletin güttüğü iktisadî siyaset, şarka kıymetli madenlerin çıkarılmasına, ve garbe de dahilde sıkıntısı çekilen «memnu maddeler»in satılmasına sıkı bir yasak konmasından ibaretti. Harp vasıtası sayılan bütün maddelerin huduttan dışarı çıkarılması, yani o zamanın tâbiri ile «harbî»ye verilmesi memnu idi[1].

2 — Osmanlı İmparatorluğu'nun Para Rejimi

Avrupa ile şark arasında, kendisi için hiç de müsait olmayan bir aracı vaziyetine düşen Osmanlı devletinin içine sürüklendiği iktisadî kriz ilk tesirlerini kıymetli madenlerin azalmasında gösterdiği için, bu durum devletin para rejimi üzerine gittikçe kötü tesirler yapmaya başlamıştır. Bunu rakamlarla gösterebilmek maksadıyla, bu meseleyi izaha lüzum vardır, ve aynı zamanda, mevzuumuz ile de ilgisi büyüktür.

Osmanlı malî sisteminde para rejiminin temelini «akçe» denen bir sikkenin teşkil etmiş olduğunu biliyoruz. Gümüşten yapılan bu paranın geçirdiği vezin değişiklikleri ekonomik bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bir kararsızlık içinde yüzdüğü hakkında açık bir fikir vermektedir. Halil Ethem Bey'in Meskûkât Kataloğu'nda, Sultan Orhan'a ait beş akçelik bir sikke mevcuttur ki, müellif bu paranın adını bilemiyor. Bizim sonraki devirlerden elde ettiğimiz malûmata göre, bu tamamıyla «Şahî» denen Osmanlı parasıdır ve Orhan'a ait beş akçeye müsavi olduğu kayıt olunuyor ki, bu halde ilk Osmanlı akçesi, bu «Şahî» vezninin beşte biri hesabı ile, aşağı yukarı 0,37 dirhem idi, demek olur. Bunu o zaman para kesme müamelâtındaki ifade ile kaydetmek icap ederse, 100

1 Kâmil Su, Gediz dergisi, sayı 46, Manisa Tarihine Ait Vesikalar.

dirhem gümüşten 269 akçe kesilmiş olduğu anlaşılır[1]. Çelebi Sultan Mehmet devrine ait akçenin veznine bakılırsa, yine 100 dirhem gümüşten 266.5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Aynı kataloğdaki tesbit olunan vezinlere göre, II. Murad'ın zamanında 100 dirhem gümüşten sıra ile, 320, 299.9, 304.8 akçe kesilmiştir. 1450'de, 100 dirhem gümüşten 375.5, 1462' de 300[2], 1470'te 337 akçe yapılmıştır. Fatih'in son zamanlarında, yani 1475'te ayni miktar gümüşten 400 akçe kesildiği gibi, 1477'de (882) bu adedin 280'e indirildiğini, bu suretle akçenin kıymetinin birdenbire artırılmış olduğunu yine Bursa şeriye sicillerinden tesbit etmiş bulunmaktayız[3].

1450'de kesilen ile 1477'de kesilen akçeler mukayese edilince, denebilir ki, İstanbul'un fethi arifesinde devletin malî durumu iyi değildi. Çünkü, o zamanın akçesi bu sonuncudan üçte bir kadar bir kıymet düşüklüğü gösteriyor. Fatih Sultan Mehmet'in hayli uzun olan hükümdarlığı sırasında akçenin yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer Meskûkât Kataloğu bizi aydınlatmıyorsa[4] 1575'te yeniden düşmüş ve iki sene sonra, yani 1577'de «cedit» akçe 100 dirhemden 280 olarak kesildiğinden, devletin malî durumunu düzeltmek mümkün olmuştur. Fakat, II. Bayazıt devrinden itibaren akçenin gümüş miktarının mütemadiyen azalması, 1577'deki düzelmenin zoraki olduğunu göstermektedir. Hakikaten 1581 (886) tarihini taşıyan akçenin veznine bakılırsa, bu tarihte yüz dirhem gümüşten 426.5 akçe kesilmiş olduğu görülür. Mamafih 400 olarak kesilen de mevcuttur[5]. Yavuz'un tahta geçeceği sırada, dört yüz akçenin yüz dirhem gümüşe müsavi olduğu Kayseri şeriye sicillerinde görülen bir terekeden tesbit olunmuştur[6]. Meskûkât Kataloğu'na nazaran, bu padişah namına olan 918 (1512) tarihli akçe, 100 dirhemden 457 hesabıyla kesilmiştir. Bununla beraber, Yavuz Selim'in, 1516'da (921) yeniden akçeyi babasının zamanındaki kıymetine çıkardığını, bu sırada Bursa

1 Devletin dünya ekonomik cereyanları içindeki kötü durumunun XVIII. asrın başlarında da devam ettiğini Naima kendi müşahedelerine istinaden de beyan etmektedir: Naima tarihi, c.I, s. (30-32).

2 H. Ethem, Meskûkâtı Osmaniye Kataloğu, Sultan Orhan devri sikkesi.

3 Bu son rakam, Bursa Eski Es. Müz. Bursa Ş. Sc. No. A. 3/3, yap. 53.

4 Çünkü bu eserde alınan numuneler umumiyetle vilayetlerde darphanelerde kesilen akçelerdir; İstanbul haricindeki yerlerde, merkezin emri ile halkın getirdiği gümüş külçelerden ve eski akçelerden yeniden kesilen bu akçelerin veznine ümeranın, kadıların ve defterdarların çok hile ettiklerini biliyoruz.

5 Halil Ethem, Meskûkâtı Osmaniye, II. Bayazıt devri akçeleri.

6 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri sicilleri, 916-917 tarihli defterde 917 tarihli tereke.

ve Karesi sancaklarına yollanan «eski akçe ve gümüş yasakçıları»[1] na yollanan fermanlardan öğreniyoruz. Burada, yakalanan her yüz dirhem eski akçeden 400 adet yeni akçe kesilmesi hakkında katî emir ve talimat mevcuttur[2].

Kanunî'nin hükümdar olduğu 1520'de (926), namına kesilen ilk akçenin yeniden, 100 dirhemden 457 akçe olmak üzere, bir kıymet düşüklüğüne uğradığı görülüyor; hattâ 533 olanı da vardır. Fakat, bu devirde umumiyetle bu 100/457 nisbeti muhafaza olunmuştur. II. Selim zamanında, yeniden, akçe yüz dirhem gümüşten 490 ve aynı saltanat sırasında 533 olarak kesilmiştir. III. Murad'ın cülûsunda, 100/426.5 elde edilmekle beraber, bunda kalmamayarak, yüz dirhem gümüşten, evvelâ 533 ve daha sonra 800 akçe kesilmiş ve hattâ bu 950'ye kadar çıkarılmak suretiyle akçenin gümüş değeri çok küçülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyette ve ticarî mübadelelerde esas ölçü olduğunu söylediğimiz ve XVI. asrın sonuna kadar yapıldığı gümüş miktarı bakımından geçirdiği değişiklikleri kaydettiğimiz «akçe»den daha büyük sikkelere gelince, bunlardan bizce malûm olanları, küçüklerinden büyüklerine doğru, «para», «şahî», «esedî (arslanlı) kuruş», «kâmil kuruş» (bunlar gümüşten yapılmıştır), altun (yahut flori) dir.

Bu sikkelerin bahis mevzu ettiğimiz uzun zaman zarfında geçirdikleri değişiklik ya hiç yoktur, yahut gözde tutulmayacak derecede azdır. Meselâ, 1520'de Kanunî namına kesilen şahî ile 1575'te III. Murad için kesilen şahî, tamamıyla aynı vezindedir. II. Beyazıt tahta çıkınca kesilen bir altun ile III. Murad'ın altunu birbirlerine tamamıyla müsavidirler. Hattâ bu son padişah namına kesilen başka bir altunda, vezin yüzde bir buçuktan biraz fazla artırılmıştır.

Akçenin küçülmesi altun karşısında olan değerini de azaltmak zaruretini göstermiştir. Şimdi bunun seyrini de kaydedelim:

1431'de, bir flori altuna 35 akçe olarak tesbit olunmuştu[3]. 1462'de ise, bir altunun 40 akçeye çıkmış olduğunu görüyoruz[4]. Bu sıra bir kâmil kuruş da 35 akçeyi geçiyordu. Arada görülmesi mümkün olan anormal haller hariç, bu resmî rayicin 1548 sıralarına kadar devam ettiği görülmek-

1 Büyük ticaret merkezlerine ve sancaklarına yollanan bu memurlar eski akçeleri müsadere ederler, kuyumcuların 200 dirhemden fazla gümüş işlemelerine ve bunları başka madenlerle karıştırmalarına mani olurlar, kalpazanlarla mücadele ederlerdi.

2 Topkapı Müzesi arşivi, Edremit sicilleri, Nr. 1, yaprak 45.

3 Bu rakam Dr. Halil İnalcık'ın neşre hazırladığı bir timar defterinden alınmıştır.

4 Bursa Eski Es. Müz. Bursa Ş. Sc. No. A. 1/1 yap. 9 (bir terekeden).

tedir. Bu tarihten itibaren altun 60, kâmil kuruş 40 akçeye çıkarıldı. 1585'e kadar bu rayiç devam ettikten sonra, nihayet, bu yıl akçenin değeri, yüz dirhem gümüşten 800 adet kesilecek şekilde düşürülmesi üzerine, altun 110, kâmil kuruş 70 akçe kabul olundu[1]. 1590'da akçe daha fazla küçüldüğünden (100 dirhemden 950 akçe), bir altun 120 ve tam (kâmil) kuruş 80, esadî 70 akçeye çıkarıldı. Akçenin diğer altun ve gümüş sikkeler karşısındaki bu kıymetleri tabiatıyla, resmî rayiç idi. Serbest piyasada, yani, halkın kendi aralarındaki alışverişlerinde, akçe her zaman aynı kıymeti muhafaza edecek şekilde mübadeleye vasıta olabiliyor muydu? 1550'den sonraki zamana ait ekonomik hâdiseler üzerinde yaptığımız müşahedelere nazaran, hükûmetin akçeye takdir ettiği altun ve kuruş karşısındaki resmî kıymet yalnız devletin reaya ile olan münasebetlerinde (yeni vergiler ve devlete mecburi mal satmalarında) cari idi. Ticarî hayatta ise, akçe daima daha düşük muamele görüyordu. Bunun sebepleri, büyük Yahudi maliyecilerin, hükûmetin kestirdiği akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle vezinlerini düşürmeleri, çoğu Yahudi olan usta kalpazanların ortaya çıkardıkları pek çok kalp akçelerin esas akçelerle karışmaları, bizzat devletin sık sık «cedit» akçe çıkarmak suretiyle eski akçeleri yasak etmeyi âdet edinmesi gibi haller idi. En nihayet, III. Murad devrinden itibaren hükûmet de «mağşuş akçe» çıkarmaya başlamış, bu da «akçe» denen esas mübadele sikkesinin kıymetini büsbütün kararsız hale getirmişti. Kısaca bahsettiğimiz bu hâdiseler, Osmanlı malî tarihinin ve XVI. asır ekonomisinin en mühim meseleleri olmakla beraber, burada daha fazla uzatmayı lüzumsuz görüyoruz. Yalnız, şu kadarını ehemmiyetle kaydetmek icabeder ki, gerek hükûmetin ve gerek vilâyetlerdeki darphanelere tesir edecek durumda olan resmî şahsiyetlerin ve gerekse akçeleri kırpan ve taklit eden hususî şahısların ekonomik düzene muzır olan bütün bu faaliyetlerinden yegâne zarar gören unsur reaya denen köylü vergi mükellefi idi. Çünkü, devlet bütün vergileri altun, kuruş, ve «zaruri hallerde», tartılmış halis akçe olarak toplamaları için tahsildarlara sıkı emirler vermekte idi. Bu vaziyette, köylü halk bu şartları haiz parayı bulabilmek veya tahsildara elindeki «kırık» yahut kalp akçeyi kabul ettirebilmek için ayrıca soyuluyordu.

Hükûmet «akçe»yi acaba neden mütemadiyen küçültmek mecburiyetinde kaldı. Bazı müelliflere göre, Fatih devrinden başlayan bu hare-

1 Başbakanlık arşivi, Müh. def. No. 58, s. 289.

ket, hazineye kâr temin etmek için yapılıyordu[1]. Böyle bir iddia şüphesiz ne tarihî realiteye ve ne de ekonomi ilmine uygun düşemez. Bir defa, akçenin gümüş değerini azaltmak devlete kâr değil zarar getirir. Çünkü, miktarları kanunnamelerle akçe olarak tesbit edilmiş olan vergiler öyle devletin darphanesinde istediği zaman küçültüverdiği akçesi gibi değişivermiyorlar, sabit kalıyorlardı. Şu halde, akçenin vezni, meselâ, yarı yarıya düştüğü zaman, toplanan vergiden gelen akçe de o nisbette az olacaktı. Şimdi, resimlerin ilk vaz olundukları gibi kaldıklarını kanunnameler tarihî bir hakikat olarak bize gösterdiklerine göre, meselâ, Fatih devrinde iki koyundan alınan bir akçe ile bir de III. Murad zamanında yine iki koyundan alınan bir akçelik resmi mukayese edelim. Yukarıda akçelerin kıymetleri hakkında verilen rakamları hatırlarsak, göreceğiz ki, devlet Fatih devrine nazaran koyun resminden, III. Murad devrinde tam 3.4 defa zarar etmiştir. Fatih, kendi devrinde bile bazen yüzde 33 ölçüsünde bir vezin azaltmayı göze alarak cedit akçe çıkarmaya mecbur olmuştur. Bu, toplanan resimlerden de, aynı suretle, yüzde 33 kaybetmek demekti. Denebilir ki, Osmanlı devlet teşkilâtının üzerinde oturduğu vergi müessesesi denen binanın temelleri, bu akçe vezninin gittikçe azalmasıyla sarsılmaya başlamıştır. Bu kadar büyük bir ekonomik hâdiseyi zamanın ricalinin göremediğini farzetmeye hiç de yer yoktur. Aksine her padişah daha kıymetli akçe bastırmaya çareler aramıştır; akçenin geçirdiği safhalar hakkında verdiğimiz rakamların seyri bunu tamamıyla göstermektedir. O halde, devletin malî sisteminin üzerine dayandığı bu temel «sikke»nin mütemadi düşmesinin ve kendisi ile beraber bu sistemi de uçuruma sürüklemesinin sebeplerini tamamıyla tarihî zaruretlerde ve devrin ekonomik şartlarında aramak lâzımdır.

Daha Fatih devrinde devletin müthiş bir gümüş ve altun darlığı içinde kıvrandığını, aldığı tedbirlerden anlıyoruz. 1477'de kesilen cedit akçe münasebetiyle çıkarılan fermanlar bunu bize pek iyi göstermektedir. Sancaklara ve bilhassa büyük ticaret merkezlerine «eski akçe ve gümüş yasakçıları» yollanıyordu. Bunların vazifesi, bilhassa kuyumcuları kontrolde tutarak, kendilerine tayin olunan miktardan fazla gümüş işlemelerine mani olmaktı. Eski akçenin de alışverişte kullanılmasına engel olacaklardı[2]. Bu sıkı tedbirlerin mânâsı hususî şahısların kendi malları olan gümüş külçelere devletin el koymayı düşünmesi demekti. Hakikatte, kuyumcula-

1 Meselâ Belin, Türk, İktisat Tarihi (Türk - terc.) s. 100.

2 Bursa Eski Eserler Müz. Bursa sicilleri, Ş. -A. 3/3, yap. 53.

rın ya kendileri veya diğer bu işi ticaret haline getiren birtakım adamlar, devletin ve halkın[1] darphanelerde kestirdikleri gümüş akçeleri piyasadan toplayarak avani ve diğer eşya halinde işledikten sonra, hariçten gelen tüccarlara satıyorlardı. Bu da çabuk çabuk akçe darlığı çekilmesine sebep olmaktaydı. Bu hal kalpazanlar için çok kârlı idi. Çünkü, «akçe muzayakası» bunların kalp akçelerinin kolayca ve çok miktarda sürüm temin etmesine yardım ediyordu.

Hele gayet iyi tetkikine imkân bulduğumuz, 1550'den sonrasının iktisadî hâdiseleri, devleti, akçesini hep küçültmeye sevkeden zaruretleri daha iyi anlatmaktadır. Bu sıralarda, yine devletin ve halkın kestirdikleri saf gümüş akçeler Yahudiler ve kuyumcular tarafından toplanarak kaybediliyor ve yerine kalp akçeler geçiyordu. Ayrıca, İstanbullu ve Edirneli bazı Yahudiler de, mültezimlerle ve mübaşirlerle anlaşarak, hazineye sevkedilmek üzere toplanmış olan vergi akçelerini altun, kuruş ve hattâ kalp akçelerle değiştirdikten sonra, bu gümüş akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle, çıkan parçalan kâr olarak kendilerine alıkoyup, «kırkık» akçeleri yeniden piyasaya sürüyorlardı. Devlet ve halkı büyük zararlara sokan bu gibi faaliyetler, bilhassa Bursa ve Ankara gibi geniş mübadele muhitlerinde bu işi idare edenlere çok büyük kârlar temin ediyordu. Devlet kendi hazinesine ve halka ağır zararlar veren ve memleketteki gümüşü eriten bu parazitlere karşı şiddetli mücadele açmakla beraber, muvaffak olamıyordu. Bu vaziyette, akçenin eski kıymetinde kalması değil, mümkün olduğu kadar küçülmesi ekonomik kaideye daha uygundur. Hattâ, gümüş akçenin büsbütün tedavülden kaldırılması en makul olan tedbirdi. III. Murad devrinde, «mağşuş» ve «zuyûf» akçe çıkarılmak suretiyle bu yola dahi gidilmişti. Fakat, XVI. asrın ekonomik kaideleri henüz hakiki kıymeti olmayan madenî paranın geçmesine elverişli değildi. Hulâsa, Osmanlı devletini kendi malî sisteminin ana ölçüsü olan «akçe»yi bozmaya zorlayan tarihî ve ekonomik âmiller umumî hatlarıyla bunlardır. Mesele, esas mevzumuz olmadığı için daha teferruatlı ve ikna edici bilgi vermeyi fazla buluyoruz. Akçe küçülmesi hâdisesinin devletin kanunnamelerle müesses vergi sistemini nasıl temelinden sarstığını, vergilerden bahsederken anlatacağız.

---

1 Hususî şahıslardan gümüş ölçüsü olanlar darphanelere getirerek kendi hesaplarına akçe kestirebilmekte idiler ki, burada halkın kestirdiği akçeden bunu kastediyoruz.

3 — Eşya Fiyatlarının Yükselmesi

Altın ve gümüş darlığı yüzünden, devletin para rejiminde görülen bozulma hâdisesi ile birlikte, başka bir ekonomik olayın da iyice geliştiğini görüyoruz ki, o da eşya fiyatlarının yükselmeye başlamalarıdır. Bir taraftan para darlığı, diğer taraftan pahalılık, birbirleriyle zıt düşen iki hâdise gibi görünüyorsa da, yukarıda anlatıldığı üzere, temel mübadele vasıtası olan akçenin mütemadiyen küçülmesi, kalp akçelerin ortaya çıkması, hülâsa para durumunda görülen karışıklık, ayrıca zengin bir Avrupa'nın Türkiye'nin iç pazarlarında gösterdiği faaliyet Osmanlı İmparatorluğu için böyle bir anormal durum yaratmıştır. Şimdi, rakamlara dayanarak, bahsettiğimiz umumî pahalılığın derecesini ve eşya cinslerine göre olan nisbetlerini tesbit edelim:

35 akçenin bir «flori»ye eşit olduğu 1431 sıralarında, eşya fiyatlarının ne olduğu hakkında rakamlara malik olmadığımızdan, katî bir şey söyleyemeyeceğiz. Ancak, bazı emarelerden tahmin olunabilir ki, bu tarihten evvel eşya fiyatları, sonraki devre bakılınca, daha ucuzdu. Bu sıralardan yüz sene evvel Anadolu'dan geçmiş olan seyyah İbni Batuta, Kastamonu ve Bolu taraflarının fevkalâde ucuzluğunu ifade için bazı rakamlar veriyor. Meselâ, iki dirhem gümüşe semiz bir koyunun yansı alınabilmekte idi. Kesilmiş bir koyunu ortalama 20 okka olarak kabul edersek, bir akçe 0,37 dirhem gümüş olduğuna göre, bütün bir koyunun eti 11 akçeye gelir. O halde, sağ bir koyunu aşağı yukarı 15 akçeye satın olmak mümkündü. Seyyah daha bazı rakamlar söyledikten sonra, bu kadar düşük narhı dolaştığı yerlerin hiçbirinde görmediğini kaydediyor. O zaman yeni kurulmakta olan yeniçeri ocağı mensuplarına iki akçe ulûfenin kâfi görülmesi, bir esirden 25 akçe «pençik resmi» alınması[1] gibi haller de o vakitki ucuzluğun delilleridir. Bir dirhem gümüşün 3 akçeye müsavi olduğu (100 dirhemden 300 akçe) 1462 sıralarında, Bursa şehrinde unun kilesi (16 okkası) 3 akçeye satılmakta idi. Bu suretle 1 akçeye 3 okka (4 kiloya yakın) ekmek almak mümkündü. Bir arşın pamuk bezi 2, keten bezi 3 akçeye satılıyordu. Bir balta 3 akçe ettiğine göre, ham demirin okkası bundan da aşağı idi[2]. 1487'de (892), Kayseri'de bir koyun 30, bir deve 500, buğdayın kilesi 6 (kıtlık) akçe idi. Yine Kayseri'de, 1511'de (916) keten bezin arşını 2.5, buğdayın kilesi (16 okkası) 2, koyunun tanesi 30, sade yağın okkası 4,

1 Çünkü bir esirin 125 akçeye satıldığını gösterir.
2 Bu rakamlar Bursa Ş. Sc. Nr. 1/1 deki muhtelif terekelerden alınmıştır.

sabun 3, bal iki akçeye satılıyordu[1]. Avani fiyatlarına göre, bakırın okkası da 10 akçeden aşağı idi. Gerek Bursa'da ve gerek Kayseri'de boşanma dâvalarında, sahipsiz esir bulunmalarında, çocuk bakıcılarında ve öteki hallerde nafakalar 1 akçe olarak kesiliyordu. Irgat (amele) gündelikleri 2 akçe idi[2].

Pamuk ipliği, 1467'de, Bursa'da 10 akçe olduğu gibi, 1511'de Kayseri'de de aynı fiyata satılıyordu.

1548 tarihine kadar olan fiyatlar üzerinde yaptığımız tetkikler ehemmiyetli yükselmelerin olmadığını göstermiştir. Elimizdeki imkânlara göre misal aldığımız Edremit, Bursa ve Kayseri'de fiyatlar birbirine çok yakındırlar. Yalnız Edremit'te, hububat diğer yerlere nazaran çok pahalı olarak görülüyor ki, bunun sebebinin Avrupa'ya hububat kaçakçılığından ileri geldiğini sanıyoruz. Öteki iki şehirde buğdayın ortalama fiyatı 3 akçeyi geçmediği halde, Edremit'te 5.5 ile 10 akçe arasında değişiyor.

1548'den itibaren, eşya fiyatlarında ehemmiyetli bir yükselme müşahede olunuyor. Bu arada altun 60, kâmil kuruş da 40 akçeye çıkarılmıştır. Bu iki ekonomik hâdisenin birbirleriyle münasebetleri meydanda olmakla beraber, akçenin gümüş değerinin düşürülüp düşürülmediği hakkında bir bilgimiz yoktur. Yükselmeler şöyledir: Edremit'te, bir koyun 50'den yukarı satılıyordu; Kayseri'de de aynı fiyata çıkmıştı. Bu Orta Anadolu şehrinde buğdayın kilesi artık 5 akçeden aşağı düşmüyordu. Kayseri'ye ait 916 (1511) ve 959 (1551) tarihli iki defterde görülen pek çok eşya fiyatları, 1548'den evvelki ve sonraki iki durumun birbirinden olan belirli farklarını göstermektedir. Bundan sonra eşya fiyatları XVI. asrın sonlarına doğru yavaş yavaş yükselmiştir. Meselâ, Edremit'te ortalama 6-7 akçeye satılan buğday, 1548'den sonra 15 akçeden aşağı düşmedi. 1585'te akçe 100 dirhem gümüşten, 800 adet kesilecek şekilde küçültüldüğünden dolayı, buğdayın fiyatı 30'dan yukarı çıktı. Kayseri ve Ankara gibi Orta Anadolu şehirlerinde bir kile buğday artık 12 akçeden aşağı satılmıyordu. Yine buralarda bir koyun 60 akçeden yukarı alıcı buluyordu.

Yüz sene içinde, pamuk bezi iki üç akçeden 5 - 6 akçeye, sabun 3'ten 10'a, bal 2'den 10 akçeye yükselmişti. Bu sırada artık bir ırgat (amele) Ankara'da 5 - 6 akçe gündelikle çalışıyordu.

Akçenin daha şiddetli kararsızlık devrine girmesi, Avrupa'ya olan devamlı erzak ve memnu maddeler kaçakçılığı, Celâlî mücadelesinin gittikçe

1 Ankara Etnoğrafya Müz. Kayseri Ş. Sc. No. 1'den.

2 Kanunnamelerde bir zaruretle zikrolunan fiyatlar da aynıdır: Ö. L. Barkan, Kanunnameler, s. 132.

umumîleşmesi gibi çeşitli hadiseler, 1585 ile 1595 yılları arasında, evvelki yüz senelik zamana nazaran daha fazla âni bir pahalılaşmaya sebep oldular. Buğdayın Edremit'te 40-50, Orta Anadolu'da 20 akçeden aşağı düşmediği görülüyordu. Ankara'da sabun 22, sade yağ 20, bal 19 idi. Irgat 10 - 12 akçeye çalışıyordu.

Bir sürü eşya listesini ve bunların fiyatlarını vermekten ise, şimdiye kadar misal olarak aldığımız maddelerin geçirdikleri fiyat değişmelerini birbirleriyle mukayese etmek suretiyle yeter bir fikir elde etmek mümkündür. XV. asrın ortalarından XVI. asrın ortalarına kadar kilesi hep 2 - 3 akçe etrafında kalan buğday, bundan sonra 5 - 6 akçeye çıkmıştır. Ege ve Marmara sahillerinde bu yükselme daha fazla idi. 1585'ten sonra ikinci bir pahalılaşma kaydeden aynı madde Orta Anadolu'da 12 akçeden aşağı düşmemiş ve giderek 20 ye çıkmıştır; 1595 sıralarında buğday umumiyetle 20 akçe idi. Ege sahillerinde ise kaçakçılıktan dolayı ortalama fiyatın 40 olduğu görülüyor. Tabiî, bu yüz elli senelik zaman içinde, kıtlık senelerindeki anormal fiyatları gözde tutmuyoruz. Görülüyor ki, bir buçuk asırlık bir zamanda buğdayın fiyatı on misline yakın bir yükselmeye uğramıştır. Koyunun fiyatı aynı hareketi takip ederek 20 - 25'ten 50 - 60 ve 1595 sıralarında 70 - 80 akçeye çıkmıştır. Pamuk bezi 2'den 5 - 6'ya, bakır 6 - 7'den 30 - 35'e, ham demir 2 - 3'ten 15 akçeye çıkmıştır. Sade yağ da asrın başlarında 3 - 4 akçe iken, 1595'te 18 - 20 akçeye satılıyordu. Nafakalar 1 den 3'e, gündelikler 2'den 10 - 12'ye yükselmiş bulunmakta idi. Akçe, hem gümüş vezninden ve hem de altun karşısındaki kıymetinden 3 - 4 defa kaybettiğine göre, buğday 10, koyun 4, bez 3, bakır 5, ham demir 5, nafaka 3, işçilik 5 defa pahalılaşmışlardır. Bu netice, bilhassa buğdayın on misli bir fiyat yükselmesine maruz kalması, mevzuumuz bakımından çok mühimdir ki, ileride yine bahsolunacaktır.

1596 ile 1603 yılları arasındaki fiyatlara gelince, bu senelerde Anadolu asıl tetkik mevzuumuz olan «Celâlî Fetreti» devrine girmiş olduğundan, pahalılaşma misli görülmedik derecede fazladır; bu anormal durum doğrudan, doğruya Celâlî karışıklığı ve «akçenin kesadı» denen bir nevi enflâsyon ile ilgilidir ki, hâdiselerin izahı sırasında anlatılacaktır.

B. OSMANLI DEVLETİ'NDE VERGİ SİSTEMİ

1 — Devletin Vergi Koyma Şekli ve Reayanın Mükelleflik Sıfatı

Bütün Celâlî mücadelesi devamınca, devlet memurunun Celâlî olmasında vergi alma meselesi baş dâva olarak karşımıza çıkar. Çünkü, Osmanlı ümerası, hazine namına hareket eden eminler, mültezimler ve serbest timar sahipleri (umumiyetle has ve zeamet sahipleri) kanunnamelerde kendilerine «hasıl» kaydolunan «resim»leri muayyen miktarından fazla olarak istedikleri, hattâ kanunda hiç olmayan birtakım bid'atleri reayadan, «âdet» adı altında tahsil etmeye kalktıkları zaman, kendilerine karşı şikâyetler yükseliyordu. Onun için, devletin vergi sistemini esaslı surette bilmek icabeder.

Osmanlı tarihinde vergi meselesinin nasıl bir önem taşıdığını anlamak için, bütün devlet müesseselerinin vergi işi ile doğrudan doğruya ilgili olduklarını hatırlatmak kâfi gelecektir. Devlet hizmetinde çalışan kimselerin büyük bir çoğunluğuna, hazineden nakit akçe verecek yerde, reayanın üzerinde bulunan vergilerden maaş tahsis olunması, devlet mekanizmasına böyle bir karakter vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na bu halin Ortazamandan kaldığı tabiîdir.

Vergi alma işinde, nevi ve miktar tayin olunurken, iki prensipten hareket edilmektedir: Birisi İslâm hukuku, diğeri «örf» hukukudur. «Tekâlif-i şer'iye» (cizye, ağnam, öşür vesaire...) tamamıyla İslâmî kaidelerin vergileridirler. «Tekâlif-i örfiye» ise geleneklere dayanarak konmuş «resimler» dir. Meselâ, «resm-i mücerred», «resm-i bennak», «resm-i ârus» vesaire... Tekâlif-i örfiyenin, o zaman daha çok kullanılan tabiri ile, rüsum-ı örfiyenin teşekkülüne mahallî gelenekler ehemmiyetle tesir ettiklerinden dolayı, bu nevi verginin çeşitleri pek çoktur. İçlerinde, imparatorluğun her tarafından alınanlar olduğu gibi, mahallî olanlar da vardır.

Şer'î vergilerin miktarlarını tayin hususunda «fıkıh» kitaplarına uymaya çalışılıyor. Örfî resimlerde ise, devlet işgal ettiği topraklarda kendisinden evvel yaşayan devletçiklerin kanunnamelerinde mevcut miktarları göz önünde tutmakta ve bazı zaman da bunları azaltmaktadır. Büsbütün kaldırdığı vergiler de görülüyor[1]. Geçmiş devletin vergisini «akçe» olarak

1 Meselâ Budin'de sahibi raiyyet olanların eski geleneklerden faydalanarak devam ettikleri «bid'at»lar, şikâyet üzerine 13 sefer 979 tarihli bir fermanla kaldırılmıştır. Müh. 12. s. 320.

tesbit ederken, Osmanlı Devleti o eski devletin sikkesini akçe ile karşılaştırıyor ve yeni kanunnameye, kendi akçesini esas olarak koyuyordu[1].

İslâm hukukuna göre, mülkiyeti «mîrî» sayılan köy topraklarını ellerinde tutan köy halkının devlete vermeye borçlu oldukları bütün «tekâlif-i şer'iyye» ve «rüsum-ı örfiyye» her sancağa ait «kanunname» de «akçe» ve «mahsülün öşürü» olarak inceden inceye tarif ve tayin olunmuştur. Mîrî topraklara sahip olduğundan dolayı vergi mükellefi olan kimseye kanunname dilinde «raiyyet» adı verilmektedir. Bu vergileri almaya yetkisi olan memur da «sahib-i raiyyet» sıfatını alıyordu. Gerek tekâlif-i şer'iyyeyi ve gerek rüsumu örfiyeyi hazine hesabına toplamayarak devlet hizmetlisi olanlara verme âdeti Osmanlı devletini böyle teferruatlı ve uzun ömürlü kanunlar kabul etmeye sevk etmiştir. Şu halde, vilâyet kanunnameleri tamamıyla vergi kanunnameleri karakterindedirler. «Cürüm ve cinayetlerden» «cerime» denen nakdî cezalar alınmakta olması ceza kanunlarının da vergi kanunnameleri arasında yer almalarını zaruri kılmıştır. Bazı müellifler, buna bakarak, âmme hukuku sahasında Osmanlı devletinin kendine has bir hukuk sistemi yarattığını ileri sürmüşlerdir. Halbuki bu adı geçen kanunnamelerin, reaya ile devlet münasebetlerinde, ne gibi meseleleri içlerine aldıkları ve nelerin dışarda kaldığı üzerinde düşünülürse, geniş bir âmme hukuku tedvini faaliyetinin bahis mevzuu olamayacağı, bu kanunların vaz'ında hâkim olan yegâne gayenin reaya ile kendi hesabına vergi tahsil etmeye yetkili şahsın ihtilâfa düşmelerini önlemek olduğu açıkça görülüyor. Bunu şu da isbat eder ki, vergi kanunnamelerine giren «resimler», tahsili hakkı memura, daha doğrusu timar (has, zeamet) sahibine verilmesi âdet olan vergilerdir[2]. Tahsili hakkı devlete ait olan ve bütün reayayı ilgilendiren «tekâlif-i divaniye» adındaki vergi nevileri kanunnamelerde bahis mevzuu edilmiyor. Kanunların bu hususiyetlerinin konumuz için büyük bir önem taşıdıkları ilerdeki izahlarda anlaşılacaktır.

Bütün bunları gözde tutarak denebilir ki, devletin, memur ile halk münasebetlerini tanzim etme gayreti, Osmanlı memleketlerinde, «raiyyet ile sahib-i raiyyetin» münasebetlerini düzenleyen ayrı bir hukuk sistemi doğurmuştur. Mîrî toprakları işleten ve fiilen üzerinde oturan köy halkı «raiyyet»tir. Şehir ve kasaba halkı, köy toprağı ekseler de, gelip burada yerleşmedikçe, «raiyyet» sayılmıyorlardı. Kanunnameler şehirlerin halkı-

1 Ö. L. Barkan'ın yayımladığı kanunnamelerde misaller çoktur. Meselâ, s. 130. Diyarbekir kanunnamesi.

2 Yalnız Cizye, kanunnamelerinin şümulüne girdiği halde hep devlete ait idi.

nı pazarlara ve ticarî faaliyete iştirakleri ölçüsünde ilgilendirmekte idi. «İhtisap», «ihzariye», «damga», «boyahane» ve başka kısımlara ayrılan, şehirlerden hasıl olma «resimler» tamamıyla kanunnamelerde yer almışlardır. Bu vergiler, ya ümeraya «hasıl» yahut hazineye «mukataa» olarak verilmekte idiler. Şehirlerin, timar, zeamet veya has olarak verildikleri görülmediği için, meselâ ticaretle hiçbir alâkası olmayan şehirli bir kimsenin kanunnamelerle ilgisi yok gibidir.

«Raiyyet» denen şahsın, köy topraklarını elinde tutan ve fiilen bu topraklar üzerinde oturan insan olduğunu izahtan sonra, «sahib-i raiyyet»in kim olduğunu da bilmek lâzımdır. Kanunnameye göre, bir köyün «timar» adı altında bir dirlik addolunan vergilerine sahip olan şahıs «sahib-i raiyyet»tir. Fakat fiilî durum ile kanunname karşılaştırıldığı zaman, bu tâbir çok vakit nazarî kalmakta ve raiyyete muadil bir sahib-i raiyyet ancak «serbest timar» statüsünü haiz yerlerde görülebilmektedir. Bildiğimiz timarlı sipahi, sahib-i raiyyet addolunmasına rağmen, bu vasfı çok zayıftır. Çünkü, timarını teşkil eden köyün «cürüm ve cinayet» resmine o sancak beyi ve subaşı ile ortaktır[1]. Bazen aynı köyde, başka sipahinin timarına subaşı, sancakbeyi ve kadı her zaman müdahale ederler[2]. Hattâ bunların müdahalelerini icap ettiren işlerin önemi dolayısıyla, «sahib-i raiyyet» addolunan sipahinin nüfuzu ehemmiyetsizdir. «Serbest» olan timarlara gelince (ki, buralar has, zeamet, dizdar timarı vakıf timarı gibi yerlerdir), buralara sahip olanlar raiyyetlerinin kanunnamelerin şümulu içinde kalan bütün «rüsum-ı örfiyye ve tekâlif-i şeriyyesine» sahiptirler. «Rüsum-ı serbestî» denen «cürüm ve cinayet», «resm-i ârus» başka, birtakım hâdiselerden alınacak «resimler» de serbest timar sahibinin olduğundan, asayiş vazifesi de kendi üzerine düşen bir vazifedir. Sancakbeyinin böyle yerlere karışmasına hiçbir vesile kalmıyor. Yalnız «şer'i şerif»in mümessili olan kadı, serbest toprakları dahi kontrol ve kaza selâhiyetini katiyetle icra eder. Bir köyün «serbest timar», yahut serbest olmayan timar, veya mukataa olması hali, daimî olamaz. Devlet istediği zaman, meselâ serbest olan has topraklarını yeniden serbest olmayan timarlar halinde sipahilere verebildiği gibi, timarları da birleştirerek has verebilir. Mukataalar da

1 XVI. asrın ortalarından itibaren subaşı resmi memur sıfatını kaybederek beyin şahsî adamı haline geldiğinden, timarlı sipahi topraklarının «rüsümu serbestî»leri ümeraya kalmıştır.

2 Kanunî devri kanunnamelerinde, her timar köyünün bütün «resim»lerinin yalnız bir sipahiye verilmesi ve «cürüm ve cinayet»in de sancak beyine bırakılması hakkında bazı ıslahat görülüyor.

aynıdır. Bir yeri mukataa yaptığı gibi, mukataaları da dirlik olarak verebilir.

Hulâsa, devlet mîrîye ait saydığı bütün topraklar üzerinde oturan insanlara tekâlif-i şeriyye ve rüsum-ı örfiyye adını alan iki grup vergi koymaktadır ve bunların cinsleriyle miktarlarını kanunnamelerinde tayin ve tarif etmiştir. Bunları kendisi toplamıyor, hizmetindeki memurlara timar dirliği olarak veriyor. Hazineye ait mukataalar ve padişaha ait haslar dahi mültezimler, eminler ve voyvodalarla idare olunduklarından dolayı, bu hususta bir istisna teşkil etmezler. Kanunun «raiyyet» adını verdiği çiftçi vergi mükellefi, devlete borçlu olduğu vergi toplamının yüzde doksanından fazlasını adı geçen kanunnameler çerçevesinde olarak, başında bulunan sahib-i raiyyete öder.

«Resimler» ilk defa akçe olarak tayin olunmuşlar ve hemen hiç değiştirilmemişlerdir. Meselâ, bir altının 35 akçeye geçtiği 1431'de, resm-i bennâk 6, ve resm-i ağnam iki koyuna 1 akçe idi. Bundan 164 yıl sonra, yani 1595'te, bir altın 120 akçeye çıktığı ve akçenin de gümüş değeri 3.4 defa azaldığı halde, bu adı geçen resimler oldukları gibi muhafaza edilmişlerdir. Bu anormal durumun sebeplerini ve neticelerini yerinde tetkik edeceğiz.

Buraya kadar bahsettiğimiz vergilerin, kanunnamelerin şümulü içinde olanlar olduğunu söyledik. Burada kaydolunması lâzımgelen diğer bir vergi nevi de «tekâlif-i divaniye»dir. Avârız-ı divaniye dahi denen bu vergiler «avarız akçesi», «nüzül», «sürsat», «kürekçi» diye dört çeşit olarak görülmektedirler ve XVII. asır devamınca adetleri daha çok artmıştır. «Tekâlif-i divaniye» vergileri tamamıyla kanunnamelerin şümulü dışında kalıyorlar. Bu vergiler hiçbir suretle şahıslara tahsis olunamazlar. İltizama dahi verilmiyorlar. Devlet bunları bizzat ve şehir - köy farkı gözetmeksizin bütün memleketten tahsil eder. Akçe olarak tayin olunmuş sabit bir miktarı da yoktur. Her sene ihtiyacına göre alacağı miktarı fermanlarla tayin eder. Avarızı divaniye, bir ferde veya mahsul, emlâk gibi, servete değil, muayyen sayıda erkeklerden ibaret bir mükellefler grubuna salınıyordu[1]. Ancak, bir şahsın bu vergiye tabi olması için, raiyyet evine ve tarlasına malik olması lâzım gelmekte idi. Şehirdeki oturulan evlerin sahipleri de avarıza

1 Osmanlı devletinin Tanzimat'tan evvelki vergi durumunu inceleyen bazı müellifler «tekâlif-i örfiye» denince, bu tekâlif-i divaniyeyi anlamışlardır. Meselâ, Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, s. 69. Bu yanlışlığın sebebi bizim yukarıda anlattığımız tarihi tekâmülün bilinmemesi ve XVIII. asra göre hüküm verilmesidir. Tekâlif-i örfiyenin XVI. ve XVIII. asırlarda katiyen tekâlif-i divaniye mânasına gelmediğini, izahımız gösterecektir. Ayrıca, Ö. L. Barkan'ın eserinde indeks, rüsum-u örfiye kelimesi.

tâbi olduklarına göre, bir ev veya tarla sahibi olmak kâfi geliyordu, demektir. Bu vergileri toplamak üzere çıkarılan «mübaşirlere» verilen fermanlar da, her avarız hanesine düşen verginin, bu haneyi teşkil edenler arasında müsavi nisbette değil, «âlâ», «evsat» ve «edna» diye üç dereceye ayrılarak tahsil olunması hakkında kayıtlar vardır.

Kanunnamelerde miktarı «akçe» olarak tayin olunmuş olmakla beraber, bu vergiler yanında mütaleası lâzımgelen bir «resim» de cizyedir. Tekâlif-i şeriyye'den olan bu «resim» de, doğrudan doğruya devlet tarafından kendisi için tahsil olunuyor ve dirlik olarak şahıslara verilmiyordu. Aynı zamanda tekâlif-i divaniye gibi daima değişmiştir.

Şu halde, bütün devlet vergilerini iki kısım olarak kabul ediyoruz. Birinci kısım vergiler umumiyetle «raiyyet» denen köylü mükelleflerden ve şehirlerde ticaretle ilişkileri olanlardan alınır. Bunlar, kanunnamelerle en ince teferruatına kadar tarif ve «akçe» olarak tayin olunmuşlardır. Zamanla değişmemekte ve sabit kalmaktadırlar. İkinci kısım vergiler, tekâlif-i divaniye vergileri ile cizyeden ibarettirler. Bunları doğrudan doğruya devlet kendisi tahsil ediyor, miktarlan her sene fermanlarla tayin olunuyordu. Seferlere çıkılırken şehirdeki esnaftan istenen «orducular» bir nevi tekâlif-i divaniyedir ve bunda da miktar zamana tâbi oluyordu.

2 — Vergi Toplama Teşkilâtı

Kanunnamelerle tayin olunan vergilerin hizmet erbabına «timar» diriliği ve hazineye mukataa tahsis olunduklarını söylemiştik. Hizmet sahiplerinin, kendilerine toplayacakları «resimler» hususunda, resmî bir vergi toplama teşkilâtı plânına uydukları hatıra gelemez. Has ve zeamet sahipleri dirliklerinin başına voyvodalar yolluyorlardı. Bunlar da, basın genişliğine göre, kendilerine tayin ettikleri subaşları yardımıyla vergileri toplamakta idiler. Serbest olmayan timarlarda, sipahi ve sancakbeyinin adamı, ayrı ayrı, kendilerine «hasıl» yazılan vergileri almakta idiler. XVI. asrın ortalarından sonra resmî hüviyetlerini kaybettiklerini ve sancakbeyinin hususî memuru haline geldiklerini söylediğimiz subaşıların «serbest olmayan topraklar»dan beyler için aldıkları resimler «rüsumu-u serbestî» adını almakta idi ki, bunlar «cerime», «resm-i ârus», «yava», «kaçgun» «mal-ı gaip»... gibi şeylerdir.

Dirlikler ister serbest (has, zeamet ve bazı timarlar) olsun, ister olmasın, hepsi de «şer'i şerif»in yüksek kontrolü altında idiler.

Kadı, kazası dahilinde «serbest dirlik» teşkil eden nahiyelere ayrı ayrı naipler yollayarak, voyvodaların kontrolünü temin ediyordu. Gerek sancakbeyinin adamları ve gerek voyvodalar, asayiş vazifesini temin esnasında, çıkan hâdiselerden «hükm-i kadı lâhik olmadan» cerime alamazlardı. Daha birçok resimlerin tahsili için de yine kadının hükmü lâzım geliyordu. Onun için, bu naiplerin mevcudiyeti reayanın hukukunu koruma bakımından gayet mühimdir.

Devlet hazinesine ayrılan vergilerin tahsiline ait teşkilât şöyle kurulmuştur. Merkezde hazine-i hümayun defterdarı, vilâyetlerde de «vilâyet hazinesi defterdarı» vardı. Meselâ, Halep Hazinesi başında Halep Defterdarı, Karaman Hazinesi başında Karaman Defterdarı vesaire...

Hazine-i Hümâyuna ait vergileri üç grupta toplamak mümkündür: 1 – Mukataalar, 2 – Padişah hasları, 3 – Kanunnamelerin dışında kalan tekâlif-i divaniye. Bunların her üçü de ayrı teşkilâta ve tahsil usulüne tâbi idiler.

Mukataalar: XVI. asırda henüz devletin en önemli gelirini temin eden bu vergileri vilâyet defterdarlıkları idare etmekte idiler. Mukataalar ya bir mültezime veriliyor veya emanet ile idare olunuyorlardı. İltizamı tutanlar: Zaimler, çavuşlar ve timar erbabı idi. Kapukulları, 1559'dan itibaren sancaklarda yerleşmeye başladıklarından dolayı, bu iş bunların, bilhassa altı bölük sipahilerinin eline geçmişti. Asrın sonuna doğru Yahudiler'in eline verildiği de görülmekle beraber, henüz bunlar fazla değildi. Mukataa emin ile idare olunursa, her mukataaya bir emin ve bir de kâtip (kapukullarından) tayin olunuyor; onlar da kendilerine «âmil»ler seçmek suretiyle, ellerindeki deftere ve kanunnameye göre, vergileri topluyorlardı. Yani, halk ile doğrudan doğruya âmiller temasa gelmekte idi. Eminlerden tahsil ettikleri paraları almaya gelenlere «havale» denmekte idi. Götürdükleri paraya «irsaliye» adı veriliyordu. Her sancaktaki mukataalara ayrıca kadılardan «mukataa müfettişleri» tayin edilmekte idi. Bu kadı-müfettişler, eminler ve âmillerle reaya arasında çıkan ihtilâfları halletmeye memur idiler: Yani vergi yolsuzluklarında, bir «hâkim» sıfatı ile işe müdahale edeceklerdi. 1550'den sonra tertip olunan seferlere «kul maaşı» ve diğer masraf karşılığı olarak gönderilecek para hazinede bulunamadığından, doğrudan doğruya mukataalardan tedarik edilerek yollanmakta idi. III Murad devrinde şarkta ve garpte iki taraflı daimî seferler açılmış bulunduğundan, her iki orduya birer «ordu defterdarı» tayin olunarak serdarların emrine verilmişlerdi. Böylece, Anadolu tarafındaki mukataaların idaresi şark serdarlarına ve

Rumeli mukataalarının idaresi de Macaristan seferi serdarına geçiyordu.

Padişah haslarının idaresi merkezden voyvodalara ve mültezimlere verilmekte idi. Buraların gelirine ne defterdarların ve ne de serdarların karıştıkları görülmemiştir. Buna bakarak denebilir ki, geniş padişah hasları da, ricale ait haslar gibi, şahsî «hasıl» olarak kabul olunuyordu. Bu hass-ı humayunları idare eden mültezimlerden ve voyvodalardan, taahhütleri olan paraları almak için, İstanbul'dan kapucular ve çavuşlar yollanmakta idi. Hass-ı hümâyun mübaşiri denen bu memurlara, «Resm-i bevvaban ve çavuşan» adı verilen şahsî masraflarını, voyvodalar ve mültezimler, tahsilâtın yüzde 6'sı hesabıyla, kendi keselerinden verirlerdi. İltizamı tutanlar yeniçeri veya altı bölük sipahisi için ise, bu yüzde 3 olacaktı. Padişah haslarına mübaşir gitme işi, merkezde oturan kapucular ve çavuşlar için çok kârlı bir vazife idi. Çünkü, yüzde 6, büyük bir yekûn tutuyordu. Fakat, asrın sonlarına doğru, sancaklarda büyük nüfuz kazandıklarını gördüğümüz kapukulları padişah haslarının iltizamlarını da kimseye vermez olduklarından, kapucular bunlardan ancak yüzde 3 alacakları için, gelirleri çok azalmış ve bu hali topluca şikâyet etmişlerdi. Nihayet, 1588'de çıkarılan yeni bir fermanla iltizamı tutan kim olursa olsun, yüzde 6 vermesi esası kabul olundu[1].

Kanunnamelerin şumulü dışında olarak kabul edilen tekâlif-i divaniye ve cizyenin tahsili işi ise, doğrudan doğruya divan-ı hümâyun tarafından idare olunmakta idi. Altı - Bölük sipahileri arasından seçilerek yollanan «mübaşirler» ve yanlarındaki kâtipleri, ellerindeki ferman ve defterlerle her tarafa dağılarak, kadılarla birlikte bu vergileri tahsil ediyorlardı. Mübaşirler yüzde «10» mübaşir akçesi alıyorlardı. Mamafih, avarız akçelerini tahsil ile, hükûmete teslim işinde doğrudan doğruya mes'ul olanlar kadılardı. Hele kürekçi bedeli istenmez de insan istenirse, kadı kafileyi bizzat götürüp teslim etmek mecburiyetinde idi.

3 — Osmanlı Vergi Sisteminin Değişmesi

Osmanlı para rejiminden bahsederken, ana para olan «akçe»nin Fatih devrinden beri 3.4 defa küçüldüğünü, bu yüzden altunun da 35'ten 120 akçeye çıktığını söylemiştik. Tabiî halk arasında görülen altun pahalılığı

1 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Ş. Sc. No, 2, s. 128 (Kadılara bu hususta gönderilen umumî ferman).

da çok vakit bu resmî rayici hiç tutmuyordu Bu hâdise her şeyden evvel, yukarıda esaslarını anlattığımız vergi sistemini temelinden sarsmaya başlamıştı. Çünkü, akçenin en kıymetli zamanında tesbit olunan «resimler» hiç değişmiyordu.

Hükûmet, her yeni arazi tahririnde, eski defterdeki kanunnamelerde görülen «akçe miktarlı» resimleri aynen muhafazada büyük bir hassasiyet göstermekte idi. Bir koyun 20 akçeye satılırken alınan yarım akçe ağnam resminin, koyun 100 akçe fiyata çıktığı zaman yine aynı kalamayacağı aşikâr iken, hükûmetin vergileri yeni rayice uydurmaya teşebbüs etmemesinin sebepleri ne olabilir?

Bazı müellifler, bunu sistemin muhafazakârlığına yüklemek istiyorlar[1]. Fakat, böyle bir hüküm tahmin hududunu geçemez. Bu suale, tarihî realiteye yakın bir tarzda cevap verebilmek için, hem hâdiseleri ve hem muhafazakârlık sıfatı verilen sistemi tarihî tekâmül seyri içinde görmek şarttır.

Bir defa, yukarıda tasvirini verdiğimiz ekonomik darlık hükûmet kadar ve belki ondan da fazla olarak halkı sarsmıştır. Daha Kanunî devrinde geçen pek çok hâdiselere bakarak diyebiliriz ki, reaya mevcut vergiyi vermek hususunda bile büyük müşkilât çekiyor ve itirazlarda bulunuyordu. Yunan, Sırp ve Arnavutluk taraflarında halkın yer yer ayaklandıkları görülüyordu. Belki bu etki ile hükümet vergi ihtilâflarında hemen daima reaya lehine hareket etmek ihtiyacını duymakta idi. XVI. asır devamınca yapılan birçok umumî arazi tahrirleri esnasında, tahrir memurları ile halk arasında şiddetli ihtilâfların çıkmış olduğu vekayinamelere bile geçmiştir[2].

Yukarıda verilen izahların da gösterdiği üzere, kanunnamelerin şumûlü içindeki vergilerden kendi hissesine düşen rüsumu doğrudan doğruya timar ve has sahiplerine ait idi. Hazine-i hümâyun, bir taraftan masrafların gittikçe genişlemesi, diğer taraftan mevcut iktisadî darlık gibi iki taraflı mâli kriz karşısında, o kadar bir para ihtiyacı hissediyordu ki, tasvirini verdiğimiz kanunnamelerin şumûlü içindeki vergilerden kendi hissesine düşen rüsumu (yani mukataaların ve padişah haslarının gelirlerini) hazinenin ihtiyacını karşılayacak şekilde artırmaya niyetlense idi, mukataaların ve hass-ı hümâyunların reayası bunun altından kalkamayacağı gibi, sistemin karakteri icabı, bütün «sahib-i raiyyet» olanlar da kendilerine «hasıl» yazılan resimleri aynı ölçüde almayı isteyeceklerdi. Buna bir misal olmak üzere, şu hâdiseyi zikretmek kâfidir: 1596 da,

1 B. Ch. Nedkoff, Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Prof. Dr. Ş. Altundağ tarafından tercümesi), Belleten sayı 32, s. 619.

2 Âlî, Künh ül-Ahbar, Nuru Osmaniye yazması, No. 3407, yap. 304.

Çagalazade Sinan Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, yalnız mukataalara ve hass-ı hümâyunlara dahil olan yerlerin ağnam resimleri bir misli artırılarak, bir koyuna bir akçe alınmak için her tarafa fermanlar yollanmış ve dirlik (has, zeamet, timar, vakıf) sahiplerinin yine «kanun-ı kadim» üzere, iki koyuna bir akçeden fazla alamayacakları tasrih olunmuştu[1]. Böyle olduğu halde, hemen her tarafta voyvodalar, timar sahipleri, vakıf nazırları da koyun başına bir akçe istemekte gecikmediler ve bu mesele uzun bir şikâyet ve ihtilâf mevzuu oldu[2].

Zamanında, kanunnamelerdeki resimleri yükseltmeye kalktıkça, bazı kimseler buna olan itirazlarını belirtmek suretiyle umumî hissiyata tercüman olmuşlardır. Meselâ, bir kanun mecmuasının sahibi bu ağnam meselesinden bahsederken «bu, bid'at-ı seyyieyi Sinan Paşa etmiştir. Cevabın ahirette vere» demekten kendini alamamaktadır[3]. «Celâlî fetreti» ve «büyük kaçgunluk» devirlerinde çiftçi halkın kitle halinde topraklarını terketmeleri neticesi, timar ve has sahipleri gelirlerinin azalmasından bahis ile, tedbir alınmasını istedikleri zaman, çiftbozan resmi, 75'ten 300 akçeye çıkarılmış ve bu hususta kanunnamelere işaret olunmak üzere fermanlar yollanmıştı. Buna karşı aynı itiraz yollu bir hissi ifade eden kayıt da, Trabzon kanunnamesinin kenarına konmuştur[4].

Hükûmet, çok eskiden beri halkın müşkül vaziyette olduğunu, kanunnamelerin akçe rayicine göre tanziminin iyi netice vermeyeceğini bilmekte idi. Esasen kendisi de, fazla «resim» alan kadılar ile ümeraya karşı mücadele ediyordu. Aynı zamanda, dirlik sahipleri tarafından, birer bahane gösterilerek, resimlerin artırılması yolunda yapılan teklifleri daima reddetmekte idi. 1571'de (979) Budin Beylerbeyisi, Macaristan'da çiftçi halkın şehirlere göçmeye başladıklarını, bundan dirlik sahiplerinin zarar ettiklerini ileri sürerek, çiftbozan resminin 150 akçeye yükseltilmesini teklif etmiş ve reddolunmuştu[5]. Daha Fatih Mehmet devrinden beri, kanunnameler daima sicillerinde kayıtlı bulunan kadılara, sık sık, alınacak resimlerin miktarlarını en ince teferruatına kadar hatırlatan fermanlar yollanması, halkın vergi verme hususundaki aczini ifadeden başka türlü yorumlanamaz[6].

---

1 Ayasofya Kütüphanesi, yazma No. 2894, yap. 32.
2 1595 'ten sonraki yıllara ait Ş. sicillerinde bunlara ait birçok ferman vardır.
3 Ayasofya'daki aynı yazma ve aynı kanunname.
4 Prof. Ö. L. Barkan, Osmanlı Kanunnameleri, s. 59.
5 Müh. 12, s. 320 (Budin beğlerbeyisine 13 sefer 979 tarihli hüküm).
6 Meselâ, 1479'da Bursa kadısına yollanan ferman (Bursa Müzesi Bursa Ş. Sc. A 3/3 yap. 166).

Bu vergi sistemi birinci derecede ziraî ekonomiye dayanmış, yalnız çiftçi halkı «raiyyet», yani vergi mükellefi olarak kabul etmişti. Şehirlerin ticarî faaliyeti üzerine konan «resimler» ehemmiyetsiz kalıyordu. Şu halde, kanunnamelerin akçe ile birlikte değiştirilmeleri çiftçi halkın yükünü artırmaktan başka bir şey olmayacaktı. Halbuki, ileride tafsilâtını vereceğimiz üzere, zıraî ekonomi kriz geçiriyordu ve köylü perişandı.

Hulâsa, yalnız hazinesinin hissettiği para ihtiyacını karşılamak mecburiyeti ile hareket ettiğini gördüğümüz hükûmet, bu ihtiyacı karşılamayan ve buna mukabil, çiftçi halk için yeni bir felâket teşkil edecek olan böyle bir yola gidemezdi; hiçbir zaman da gitmedi. Realite, hükûmeti yalnız kendi hazinesinin masraflarını karşılayacak olan yeni bir vergi toplama formülü aramaya zorlamakta idi. Bu hususta başvurulan ilk çare, «akçe»nin gümüş miktarını her azaltmada, altun ile olan kıymet ayarını mümkün olduğu kadar sabit tutarak, bu şekilde masraflarından ve gelirlerinden kazanmak yolunun tutulması olduğu görülüyor. Ayrıca, kendi elinde toplanan eski akçeyi «cedid» akçe olarak kesen hükûmetin buradan da gümüş tasarrufu suretiyle kazanacağı aşikârdır. Bazı müelliflere göre, gûya, Hükûmet, Fatih devrinden beri, on senede bir, on akçeden on iki akçe hasıl olacak şekilde, eski akçeyi «cedid» akçe haline getiriyor ve bu işten 800 bin duka altını, yani, bir altun 40 akçe olduğuna göre, 32 milyon akçe kâr ediyordu[1]. Bunun mümkün olabilmesi için 160 milyon eski akçenin darphaneye top-lanması lâzımdır ki, ekonomi kaidelerine göre bu mümkün değildir ve bu kadar bir kazanç elde edilmesi de mübalâğadan ibarettir. Fakat, hükûmetin, meselâ akçeyi küçültmekte devam ettiği halde, altunu hep 40 akçede tutmak suretiyle elde ettiği kâr, faizle para almaya benzer yıkıcı bir malî çare idi. Çünkü, cedit akçenin ortaya çıkmasından itibaren vergilerin bu yeni akçeden ödenmek isteneceği tabiî idi. Halis akçe (çünkü müthiş de bir kalp akçe ve kırkık akçe salgını vardı) bulamayanlar, vergilerini altun ve kuruş ile ödemeye mecbur oldukları takdirde, tabiî bunları piyasadan resmî rayice nazaran daha fazla bir fiyatla tedarik zorunda kaldıklarından dolayı, zarar ediyorlardı. Nihayet, altunu da sonuna kadar sabit tutmak mümkün değildi; yukarıda söylediğimiz üzere, 1548'den sonra yükselmeye başlamıştı.

Masrafları hep artan hükûmet, hazinenin gelirini artırma yolunda, mukataaları ve padişah haslarını da genişletmek çarelerini aradı.

1 Z. Karamürsel, Malî Tarih, s. 24.

Kanunî'nin son zamanlarında, arazi tahrir memurlarıyla hükûmet merkezi arasında cereyan eden muhaberelerden buna geniş ölçüde başvurulduğunu görmekteyiz. Bilhassa Anadolu tarafında bulunan tahrir memurlarına, ümera, rical haslarından ve bütün timar dirliklerinden «ifraz»lar[1] çıkarmaları talimatı verilmişti. Dirlik sahiplerinin bütün şikâyetlerine rağmen, timarlarının ve haslarının gelirleri artmış olduğu bahanesiyle, hemen hepsinden, derecelerine göre kırpıntılar yapıldığını, «ifraz-ı cedid» mukataalarının ortaya çıkmasından anlıyoruz. Öyle sanıyoruz ki, timar rejimine ilk ve en mühim darbe bu «ifraz» meselesi olmuştur[2]. Mansıpların tevcihinde alınan harçların, gittikçe yükselerek, III. Murad devrinde resmî bir rüşvet haline gelmesi de yine hazinenin gelirini artırma gayretinden doğmaktaydı[3].

Bunlara mukabil, masrafları azaltma yolunda rastladığımız tedbirler de mevcuttur. Bunlardan birisi, Kanunî'nin, yüksek ulûfe sahibi kapukullarını geniş ölçüde timara çıkarmak için, yirmi binden yukarı timar dirliklerinin artık beylerbeyleri tarafından tevcih olunmayarak, merkeze bildirilmeleri yolunda 1554'te, Amasya'da aldığı bir karardır. Yukarıda faaliyetlerinden bahsettiğimiz arazi tahrir memurlarına verilen talimatta da Anadolu'da bulunan kale erlerini ulûfeden düşerek, bunlara 1000 akçelik timar tevcih olunması da vardır[4]. Bu tedbirlerin dahi timar rejiminin aleyhine olduğu meydandadır.

Eşya fiyatlarının yükselmesi dolayısıyla, harb masrafları gittikçe kat kat yükselen hükûmet, ulûfeli asker sayısını da artırmak zorunda kalıyordu. Çünkü esaslarını anlattığımız vergi sistemi ile birlikte o sisteme dayanan timar rejimi de hep iflâsa gidiyordu. Bu vaziyette, yukarıda söylediğimiz tedbirler hazineyi malî darlıktan kurtaramamakta idi. Açılan seferler için icap eden masrafları tedârik etmek büyük bir mesele haline gelmişti. Daimî deniz seferleri de yine pek çok paraya mal oluyordu.

Yukarıda kanunnamelerin şümulü dışında kaldıklarını ve doğrudan doğruya devlet hazinesine ait olduklarını söylediğimiz vergileri, yani tekâlif-i divaniye (avarız akçesi, bedel-i nüzûl, bedel-i kürekçi,

---

1 İfraz, arazi tahriri sırasında dirliklerden, defterdekine nazaran, bulunan gelir fazlası.

2 Meselâ, 1566'da muharrir Bostan İspir, Bayburt ve Tercan kazalarından 10 yük ifraz bulmuş ve hass-ı hümâyuna katmıştı. Diyarbekir muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Muharrirlere itiraz dinlememeleri emrolunuyordu. Müh. 5, s. 3, 275.

3 Âlî buna rüşvet adını vererek, III, Murad'ı tenkit ediyor. Aynı yazma, yap. 504.

4 Müh. 3, s. 549 (halbuki 5 akçe ulûfeleri olan bu hisar erlerinin herbirisine en az 3000 akçelik timar tevcihi kanun icabı idi).

bedel-i sursat) ve cizyeyi, hükûmet tedricen yükseltmeye başladı[1]. Şimdi bunun seyrini takip edelim:

Bir defa, tekâlif-i divaniye, yahut «avarız-ı divaniye» denen bu vergi şehirli ve köylü, ev ve tarla sahibi olan erkek reayaya salınıyordu. Teşkil edilen mükellefler grubuna «avarız hanesi» adı verilmekte idi. 1603'te, Balıkesir taraflarında, avarız hanesi tahriri sırasında, yapılan yolsuzluklar dolayısıyla halkın şikâyeti üzerine, bu hususta çıkarılan fermanda avarız hanesinin yazılmasında tutulan ölçü hakkında malûmat verilmiştir. Buna göre, muharrire «üç bennâk ve altı mücerred bir hane hesabınca reayanın kudret ve tahammüllerine göre tahrir edesin» diye talimat verilmişti[2]. Bundan, dokuz erkeğin bir «avarız hanesi» itibar edildiğini anlıyoruz. Fakat, daha eski devirlerde, meselâ, bu vergiye çok müracaat olunmaya başlanan Yavuz Selim devrinde, avarız hanesinin nisbetinde nasıl bir ölçünün kabul olunduğunu bilmiyoruz.

Yavuz Selim'in Mısır seferine hazırlandığı 1516'da, (28 zilhicce 921) Edremit kadılığına salınan nüzül zahiresi 80 İstanbul müdü ve 16 İstanbul kilesi un idi (bir müd 20 kile ve bir İstanbul kilesi 20 okka). Bu tarihte bu kaza 1422 avarız hanesi olduğuna göre, her avarız hanesine bir İstanbul kilesinden biraz fazla un düşüyordu ki, o zamanın fiyatlarına göre 10 - 12 akçeyi geçmez. Nüzül zahiresinin kadının kendisi tarafından, mübaşir kul ile birlikte götürülüp Kayseri'de teslim olması şart idi. Bu vaziyete göre, mübaşir akçesi, kadının yol harcı vesair masraflarla, her haneye en az 20 akçe nüzül tekâlifi düşeceği kabul olunabilir[3].

Kanunî devrinin daimî bir şekil alan deniz seferleri ve büyük masraflı harbleri «tekâlif-i divaniye»yi daha fazla bir vergi halinde inkişaf ettirmiştir 1521'de (928) sahilleri muhafaza için hazırlanan donanmaya masraf olarak Balıkesir sancağında mevcut 9012 avarız hanesinin her birine 30 akçe avarız salındığını görüyoruz. Her on üç haneden bir kişi olmak üzere, 50 âlâtçı ve 599 azap yazılarak, birer aylık ulûfeleri, toplanan avarız akçesinden peşin kendilerine verilecekti. Azaplara, ulûfelerinden fazla olarak, «ilden» akçe aldırmak suretiyle zulüm ettirilmemesi de sıkı sıkı fermanda tenbih olunduğuna göre, bu azap, kürekçi ve âlâtçı kafilelerinin, resmî ulûfelerinden başka, halktan ayrıca yardım adı altında para topladıkları anlaşılıyor[4].

---

1 Bu nev'e dahil orducu denen tekâlif hakkında elimizde rakam olmadığından bir şey söyleyemiyoruz.

2 Topkapı Müzesi Arşivi, Balıkesir Ş. No. 3, s. 264.

3 Topkapı Müzesi Arşivi, Edremit Ş. No. 1. yap. 44.

4 Topkapı Arşivi, Edremit, Ş. Sc. No. 2, yap. 113 (22 cemaziyül-evvel 928 tarihli hüküm).

Bundan on altı sene sonra, 1537'de (şaban 944) çıkan fermanda, Balıkesir Sancağından, «kürekçi ve âlâtçı» bedeli olarak, avarız hanesi başına 50 akçe isteniyordu. Bunun, mübaşir, sancakbeyi ve kadının alacakları «hizmet» akçesi ile beraber, 60 akçeyi aşacağı tabiîdir[1]. 1564'te (recep 972) Trabzon'un her 20 avarız hanesinden bir kürekçi istenmiş, halk da bir kürekçiyi 22 floriye tutmuşlardı ki, bir avarız hanesine 66 ve («hizmet» akçesi ile birlikte) 80 akçeden aşağı hesap olunamaz[2].

III. Murad devrinde, İran ve Avusturya harpleri başladıktan sonra, «tekâlif-i divaniye» vergileri ziyadesiyle artmaya ve daimî harpler yüzünden «her seneye mahsup» olmak üzere tahsil olunmaya başlandı. Böylece «avarız» vergileri de, artık kanunnamelerin şumulü içinde olan vergiler gibi, her sene ödenmesi zaruri birer «mutad» tekâlif haline gelmiş bulunuyordu. 1592'de (1001) Balıkesir Sancağından her yirmi avarız hanesi için istenen bir kürekçi ancak 2700 akçeye tutulabilmişti. Bu rakam 20'ye bölünürse, bir haneye 135 akçe düşer. Buna «hizmet» akçesini de katınca, o yıl kürekçi bedelinin halka hane başına 160 akçeden fazlaya geldiğini görürüz[3].

1593'te (7 cemaziyelevvel 1002), Ankara kadısına yazılan bir hükümle, 1500 avarız hanesinden ibaret bu kadılıktan, on iki haneye bir kürekçi hesabı ile, bedeli olan 2500 akçe (ki toplamı 323750) istenmişti. Burada, her haneye 210 akçenin düştüğü görülmektedir. «Hizmet» akçesi ile birlikte bu miktar 250'ye çıkar[4]. Bundan bir sene sonra Balıkesir sancağının da aynı miktar masrafla on beş haneye bir kürekçi tuttukları görülmüştür.

XVII. asrın eşiğinde, kürekçi bedeli istendiği takdirde, artık 360 akçe talep olunuyor, ayrıca 40 akçe de «mübaşir maişeti» verilmesi fermanda zikrolunuyordu. Kadının vesair hizmet erbabının «hizmet» akçeleriyle beraber, bu miktarın 500 rakamına yükseleceği şüphesizdir. Aynı sıralarda, sursat zahiresi yerine, «bedel-i mekkâri» adı altında 300 akçe isteniyordu. Bunun da hizmet akçesi ile 400 olacağını kabul etmek lâzımdır. Ayrıca, «bedel-i nüzül» de aynı ölçüde her sene isteniyordu. Görülüyor ki, yalnız kürekçi bedeli, yüz sene evveline nazaran tam yirmi misli artmış bulunmakta idi. Devlet bu vergileri toplamaya giden mübaşirlere, salmaları, altun, kâmil kuruş, esedî kuruş, şahî ve zaruret hallerinde tam vezinli ve halis akçe olarak kabul etmesi hususunda katî

1 Topkapı Arşivi Edremit, Ş. Sc. 9, yap. (Gurrei şaban 944 tarihli hüküm).
2 Topkapı Arşivi, Trabzon, Ş. Sc. No. 4, yap. (5 recep 972 tarihli hüküm).
3 Topkapı Arşivi, Balıkesir, Ş. Sc. 2, yap. 109.
4 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Ş. Sc. No. 5, s. 275.

emir veriyordu. Akçeden büyük olan bütün bu sikkeler resmî rayiçten 2 akçe noksan hesaplanacaklardı; yalnız şahî yarım akçe eksiğine alınıyordu. Bu suretle, meselâ altun, 120'ye değil 118'e; kâmil kuruş 78'e, esedî kuruş 68'e ve şahî 7 akçeye kabul olunacaktı. Hazine lehine olan bu farka «tefavüt-i hasene» denmekte idi. Altunun ve kuruşun 60 ve 40 olduğu Kanunî devrinde, bu fark birer akçe idi ve yalnız cizyelerle avarız vergilerinden alınması kaide kabul olunuyor, ümeranın, voyvoda ve mültezimlerin, kendilerine ait resimleri bu hesaptan istemelerine asla müsaade olunmuyordu. Meselâ, 360 akçe kürekçi bedeli istendiğinde, halk bunu altun ile ödemek isterse, vereceği 3 altun 2'şer noksanı ile hesaplanacağı için, 354 edecek ve daha 6 akçe verilecekti. Bu, kâmil kuruşta 9, esedî kuruşta 10, şahî'de 24 akçe tutmakta idi. XVI. asrın sonlarında akçenin kararsızlığı ve sık sık görülmeye başlayan «akçenin kesadı» (bir nevi enflâsyon) altun ve kuruşu halkın resmî rayiçten çok yüksek fiyatla tedarik etmelerine sebep olduğu için, tekâlif-i divaniyeler ve cizyeler ayrıca daha da ağırlaşıyordu.

Kanunnameler hükümlerine göre alınan «rüsûm-ı örfiye» ile «tekâlif-i şeriyye»nin akçe olarak tesbit olundukları için, bu vergi gelirleri devletin eski temel sikkesinin ölüme doğru yaklaşmasına ayak uydurarak, daima düşmekte idiler. Yıllık maaş tahsisatları tamamıyla kanunnamelere ve akçenin sabit kıymetine göre tayin edilmiş olan timarlı dirlik sahipleri (rical, ümera, erbabı timar, vakıf müesseseleri) yeni duruma nasıl uydular, kısaca buna da işaret etmek icap etmektedir. Bunun için evvelâ dirlik sahiplerinin zararlarını hesaplamalıdır. Meselâ, Fatih devrinde, yıllık tahsisatı bir milyon akçe olan bir beylerbeyinin altun cinsinden geliri, bir altun 40 akçe olduğu zaman, 25 bin flori iken, bu, III. Murad devrinde 8333'e düşmüştü. Öşürden alınan mahsul bu zararı kısmen telâfi ederse de, yerinde görüleceği üzere, ziraî istihsalde gerileme meydana geldiğinden, bu da fazla kârlı olmamıştır. Ayrıca, eskisi gibi harplerden de büyük ganimetlerle dönülmüyordu. Böyle bir durum dirlik sahiplerinin sür'atle refahlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. XVI. asrın başlarındaki ümera ve ricale nazaran, III. Murad devri ricalinin ziyadesiyle fakirleşmiş olduklarını Âlî bile müşahede etmektedir[1]. O zamanki ümeranın 600 akçeye tuttukları bir sekbanı, bu adı geçen padişah zamanındakilerin, ancak 3000 akçe ile bulabildiklerini, onların beş altı yüz akçeye aldıkları iyi bir atı, bunların iki üç bin akçeye aldıklarını, timar git-

1 Âlî, aynı yazma, s. 307.

tikçe bozulduğundan dolayı, İran harpleri sırasındaki beylerbeylerinin daha çok sekban beslemek ve devletin askerî sahada hissettiği kudretsizliği gidermeye çalışmak zorunda kaldıklarını, XVI. asrın ortalarından beri sancaklardaki asayiş hep bozulmakta olduğu için, bunların beylerbeyliği ve sancakbeyliği vazifelerini kapularında daima kalabalık devriye bölükleri bulundurmak suretiyle ancak yapabildiklerini düşünmek, maziye nazaran XVI. asrın ortalarından sonra gelen ümeraya, ne büyük masraf kapılarının açılmış olduğu hakkında iyi bir fikir verebilir.

Kendi hazinesinin ihtiyaçlarını nasıl karşıladığını safha safha anlattığımız hükûmet, ümeranın ve dirlik sahiplerinin içine düştükleri zor durumu ıslah etmeyi tabiatıyla aklına bile getirmemiştir. Hattâ, dirliklerden «ifrazlar» çıkarak kendi mukataalarına ve padişah haslarına kattığından dolayı, daha fazla zararlarına sebep olduğunu yerinde söylemiştik. Ayrıca, tekâlif-i divaniye bütün reayadan alındığından dolayı, dirlik sahiplerinin raiyyetleri var güçlerini bu ağır vergileri ödemeye harcamışlar, «sahib-i raiyyet»in geliri bu yüzden de azalmıştı. Bunları söylemekle, Celâlî mücadelesinde ümeranın ve onların kapu ağalarının ağır salmalar toplamaktan ve kanunnamelerdeki «resimleri» birkaç misli fazlasıyla almaktan neden vazgeçmediklerinin sebeplerini izah etmiş oluyoruz.

İstanbul'da oturan rical, temin ettikleri iltimaslarla haslarını artırmışlar, kapularında besledikleri adamlarını timarlı sipahi gibi göstermek suretiyle, onlar namına da bir sürü dirlik ele geçirmişlerdi. Fakat, Anadolu'da bilfiil vazifede bulunan beylerbeyleri ve sancakbeylerin haslarından fazla vergi almak ve «cerime»leri sekiz on misli istemek gibi yollarla temin ettikleri gelir ile de duramayarak «sekban akçesi», «selâmiye», «devir akçesi» vesaire... İhtimal maziden beri az çok devam ettirilen birtakım «bidatlar»ı yeniden canlandırarak, halka kanunnameler dışında ağır salmalar salmaya başladılar[1]. Bu hazinenin kendi hesabına aldığı tekâlif-i divaniyeye benziyordu. Hattâ aynı avarız vergileri gibi, ümera tarafından salınan bu salmalar da «avarız hanelerinden» istenmekte idi. Önceleri, buna «tekalif-i şâkka» adını veren hükûmet, ümerayı bundan vazgeçirmek için büyük gayretler sarf ettiyse de, birkaç yüz kişi yerine maiyetlerinde kendi hesaplarına besledikleri binlerce «sekban»lar ile sefere giden ümera sınıfının bu hareketini ev-

1 Hakikaten mazide bu türlü vergilerin mevcut olduğunu kanunnameler göstermektedir. Celalî mücadelesinde rastlanan türlü isimdeki salmalarla, eskileri arasında o kadar benzerlik var ki bunların kanunnamelerde «merfu» sayılmalarına rağmen, Ümera tarafından devam ettirildiklerini tahmin ediyoruz. Meselâ, Ö. L. Barkan, adı geçen eser, s. 128.

velâ müsamaha ile karşıladı, ve sonra «âdet» telâkki ederek, salmalara resmen müsaade etti ki, bu, XVII. asırdan itibaren görülmektedir. Hattâ, bu asrın sonlarına doğru ümeranın topladıkları salmalara «tekâlif-i şakka» tâbiri kullanıldı ve meşru sayıldı. Yanlız, bu devir bizim mevzuumuz dışında kaldığı için fazla bir şey söyleyemeyeceğiz.

Görülüyor ki, reayanın tahammül edemeyeceğini düşünerek kanunnamelerde yapılması teklif olunan her türlü ıslahatı daima reddetmiş olan hükûmet, nihayet, tarihî zaruretlerin yarattığı netice karşısında boyun eğdi ve kanunnamelerin şümulü dışında tekâmül ettiğini gördüğümüz yeni vergi sisteminin sağladığı haklardan ümera dahi istifade etmek suretiyle kendilerini kurtardılar. Timar erbabına ve vakıf müesseselerine gelince, onlar akçe düştükçe fakirleşmekte ve iflâsa doğru gitmekte devam ediyorlardı. Yalnız «öşür»ün akçe ile bir alâkası olmadığı için, bu vergi sayesinde ömürlerini uzatabilmekte idiler.

Hulâsa, III. Murad'ın son zamanlarından itibaren, artık, Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunnamelere ve sabit kalma esasına dayanan eski vergi sisteminin muattal hale geldiğini, buna mukabil, daima zamana ve rayice uyma kabiliyeti gösteren yeni bir vergi sisteminin kurulmuş bulunduğunu kabul edebiliriz. Şimdi, bu iki usul arasında kısa bir mukayese yapalım:

1 — Kanunnamelere dayanan eski usulde, «raiyyet» adını taşıyan kimse köydeki ziraî faaliyeti içinde vergi mükellefi olarak alınıyordu. Tekâlif-i örfiye ve rüsum-ı şer'iyye diye iki grupta toplanan «resimler»den nakit olarak tahsili icap edenler «akçe» olarak tesbit olunmuştu ve değişmezdi. Yalnız mahsul veya madde olarak alınanlar (meselâ öşür) ve yüzde hesabı ile toplanan vergiler (gümrük) zamanın rayicine uyabilmekte idi. Aynı zamanda, mîrîye ait olarak kabul olunan toprak, vergi konmasında esas tutulmakta, insan tâli derecede kalmakta idi. Tekâlif-i divaniyenin tekâmülünden meydana gelen yeni vergi sisteminde ise, şehir ve köy farkı gözetilmeksizin evi ve tarlası olan her erkek, mükellef olarak kabul olunmuştu. Evli ve bekâr olanlardan bir nisbet dahilinde teşkil edilen «avarız hanesi» adındaki mükellefler grubu kendilerine salınan vergiyi aralarında, servetlerine göre derecelere ayrılarak (âlâ, evsat, edna) ödüyorlardı.

2 — Eski sistem şehrin ticarî faaliyetini şümulüne almıştı. Yani, şehir insanı ticaret hayatına iştiraki ölçüsünde «resim» ödemekte idi. Han, hamam, ev, dükkân gibi emlâki olan veya sadece şehirde mahallede sakin bulunan halk vergiye iştirâk etmiyordu. Yeni vergi sistemi ise evlere sahip

erkekleri hesap ettiğinden, mahallelerde oturan halk tabakası esaslı surette vergi vermelerine mukabil, ticaret sahipleri bundan muaf idiler. Sonra, yeni vergi usulünde coğrafî şartlar da gözde tutulmuyordu. Meselâ, Kırşehir'deki bir mükellef ile Bursa'daki mükellef aynı vergiyi vereceklerdi. Hulâsa, «tekâlif-i örfiye» ve «rüsum-ı şer'iyye»den ibaret ve kanunnamelere dayanan eski vergi sisteminin akçe ile beraber meflûç hale gelmesi ve onun yerine «tekâlif-i divaniye»nin inkişafı ile yeni bir vergi sistemi doğması, Osmanlı tarihinde her cihetten büyük bir hâdisedir, ve bu hususta daha dikkatli ve esaslı tetkikler yapmak malî ve iktisadî sahada vukufu olanlara düşer.

C. ZİRAÎ EKONOMİDE KRİZ

1 — Çiftliklerin Teşekkülü

XVII. asırdan evvelki vergi sisteminin birinci derecede ziraî ekonomiye dayandığını, kanunnamelerin bunun en iyi örneği olduğunu söylemiştik[1]. Bu sebeple, memlekette altun ve gümüşün azalması, malî darlığın fazlalaşması gibi hâdiseler köylülerin vergi yükünü çok artırmıştı. Bütün XVI. asır devamınca reayanın vergilerini ödemekte büyük bir zorluk çektiklerini görmekteyiz. Hükûmetin akçeyi sık sık değiştirmesi, kalp ve «kırkık akçe»nin piyasaya dağılması, yani, bu bozulmuş akçelerle hakikileri veya altun arasında yapılan mübadele oyunları hep köylü halkı zarara sokuyordu.

Hulâsa, daha birçok sebeplerle, çiftçi halkın büyük bir para darlığı içinde bulunmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun «ileri köy» formasyonunu bozacak tarzda birtakım hâdiselerin cereyanına meydan vermişti. Evvelâ, parasızlığın kârlı bir faizcilik yarattığı kolayca müşahede olunmaktadır. «Muamele-i şeriyye»de faiz fiyatı «onu onbir», ve en fazla, «onu onbir buçuk», yani, yüzde 10 - 15 olarak tesbit olunmuş iken, «ribahurlar» (faizciler) yüzde 30'dan aşağı para vermiyorlardı. Yüzde 60 ile faizcilik edenler çoktu. XVI. asrın ortalarında en iyi kazanç getiren işin faizcilik oluğunda şüphe yoktur. Hakikaten, bu sayede, Anadolu'da büyük sermaye

1 Prof. Ö. L. Barkan, bu sistemin bir ifadesi olan kanunnameleri topladığı kitabına «Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları» adını vermekle bir hakikatı ifade etmiş oluyor.

sahibi «ribahurların» türediğini görüyoruz. Bir fikir vermiş olmak için şu misalleri söylemek kâfidir: 1571'de (978) Kıbrıs seferinde olan orduya et satacak sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel Beyi İstanbul'a yolladığı bir mektupta «Larende ribahurlarından Moytap oğlu Mehmet» adında bir adamı teklif etmişti[1]. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, sonradan faizciliğe başlamış ve 50 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Bu sırada bir koyun 70 - 80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesi 50 bin altundan aşağı tahmin olunamaz[2].

Aynı sırada, Eğridir taraflarında da Abdullahoğlu Osman adında bir «ribahur» faaliyette idi. Hakkında yollanan şikâyetlere göre halkı borçlandırmış, hattâ Bursa'ya vararak, mazul bir kadı ile orada da birçok yolsuzluklar yapmıştı. Eğridir kadısına yollanan bir fermanla bu faizci İstanbul'a kasap olarak çağırılmakta idi[3]. Mütemadiyen İstanbul'a kasap olabilecek sermaye sahibi aranması dolayısıyla, 1584'te (991) Amasya kadısına yollanan bir ferman bu şehirde türeyen Çakaloğlu adında bir «ribahur» hakkında malûmat veriyor. 30 bin flori (altun) sahibi olan bu «ziyade maldar» kimse, halkı yüksek faiz fiyatlarıyla borca boğmakta, bu suretle emlâklerini zaptetmekte idi. Hakkında pek çok şikâyetler olduğundan, İstanbul'a kasap yollanması emrolunuyordu[4].

Rumeli taraflarında faizciliğin halka daha ağır şartlar yüklediği görülmektedir. 1565'te Mora Beyine ve bu sancakta olan kadılara yazılan bir hükm-i hümayunda anlatıldığına göre, zuama ve erbab-ı timar ve sair ağniya, fukaraya «selem tarikiyle akçe verip», mahsullerini daha meydana gelmeden almış oluyorlar, ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, 100 akçeyi reaya üzerinde, iki üç sene zarfında 1000 akçe alacak haline getiriyorlardı. Borçlarını vermek imkânını bulamayanlar çaresizlik içinde yerlerini terk ederek gitmekte idiler. Kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı. Sipahiler «raiyyetlerini» «ispençe resmi» için birer lüdre[5] ipek ve birer yük buğdaya borçlanmışlardı. Verilen emirde, «selem akçe» verenler varsa reayanın günün narhı üzerinden borçlarını ödemeleri, ispençe yerine buğday ve ipek istenmemesi, faizlerin yüzde 15'

1 Bu sırada İstanbul'da ve orduda narh ile kasaplık yapmak pek çok insanları iflâs ettirdiğinden, kendi arzusu ile kasap bulunamıyordu ve hükûmet bunu faizcilere bir ceza olarak yüklemekte idi.

2 Müh. 12, s. 157 (24 zilkade 978 tarihli hüküm).

3 İsparta Halkevi Ün dergisi, c. 5, sayı 39, vesika 1 ve 2.

4 Müh. 49, s. 128 (10 zilkade 991 tarihli hüküm).

5 133 dirhem ipek: Ö. L. Barkan, aynı eser, s. 329.

ten ziyade ödenmesine müsaade olunmaması, fazla alanlar varsa geri verdirilmesi, «ziyade tarikle muamele ve selem eylediklerinden bu denlu deyn ikrar etmişlerdir deyu sicil etmeyüp»[1], bu hükm-i hümayunu sicillere kaydederek muhafaza etmeleri ve hep buna göre hareket etmeleri kadılara bildirilmişti[2].

Hükûmetin devamlı mücadelesine rağmen, faizcilik ziraî ekonominin bünyesini kemirmekte devam ediyordu. 1572'de, (9 zilkade 979) bütün Rumeli sancaklarına yayınlanan umumî bir fermanda «ribahurlar reayaya onunu on beşe ve on altıya ve belki daha ziyade akçe verüp zamanı geldikte reayada akçe bulunmamakla, emlâk ve bağ bahçelerini vesair yerlerini ve yurtlarını rehin tarikiyle alup reayayı kendi çift ve çubuk vesair hizmetlerine meccanen istihdam idüp, akçe deyu tazyik eylemekle mâmeleklerini sattırup envaı teaddi eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup, cilâyı vatan edüp memleketin harabe olmasına bais olmuşlardır» deniliyor. Onunu onbir buçuktan (% 15'ten) ziyade faize müsaade olunmayacak, faiz muameleleri kadı huzurunda yapılacak ve sicil olunduktan sonra, faiz işlemeye başlayacaktı. Bu fermanın her tarafa «nida ve ilân» olunması, şimdiye kadar olan muamele (faiz) dâvalarına dahi bakılarak, on bir buçuktan haklaştırdıktan sonra, reayanın emlâkinin «geru kendilerine istirdadı» katî bir ifade ile emrolunuyordu. Bu fermanın hilâfına hareket edenler Kıbrıs'a sürüleceklerdi[3].

1600'de para darlığının ve onunla birlikte yürüyen faizciliğin ne hale geldiğini Tokat'tan yapılan bir şikâyet bize anlatmaktadır: 1602'de Tokat ve civarında oturan yeniçeri ve acemioğlanları reayaya ve esnafa, yüz kuruşun bir aylığını 30 kuruşa faize vermekte idiler ki, burada faiz fiyatının yüzde 360 olduğu görülüyor. Bazıları da «selem namiyle akçe verip fukara edâya kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt» etmekte idiler[4].

1. Ahmed'in çıkardığı meşhur adalet fermanında Celâlî isyanlarının

---

1 Çünkü işinin sağlam olmasını isteyen ribahur, muameleyi sicil ettirirken faizden ve selemden asla bahsetmiyordu. Meselâ 1593'te Ankara mahkemesinde şöyle bir dâva geçiyor: Bir kimse diğerinden 5000 nakit ve 1600'de «çuka ferace bahasından» alacağı olduğunu iddia ediyor. Borçlu 5000 akçenin hakikî borcu ve 1600 akçenin de onun faizinden ibaret bulunduğunu söyleyerek elindeki «emri şerif» gereğince % 15'ten fazla faiz vermeyeceğini bildiriyor. Mahkeme dâvacının fazla talebini reddediyor: Ankara Ş. Sc. No. 5, s. 254.

2 Müh. 5, s. 33 (14 muharrem 973 tarihli hüküm).

3 Müh. 16, s. 270 (Rumeli'nin bütün sancakbeylerine ve kadılarına 9 zilkade 979 tarihli ferman)

4 Müh. 75, s. 3.

sebeplerinden bahsolunurken, mürabahacılık mühim bir yer tutmuştur. Burada kaydolunduğuna göre, «ribahurlar» bir kuruşu veya altunu, ayda 4 - 5 akçe getirmek üzere, muameleye veriyorlardı. Bu suretle bin akçe 400 - 500 akçe getirmekte idi[1].

«Muamele-i şeriyye ile» işletilmek üzere vakfolunan paralara da rastlanmaktadır. Çoğu mahallelere âit avarız akçelerinin ödenmesi için bazı ev sahipleri tarafından vakfolunan bu paraların mütevellileri, diğer ribahurlar gibi mi, yoksa şer'î muamele esaslarına göre mi hareket ediyorlardı, belli değildir. İstanbul'da hükûmetin istediği narh ile kasaplık yapmak imkânsız hale geldiğinden, 1566'da 10 bin altun flori yirmi Yahudi'den ve 10 bin kadar da büyük vakıflardan alınmak üzere, 20 bin altun flori sermayeli bir «kasap akçesi» (bir nevi kredi bankası) teşkil olunmuş ve elde edilecek faizle İstanbul kasaplarının zararlarına mukabil yardım olunmasına karar verilmişti. Hayli müddet çalıştığını gördüğümüz bu sermayenin de hakikaten % 15 ile mi, yoksa diğer mürabahacıların kurdukları fiyat üzerinden mi işletildiği hakkında bilgimiz yoktur[2].

Büyük faizcilerin reaya içinden türeyen birtakım şahıslar olduğu görülüyor. Diğer taraftan, faize para vererek, veya «selem tarikiyle», yani, bir malın parasını evvelden vermek suretiyle, çiftçi halkın mallarını ve topraklarını ellerine geçirenlerin çavuş, zaim, timar erbabı, ve bilhassa daha geniş ölçüde olarak, kapukulları (yeniçeri ve altı - bölük sipahisi) oldukları hakkında pek çok kayıtlar vardır. Küçük faizciler diyebileceğimiz bu resmî hüviyet sahibi insanların «ileri köy formasyonu»nun bozulmasında, büyük mürabahacılara nazaran daha mühim rol oynadıklarını hâdiseler tamamıyla göstermektedir[3].

Hükûmete ve ümeraya, istedikleri ağır vergileri ve salmaları vermek mecburiyetinde olan çiftçi halkın mürabahacıya başvurma veya, «selem tarikiyle», yahut malını rehin koyarak ödeme yoluna girmesi, ziraî ekonomi üzerindeki tesirlerini göstermekte gecikmemiştir. Köylüler kendi başlarına ziraat etmek imkânlarını kaybettikçe, onların ellerinden çıkan topraklar üzerinde aynı ölçüde bir çiftlik rejimi kurulmakta idi.

Toprakların köylülerin ellerinden çıkması suretiyle geniş çiftliklerin kurulmasına ait faaliyetin 1550'den evvelki safhalarını bilmiyo-

---

1 Bu mühim fermanı M. Çağatay Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık adlı eserinde yayımlamıştır. Vesika 37, s. 213.

2 Buna ve İstanbul'un birçok ekonomik hayatına ait vesikalar Ahmet Refik Bey tarafından «X. asrı hicrîde İstanbul» adındaki eserde yayımlanmıştır. s. 109-145.

3 Meselâ şu ferman, M.Ç. Uluçay, aynı eser, vesika 8.

ruz. Yalnız, bu sıralarda, Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının mevcut olduğunu, buralara pek çok «ırgat» ve «çoban» toplanmakta bulunmasından anlamaktayız. Çok gemiciler Anadolu yakasındaki çiftliklere çalışmaya gelen «Arnavut keferesi» kafilelerini buralardaki limanlara taşımayı bir ticaret haline getirmişlerdi[1]. Marmara yörelerindeki çiftlik faaliyetlerini Prof. Ömer Lütfi Barkan da müşahede etmektedir[2].

Bizim için mühim olan, ağır vergilerin ortaya çıkardığı «murabahacılık», «selem», «rehin» gibi ekonomik hastalıkların meydana getirdiği büyük arazi gruplanmalarıdır. XVI. asrın ortalarına ait müşahedelerimiz toprak kıymetlerinin yükseldiğini gösteriyor. Hazine-i hümayunun gelirini artırmak için her tarafa sık sık yollanan tahrir memurları bunu tamamıyla ifade etmişlerdir. 1558'de (967) Kocaeli sancağını «müceddeten tahrir eden» Muslihiddin'e yazılan bir hükm-i hümayunda, bu muharririn Kandıra, şile ve Gebze (Gekbuze) taraflarında bulunan mîrî çiftlikler hakkındaki bazı tekliflerden bahsolunuyor. İfade olunduğuna göre, buralarda bulunan 120 kadar hassa çiftlikler, 50-150 akçe resim mukabilinde, reaya tarafından işletiliyordu ve bu da sipahilere «hasıl» yazılmıştı. Halen reaya arazi alım ve satımına fazla rağbet ettiğinden, eğer bu çiftlikler satılırsa, her biri 1500 - 2000 akçe edecek, bundan sonra öşür alınacağından, icar mahiyetinde olan «resimler»den daha çok gelir sağlanmış olacaktı. Şu halde, satış bedelinden elde edilecek «akçe» tamamıyla fazladan bir kâr oluyordu[3].

Yalnız buralarda değil, Anadolu'nun her tarafında tarla ve mer'a hususunda birçok münazaaların bulunduğunu yine bu muharrirlerden öğreniyoruz. Kanunî'nin son zamanlarında, «çiftbozan reaya»nın artması ile birlikte hararetli bir arazi alım satımı da doğmuş bulunmakta idi. Mevcut kanunnameye göre, erkek evlât bırakmadan ölenlerin toprakları, «ile, verdiği tapu resmin» vermek şartıyla, kız evlâda veya diğer akrabalara kalırdı. Bu sıralarda ise, arazi pahalılığı tapu resimlerini çok yükseltmiş olduğu için, reaya, tapusu artırılmaya konulan bu durumdaki toprakları alamaz olmuşlardı. Çiftbozan reaya ile toprakların çiftlik haline gelmesi hâdisesi arasındaki münasebeti anlayan Kanunî Süleyman, halkın toprak-

1 Buna ait bazı vesikaları H. T. Dağlıoğlu yayımlamıştır. XVI. asırda Bursa ve s. 56, 61, 110.

2 İktisat Fakültesi Mecmuası, c. I, s. 27 -sayı 2, s. 198. İslâm Ansiklopedisi Çiftlik maddesi.

3 Müh. s. 236 (16 rebiülevvel 967 tarihli hüküm).

larının ellerinden gitmemesi için, tapu resimlerinin artırma ile tayini usulünü kaldırarak, onun yerine üç yüz dönümlük «âlâ» yerden 300 akçe, evsat yerden 200, «edna» yerden yüz akçe tapu resmi alınması esasını kabul etti[1]. Bu, arazi miras hukukunda mühim bir değişiklik demekti. Fakat, «sahib-i raiyyet» olanlar bu karardan büyük zarar görüyorlardı.

II. Selim'in zamanında toprağın daha çok pahalılaştığı ve topraksız ailelerin artmış olduğu yine tahrir memurlarının arzlarından anlaşılıyor. 1572'de, Rum Vilâyetinde (Sivas'ta) arazi tahririnde bulunan Ömer Bey'e gönderilen bir ferman, bu muharririn Hükûmet Merkezine yolladığı «kazâya defteri»nden, bu hususta, bize malumat vermektedir. Ömer Bey, ifadesinde: «Vilâyet-i Rumda arazi gayet kıymetli olup bazı kimselere malikiyni (?) verüp cüz'i yeri küllî baha ile alup mahsulünden dahi bahası çıkmadan nicesi fevt olup bazılarının evlâd-ı zükûrü olmayup karındaşı veya kızları kalup kanun üzere tapu ile yerlerine talip olduklarında her kariyede tapu cüz'i nesne yazılmış iken[2] sahib-i arz olanlar müteveffanın kızlarından ve karındaşlarından resm-i tapu diye hayli akçe talep edüp mezburlar veremediklerinden hem yerleri ve hem sabık o yer için verdikleri akçeleri ellerinden gidüp bu tarikle nice fukaranın yerleri ellerinden gidüp cilây-i vatan etmişlerdir ve perakende olmuşlardır» dedikten sonra, «bu makule mütevaffanın yerlerinden raiyyet olıcak bir yıllık hasıl ne miktar ise resm-i tapusun sahibi arz olanlar ol miktar almak erbab-ı timara ve hem reayaya enfa'dır» diye bildirmişti. Ömer Bey'in bu teklifinin bundan sonra «kanun-ı cari» olması ve ölen kimselerin toprakları kızlarına veya kardeşlerine tapuya verilirken, bir senelik mahsulün reayaya kalanı kadarından fazla tapu resmi alınmaması için erbab-ı timara tenbih olunması ve «bu kanun defatir-i hâkani zahrına kaydolup keza kuzatın sicillerine dahi geçirüp bununla amel olunması» bir fermanla Ömer Bey'e emrolundu[3]. Ömer Bey, aynı zamanda, Rum'da (Sivas'ta) topraksızlıktan «muzayakası olan kurra ahalisinin» de fazla olduğunu arzına ilâve etmiş bulunuyordu. Hükûmet de bu sırada yeni zaptedilmiş bulunan Kıbrıs'ı Türkleştirmeye çalıştığından, böylelerinin, «hisar eri muhafazasında» olarak, adaya sürülmeleri için beylerbeyine ve adı geçen muharrire ferman yolladı[4]. Halbuki, aynı hal, yani toprakların bazı paralı şahısların eline

1 Müh. 27, s. 332.

2 Kanunî Süleyman'ın tesbit ettiği miktar kastolunuyor.

3 Müh. 19, s. 234 -Bu kaidenin sonra umumîleştiği görülüyor. Meselâ 1716 tarihli mera kanunnamesinde de «resmi tapu» bu şekildedir: Ö. L. Barkan, aynı eser, s. 331.

4 Müh. 19, s. 236.

geçmesi suretiyle meydana gelen arazi pahalılığı, Kıbrıs'ta da fetihten sonra hemen meydana gelmişti. Kıbrıs Beylerbeyisi «kul taifesinin» (bilhassa yeniçerilerin) daha evvelden araziyi satın aldıklarını ve Anadolu'dan gelen reayaya verilmek istendiğinde, aldıklarından birkaç misli fazla fiyat istediklerini arzediyordu[1].

Anadolu Vilâyetinde, 1574'te, hâlâ «üç yüz dönüm âlâ yere üç yüz akçe» alınması hakkında Kanunî'nin koyduğu kanunun cari olduğu görülüyor. Halbuki, Rum Vilâyetinde olduğu gibi, burada da arazi fiyatları çok yükselmişti. Aynı sene, başta Saruhan Beyi olmak üzere, bütün «sahib-i raiyyet» olanlar (timar, has, vakıf ve emlâk sahipleri) bundan zarar ettiklerini ileri sürerek şikâyette bulundular. Cevapta, «İl verdiği tapu ile» verilmek üzere «emr-i şerif» çıkarılmış olduğu kendilerine bir fermanla bildirildi[2].

Rumeli Geçesinde toprakların çiftlik ve «baştine» hâlinde gruplanmaları faaliyetinin daha süratli cereyan ettiği görülüyor. 1567'de, Bosna ve Hersek sancaklarına «mehayif» müfettişi[3] tayin olunan sabık Saray Kadısı Muslihiddin, Divanı Hümayuna yolladığı «mektup»ta bu hususu aydınlatacak kıymetli malûmat vermiştir. Burada ifade olunduğuna göre, şikâyetleri halletmeye vardığında, reaya en çok çiftlikler ve baştinelerden sızlanmışlardı. Sipahiler, kadılar ve bunların adamları (subaşılarla naipler kastolunuyor) tarafından, arazi satın alanlara, hudut tayin olunmaksızın verilen mektuplar mahkemelere götürüldüğünde, kadılar da, bunlara dayanarak, satılan arazi hakkında yine hudutsuz olan hüccetler veriyorlardı. Böylece, satın aldıkları tarlaların hudutsuz hüccetlerini ellerine geçirenler tarlanın başına vardıklarında, hududu istedikleri kadar geniş tutarak, fakir fukaranın topraklarını kendi arazilerine katıyorlardı. Çiftlik sahipleri geniş toprakları böyle peyda etmekte idiler. Bu hal bu sancaklarda şiddetli toprak münazaalarının çoğalmasına sebep olmuştu[4].

Erzurum, Halep ve Diyarbekir taraflarında da buna benzer şekilde, arazi ve meraların az sayıda ellerde toplanmalarına delâlet eden hareketler görülüyorsa da da, yukarıdaki misaller kâfi olduğundan, daha fazla uzatmaya lüzum yoktur.

---

1 Aynü müh. s. 55.

2 Müh. 27, s. 332 (Saruhan beyine ve kadısına 16 zilhicce 983 tarihli hüküm).

3 Mehayif müfettişi, halkın şikâyetlerini dinlemek üzere muhakeme etme selâhiyeti de alarak yollanan şahsa denmektedir.

4 Müh. 7, s. 184.

III. Murad devrinin sonlarına doğru «çiftlikler» hayli artmış bulunmakta idi. Fakat, bunlardan bugünkü çiftlik anlayışına uyar şekilde bulunanlarının çok az olduğunu sanıyoruz. Çünkü, Celâlî vekayiini tetkik ettiğimiz sırada tesadüf ettiğimiz misaller, büyük arazi sahiplerinin daha ziyade köylerde ortaya çıktığını, bunların satın aldıkları toprakların birçok büyük tarlalardan ibaret olduğunu, tek bir blok teşkil etmek suretiyle hakikî çiftlik kuranların fazla bulunmadığını göstermektedir[1]. Mamafih, arazi sahipleri ister köylerde yerleşmiş olsunlar, ister ayrı çiftlikler kurmuş bulunsunlar, meraların elverişli yerlerinde ağıllar ve ahırlar yapmak suretiyle, çok miktarda hayvan beslemekte idiler. Bu bakımdan arazi sahiplerinin, kıymetli tarlaları zaptederek, bir köy ağası şeklinde, köyün içinde yerleşmeleri şüphesiz köy halkı için daha zararlı olmuştur. Çünkü, çoğunluğu resmî hüviyet sahibi olan bu yeni tip köy zenginleri ziraatten ziyade hayvan besledikleri için, yüzlerce koyun sürüleri ziraati müşkül hale getirmişlerdi; bu şekil aynı zamanda, köy halkını «angarya» hizmetlerinde kullanmayı da kolaylaştırıyordu.

Sonradan türeme bu köy zenginlerinin kimler olduğunu söylemek mevzuumuz için lâzımdır. XVI. asrın ortalarından, XVII. asrın başlarına kadar yarım asır kadar zamanda, köylerde geçen hâdiseler tetkik olunurken, arazi veya çiftlik sahibi olarak karşımıza çıkanlar hep, kadı, müderris, yeniçeri, sipahi, zaim, çavuş ve nüfuzlu timar erbabı gibi kimselerdi[2]. Mazuller de dahil olmak üzere, pek çok ümeranın ve hattâ İstanbul ricalinin birçok yerlerde binlerce koyun beslediklerini biliyoruz. Fakat, bunların hayvanlarını beslettikleri meraları nasıl elde ettikleri belli değildir. I. Ahmed'de, uzun adalet fermanında çiftliklerden bahsederken, istedikleri yerlerde evler ve ahırlar yaparak sürülerle hayvan besleyenlerin «bazı beylerbeyi ve beyler ve kuzat ve müderrisiyn ve müteferrika ve bölük halkı ve yeniçeri ve kapucu vesair kul taifesinden ve eshab-ı timardan ve vilâyet halkından sahib-i kudret olanlar» olduğunu ifade ediyor[3].

Gerek köylerde kıymetli tarlaları zaptetmek suretiyle, ve gerek elverişli yerlerde, müstakil çiftlikler kurarak, «raiyyet» denen insanların teşkil ettiği tarihî köy sosyetesini hayli derecede bozan, çoğu resmî hüvi-

1 Abdülkadir'in «Celâlî Fetreti» sırasında kapukullarının durumu hakkında verdiği bilgi de buna uygundur. Adı geçen yazma, yap. 119.

2 III. Mehmed'in 1595'te çıkardığı Âdalet Fermanında bu meseleden bahsolunurken yalnız kapu kulları zikrolunmaktadır.

3 Bu mühim ferman için: M. Çağatay Uluçay, aynı eser, vesika 37.

yetli bu yeni müstahsil zümre, faaliyetinde hayvancılığı tercih ettiği için, ziraî ekonomi esaslı bir değişme kaydetmiş, bu suretle hububat istihsali azalmıştır[1]. Bundan da gıda darlığı denen bir meselenin ortaya çıktığı görülüyor ki, ayrıca izah olunacaktır.

Son olarak şunu söylemek lâzımdır: Bu adı geçen çiftlikler ve köylerdeki büyük arazilerin çoğu, «fetret» ve «kaçgun» devirlerinde Celâlîler tarafından tahrip suretiyle ve diğer bir kısmı da, yukarıda adı geçen I. Ahmed'e ait adâlet fermanının hükmü gereğince, hükûmet tarafından tasfiye olunmuştur. Yalnız, hükûmet burada 1599 ile 1609 yılları arasında teşekkül eden çiftlikleri ele alarak bunların tahribini emretmiş, daha eskilerine dokunmamıştır. Halbuki çiftliklerin ve büyük arazilerin teşekkül tarihi burada anlattığımız üzere çok eskidir.

Meselenin 1595'ten sonraki safhası «Fetret» ve «Büyük Kaçgun» hâdiseleriyle karışarak büyük değişiklikler geçirdiği için, bu safha daha ziyade Celâlî isyanlarının neticelerine ait olarak tetkik olunabilir. Onun için bunun üzerinde fazla durmuyoruz.

2 — Çiftbozan Reaya Ve Levendâtın Artması

Umumi ekonomik darlık, vergilerin artması, ve bunların neticesi olarak, köylünün büyük bir yoksulluk içine düşmesinden meydana gelen murabahacılık, vesair kötü ekonomik hâdiseler çiftçi halkı toprağından ayrılmaya zorlamıştır. Fakat, bunun da 1550'den evvelki safhalarını iyice bilemiyoruz. Bununla beraber, bu tarihe gelindiği zaman, pek çok köy insanı köyünden ayrılmış bulunmakta idi. Zamanın hukuk dilinde «çift bozan» adını alan bu kimseler, «levendât» ve «suhtevât» denen ayrı karakterde iki yeni tip insan zümresinin meydana gelmesine sebep olmuşlardı. Bütün Anadolu'da ve Tuna ile Vardar'ın çevrelediği Rumeli'de bu levendât ve suhtevât grupları asayiş bırakmıyorlardı. Halk da, hükûmet de, bunların mevcudiyetinden büyük bir endişe ve güvensizlik duymakta idiler.

Evvelâ, «suhte», yani medrese talebesinin nasıl türediğini izah edelim: Köyde geçimlerini teminde zorluk çeken aileler için, genç çocuklarını olsun medreseye yollayarak, hem imaretlerde barınmalarını temin etmek

1 Bununla beraber, limanlara yakın yerlerde ve adalarda bulunan büyük arazi sahiplerinin fazla hububat ektiklerine rastlanıyor. Meselâ Drama kadısına, Midilli halkının buğday vermesi için yollanan fermanda adada yeniçerilerin ektikleri hububatın iyi mahsul vermemesi yüzünden kıtlık olduğu kaydolunmuştur. Müh. 6, s. 139.

ve hem de okutmayı istemek kadar tabiî bir şey olamaz. Hakikaten, «sıbyan» mektebinde okuyan köy çocukları, yaşları da müsait çağa gelince kasabalardaki ve şehirlerdeki orta medreselere giderek imaretlere yerleşiyor ve bu suretle «suhte» oluyorlardı. Daha eskilerini bilmemekle beraber, 1550 sıralarında, bütün medreseler tıklım tıklım dolu idi. Her sene müderrislerinden icazat alan binlerce talebeden çok azına Bursa, Edirne ve İstanbul'daki daha yüksek medreselere yerleşmek nasip oluyor, mühim bir suhte kitlesi imaretlerde yığılıp kalıyorlardı. Orta medreseden sonra, üç senelik bir tahsil müddeti olan, yukarıda söylediğimiz üç şehirdeki yüksek medreselerden çıkanların da hepsi İstanbul'daki Süleymaniye ve Fatih «Sahın medreselerine» girememekteydi. Böylece, Edirne ile Bursa'da ve bütün Anadolu şehirlerinde pek kalabalık bir talebe yaşamakta bulunuyordu. İşte, XVI. asrın ortalarından itibaren Anadolu'da ve kısmen Rumeli'de harekete geçerek halkın başına belâ olan ve şiddetli takiplere, hattâ «katliâm» denecek ölçüde kanlı cezalara rağmen, bir türlü sükûnları temin olunamayan «suhte» kitlesi böyle türemekte idi. «Levendler» ise, doğrudan doğruya köyü terk eden delikanlılardan ibaretti. Tarlalarını ve mallarını satmak mecburiyetinde kalan ve bu suretle geçim zaruretlerine düşen erkekler, tek başlarına yerlerinden ayrılarak, levendlik hayatına atılmakta idiler. Leventlerin müracaat ettikleri işyerleri şunlardı: Bunlar, ümeraya «kapu halkı» olarak yazılıyordu. Hakikaten, çiftbozan reaya için en mühim sığınak, bu «ümera kapusu» idi. Devlet de, Budin, Bağdat, Erzurum vesair sahalarındaki pek çok hudut kalelerine bu leventlerden pek çoklarını azap, yeniçeri, gönüllü yazarak yollamakta idi. Bunlara 5 akçeden aşağı ulûfe verilmiyordu. Fakat, köylerini terk edenler o kadar çok idi ki, hepsinin buralara yerleşmelerine imkân yoktu. Bursa, İstanbul, Edirne şehirleri ve bütün bu mıntıkalar, levendlerin en çok toplandıkları yerlerdi. Tabiî bu boş insanların çoğalması âsâyiş için muzur idi. Bu şehirlerde birçok cinayetler ve hırsızlıklar oluyordu ki, bunları levendlerin yaptığı muhakkaktı. Levendâtın üçer beşer gruplar halinde «harâmîliğe» çıkmaları ise, celâlîliğin başlangıcı sayılır...

Henüz kadroları 15 20 kişiyi pek aşmayan bu soyguncu levend bölükleri daha ziyade türedikleri yerlerden uzaklarda faaliyette bulunmayı tercih ediyorlardı. Erzurum, Diyarbakır, Urfa gibi uzak yerlerden Bursa, Afyon, Eskişehir taraflarına yo kesmeye gelenler vardı. Fakat, bütün Anadolu'dan türeyen levendler için en elverişli hareket sahası Rumeli idi. Gelibolu'dan bölük bölük karşıya geçen bu gruplar Selânik, Filibe, Kızanlık taraflarına kadar nüfuz ediyorlardı. Kendilerine oralardaki timarlı sipahi, subaşı ve

halktan bazı levendliğe mütemayil kimseler yardım etmekte ve bunları evlerinde barındırmakta idiler[1]. Hükûmet buna mani olmak için Çanakkale Boğazı'na sıkı kontrol koymuştu ve Anadolu'dan karşıya geçenleri kontrol ettiriyordu. Buna karşı, bir ara, levendler, kadıların Rumeli'ye geçirmek üzere Gelibolu'ya getirdikleri kürekçi kafilelerine karışır olmuşlardı. Nihayet, hükûmet Gelibolu kadısına yolladığı bir fermanda, kürekçi getiren kadıların defterlerini açarak, isim isim okumadan karşıya adam geçirmemelerini bildirdi[2]. Her şeye rağmen, Rumeli'ye kolayca geçmek imkânını bulan bu levendler oralarda pek çok evleri basmakta, zengin Hıristiyanları soymakta idiler. Birçok da cinayet işliyorlardı. Anadolu'dan Rumeli'ye olan bu «levendât» akını sırasında, Rumeli'den de Anadolu'ya ehemmiyetli bir «Arnavut kefere levandat» hücumu vardı. Bunlar Marmara'nın Anadolu çevrelerindeki ekâbir çiftliklerine çobanlık ve ırgatlık etmeye geliyorlardı. İzmit, Yalova ve Bursa taraflarında o kadar çok kefere çoban ve ırgat toplanmıştı ki, bunlar bir hayli yolsuzluklar ediyorlardı. İstanbul'a yapılan pek çok şikâyetler üzerine, hükûmet bu Hıristiyan levendlerin Anadolu'ya taşınmasını gemi reislerine yasak etti. Bununla beraber, yine gizlice pek çok «Arnavut keferesi» geliyordu[3].

Rumeli'nin yerli Müslüman Türk halkı arasında levendliğe olan temayül ilk zamanlarda Anadolu'da olduğundan da kuvvetli idi. Birçok timarlı sipahiler de işe karıştıklarından, levend haramiliği «Celâlî ayaklanması» karakterini almaya başlıyordu. Hattâ 1555'te, «Şehzade Mustafa» olduğunu iddia ile ortaya çıkan şahsın etrafında toplanan on bine yakın insan, tamamıyla timarlı sipahilerle harami levendlerin birleşmesinden meydana gelen Celâlî bölüklerinden ibaretti.

Çiftbozan reayanın büyük arazi sahiplerine hizmetkâr olmayı kabul etmeyerek levendliğe itibar etmesi, Celâlî isyanlarının psikolojik sebepleri bakımından mühimdir. Çünkü, Müslüman Türk halkın bu ruh haleti, ziraî ekonominin geçirmekte olduğu krizin, neticede, bir feodalizme varmasına mani olmuş ve bunun yerine, büyük Celâlî kitlelerinin kanlı hareketleri geçmiştir. Marmara çevresinin ihtiyacı olan ırgat ve çobanların, Anadolu'-

---

1 Müh. 3, s. 373 (Filibe kadısına Tatar pazarı zaimi Haydar Halep'ten Şam'dan Hama ve Kara Âmed'ten bir nice müslümanı ve Akşehir ve Karahisar ve Tokat ve Trabzon'dan bir nice kâfir ki hepsi 17-18 kişi imiş, meclisi şer'e (kadının mahkemesine) getirüp bunlar kemendciler olup esbaplarında kendir düğümleri bulunup...) - Vesika 2.

2 Müh. 3, s. 271.

3 Mühimmelerde buna ait birçok vesika vardır. Bazılarını H. T. Dağlıoğlu, XVI. asırda Bursa, adlı eserinde yayımlamıştır: Vesika: 11, 12, 27, 35, 56, 61, 110.

dan temin olunmayarak, ta Arnavutluk taraflarından getirilmesi, buna mukabil, Anadolu levendlerinin, bütün tehlikesine rağmen, Rumeli'nin en uzak yerlerine soygunlara gitmeleri de yine aynı ruh haletinin ifadesi olarak alınabilir.

Hülâsa çiftçi halkın, gerek çocuklarını medreselere vererek ve delikanlılarını «kapu» aranmaya yollayarak, ve gerekse topraksız ve geçimsizlik yüzünden köyünü terk etmek suretiyle, «levendât» ve «suhtevat» bölüklerinin doğmasına sebep oldukları buraya kadar tetkik edilen meselelerle anlaşılmış oluyor. Esasen suhtelerin ve levendlerin, kendilerine göre, yavaş yavaş teşkilâtlanarak, soyguncu bölükler halinde harekete geçmeleri tarihî bir vâkıadır ve bu da Celâlî isyanlarının kronolojik sıra ile izahı faslına giriyor. Onun için, burada misaller vermeyeceğiz. Yalnız şurasının kaydı zaruridir: Suhteler, ilk defa nasıl medreselerden çevrelerine doğru harekete başlamışlar ise, sonuna kadar hareketleri öyle kalmıştır. Yani, bunlar medrese talebesi olarak harekete geçtiler. Gittikçe bölükleri kuvvetlendi; bazen birkaç kişi bir araya geldikleri oluyordu: Levendlerden aralarına aldıkları az değilse de, bunları da talebe kisvesine sokuyorlardı. Bütün suhteler, daima bağlı bulundukları medreseye civar yerlerde faaliyette idiler ve başka sancaklara umumî toplantılar veya «cenk» için giderlerdi. Yalnız, şefleri mağlûp oldukları zaman, meselâ, Amasya'dan Bursa, İstanbul ve hattâ Edirne'ye bile kaçarlar, oralardaki arkadaşlarına sığınırlardı.

Levendler ise, sekban (bir beyin kapusunda asker), «haramî», «yeniçeri», «Altı-Bölük sipahisi», hattâ «suhte» olabiliyorlardı. 1550 sıralarında, âdeta umumî bir hareket için fırsat bekleyerekten, türlü hâdiseler çıkarmakta idiler. Nihayet, Rumeli misalinde söylediğimiz gibi, timarlı sipahiler hükûmete karşı vaziyet alma yolunu tutmakta idiler. Pek çokları, adı geçen levendleri yanlarına toplayarak, alenen ayaklanmaya, «raiyyetlerini» soymaya, yol kesmeye başlıyorlardı. Bilhassa mukataaları ve padişah haslarını iltizam ile tutan zaimler, çavuşlar, çok defa, yüz iki yüz levend toplayarak, rasgele yerlere baskın yapmaya ve topladıkları iltizam paralarını ödememeye cesaret etmekte idiler. İşte levendlerle resmî hüviyet sahibi insanlar, böylece, birleşmeye başlamışlardı. Zaten mevzuumuz olan Celâlî mücadelesinde gördüğümüz Celâlî bölükleri, «levend» dediğimiz «çiftbozan» unsur ile resmî hüviyet sahibi kimselerin birleşmesiyle teşekkül etmiştir. Bütün Celâlî vekayii hep böyle bir temele dayanmaktadır. Celâlîler, suhtelerin birer medreseye bağlı kalarak belli bölgelerde gruplaşmalarının aksine olarak, aslâ bir yere bağlı değillerdi.

Bunlar, bugün burada, başka bir gün daha uzak bir yerde idiler. Daimî ve uzak mesafeler içinde dolaşmak hep bağlı kaldıkları bir gelenek olmuştur.

Burada izahım gerekli gördüğümüz bir mesele de, «çiftbozan» dediğimiz köyden türeme bu insanların yeni içtimaî kadroları içinde tâbi oldukları hayat şartlarının kendilerinde, ve dolayısıyla bütün sosyetenin bünyesinde yarattığı ahlâkî çöküntü ve kayıtsızlıktır.

Genç yaşta medrese hayatına atılış, yahut raiyyetlikten levendliğe geçiş, köy delikanlılarını her şeyden önce aile hayatından ve evli yaşama imkânlarından mahrum ediyordu. 1550'de, köyde, şehirde, dağda ve bayırda çıkan bütün «haramî» levend ve suhte bölükleri tamamıyla bekâr insanlardan ibaretti. XVI. asır Osmanlı sosyetesinin ortasında, bu kadar kalabalık genç kitlenin toplu bir şekilde sonu gelmeyen bir bekârlık hayatı sürmeleri elbette bunların köydeki sağlam ahlâkî vasıflarını devam ettirmelerine imkân bırakmıyordu. Ayrıca, Osmanlı devletinin büyük bir daimî harb makinesi halinde çalışması da «bekârlık» hayatının fazlalığında âmil oluyordu. Bütün ümeranın «kapuları» binlerce bekâr sekbanların toplandığı birer yuva halinde idiler. Bölük bölük ulûfeye yazılarak, kalelere azap, yeniçeri, sipahi ve gönüllü yollananlar da bekâr yaşıyorlardı. Nihayet köylerden şehirlere geçinmeye gelen pek çok insan da buralardaki ömrünü bekâr geçirmekte idi.

Hulâsa, gerek devlet hizmetlerinin zarureti ve gerek çiftbozan reayanın içine atıldıkları yeni hayatın icabı olarak, XVI. asrın ortalarında, pek çok insanlar ömürlerinin en genç çağında bekâr yaşamak mecburiyetinde idiler. Bu anormal vaziyet levendleri, suhteleri, hattâ devletin ve ümeranın resmî askerlerini toplumun ahlâk düzeni için muzır yapmıştı. Celâli vekayiini izah ederken görüleceği üzere resmî hüviyetli şahısların emrinde hizmet eden insanların ve devletin ulûfeli askerlerinin köylerde yaptıkları zulümlerden en çok şikâyet mevzuu olan hal de, bu «bekâr» kimselerin gelip halkın evlerine konmaları ve bu şekilde kadınlarına ve oğullarına tecavüz etmeye kalkmalarıdır.

«Bekârlık» İstanbul, Bursa, Ankara gibi büyük şehirlerde ahlâkın düşmesine sebep olmakta idi. 1553'te açılan kahvehaneler[1], levendlerin genç erkek çocuklarla içip eğlendikleri birer batakhane haline gelmişlerdi[2]. Bu sırada Anadolu'nun her tarafında dolaşan «gurbet ve

1 Âlî, ilk kahvehanenin İstanbul'da 1553'te (961) açıldığını yazıyor: Aynı yazma, yap. 349.

2 Bursa ve İstanbul kadılarına yollanan şu ferman bu durumu tasvir etmektedir: H. T. Dağlıoğlu: Aynı eser, vesika 144 -Bu rezalet gittikçe Anadolu şehirlerine de yayılmıştı: Müh. 30, s. 85- Müh. 31, s. 142.

çingeniyan taifesi» güzel kadınlar tedarik ederek levendleri çadırlarında topluyorlar, 'âlet-i lehv u luup» ile eğlenceler tertip ediyorlardı. Hemen Anadolu'nun her tarafından bunların ahlâkı bozduklarına dair şikâyetler duyulmakta idi[1].

Mevzuumuz bakımından bunları kayda şunun için zaruret görüyoruz: Celâlî mücadelesi başlarken, Celâlî bölüklerinin unsuru olan levendlerin yavaş yavaş içine düştükleri bu ahlâkî soysuzlaşma, tabiî olarak, hâdiselerin oluş şeklinde şiddet tesir etmişlerdi. İleride, Celâlî vakalarını tasvir ederken, olup bitenlerin korkunçluğu ve vakaların cereyanı sırasında hiçbir ahlâkî kayda riayet olunmayışını görünce şaşmamak için, levendlerin ve suhtelerin daha evvel bu bekâr ocaklarında maruz kaldıkları manevî sukutu burada açıklamak zorunda kalıyoruz.

3 — Hububat Darlığı

Hububat meselesi Osmanlı iktisadî tarihinin en büyük konularından birisidir. Biz burada ancak kendi tetkik sahamızı ilgilendirdiği nisbette bilgi vereceğiz.

Osmanlı Devleti, Yıldırım Beyazıt devrinden beri «harbî», addettiği memleketlere hububat satmayı yasak etmiş bulunmakta idi[2]. Ancak Venedik ve bazı diğer İtalyan cumhuriyetçiklerine muayyen miktarda buğday çıkmasına müsaade ettiği oluyordu. Fakat, bizim daha iyi tetkike imkân bulduğumuz XVI. asırda, bu yasağın Avrupa'ya olan buğday satışlarına az tesir ettiği, bütün Rumeli ve Anadolu sahillerinden pek çok hububatın kaçırıldığı görülmektedir.

Limanlara yakın yerlerde türeyen birtakım madrabazlar büyük depolar tesis etmişlerdi. Bunlar, buğdayları, mahallî narhlara nazaran, yüzde yirmi ve bazen daha fazla bir fiyat farkı ile halktan toplayarak anbarlarına doldurduktan sonra, «Frenk gemilerine» satmakta idiler. Halbuki, aynı sıralarda İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirleri beslemek mühim bir dert haline gelmiş bulunuyordu.

Artık XVI. asrın ortalarında «tereke yasağı», hükûmetin yalnız «harbî» ve yardım etmiş olmamak prensipi değil, bizzat halkın da kıtlığa uğramamak dâvası idi. Onun için, bu sıralarda, dışarı

1 Müh. 6, s. 98 (gurrei rebiülevvel 972 tarihli ve bütün Anadolu tarafındaki eyaletlere bu hususta ferman)- Mühîmmelerde bu mevzua ait çok vesikalar vardır. H. T. Dağlıoğlu, aynı eserinde şu vesikaları yayımlamıştır: V. 38, 48, 108.

2 Max Silberschmidt, Venedik Menbalarına Nazaran Şark Meselesi (Türk. terc), s. 58.

buğday kaçırılmamak için elden gelen yapılıyordu. Bilhassa, tabiî afetler yüzünden mahsulün kısa olduğu senelerde bile, bahsettiğimiz madrabazlarla, sahillerde bulunan timarlı sipahi, yeniçeri, ümera vesair resmî şahsiyetlerin Avrupa'ya gizli gizli buğday sattıkları hakkında hayli şikâyetler vardır. Fakat, imparatorluktaki hububat derdi yalnız dışarıya olan kaçakçılıktan ileri gelmiyordu. Öyle olsa idi, kıtlığın yalnız sahillerde ve buralara civar yerlerde hissolunması lâzım gelirdi. Halbuki, bütün imparatorluk, bilhassa Anadolu, 1550'den itibaren, bazen hafif, bazen şiddetli daimî bir kıtlık devrine girmiş bulunmakta idi. Bu tarihten evvelki durumu iyi bilemiyoruz. Belin'in kaydına göre, 1494 1503 (900-909) yılları arasında Türkiye müthiş bir kıtlık ve bununla birlikte büyük bir veba geçirmişti. Bir akçeye 50 - 60 dirhem un güç bulunabilmekte idi[1] ki, böyle bir açlığı biz ancak «Celâlî Fetreti» ve «Büyük Kaçgun» devirlerinde görüyoruz.

Edremit şer'iyye sicillerinde geçen bazı dâvalar dolayısıyla, Bursa ve Balıkesir tarafında, 1525'ten (932) 1527'ye (934) kadar üç mahsul yılında müthiş bir çekirge tahribatı olduğunu anlıyoruz. 1528'de de ekinlerini su basmış ve çiftçilerden çoğu tohumlarını bile alamamışlardı[2]. Hükûmet merkezinden Balıkesir Sancak Beyliğine ve kadılara yollanan bir fermanda, 1528'de halkın yine çekirgeden endişe ettiklerinden bahsolunarak, çekirge yumurtalarının yok edilmesi için köylülerin seferber edilmeleri emir edilmekte idi[3]. Bundan adı geçen sancaklarda üst üstüne dört sene mahsul olmadığını anlamakla beraber, aynı halin daha hangi sahalarda meydana geldiğini bilmiyoruz. Hele bu türlü kıtlıkların kaç senede bir geldikleri hiç belli değildir. Bununla beraber, böyle şiddetli kıtlıkların iktisadî darlığı büsbütün artırdıklarını ve çiftçilerin leventliğe temayül etmelerini çabuklaştırdıklarını tahmin etmek lâzımdır. Bizim, burada tetkik edeceğimiz cihet, daha ziyade ziraî ekonominin geçirdiği krizin hububat istihsalinde yarattığı azalma ve bundan doğan daimî kıtlıktır.

Çiftliklerden bahsederken, bu yeni ziraî ekonomide daha ziyade hayvan beslemeye ehemmiyet verildiğini, tarlalarını satan köylülerin levend olarak köyden ayrıldıklarını söylemiştik. Bunun tabiî neticesi olarak, pek çok arazi, yavaş yavaş, mera haline geliyordu. III. Murad devrinin sonlarına yaklaşırken, vezirler, kadılar, müderrisler, kapukulları, çavuşlar, müteferrikalar, hülâsa •köylerde çiftlik, daha doğrusu, geniş topraklar peyda eden resmî hüviyetli pek çok kimseler sürülerle

1 Belin, Türkiye İktisadî Tarihi (Türkçe tercüme), s. 102.
2 Topkapı Arşivi, Edremit, Ş. Sc. No. 4, s. 139.
3 Topkapı Arşivi, Edremit Ş. Sc. No. 15, s. 110.

koyun beslemeyi âdet etmişlerdi. Çünkü, ne kadar içerlerde olursa olsun, hayvanları çabucak ve masrafsız olarak limanlara indirmek mümkün olduğundan, hububat ekimine nazaran, bu daha kârlı idi.

Bu yüzden, yalnız meralar genişlemekle kalmıyor, ekilen tarlalar da sürülerden hasar görüyorlardı. Şu halde, Avrupa'ya olan hububat kaçakçılığının Marmara ve Ege sahillerindeki kıtlığa tesir ettikleri muhakkak olmakla beraber, asıl, memleketin içlerindeki kıtlığın sebebi, zamanla meydana gelen böyle bir istihsal değişikliği olduğu şüphesizdir. Ancak, tedricî surette doğan böyle bir hadiseyi zamanın ricali ve madrabazların hububatı «deranbar» etmelerinde aramışlardır.

Hububat istihsalindeki azalmanın, her şeyden ve herkesten evvel devlete yüklediği zorluklar ehemmiyetlidir. Bunlardan birisi, büyük şehirlerin iaşesi idi. İstanbul'a erzak tedariki işi ile doğrudan doğruya hükûmet ilgileniyordu. Esasen, bu sayededir ki biz memleketin iaşe durumu hakkında kâfi bilgi edinebilmekteyiz. Diğer büyük şehirlerde erzak tedariki ile kadılar meşgul olmakta idiler.

Hükûmet için karşılaşılan ikinci büyük mesele, sefere çıkan ordunun beslenmesi idi. Evvelce yalnız sefer yolu üzerine düşen yerlerden nüzül ve sürsat zahireleri alınır, menzillere uzak düşen sancaklardan bedel toplanırdı. Fakat, XVI. asrın ortalarından başlayarak, sonlarına kadar, yavaş yavaş menzillere düşen bölgelerden kâfi zahire bulunmamaya başlanmış ve çok uzak sancaklardan toplanan zahirelerin aynen sevki icap etmişti. Bunun için lâzım olan «mekkare kiralarını» da halk ödemek mecburiyetinde olduğundan, artık sefer masrafları reaya için tahammül edilmez bir dereceye çıkmakta idi.

Bir taraftan hükûmetin kendi işlerinde çektiği zorluk, diğer taraftan, sancaklardan hububat darlığı ve bu hususiaki yolsuzluklar hakkında gelen bitmez tükenmez şikâyetler, tabiî olarak devleti gıda maddelerinin satışında bir rejim kurmaya sevk etmiştir ki, bu da, hem harice hayvan ve hububat ihracının yasaklığı ve hem de dahilde, bir sancaktan diğerine bile verilmesinin men'i, ancak zaruret hallerinde, hükûmet merkezinin vesikası ile kadıların, tayin edilen miktarda, hububat mübayaasına müsaade edebilmeleri şeklinde ifade olunabilir.

Gıda maddeleri üzerine konan bu kadar sıkı satış kayıtlarının faydası yanında, zararı da görülmektedir. Her şeyden evvel memleketin tabiî iaşe sistemini bozuyordu. Meselâ, ellerindeki emri fırsat bilen Ankara ve Eskişehir kadıları Bursa zahirecilerinin buralardan hububat top-

lamalarına müsaadê etmiyorlardı. Bursa Sancağındaki kadılar da İstanbul'dan gelen mübayaacıları kadılıklarından kovmakta idiler. Teke (Antalya), Hamid (Isparta) sancakları da adalara ve Ege sahilleri halkına ne koyun ne de buğday satmamaya başlamışlardı.

Şimdi, esaslarını kaydettiğimiz bu durumla ilgili hâdiseleri kaydedelim:

Evvelâ memlekette, hububat yerine, koyunculuğun daha fazla itibar görmeye başladığını söylediğimiz halde, İstanbul'a kasaplık koyun tedarikinin de sonu gelmez bir dert halinde devam etmesi nasıl izah olunacaktır[1]. Hâdiselerin iyi müşahedesi, bunun hayvan azlığından değil, birinci derecede, dışarıya olan daha kolay kaçakçılıktan, ikinci derecede de, İstanbul'da tatbik olunan çok düşük narh dolayısıyla, bu büyük şehre kimsenin koyun getirmek istememesi halinden ileri geldiği kanaatini verir. Hakikaten, Rumeli'den olsun Anadolu'dan olsun, istendiği kadar koyun İstanbul için yola çıkarılıyor, fakat, sürüler, yollarda izlerini kaybederek, ya Edirne, Bursa gibi etin daha pahalı olduğu yerlere veya sahillere iniyorlardı[2].

Meselâ, 1558'de (13 şevval 966) Sofya kadısına yazılan bir hükm-i hümâyunda, bu şehirde oturan Karaoğulları Nasuh ve Abdi adında iki zengin şahsın, celeplerdeki koyunları toplayarak, Selânik'e indirdikleri, bu yüzden, İstanbul'a buralardan koyun alınamadığı yazılarak, bu şahısların, ceza olmak üzere, İstanbul'a kasap tayin olundukları bildirilmişti[3]. Bütün memleketin dâvası olduğunu söylediğimiz «terike» meselesi daha mühimdir. Bütün Osmanlı sahillerinden Avrupa'ya gizli hububat satışları bir türlü önlenemiyor, aç kalan halk mütemadiyen şikâyette bulunuyorlardı. 1558'de Bergama ve Güzel Hisar kadılarına yazılan bir hükm-i hümâyunda, «Deniz Değirmeni» adındaki yere Karaburun'dan Ahmet, Nasuh ve Maden adındaki reislerin, daima gemi ile gelip, buralardaki kazalardan topladıkları zahireleri «darülharbe» alıp gitmeleri yüzünden, «vilâyete muzayaka verip» halen yine buralarda «nice gemiler olup men içun adam yollandıkta, gemilerdeki levendât katle» teşebbüs ettiklerinde, hiçbir şey yapılmadığının bildirildiği ifade olunarak, «il erleri» yardımı ile, adı geçen reislerin ele geçirilmeleri emri verilmişti[4]. 1559'da da Gümülcine kadısı tarafından yapılan şikâyette, bu sancakta bir taraftan

1 Bu konuya ait bazı vesikaları A. Refik, X. Hicri Asırda İstanbul, adındaki eserinde yayımlamıştır.
2 Müh. 3, s. 101-Müh. 5, s. 212.
3 Müh. 3, s. 52.
4 Müh. 3, s. 54.

İstanbul'a zahire toplanması, diğer taraftan, bazı madrabazların hububatı depo etmeleri yüzünden kıtlık başladığı haber veriliyordu[1].

Sarayın ve kapukularının ihtiyacı olan hububatı satın almak üzere sancaklara çıkan memurlara kendi arzusu ile kimse zahire vermiyordu. Ayrıca, payitaht halkının ihtiyacı için ellerindeki emirlerle kadılara giden bazı gemi reisleri, birkaç defa «deryaya» buğday götürmeden İstanbul'a dönmemekte idiler. Meselâ, zengin bir Hıristiyanın kefaleti ile 100 müd zahire almak üzere kendisine ferman verilen bir Hıristiyan gemici, 1559'da (gurrei şaban 967) narh 18 - 20 iken, 24 akçeden topladığı hububatı harice satmış ve böylece birkaç defa seferden sonra nihayet şikâyet olunmuştu[2].

Halktan hakikî fiyatla değil de, kadıların takdir ettikleri narh ile ve cebren alınarak İstanbul'a götürülebilen maddeler, bu büyük şehirde muntazam tevzi olunmamakta, madrabazların eline düşmekte idi. Bunlar, elde ettikleri peynir, pirinç, zeytinyağı, pastırma, buğday, un vesair yiyecekleri depolarına doldurduktan sonra, geceleri gemilere yükleyip, Bursa ve İzmit taraflarına kaçırıyorlardı[3].

Anadolu'da hububat kıtlığı daimî bir şekil aldıkça, Marmara ve Çanakkale sahillerinde, Rumeli'den Anadolu yakasına hararetli bir buğday nakliyatı başlamıştı. Kadılara, kadılıklarından harice buğday sattırmamaları hakkında evvelce emir verilmiş olduğundan, gemi reisleri istedikleri zahireyi yükleyebilmek için sahilleri muhafaza eden şahıslara ve kadılara rüşvet vermek mecburiyetinde kalıyorlardı.

1564'te Anadolu'da büyük bir kıtlık çıktığı görülüyor. Çeşme'den yollanan bir arzda, açlığın dehşetinden bahsolunurken, halkın ekserisinin «ot otladıkları» kaydolunmuştu[4]. Bir İstanbul kilesi (20 okka) buğday, 45 - 50 akçeye idi. Bir akçeye 150 dirhem un veriliyordu. Anadolu'nun bütün Ege Bölgesi halkı, İstanbul'a müracaat ederek, Rumeli'den buğday satın almalarına müsaade olunmasını istediler. Yollayacakları gemicilerin verilen zahireyi getirip istenen yerlerde satacaklarına dair kefil vermeleri şartıyla, müracaatta bulunan kadılıklara on binlerce kilelik vesikalar (hükümler) verildi. Bu vesikalarla gelmeyenlere aslâ hububat vermemeleri için Selânik, Drama ve sair sancaklardaki kadılara da emirler

1 Müh. 3, s. 312.
2 Müh. 3, s. 484.
3 Müh. 3, s. 426. (İstanbul kadısına 25 ramazan 967 tarihli hüküm).
4 Müh. 6, s. 435.

yollandı[1]. Bu kadar darlıkta bile, Anadolu sahillerinde, dışarıya olan buğday kaçakçılığı devam etmekte idi[2].

Keşân'da sipahi, zaim vesair resmî hüviyet sahiplerinin, atları ve arabalarıyla, alenen zahireleri iskelelere indirip, gemilere yükledikleri, Bursa'da zahireleri toplayan madrabazların bunları getirip Mudanya'da anbar ettikleri merkeze bildirilmekte idi[3].

Karahisarısahip ve Kütahya taraflarında, aynı kıtlık yılında, buğday fiyatlarının biraz daha büyük olduğu görülüyor. Meselâ, Bolvadin'de bir İstanbul kilesi buğday 32-34 akçe idi[4].

Bu durum Rumeli'den Anadolu'ya zahire kaçakçılığını çok fazlalaştırdı. Hükûmet merkezi yine de nakliyatı serbest bırakmıyordu. Ancak vesika ile götürebilmesinde ısrar ediyordu[5].

1565 yılında da kıtlık vaziyeti düzelmedi. Rumeli'den Anadolu'ya ve «kefere gemilerine» buğday verme faaliyeti hararetle devam etmekte idi. Halbuki, aynı sene Kanunî Süleyman'ın 1566 seferi için menzillere zahire yığılmak üzere, bütün Rumeli tarafına adamlar yollanmıştı ve halktan alınacak unun kilesi için de 10 akçe ödenmesi emrediliyordu. Serbest fiyat ise, 25 - 30 akçeden aşağı değildi. Onun için, kimse ununu vermek istemiyor, köylüler zahire verecek iktidarda olmadıklarını bildiriyorlardı[6]. Bütün itirazlara rağmen yapılan geniş mübayaalar[7] kıtlık yaratmakta gecikmedi. Edirne ve Sofya'dan, şehirlerde halkın aç kaldığı ve satın alacak zahire bulunmadığı hakkında şikâyetler geldi.

Aynı sıralarda, Batı Anadolu'da da kıtlık çekildiğinden, İstanbul'un iaşe sahası zaruri olarak, Anadolu'nun Karadeniz'e yakın sahil sancaklarına doğru genişletildi. Bolu, Kastamonu, Canik (Samsun), Amasya kadılarına fermanlar yollanarak, varan adamların buğday satın almalarına ve kira ile iskelelere indirmelerine müsaade ve yardımda bulunmaları için emir verildi. Fakat, «tereke» kıtlığı umumî olduğundan, bütün bu sahalarda da madrabazlar buğdayları ortadan kaldırmışlardı. Hükûmet bunların depolarındaki zahirelerin hiç tereddüt edilmeden müsadere olunması için kadılar selâhiyet veriyordu[8]. Bir taraftan da,

1 Müh. 6, s. 108. (satın alınmasına müsaade olunan miktar 124 bin kile-3300 ton idi.)
2 Müh. 6, s. 43 ve 60 (Karasi beyine ve Edremit kadısına).
3 Müh. 6, s. 436 - H. T. Dağlıoğlu, aynı eser, vesika 32 ve 34.
4 Müh. 6, s. 429.
5 Müh. 6, s. 10, 207.
6 Müh. 5. s. 368.
7 Meselâ, yalnız Belgrad havalisinde 500 bin kile (13 bin ton) un yığılmıştı. Müh. 5, s. 368.
8 Müh. 5, s. 339.

bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hububat yüklenmesi devam etmekte idi[1].Ayrıca, Rumeli Yakasından Anadolu'ya gemiler, kayıklar, mütemadiyen zahire taşıyorlardı. Hükûmet, buğday satışlarına koyduğu kontrol işindeki muvaffakiyetsizliğin kadıların dürüst hareket etmemelerinden ileri geldiğini öne sürerek, kadılara şiddetli ihtar fermanları yazmakta idi[2].

Bu kadar geniş darlığa rağmen, Dobrovnik beylerine binlerce müd «terike» verildiği hayretle görülmektedir[3].

Hububat meselesi imparatorluk için o kadar mühim bir dâva oluyordu ki, 1565'te (973) Basra Beylerbeyisine yollanan bir hükümde «Cezayir'e ve cümle hariç vilâyete» demir, kurşun, silâh ve at çıkarılmasının katî surette önüne geçilmesi emrolunurken, zahirenin dahi satılmasının yasak olduğu ilâve olunmuştu. Halbuki, daha evvelleri doğu hudutlarında hububat yasağı bahis mevzuu değildi[4].

Diğer iktisadî zorluklar üzerine, bu şekilde, bir de daimî kıtlığın katılması, şüphesiz köylerdeki hayatı daha fazla güçleştirmiş, fakir halk için yaşama imkânları büsbütün azalmıştı. Büyük şehirler için kadıların takdir ettikleri «narh-ı ruzî»den hububat ve erzak toplanması, çiftçi halkı büsbütün sıkmakta idi. Hele çok vakit, zahirelerin nakli işi de ucuz bir kira ile köylülere yüklenmekte yahut kendi buğdaylarını götürüp şehir pazarlarında satmaları için yola çıkarılmakta idiler. İstanbul'un iaşesi halk için pazara mal götürmek değil müthiş bir «tekâlif-i şâkka» olmuştu. Bu işlerde de adalet temin olunamıyordu. Asıl anbarları hububatla dolu olan hüviyet sahipleri ve madrabazlar ekseriya kendilerini kurtarıyorlardı. Buna mukabil, fakir halkın yiyecekleri alındığı bile olmakta idi. Bu şartlar altında köyde barınamayanlardan pek çok insanlar da şehirlere göç etmeye başlamışlardı. 1567 sıralarında, İstanbul'un nüfusu göze çarpacak kadar fazla artmış bulunuyordu. Haslar Kadısına yazılan birçok hükm-i hümâyunlarda kadılığına tâbi olan Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Kâğıthane semtlerinin evlerle dolduğu, Anadolu'dan ve Rumeli'den gelip buralarda bina kuranlar yüzünden şehrin fazla erzak darlığına düştüğü, hem de, geldikleri yerdeki tarlalarının boş kalmasından dolayı, sipahilerinin zarara girdikleri bildirilmekte idi. Teftiş yapılarak, gelişleri beş seneyi geçmemiş

1 Müh. 5, s. 144, 145.
2 Müh. 5, s. 186.
3 Müh. 5, s. 13 (Meselâ 9 muharrem 971 tarihli bir hüküm ile 3000 müd).
4 Müh. 5, s. 25 (Basra beylerbeyisine 15 muharrem 973).

olanların derhal eski yerlerine yollanmaları için emir veriliyordu. Kırkçeşme ve Kâğıthane tarafları, köylerden gelen halk tarafından kâmilen bağ ve bahçe haline getirilmiş, bu yüzden buralardan camilere ve imaretlere geçen su yolları bozulmuştu. Böyle yerlerin iki tarafından üçer zirâ' genişliğindeki toprakların boşaltılması da kadılardan isteniyordu[1].

Bu kadar kalabalık bir sefaletin de birlikte gelmesi fuhuşu artırdı. Bunun üzerine, İstanbul kadılarına yollanan başka bir fermanda, mahalleler teftiş olunarak, fahişelerin ve uygunsuz adamların şehirden sürülmesi, şarap ve Tatar birasının yasak edilmesi emri çıkarıldı[2].

II. Selim'in saltanatı sırasında, iaşe darlığı ve kıtlık daha fazla ilerlemiş görünmektedir. Kadılar, kazalarından dışarı hububat ve yiyecek maddeleri çıkarılmaması hususunda daha sıkı hareket etmeye başlıyorlardı. Bâzan «emr-i şerif» bile dinlenmemekteydi. Rodos halkının, her zaman Teke ve Hamid taraflarından etlik koyun ve hububat almak âdetleri iken, bu sancakların şimdi buna mani olduklarını, hattâ satın alınmış koyunları ve erzakı yollardan geri çevirttiklerini kendi sancak beyleri vasıtasıyla hükûmete arzettirmişlerdi[3]. 1573'te sarayın ihtiyacı için Bursa Sancağına buğday ve un almaya varan «simitçiler» Bursa Kadısının danışmendleri[4] ve naipler tarafından dövülerek, topladıkları ellerinden alındı. Bolu ve Kastamonu sancaklarına İstanbul için zahire toplamaya varan tüccarlara da buralardan hiçbir şey aldırılmıyordu[5]. İnönü'ne tâbi Bozüyük'te bulunnan Kasımpaşa imaretinin Mütevellisi, Eskişehir ve etrafındaki ihtiyacı için erzak toplamaya vardığında, ferman getirmedikçe hiçbir şey satın alınmasına müsaade etmediler; hattâ getirilen fermanda kayıt olunmadı, diye etlik koyun vermediler[6]. Selânik Yahudilerinin Sofya ve civarlarındaki bal, yağ gibi maddeleri toplayıp götürmeleri yüzünden, Edirne bakkalları kendilerinin eski iaşe sahası olan buralardan hiçbir şey alamaz olduklarını şikâyet etmişlerdi. Payitaht için cebrî etlik ve erzak toplama her tarafta devam ediyordu. Ayrıca hükûmet, Kefe, Bağdat, Hicaz taraflarında kıtlık oldukça, ağır masraflarla, oralardaki askerlere de buğday ve un yollamak zorunda kalmakta idi. 1568'de, Kefe için,

---

1 Müh. 7, s. 46, 53.
2 Müh. 7, s. 54, 57.
3 Müh. 7, s. 394 Müh. 9, s. 58.
4 Sahn medreselerini bitirerek, kadı olmak üzere staj yapanlar.
5 H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, vesika 113 Müh. 27, s. 363.
6 Müh. 24, s. 225.

Sivas, Amasya, Şarkikarahisar, Çorum taraflarına, on binlerce kile buğday toplamak üzere, memurlar yollanmış; fakat, kadıların ve memurların yolsuzlukları, madrabazların hububat kaçırmaları gibi sebeplerle pek büyük zorluklar çekilmişti[1].

«Küffara bir habbe terike» kaçırılmasına meydan verilmemek üzere, Rumeli taraflarındaki sancakbeylerine yollanan şu ferman hububat hususunda memleketin ne kadar zor bir durumda olduğunu gayet iyi göstermektedir:

1571'de (21 zilhicce 979) çıkan bu fermanda, dışarıya hububat kaçıranlar, ister «emin veya vüzera voyvodalar», ister diğer şahıslar olsun, asla himaye olunmayarak, «haklarından gelinmesi» için evvelce emir verilmiş olduğu hatırlatıldıktan sonra, mahsul harmana gelmek üzere olduğu şu sırada, köylülerin deniz kenarlarına harman dökmelerine müsaade olunmaması, herkesin elde ettiği mahsul tesbit olunarak, tohumları ve ihtiyaçları kendilerine bırakıldıktan sonra, geri kalanının toplanıp, her köyde bir veya iki ambarda yığılması, ve hiçbir anbarın müsaadesiz açtırılmaması, kaç anbar ve bunlarda ne kadar hububat toplanmış ise, defterlerinin hükûmete yollanması istenmişti[2].

1573'ten itibaren kıtlık büsbütün artmıştı. Payitahtın erzakını temin için Anadolu'nun bütün Karadeniz sahillerine, hatta, Şarkikarahisar, Tokat, Amasya, Kastamonu gibi iskelelere nisbeten uzak yerlere emir yollandı[3]. Şarkikarahisar Beyi, yalnız kendi sancağından 30 bin kile buğday topladığını, bunun 10 bin kadarını limanlara indirdiğini, 1120 batman yağ için de kira hayvanları hazırlamakta olduğunu, zahire toplarken birçok zorluklara rastlandığını, bazı kimselerin, anbarları açarak, toplanan buğdayları etrafa sattıklarını cevap olarak bildiriyordu[4].

Eğriboz Müftüsüne ve Akdeniz yalılarında olan kadılara yollanan bir umumî fermanda, «bazı ekâbire mensup gemiler ellerinde emir olmadan terike alup küffara sattıkları»nın görülmüş olduğu ihtar olunuyordu[5]. Filibe Kadısı da, yolladığı şikâyetinde, burada «ziyade kıtlık» olduğunu, bunun sebebi, «etraf kurra'da ribahurlar ve gemiciler buğdayları toplayup anbar idüp ziyade pahaya kalksın» diye bekletmeleri olduğunu bildirmekte idi[6].

---

1 Müh. 7, s. 759 (Çorum beyine ve kadılarına, 22 rebiül-evvel 976 tarihli hüküm).
2 Müh. 16, s. 169.
3 Müh. 24, s. 27.
4 Müh. 27, s. 363, 382, 383.
5 Müh. 27, s. 114, -Müh. 26, s. 204.
6 Müh. 27, s. 2, 22, 30, 31 - Ün dergisi, sayı 63-64, vesika 7.

1574, 1575 ve 1576 yılları iaşe cihetinden imparatorluk için bir felâket oldu, denilse, hiç mübalâğa edilmiş olmaz. Hakikaten, 1574'te, Anadolu, Karaman, Rum (sivas), Erzurum, Adana vilâyetlerine yüzlerce «zahire mübaşirleri» yollandı. Kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri bu mübaşirlerle birlikte zahire satın almaya memur oldular; halkın tohumluluğundan ve ihtiyacından fazlasını «narh-ı ruzi üzerine» toplayıp depo edecekler ve çabucak en yakın iskelelere kira hayvanları ile nakledeceklerdi[1].

Fakat, bütün sıkı emirlere rağmen, iş hiç de iyi gitmedi. Asıl ellerinde fazla buğdayları olan nüfuzlu kimseler, resmî hüviyet sahipleri, hububatı depo eden muhtekirler, ya himaye görüyorlar, yahut kendilerine emir dinletilemiyordu. Fukaranın ise, nesi varsa alınmakta idi[2]. Ayrıca, çok da «rüşvet» alınıyordu. Meselâ, Aksaray Sancağı Beyi, hububat topladığı esnada, pek çok rüşvet aldığı şikâyet olunmuştu. Çankırı Sancağında da kadıların, naiplerin, zahire mübaşiri olan çavuşun, halktan zahire yerine rüşvet topladıkları bildiriliyordu[3]. Hattâ, toplamaya memur mübaşirler de, aldıkları zahireleri gizli gizli, halka geri birkaç misli fiyata satıyorlardı[4]. Bu suretle, umduğu kadar hububatı hiçbir suretle elde edemeyen hükûmet, bütün masrafları göze alarak, Pasin ve Mardin taraflarından bile İstanbul'a buğday getirmeye çalışmakta idi[5].

Tabiî, Rumeli taraflarından da aynı şekilde hububat toplanmakta idi. Edirne, Bursa, Selânik gibi şehirlerin iaşeleri de İstanbul'dan iyi olmamakla beraber, buralarda narh harici satış mümkün olduğundan, payitaht için yola çıkarılan pek çok erzak kafileleri, fırsat bulunca bu şehirlere götürüp satmakta idiler.

Anadolu ve Karaman vilâyetlerinden toplanan zahireleri umumiyetle develer Marmara sahilinde Kavak İskelesine indiriyorlardı[6]. Götürülen miktarlar hakkında bir fikir vermek için, 1575'te, yalnız Ankara Kadılığından 10513 kile (300 ton) buğdayın develerle adı geçen iskeleye indirildiğini kaydetmek kâfidir[7].

Toplanan buğdayların sancaklardan en yakın iskelelere usulü dairesinde naklolunması da ayrı bir mesele olmaktaydı. Tabiî, mîrî

1 Müh. 27, s. 13. 16, 48, 54.
2 Müh. 27, s. 13. 16, 48, 54.
3 Müh. 28, s. 391 -Müh. 27, s. 54.
4 Müh. 27, s. 210 (29 ramazan 983 tarihli hüküm.)
5 Erzurum'dan toplanan hububat Trabzon iskelesine indirilmiştir.
6 Yalnız İçel ve o civara düşen yerlerin zahiresi Silifke'ye yollanıyordu.
7 Müh. 27, s. 40.

develer, bu iş için kâfi gelmiyordu. Halktan, kira ile at, araba, deve, katır ne bulunursa toplanmakta idi. Fakat, takdir olunan kira fiyatı da yine serbest pazarlıkla olmadığından, bu da halka ağır bir mükellefiyet oluyordu. Zamanlı zamansız yollara dökülen kafilelerden kışa kalarak yüklerini yolların kenarına atıp dönenler, çamura saplanan deve kervanları az görülmüyordu. Meselâ, 1575'te (983) Anadolu Beylerbeyisine yollanan bir hükümde, zahire ile yola çıkan devleerin çamurlara saplanarak yoruldukları ve yüklerini «yabana atup» döndükleri, buna benzer hâdiselerin çok olduğu yazılarak, böyle, dışarıda kalan hububatın toplattırılması ve bahara kadar anbarlarda muhafazası istenmekte idi[1].

Bin bir güçlükle iskelelere inen zahireyi almaya gelen gemicilerin bunları alıp, Avrupa gemilerine vermeleri veya Anadolu'nun başka iskelelerine yanaşıp satmaları da çok oluyordu. Bunlara meydan vermemek için kadılar ve zahire eminleri gemicilerin isimlerini, aldıkları zahire miktarını ve yüklerini aldıktan sonraki hareket tarihlerini ince ince tesbit ederek İstanbul'a bildirmek mecburiyetinde idiler.

1575 ve 1576 yılları da, 1574 yılı gibi geçmiştir. Ondan sonra da bu kadar olmamakla bareber, kıtlık kalkmış değildi. Bilhassa İstanbul'un iaşesi, Anadolu ve Rumeli'nin en uzak sancakları da dahil olmak üzere, bütün halkın omzuna en ağır bir «tekâlif-i şâkka» olarak çökmüş bulunmakta idi.

Çok darlık içinde geçtikleri görülen, bilhassa 1574, 1575 ve 1576 yıllarında zahire fiyatının Anadolu'da kaça çıktığı hakkında elimizde rakam yoktur. Yalnız, Bursa sancağının Yenişehir kazası halkı, kazalarından İstanbul'a buğday satın alınması için yolladıkları arzda, bir Yenişehir kilesi (5 İstanbul kilesi) unun 330 akçeye satıldığını, eğer İstanbul zahiresinin satın alınmasına müsaade olunursa, bu fiyatın 500 akçeye fırlayacağının muhakkak olduğunu bildirmişlerdi[2]. Burada verilen rakama göre, bir İstanbul kilesi un 66 akçeye gelir ki çok pahalıdır.

Hulâsa itibarıyla, 1550'den başlamak üzere, Osmanlı İmparatorluğu gittikçe büyük bir iaşe darlığı içine düştü. II. Selim devrinden itibaren kıtlık bütün imparatorluğu, bilhassa Anadolu'yu ciddî surette tehdit etmeye başladı. Hele bu padişahın son zamanlarında, şiddetli açlık çıktı ve bu hal 1576 ve hattâ 1577'de de devam etti[3].

---

1 Müh. 27, s. III, (24 şaban 983 tarihli hüküm).
2 Müh. 27, s. 267.
3 Müh. Def. 26, 27, ve 28'de, bu hususa ait vesikalar bol sayıda bulunmaktadır.

Hububat darlığı daimî bir şekil almaya başladı. Sahillerden Avrupa'ya mütemadiyen «terike» ve hububat kaçırılması kıtlığın tesirini artırıyordu. «Celâlî Fetreti» denen devrin başlangıcı olan 1595 yılına gelindiği zaman, Anadolu iyiden iyiye açtı. Bu adı geçen devirde ve onu takip eden «Büyük kaçgunluk»ta ise, köylüler çiftliklerini terk ederek, kitle halinde, leventliğe geçtiklerinden, tam on beş seneye yakın bir müddet, Anadolu tarihin hiçbir devrinde görmediği bir kıtlık devri yaşadı. Bu müddet zarfında, Karadeniz de dahil, bütün Rumeli sahillerinden Anadolu'ya gemiler, kayıklar mütemadiyen hububat taşıdılar. Fakat, ibretle kaydolunacak bir hâdisedir ki, hükûmet, hâlâ elinden geldiği kadar Anadolu'ya izinsiz buğday verilmesine engel olmaya çalışıyordu. Onun için, Varna ve diğer limanlara aç Anadolu için hububat almaya varan gemiciler, kadılara rüşvet vermeden gemilerini yükleyememekte idiler. Bu durumlar, Devletin İstanbul'u ve Orduyu beslemek zarureti içinde kıvrandığını ve hububata sıkı kayıtların bu yüzden konduğunu gösterir. Bu haller, köylülerin çiftçiliği terk ile, durmadan leventliğe geçmelerine sebep olmakta idi. Buna müvazi olarak, Celâlî bölüklerinin gittikçe kalabalıklaştığı, suhte hareketlerinin şiddetlendiği görülüyordu. Timarlı sipahi ve bunların ileri gelenlerinden ibaret olan vilâyet çavuşları, mültezimler, başlarına boş leventleri toplayarak, alenen zenginleri soymaya, raiyyetlerinden cebrî salmalar almaya başlamışlardı. Ümeranın kapılarındaki sekban kadroları kabarıyordu. Meselâ, beylerbeyleri ve sancakbeyleri, binlerce şahsî askerileriyle, yani, kendi paraları ile tuttukları leventlerle sefere gittikleri halde, yerlerine bıraktıkları subaşı veya kethüdalarının emrinde bir o kadar da «mîrimiran bölükleri» veya «mirliva sekbanları» denen sekban grupları kalıyordu. Bunlar hep halka musallat olmuşlardı. XVI. asrın sonuna doğru gidildikçe felâketli bir levent (yahut bir beyin kapusuna mensup olduklarına göre resmî adları ile sekban) tufanı hazırlanmakta idi.

Bu tasvirini yaptığımız, vekayiin bize daha iyi anlatacağı anormal devre ile iktisadî darlığın ve ondan çıkma ağır vergi mükellefiyetinin, ve nihayet, kıtlık ve öteki hâdiselerin aşikâr ilgilerini görmemeye imkân yoktur.

D. İDARÎ DÜZEN

1 — Vilâyet ve Sancaklar

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî bölümü eskiden beri şu şekilde tasvir olunagelmiştir. Memleket, geniş birtakım eyaletlere (yahut vilâyetlere) taksim olunmuştu. Beylerbeyi denen vali hem mülkî bir âmir ve hem de bu geniş bölgenin askerî şefi idi. Paşa sancağı adını alan eyalet merkezinde oturur.

Vilâyet de birçok sancaklardan teşkil olunmuştur. Her sancağın başında bir sancak beyi (yahut mirliva) bulunuyordu. Sancak da birtakım kazaların birleştirilmesi ile meydana gelmişti. Kazayı idare eden kadının askerî salâhiyeti yoksa da hem adlî, hem idarî âmir vaziyetinde idi.

İdarî taksimat mevzuumuz için önemlidir ve hiç olmazsa esas hatlarıyla bilinmesi lâzım gelir. Onun için biz Osmanlı vilâyet idare usulünün hususiyetlerini tarihî realiteye göre izah edeceğiz.

Evvelâ, en büyük idarî bölge olarak kabul olunan vilâyeti alalım. Vilâyet merkezi olan paşa sancağına eyalet vasfını verebilmek için, burasının diğer sancaklar üzerinde birtakım yetkileri olması lâzım geleceği tabiîdir. Askerî cihetten böyle bir yetki söz götürmez derecede mevcuttur. Beylerbeyi bütün sancaklardaki timarlı sipahilerin birinci derecede askerî şefidir ve timar dirliği açıldıkça o tevcih eder.

Asıl sivil idare bakımından ise, beylerbeyinin, paşa sancağında sancakbeyi olmaktan başka bir yetkisi yok gibidir. Osmanlı vergi kanunnameleri de tamamıyla sancakları esas alıyor ve bütün idare çatısını birinci derecede kadının ve ikinci derecede de sancakbeyinin üzerine kuruyor. Her sancakta, asayişin temini ile ilgili olan «resimler» arasında beylerbeyine hiçbir «hasıl» yazılmamıştır. Bu bakımdan da beylerbeyinin paşa sancağı dışında kalan sancaklara karışması imkânsızdır. Yalnız, reaya ile sancakbeyi arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, hükûmet merkezinin müsaadesi ile beylerbeyi meseleyi halletmek için gelmektedir.

Hükûmetin, sancaklardaki olan işler hususunda hemen daima sancakbeyi ve kadı ile muhabere etmesi de kanunnamelerin ruhuna uygundur. Bu da beylerbeyinin sivil selâhiyetlerinin pek zayıf olduğuna delâlet eder. Ancak umumî ve mühim fermanlar hem beylerbeyine ve hem sancakbeylerine hitap etmektedir. Halbuki, Hazine-i Hümâyuna ait mukataaların gelir-

lerini toplama hususunda kurulan teşkilât yönünden vilâyet mefhumuna riayet olunduğu görülüyor. Çünkü, vilâyet merkezinde olan hazine defterdarı bütün sancaklardaki malî meseleleri idare eder. Hulâsa, Osmanlı vergisi sisteminin zaruretlerine uydurulduğu görülen vilâyet idare teşkilâtı da «raiyyet ile sahib-i raiyyet» münasebetleri içinde kalmaktadır. Sancak topraklarının çoğunluğunu teşkil eden «serbest olmayan timar»ların «rüsum-ı serbestî»sinin sancakbeyine, ya sahib-i raiyyet ile ortak veya tek başına olarak «hasıl» yazılmış olması, ümeraya ait yegâne sivil selâhiyet olan asayişi koruma işinin de sancakbeyine ait olmasını icap ettirmiştir.

Vergiler bahsinde söylediğimiz üzere, 1550'den itibaren kanunnameler önemlerini kaybetmeye başlıyorlardı. Tabiî olarak, bu hal onların tatbikatından çıkan yukarıda tarif ettiğimiz idare usulünü de bozmuştur. Meselâ, kapularında binlerce «levend» toplanan beylerbeyleri, yalnız paşa sancağı halkından toplayacakları «salma»larla idare edemeyecekleri için, bütün sancakları dolaşmaya başlıyorlardı. Memleketteki asayişin fevkalâde bozulması, her tarafta «suhte»lerin ve leventlerin, hattâ, sipahiler, mültezimler, âsi çavuşlar tarafından idare olunan Celâlî bölüklerinin harekette bulunması, beylerbeylerinin, hükûmet merkezinden vilâyetlerine dahil bütün sancaklarda, «umum üzere teftiş» müsaadesi almalarını kolaylaştırmakta idi. Böylece, artık zamanla beylerbeyleri bütün sancakları dolaşır olmuşlardı. Bu gibi işlerde beylerbeyinin emrinde bulunan «vilâyet divan çavuşları» mühim rol oynamakta idiler. XVI. asrın sonlarında beylerbeylerinin bütün sancaklara hükmetme işlerinde, kendilerine «sipah bölükleri»nin, yani Altı Bölüğe mensup ulûfeli askerlerin yardım ettiklerini, meselâ bir hâdise mahalline yollanan «mirîmiran bölükleri» yanında sipah bölükleri bulunduğunu görüyoruz. Fakat, devletin bu resmî askerlerinin bu işlerde nasıl kullanılabildiklerine dair bir bilgi elde edilememiştir. Aynı sıralarda, beylerbeylerinin «kapu ağalıkları»na da, yine Altı - bölüğe mensup ileri gelen sipahilerin geçtiklerini görmekteyiz. Kaymakamlık, kethüdalık, subaşılık gibi hizmetlerde çoğuncası bunlar bulunuyordu.

Beylerbeylerinin, bu şekilde, eski idare kanununu bozarak, bütün sancaklara maiyyetleriyle gezmeye çıkar olmaları veya ağalarının emrinde «mirîmiran bölükleri» göndermeleri, sancakbeylerinin asayiş işinden temin ettikleri «serbestî»ye zarar vermiş olduğu için, zaman zaman şikâyetlerine sebep olmuş «rüsum-ı» bulunmakla beraber, hiçbir netice çıkmamıştır.

Ümeranın asayişi sağlama yetkisinde olmaları bakımından, asıl idare bölümünün sancak olduğunu söylemiştik. Kanunnameler de

buna göre meydana getirilmiştir. Onun için, sancağın idarî statüsünü çizelim:

Her sancak birçok kadılıklann birleşmesinden meydana gelmektedir. Fakat, bütün diğer kadılıklara (yahut kazalara) hükmeden, ve her türlü sivil idareyi elinde tutmak suretiyle, Sancak Kadılığı durumunda olan bir merkez kadılığı yoktur. Gerçi sancağa dahil olan kaza merkezlerinden en büyük bir şehirde sancakbeyi oturmakta ve burası da sancak merkezi sayılmaktadır. Fakat, diğer kadılıkların bura ile hiçbir ilgisi yoktur. Sancakbeyi, bütün sancağın değil, her kadılığın ayrı ayrı polis şefi ve jandarma âmiridir ve bu vazifesini her kadılığa ayrı subaşı tayin etmek suretiyle yapar. Subaşı, tamamıyla kaza kadısının nezaretindedir. Subaşı, kaza ahalisinin bütün meselelerini «toprak kadısına», yani o kazanın kadısına halletmek mecburiyetinde olduğu için, sancak merkezine veya diğer bir kazaya herhangi bir şekilde müracaat edemez ve kaza halkının bir işini orada gördüremez. Yalnız şu var ki, bizzat sancakbeyi veya onun kapu ağalarından birisi bütün kazalarda dolaşarak asayişi kontrol edebilir. Fakat, bu halde dahi, her kazanın işini oranın «toprak kadısı» ile halletmeye mecburdur. Kadı, köylerde dolaşan «mirliva subaşılarının» veya «kapu ağaları»nın yanında kendisi dolaşmıyor, bir naip veriyor. Bütün bunları gözde tutarak, sancakbeyinin de esas vasfının bütün sancağın, beylerbeyinden sonra, ikinci derecede bir askerî şefi olduğunu, sivil bakımdan, kadının emrinde bir kaza asayiş âmiri bulunduğunu kabul etmek mümkündür. Kaza teşkilâtını izah ederken bu hakikat daha iyi anlaşılacaktır.

Burada kaydolunması lâzım gelen bir nokta, devletin iç emniyet tertibatını sancak mefhumu içinde düşündüğüdür.

Her sancağın timarlı sipahileri asayiş hususunda sancakbeyine yardım mecburiyetinde idiler. Sefer açıldığı zaman, «alçak hallu sipahiler»[1] den 30 50 kişi, beş bin veya altı bin akçe timarlı birisinin emrinde olarak, sancağın muhafazasına kalıyorlardı. Bunlar, sancakbeyinin kaymakamı ile birlikte bir hâdisenin çıkmasına mani olacaklardı. Fakat, sipahiler de leventler gibi, 1550'den itibaren, kendileri haramîliğe başladıklarından, hattâ suhteleri olsun, levendleri olsun, gizli veya açık teşvik ettiklerinden, sancakbeyi adamları maiyetlerine fazla sekban almaya başlamışlardı ki, bu şekilde, levendlerin «ümera kapularında» toplanmaları Celâlî kütlelerinin doğmasında en mühim merhaledir.

Levendlerin ve suhtelerin, kalabalık bölükler halinde, köylerde dolaş-

1 Dirlikleri dört bin ve daha aşağı olan timarlı sipahiye bu isim veriliyor.

maları ne timarlı sipahilerin yardımı ile ve ne de beylerin kapularındaki sekbanların artırılması ile önlenemediğinden dolayı, asayişi temin için müracaat olunan diğer bir emniyet tedbiri, sancak dahilinde sık sık reayanın elindeki silâhların toplanmasıdır. Fakat bundan da beklenen netice alınamıyordu. Kanunî Süleyman ın son zamanlarından itibaren, XVI. asrın sonlarına doğru, levendlerin hareketi şöyle inkişaf etmişti: Suhteler ve levendler köylere musallat olmuş bulunurken, yavaş yavaş, ümeranın kapularında da yine levendler demek olan sekbanlar toplanmakta idi. Bunlar da beylerin «kapu ağaları» maiyetinde olarak, gûya asayişi koruma bahanesi altında, köylerde geziyorlar ve halka misafir olarak, pek çok yolsuzluklar yapıyorlardı. 1558'de çıkan Bayezid isyanından sonra, âsi timar erbabına olan emniyetsizlik dolayısıyla, Anadolu'nun her tarafına yasakçı yeniçeriler konmuş ve büyük şehirlerde Altı Bölük sipahileri ile yeniçerilerin oturmalarına müsaade olunmuştu. II. Selim padişah olduktan sonra, Yeniçeri Ocağına aldığı binlerce levend, bir yeniçeri ayaklanması ve aynı zamanda timar sahiplerinin raiyyetleri olan bu insanları yerlerine iade ettirmek için yaptıkları teşebbüs üzerine, ocaklardan uzaklaştırdıklarında, Anadolu'da bir de «yalancı kapukulları» türemiş bulunmakta idi. Bu suretle pek çok levendler de kapukulu tarzında, bilhassa Altı Bölüğe ait sarı, kırmızı ve yeşil bayraklar açarak[1] dolaşmakta idiler. Bütün bunların arzettiği manzara, köylerin muhtelif kisve altında gelen levend bölükleri tarafından mütemadiyen soyulması ve halkın aile hayatlarında bile emniyet kalmamasını ortaya koymuş oluyordu. Bu vaziyet karşısında, hükûmet, reayayı levend istilâsından kurtarmak için, halk arasından seçilen (tabiî, köylerde) bir «yiğitbaşı» ile, onun idaresine verilen ve köy delikanlılarından ibaret olan 30 - 40 kişilik mahallî korunma birliklerini kurmaya halkı teşvik etti. Ne zaman ve ne gibi şartlar altında doğduklarını bilmediğimiz bu «İl erleri» denen milis teşkilâtı Anadolu'nun Celâlî mücadelesinde çok mühimdir. Her köy, kendisine bir «yiğitbaşı» ve onun emrinde «İl erleri» tayin etmek suretiyle, yukarıda bahsettiğimiz levend bölüklerinin şerrinden kendisini korumaya çalışmıştır. Ümera, gizli veya aşikâr olarak, levend bölüklerini himaye ettikleri gibi, kadılar da «il erlerini» inkişaf ettirmeye çalışıyordu. İşte, bu iki kuvvetin birbirleriyle karşılaşmaya başlamaları, ümeranın kapu ağalarını ve onların etrafındaki

1 Altı bölük halkı, sipahi, silâhtar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, gurebayı yemin ve gurebayı yesar'dan ibarettir.

levendleri büsbütün kuvvetlenmeye zorlamış, ve neticede, kapu ağaları (kaymakam, kethüda, bölükbaşı, subaşı) ile onların etrafında, ümeranın sekbanları adı altında, levendlerden ibaret gruplar isyan etmek suretiyle, celâlî olmuşlardır. Sancak teşkilâtı içinde basit olarak tasvire çalıştığımız Osmanlı idarî düzeninin, Celâlî mücadelesine nasıl bir ortam olduğunu vekâyiin izahı sırasında daha iyi anlayacağız.

Celâlî mücadelesi ilerledikçe, II. Selim devrinden beri, hükûmetin sancaklarda aldığı tedbirler arasında, sefer zamanlarında, her sancağa birkaç çavuşu «muhafız» veya «eşkiya serdarı» adları ile tayin etmesi vardır. Bunlar da il erlerinden faydalanıyorlardı. Kadılar da şu tertibi idare etme vazifesini üzerlerine almakta idiler. Ayrıca, sancaklara, sık sık, bir kadı, bir sancak beyi ve bir çavuştan ibaret teftiş heyetleri yollanmakta idi ki, bunların hususiyetleri ve rolleri hep vekayi içinde anlaşılabilir.

2 — Kazalar ve Nahiyeler

Devlet ile reaya münasebetleri bakımından en mühim idarî bölüm muhakkak ki, kazadır. Bunu böyle kabul edişimizin sebepleri şunlardır: Bir defa, kazanın hem adlî hem idarî yeğâne âmiri olan kadı, doğrudan doğruya kadıaskerin inhası ile merkezden tayin olunuyor ve merkeze bağlı bulunuyor. Reayanın devlet ile olan münasebetlerinde kadı tek vasıtadır ve başka bir aracı olmadan Divan-ı Hümayun ile muhabere etmektedir. Osmanlı idarî teşkilâtında, bütün diğer memurların halk ile olan münasebetleri «şer'i şerif»in kontrolü altına konmuş olduğundan, kadı sancakbeyini veya onun mümessili olan subaşını kontrol edecek durumdadır. Hattâ, kadı, sancakbeyini teftiş ve muhakeme edebildiği halde, sancakbeyinin kadıya hiçbir surette karıştığı görülmemiştir. Şu halde, sancakbeyi veya onun subaşısı kadının maiyetinde bir jandarma veya polis mevkiinde kalmaktadır. Bir kaza halkının bütün işlerini kadı halleder; 1550'den sonra, ehemmiyet kazanmış olduklarını söylediğimiz «tekâlif-i divaniye»yi toplamak ve emrolunan yere teslim etmek kadının vazifesidir. Hulâsa, devletin ilk icra organı kadıdır; sancakbeyinin adamı veya merkezden yollanan mübaşir onun yardımcısından ibarettir.

Şu halde, bugünkü idare mefhumuna göre, kazayı esas idarî bölüm olarak kabul ettikten sonra, burada idarî ve adlî fonksiyonların nasıl işlediğini kaydedebiliriz.

Bir kazayı teşkil eden köyler, serbest timar (has, zeamet, vakıf, dizdar timarı) ve serbest olmayan timar (sipahi timarı) olmak üzere, muhtelif

vergi bölgeleri teşkil ederler. Serbest timarların başında umumiyetle voyvodalar bulunmaktadır; böyle yerlere sancakbeyi veya subaşısı asla girmeyeceğinden dolayı[1], buraların asayişini muhafaza işi de voyvodalara aittir. İşte böyle birçok köylerden ibaret bir serbest timar (has veya zeamet) nahiye adını almaktadır. Kadı, sancakbeyinin asla karışamayacağı bu nahiyelere birer naip tayin etmek suretiyle, voyvodaları kontrol ettirir; tahsilinde mahkeme hükmü lâzım olan «resimler» (meselâ, cürüm ve cinayet) için bu naip hâkim sıfatı ile hüküm verir. Serbest olmayan yerler için de kadı yine naip tayin eder. Sancakbeyinin subaşısı ile birlikte dolaşan bu naip, çıkan hâdiselerde, hüküm verir ve subaşı ona göre hareket eder. Kadının kendisi, istediği zaman «serbest» veya «gayri serbest» bütün köyleri dolaşmakla beraber, ekseriya kaza merkezinde oturur. Yukarıda söylediğimiz idarî vazifelerden dolayı, bâzan aylarca, kürekçi, nüzül zahiresi vesair tekâlifi toplamaya ve bunları emrolunan yere teslim etmeye gideceği için, şehirde dahi bir naibi vardır.

Bir kaza halkı idarî veya adlî bir işi için kendi kazasının kadısından (o zamanki tâbirle toprak kadısından) başka bir kadıya müracaat edemez. Ancak, kadı hakkında şikâyetçi ise, merkezin müsaadesi ile başka bir kadı, istenen işe bakabilir. Kadı bir suç işlediği takdirde, hakkında tahkikat yapmak veya onu muhakeme etmek üzere, diğer yakın kazalardan birkaç kadı bu işe memur edilmektedir. Ümeranın «Kapularında» kalabalık sekbanlar toplandığında, kapu ağalarının, ve hattâ bizzat ümeranın, bu kalabalık insanları maiyyetlerine alarak köylere çıkmaları, kanunnamelerdeki resimleri birkaç misli fazla istemeye veya salmalar toplamaya, hattâ «sekban akçesi», «selâmiye», «devir akçesi» ve başka adlar altında reayayı kanunsuz bir surette soymaya başlamaları evvelâ kadıların şiddetli itirazlarıyla karşılaşmıştır. Çünkü, anlattığımız üzere, ümeranın reaya ile olan bütün münasebetlerinde «rüsûm» almak meselesi olduğu için, «şer-i şerif»in kontrolü zarurî idi. Tabiî, beylerin veya onların adamlarının yukarıda söylediğimiz hareketlerini bu kontrol altında yapmalarına imkân yoktu. Onun için, bunlar köylere çıkarken, katiyen ne kadıya ve ne de onun naibine müracaat etmiyorlardı. Böylece, ümera fiilî kuvvete dayandıkları için, Celâlî mücadelesinin geliştiği 1550'den sonraki zamanlarda kadıların köylerdeki nüfuzları çok azalmıştı. Çünkü, üç beş yüz levend ile dolaşan bir mirliva kethüdasına, beş - sekiz kişi ile ancak çıkabilen bir

1 Yalnız, buralarda dahi siyaset (idam) hükümlerini icra işi mutlak sancak beyinindir.

kadının bir şey yapamayacağı meydandadır. Hattâ, ara sıra kadıların beyler tarafından hapsolundukları bile görülmektedir.

Kasabada, bilhassa şehirlerde, aksine, ümera çok zayıf vaziyette idi. Çünkü, kendisinin mümessili olan şehir subaşısı, itibarlı mazul beyler, müderrisler, kadılar, esnaf şeyhleri karşısında çok zayıf kalmakta idi. Ayrıca, şehirde korucu yeniçeri, esnaf derneklerinin yiğitbaşıları, mahkemenin muhzırları vardı ki, bunlar hep subaşının asayişi temin selâhiyetlerini tahdit ediyorlardı.

Hulâsa, Celâlî mücadelesinde kadılarla ümera arasında şiddetli bir rekabet ve nüfuz çekişmesi vardı ve bu hal hâdiselerin seyrine çok tesir etmiştir. Yerinde işaret ettiğimiz gibi, tamamıyla bir halk korunma teşkilâtı olan «il erleri»ni kadılar kurdurmakta idiler ve ümeranın kapu ağalarına karşı kullanıyorlardı. Halbuki, ümera da, kendi adamlarının emrinde olan sekban, yahut levend bölüklerini himaye ediyordu. Şu halde bu kapu ağaları Celâlî oldukları zaman ümeradan daima yardım görmelerinin sebebi, bidayette böyle bir akrabalıklarının bulunması idi. Hâdiseleri izah ederken bu önemli nokta daha iyi anlaşılacaktır.

XVI. YÜZYILIN ORTALARINDA TÜRKİYE

A.DİRLİK VE DÜZENLİĞİN BOZULMASI

1 — Toplumun Duyduğu Sıkıntı

Anadolu Türk halkı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu başarı ile bütünlemiş olmasına rağmen, sağlam bir iktisadî düzen geliştiremedi. XVI. yüzyılın başlarında bile, halk kadar hükûmet de para sıkıntısı çekmekte idi[1]. II. Bayezid'in vilâyetlerde valilik eden oğullarının, almakta oldukları aylıklarının azlığı yüzünden, geçim zorluğu içinde kıvranmaları bize bu konuda kolay anlaşılır örnekler vermektedir[2].

XVI. Yüzyılın ortalarından sonra, her alanda dayanılması güç bir darlık yaratan iktisadî sarsıntının devlet ve toplum hayatındaki yıkıcı etkileri aşağıdaki şekillerde belirmektedir. Devlet düzeninde aksamalar, akçe değerinin düşmesiyle de değişmeyen Osmanlı vergi kanunlarına göre ayarlanan hazine gelirlerinin hizmetlere yapılacak masraflara yetmemesi yü-

---

1 Yayımlamaya başladığımız «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi» adlı eserin I. cildi bu konuda 1453'ten önceki durum hakkında yeteri kadar bilgi vermiştir. Bu tarihten 1559'a kadar olan zamanın iktisadî gidişatını da aynı eserin II. cildinde bulacaksınız.

2 Bayezid'in Anadolu'da vali olan şehzadelerinin aylıkları, XV. yüzyıl sonlarında, hep Bursa hazinesinden yollanmakta olduğundan, bu şehir kadılığı defterlerinde bu işleme âit pek çok kayıtlar vardır ki, incelenmesi ilgiye değer sonuçlar vermektedir. Meselâ, bir defa Karaman Valisi Şehinşah, bu vilayetin Toroslar çevresinde Mısır Kölemenlerine karşı olan kalelerin onarılması için yollanan paranın 126515 akçesini şahsına harcamış, bir ferman ile bunun şehzadenin aylığından kesilmesi isteniyor; kadı bunu şehzâdenin recep ve şaban ayları için verilecekten 125.000 akçe ve Ramazan için verilecekten 1115 akçe kestirerek ödetmiş oluyor. Bak. Bursa Müzesi, Bursa Ş. Sc. Nr. A: 8/8 Vr. 127 (25 recep 896 tarihli kayıt.)
Trabzon valiliğinde büyük para darlığı çeken ve ikide bir babasından yardım isteyen Selimşah (Yavuz), hattâ işi, Bursa tüccarlarından borç istemeye kadar vardırdı. Bursa Ş. Sc. Nr. A 33/21 Vr. 64 A. ve A 34/20, Vr. 67 a.

zünden başlamıştır. Daha çok para bulmak zorunda kalan hükûmet, bir taraftan «Tekâlif-i Divaniye» vergilerini (kanunnamelerde miktarları yazılı olmadığı için) kolayca yükseltmiş, mukataaları, artırma esasına göre iltizama vermiş, bu cins vergilere tabî reaya ezilmeye başlamıştır. Hizmete karşılık tutulan paranın çoğalan ihtiyaçlara artık yetmemesi üzerine, ücretleri (ulûfeleri) nakit para ile ödenen veya kendilerine «dirlik» (timar, zeamet, has) bağlanan memurlar, (bir kale erinden padişah'a kadar) geçimlerini sağlamak için, ilgilerine göre, reayanın çeşitli sınıflarına musallat olmaya başlamışlardır. Devlet hizmetleri arasında, bu konu ile ilintili olarak gelişen hareketlere âit bazı örnekler vermek, bu söylediklerimizi belirtmeye yetecektir.

Kapukullarından birçokları, ticaret (bazen ortaya sermaye koyarak ortak şeklinde), üç ayda bir ulûfeden ellerine geçen parayı ara faizciliğinde işletme, borçlandırdıkları köylülerin mahsulünü gayet ucuzuna paylaşma, türlü yollardan «tasarrufunu» ele geçirdikleri topraklarda ekincilik ve hayvan besleme işleri yapmak gibi kazanç alanlarında halkı sömürmeye başlamışlardı.

Timarlı sipahiler ve öteki dirlik sahipleri (yâni, bu gruptaki devlet hizmetlilerinin küçük memur durumunda olanları), dirliklerini, başkasına, çoğuncası peşin para ile «kesime-mukataaya» vermekte idiler ki, kanunnamelerin açık hükümlerine rağmen, böyle hallerde «raiyyet», vergisini öderken, toplayıcının çıkardığı nizâlarla gene soyulmakta idi. Ayrıca, dirlik erbabı, besledikleri koyun ve öteki hayvan sürülerinin hizmetleri için, «raiyyet»leri hükmünde olan köylüleri angarye olarak çalışmaya zorluyorlardı.

Kadı, müderris, müftü, naip gibi, hazine veya vakıflardan «vazife-cihet» alan «ehl-i şer» sınıfı, ba-bahçe, köylerde tarla ve otlaklar edinerek, çiftçilik ve hayvan besleme işi yapmaya başlamışlar idi ki, bu da köylü sınıfını ezen başka bir iktisadî olay idi. Aynı işleri, mültezim, emin, âmil ve öteki iş erleri de gene köylünün sömürülmesi sûretinde yapmaktan geri kalmıyorlardı.

Ricâl (İstanbul'da bulunup da vilâyetlerde hasları ve çiftlikleri bulunan hükûmet büyükleri) ve ümerâ (sancakbeyleri ile beylerbeyi) ise, reayanın sırtından geniş servet edinme konusunda daha çok imkânlara sahip idiler. Bu gibilerin haslarının başına koydukları voyvodaları, «serbest» idâreye sahip has ve zeamet köylerini, hem birer vergi âmili, hem de idareci olarak yönetmekte oldukları için, buralardaki yolsuzluklar da sonsuzdu. «Ekâbir» denen bu yüksek memurların, bütün hizmetleri köylüler tarafından görülen çiftlikleri, çok sayıda hayvanları, özellikle at, koyun sürüleri vardı. Şu halde, XVI. yüzyıl Osmanlı reayasının (çiftçi sınıfının)

emeği, usûlsüz vergi veya angarya yolu ile devlet hizmetlilerinin kendilerine servet yapmaları için harcanmakta idi. Şu halde, devlet gayet kesin tarifli vergi kanunnameleri koymuş olmasına rağmen, dirlik sahipleri, hazinenin mal memurları, «cihet-vazife» ehli kimseler, raiyyetten kanûnî miktarlar üstünde para almak için, hile veya zorlamaya baş vurmakta[1], yahut, ticâret, zirâat, hayvan besleme işi ile de uğraşarak, köylüyü angaryede çalıştırmakta idiler. Sefer masrafları için alınması lâzım gelen tekâlif-i divaniye vergileri de (avarız, kürekçi, bedel-i mekkâri ve öteki adlar altında), kanunnamelerde olmayıp, ihtiyaca göre fermanlarla tayin olundukları için, hem miktarları artmakta, hem de, sefer olsun olmasın, her yıl salınan vergi haline gelmekte idi.

Devlet hizmetlilerinin, halktan para çıkarmak için, XVI. yüzyıl süresince geliştirmeye başladıkları bir usûl, şikâyetçilerin ve devletin «tekâlif-i şâkka» sayarak, yasaklama mücadelesi açtıkları bir çeşit «peşkeş» ödetme idi. Ümerâdan birisi, herhangi bir hizmet için yaptığı yolculuk sırasında, konakladığı yerin halkından, «kapusu halkına» ve kendisine türlü adlarla para ödenmesini istemekte, erzakını da onlardan toplamakta idi. Öteki memurlar da, hizmet için memleket içine çıktıkça, aynı şekilde para istiyorlardı. Öyle ki, artık, her kasabada, kadı, bu türlü işlere yapılan borçları ödemek üzere, halka dökülecek salmalar için kendi başkanlığında, ileri gelenlerden bir kurul düzenlemişti[2]. «Olugelen âdet üzere» diye alınan ve hiçbir kanûnî yanı bulunmayan bu çeşit mükellefiyet, halka o kadar ağır geliyordu ki, hükûmet adamlarının bu bedavacılığına karşı, halkın tepkisi hepsinden fazla olmakta idi.

Çiftçi halkı huzursuz edenlerden birisi de, göçebelerin (Türkmen, Kürt, Yürük, Çingene ve başkalarının) durmadan yer değiştirmeleri idi. Bu gibilerin yanlarında gezdirdikleri hayvan sürüleri köylülerin ekin tarlalarını harap etmesi yüzünden, yerleşik halk ile göçebelerin çarpıştıkları çok olurdu. Yaylak bölgelerle kışlak yerler arasında, yaz başında ve sonbaharda meydana gelen gidip gelme göçleri, yolboyu ekinlerine pek çok ziyan açıyordu.

---

1 Meselâ, 957 rebi-ülahir ortası tarihi ile, Ankaralı bir kimse, Üsküdar mahkemesine başvurarak, Pîrî Paşa'nın oğlu Mehmet Bey'in ve adamlarından olan (subaşısı olmalı) Zaim Mehmet Bin Ali'nin, kendilerini bir öldürme suçu ile sorumlayarak, nasıl soyduğunu bildirmiş ve adı geçen bey ölmüş olduğu için, vereselerine bıraktığı maldan haksız aldığı cerimenin kendilerine geri verilmesini istemişti.: İstanbul Müftülüğü Arşivi, Üsküdar Ş. Sc. Mr. 15, Vr. 60 a.

2 Bütün bu meseleler hakkında, «Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâi Tarihi» adlı kitabımızın gelecek ciltlerinde geniş bilgi olacaktır.

Ayrıca, kendi ihtiyaçları için de para bulmak zorunda olan köylülerin çiftçilikten elde ettikleri mahsûl ile bu kadar parayı sağlamaları imkânsızdı. Pek kanaatli ve sefil hayata razı oldukları halde[1], yukarıda anlatılan durumlarından dolayı, gene de hep para aramak zorunda kalan köylüler, ya faizli borca girdikleri, veya tarladaki mahsullerini «muhtekirler'e» bağlamak yolunu tuttukları için, köylerin derneşim hayatı yıldan yıla çöküntüye doğru gidiyordu.

Bu şekilde, gerek devlet çarkından, gerek öteki özel iş alanlarından, doğruca köy topluluğunun omuzlarına kaydırılan iktisadî darlık, çiftçiye ziraat hayatını zehir ettiğinden itibaren, «çiftbozanlık» denen olay, köylerden kasaba ve şehirlere doğru, yıldan yıla artan bir insan akını yarattı. İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi kalabalık çevrelerde, bu yüzden «bekâr odaları, gurbet taifesini» sığdıramaz oluyordu. Aslında, Osmanlı harb makinesinin dayanağı olan bekârlığı çiftbozanlık bütün bütün artırdığı için, toplumun da ahlâk düzeni sarsılmaya başlamıştı. Büyük şehirlerde kahveler bu sıralarda mantar gibi fışkırıyor, fuhuş ve içki çok kere en onmuş yuvaları bile dağıtıyordu.

XVI. yüzyıl Türkiye'sinde, şehir topluluğu, «esnaf», «mürtezika» ve hükûmet memurlarından ibaret idi. Belki biraz da bağ ve bahçe yetiştirimi ile geçinenler vardı. Görülüyor ki, şehir hayatı dahi, köy iktisadiyatına geniş sûrette bağlı idi. Böylece, köylerden bir kısım halkın, «çiftbozan» durumuna geçip, ziraatı terk etmeleri, şehirlerdeki halkın geçim kaynağını kuruttuğu gibi, köylerden kopan bu bekârların şehirlere dolmaları da her yönden tehlike yaratıyordu.

Çeşitli iktisadî baskılar altında bünyesi sarsılan köy toplumunun durmadan kustuğu «çiftbozan» kitlelerin, özellikle bekâr genç erkekleri, zamanın dilinde işsiz - güçsüz, boş insan anlamına getirilerek, levend diye adlandırılmaktaydı. İşte, biz burada Türkiye iç tarihinin, 1550'den, 1603 yılına kadar olan süresini köyden çiftbozan olarak ayrılıp, levend dalgaları haline gelen bu insanların yarattığı çalkantılar etkisinde geçen acıklı bir devir olarak inceleyeceğiz.

---

1 Kanunî Süleyman Nahcivan seferinden dönerken Amasya'da durakladığı sırada, elçi olarak Padişahı görmeye giden Busbec, İstanbul'dan Amasya'ya giderken, Anadolu halkının yaşayışında gördüğü sefillik ve kıtkanaatliliğe hayretini ifade etmekten kendini alamamış idi: F. Braudel, La Mediterranee et le Monde mediterranéen, s. 205.

2 — «Haramîlik»te Artma

Anadolu'nun fakir toprakları köyün çoğalan nüfusunu besleyemediği için olacak, Selçukîler devri Türkiye'sinin şehirlerdeki zenaat ve esnaflığa dayanan ticaret hayatında, işçi - çırak kadrolarını dolduranlar hep köyden geliyorlardı. Fakat, Moğollar'ın Anadolu'nun iktisadî düzenini bozdukları ve memleketi büyük bir karışıklık hayatına attıkları XIII. yüzyılın ortalarından itibaren köylerden şehirlere akan insanlar, buralarda iş bulamayınca, geçimleri için, ya Moğollar'la Anadolu halkı arasındaki kavgalara karışmışlar, veya haramî-soyguncu hayatı yaşar olmuşlardı. Bektaşilik ve Mevlevîlik gibi tarikat hareketleri de, tekkelerinde, bunları mürid-rind grupları halinde az toplamıyorlardı. XIV. yüzyılda, Anadolu Beyliklerinde başlayan siyasî-fatihci gelişmeler, yeniden kurulan ordularda, bu boş insanlara iş ve ekmek kapusu sağlamış oluyordu. Osmanlıların idaresinde Anadolu dışına, ve özellikle Batıya doğru görülmedik çapta bir hızda gelişen Türk yayılma hareketi ise, Anadolu köyünden kum gibi kaynayan boş insanlar için, karın doyurucu iş alanı açma yönünden, misilsiz önem kazanmıştı. Fakat, hele Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren, millî Türk Toplumunun «gazilik-cihad» ruhu yerine, her çeşit din ve millîyeti bir araya getiren imparatorluk ruhu geçince, Anadolu'dan türeyen çift bozanları iş alanlarına doğru götüren kanallar tıkanmaya başladı. İmparatorluk siyasetinin etkisinde kalan Türk-Osmanlı hükûmet düzeninin dört bir tarafına, yalnız Türk değil, Arnavut, Rum, Bulgar, Kafkasyalı ve başka milliyette insanlar da akıyorlar idi. Ayrıca, Amerika'nın keşfi, kuzey Avrupa'da başlayan büyük iktisadî gelişmelerin Rusya'ya doğru yaydığı milletler arası canlı ticarî alış-veriş, Türkiye başta olmak üzere, Akdeniz'in bütün kuzey kıyısı memleketlerini sarsmıştı.

Fransız tarihçilerinden F. Braudel, Türkiye'nin de içlerinde bulunduğu bütün Akdeniz memleketlerinde, XVI. yüzyıl hayatının, işsiz ve ekmeksiz insanların başvurdukları soygun ve hırsızlıklarla dolu olduğunu söylemektedir. Bu alandaki sosyal bir değerlendirme, ortaya çok açık benzeyişleri çıkarıyor. Türkiye'de olduğu gibi, sözünü ettiğimiz çağın İtalya'sında da, halk eşkiyayı övmekte ve bir kahraman diye ona yerinmekte idi[1]. İktisadî kudreti Türkiye'ninkinden çok üstün olduğu bilinen bu memleketin sosyal bünyesinden türeyen Condottier'ler ile, Anadolu'daki

1 Adı geçen yazarın aynı eseri s. 643-660.

çağdaşları olan Celâlîler arasında bir benzerlik bulunuyordu[1]. Aynı yüzyılın sonundaki Fransız mezhep çekişmelerinin doğurduğu iç kavgalarda, muhasım tarafların rakiblerini boğmak için kurdukları kuvvet gruplarının halka karşı olan tutumları ve köylerde yaptıkları, Türk levend, sekban, suhte ve celâli gruplarının Anadolu ahalisine yaptıklarının tamı tamına ayni idi[2]. Sözün kısası, burada şunu söyleyebiliriz ki, Akdeniz memleketlerinin fakir toprakları yüzünden, geçim zorluklarının «boş-işsiz» duruma getirdiği insanların buralardaki toplumlarda birbirine benzer sosyal sarsıntılara sebep oldukları bir gerçektir. Ancak, Batı Akdeniz toplumlarında iktisadî ve siyasî düzenin kaydettiği gelişmeler, «boş=işsiz» kitleleri çabucak bünyesinde erittiği halde, Türkiye'de bunun tersi olmuş, devletin iktisadî ve siyasî düzeni kötüye gittikçe, «boş insan = çiftbozan» yığınları büyüyerek, XVII. yüzyılın başlarında sosyal düzeni temelinden yıkacak bir kötü kuvvet halini almıştır.

Anadolu köyünden türeyen boş insanı, Osmanlı İmparatorluğu iktisadî gelişmesinin ve harb makinesinin bütünü ile yuttuğu devir, XV. yüzyıldan, özellikle Fatih'in tahta geçişinden Yavuz'un hükümdar oluşuna kadar (1512), hemen hemen 60 yıllık bir süreden ibaret olmalıdır ki, kaynaklar bizi aldatmıyorsa, bu yıllarda, Türkiye, sosyal usluluk bakımından en güzel hayatını yaşamıştır[3]. Fakat, şimdiye kadar sanılanın tersine olarak[4], XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Türkiye'nin iç düzeni, genel güveni sarsacak derecede bozulmaya doğru gidiyordu. Bugün, o devirden elimizde bulunan eski mahkeme defterinde kayıtlı bulunan pek çok günlük olaylar zamanı için hiç de olağan sayılmaz. Daha 1515 yılında (evâsıt-ı ramazan 921), Karasi Sancağı Beyi Hüseyin'e yazılan bir «hükm-i hümâyun»da, bazı yerlerde, «hırsız ve harâmîler»in faaliyette oldukları, «ehl-i şenaat ve fesat fetretinden» reayânın

---

1 Condettier, kelimesinin anlam yönünden de celâlî kelimesi ile benzeşmesi vardır.

2 İlerideki bahislerde bütün incelikleri ile tasvir olunacak olan celâlî kavgalarını okurken, olayları aşağı yukarı aynı sıralarda da Fransa'da olanlarla karıştırmak için, meselâ, Peuples et Civilisations IX. s. ve devamını okuyunuz.

3 Ancak, şunu da kaydetmelidir ki, II. Bayezid'in son yıllarında Anadolu'dan türeyen «çiftbozan-levend» dediğimiz önemli sayıdaki boş insanlar, şurda burda yığılmaya başlamışlardı. Yemen kıyılarında Portekizlilere karşı İslâmlığı korumaya giden Konyalı leventler bunlardan idiler. Karaman leventlerinden bir grubun Mehmet adlı bir şef idaresinde, Yemene gidip, orada Portekizliler ve onlar tarafını tutan Araplarla savaşarak, geçici bir de hükûmet kurdukları belli bir olaydır.

4 1528'de, Türkiye'de hırsız ve haramî olmadığından dolayı, hayranlığını ifade eden Fransız ya kendi memleketinden şikâyet için böyle söylemekte, veya hakikî durumu şüphesiz bilmemekteydi. Bak. F. Braudel, adı geçen eser, s. 512.

eziyet çektikleri, «nice yerlerde maktûller bulunup», bu konuda sayısız şikâyetler yapıldığı kaydolunduktan sonra, «kadılara ve Alaybeyine ve Çeribaşına ve subaşılara vesair sipahilere ve kendi adamlarına ve subaşılarına ve voyvodalarına ve kethudâlara ve imamlara ve bilcümle binâm kimesnelere ısmarlıyasın» dendikten sonra, suçlu ve sanıkların, sorumlular eliyle, mutlaka yakalanmaları istenmekte ve Bey, kendisi de ağır şekilde azarlanmakta idi[1]. Diğer taraftan, Bursa, İzmir, Üsküdar çevrelerinde, soygun, cinayet ve hırsızlıklar daha korkunç olduğu halde, devlet bunları önlemek için, büyük çabalar harcıyor, fakat, bir türlü netice alamıyordu[2]. Fatih'in öldüğü 1481 tarihine göre, Yavuz Selim'in tahta çıktığı 1512'de, Türkiye, «çiftbozanlar» bakımından, daha kötü durumda olmalıydı ki, Şehzâde Ahmed'in, saltanat iddiasıyla sebep olduğu karışıklık, Sultan Cem'in adı etrafında kopan fırtınadan daha uzun ve çetin olmuştu. Hattâ, bundan sonra Anadolu'da karışıklık, kısa duraklamalar görülse bile, aralıksız sürüp gitti de diyebiliriz. Geniş toprakların Türk idaresine katılı katılı verdiği uzunca bir süre içinde, bol ganimetler ele geçirmiş olan ümera ve öteki devlet hizmetlilerinin zengin sınıflara alıştırdıkları yüksek yaşayışı, darlık devirlerinde de devam ettirmek, ve XVI. yüzyılın ortalarından beri gittikçe ağırlaşan savunma seferlerinin masraflarını sağlayabilmek kaygusu, hükûmeti ve devlet hizmetlerini «raiyyet» üzerine düşürdüğünden, kanun dışı vergi salma, faizcilik gibi köylüyü ezen zulümler, fakir çiftçiyi «celâ-yi vatan etmeye» zorladığı için, daha Kanunî Süleyman hayatta iken, insana korku veren bir levend (büyük çoğunluğu bekâr) bolluğu vardı. Köylerini bırakanların, en çok, Bursa, Edirne, İstanbul çevrelerine yığıldıkları görülmekteydi. Aynı yerlerde, geniş bahçe ekimi ve binlerce koyun sürüleri beslenmesi, (ekâbir çiftliklerinde) pek çok ırgat, çoban, hizmetkâr ve kul çalıştırmayı lüzumlu kıldığından, Rumeli tarafından kalabalık «Arnavut ve kefere» levendler, buralara gelip doluyorlardı; ucuz ücrete râzı olduklarından dolayı da, çiftlik ve sürü sahipleri bunları tercih etmekteydiler. Hele, Marmara'nın doğu ve güney yöresindeki çiftlikler bunlara o kadar rağbet ediyorlardı ki, Anadolu Yakasına, grup grup «Arnavut ve kefere levend» geçirilmesi gemiciler için bir kazanç kapısı olmuştu [3].

1 Topkapı Müz. Edremit, Ş. Sc. Nr. 42/1177, Vr. 24.

2 Bu yılların olayları, Türkiye'nin iktisadî ve İçtimaî Tarihi c. II, adlı eserimizde sosyal ve iktisadî bir konu olarak geniş şekilde yer aldığından oraya başvurulmalıdır.

3 Müh. Def. 3, s. 422; H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, vesika: 11, 12, 27, 35, 56, 61, 110.

Bursa-İzmit arasında, sayıları pek artan «kefere ve Arnavut» çobanlar ile ırgatların, soygun, hırsızlık, cinâyet gibi birçok fesatlara başladıklarının şikâyet olunması üzerine, hükûmet, Marmara'nın doğu kıyılarına «kefere» ırgat geçirmeyi gemicilere yasak ettiği gibi, daha önce geçmiş olanların da, toplanıp, İstanbul ve Rumeli'ye geri sürülmesini emretti.

Rumeli'den Anadolu'ya olan, bu söylediğimiz «Arnavut kefere» veya «kefere levend» akınına karşı, bunun tam tersi bir sosyal-iktisadî oluntu ifadesi de, aynı sıralarda, Türk levendlerinin Anadolu'dan Rumeli'ye geçmekte olmaları idi. Filibe, Sofya, Selânik ve daha ötelere kadar uzanan bu insanlar, oralarda, bâzı yerli kimselerin de kendilerine yataklık etmeleri sâyesinde, yaptıkları soygunlardan elde ettikleri paralarla geri, Anadolu'ya dönüyorlardı. Yakalananların mahkemelerdeki ifadelerinden öğrenildiğine göre, içlerinde Diyarbakır, Mardin gibi, Anadolu'nun en uzak bölgelerinden olanlar bile vardı. Hükûmet, Gelibolu'ya koyduğu kontrol ile bunu da yasak etmekten geri kalmamakta idi. Fakat, kadıların, Anadolu sancaklarından toplayıp, Gelibolu'ya götürdükleri kürekçi kafilelerine karışan, Türk levendlerinin ötegeçeye gitmelerini kökünden kesmek kolay olmuyordu[1].

Şurda burda yığılan işsiz güçsüz insanlar, ahlâk düzeni yönünden de yıkıcı olmaktaydılar. Bunların pek çoğu, köylerinden ve yurtlarından «bekâr» hâlde çıkıp geldikleri için, şehirlerde, böyleleri için «bekâr odaları» şeklinde yapılan hanlar pek kârlı icar yeri oluvermişti. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi, üç büyük şehirde yirmi otuz veya daha çok odalı hanlarda, bâzan üç beş bekâr bir arada kalmakta idiler ki, bu durum fuhuşu ve homoseksüelliği de artırıyordu[2].

Kanunî Süleyman'ın Fransa hükûmetine verdiği kapitulâsyon'un (Ahidnamenin) şartları, Akdeniz'deki serbest Türk korsanlığını zorlaştırmış olacak ki, bu yoldan yeteri kadar geçim sağlayamayan «gemi levendleri», Ege kıyılarındaki köylere baskın yapıp, birçok para ve mal yağmasına, hattâ, Hıristiyan olanlardan tutabildiklerini götürüp, memleketin uzak pazarlarında satmaya başlamışlardı[3].

Marmara'nın bütün çevre bölgelerinde gerek Rumeli, gerek Anadolu yakasında, «hırsızlık ve haramîlik» ile geçinen, bunun için de türlü türlü

---

1 Müh. Def. 3, s. 271, 373, 404; Müf. Def. 7. s. 55.

2 Bursa Müzesi, Ş. Sc. A 44/50 Nr. lı defter, hep fuhuş ve bunun gibi oluntuların kaydına ayrılmış olarak, sosyal hayâtın nasıl bozulmaya doğru gittiğini gösteren ikinci bir tarih vesikasıdır.

3 Topkapı Sarayı Müzesi, Edremit Ş. Sc. Nr. 42/1189, Vr. 255: Ayazmend, Edremit, Tuzla ve Moluk (?) kadılarına, evayil-i rebiülahir, 957 tarihli hüküm.

cinâyet ve fesatlar yapmaktan geri kalmayan, sözünü ettiğimiz işsiz güçsüzlerin, yavaş yavaş, küçük bölükler teşkil ederek, öyle gezdikleri, arada suhtelerle birlikte çalıştıkları da oluyordu[1].

Bu konuda anlatılanların özü olarak diyebiliriz ki, Türkiye, en az XVI. yüzyılın başından itibaren, resmî veya özel iş alanlarında erimesine imkân bulunmayan sayıda boş insan kitlesinin (büyük çoğunluğu çiftbozanlardan ibâret «bekâr ve gurbet taifesi»nin) baskısı altına girmekte bulunuyordu. Bu yüzden de, sosyal dirlik yıldan yıla bir altüst olma yolunda yürümekteydi. Genel olarak, kendilerine «levend» adı takılan (bir bey veya paşanın kapısına yazılırsa sekban oluyordu) bu insanların en çok toplandıkları yöre, büyük şehirleri ve çiftlik hayatı, hayvancılığı (koyunculuğu) ile çok gelişmiş olan Marmara çevresi idi. İhtiyaçtan çok fazla bekâr toplanması yüzünden, «hırsızlık ve harâmîliğin» genel güvenlik düzenini ilk sarstığı yer de gene buralar olmuştu.

Köylerden kopup gelen bu çoğu bekâr işsiz güçsüzlere, devletin askerî düzeninde ve medreselerinde uygulanan usûllerin bekârlığa bağladığı bu müesseselerdeki insanları da katınca, bir taraftan işsizliğin, öbür taraftan bekârlığın sosyal düzeni nasıl bir hastalık halinde sardıkları çok iyi görülür. Hakikaten, XVI. yüzyıl Türk toplumunun devlete olan şikâyetinin konusu şu üç noktada toplanır. Esas yeri şehirler olan bu mesele:

1 — İçki, fuhuş gibi, genel ahlâkı yakından kemiren sefahat, 2 — hırsızlık ve haramîlik. 3 — bu iki olaydan çıkan cinayetler, diye ayrımlanabilir. O halde, başıboş insanların bu kadar bulunduğu ve köylünün de «çiftbozan» durumuna geçmesinin iktisadî bir hastalık şeklinde gittikçe hız aldığı bir memlekette, siyasî hayatın bundan zarar göreceği apaçıktı. Gerek şehzadeler arasındaki taht kavgaları, gerek derviş-baba davranışlarının tarikat etkisinde çıkardıkları isyanlar, yukarıda anlatılan boş insanlara istedikleri yağma ve soygun fırsatını verdiği için, bunlar Anadolu'nun hayatındaki siyasî düzenlik göreneğine bir şey yapamamış olsalar bile, halkın mal, can ve ırz güvenliği yönünden çok yıkıcı olmuşlardır. Kanunî Süleyman'ın son yıllarından itibaren ise, siyasî dirlik bozulmaya başlamış, «çiftbozanlar» yahut, levend kitlesi, hükûmet düzenindeki zıt zümreler yanında gruplanarak, uzun sü-

1 İznik'in Söğütlü köyünden geçen bir adamı öldürme olayı üzerine, yakalanıp Bursa Kadısı önüne çıkarılan ve kaatil olduğunu itiraf eden «Veli bin Pirî» adlı kimse, yoldaşlarından bazılarının adını saydığından başka, Muharrem Halife idaresinde yedi kişilik bir suhte grubunun kendileri ile olduğunu haber vermişti: Bursa Müz. Ş. Sc. Nr. A 44/50 Vr. 40 a. (9 recep 953).

ren bir iç kavgalar devri yaratmıştır ki, gelecek bahislerde bunu göreceğiz.

3 — Büyük Şehirlerde Güvensizlik

Kaynağını çiftbozanlardan alan levend, sekban ve suhteler, hattâ yakın çiftlik ve otlaklardan inen çobanlar, büyük şehirlerin güvenini sarsıyorlardı. Özellikle geceleri, evleri hırsız ve katillere karşı korumak sanki herkesin kendisine kalmış bir iş gibiydi. Göze batacak kadar sivrilmiş tekleme zenginlerle, bu günden yarına geçimi bulunmayanların yarattığı kalabalık yanyana gelmişti[1]. Kazançlı kira getirdikleri için «bekâr odaları» şeklinde yapılan hanlarda[2], çarşı ve pazarlarda, işsiz güçsüz insanlar dolu idi. Bir taraftan bekâr yığınları, öte taraftan da servetli tenbeller zümresi içkiye, yâni (şarab'a)[3] düşerek, derneşik hayatın düzeni için şart olan ahlâk ve öteki sosyal itibar gibi değerleri kemirip durmakta idiler. Anadolu'dan ve Rumeli'den işsiz güçsüzlerin dolup geldikleri, birinci büyük şehir olan İstanbul'da fuhuş ne kadar önlenmek istense, gene de artıyordu. Zaman zaman «nice kahpeler» Üsküdar'a geçirilip bırakıldıklarında, bu kere de o yandaki levendleri bulmakta idiler. Bekâr odalarında birçok kadınlar, kendilerine erkek elbisesi (levend veya azap kıyafetinde ve başka sûretle) giydirilmekle, etrafın gözünden kaçırılıyordu. Bursa'da gece gündüz âsayişin başlıca bekçisi olan «asesler», hattâ «asesbaşı», içip sarhoş olduktan sonra, evlere kendileri saldırır olmuşlardı[4]. Mahkeme defterlerinin elimizde bulunması sayesinde, haklarında geniş bilgilere sahip olduğumuz Üsküdar ve hele Bursa'da, XVI. yüzyılın başından itibaren çok iyi izlediğimiz derneşik hayat, eğer hakikaten öteki Türk şehirlerinin durumu için de örnek olarak alınabilecekse, o zaman, şunu söylemek yerinde olacaktır ki, Yavuz Selim ve Kanunî gibi, baba - oğul, iki büyük padişahın o üstün başarılı seferlerini, sosyal ve ekonomik bir kuvvetin ifadesi değil, sadece şu sezdiğimiz toplumsal sarsıntıyı

1 Tarihçi Mustafa Âli, XVI. yüzyılın ortasından itibaren, eskiye göre açık bir sefaletin doğduğunu belirtmiştir: Bak, Kühn'ül Ahbar, Nuruosmaniye, Yazma Nr. 3407. Vr. 349 ve devamı.

2 Üsküdar'daki Yenicami'nin (Cami-i Cedid'in) Mütevellisi tarafından 957'de yapılan şikâyete göre, bu camiin vakfı olarak sırf gelip geçen yolcuların ihtiyacı için yapılan hanın odalarına konanlar, normal süre olan 3-4 gün yerine, on gün ve daha çok kaldıklarından, öteki «fukara ve müsafirin» yer sıkıntısı çekmekte idiler. Ferman olunuyor ki, kimsenin 3-4 günden ziyade müsafir kalmasına izin verilmeyecek: İstanbul Müftülüğü Üsküdar Ş. Sc. Nr. 15. Vr. 21 a.

3 Rakı adı çok az geçiyor; bu devirde hep şarap içilmektedir.

4 Pek çok misallerinden birisi: 15 ekim 1521 (13 zilkade 927) tarihli bir hüccet, Bursa aseslerinden birkaç kişinin, ellerinde şarap ile, bir kadın'ın evine girmeye kalktıklarına aittir: Bursa Ş. Sc. Nr. A 32/29 Vr. 170.

bir çöküntüye gitmekten geçici olarak kurtaran tedbirler olarak anlamak icâp eder.

Geceleri, Bursa şehrinin âsâyişini kadı'nın kendisi kontrol etmek zorunluğunda kalması ve meselâ, 1521 yılının bir gecesinde yaptığı teftişte aseslerden kimseyi görevi başında bulamayışı, şehir subaşısının gece teftişlerinde de aynı halin görülmesi anlatıyor ki, batıda bile hayranlık yaratan Osmanlı şehir düzeni bu sıralarda hiç de o kadar imrenilecek erginlikte değildi[1].

İktisadî darlığın büsbütün çekilmez hale geldiği 1550'den sonraki yıllarda, şehirlerdeki âsâyiş bozukluğunun daha çok arttığı görülüyor. O kadar ki, bir zamanlar kullanılmasına fazla ihtiyaç duyulmadığı için, yıkılmaya yüz tutan mahalle kapularının yeniden onarılması sûretiyle, geceleri mahalle aralarında görülen hırsızlık, cinayet ve öteki oluntuları durdurmak üzere, 1558'de (965) çıkarılan ferman gereğince, Bursa Kadısının, aynı yılın 4 ekiminde (21 zilhicce 965) ilgililere bu kapıları yaptırtmak üzere mahkemede karar almış olduğunu görüyoruz[2].

Başşehir olması dolayısıyla çok iyi yapılmış bir güvenlik kurulu düzeni bulunan İstanbul'un hâli de, Bursa'nınkinden iyi değildi. Hele burada toplanan işsiz bekârların çeşitli soy ve milletten oluşu, güvene aykırı oluntuları daha da çoğaltıyordu. Hırsızlık ve cinayeti önlemek için alınan sert tedbirler olumlu bir fayda vermemekteydi. Geceleri çıkan vakaları çıkaranları suçüstü yoluyla yargılamak için, Türkiye'nin başka hiçbir şehrinde olmadığı halde, İstanbul'a bir «gece naibi»nin nöbet tuttuğu gece mahkemesi kurulmuş bulunmaktaydı[3].

Bu bakımdan Edirne'nin de, Bursa ve İstanbul'un bir örneği olduğunu söylemekte hiç hata yoktur. Şimdi, fuhuş, içki ve öteki

---

1 Kadı, 1521 yılında şehir içinde yaptığı gece devirlerinden birinde, aseslerle asesbaşının, içki ve sefahat âlemlerine dalıp, vazifelerini ihmal etmelerini bir mesele yapması üzerine, subaşı bu müdahaleyi protesto için istifa etmişti.

2 Kadıya gelen bu konudaki fermanda, «Mahrase-i Bursa'da sâbıka mahalle kapuları olup, bâde zaman harap oldukta, nice müddet hâlî kalıp ehl-i fesad ve erbab-ı şenaat zuhur edüp envâi fesadât vâki olur imiş. Öyle olsa mâtekaddemden olduğu üzere, yine eski yerlerine mahalle kapuları binâ olunup, şehrin hıfz-ü hıraseti bâbında kemâyenbaî küllî ikdâm ehl-i fesadın def-ü men'inde küllî ihtimam oluna» diye yazılıyordu: Bursa müzesi, Bursa Ş. Sc. Nr. 67/73. Nr. 30 b. (21 zilhicce 965 tarihli kayıt).

3 İstanbul Kadısına bağlı «naiblik» olarak idare edilen Balat Mahkemesinde çalışan bir «Gece Naibinin» varlığına, ancak 1611'de (7 recep 1021) rastlıyoruz. Fakat bu suçüstü naibliğinin ne zaman kurulduğu belli değildir. İstanbul Müftülüğü, İstanbul Ş. Sc. 1, Vr. 22 a.

sefahat gibi, ahlâk düzenliğine aykırı uygunsuzlukları örnekleri ile anlatırsak, yukarıda geçen olayların önemini daha iyi kavramış olacağız.

Sarhoş edici şeylerin içilmesini İslâm dini yasak etmiş olmasına rağmen, Türk toplumunda içkinin kullanılması hiçbir devirde önlenememiştir. Hattâ, Yıldırım Bayezid'den beri, özellikle şarap içilmesinin arttığını Osmanlı vaka yazarları açıkça öne sürmektedir[1]. XVI. yüzyılın başlarından itibaren ise, çoğuncası şehirlerde, içki, gerek aile hayatı ve gerekse genel olarak ahlâk düzeni için ciddî bir tehlike halini almış bulunuyordu. Kasabalarda ve şehirlerde, içkili toplantılar ve sarhoşluk yüzünden çıkan olaylar, hele meydanlarda yapılan eğlenceler, meselâ düğün, bayram ve öteki dernek ve şölenlerde içki etkisiyle çoklarının, terbiye ve edebe aykırı olarak yapmaktan çekinmedikleri hareketler halkın hoşnutsuzluğunu artırıyordu[2]. Bursa'ya yollanan bir hükm-i hümâyun, bu şehirdeki genel ahlâkı bozucu olaylardan söz ederken, «nisâ taifesinin tazelerinin», yâni genç kadınların pazara çıkarak, şehrin içinde ve dışında «fiil-i şenî» ettiklerinin işitilmiş olduğunu kayd ile, bunların önlenmesini kesin bir emir şeklinde istemekte idi[3].

Kadılar, bu konuda mahkemelere yapılan devamlı şikâyetleri ihmal etmeden Divan'a bildirmekteydiler. İşlerin ters gitmesindeki sebebi dinî görevlere karşı ehalide bir gevşemenin meydana gelmesinde bulan «ulemâ»nın etkisi ile hareket eden hükûmet, Osmanlı siyasî düzenliğinin (rejiminin) bu zamana kadar yürüttüğü olumlu gelişmelere aykırı düşecek birtakım tedbirler aldı ki, bunlar arasında, Hıristiyanlarca, Müslümanlıkla ilgisi olmayan azınlıkların ihtiyacı için işletilen meyhanelerin bundan böyle kapatılmaları da vardı. 1548'den hemen sonra alındığı gerçek olan bu kapatma işinin gerekçesi, zimmîlerin dükkânlarından Müslümanların da şarap almakta olmaları idi; ve geçmişteki sınamalar bunu başka türlü önlemenin imkânı olmadığını göstermişti.

---

1 Yıldırım Bayezid'in şarap içtiği bilinmektedir. İbni Kemal de, II. Murad'ın fazla şarap kullandığını ısrarla belirtiyor: Bibliotheque Nationale, Türkçe yazma, Nr. 157, Vr. 12 b.

2 Meselâ, birçok şehirlerde olduğu gibi, Edirne ve Bursa'da da, bayramlarda ve seyranlarda çalgı, oyun, içki gibi şeyler ile birlikte, nasıl türlü ahlâksızlıklar yaptıkları hakkında İstanbul'da bu yerlerin kadılarına yazılan şu hükm-i hümayûn'a bakınız: Başbakanlık Arşivi, Mühimme, 3, s. 95, 98 (19 zilkade 966).
Ayrıca, aynı ferman diğer bütün büyük şehirlerin kadılarına da yazılmıştır.

3 Bursa Müzesi, Bursa Ş. Sc. 67/73, Vr. 203 (Evâsıt-ı rebiülevvel 955).

Meyhanelerin kapanması konusundaki fermanın kesinliğine rağmen, şehir ve kasaba idarecilerinin şarap satışlarına ve hattâ meyhanelerin işlemesine, açık veya kapalı olarak, göz yumdukları anlaşılıyor. Meselâ, Bursa'daki Sedbaşı meyhanesi birkaç defa kapanıp açılmak suretiyle 1551'e kadar işlemeye devam etmiş, ve bu yıl, kadının İstanbul'dan işittiği sert bir azar üzerine kapatılmış idi[1]. Belki az çok, kadılar da içlerinde olmak üzere vilâyet idarecilerindeki soygun ve rüşvet zihniyeti yüzünden, paranın savsaklatamayacağı bir hükûmet emri (ferman veya hükm-i hümayun) yoktu. Nitekim, meyhanelerin kapanması hakkında tekrar tekrar verilen emirlere rağmen, şarap satışlarını yapan meyhanelerin ve bütün şarap dükkânlarının, kesin olarak ancak 18 Kasım 1554'te alınan kararla kapatılmasından bu anlaşılıyor[2].

Hükûmetin içkiyi önlemek için aldığı tedbirler olumlu bir sonuç vermediğinden başka, aksine olarak, şarap içmek suretiyle olan sarhoşluk ve bu yüzden işlenen suçlar, ve meselâ, genel edep ve terbiyeye aykırı bir sürü çirkin hareketler yıldan yıla arttı. Bu konuda, mahkemelik olan olayları kayıt için tutulmuş bulunan 1555 (962 H.) tarihli bir defterin gözden geçirilmesi, sözü geçen yıl içinde şarap içmenin ne kadar yaygın olduğunu bize çok iyi anlatmaktadır[3]. Evlerde, kadınlı erkekli gizli toplantılar düzenleyerek şarap içilip zevk edildiğine de bol bol rastlanıyordu[4]. Aynı sıralarda, İstanbul'da da geceleri içildiğini ve bu yüzden birçok olayların çıktığını, başşehrin kadılıklarına âit defterlerin incelenmesinden anlamaktayız[5]. Karaköy'de, kadınlı erkekli bir gece toplantısının sanıklarına ait mahkeme kaydından öğreniyoruz ki, üç Hıristiyan, adı geçen mahallede, gece bekçilik nöbeti tutmuş bulunmakta idiler. Şu halde, hükûmet, hiç ol -

---

1 Bursa'da, Sedbaşındaki bir meyhanenin kapatılması hakkında birkaç defa emir verildiği halde, gene de onarılıp açıldığını beyan ile gene kapatılmasını Bursa kadısına bildiren hükm-i hümâyun 1551 (Evahir-i Cemaziyül-evvel 958) olduğuna göre meyhanelerin kapanması hakkındaki ferman da 1550 veya az önce çıkmış olabilir. Bursa Ş. Sc. Nr. A. 67/73 Vr. 203 a.

2 Kadı'nın bütün meyhanelerin kapandığına ve sahiplerinin «tâzir olunup hapsolunduklarına» dair kararı: Bursa Ş. Sc. A 67/73 Vr. 207 a'da, 21 zilhicce 961 tarihi iledir.

3 Bursa müzesi, aynı sicil Vr. 270-273.

4 Bir örnek: Bursa, aynı sicil, Vr. 300, «Hisar içinde Filboz Mahallesinde, Abircioğlu demekte mâruf Hüseyin Bin Abdullah nam yeniçerinin hemşiresi evinde namahrem vardır denilmeğin, Muhzır Musafa Bin Ali asesler varup, zikrolunan evde Sivâsiler Mahallesinden nam Hatun ile Bezci Hüseyin Bin Ali ve mezbur Hüseyin Bin Abdullah ve Mehmet Bin Lütfiyâr ve Yani Bin Vasil nam Zimmi ve Yorgi Bin Betro, cümle meclis-i şer'e ihzar olunup cümlesinin ağızlarında rayiha-i hamr olup...» Daha çok misaller için. Bursa Ş. Sc. Nr. A. 47/54'e bakmak yeter.

5 Meselâ şu deftere bakınız: İstanbul Müftülüğü Ş. Sc. Nr. 1.

mazsa geceleri, halkı, mahallelerinin güvenliğini kendileri sağlamaya mecbur tutuyordu[1].

İktisâdi darlıktan doğan yoksulluk ile sivri ve tekleme zenginliğin, bunların etkisinde işleyen içkiye düşme belâsının derneşim hayatında açığa vurdukları bir diğer sosyal hastalık da fuhuş idi. Tabiî bu olayın da türlü şekilleriyle işlendiği, hattâ, şikâyetler doğru ise, sanki âleniyete döküldüğü yerler de gene büyük şehirler idi. İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadınların yuvalandıkları bekâr odalarında, levendlerle düşüp kalktıkları, birçok evlerin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bâzı defa, evli barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları, devrin mah-keme ve polis kayıtlarından kolayca öğrenilmektedir[2]. Ayrıca, sosyal ahlâka daha kötü bir tecavüz olmak üzere, gene şehirlerde ve kasabalarda, levendler veya öteki bekâr hayatı yaşayan kimselerin (yeniçeri veya sipahi gibi) «hamamda, yolda ve sair yerlerde emret oğlanları levata» ettikleri, hattâ, bu yüzden bir oğlanın hamamda öldüğü şikâyet olunmuş bulunmakla, bu türlü ahlâksızlıkları sâbit olanların «siyâsetleri» (idamları) hakkında Bursa, Ankara ve Beypazarı kadılarıyla sancak beylerine, 30 haziran 1560 tarihli bir ferman yollandı[3]. Kamu ahlâkına aykırı olan şu hareketlere karşı sürekli şikâyetlere ve hükûmetin, kadıları harekete getirerek, sert tedbirler aldırmasına rağmen, olayların azalması şöyle dursun, yıldan yıla daha çok arttığını görüyoruz. Bu suretle, diğer birçok sosyal dertler gibi bununla da ilgilenip, sert fermanlar çıkaran III. Murad da hiçbir olumlu sonuç alamadı[4]. Ayrıca, tarihçi Âlî'nin önemli bir olay diye kaydına lüzûm gördüğü ve 1554'te ortaya çıktıklarını söylediği kahvehaneler[5], onun dediği gibi, önceleri artık fakirlik devrinde, dostların birbirlerine bir şey ikram etmek hususunda, eve göre daha ucuz olduğu için, oturacak sohbet yeri olarak buluşmalarına yaramış olsalar bile, gittikçe birtakım ahlâksızlıkların işlendiği batakhaneler hâline gelmişler, çok kimseler, kahvehanelerinde «sâde-rû oğlanlar cemedüp çenk ve çıgane ile eşhas oturup eşkiya cemolup», bu durumları, özellikle mahalle içlerinde olan kahvehanelerin nasıl bir fesat yuvası ol-

1 İstanbul Müftülüğü aynı defter Vr. 57 (8 zilhicce 958).

2 Misal olarak, bak. İstanbul Müftülüğü, Galata Ş. Sc. Nr. 1, Vr. 57.

3 Bak, Başbakanlık Arşivi. Mühimme defteri, 3, s. 45 (6 şevval 967).

4 H. T. Dağlıoğlu'nun yayımladığı şu önemli vesikaya bak. XVI. Asırda Bursa, vesika: 133.

5 1583'te, Ankara halkı İstanbul'a kahvehanelerdeki ahlâksızlıkları şikâyet için adam yolladığında, bunların 30 yıl önce kurulduğunu söylemiştir ki, bu, Âlî'yî doğruluyor: Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara, Ş, Sc. 1, s. 209.

duklarını gören halk son derece içerlemişler, Padişaha, ancak kadı ağzı ile yaptıkları acı şikâyetler ile kendilerini avutmaya çalışmışlardır[1].

Tekleme ve sivri zenginlik ile geniş sayılı yoksulluktan ibaret bir sosyal-ekonomik ortamda doğup geliştiğini söylediğimiz, şu içkili, eğlenceli sefahat hayatına karışıp, işin ticaretini düşünen, bu gidişleriyle de fuhuşu geniş sûrette teşvik eden bir zümreden, gezginci çingenlerden söz etmek, XVI. yüzyılın sosyal hayatını bir başka yönden tanıtmaya yarayacağı için faydalı olacaktır:

Kadıların İstanbul'a duyurdukları halk şikâyetlerinde ve Divan'dan sancaklara ve kazalara yollanan hükm-i hümâyûnlarda, «gurbet ve çingeniyan taifesi» olarak adları geçen, evleri ve barkları ile gezginci hayatı süren birtakım insanlar, satın alıp sermaye edindikleri güzel cariyelerden faydalanıp, çalgılı, oyunlu eğlenceler düzenliyorlardı. Bilhassa büyük şehirlerin elverişli yerlerinde açığa kurdukları çadırlarında geçen bu toplantılara levend, suhte ve öteki ergen (bekâr) kimseler pek itibar etmekte, servet sahibi âilelerin delikanlı oğulları, hattâ evli erkekler bile kendilerini buraya kaptırarak servetlerini bitirip, kendi ailelerini yokluğa düşürmekteydiler.

«Çingeniyan ve gurbetlerin», şehir ve kasabaların toplum hayatında ahlâkî yönden yapmaya çalıştıkları bu yıkıcı ve bozucu etkilerini önlemek için alınan sıkı tedbirler, Anadolu'nun öteki perişan işleri arasında, elbette başarılı olamadı. Hattâ, çingenelerin erkekli-kadınlı oyuncu grupları şehirlerde, gittikçe mantar gibi biten kahvelere girmeye başladılar. Ancak, ilerde de göreceğimiz üzere, celâlî isyanları köyü, kasabayı, şehri ve her tarafı bir yangın gibi sardıkça, «çingeniyan ve gurbetler»in «fısk-ü fücûr» yolundan soyacakları ortamlar kalmadığı için, XVII. yüzyılda bu konuda olan şikâyetler, XVI. yüzyılın ikinci yarısı süresindekinden çok az idi[2].

---

1 Karahisar kadısının böyle bir arzı ve ona yollanan cevap hükm-i hümâyun sureti için, Mühimme Defteri, 30, 85, 21 Muharrem 985: Mühim: 31, s. 142'de de, aynı sûretle Ankara kadısının kahveler konusundaki arzına cevap olan hükm-i hümayûn.

2 «Gurbet ve Çingeniyân» konusunda geniş bilgi için şu etüdümüze bakınız: Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması, 1963 (Atatürk Üniversitesi yayını).

B. HÜKÛMET İDARESİNDEKİ AKSAKLIKLAR

1 — Şehzâdelerin Taht Kavgaları

Herhangi bir sûrette taht boşaldığı zaman, şehzâdelerden en büyüğünün pâdişah olacağı hakkında genel bir kanaat bulunmakla beraber, bunun kesin bir kanun hükmünü ifâde etmediği bilinmektedir[1]. Bu yüzdendir ki, Osmanlı siyasî hayatında, daha baştan beri, bir padişah ölünce, oğullarından hangisinin hükümdar olacağını tayin etmek güçleşiyor. Tahta çıkacak birkaç şehzâde bulunduğu takdirde, her birinin tarafları ortaya atılarak, tehlikeli kavgalara girişiyorlardı. Daha gerilere gitmeden, Fatih'in ölümü üzerine Cem ile Beyazid taraflarının nasıl birbirlerine girdiklerini kaydetmek yeter. Yavuz Selim, babası İkinci Beyazid'i devirdiği zaman da, Şehzade Ahmet'in taraftarları ortaya atılmışlar ve kanlı sayılacak bir taht kavgası da bu vesile ile olmuştu. Şehzâdeler arasındaki bu anlaşmazlıklar, hükûmetin yalnız yüksek kesiminde kalsa idi bizim konumuz için sözü bile edilmeyecekti. Fakat, saltanat iddiacılarından İstanbul'u tutmakta geç kalan, daha doğrusu kapukullarını ve vüzerayı elde etme fırsatını kaçıran taraf, Anadolu'nun çiftbozanlarını, yahut, levendâtını başına toplayıp, birçok timar sahiplerini, şehirlerin bâzı «ayan ve eşrafı»nı, hattâ, bir kısım kadıları ve beyleri de kendine uydurduktan sonra, hemen bir ordu teşkil edip, (o zamanki deyimle «yevmlü yazıp»), İstanbul üzerine yürümeye kalkıyordu[2]. Görülüyor ki, şehzâde isyanları Anadolu'nun boş insanları için, bir taraftan yağma yapma, öte taraftan da, âsî şehzâde galip gelirse, sürekli bir iş bulma umutları için çok beklenen bir fırsattı. Celâlî isyanları bakımından bu siyâsî olaylar çok önemli olmuş bulunmakla beraber, bunlardan, özellikle Kanunî şehzâdelerince çıkarılan taht çekişmeleri, Anadolu'nun, yalnız boşta olanlarını değil, işinden bunalan bütün çiftçi kütlelerini de, âdetâ bir arı kümesinin kovanından fırlaması şeklinde, isyan gruplarına koşturmuştur. «Levend»,

---

1 Bu mesele hakkında, Halil İnalcık'ın şu makalesine bakınız: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIII. sayı 4.

2 Önceki çalışmalarımızda «yevmlü» ordusu kurulmasının, Kanunî'nin Şehzadesi Beyazid'e has bir uslûl olduğunu sanmıştık. Bak: Timar Rejiminin Bozulması, DTCFD, c. III. sayı 4. Halbuki, yeni araştırmalarımız göstermiştir ki, bu incelememizde uzun uzun söz konusu ettiğimiz çiftbozan veya boş insanlardan «yevmlü ordusu» teşkili usûlünün daha önceki şehzade isyanlarında da uygulandığı anlaşılmıştır.

«suhte», «sekban» ve başka adlarla söylenen işsiz-güçsüz insanların yarattığı dayanılmaz bir huzursuzluğun tam ortasında bulunan XVI. yüzyıl Türkiye'sinde, Şehzâde Beyazid, biraderi Selim'den padişah adaylığını zorla kendine almak için, babasına karşı isyan bayrağını çekince, hem yağma fırsatı çıkmış olması, hem de, geleceğin padişahına kapukulu olma umudu etkisinde harekete geçen insan dalgaları, âsî şehzâdenin bozgunu ile siyasî kriz son bulmuş olmasına rağmen, artık bir daha yerlerine tam oturmadılar. Demek oluyor ki, köyün sosyal ekonomik bünyesinin kustuğu levend ve sekbanlar (çiftbozanlar), 1558'de, Şehzâde Bayezid tarafından saltanat hırsı ile harekete getirildiler.

Türkiye'nin siyasî tarihine büyük iç olaylardan biri olarak geçmesinin icap ettiği bugün artık anlaşılmış bulunan «Şehzade Bayezid isyanı», son yıllara kadar, vakayename yazarlarının kaydettikleri yavlan (sathî) şekliyle «Bayezid-Selim taht kavgası» olarak ezberlenip durmaktaydı: Onlara göre, mesele, ihtiyarlamış bulunan Kanunî Süleyman'ın yerine, iki şehzâdeden Selim ve Bayezid arasında bir tercih yapmaktan çıkmış, saray mensupları ile vüzerâ'nın kendi çıkarlarına göre çevirdikleri entrika, işi kanlı bir kardeş kavgasına götürmüştür.

Bütün benzerleri gibi, Bayezid ile Selim arasındaki taht çekişmesinde de, dipleri kölelik olduğu için, kaderleri vaktin pâdişahına yaranmak olan enderunlu vezirler ile hırslı saray kadınlarının büyük rolleri bulunduğu, hattâ, dâvânın Selim lehine hallinde onların etkili bulunduğu bir gerçektir. Ancak, bu olay, başından sonuna kadar olan bütün safhaları ve yönleri ile söz konusu olduğuna göre, Anadolu karışıklıklarını anlatan iç tarihin bir bahsi saydığımız Bayezid isyanında, taht kavgası ve buna bağlı saray entrikaları ikinci derecede kalır. Son incelemeler ile bugün ortaya konmuş bulunuyor ki, bu mesele Türkiye'nin siyasî tarihinde büyük iç olaylardan birisi olarak yer tutmakta, Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve idarî düzenlerindeki önemli etkileri aynı ölçüde sürekli olmuş bulunmaktadır[1].

---

1 Vaktiyle, doktora çalışmalarımı yaparken, bu konuyu burada sözünü ettiğim mânası içinde ve meydana getirdiğim etüdün birçok bahislerinden biri olarak işlemiş bulunuyordum. Birkaç makalem ile de bu neticeleri yayımladım. Bak: Celâlî İsyanlarının Başlaması, DTCFD. c. IV. sayı: 1, s. 29; Timar Rejiminin Bozuluşu, DTCFD. c. III. sayı 4, s. 422.
Bu pek önemli tarih olayını, benim tesbit ettiğim şekilde, doçentlik tezi olarak ele alan Doç. Dr. Şerafettin Turan, çalışmalarını yalnız bu konu üzerinde toplayarak, değerli bir eser meydana getirmiş, bizim ilk olarak ortaya koyduğumuz gerçekleri de ispat eden, ayrıca yeni, pek çok bilgi getiren onun bu araştırması, Fakültece, «Şehzâde Bayezid Vakası» adı altında yayımlanmıştır.

2 — Devlet Hizmetlilerinin Durumu

Türkiye'nin üzerine iyice çökmüş olarak görülen iktisadî darlık ve sıkıntıdan gelen sosyal bunaltının etkisinde, düzeni bozulan başka bir alan, memurluk olmuştur. Görevlerinin sağladığı hakları itibarıyla, hepsi kendi hesabına birer vergi tahsildarı durumunda bulunan devlet hizmetlileri, fonksiyonları itibarıyla iki türe ayrılmışlardı. Şeriât kaideleri ile, onun yanında yer alan, kökü örfe ve padişahın fermanlarına dayanmış diğer bütün kanunları uygulayan, bu çerçeve içinde hüküm veren, reayayı korumak için hükûmet adamlarının işlemlerini de şeriat ve kanun yönlerinden kontrol eden devlet hizmetlileri türüne «ehl-i şer» (yani şeriat ile amel edenler) adı verilmekte idi. Bu sınıf hizmetliler, kendilerini yetiştiren ocak itibarıyla, «medreseli=ulemâ» olarak da adlandırılagelmiştir. Memur sınıfının öteki türü, «ehl-i örf» olup, buraya girenler, görevin alt basamaklarından en yukarısına kadar, iş içinde yetiştirilmekte, okur yazarlık ve bilgi yönlerinden bir eğitim aranmamakta idi. O halde, Ehl-i örf denen ve görevleri, mahkeme kararlarını, hükûmet emirlerini yerine getirmek, memleketin âsâyişini sağlamak olan memur sınıfı idaredeki görevleri itibarıyla günümüz polis ve jandarmasının yerini tuttuğundan, ister istemez medreseden olduklarını söylediğimiz «ehl-i şer'in», daha doğrusu kadıların emrinde idi. Hakikaten, hükûmet işlemlerinde şekil böyle yürümekle beraber, bir taraftan, bu hâlin idarî usûl veya kaide olarak ifade edilmemiş olması, diğer taraftan, polis, jandarma ve öteki kurulu düzenler gibi yürütücü kuvvetlerin, hep ikinciler elinde bulunması, «ehl-i örf'ün ehl-i şer'e» tâbi olmalarının zarurî olduğu şeklindeki tabiî bir neticeyi kanun ve nizam olarak tesbit etmeyi engelliyordu. Bunun tam tersi olarak, doğuşu ve gelişimindeki askerî karakter itibarıyla, Osmanlı rejimi, ehl-i örf'ün başı olan beylerbeylerine ve sancakbeylerine büyük bir itibar payı ayırmış bulunmaktaydı. Bunun etkisi altında olarak, vilâyetlere ve sancaklara yollanan fermanlarda, önce beylerbeyinin, sonra sancakbeyinin ve onun arkasından da kadı'nın adı yazılırdı. Hattâ, beylerbeyinin vilâyetinde bulunan kadılara emirler verdiği oluyordu. Bu hâl yukarıda anlattığımız idarî tertip içinde, açık bir çelişme yaratmakta idi. Kadıların kendileri, sivil idarenin başı ve kanunların uygulayıcısı sıfatıyla, «ehl-i örfe» emir verme ve onu kontrol etme, hattâ sancakbeyine kadar olanlarını yargılama durumunda olduklarına bakaraktan, beylerden emir almayı kabul etmek istememekteydiler. Anadolu Beylerbeyi, 1518'de, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, kadıların bu tutumunu şikâyet konusu

etmişti[1]. Memleketin idaresinde «ehl-i şer» ile «ehl-i örf»i birbirine hep zıt giden iki rakip grup haline getiren başka bir neden de, kadılarla, naiplerinin, daha doğrusu kadılık kurulu düzeninin, pâdişaha ve Divan'a karşı, halkı ve halk kurallarını temsil etme yetkisini de ellerinde tutmaları idi. Meselâ, kişilerin, yahut meslek gruplarının her türlü şikâyet ve dileklerini merkeze kadı, veya ona vekil olan naib arzeder[2] idi. Ehl-i örfün başı olan sancakbeylerinin, hattâ, beylerbeylerinin görevlerinde böyle bir işlemin geçtiğini görüyoruz. Kadı defterlerinin incelenmesinden anlıyoruz ki, ehalinin kadılar eliyle İstanbul'a yaptıkları şikâyetlerin büyük çoğunluğu, ehl-i örfün, yani, beyler ile adamlarının kanun dışı davranışları hakkında idi.

Bunun tabiî sonucu olarak, kadılar, hükûmet önünde durup, oturmadan ehl-i örfi kötüler durumda bulunmakta idiler. Ayrıca, «ehl-i örf», cürüm ve cinayet resmi almak üzere yakaladıkları sanık veya mücrimi «şer'-i şerif»e getirdiklerinde, burada, kadı yahut naibin verdiği kararı, çoğu zaman sanığı korur mahiyette buluyorlardı. Ehl-i şerin, ehl-i örfü, bütün işlemlerinde kontrol etmek görevleri olduğunu söylemiştik. Aralarındaki şu düzensiz münasebet yüzünden, iki hizmetli sınıfının, gerek medreseli ve gerek celâlî isyanlarında, hükûmetin harcadığı gayretleri hiçe çıkaracak ayrı yollar tuttuklarını görüyoruz. Özellikle, celâlî boğuşmasında köy, kasaba ve şehirlerden, yerine göre işsiz güçsüz bir levend, yerine göre bir beyin (sancakbeyi veya beylerbeyinin) kapusu halkından olarak sekban adını alan çiftbozanlıktan türeme kitle grubu, haramîlikten celâlîye geçişte, beylerin kapuağalarını, yani ehl-i örfün en söz dinlemez takımını kendilerine şef yaptılar. Hükûmet, her ne kadar, sancakbeylerini veya beylerbeylerini, celâlî bölüklerine karşı asayiş âmiri olarak kullandığını sandı ise de, her bölüğünün başında eski bir kapuağası bulunan celâlîlere, gûyâ karşı çıkan beyler ve onların sekbanlarına kumanda eden kapuağaları, soygunculukları bakımından, celâlîlerden farklı değillerdir. Hattâ, eskiden

1 Bunun üzerine Hudâvendigâr Sancağı kadılarına, ve kadı naiblerine yazılan 17 rebiulâhir 924 tarihli fermanda, «Anadolu beylerbeyisi Ferhad dâme ikbalihu sidde-i saadetime şöyle arzeyledi ki, bâzı kendü canibinden verilen mekâtibe iltifat etmeyüp imtisâl eylemez, imişsiz. İmdi, Müşarün-ileyh cânibinden mekâtip dahi benim emr-i şerifimdedir. Öyle olsa buyurdum ki, bir mektubu ki onun canibindendir deyu ibraz eyliyeler nazar edüp göresiz, şöyle ki, üzerinde müşar'ün-ileyhin mührü olup mazmunu ile amel edüp, icra edesiz» Bursa Müzesi, Bursa Ş. Sc. Nr. A 25/28, Vr. 145 a.

2 O zamanın yazı dilinde, kadıların bu şekilde Divan'a halk ağzından ve şüphesiz kendilerinin de tasvip ettikleri şikâyet ve dilekleri bildirmek üzere, kaleme aldıkları yazıya «mahzar» deniyordu.

birer kapuağası olduklarını söylediğimiz celâlî şefleri ile onları kovuşturmaya çıkan beyler ve onların yeni kapuağaları çoğuncası tanış çıkıyorlar ve sarmaş dolaş oluyorlardı. Kadılar ve naipleri, yâni ehl-i şer' ise, her zaman halkın önüne düşüp celâlîlerin ve ümerânın, birbirlerinden hiç geri kalmadan reayayı iki taraflı soyduklarını ve asıp kestiklerini yazıp durmuşlardı. İcabında hemen hepsi «seferli» olan ehl-i örf, harp masraflarını ileri sürerek, ister istemez cürüm ve cinayet olaylarını sömürmekte, çoğuncası da fazla gelir sağlamak için, raiyyetlerinden kanunnamelerin tayin ettiği miktarı çok aşan vergi toplamakta, buna karşı kadılar da halk ağzından Divan'a inandırıcı şikâyetler yağdırmakta idiler. Onun içindir ki, zaman zaman çıkan adalet fermanları, hemen genel olarak, ehl-i örfü suçlandırır dille yazılmışlardır. Ümerâ (beyler) ve adamlarını, daha doğrusu ehl-i örfü, soyguncu tavırlı yapan başka bir neden de, kapularında kanun sınırından[1] çok fazla sekban toplamaya mecbur olmalarıydı.

Gerek devamlı şikâyetlerin merkez üzerindeki etkisi, gerekse uzun seferlerin doğurduğu karışıklık, ve memurluk tevcihinde rüşvetin de rol oynaması gibi nedenler, ortaya, işinden atılmış veya mağdur olmuş pek çok bey, kapuağası ve öteki açıkta kalmış ehl-i örfü çıkardı. İşte bunlardır ki, işsiz güçsüz levend ve sekbanları yanlarında toplayarak, köyleri soymak ve o suretle geçinmek yolunu tuttular. Bunlara karşı korunmak zorunluğunda kalan vazifeli ehl-i örf de, kapularındaki sekban bölüklerini artırınca, onlar da köylerin başına bittiler. Kadılar, naibleri ve öteki ehl-i şer' ise ehali ile birleşerek, bu vazifeli veya işinden atılmış ehl-i örf kitlesine karşı mücadele etmek çarelerini aradılar. Hükûmet, daima, kadıların şikâyetlerine ve halka hak vermek zorunda kalıyordu. O halde, celâlî çekişmelerinde ehl-i örf, açık veya kapalı, celâlî tarafında, kadılar ve öteki ehl-i şer' ise hükûmet ile birlikte, halkın yanında yer aldılar. Böylece, devlet hizmetlilerinin şu karışık durumları, celâlî isyanlarını çok çapraşık ve içinden çıkılmaz bir hâle soktu ki, bunlar ileriki bahislerde safha safha görülecektir.

3 — Sefer İşlerinin İç Düzensizlikteki Etkileri

Osmanlı devlet düzeninin doğuş ve gelişmelerinde sürekli, başarılı

1 Bu kanunî hadden, her sancakbeyi veya beylerbeyinin hassından (dirliğinden) yılda eline geçeceği beratında yazılı olan miktarı, 5000 rakamına bölünmesinden çıkan miktardır. Meselâ, bir sancakbeyinin hassı yılda 300.000 akçe gelirli diye kabul olunsa, besleyeceği sekban miktarı 3000.000/5000=60 olur.

fetih seferlerinin ne kadar olumlu etkileri bulunduğu bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca, İmparatorluğun kitabında tarihleşen bütün oluntuların sahibi ve tek kaynağı Türkiye ve Türk halkı olduğuna göre, bu memleketin dirlik ve düzenlik hayatı, elbette Osmanlı siyasî güdümünün gidişatına doğrudan doğruya bağlıydı[1]. Buna karşılık, Türk toplumunun dirlik ve düzenlik tarihinde geçen geliştirici veya engelleyici bütün olayların Osmanlı siyâsî hayatı üzerinde geniş yankıları olmuş bulunacağı da bir gerçektir. Onun için, Türk toplumunun sosyal ve ekonomik hayatının tarihini anlatırken, Osmanlı siyasî tarihinin esasını teşkil eden harplerin bu konuda gözden uzak tutulmaması lâzım gelmektedir. Araştırıcı, hükûmetin celâlî isyanları hakkındaki davranışını incelerken, onun bu konudaki işlemleri ile askerliğe ve sefere ait işlemlerinin birbirlerine karışmış halde yürüdüklerini görür. Meselâ, Anadolu karışıklıklarında, celâlî bölüklerini idare eden şefler hep ümerânın, yâni, sancak beylerinin kapuağaları idiler. Ehl-i örfün, halk ile asıl yüzgöz olmuş kısmı demek olan bu insanlar, kapuağalıklarına, 1559'dan önce timarlı sipahilikten, bu tarihten sonra da altı-bölük sipahiliğinden (misali az görülmekle beraber, bâzen yeniçerilikten) gelmekte idiler. Bunlar, her iki halde de, böylece asker ocağına bağlı oldukları için, kapuağaları kendi beylerinin kapusundan sefere katılıyorlardı. İster beylerin kapusu halkı, ister pâdişahın ulûfeli kapukulu olsunlar, bu askerler, büyük çoğunlukla ergen veya bölük düzeni halinde yaşamak zorunda oldukları için bekâr hayatına boyun eğmiş idiler.

Aldıkları ulûfe ile ancak karınlarını doyuran kapuhalkı veya kapukulları (Bu sonuncular Bayezid isyanında Anadolu'da garnizonlaştılar) sefersiz kaldıkları zaman, halk için tam bir baş belâsı idiler. Bu yüzdendir ki, sefer açıldığı zaman, devletin, bunları hep toplayıp, sınıra götürmesi ile, herkes geniş bir nefes alıyordu. Şu halde, hiç olmazsa XVI. yüzyılın ortalarına kadar olan sürede memleket için, seferin açılması değil, açılmaması sızlanmalara yol açmaktaydı. Meselâ, gerek parasızlıktan ve gerek yaşlanmaktan ötürü, Kanunî Süleyman, 1550'den itibaren, seferleri seyreltmek zorunda kalınca, Anadolu ehalisi, bu konudaki hoşnutsuzluğunu «Padişah kocaldı» da ondan sefer açılamıyor. «Bu askere genç bir baş gerek» anlamındaki sözlerle anlatmıştı[2]. Halkın bu şekilde kendi huzuru için sefer açılmasını istemesine karşılık, askerler de bunun tam tersini, ya-

1 Bu konuda daha fazla bilgi için, bu sorunların geniş sûrette sözü edilen şu eserimize bakınız: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi: II. ve III. kısım bahisleri.

2 Bakınız Peçevî, c. 1., s. 299.

ni, sefer açılmamasını istemekte idiler. Bunun böyle olduğunu, «sefere asker sürülürken», herkesin geri kalmak için türlü özürler uydurmalarından, hiçbir yolunu bulamazlarsa, cezâyı bile göze alıp kaçanlarının hayli çok olmasından anlıyoruz.

Askerin seferden yılmasının türlü sebepleri vardı: Bir kere, 1550'den sonra seferler artık çoğuncası savunmak için olup, yağma ve ganimet, ya hiç elde edilmiyor, veya az şey ele geçiyordu. Ayrıca, «darül-harp» çok uzaklara gittiği için, uzun ve yorucu yolculuk orduyu çoğu zaman karakış ile karşı karşıya getirmekte, sefere katılma zahmetli ve çok tehlikeli olmakta idi. Eskiye göre, sefer masraflarının artmış olması yüzünden, beyler ve hele timar erbabı «müflis» olmuşlardı. Anadolu askerine sınırlarda ve Ege Adaları bölgesinde sık sık verilen muhafızlık görevi de kendileri için az usandırıcı değildi. Kapukulu askerleri, vilâyetlere yerleşmeye başladıklarından beri, çift-çubuk ve öteki işleri tutmuş oldukları için, seferler onlara da güç gelir oldu. Şu halde, XVI. yüzyılın ortalarından sonraki seferler asker sürme işinde, ûlûfeli askerler ile uğraşmanın devletin başına yeni bir dert olduğunu görüyoruz. Sözün kısası, celâlî isyanları denilen o-laylara «sefer kaçkını» veya «seferli» bütün asker sınıflarının, bazan gruplar halinde, bazan da tek - tek karıştıklarını, iltizam işleri, kapuağalığı ve öteki görevleri ellerine geçirme yolu ile, iç çekişmelerde önemli roller oynadıklarını görüyoruz ki, olaylar anlatılırken, bu yönden çok daha iyi belireceği için, burada sözü uzatmaya lüzûm görmüyoruz.

II. KISIM

XVI. Yüzyılın Başlarında Çok Artan Çiftbozanların Getirdiği Sorunlar:

1 — İlk Toplu Levet - Sekban Hareketleri

1243'te başlayan Moğol bunalımından beri Türkiye tarihinde çiftbozanlık alıp yürümekle beraber, Osmanlı fetihlerinin etkisiz kıldığı bu olayın II. Bayezid zamanında siyasî düzeni sarsacak kerteye geldiği görülmekte idi[1]. Gerçekleyin bu padişahın son 15 yılında hükümetin karşısına çıkan kimi ayaklanmalar bunu gösteriyordu. Öyle anlaşılır ki devlete karşı ilk toplu karşı gelmeler Türk toplumunun derneşim düzeni içinde mezhep ayrıksılığı yüzünden hep eğreti yaşayagelmiş bulunan Kızılbaş Türkmenler arasında çıkmıştır. Örneğin, İran'da Şeyh Haydar'ın oğlu Şah İsmail şâhlık tahtını ele geçirmek üzere 1499 sıralarında harekete geçerek yamacındakilere karşı gerekli güçleri toplamak üzere Anadolu'daki Kızılbaş mezhepli Türklere de başvurduğunda, geçim zorluğunun bunalttığı pek çok levent, görünüşte inanç gayreti gerçekte ise yeni bir ekmek kapısı açıldığı umudu ile dizi dizi bölükler kurarak doğuya akmaya başlamışlardı. Gidenler arasında Antalya (Teke) ve Isparta (Hamit) bölgelerinden olanlar önemli bir kalabalıkta idiler. Bu durumdan çok küşümlenen Osmanlı hükümeti gidişleri yasaklayıcı sıkı tedbirler aldı, «Kızılbaş levent» göçlerini önleyemeyince bu gibileri Yunan kıyılarındaki Mudon ve Koron kalelerine sürdü. Kavgası İran'ın iç sorunu biçiminde süren ve henüz Türkiye'ye karşı bir düşmanlık gütmeyen Şah İsmail, Osmanlı Sultanına başvurarak padişaha bağlılığını ifade ile Ana-

1 Geniş bilgiyi «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. II» adlı eserimizin iktisadî ve malî konularla ilgili bahislerinde bulacaksınız.

dolu'dan levent toplamasına engel olunmamasını rica etti ise de isteği kesinlikle yüzgeri edildi[1].

Şiilik (Kızılbaş) mezhebine eğilimi bulunan Türk halkın yoğun bulunduğu bölgelerde iktisadî darlık zoru altında bulunan leventler artık iyice gemiyi azıya almışlardı, aralarında başbuğlar da türüyordu. Şah'ın bu elverişli ortamdan yararlanmak üzere İran'dan yolladığı «dâîler» (propagandacılar) de Türkmen - Kızılbaş ayaklanmalarının genişlemesinde az etkili olmuyordu. Özellikle Antalya yöresinde ortaya atılan Şahkulu, başına topladığı leventlerle kasabaları basmaya, kan dökmeye ve geniş soygunlar yapmaya başlamıştı. Babasına karşı gelerek 1509'da Mısır'a kaçan ve sonra suçu bağışlanınca Teke (Antalya) Valiliğine geri dönen Şehzade Korkud bütün eşya ve ağırlığı ile Manisa Valiliği görevine giderken 1510'da sözü geçen isyancıların baskınına uğradı ve her şeyi yağma edildi[2]. Hoca Sadettin «reaya»nın eşkıyalığa çıkmasında ve güvenliğin bu derecede ortadan kalkmasında, II. Bayezid'in kendisini ibadete vererek yönetim ve denetimi tamamen vezirlerine bırakmasını fırsat bilen vilâyet idarecilerinin rüşvet almalarının ve görevlerini kötüye kullanmalarının büyük etkisi bulunduğunu, çoğunun dirlikleri ellerinden alınan timarlı sipahîlerin de eşkiyaya yardım ve hatta onlarla işbirliği yaptıklarını ileri sürmüştür[3]. Yazarın bu sözleri hareket halinde bulunan bütün leventlere Kızılbaş demenin yakıştırma olduğunu anlatıyor. Hele, işin içinde timarlıların da bulunması, sorunu daha çok ekonomik darlığa ve memleketin kötü yönetildiği nedenine bağlamayı tarihsel gerçeklere daha uygun düşürmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in babasını devirip tahta zorla oturmasının yarattığı siyasî karışıklık çiftbozan levent hareketlerinin genişleme ve güçlenmesinde yeni bir aşama olmuştur. Çünkü, kendisine karşı saltanatta hak iddia eden Şehzade Ahmed, Anadolu'nun bu sözünü ettiğimiz çiftbozanlarını «yevimli» adı ile silâhlandırmış, taht kavgasında bunları kullanmıştır. Hatta Ahmed'in oğlu Şehzade Murad, babasının saltanat

1 Bak. Hoca Sadettin, Tac-üt tevarih, c. II, s. 126-127.

2 Age, s. 163; İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 230.

3 Bak, aynı yer. (Timarlı sipahilerin ve hele kesinlikle timarlı sipahi mülâzımlarının dirlik hak edip de berat için sıra bekleyenlerin daha II. Bayezid zamanında bu biçimde hoşnutsuzluklarını ortaya koymaları Osmanlı siyasî düzeninin aksamaya başlamasının belirtisi olma bakımından çok önemli bir olaydır.)

dâvâsını sürdürmek üzere Amasya - Tokat (Yeşilırmak) yöresine yerleştiğinde, oranın Kızılbaş halkı da kendisini yıllarca desteklemişti[1].

Yavuz Selim'in Anadolu'da Kızılbaşlığa karşı çok sert ve zalimce işlemlere giriştiği bilinmektedir. Öyle sanıyoruz ki bu akıllı padişahın, hepsi öz be öz Türkmen olan bu insanlara karşı beslediği olumsuz duygu, Şehzadeliği zamanında Trabzon valisi iken Şah İsmail'in Anadolu hakkındaki politikasına yerli kimi alevî ileri gelenlerinin hizmet etmeye kalkmaları sonucu idi. Ayrıca, şurada burada başlattıkları ayaklanmalar, bir de bazı aydınların İstanbul'da oturdukları yerde Anadolu'da görülen levent ve timarlı karışıklıklarına hep «alevî» halkın ayaklanması deyip çıkmaları, padişahı bu insanlar aleyhine bütün bütün gazaba getirmiş olmalı idi. Gerçekte ise, alevî ya da sünnî bütün çiftçi halkın yaşadığı köyler sanki çiftbozan kaynağı olmaya başlamışlardı[2]. Böylece bir ortamdan, geçmiş tarihlerde örnekleri pek çok görüldüğü üzere tarikatçılar yararlanacaklardı. Artık iş bu çığıra dökülünce de işsiz güçsüzler din anlayışı, inanç ve mezhep ayrılığı söz konusu olmaksızın, sırf yağmada bulacakları ekmek parası umudu ile isyancıbaşının bayrağı altına koşarlardı. İşte Yavuz Selim'in saltanat süresince, etrafındaki enderunlu kul ağalarının ve onların suyunda mutlu yaşayıp «ahkâm» kesen ulema bozması okur - yazarların kendisine sırf «alevî eşirrası» diye tanıttıkları Anadolu'nun çoğu Türkmen halkına karşı giriştiği kanlı kovuşturma hareketi Türkiye'de beklenen yatışmayı sağlamak şöyle dursun, yıkıcılık ve soygun olaylarını doğal hale getiren sürekli karışıklıklar yarattı. İlk tehlikeli isyan padişahın Mısır seferi sırasında Yozgat (Bozok) çevresindeki Türkmenler arasında patladı[3]. Celâl adında biri Osmanlı tarihçilerinin iddiasına göre, «Kızılbaş» eğilimlilerden büyük bir kitleyi arkasına takarak Tokat'a geçmiş, böylece, Anadolu'nun Kızılırmak Yeşilırmak arası bölgeleri devlete karşı tertiplenen önemli bir ayaklanmaya alan olmuştu. İsyancıların başı, kendisinin çekildiği bir mağarada çıkmak üzere olan Mehdi'yi beklemeye memur olduğunu yayıyordu[4]. Bu sıralarda aynı çevrede II. Bayezid'in Şehzade Ahmed'den torunu Şehzade Murad da

1 İ.H. Uzunçarşılı, Topkapı Sarayı arşivinde bulunan bir belgeye dayanarak, Şehzade Murad'ın «Kızılbaşlardan taç giymiş» olduğunu yazıyorsa da böyle bir şeyin olabileceğine inanmak güçtür. Bak. Osmanlı Tarihi, c. II, s. 249. alt not I.

2 Bu konuda geniş bilgi için şu eserimize bak. Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. II.

3 Alî, Künh'il Ahbar, Nuruosmaniye Kitaplığı, yazma Nr. 3407, Vr. 209.

4 Hasanbeyzâde Tarihi, Nuruosmaniye Kitaplığı, yazma Vr. 402 b.

amcası Yavuz'a karşı isyanını sürdürmekle beraber, Şeyh Celâl isyancıları ile ilişkisinin ne olduğu bilinmiyor[1].

Yavuz Selim sayıları 20 bin tahmin edilen isyancıların üzerine Rumeli Beylerbeyisi Ferhat Paşa ile ona yardımcı olarak da Dulkadir (Maraş) valisi Şehsüvaroğlu Ali Bey'i yolladı. İsyan bastırıldığı gibi[2], Şeyh Celâl de ele geçip öldürüldü. Fakat artık çiftbozanlar ve bir yandan iktisadî bunalımın, o bir yandan Osmanlı vergi toplayıcılarının vilâyet idarecilerinin soygunlarla bunalttıkları Türkmen bölgelerindeki halk şurada burada durmadan ortaya atılan yeni yeni isyan başbuğlarının etrafında toplanmaya devam ettiler[3].

Kanunî Süleyman taht'a geçtiğinde, para darlığına bir çare bulmak üzere giriştiği «arazi tahriri»ni yenilemek suretiyle, hazine gelirini artırmaya çalışma işlemleri bu kez Türkiye çapında daha geniş olaylar çıkmasına yardım etti. Bunun nedeni hem timarlı sipahilerin hem de raiyyetin (çiftçilerin) neticeden zararlı çıkacakları idi. Çünkü köylerin vergi gelirini eski defterlerdekinden fazla gösterme emrini almış bulunan «il yazıcıları» böylece sipahîlerin beratlarında kayıtlı yerlerden «ifrazlar» bularak hazineye geri aldıkları gibi, tarım ürünlerini, tarlaların dönümlerini fazla göstererek de çiftçilerin ödeme yükünü ağırlaştırıyorlar, hatta «çiftlik» (Bir çift koşum hayvanının işleyebileceği yer) tavanını aşmış bulduklarını toprakları da geri alıyorlardı. İşte Kanunî'nin tahta oturması peşinden Anadolu'da kızılca kıyameti koparan hükümet işlemi bu idi[4].

Kanunî Sultan Süleyman 1526'da Macaristan seferlerinin ilkini ve en başarılısını yaparken, yukarıda sözü geçen arazi yazımının uyandırdığı hoşnutsuzluk birden geniş isyanlar biçimine dönüştü. Ayaklanma önce Bozok Türkmenleri arasında başladı. Olay «İlyazıcısı» Kadı Muslihiddin'in arazi vergilerini artırmasına karşı yapılan itirazlarda kimi

---

1 Hüseyin Hüsâmeddin'e göre Şehzade Murad, Şeyh Celâl ile başlayan alevî halkın «celâlî» ayaklanmasını sözü geçen Şeyhten sonra uzun yıllar kendisi yönetmiştir. Bak. Amasya Tarihi, c. III, s. 282 ve devamı.

2 Celâlzade, Tabakat'ül-Memâlik, Hekim Ali Paşa Kitaplığı, Nr. 779, Vr. 37.

3 Lütfi Paşa da «celâlî» diye ortaya çıkanın adını Şahveli olarak vermekte ve Dulkadir (Maraş) vilâyetinden türediğini kaydetmektedir. Bak. Lütfi Paşa Tarihi, s. 283. Eğer bu doğru ise Şeyh Celâl veya Şeyh Veli zaten aynı aşiretin boyları olan Dulkadir Türkmenleri ile Bozok Türkmenlerini birlikte ayaklandırmış olur. Celâlzade ise, bu isyanın «Diyar-ı Türkmen»den çıktığını söylüyor. Tabakat'ül-Memâlik, Hekim Ali Paşa Kitaplığı, Nr. 779, s. 37.

4 Halbuki Hasanbeyzade ters bir değerlendirme ile, padişahın bu arazi tahrir işini, timarlı sipahilerle raiyetlerinin (çiftçi köylülerinin) aralarını düzeltmek ve birbirlerine daha içtenlikle bağlanmalarını sağlamak amacı ile yaptırdığını ileri sürüyor. Bak. ag. yazarın tarihi, Nuruosmaniye yazması, Vr. 434 a.

Türkmen ileri gelenlerine «sakallarını kestirmek» gibi hakaretçi cezalar vermesiyle başladı[1]. Olaylar Sivas, Yeşilırmak çevresi, Maraş, Adana, Tarsus ve İçel bölgelerine yayıldı. Bozok Dulkadir Türkmenlerinin isyancıbaşı Süklün Koca, Baba Zinnun gibi kişilerdi[2]. Çukurova - Adana çevrelerinde ayaklanmış bulunan Türkmen kitlelerinin başında her biri bir nahiye yöresinde örgütlenmek üzere Domuzoğlan, Beğce Bey, Veli Şah, Seydi[3], İnciryemez vb. büyük levent güçleriyle kasabalara baskınlar yaparak birçok hükümet adamını öldürmüşler, üzerlerine yollanan kuvvetleri de kaç defa bozguna uğratmışlardı. Yozgat - Sivas - Tokat yöresindeki isyancılar ise, üzerlerine gönderilen gerçek bir ordu çapındaki hükümet güçlerini birkaç yerde bozguna uğrattılar; ne kadar beylerbeyi ve sancakbeyi bu uğurda hayatlarını kaybettiler. Bunların hemen arkasında Ankara - Kırşehir bölgesinde Kalender adında bir tarikatçının baş Divana Dünder'ında yardımcı olduğu daha büyük bir ayaklanma parladı. Padişah seferden hemen İstanbul'a dönerek acele ile veziriazam İbrahim Paşa'yı kapukullarından düzenlenen bir ordu ile isyancılar üzerine yolladı. 27 Mayıs 1528'de yapılan çarpışmada bir hayli beylerbeyi, sancakbeyi ve tanınmış kimseler hayatlarını kaybettiler.

Yavuz Selim'in Mısır Seferi sırasında Türkiye birliğine kattığı Dulkadir (Maraş) ve çevresi timarlıları, Osmanlılara geçtiklerinde dirliklerini kaybettikleri gibi, adı geçen padişah, sefer yoklamalarında Karaman ve öteki vilâyetlerden pek çok timarlıların sefere katılmadıklarını ya da kaçtıklarını tesbit ederek bu gibilerinin dirliklerini de ellerinden almış bulunmasından dolayı bunlar da Kalender'in ordusunu yenilmez derecede güçlendirdiler. Nitekim veziriazamın kapukullarına dayanan ordusu ilk çatışmada perişan oldu; gene pek çok sancakbeyi, beylerbeyi ve tanınmış kimseler kavga alanında kırıldılar.

Bu büyük bozgun üzerine İbrahim Paşa, dirlikleri ellerinden alındığı için Kalender safında bulunan timarlı sipahîlerle gizli ilişki kurararak, hepsinin dirliklerini geri vermeyi kabul ederek onları yeni vergi artışı yüzün-

---

1 Örneğin, Süklün Koca'nın üzerinde yazı olan mezraasına 200 akçe resim yazılmasına karşı bunun 100'e indirilmesini rica etmiş, istemi kabul edilmediğinden başka bir itirazcının sakalı kestirilince büyük hakaret olarak Türkmenler ayaklanmış. Adı geçen yazıcı kadıyı, kâtibi Mehmed'i ve sancakbeyi olan Hersekzade Ahmed Paşaoğlu Mustafa Bey'i öldürdüler. Bak. peçevî, c. I. s. 117 ve 118.

2 Celâlzade, ilyazıcısı ile arkadaşlarının katli ve ayaklanmayı 29 Temmuz 1528'de olmuş gösteriyor. Tabakat'ül-Meâlik, Vr. 282.

3 Seydi'nin Azir Sancağı beyi Anmed'in kardeşi oğlu olduğu ileri sürülüyor. Bak. Peçevî, c. I, s. 127.

den Kalender'le ayaklanmış olan çiftçi-Türkmen isyancılardan ayırmayı başardı. Böylece yeni bir karşılaşmada Kalender'in ordusu bozuldu ve kendisi de öldürüldü[1].

Ayaklanma gerek genişliği ve gerekse özgenliği bakımlarından tam bir çiftçi-köylü hareketi olarak gelişmişti. Halbuki imparatorluğun kurucusu olan Türk köylü halkının kendi devletine, padişahına ve hükümetine karşı isyan etmiş bulunduğunu açıkça kaydetmeleri o zaman için olanaksız bulunan çağdaşı Osmanlı yazarları bu karışıklıkları büyük bir «Kızılbaş» ayaklanması olarak kaydettiler. Ve gerçekleri bildirmeye yanaşmadılar. Osmanlıcı ve enderunlu iktidarının övücüleri olan bu insanları bütün bu yüzyılın hattâ XVII. yüzyıl başlarındaki büyük olayların, başkaldırma hareketlerini hep rafizi mulhid Kızılbaş olarak tanıtma yolunu tutmuşlar ve bu suretle devletin yapıcısı olan Türk toplumunun içine yuvarlandığı ekonomik bunalımın zoru ile devlet düzenini yıkmaya itilmiş olduğunu itiraza yanaşmamışlardı[2]. Halbuki bunun hiç de böyle olmadığını bugün kolayca anlamamızı olanaklı kılan delilleri ortaya koyarak tarihî gerçeği ispatlayacağız.

a) Köylü Türkmen ayaklanmasını ilk başlatanların genel olarak Kızılbaş eğilimli oldukları, ya da hiç olmazsa sünnîliğin din kurallarına pek o kadar tutkulu bulunmadıkları doğrudur. Ancak, bunları harekete getiren nedenlerin mezhep ya da tarikat bağnazlığı olmadığı, enderun iktidarı yardakçısı yazarların kayıtlarından bile kolayca anlaşılıyor. Örneğin, malları yağma ve kendileri bir hınçla parçalananlar hep hükümet mensubu kimselerdi. Eğer bu sünniliğe karşı bir Şiilik - Kızılbaşlık ayaklanması olsa idi çoğunlukta oldukları kesinlikle bilinen sünnî halk da karşı koymaya kalkar, böylece iki hasım mezhep arasında kanlı çatışmalar çıkardı. Böyle bir şeyin olduğunu gösteren hiçbir belge yoktur. Olayı bir Kızılbaş hareketi diye bize geçiren sözünü ettiğimiz çağdaş kaynaklar da böyle bir ifadede bulunmuyorlar. O halde, Şiilik - Kızılbaşlık, rafizilik - mülhidlik isyanı denen olayda böyle bağnazlığın gerektirdiği bir kavga türü olmadığına göre isyancılar Alevî - Kızılbaş Türkmenler olsa bile, çıkardıkları isyan bir mezhep ayrılığı iddiası değildir.

b) Harekete yer yer timarlı sipahilerin katıldığı da az görülmediğine

---

1 Celâlzâde, Tabakat'ül-Memâlik, Hekimoğlu Kitaplığı, yazm. Nr. 799, Vr. 296; Solakzâde, 244-266.

2 Tarih araştırıcılığının bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen İ. H. Uzunçarşılı hâlâ o zamanki Osmanlı yazarlarının bu içtenlikten uzak ve gerçeği örtbas edici görüşlerini bugün aynen aktarmakta, bu konuda Hammer'in bile gerisine düşmektedir. Bak. yazarın, Osmanlı Tarihi, c. II, s. 345 ve devamı.

göre, alevî olmadıkları bilinen bu resmî görevlilerin isyancıların içinde bulunmaları, ya da birçok resmî belgelerin gösterdiği üzere, onları el altında korumaları da gene olayın Alevî bağnazlığı olmadığına başka bir delil sayılır.

c) Bu karışıklıklarla ilgili olarak vilâyetlere yollanan fermanlar ve hükümler (Padişahın emir yazıları) olayların nedenlerini hep valilerin ve öteki ehl-i örf vb. görevlilerin halka yaptıkları zulümlere bağlıyorlardı. Bu resmî belgelerde Alevîlik iddiası biçiminde bir hareketin söz konusu edilmeyişi de ayaklanmaların vergi ağırlaşması ve memurların «salma» vb. keyfî soygunlarına karşı olduğunu ispatlıyor. Sözün kısası, Divan Hükümeti kimi zaman tehlikeli isyan biçimine dönüşen olayların asıl nedenini kendi örgütlerinde çalıştırdığı iş'erlerinin görevlerini kötüye kullanmalarında aramaktaydı. Ona bu kanıtı veren etken ayaklanmalardan önce, vilâyet, sancak ve kazalardan İstanbul'a yollanan «şikâyetname, mahzar», «kazaya defteri» vb. yazılardan ibaret bulunuyordu[1].

d) Türkiye'de bu vergi artımı ve memurların vergi toplamayı bir soygunculuk olarak kullanmalarının kabarttığı ayaklanmalar ilkönce Alevî-Türkmen halk arasında başlamış olsa bile, bunlar sünnî çiftçi halka hatta şehirlere ve kasabalara da sıçramakta gecikmemiştir. Örneğin, Halep'te mal müfettişliği yapmakta bulunan Kara Kadı adındaki kadının rüşvet yolu ile yaptığı yolsuzluklar ve görevi sayesinde yaptığı soygunlar dayanılmaz bir zulûm haline ulaştığından İstanbul'a yakınmalar yağmaya başlamış, fakat Divan'da da sözü geçen Mal Müfettişi Kadı'mn koruyucuları bulunduğundan kötülüklerinin hiçbir işlem görmemesi üzerine sabrı tükenen halk, bir cuma günü (5 Nisan 1528) Büyük Cami'de toplandıklarında Kara Kadıyı ve 9 adamını öldürmüşler, hükümet de şehir ileri gelenlerinden kimi kişileri bu kanlı olaydan sorumlu tutarak Rodos'a sürgün etmişti[2].

Görülüyor ki, ilk bayrağı Alevî eğilimli Türkmenler çekmekle beraber, belki tarikatın etkisinde bulunmalarından dolayı, bektaşî babalarına çok saygı duyan çiftçi halk kitleleri, arazi yazımında vergileri ağırlaştırmanın yarattığı hoşnutsuzluk ve hele yazım memurlarının da hiçbir itiraz din-

1 Valilerin ve adamlarının bir türlü önlerine geçilemeyen zulümleri kimi zaman padişahı ve Divan Hükümetini çileden çıkarmakta, pek ağır cezalar vermeye zorunlu kılmakta idi. Örneğin, Arnavud İskenderiye'si sancakbeyi Bali Bey'in zulüm ve irtikâbı'nın önüne geçmek mümkün olmayınca, İstanbul'dan iki çavuş yollanıp, adı geçen bey ile kethüdası ve seksen kadar adamı halkın ortasında idam olunmuşlardı. Bak. peçevî, c. I, s. 128; Müneccimbaşı, sancakbeyinin 8 adamı ile katolunduğunu söylüyor. Bak. c. III, s. 485.

2 Peçevî, s. 127; Müneccimbaşı, c. III, s. 485.

lemeyerek çok kez de halka hakaret derecesine varan azarlamaları yüzünden onlar da kendilerine büyük bildikleri babaları birlikte sürükleyerek isyan etmişler, Yavuz Sultan Selim zamanından beri sefer yoklamasında bulunmadılar ya da seferden kaçtılar diye timarları ellerinden alındığı yüzünden dirliksiz ya da Dulkadir vilâyetinde olduğu gibi yerleri yeni fetholunmuş sayılarak, sipahilikleri Osmanlılarca hükümsüz sayılarak raiyete katılıp dirlikleri hazineye alındığı için timarsız kalan Türk kökenli vilâyet sipahileri de onlara karışmaktan çekinmemişlerdir. Gene bu vergi ağırlaştırma, ya da idarecilerin soyguncu davranışları karşısında şehirlerde de kanlı karışıklıklar patlak vermiş, Rumeli geçesinde tıpkısı olaylar çıkmıştı. Anadolu'daki bu kanlı olaylarda bütün çiftçi halkın hükümete cephe aldığı şurdan da bellidir ki, Veziriazam İbrahim Paşa, Kalender isyanını bastırırken birinci karşılaşmada Anadolu Karaman, Sivas ve Dulkadir vilâyet askerleriyle dolu olan ordusu darmadağın olunca ikinci karşılaşmada Dulkadir sipahîlerine timarlarını geri vererek asîlerden ayırdığı gibi Türk halkından oluşan vilâyet askerlerini ordudan uzaklaştırmış ve isyancı güçleri bu kurnazca tedbirlerinden sonra kapukulu askerlerine kolayca yendirmişti[1].

Türkiye tarihinde ilk ve son bir olay diyebileceğimiz, nedeninin ekonomik olduğunu gerek resmî belgelerin ve gerek Osmanlı yazarlarının verdikleri bilgilerden çıkardığımız bu geniş köylü ayaklanması Vezir İbrahim Paşa tarafından kozmopolit Osmanlı-Enderun düzenliği güçlerine iyice ezdirildikten sonra da, şurada burada küçük çapta daha birkaç hareket olduysa da, bu Divan Hükümeti için önemli değildi.

2 — Çiftbozan - Levent Birikintilerinin Genel Güvenliği Sarsması

II. Bayezit'in son sıraları, hele Yavuz Sultan Selim döneminin en güçlü bildiğimiz, örneğin, 1515 sıraları büyük şehirlerin bulundukları, toprakları da verimliliğinden ötürü «Ekâbir» hükümet ileri gelenlerinin çok çok çiftlikler kurmuş bulundukları bölgeler; özellikle Balıkesir, Bursa, İzmit, Edirne, İstanbul'u kapsayan Marmara çevresi geçmişte bir benzeri yaşanmamış olan bir genel güvensizlik yaşamı geçiriyordu. Şah İsmail'in ünlü bir yenilgiye uğratmış bulunan Yavuz'un 1515 Ekimi sonlarında Balıkesir sancağı beyine ve kadılara yolladığı uzun fermanı bu adı geçen

1 Alî, age, Vr. 293; Solakzâde, s. 464-466; Peçevî c.I, s. 120-121.

yörede olan hırsızlık ve cinayetleri sayıp dökmekte ve bundan sancakbeyini ve kadıları sorumlu tutmakta idi[1].

Vilâyet yöneticilerinin ve vergi toplayıcıların çiftçi halkı soymayı huy edinmeleri ve Kanunî Süleyman'ın tarım topraklarını yeniden yazdırarak raiyyetin vergilerini ağırlaştırması, öte yandan timarlı sipahîlerin de bu yoldan gelirlerini «zevayid»iniz varmış diye beratlarındakinden fazla tutturarak bu ziyadeleri «ifraz» adı altında ellerinden alması yukarıda anlattığımız köylü ayaklanmasını doğurmuştu. Bu olaylar yalnız Osmanlı siyasî düzenliği için bir tehlike olabilirdi ve çıkış biçimi gereğinden olarak başarısı ya da başarısızlığı, doğal olarak, kısa bir süre içinde belirmek zorunda idi; nitekim öyle de olmuş, İbrahim Paşa'nın ordusu isyancı Anadolu çiftçisini kesin bir bozguna uğratarak işi kökünden kestirip atmıştı. Fakat, çiftbozanlar öyle değildi. Bunların toptan çıktıkları bir bölgeleri yoktu. Bütün Türkiye'de köylerden çoğu ergen gençler üçer beşer kişi olarak iş aramaya «gurbete» çıkıyorlar ve bu olayın görünmezliği, onun köylü Türkmen ayaklanmalarıyla ölçülemeyecek büyüklükte bir toplumsal sorun hazırlamakta bulunduğunu insan gözleminden saklıyordu. Gerçekleyin yolların güvenini bırakmayan, kervanları vuran, köy kasaba ve şehirde gözlerine kestirdikleri zenginleri öldüren, hırsızlıkların türlüsünü yapan, fuhuş, içki, kumar vb. gibi genel ahlakın çökmesinde baş etken durumunda bulunanlar hep bunlar, yani çiftbozan ya da genel deyimi ile leventler diye sözünü ettiğimiz kişilerdi. Leventlerin Osmanlı düzenliğini zaman zaman büyük siyasî bunalıma sürükleyecek bir ortamı yaratan birinci etken oldukları Şehzadelerin taht anlaşmazlığı çatışmalarında gözler önüne seriliyordu. Ancak doğrudan doğruya toplumsal düzen için, herkesi küşümlendirecek tehlikeli bir başıboş levent bolluğunun XVI. yüzyıl başlarından itibaren artageldiği, bütün Türkiye mahkemelerine yansıyan olaylardan tesbit olunduğu gibi, kaza, sancak ve vilâyet çevrelerinden İstanbul'a bu konuda yapılan yakınmala.. da Divan hükümetine bu gerçeği bütün açıklığı ile anlatacak nitelikte idi. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye'deki idare örgütlerinde ve başşehir kapalı kutusunda kalıplanmış bir biçimi ifade eden siyâsî iktidarın da düzenlilik devam ettiği sürece padişaha ve onun Divan hükümetine bunun yeli yağmuru dokunamazdı. Onun için, 1550 sıralarına kadarki sürede çiftbozan-levent artışının yarattığı huzursuzluk siyasî değil toplumsal idi,

1 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 42/1177, Vr. 24 a. (Evasıt-ı Ramazan 921); İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc. Nr. 1, Vr. 108 a.

ve bundan da hükümet idarecileri değil şehir, kasaba, köy toplulukları, bir sözcükle reaya sınıfı büyük ıstırap çekiyor idi[1]. Buraya şu önemli noktayı eklemek de gerekmektedir ki, celâlî isyanları kapsamını oluşturan binlerce olayın anlatılması sırasında açıkca gözlemleneceği üzere, hükümet örgütlerindeki ehl-i örf ve öteki iş'erlerinin kendi aralarında bozuşma ve çatışma olmaksızın, leventlerini, (çiftbozanlarını), üç-beş kişilik küçük soyguncu eşkiya çetelerini büyük gruplara dönüştürme kabiliyetleri yoktu; onun için Osmanlı hükümetinin gözünde her yanı doldurmuş haramiler olarak çok büyüttüğü boş leventler Türkiye'de halk hayatına yön veren ekonomik ve toplumsal düzeni yıkmakta bulundukları, Türkiye'yi de «Celâlî Kavgasına» elverişli bir ortama dönüştürdükleri dolayısıyla onların ancak ağır bir asayişsizlik anlamı taşıyan olaylarından en özgen olanlarını burada ayrıntılı bir biçimde anlatmak gerekli bulunmuştur[2].

II. Bayezid'in son on yılı içinde, Türkiye'nin köy hayatında ekonomik darlığın şehirlerdekinden kat kat üstün bir geçim zorluğu yaratması sonucu çiftbozanlığın alıp yürüdüğünü, bunun da Osmanlı hükümet düzenliğine boş levent birikintileri biçiminde yansıdığını, doğal olarak da böyle bir ortamda vilâyet idarecilerinin hattâ Divan hükümetinin çözmesi çok güç olan bir asayiş sorunu ortaya çıktığını yukarıda kaydetmiştik. 1500 sıralarından 1550'lere kadar olan sürenin genel toplum hayatını güvenlikten yoksun kılmış eşkıyalık, soygun, hırsızlık, fuhuş, vb. olaylarını bu araştırmamızın sınırı dışında sayarak, diğer bir eserimizde anlattığımız için burada aynı şeyleri tekrarlamıyoruz[3]. Bununla beraber, 1550'den sonrasının daha yoğunlaşmış bulunan boş levent birikintileri yok ettikleri güven ve çıkardıkları olaylar bakımından celâlî kavgasının başlangıcı ile iç içe oldukları için anlatılmaları son derece ilginç ve ayrıca zorunlu bulunmuştur.

Daha önceden ifade ettiğimiz gibi her «eşkıya-harami» ya da yol kesici grubu, tesadüflerin tanıştırdığı, kimi zaman her biri Türkiye'nin birbirine çok uzak bölgelerinden olan, üç - beş kişiden oluşuyordu. Bu «yoldaşlar» arasında soy, mezhep, din birliği de zorunlu bir koşul değildi. Türk, Kürt, Ermeni, Rum asıllı kişilerin ortaklaşa bir eşkıya birliği kurdukları çok oluyordu. Öte yandan çiftbozanlığın kaynağı Anadolu olduğu için, bunlardan

1 1559'a kadarki bu özgenlikten olaylar için bak. Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. II adlı eserimiz.

2 Yukarıda geçen «Kavgadaki eylemci gruplar» bahsine bakınız.

3 Elimizde bulunan sayısız padişah hükümleri ve kadı hüccetleri asayişsizliğin nasıl ağır bir sorun olduğu hakkında bize çok fazla bilgi vermektedir.

türeyen eşkıyalardan Rumeli'ye kadar uzanıp soygunlarını o geçede yaparak, yüklü bir para ve değerli eşya ile beri geçeye dönenler de az değildi. Şimdi burada vereceğimiz kimi eşkıyalık olayları bu söylediğimiz özgenlikleri doğrular türden örnekler olacaktır.

Anadolu'dan geçerek Rumeli'den soygun yapmak üzere eşkıya başı Ali'nin Sofya kasabasından Derviş adlı bir genç çocuğu «ayardıp» bir de «küçük kızcağız» kaçırarak sırtına «erkek sûretinde» giysi ve başına yelken lakye giydirilmiş biçimde Selânik şehrine yöneldiklerinde «yoldaş» oldukları bir yeniçeriyi dağlar arasındaki bir tekkede öldürüp bütün para, eşya, at ve silâhını alıp Selânik'e geldiklerinde adı geçen yeniçeriden soyduklarını sattıktan sonra Üsküp'e gittiler; ancak soygun için orada «bir av» bulamayınca geri Selanik'e dönüp bir kervansarayda konuk oldular. Karlıeli Sancakbeyi Bican Bey'in kethüdası Mesih ile dostluk kurarak onunla birlikte Edirne yolculuğuna çıktılar. Üç gün gittikten sonra deniz kenarı bir yerde konakladılar. Eşkıyabaşı «Kızıl Ali» ile Mesih kethüda bir yerde ve öteki eşkıyalar ile kethüdanın hizmetkârı başka bir yerde yemeğe oturmuşlardı ki Kızıl Ali'nin yoldaşları Mesih'in adamlarına çullanıp hepsini öldürdüler; bundan kethüdanın haberi bile olmadı. Hemen arkasından Kızıl Ali'nin yoldaşları kendisine Kürtçe «abarış begalim» diye seslendiler. O da «camedanda nar vardır getirin» emrini verdi. Onlar da kemendi çıkarıp Kızıl Ali'ye verdiler, hiçbir şeyden kuşkusuz oturan Mesih Kethüdanın aniden ellerini ve ayaklarını tutarak çabalamasına meydan vermediler. Kızıl Ali dostluk kurduk diye aldattığı Mesih'i boğdu. Cesedini kuma gömdükten sonra, bütün para, kıymetli eşya ve iki katır[1] soygun malı diye alıp gene yola koyuldular. Yolda bu kez daha iki kişiye raslayıp iki günlük yolculuktan sonra, yemeğe oturmuşlar, şarap içtikten sonra sarhoş olmalarından yararlanarak onları da öldürüp, eşya ve paralarını almışlardı. Bundan sonra Edirne'ye gelen Kızıl Ali ve eşkıyası birkaç gün bu şehirde kaldıktan sonra Bursa'ya doğruldular. Burada da Bursa Asesbaşısı Gök Mehmet'le karşılaşıp arkadaşlayın giderken onu da öldürme tertibine girişince sözü geçen kişi kuşkulanarak ayrıldı ve ölümden kurtulmuş oldu. Eşkıyalar Mihaliç (Karacabey) kasabasından Mustafa adlı birisini de «yoldaş» edinip, «hizmetkâr» diye yanlarına aldıktan sonra Bursa'ya gelip şehrin dışında bulunan «Çıraklı Derviş» zaviyesi (tekkesi) yanında

1 Kızıl Ali'nin Mesih Kethüdayı öldürerek aldığı katırlardan birisinin, bu soruşturma Bursa mahkemesinde yapılırken, bu şehre vergi toplamaya gelen Altı-Bölük halkından Abdulcelil'de bulunduğu ifade olunduğu halde buna ne işlem yapıldığına dair tutanakta bir kayıt yoktur.

tenha bir yerde bulunan han'a yerleştiler. Mihaliç'ten yanlarına aldıkları Mustafa'nın üzerinde bir altın bulunduğunu görünce onu da öldürmek istedilerse de bunu anlayan Mihaliç'li sözü geçen filoriyi (altını) gözlerinin önünde harcayarak umutlarını kesti. Başka bir kurban olarak da Bursa mahkemesinde hizmet eden yasakçı Muslihiddin'i seçtiler. Birlikte eşya satın aldıktan sonra, «ziyafet» bahanesiyle getirip onu da öldürmek konusunda anlaşmış bulunuyorlardı. Ayrıca, kimi zenginlerin adlarını ve evlerini tesbit ettilerdi; bu evleri basıp soygun yaparak Bursa'dan da ayrılmayı tasarlıyorlardı ki Sofya'dan ayarttıkları genç çocuk handan kaçarak mahkemeye can attı ve durumu haber verdi. Bunun üzerine şehir subaşısı (zaimi) Mehmet Çavuş ve yasakçıbaşı yeniçeri Sinan «yoldaşlarıyla» sözü geçen han'a yollanarak Kızıl Ali ve arkadaşları (ki oğlanın ellerinden kurtulmak üzere atlarını hazırlıyorlardı) mahkemeye davet olundular. Eşkıyalar bunu kesinlikle reddettiler. Ölümü yeğ bildikleri karşılığını verip hana kapandılar; sabahtan akşama kadar süren çatışma sonunda okları tükenen asiler taş, tuğla gibi şeylerle de savunduktan ve birkaç yeniçeri yaralandıktan ve kendi arkadaşlarından Kürt Hüseyin teslim olma taraflısı diye tüfekle öldürüldükten sonra, yakalandılar. Mahkemede Sofya'dan kaçırdıkları kız ve oğlanın anlattıkları yolculuklarının biçimini ve işledikleri cinayetlerini tıpkısıyla ikrar ettiler. Ayrıca reislerinden Kızıl Ali'den kimliği soruldukta «Ben Bağdat gönüllüleri çavuşuyum bazı ahkâmla (yani padişahın emri yazılarla) ol canibe mesalih (iş) için gidiyorum» demesi üzerine, eşyası yoklanmış, gerçekleyin kimi ahkâm (emir yazıları) bulunmuştu. Bunlardan birisi, Ali'nin Bağdat yeniçerilerinden olduğunu, kendisine bir gönüllü gediği emri çıkarılmış olduğu halde, halen bu göreve geçmemiş bulunduğu anlaşıldığından «düşenden» (açılandan) kanun üzere bir gönüllü gediği verile, diye yeni bir tayin emri niteliği taşıyordu[1].

Bağdat'ta bir gönüllü gediğine atandığı halde Sofya'ya niçin gittiği anlaşılamayan, arkadaşlarından Hüseyin'in de yeniçeriliğini iddia eden Kızıl Ali, Rumeli geçesinde ne arıyordu, tutanaklardan anlaşılmadığı gibi, kendisi ve arkadaşlarının suçu idamlık olmasına rağmen, böyle bir hüküm de görülmüyor. Çünkü, bilindiği üzere, yeniçeriler hakkında kadı bir karar

1 1550'den sonra Türkiye'de çok geçecek olan kanlı soygun olaylarına en tipik bir örnek diye anlattığımız bu olayın tutanakları için bak. Bursa Ş. Sc. A 45/51, Vr. 23 b, 24 Safer 958 (3.3.1551) yılgünlü ilk tutanak, ikincisi 26 Safer 958 yılgünü ile Vr. 25'te; sonuncu tutanak Vr. 26'dadır.

veremezdi; bu türlü suçluları yeniçerilere teslim edip İstanbul'a yollamak zorunda idi; cezası yeniçeri ağasınca orada verilecekti.

Kızıl Ali'nin «harami-soyguncu» grubundan çok daha güçlü o ölçüde de dehşet verici başka bir «çiftbozan - levent» eşkıyası bölüğünün Mihaliç, Manyas, Gönen ve Biga kadılıklarındaki soyguna yeliştirmeleri de gene bu sıraların eşkıyalık biçimine ilginç başka bir örnek diye gösterilir. Gene Bursa mahkemesi tutanaklarında bu olay da şöyle olup geçmiştir: Mihaliç'in (Karacabey) Danişmendli köyü çiftbozanlarından Sarıkayaoğlu Nuhuca diye tanınmış bir levent kendisine uymuş bulunan 12 levent arkadaşına başbuğ olarak varlıklı kişilerin bulunduğu kasaba ve köylere baskınlar yaparak evleri yakıp yıkmaya, yolları kesmeye başlamıştı. Mihaliç kadısı Şemsi Ahmed'in Bursa kadısına yazdığı mektupta anlattığına göre, bu Nuhuca çetesinin yarattığı korku yüzünden birçok kimseler geceleri evlerinde yatmamakta, kudreti yetenler de adam tutup gece gündüz kendilerini bekletmekteydiler[1]. Sözü geçen harami bölüğü, Edincik kadılığının Boryalı köyüne baskın yaparak buranın zengini Gazi Bey'i (altıbölük halkından bir sipahi olmalı) öldürüp, bütün para ve eşyasını kaldırdılar. Ancak Kadıköyü denen köyün yanında «Kadıderesi» denen yerde uyurlarken, Hass-ı Hümâyun Emini Sıçan lakabı ile tanınan Mustafa Çelebi hemen bastırarak çatışma sonucu Gazi Bey'den soyulan bir kısım eşyayı ellerinden kurtardığı gibi, üç levent de eline düştü. Bunlar Mihaliç'te idam olundular. Eşkıyabaşı Nuhuca kaçmayı başardı ise de aynı eşkıya Mudanya'nın Sancakbeyi Çeşmesi denen yerinde paralarının yerini söyletmek üzere beş Hıristiyanı işkence ile öldürdükten sonra yakalanarak Bursa mahkemesinde kendilerine yataklık edenlerin hep isimlerini verdikleri gibi kendilerini koruyanları, zindana düşerlerse, resmî kişilerin mektubu ve hatırları ile çok kez kurtulduklarını ibret dolu sözlerle itiraftan sonra idam olundular[2].

Bu söz konusu ettiğimiz 1551 ve sonraki yıllarda, yalnız yol ve bellerde değil, doğrudan doğruya şehirlerin içinde de korkunç bir cinayet dalgası hüküm sürüyordu. Şu yukarıki duruşmanın geçtiği Bursa mahkemesinde aynı günlerde bu koca şehrin içinde her gün işlenen birçok cinayetlerin katilleri de aranmakta ya da yakalananlar yargılanmakta idi. Örneğin Bursa'nın Yıldırım Bayezit semtinde Bimarhane (Hastahane)

1 Mahkeme tutanakları için bak. Bursa Ş. Sc. A 67/73, Vr. 359 b, 360 b, 362 b, 364 a.

2 Bu korkunç cinayetlerin duruşma ve tutanakları, Bursa Ş. Sc. A 45/51, Vr. 50 a ve 64 b; Ş. Sc. 67/73, Vr. 312, 327, 329 (Rebiyülahir Cemaziyülevvel 962 yılgünleri) bulunmaktadır.

yakınında dört ceset birden bulunmuş, birisi medrese öğrencisi olan katiller çok zor ele geçirilerek İstanbul'dan gelen bir ferman gereğince idam edilmişlerdi. Bu dört cinayet tek değildi, şehrin öteki mahallelerinde her gün birkaç cinayet kurbanının cesedine rastlanmaktaydı. Doğal olarak, bu cinayetlerin çoğu da Bursa çevresinin ünlü bahçelerinde «tabıl ve nakkare», kopuz vb. çalgıların sesleriyle insanların coştuğu içkili (hep şarap kullanılıyor) toplantılarda işleniyordu[1,2]. Edirne, İstanbul, İzmit, Balıkesir daha doğrusu büyük şehirlerin çevrelediği Marmara ve Ege Bölgeleri de tıpkı Bursa gibi aynı can ve mal güvensizliği içinde her gün cinayetlere tanık olmaya sanki alışmışlardı[3]. Şurda burdaki soygunları yapan ya da gözlerine kestirdiklerinin elinden zorla parasını değerli eşyasını alan, ufak bir karşı koymada insanı hemencecik orada öldürmekten çekinmeyen zorbalar arasında küçük timarlı sipahîlere de az rastlanmıyordu. Örneğin, 1555 Martında Karacabey'e bağlı Karaağaç köyü yakınında Aslancı Derviş Ali bin Muhammed adındaki Arap, arkadaşları yedeklerinde arslanları olduğu halde giderlerken, Seferoğlu timarlı sipahî Emre birkaç kişilik «haramî» (soyguncu) grubu ile üzerlerine çullanıp arslanlardan ikisini yaraladıktan sonra, arslancıların da ellerini bağlayıp belirsiz bir yere götürürken kalabalık bir yolcu kafilesi karşılarına çıkınca arslancı Arap ağlamaya ve bağırmaya başlamış ve yolcular kendisini kurtarmışlardı. Sipahi Emre yaralı arslanların ölmesi halinde iki bin akçe tazminat vermeyi kabul etti. Gene de, iş mahkemeye getirildiğinde, o yakınlardan gelen çok şikâyetçiler Emre ve arkadaşlarının haramiliği kendilerine iş edindiklerini ileri sürerek ortadan kaldırılmalarını istediler ve sanıklar hapsolundu[3]. Bu yörenin kapsamına giren Biga ve komşusu kadılıklarda epeyden beri Yanık Hasan da leventlerle etrafa korku salmış ve kendisiyle eşkıyasa birer birer ele geçip idam olunmuştu.

Gene bu sıralarda İstanbul'dan Selânik ve Filibe doğrultularına bakıldığında buralardaki asayişsizliğin korkunçluğu Bursa-Balıkesir yöresinden hiç de geri değildi. Edirne kadısının 1556'da Divan'a yolladığı sicil suretinde kaydolunmuş olaylar bunu ifade ediyordu. Gerçekleyin,

1 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 42/1189, Vr. 225 (Evail-i Rebiyülahir 957 yılgünlü hükmü hümâyun); Aynı yer, Vr. 129 b. (Karasi sancağı kadılarına 10 Cemaziyülevvel 957 yılgünlü hükmü hümâyun); H. T. Dağlıoğlu, X. Hicret Asrında Balıkesir, Kaynak Dergisi, sayı 54, vesika 1, 9 Zilhicce 961 yılgünlü hükm-ü hümâyun.

2 Bursa Ş. Sc. 67/73, Vr. 348, 358, 375.

3 Başbakanlık Arş., Mühimme Defteri Nr. 2, s. 45.

sözü geçen kadının raporu bu büyük şehirde Bursa'dakinin tıpkısı olarak, bir sürü cinayetler işlenmekte, kimi köylerin halkı ile silâhlı birtakım baskıncı eşkıyalar arasında çarpışmalar eksik olmamakta idi[1]. Türkiye'nin öteki bölgelerinde de durum düzgün değildi. Örneğin, Adana, Sis, Dulkadir, Karsı, Azir ve Bakras çevrelerinde Pir Ahmet ve Bende adlı kişilerin kurduğu iki güçlü çete grubu bir süre bütün o bölgeyi korku içinde bırakmışlar, İstanbul'dan bu eşkıyaların kovuşturulması emrinin verilmesi üzerine Dulkadir beylerbeyisi harekete geçince eşkıyabaşı Bende, Niğde Kalesi'nde tutuklanmış, Pir Ahmet ise Erzurum'a kaçmışsa da orada yakayı ele vermiş, ancak zindancı ya da öteki idarecilerin rüşvet düşkünlüğü sayesinde ikisi de hapisten kaçmayı başarmışlardı. Sonunda güne 1556 sıralarındaki bu ünlü eşkıyaları oralarda ikinci kez yeliştirmeye başladıklarında gene ele geçerek hepsi idam olundulardı. Adana ve Tarsus yöresinde öteki bir ünlü eşkıya Arap Hacısı'nın grubu idi. Adana Beyi Piri Paşa'nın yazdığına göre, Arap Hacısı grubunun ortadan kaldırılması için gelen emir üzerine bu kişi adamları ile ele girip idam olundular. Yalnız bunların ünlü «yoldaşlarından» olup kaçmayı başaran Mustafa yeni bir grup kurdu. Halktan Sinan adlı biri kendi akrabalarıyla harekete geçerek bu eşkıyayı da o temizledi[2].

İşte Türkiye'nin 1555 ve 1556 sıralarındaki acıklı durumunu burada örneklerini verdiğimiz «eşkıya-haramîlik» olaylarının devleti aciz bırakacak çapta genişlediği bir gerçek olarak belirtmiş bulunuyoruz[3].

Eşkıyalık-Haramîlik için üç beş kişi bulup onların geçimlerini üzerine alacak güce sahip kişilerin çoğalması, Türkiye'nin her yerinde özellikle Marmara-Ege bölgelerinde hiç şüphesiz her yerdekinden çok ağır bir güvensizlik sürdürmekteydi. Gerçekleyin, buralardan İstanbul'a yollanan yakınmalar, sancakbeyleri ve kadıların kazaya defteri ve mahzarlar vb., Başşehirden de sancak ve kazlara yollanan ferman ve hükm-i hümayunlar, mahkemelere her gün dolup gelen suçlulara ait ceza davaları Türkiye'nin nasıl bir hızla sosyal karışıklığa girmekte bulunduğu ortaya koymaktadır[4].

Kanunî Süleyman'ın iki Şehzadesi arasında taht'a geçme kavgasının

---

1 Bursa Ş. Sc. A 67/73, Vr. 364 a. Kadı Şemsi Ahmed'in sözü geçen 26 Cemaziyülahir 962 (18. 5. 1555) yılgünlü mektubu.

2 Mühimme Def. Nr. 2, s. 188-191. (Pirî Paşa, Mustafa'yı öldürüp eşkıyasını dağıtan Sinan'a mükâfat olarak timar verilmesini teklif ediyordu).

3 Mühimme, Nr. 2, s. 29.

4 Şehzade Mustafa'nın Anadolu'da babasına karşı taht kavgası çıkarmaya kalktığı ortam bu idi.

Anadolu'da Selim'i tutan kapukulları ile Bayezid'i tutan çiftbozan-levent ve timarlı sipahîlerin kanlı çatışmaya kadar vardırdıkları 1558-1559 sıralarında, eşkıyalık-haramîlik gene başta Marmara çevreleri olmak üzere bütün Türkiye'de önüne geçilmez biçimde artmış ve güçlenmiş bulunuyordu. Şehirde, köyde, yazıda ve yabanda insanları soymak, mallarını yağma etmek, bu amaçta gerekirse hesapsız kitapsız biçimde canlara kıymak için pek çok eşkıya grupları dolaşıp durmakta idiler. 1559 baharında Murad Bey adında bir yeniçeri bir gemi yüklü malını Mihaliç kıyılarına yanaştırdığında Bursa-Balıkesir çevrelerinden birikme kalabalık bir eşkıya grubunun baskınına uğrayıp her şeyi yağma olmuştu[1]. Gene bu yıllarda Balıkesir, Çanakkale, Bandırma, Bergama yanlarında da küme küme levendler dolaşıyordu. Örneğin, Ezine kadısı Mehmed İstanbul'a yolladığı mektubunda kimi timarlı sipahilerin de adı geçen 30 kişilik bir levent grubu hakkında ilginç bilgi vermekteydi. Sözü geçen yazıya göre, bu grup Tırhala kazasının Bakırovası denen yerinden Kamer adında bir kadını çekip yanlarına alarak dağa çıkmışlar, sonra Balye kazasına girip onun kılavuzluğu ile o çevrede üç yıl türlü soygun vb. fesatlar yaptıktan sonra, adı geçen kadını, Biga sipahilerinden kimisinin şahitlikleri ile kendi aralarında Akbaş köyünden Hızır adında bir kimseye nikâh etmişlerdi[2].

Üsküdar Mahkemesinde yargılama konusu olan bir hırsızlık dolayısıyla bura şubaşısı (zaimi) Yakup Bey'in sanık olarak getirdiği Bayburtlu Hüseyin oğlu Mehmet'in adı geçen mahkeme tutanaklarına geçen şu ifadesi de, başta bir levent-çiftbozan grupunun kanlı serüvenini ayrıntıları ile açıklamıştır. Üsküdar iskelesine bitişik «Yenihan»da başbuğlarının emri ile gece zencirli iki yular çalarken yakalanan bu sanık kendisini içlerine alan 15 20 kişilik bir soyguncu grup'un Sandıklı'dan Üsküdar'a gelene kadarki yaptıklarını şöyle anlatmıştır:

Grubun Abdullah oğlu Ferhat (Dönme), Osmanoğlu Bali ve Abdullahoğlu (dönme) Hasan «Sandıklı Ovası'ndan» Yakup Çavuş'un adamları olup, bu sanığı yolda gruptan Hüsrev ayartmış,

1 Hepsi de Hıristiyan çocuğu kökenli olan Yeniçerilerde bu olayda adı geçenler için Bursa mahkemesi tutanağında «bey» unvanı kullanılmasının nedeni anlaşılamıyor. Çünkü doğrusu «beşe» sözcüğünün kullanılması idi. Sözü geçen «bey» deyimi ise Kapukulu süvarilerine söyleniyordu. Bak. Bursa Ş. Sc. A 78/91, Vr. 17.

2 Mühimme 3, s. 165; Yanlarında çoğu zaman kaçırılmış genç erkek çocukları ya da onlar gibi giydirilmiş kız ve kadın da bulunduran eşkıya gruplarına Kanunî döneminin özellikle son 15 yılı içinde timarlı sipahilerin de karışıkları birçoğunun ise bunlara destek oldukları dikkati çekiyor.

Afyonkarahisarı'na gelmişler, kervansarayda bir ay kalmışlardı. Kendileri 15 kişi idiler. Arkadaşlarından Timur ve Ağabey adında olanları her gün doğan avına gidiyor gibi çıkıp, akşama çuha, şalvar ve öteki soygun eşyası ile dönerlerdi. Sonra «yoldaşları anda kalup» bunlar Sandıklı Ovası'nda Emirhisar köyüne gittiler; Yakup Çavuş'un yanında iki ay kendi hallerine oturdular. Sonra Yakup Çavuş ile İstanbul'a hareket ettiklerinde Çavuş iki gün yolculuktan sonra geri Emirhisar'a döndü. Köprülühisar'da Afyonkarahisar'dan gelen öteki «yoldaşları» ile birleşip İznik'e yaklaştıklarında Balîdağ'da bir adam öldürüp şalvarını ve atını aldılar ve İznik'e geldiler. Bir gece geçirdik sonra 6 kişi gene yola çıkıp ötekileri kasabada kaldılar. Bu kez Ferhat yolda bir adam öldürüp şalvarı ile kaftanını aldı. Üsküdar'a geldiklerinde sanığın arkadaşı altı kişi gizlice söyleşüp giceleri gidiyorlar, birçok eşya ile dönüyorlar ve bunları İstanbul'a geçirerek satıyorlardı. Bayburtlu Mehmet ifadesinde sekiz aydır kendileri ile birlikte olduğunu Üsküdar'a geleli beş gece olduğunu söylemesine karşılık, Yakup Çavuş'un adamları olduğu ortaya çıkan asıl baş soyguncular, Mehmet'in İstanbul'a hareketten üç gün önce kendilerine katıldığını ileri sürdüler. Fakat o eşyalarını, ellerindeki nacakları gayet iyi tanıyarak yalanlarını ortaya koydu ve hepsi de tutuklandılar[1].

Marmara Bölgesi'nin en karışık yerlerinden birisi de İznik - Adapazarı - Bolu çizgisi yanlarına düşen Akya, Taraklı, Göynük, Alaca, Düzce çevreleri idi. İstanbul'dan Doğuya giden en önemli devlet yolunun geçtiği bu yerlerde sık sık yollar kesiliyor, hükümet postaları baskına uğrayıp kan dökülüyordu. Onun için Bolu ve İzmit Sancakbeylerinin asayişle görevli güçleri yetersiz görüldüğünden Kanunî Süleyman ünlü seferine başladığından beri bu sözünü ettiğimiz korkulu çevreye, eski sancakbeylerinden birisini muhafız (dirlik ve düzenlik koruyucu) atamayı huy edinmişti. Aynı görev için buraya bekitilen eski Hatvan sancakbeyi Mehmet, 1559 yazında hükümete yolladığı mektupta, eşkıyalık ve soygunları yapanların bu yörede yaşayan Yörükler olduğunu, kadıların ve onların naiplerinin de Yörüklerle işbirliği yaptıklarını, evler basıp adamları öldüren suçluları koruduklarını ileri sürüyordu. Bu durumun araştırılması ve sorumluların suç derecesine göre idam bile edilebilmeleri yetkisi ile müfettiş olarak eski Ankara kadısı Emirşah yanında birkaç çavuş ile adları geçen kadılıklara yollandı. Müfettiş kadıya verilen emirde, çıkan olaylarda eli

1 Mühimme 3, s. 78, 102, 179.

olanların ya da bu gibilerine yataklık edenlerin, herkesin mahkemede dürüstlüğüne dair kefili alınmış olduğuna göre, eşkıyalık ve fesatlık yapan kişiler mahkemelerde kayıtlı kefillerinin sorguya çekilmesi, medrese öğrencilerinin de bu tür fesatlara karışıp karışmadıklarının tesbiti gerektiği bildiriliyordu. Kısa bir süre sonra Emirşah gene Ankara kadılığına yollanarak yerine Kandıra kadısı verildi. Aynı sıralarda Çorum sancakbeyi de Divan'a yolladığı şikâyetinde bu ilde «hırsız ve haramilerin» pek yoğun bulundukları herkesçe bilinmekte olduğunu ifade ile eşkıya ve suçlular kovuşturulduklarında öte sancaklara kaçtıklarını ileri sürerek, oralarda da kovuşturması için yetki istemekteydi[1].

1560'ta bunu benzer bir mektup da Bursa sancağı beyinden geliyordu. O da suçlu ve sanıkları ele geçirmeyişini «serbest» topraklar durumunda olan geniş köy gruplarını kapsayan sultan vakıflarının, has ve zeametlerin varlığına bağlamaktaydı. Gerçekleyin bilindiği üzere vakıf ve yıllık geliri 20 bin akçeden yukarı dirlik köylerinin teşkil ettikleri yerler sancakbeylerinin subaşılarına ve öteki asayişçi ehl-i örf'e kapalı olduklarından, suçlular kovuşturmaya uğradıklarında böyle yerlerde girip, yakalarını subaşılardan kolayca kurtarabiliyorlardı. Çünkü, sancakbeyinin iddiasına göre, vakıf ve öteki serbest dirlik yerlerinin idarecileri kendilerine bu biçimde sığınan kimselerden veya akrabalarından para sızdırarak onları salıvermekte idiler. Bu yüzden eşkıya ve fesatçılar durmadan artıyor, cinayet ve soygunlar önlenemiyordu. Bu yakınmaya verilen cevapta, Bursa sancağında «Şehzade Selim Han»ın adamlarından ve görevli subaşılarından gayrı kimsenin zincir taşımayacağı, idam ve öteki ağır ceza ve para cezasını gerektirir suç işleyenlerin sancakbeyi subaşılarına ya da Selim Han'ın adamlarına teslim edilmesi, bunu dinlemeyip suçluları koruyan, ya da yetkileri olmadığı halde onlara kendileri işlem yapmaya kalkanların cezalandırılacağı bildirilmişti[2].

Bursa valisinin sancağındaki zor durumundan pek yakındığı bu 1560

1 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc. 22, Vr. 21 b (Evaili Rebiyülevvel 968 yılgünlü tutanak).

2 Bursa Ş. Sc. A 78/91, Vr. 177 b (Evahir-i cemaziyülahir 967). H.T. Dağlıoğlu, XVI, asırda Bursa, Vesika 16. (27 Cemaziyülahir 967, 25.3.1560). Bu sırada Manisa Valisi bulunan Şehzade Selim'in adamları Bursa'da ne arıyorlardı diye düşünülecektir. Bilindiği üzere asayiş hizmetlerinden bu görevi yapanlar büyük kazanç sağlarlardı. Çünkü «cerime, kan resmi» gibi mahkûmun ödeyeceği ceza paraları kendilerine ait idi. İşte Selim yalnız buraya değil daha birçok sancaklara asayişi sözde yoluna koyucu adamlar yollayarak büyük paralar toplamakta ve sarayının geniş masraflarını böyle karşılamaktaydı. Yarının padişahı olacak bu şehzade hakkında merkeze yapılan yakınmalara karşı ihtiyar baba hiçbir şey söylemiyordu.

yılında Türkiye'nin hemen her tarafı yoğun bir eşkıyalık ve soyguna alan oluyor, şehirlerde açıktan açığa cinayet, hırsızlık, ırza geçme gibi olaylar korkusuzca yapılıyordu. Haki ve Suhrap adlı eşkıya başbuğları Budaközü Kazasında 20 - 30 atlı ile yeliştirmekte olup yakalanmaları için Kırşehir valisi Memiş Bey'e emir veriliyordu. Amasya Beyine ve kadısına 1 Mart 1560 yılgünlü padişah emrinde bildirildiğine göre Çungar'da Feridun adındaki bir iş'eri (resmî görevli kişi) «bir nice yoldaşları ile» dolaşıp halkı soymakta idi[1]. Bigadiç, Sındırgı ve Bursa bölgesinde dolaşan eşkıya bölüklerinden en azılı 12 kişi azap tesliminden dönmekte olan Gördes ve Kavacık kadılarının yollarını keserek öldürmüşler, dört de sipahi soymuşlardı. Bunun üzerine bütün o çevreye Bursa Beyi teftişe yollandı ise de eşkıyalar hep Sındırgı dağlık bölgesine çekildiklerinden boş döndü ve sonra sefere memur olunca oralar gene karıştı. Hükümet de ancak «il erleri»ni kovuşturmaya yollamakla yetindi. Bursa'dan Samanlı'ya (Gemlik'e karşı olan kıyıda) giden yollar, yani, bütün İzmit - Yalova - Mudanya - Bandırma yöreleri eşkıya elinde kaldığından yolculuğun durduğundan yakınılması üzerine İznik ve Yalova kadılıklarına «il erleri» ile üzerlerine gidilmesi emrolundu. Canik Beyinden gelen mektupta da bu sancakta sürüp giden fesat ve soygundan fesatçıların özellikle kadılardan haraç almayı huy edinmeleriyle birçok kadıların görevden vazgeçip geri döndüklerinden söz ediliyordu. Aynı bey yolladığı başka bir mektupta Veyis, Budak - Süleyman ve Şahveli adındaki hırsızların Bozok'un (Yozgat'ın) Alibeyli köyünden 14 kişi öldürüp bu kez de Canik'in Kavak kazasına geldiklerinde çatışma ile ele geçirilip idam olunduklarını, ayrıca, Mahmud ve Nasuh adlı iki medrese öğrencisinin tutuklandığını haber verdi. Hemen her yörede böylece soyguncu hayatı sürenler içinde timarlı sipahilere de raslanmıyor değildi[2].

Ayrıca, Rumeli geçesinden, özellikle Arnavutluk'tan ekâbir çiftliklerinde ucuza çalıştırılmak üzere kimi gemi reislerinin Marmara'yı aşırıp İzmit - Bursa Balıkesir bölgelerine bırakılan «kefere» leventler ya da «Arnavut keferesi» sözü geçen çiftliklere dayanarak kimi kere de işsiz kaldıkları için böyleleri de eşkıyalığa ve soyguna başlıyorlardı ve halk

---

1 Bu biçimde bir çiftbozan-levent grubu resmî sıfatlı birisinin emrinde harekete geçmiş ise artık böylesine «celâlî» adı verilecektir.

2 Mühimme 3, s. 282, 372, 422, 440. Mühimme 4, s. 50; H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 24, 26, 41. Aynı yazar, Kaynak Dergisi, X. Hicret Asrında Balıkesir, Ves. 2.

bunlardan da yakınmakta idi. Hükümet gemi reislerine bunları Anadolu'ya geçirmeyi sözde yasaklamış olmakla beraber pek dinleyen de yoktu[1].

Kanunî Süleyman saltanatının sonuna doğru yaklaşıldığı yıllarda özellikle Şehzade Bayezid'in çıkardığı taht kavgası olayını hükümetin güçlükle bastırmasından sonraki dönemde Türkiye'de artık içinden çıkılmaz bir anarşi yaşantısı sürüp gitmekteydi. Vilâyetlerden bunu doğrular biçimde raporlar gelip duruyordu. Bütün Marmara ve Ege çevreleri eşkıyalık, soygun ve cinayetlerin çokluğu bakımından birinci sırada geliyordu. Öldürülen insanların cesetlerine insanlar tavuk ölüsü görür gibi alışmışlardı[2].

Doğal olarak cinayetlerin çoğu soygun için işleniyordu. 1563 yılı Ağustosunda Bursa'ya yakın Bademli köyünde büyük yolun orta yerinde üç Yahudi tüccar Veli ve Ali adlı kişiler ve yardımcılarınca öldürülerek malları yağma olundu; bütün baskılara rağmen kimse olayı aydınlatıcı bilgi vermiyordu. Nihayet Çağrışan köyü halkı katilleri ele verdiler. Suçluların başı hemen idam olundu[3]. Karasi (Balıkesir) Sancağında durum çok kötüleşti. Bütün kadılıkların her yanında «hırsız ve haramiler» yollarda ve bellerde yakaladıkları yolcuları soyup kendilerini korkusuzca öldürüyorlardı. Resmî görevliler bile bu felakete uğramakta idiler. Örneğin Edremit kadılığında Hasan Subaşı eşkıyalarca soyulduktan başka öldürüldü de. Bunun üzerine Balıkesir sancağı Beyi teftişe memur oldu. İstanbul'dan Cafer Çavuş da valinin yanına yetki mübaşiri (yardımcı) verildi. Kadılar, zaimler, sipahiler, il erleri de yardımla görevlendirildi. Katillerden kimisi yakalandıktan sonra, yalnız Edremit'te değil, bütün Balıkesir kazalarında geniş bir arama tarama da yapılacaktı. Kendisine verilen emirde «örf-ü mâruf»a yani her türlü işkence ve dayak'a baş vurarak sancaktaki bütün eşkıya ve katilleri bulması, zencire vurması, içlerinde sipahi olanlarını İstanbul'a yollayıp ötekilerini kadı hükmü ile yerlerinde idam ya da başka ağır cezalara çarptırması bildirilmekteydi. Bu kovuşturmada Hasan Subaşı'nın katilleri yakayı ele verdilerse de, eşkıyalık ve soygunun azalması söz konusu değildi[4]. Çanakkale'nin Rumeli geçesinde Malkar ve çevresi de aynı biçimde cinayetlerin geçtiği yerden idi. Anadolu'nun pek çok yerlerinden, özellikle İstanbul'dan

1 Mühimme 3, s. 422.

2 Bütün bu oluntular hazırlamakta bulunduğumuz «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. III'te belgesel olarak incelenecektir.

3 Bursa Ş. Sc., A 84/98, Vr. 11b ve 12 b.

4 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc., 42/1187, Vr. 72 a ve 72 b. (Karasi beyine evahir-i zilhicce 917 yılgünlü ferman).

Yeşilırmak Erzurum İran yolu yanları, örneğin Çerkeş, Kurşunlu yöreleri her gün yolların kesildiği, evlere girildiği, malı soyguna uğrayan kişilerin çoğu kez öldürüldüğü yerlerdi[1]. Devlet hazinesine ait paraları taşıyan ya da toplayıcı durumunda bulunan resmî kişiler de soyulmaktan, bu uğurda da hayatlarını kaybetmekten kurtulmuş değillerdi. 1564'te Mamuriye Kalesi yeniçerilerine ulûfelerini götürmekte olan kendi arkadaşları birkaç yeniçeri Afyonkarahisarı ile Akviran köyü arasında öldürülerek ulûfe paraları kaybolduğunda uzun araştırmalardan, birçok kişilerin sanık olarak zindanlarda tutuklu bulundurulmasından sonra, nihayet, Diyarbakır'dan Yelkenci Kasım, Köpekkıranoğlu Kasap, Öküz Murad adlı ermeni ve arkadaşlarından oluşan 12 kişilik bir eşkıya grubunun bu işi yaptıkları anlaşılabildi. Aynı yıl gene para ya da başka kıymetli mal taşıyan başka yeniçeri, mültezim (götürü vergi toplayıcı) vb. resmî görevliler de öldürüldüler[2].

Önemli ticaret yollarının kesiştiği bir yer olması yüzünden çok soyguncular çeken Karahisarısahip (Afyon) çevresinde aynı yıl bir tüccar kafilesinin öldürülüp mallarının yağma olunması üzerine kovuşturmada katillerin Diyarbakır'da ele geçirilerek ifadeleri alındığında, XVI. yüzyıl çiftbozan - levent birikintilerinin özgenliğini çok iyi anlatan ilginç bilgi vermişlerdir. Diyarbakırlı Haydar, ve arkadaşlarından kendisinin ele verdiği Hıristiyan (Ermeni ve Süryani) arkadaşları, Diyarbakır Beylerbeyisine bu hayli kalabalık eşkıya-soyguncu çetenin nasıl oluştuğunu şöyle anlatıyorlar: Önce Kulp Kadılığından ve Diyarbakır yöresinden zimmi (Hıristiyan) leventler harekete geçiyorlar. Ergani'de bir keşişin evine misafir olduklarında, yukarıda adı geçen Haydar başka bir Ermeni arkadaşı ile gelip bunlara katılıyor. Sivas Tokat Amasya Çorum Ankara Eskişehir yoluyla Afyonkarahisar'ına gelirken yolda kendilerine Mehmed, Ali Bali, Hidayet adlı Müslüman ve adları sayılan daha birçok Hıristiyan leventler katılarak Müslüman - Hıristiyan karması güçlü bir soyguncu çete bölüğü kurulmuş oluyor. Bu arada çeteye «Rumelli» olanlar da girmişler ve Bursa'dan gelirken «bezirgânlara» rastladıklarını böylece soyguncular için iyi bir «av» bulunmuş olduğunu bu Rumelliler haber vermiş. Bunun üzerine soyguncu bölüğü tüccarları bularak izlemeye başlamışlar, Akşehir'den sonra bir kervansaraya yaklaşırken, ani bir baskınla kimisini «kendirle» boğmuşlar ve kimisini de «tokmak» darbesi ile öldürmüşlerdir. Diyarbakır Beylerbeyisi mektubunda şunu da ekliyor ki, Haydar'ın ele

1 Mühimme 6, s. 610, 615.
2 Aynı Mühm., s. 85, 469, 633; Mühimme 5, s. 8 (20 Muharrem 973 yılgünlü emir).

verdiği Ermenilere «size örf olur» (yani işkence edilir) dendiğinde de gerçeği söylemeyip, ancak serbest bırakılacakları yemin ile söz verilince, bunları anlatmışlar, «zimmiler zebun oldukları için» tüccarlardan alınan pek çok para ve maldan onlara az pay vermişlerdi[1].

Şehzade Selim'in cürüm ve cinayet'e kesilen paralardan masraflarına gelir sağlamak için «mübaşirler - eşkıya ve soyguncu kovuşturmaya adamlar yolladığı yerlerden Hamit'te Bostan adlı birisinin bölüğü dolaşmakta idi. Ve nahiyet yakayı ele vermişti[2].

Eşkıyalık ve soygunu her biri Türkiye'nin bir bucağından gelip buluşmuş leventler (yoldaşlar) birliği kendilerine iş edinmiş olmakla beraber, kimi kez bir köy topluluğunun ya da etnik cemaatın eşkıyalığı huy edindikleri görülmüyor değildi. Örneğin, Ankara - Çankırı arasında bulunan Kilise köyü halkının böyle olduğundan yakınıldığı gibi, Trabzon Sancağında oturan «Kazancık» diye anılmış bir cemaat'ten de birçok kişilerin eşkıyalığı iş edinip, Karahisar ve Sivas çevrelerine kadar uzanarak, köyleri bastıkları, böylece geçimlerini bu yoldan sağladıkları, bunun bir gereği olarak da hiçbir yerde doğru dürüst oturmayıp hep dolaştıkları Trabzon sancakbeyince mektupla İstanbul'a bildirilmişti. Hamit, Isparta ve Aglasun kadıları da o bölgede aynı biçimde eşkıyalık eden «Karaözlü» ve «Kâfiryiğitli» cemaatlerinin yaylaga çıktıklarında eşkıyalık ve hırsızlığa başlayıp o çevreyi huzursuz ettiklerini haber vermişler, hükümet de üzerlerine bir ağa komutasında bölük gitmesini emretmiş, ancak, askerlerin halka ve eşkıyanın ailelerine zulm etmesine hiç izin verilmemesini istemişti[3].

Türkiye'nin her yanında kadıların, sancakbeylerinin ve öteki yetkililerin hükümete yolladıkları raporlar, halkın yakınmalarını yansıtan mektuplar 1565'te de eşkıyalık, soygun, hırsızlık vb. olayların ve bu yüzden işlenen cinayetlerin gittikçe arttığını gösteriyordu. Bolu Beyinin böyle türden bir mektubunda, bu sancakta pek çok eşkıya, hırsız bulunduğunu, bunların kul, davar gibi şeyleri çalarak, altı ay bir yerde topladıktan sonra hepsini birden Karaman vilâyetine götürüp ordaki ortakları aracılığı ile at, katır vb. ile değiştikten sonra geri Bolu'ya satmaya getirdiklerini, bunları yakalamak üzere kendisine yardım etmeleri emrolunan il erleri ve timarlı

1 Mühimme 5, s. 397 (Diyarbakır Beylerbeyisine 17 Şaban 972 - 20 Mart 1565 yılgünlü padişah hükmü).
2 H. T. Dağlıoğlu, Ün dergisi, c. 4, sayı 43 ve 44, Ves. 10, 11.
3 Mühimme, 5, s. 71 ve 512; H.T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi, Sayı 43, 44 Ves. 6 ve 12 (Karaözlü ve kâfir yiğitli cemaatlerinin kimlikleri bir belgede Arap, başka bir belgede ise Yörük olarak geçiyor).

sipahilerin bu görevlerini yapamadıklarından başka, yakalanıp zindana atılanları da sipahilerin kurtardıklarını haber veriyordu. Hatta birçok sipahilerin kendileri hırsızlar arasında idiler. Eşkıyalarla yiyip içip zevk ediyorlar ve buna karşıt onları ele vermiyorlar ve koruyorlardı[1]. Bütün bölgelerden gelen haberlerden buna benzer şeylerin günlük olaylar halinde olup geçmekte bulunduğu öğrenilmekteydi. İçel sancakbeyi yolladığı mektupta Siyak Mehmet, Karakasımoğulları ve Kızıl Alioğulları diye adlandırılan «hırsızların» her biri yanında «beşer onar yoldaşları olup» yollarda ve bellerde soygun yaptıklarını cinayetler işlediklerini, kimi sipahîlerin de kendilerini koruyup onlara yataklık da ettiklerini, arazi dağlık olduğundan yakalanamadıklarını bildirmekteydi. Urfa Sancakbeyi, o çevre kasaba ve köylerinin soyguncu (haramî) yatağı olduğunu yazdığı gibi, Diyarbakır, Erzurum ve Erzincan'da da durumun bunun tıpkısı bulunduğu, Çet bölüklerinin güven bırakmadığı, beylerbeyine yollanan bir padişah hükmünde önemle duyurulup kovuşturma yapması istenmişti. Denizli (Lazkiye) ile Hamit arasında, başına bir sürü soyguncu toplayan Hüseyin Kali adlı bir levent yedi sekiz kişi öldürmüş ve bezirgânlara günlerini kara etmiş bulunuyordu, Teke'de (Antalya) Kulaksızoğlu Mehmet büyük fesatlar çıkarmaktaydı. İzmit, Bursa ve Marmara'nın güneyi ve güneydoğusu eşkıya bölüklerinin at oynattıkları yerlerdi. Her gün birkaç soygun oluyor, hele sayısız cinayet işleniyor, şuraya buraya atılan cesetlerin suçluları da çoğuncası bulunamıyordu. Bu durumda hükümet her sancağa kimi zaman da bir bölgeye «eşkıya ve ehl-i fesat teftişi için» geniş yetkisi olan müfettişler görevlendirmekten başka yol bulamamaktaydı. Örneğin bu söz konusu ettiğimiz 1565 yılgününde Bursa Sancakbeyi Abdurrahman, Bursa ve izmit'ten Bozhöyük'e kadar olan geniş bir bölgenin taranmasına ve bulduğu eşkıya ve fesatçıların «hakkından gelmeye yetkili» kılındığı gibi, Yenişehir Sancağı Beyi Bayezid de bütün Karaman Vilâyetinin «mehayif teftişine» yollanmıştı. Kanunî Süleyman'ın 1566 seferinde aynı vilâyete Kayseri Sancakbeyi'ni muhafız bırakmıştı[2]. Bu sözünü ettiğimiz bölge, bir de ekâbir çiftliklerinin ırgat, çoban, işçi ihtiyacını ucuz yoldan karşılama istekleri nedeniyle Rumeli'den akın eden «kâfir leventleri»nden çekmekte idi ve halkın sürekli yakınmaları üzerine öte yakadan Anadolu'ya «kâfir ırgatları» geçirilmesi yasaklanmış olmasına rağmen bir türlü engellenemiyor idi[3].

---

1 Mühimme 5, s. 246 (12 Cemaziyülevvel 973-4. XII. 1565 yılgünlü padişah hükmü).
2 Mühimme 5, s. 114, 195, 301; H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa. Ves. 44, 45, 47; Mühimme 6, s. 487.
3 Mühimme 5, s. 98.

Güneydoğu Anadolu da eşkıyadan az çekiyor değildi. Örneğin, Hıssınmansur Aleybeyi'nin zeamet sahibi bir sipahî olan Hızır, «sekiz yoldaşı» ile İstanbul'a gelirken Maraş vilâyetinin Yeniil kadılığında Çelebioğlu Uğurlu ve Okçuoğlu Çelebi ve on kişilik eşkıya yoldaşlarınca öldürüldüklerinde katiller yakalanıp zincire vurulmak suretiyle götürülürken altmış kişi subaşıların yolunu keserek tutukluları kurtarmışlardı[1]. Erzurum Beylerbeyi'ne yollanan bir padişah hükmünden anlaşıldığına göre, Diyarbakır'da ele geçen bir eşkıyabaşı, sorgusunda biri zımmî (Hıristiyan reaya) olan soygun arkadaşları Erzurum'da çarşı kişilerinden idiler.

Rumeli geçesinde de levent yeliştirmeleri ve soygun yok değildi. Kimi bölgelerdeki durum, Bursa yöresindekine benziyordu. Örneğin, Kızılağaç kadısının İstanbul'a gönderdiği şikâyet yazısında belirttiğine göre, kendi kazasında evler basılıp, adamlar öldüğü gibi, Zağrep, Yanbolu, Çirmen kadılıklarında kimi ünlü leventler eşkıyalığı iş edinmişlerdi. Eski Zağrap'ta Gümlüoğulları diye anılan Pirî ve Şaban, Anadolulu Kara ve Divane Memi soygun çetesinin başı idiler. Oraya bu gibilerini kovuşturmaya yollanan (mübaşir atanan) zaim yani subaşı, bunları yakalayıp tutukladığında zindancı kendilerine açıktan yardım ederek hapisten kaçırmıştı. Timarlı sipahîler de eşkıyalara destek olduklarından, hükümetin bu konudaki uğraşısı sonuçsuz kalmakta idi. Bu durumda gerekli tedbirler almakta geç kalınırsa büyük bir levent kitlesinin başkaldırmasına tanık olunacağı gerçek gibiydi. Artık reayaya dirlik kalmamış, celepler korku içinde koyun tedarikinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Hiç kimse yarınından ve güvenirinden umutlu değildi[2].

Sonraki yıllarda da Rumeli'nin eşkıyalıktan çektiği Anadolu'dakinden az değildi ve halk kadılar ve öteki yetkililer aracılığı ile İstanbul'a durumdan şikâyet yağdırıyordu. Bunun üzerine, 3 Şubat 1573 (18 Ramazan 980) yılgünlü bir padişah hükmü ile kazalara eşkıyalık ve öteki fesatları teftiş için kadılar görevlendirilmekte ve yanlarına da çavuşlar «mübaşir» olarak verilmekteydi[3]. Hele çiftliklerin çok olduğu Silivri Edirne arasındaki durum Bursa çevresindekinden hiç farklı değildi. Kalabalık gruplar biçiminde yeliştiren eşkıyalar Müslüman - Hıristiyan leventlerden birikmiş olarak görülmekteydiler. Örneğin, Silivri, Vize, Çorlu ve Ereğli kadılarına 17 Şubat 1574 yılgünü ile yollanan bir padişah hükmü bu sırada Silivri kadılığında geçen bir eşkıya karışıklığı hakkında bilgi vermiştir. Burada

1 Mühimme 5, s. 118, 160.
2 Mühimme 6, s. 423.
3 Mühimme 21, s. 32.

anlatıldığına göre, adı geçen kadılığın Küçük Sekidli köyünden Köle Kasım «uluyola» yakın olan kendi evinde bir sürü Müslüman ve Hıristiyan leventler toplantı yaparak yapacağı baskın ve soygunları plânladıktan sonra harekete geçmiş, «Halkallu» köyünün zenginlerinden Mürüvvet adlı sipahinin evini basıp ırgatlarını öldürdükten ve cesetlerini de suya attıktan sonra bölüğü ile dağa çıkmış, kovuşturma sonucu altı «zimmî» (Hıristiyan) levent yakalanmış, içlerinden Bostancı Poli İstanbul'a getirilerek olayı olduğu gibi anlatmış, bütün arkadaşlarının adlarını ve köylerini de saymıştı. Müslüman olanları arasında «hoca» olan kişiler de vardı. Hıristiyanlar ise o çevrenin zengin Müslümanlarına hizmetkârlık, çobanlık vb. işlerinde hizmet eden kişiler idi. Mehmet ve Mustafa adlarındaki ünlü Yörük eşkıyabaşılar ve daha birçok Yörük leventler de grubun içinde bulunuyorlardı. Gene Silivri yakınlarında geçen başka bir eşkıyalık olayına katılmış bir zimmî ele geçtiğinde ifadesi şöyle tesbit olundu: Bu çok kalabalık eşkıya bölüğünü Yeniçeri Hamza ile Uğraş köyünden Memi adlı kişi o çevrenin çobanlık eden yörüklerinden ve ırgat, çoban vb. Hıristiyanlardan tertiplediler, celepleri (İstanbul'a koyun satmaya getiren kişileri) bastıklarında büyük bir çatışma oldu. «Yoldaşlarından» iki yüz kişi öldü. İkisi Yörük olmak üzere altı kişi de hükümet güçlerince ele geçti[1].

Haramiliğin, yolkesiciliğin, soygun, hırsızlık vb. biçimlerdeki eylemi celâlîliğin Türkiye'de en baskın dönemi içinde devam etmiş olmakla beraber, artık onların da köy, kasaba ve hattâ şehirlere inerek ve hele her eşkiyabaşının belli bir çevreden seçtiği arkadaşları ile açık hareketlere girişerek celâlî davranışlı yaşantıya alışmış bulunması nedeniyle, artık olayların bu türden olanlarını da Celâlî ayaklanmalarının anlatılması içinde kaydedeceğiz.

3 — Çiftbozan-Levent Birikintilerinin Celâlî Bölüklerine Dönüşümü

Yukarıda verdiğimiz ayrıntılı bilgiler ve çoğu mahkeme tutanaklarından ya da sancak ve kazalardan İstanbul'a yollanmış raporlara göre, yazılan padişah hükmü ve fermanlarından çıkarak kaydettiğimiz olaylar açıkça gösteriyor ki, kaynağı köy olan leventler kendi başlarına kaldıklarında 8 - 10'u arkadaş olup ancak soyguncu bir eşkıya grubu kurabilme yeteneğinden öte olanağa sahip değildi. Bu başıboş kitlelerin «Celâlî Bölükle-

1 Mühimme 23, s. 299, 339.

ri» biçiminde oluşmaları için onları hükümet hizmetlileri kadrolarından sıyrılmış, yani hükümet kesiminde iken kanunsuz eylemlere girişmiş kişilerin örgütlemesine gereklilik vardı. Gerçi Celâlî bölüğü denince hep boş levent ya da sekbanların başbuğlarına içten bağlı bir birikim anlaşılırsa da bir hükümet adamının kendi başına buyruk bir davranışa girmesi halini ifade eder. Örneğin, kanun dışında işlemlere girişerek başına topladığı leventlerle beraber Celâlî tarzında yeliştirmeye başlayan böyle kimse timarlı sipahi eri, çavuş (timarlı olup vilâyet çavuşu), mültezim (çoğu altı bölük halkından) malnazırı, beylerbeyi'nin ya da sancakbeyinin kapu ağalarından, sancak subaşısı (yani il subaşısı) köy subaşısı, hazinedar, kethüda vb., kısacası bunların topunu ifade eden bir deyim ile «ehl-i örf»ten oluşan kişilerden birisi idi. Ehl-i örf'ün bu sayılan görevlerine, özellikle 1555'ten sonra hep altı bölük (Kapıkulu Süvarisi) halkından olanlar atandıkları için, Celâlî İsyanları da, Enderunlu hizmet kişilerinin kendi aralarından çıkan bir çıkar sağlama anlaşmazlığı yüzünden onların kendi aralarında doğmuş oluyordu.

Eşkıyalıktan Celâlîliğe geçiş döneminde eşkıya - Celâlî (bir yanı ile eşkıya öbür yanı ile Celâlî) olaylarını incelerken, başbuğların hüviyetlerini de vereceğimiz için, bu yönler daha iyi anlaşılacaktır.

Devlet hizmetlileri kesiminden ilkönce timarlı sipahîler hükümete karşı düştüklerini belirten olaylara karıştılar. Örneğin çağrıldıkları seferlerden geri kalma yollarını aradılar. İçlerinden sancaklarda güvenliği koruma görevine ayrılanlar üzerlerine düşeni yapmadıkları gibi, leventlerin düzenledikleri eşkıyalık olaylarına ya kendileri de katıldılar, ya da yapanları alttan alta desteklediler. Kanunî Sultan Süleyman'ın daha saltanatının başından beri bu sınıf askerlerin zararına birtakım kararlar almasının özellikle küçük timar erbabını hoşnutsuz kıldığı için, bu türlü yolsuzluklara saptıkları iyice seziliyordu. Ayrıca, yüksek dirlik erbabı (yani zeamet ve has sahipleri) para darlığını giderecek biçimde ve reaya sırtından fazla vergi almak olmazsa, salma toplama yoluna başvurmak gibi tedbirlerle sıkıntıdan kurtulacak olanaklara sahip oldukları halde timar erleri için böyle açık kapılar da yoktu[1].

Bu yüzden Osmanlı Devlet hizmetlilerinden ilkönce timar erleri hükümet düzenliğine cephe almışlar ve leventlerin eşkiyalık biçimindeki eylemlerini «Celâlîliğe» onlar çevirmişlerdir. Şimdi aşağıda kaydeyleyeceğimiz olaylar timarlıların düzenlediği küçük çapta «Celâlî hareketleri»dir.

---

1 Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi adlı eserimizin yakında yayımlayacağımız III. cildinde bu konuyu kapsayan bilgiler bulunacaktır.

Daha Yavuz Sultan Selim saltanatının ortalarında eşkıyalığın kol gezdiği Karasi (Balıkesir) yöresinde düzen ve güvenliğin kesinlikle sağlanması için sancakbeyi Hüseyin Bey'e 1515 Kasım yılgünlü padişah emrinde karışıklığı yaratanlardan timarlı sipahi olanların dirliklerinin ellerinden alınıp hazineye mal edilmesi üzerinde ısrarla durulmuştur[1]. 1560'ta Sındırgı'da dirliği elinden alınan (mazûl) Hacı Bey adlı sipahi soyguncu lukta idi ve ilk tip Celâlîye benziyordu[2]. 1568'de Anadolu Beylerbeyi İstanbul'a yolladığı mektubunda Menteşe (Muğla) Sancağının Kazıklı Geçi'de ve çevresinde Hüseyin Kuli denen bir levent'in on arkadaşı ile kervanlar soyduğu ve öldürdüklerinin sayısının da 15'i bulduğunu haber vermişti. Aynı yıl Elmalı ve Kalkanlı'da faizcilik ve rehincilik yolu ile halkı bunaltıp soymayı iş edinen bir timar sipahisi hakkındaki geniş yakınmalar üzerine, Elmalı ve Kalkanlı kadıları adı geçen sipahiyi 70 - 80 imam ve müezzin'in «hırsız ve harami yatağı» diye suçlamalarına rağmen beraat ettirmişler, yakınmaların sürüp gitmesi üzerine İstanbul, bu kez Kütahya ve Ankara kadılarını sözü geçen suçlamaları inceleyip davayı karara bağlama görevi ile adı geçen kazalara yollamış, bu kez de sanık suçlayıcı kimselerle «adaveti» olduğunu ileri sürüp, gene «ulemadan» tanıklar göstermesiyle iş bütün çıkmaza girmiş, bu durumda üçüncü kez de Anadolu Beylerbeyi sorunu son iki kadı ile birlikte yeni baştan inceleyip, ortak bir hükme bağlamak üzere görevlendirilmişti. Teke'nin (Antalya'nın) Kaş kazasında «Kethüda» adlı cemaatden Memi adını taşıyan birisi de 40 - 50 atlı ile dolaşıp, boşalan toprakları halktan olan kişilerin sipahiden almalarına engel oluyor ve öldürme ile korkutuyordu[3]. 1568 yılının Rum (Sivas) vilâyetinde ün salmış ünlü haramisi «Yörük reayasından» yelişme Feridun ile kardeşi Erbasan idi. 20 - 30 atlı ile gezen Feridun davranışı yönünden tam bir Celâlî idi. Nihayet yakalanarak asıldı, fakat birçok arkadaşları kaçmayı başardılar. Çorum'un Hacı Hamza ve Kopuz denen geçitlerinde yerleşen «Kürt taifesinden» Oruç, o çevre köylerinden yanma aldığı 7-8 kişi ile geniş bir soyguna girişip topladığı paralarla 400-500 koyun alıp İstanbul ve Bursa'ya satmaya gittiğinde arkadaşlarından 4 - 5 tanesi yakalandı. Diyarbakır Beylerbeyine yollanan ve suçluların yakalanması istenen 1570 Kasımının 10'u yılgünlü bir padişah emrinden anlaşıldığına göre Çemişgezek Sancağı Beyi Alaeddin'in Süleyman, Şaban - Hızır ve Halil

1 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 1, Vr. 24.
2 H. T. Dağlıoğlu, Kaynak Dergisi, Sayı 4, Ves. 2.
3 Mühimme 7, s. 449, 532, 650, 894; H. T. Dağlıoğlu, Çorumlu Dergisi, Sayı 14, Ves. 136.

adındaki Kürt sekbanları, subaşı Mehmed adındaki genç delikanlıyı da yanlarına alarak, İstanbul'a gelirken yolda 25 kişi öldürmüşler, adı geçen genç delikanlı Gebze yakınında son cinayeti işlerken azaplar işiterek suç üstü yakalamış, mahkemede yirmi beş kurbandan sadece ikisini kendisinin öldürdüğünü itiraf etmişti. Bigadiç kadısının yakınmasını yansıtan bir yazıdan bu çevrede «Divane Ali nam sipahi» bir bölük kurarak çok cinayetler işleyip, ve hırsızlıklar yaptıktan sonra «Teftiş sırasında» yedi kişi ile yakalanabildi. İçel'de de Kara Sevindik yirmi iki atlı on sekiz yaya olmak üzere, kırk kişilik bir bölük ile Kıbrıs Seferinde olan sipahilere götürülmekte olan harçlıkları zorla aldığı gibi birçok da yağmalar yaptı ve hayli insan öldürdü. 1571 yazında yakalandığında timarlı sipahilerden kimisi ile ortak olduğu ortaya çıktı[1].

Lazkiye (Denizli) kadısı Divan'a yolladığı mektubunda, tuttuğu iltizam (Götürü vergi toplayıcılığı) sayesinde üç binlik timardan otuz bin akçelik zeamete yükselen «Bostan nam zalim»in tam bir Celâlî örneği verdiğini anlatan bilgi vermekteydi. Zulmü ve saçtığı dehşetle çevreye kendisini tanıtmış olan bu kişinin uyandırdığı korku yüzünden kimse kendisini şikâyet edemiyordu. Öte yandan topladığı bir sürü yalancı şahitler ile dâvalar uydurup çıkar sağladığı gibi, kendisini merkezden mübaşir tayin ettirip, türlü eziyetler yaptığından başka, birisinin oğlunu öldürse ses çıkaramayacak bir korku yarattığını belirtiyordu.

Elmalı yöresinde de «Dergâh-ı âli» çavuşlarından Hüseyin Çavuş hakkında şikâyetler gelmeye başlaması üzerine, tahkikçi olarak başka bir çavuş mübaşir yollanmış, bu kez asî çavuş ile hükümetin yolladığı çavuş arasında olaylar çıkmış, halk da bu işe karışınca, ilk Celâlî örneğini veren Hüseyin Çavuş'u ölüm derecesinde yaralamışlar, sözü geçen çavuş kurtulduktan sonra zulmüne yine bütün ağırlığı ile devam etmekte bulunmuştu. Anadolu Eyaleti Beylerbeyine ve Lazkiye kadısına yollanan padişah emri kendilerini Hüseyin Çavuş'un ciddi bir teftişe tabi tutulması ile görevlendirmişti[2]. Dulkadir yöresindeki timarlı sipahiler eşkiyalığın içinde gibiydiler. Onların korudukları ya da yönettikleri yol kesiciler kervan soymak, bezirgânları (tüccarları) öldürmek vb. olaylarla Halep - Gaziantep - Urfa çevresini güvensizlik ve kan içinde bırakıtlardı. Hele iltizam da tutan Kara İmir'e el ayak yetmez olmuştu. Çünkü üzerinde «mal-ı mirî vardır» (yani iltizam tutmuş olduğundan dolayı hazineye ödeyecek taksitlerini ya-

1 Mühimme 144, s. 139, 244, 345, 614.

2 Mühimme 23, s. 127, 128, 218.

tırmak zorunda) diye tutuklanmasını kadıların (özel emirle) geri bırakma durumunda bulunmaları Kara İmir'i korumakta idi[1]. Karaman vilâyetinde Nurullah diye azılı biri eşkıyalardan topladığı güçlü bölüklerle Beylerbeyine karşı gelmiş, çarpışmada iki tarafta ölenler olmuştu. Ancak Kara İmir gibi bu da «mültezim» olduğu için, ortadan kaldırılması mümkün olmuyordu[2].

1575 sıralarına gelindiği zaman artık timarlı sipahilerin düzenli bölükler biçimini almalarında önayak olmalarıyla karakter değişikliğine uğrayan çiftbozan-levent hareketlerinin «Celâlî Bölükleri»ne dönüştükleri açık seçik görülüyor ve olayların yol kesicilik niteliği baskınlığını yitirip, köyde, kasabada, yolda ve belde başbuğlarıyla açık birer örgüt olarak dolaşan bölükler halktan gönül rızası ve olmazsa zorla istediklerini çekip alıyorlardı. Örneğin bu sıralarda bu türlü bölüklerin pek serbest yeliştirdikleri Kırşehir - Ankara yöresinde, Koçhisar'da güçlenip tam bir Celâlî başbuğu olarak ortaya çıkan timarlı sipahi ve mültezim Vefa Bey'in yarattığı bunalım bu anlattığımız türdeki olayların en tipiklerinden biri olarak kaydedilmeye değer bulunmuştur.

Divan ile Ankara sancakbeyi arasındaki yazışmaya göre olay özetleyin, şöyle geçmiştir:: Eşkiya grupları Kırşehir Ankara yöresinde yeliştirmelerini çok yoğunlaştırmışlardı. Örneğin sipahi Mehmed 30 bin akçe harcayarak aldığı cehiz eşyasını iki katıra yükleyip evlenmek üzere köyüne dönerken Haymana'dan Kara Davut, Hocabeyli'den Küçük Ali, Kırşehir'den Kovanoğlu Budak, Koçhisar'dan Bayram Kadısı eşkiyaları ile önüne geçip soydular. Bu soygun ve bir sürü cinayetler üzerine sözü geçen sancakbeyi Divan'a başvurarak yağma ve soygun bölüklerini kesin sonuçlu bir kovuşturma çemberine almak için yetki isteyince, «demleri heder» (Öldürülmelerinden kimse sorumlu olmayacak) diye tam bir yetki fermanı yollandı. Bu sırada Kırşehir'de de Konuroğulları o çevreden başlarına yığdıkları kalabalık levent bölükleriyle hareket halinde idiler. Dağılmaları için Ankara sancakbeyi ile Bozok sancakbeyi birlikte Kırşehir'e yürümek üzere görevlendirildiler. Asiler karşılaşma yerine kaçmayı uygun buldular ve Hocabey köyünde bulunan Vefa Bey grubuna katıldılar. Öte yandan, Koçhisar Kadısı Ankara Beyine mektup yazarak Hocabeyli (köy) eşkiyalarının eyleme geçtiklerini haber verdi. Kadı kendisinin de kasabayı terk ettiğini söylüyordu. Ankara Beyi hemen Hocabey köyündeki Celâlî kümesini bastırmak üzere yola çıktı. Vefa Bey'in yanında daha bir-

1 Mühimme 24, s. 185, 265; Mühimme 26, s. 200, 339.
2 Mühimme 27, s. 146.

çok eşkiyabaşılar bölükleriyle birlikte bulunmakta, köy erkekleri de onlara uymuş bulunmakta idiler. Ankara Sancakbeyi sipahi ve mültezim dediğimiz eşkıyaları Vefa Bey'in avlusunda toplu bir halde buldu ve yakaladı. Ankara yakınında timarlı sipahi Mehmet'in 30 bin akçelik evlenme cehizini soyanlar da içlerinde idi. Suçlular getirilip Ankara Kalesi'nde tutuklandılar. Birçoğu idam oldular. Fakat, Vefa Bey «sipahi ve mültezim» olduğundan hapsedilmekle yetinilmek zorunda kalındı[1].

4 — Çiftbozanların Kıyı Bölgelerindeki Soygun Biçimi

XVI. Yüzyıl Türkiye'sinde çiftçi halkın özellikle köy gençlerinin hatta çocuk yaşta denecek kimselerin tarımdan bıkmış olarak geniş ölçüde ev-barklarını bırakıp kendilerine başka alanda geçim yolu bulmak üzere «gurbet»e çıkmaları büyük şehirlerde ve çevrelerinde güvenliği sarstığı gibi, Anadolu ve Balkan kıyılarında da tehlikeli bir iç korsanlık geliştirmekte gecikmedi. Çiftbozanları ya da o zamanın dilinde daha yaygın olarak kullanılan deyimi ile leventleri bu yaşam biçimine kolayca çeken çok eski bir gelenek de zaten Batı Anadolu'da Selçukî Türkiye'sine kadar giden bir geçmişe sahipti. Gerçekleyin, Ortaçağlar'ın Hıristiyan korsanlığına karşı kurulmuş bulunan Müslüman korsanlığı Türklerin Anadolu'yu temelli vatan tutmalarından sonra yakın doğunun insanlarına geçmiş olarak, yeni bir güç kazanmış, Hıristiyan gemilerine hatta İspanya ve İtalya kıyılarına dehşet salar olmuştu.

Anadolu ve çevresi Türkiye dediğimiz devleti oluştururken ve Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşürken bu yeni siyasal güç Akdeniz'in bütün doğu ve batı bölgelerine uzun yüzyıllar bir daha çekilmemek üzere yayıldıktan sonra, devlet denizciliğinden ayrı da bir Türk korsan gücü, sözünü ettiğimiz siyasî başarı ile atbaşı olarak kendisine sağlam birer yasan (üs) yaptı ve bunun üzerinde Cezayir Korsanları adını aldı. Doğal olarak, bütün bu başarıları Batı Anadolu'nun Türk halkından türeyen ünlü «reisler» elde ediyorlardı. Bunlar, Ege kıyılarında yaptıkları «firkate» Karamürsel vb. gemilerini şimdiki Antalya, Denizli, Aydın, Manisa, İzmir, Balıkesir illeri çiftçi ve göçebe Türkmen halkından yazdıkları «tayfalar»la doldurduktan sonra, denize açılırlar, Hıristiyan ticaret ve yolcu gemilerini ele geçirip Kuzey Afrika kıyılarındaki yasanlarına dönerlerdi.

1 Mühimme 29, s. 138. 195 (Ankara Beyine 15 Zilkade 984 26.12.1576 yılgünlü padişah hükmü).

Büyük tehlikeleri göze alarak yapılan bu soygunlar, gerek «tayfa»lara gerekse korsan reislerine en iyi bir geçim sağlar olmuştu. Öte yandan, Batı Anadolu'ya sırf tayfa yazmak ve ormanlarından gemi yapmak için muhtaç olan esasen reisleri de bu tayfalar içinden yetiştikleri için, ırkça da Türk olan Yeniçağların Türk - Müslüman korsanlığı iyice yerleştiği, giderekten Kuzey Afrika'da öyle gelişmişti ki, XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar olan sürede en usta denizcileri yetiştiren bir okul görevi yapmakta idi[1]. Osmanlılar deniz savaşları sırasında Türk donanmasına «gönüllü reisler» idaresinde savaşçı gemi grupları katmakta idiler ve karşılığında da hazineden ücret de ödemiyorlardı. Demek ki kökeni Batı Anadolu'nin çiftbozanlarından türeme leventler olan bu korsanlar devlet ile hiçbir bağı bulunmayan bir çeşit ocak durumu kazanmış olup, Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz güçlerine komuta eden birçok ünlü amiral ve gemi reisleri de yetiştirmiş idi[2].

Çiftbozanlıktan dönüşme olduklarını söylediğimiz Türk leventlerin, yalnız Kuzey Afrika'yı değil, doğrudan doğruya Anadolu ve özellikle Rumeli kıyılarını da kullanarak, Hıristiyan gemi ya da kıyı şehir ve kasabalarına baskınlar yaptıkları olmuyor değildi. Örneğin Türkiye'de çiftbozan eşkıyalığın çok arttığı pek erken yaşlarında köylerinden kopmuş bulunan başıboş gençlerin kovanlarından fırlamış azgın arılar gibi herkesi dağladıkları Yavuz Selim ve Kanunî'nin ilk yıllarında, dış korsanlık da çok canlı geçmekte idi. Bir iki gemi ile başlarına birer de «reis» bulabilen gruplar Adriyatik kıyılarından hareketle çoğuncası İtalya kıyılarına saldırmakta idiler. Örneğin, 1521 Kasımının 18'inde Avlonya sancakbeyine ve kadısına yollanan bir padişah hüküm yazısından öğreniyoruz ki, bu adı geçen limanda toplanan kimi leventler «iki kayık donatıp» o zaman İspanya egemenliğinde bulunan Otranto'ya çıkmışlar, burada bir köyü basarak nice insanı telef ettikten sonra haylı mal yağmalamışlar, on kadar da esir aldıkları başka, bir geminin de nesi varsa kendi gemilerine taşıdıktan sonra o boş kalan gemiyi de batırmışlar, bu olay İspanya'nın resmî şikâyetine sebep olmuştu[3].

Görülüyor ki, geçmişte Batı Anadolu çiftbozanına iş kapısı olmuş bu-

---

1 XVI. Yüzyılın bu ünlü denizcileri Batı Avrupa'da adlarını işittiren Burak Reis, Hayreddin Reis (Barbaros) vb. hep bu okulun yetiştirdikleri kişilerdir.

2 Bak. İ. H. Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 392 ve 492. Ayrıca aynı kitabın şahıs adları indeksinde, Hayreddin (Barbaros) Paşa, Kemal Reis, Turgut Reis, Burak Reis, Kılıç Ali Reis vb. ünlü denizci adlarının geçtiği sahifeler.

3 Başbakanlık Arş. Divan-ı Humâyun Ahkâm Defteri 61, s. 402. (17 Zilhicce 927 yıl günlü hüküm).

lunan, ünlü «gemi reisleri» ve denizciler (leventler) yetiştirmekte olmaları bakımından «Türk denizci okulu» diyebileceğimiz şu Türk korsanlığının yararlılığı en çok Kanunî Süleyman saltanatının sonlarına kadar sürdü ve ondan sonra, korsan ocağı Akdeniz açıklarında yabancı gemi avlama gücünü yitirerek, ikiye bölünüp biri Cezayir'de varlığını korumaya çalışırken, öteki kanadı içkorsanlığı açarak, kalabalık levendleri geçindirebilmek için kendi devletinin kıyı şehir ve kasabalarını vurmaya başladı. Türk korsanlığının Batı Anadolu - Cezayir eksenini sürdüremeyip ikiye kopmasının «Cezayir-i Garp» ucunun oldukça başarılı bir biçimde ömürünü sürdürmesine karşılık[1]. Ege bölgesi ucunun Osmanlı kıyılarını vurmaya başlaması, yani bir Türk iç korsanlık yapma zorunluğu ile ancak yaşayabilme durumuna düşmesinin tarihsel nedeni şöyle ifade olunabilir:

a) Amerika'nın keşfi, Avrupa'da dünya ticaretinin büyük genişleme göstermesi, endüstrinin gelişmesi ve benzeri ilerlemeler bütün Hıristiyan devletlerini olduğu gibi Akdeniz kıyı Avrupa devletlerini de zengin etmiş bulunduğundan, artık bu denizde dolaşan Hıristiyan savaş gemileri ticaret ve yolcu gemilerini koruyacak güce ulaşmış olduklarından başka, Türk korsanlarına karşın Müslüman ticaret ve yolcu gemilerini vurmayı amaç edinmiş Hıristiyan korsan gemileri de az tehlikeli değillerdi. Bu durum Batı Anadolu - Cezayir ekseninin yaratmış olduklarını söylediğimiz Türk korsanların yeliştirmelerini kendi yönünden çok tehlikeli kılmış idi.

b) Kanunî Sultan Süleyman'ın Fransa'ya verdiği kapitülasyon, Fransız bayrağı taşıyan gemilere Türk korsanlarının saldırısını yasakladığı için, bu da Akdeniz'deki serbest Türk korsanlarının soygun olanaklarını daraltmış bulunuyordu. Hiç kuşkusuz, Barbaros Hayreddin Reis ve benzerlerinin korsanlığı bırakıp, Osmanlı donanmasında resmî görev almaya koşmaları zor duruma düşmüş bulunmalarının bir sonucu idi.

c) Batı Anadolu ekseni üzerindeki Türk korsanlığı yukarıda anlatılan biçimde iki ucunu bir daha kavuşturamaz biçimde kopar ve kendisini dış vurgunlarla besleyemez duruma düşerken, Türkiye'nin her yanındaki gibi, Ege Bölgesi'ndeki çiftbozanlık kat kat artmakta bulunduğundan, bu boş insanların korsan gemisi tayfalığına olan ihtiyaçları daha çok artıyordu.

d) Hele Kanunî Süleyman'ın Kapitülasyon gereklerine uymamaları

1 Cezayir Türk korsanları XVII. yüzyılın başlarında bile İzlanda Adası'nı basacak güce sahip idiler.

halinde yukarıda sözü geçen Türk korsanlarının Anadolu'dan gemileri için levent toplamalarına engel olunacağını ileri sürmesi, Batı Anadolu - Cezayir korsan ocaklarını bütün bütün bunalttı. Bununla birlikte, Cezayir Türk korsanları şu ya da bu yoldan gene gelip Ege Türk halkından yeteri kadar tayfa toplayabiliyorlardı. Ancak, Anadolu'nun Ege kıyılarında gemiler yapıp, her biri birkaç firkata ile deniz soygununu sürdürmeyi geçimlerinin bir gereği olarak gören «reisler» yanlarına üşüşen çiftbozan-levent kökenli tayfalarıyla bu kez iç korsanlığa başvurup Anadolu ve Rumeli kıyıları halkına saldırı üzerine saldırı düzenler oldular. Böylece kıyı bölgelerinde iç bölgelerin «haramî» bölükleriyle atbaşı giden bir de iç korsan baskınları hareketi gelişti, 1550'den itibaren pek bunaltıcı olmaya başladı.

Şimdi, Anadolu ve Rumeli kıyılarında geçen bu türden olayları belirttiğimizde bu bölgeler halkının en az iç şehir ve kasabalardakinden geri kalmayan bir güvensizlik yaşamı içinde bulundukları anlaşılacaktır.

19 Nisan 1550'de Midilli - Edremit ve o çevre kadılarına yollanan bir padişah hüküm yazısında Molak kadısının yolladığı bir yakınma yazısına dayanılarak 60 kişilik bir levent grubunun padişahlık hassı olan köylerden Midilli kadılığına bağlı Arbano köyünü basarak 60 kişiyi esir götürdükleri, iki kişi öldürüp pek çok da mal yağma ettikleri; Marko adlı bir Rum'un da dört arkadaşı ile gemisi eşya yüklü olduğu halde ticarete giderken gene aynı çevre köylerinden birikme, adları bilinen korsan leventlerince soyulduğu anlatılarak, suçluların kovuşturulması için yollanan Yahşi Çavuş'a yardım edilerek yakalanmaları isteniyordu[1].

Anadolu vilâyetinin kıyı sancakları beylerine ve çevrelerdeki kadılara 30 Ekim 1559 yılgünü ile yollanan bir emirde, Bolvadin ve Yenişehir (Larissa) kadılarının Batı Anadolu (Tire ve çevresi) levent reislerinin özellikle Rumeli geçesi kıyı köylerine yaptıkları korku salıcı baskıları hakkında bilgi veren mektupları özetlenmiştir:

Sözleri geçen yazılarda belirtildiğine göre devlet donanması denize açılınca «levent taifesinden» «Tireli Mehmet ve Kara Cafer ve Ahmet ve Deli Bayram ve Sefer ve Arnavut Hüseyin» adlı reisler altı parça on yedişer oturaklı gemilerle Ege'nin Rumeli çevresi kıyılarında «padişah haslarından Hayreddin Paşa mukataasına ait Lofkor köyünü vurup 196 kişiyi alıp giderlerken, köylüler arkalarından giderek, 126 kişiyi esir değerlerin-

1 Topkapı Müz. Edremit Ş. Sc. 42/1189, s. 255 (Evaili Rebiulahir 957 yılgünlü hükm-ü hümayun).

den fazla paralar ödeyip, geri alabilmişler, 70 kişi de kurtarılamayarak pazarlarda satılmak üzere Anadolu'ya geçirilmiş, 1560 Nisanında da tıpkısı baskınlar öteki köylere de uygulanmış, pek çok Hıristiyan (Rum) bu biçimde Anadolu vilayeti pazarlarında esir diye satılmışlardı. Görülüyor ki zamanında Cezayir'e akıp giden Batı Anadolu leventleri ve gemi reisleri, artık şimdi, iç korsanlıktan elde ettikleri padişah uyruğu (illik kâfiri) kimseleri pazarlara dökerek pek kârlı bir esir ticareti yapıyorlardı[1]. Böylece, kendi köylerinden pek uzak yerlere köle ve cariye biçiminde satılmak suretiyle özgürlüklerini ve padişah uyrukluğu haklarını yitiren bu zavallıların izini bulabilen akrabaları hemen o yerin kadısına başvurarak kendilerini kurtarabilmekte idiler.

Kimi zaman da bu gibi olaylar üzerine padişaha yakınmalar yağıyor idi. Nitekim yukarıdaki soygun baskınları ve pek çok insanın köle ve cariye niyetiyle satılmak üzere, alınıp götürülmeleri Hıristiyanların feryadına sebep olmuş, bu durumda, işi incelemeye koyulan hükümet, korsanları bulmayı başarmış idi. Kaydolunduğuna göre, söz konusu «fesat'ın «reis»leri Seferhisar'dan Deli Bayram idi ve öteki gemi reisleri de bu kişinin arkadaşlarından başkası değillerdi. Alıp gittikleri esirleri de adı geçen kasaba ve çevresindeki köylere satmışlardı. Hükümet İstanbul'dan şikâyetçilere çavuş mübaşirler koşarak araştırma yapmaya yolladı. Kadıların ve sancakbeylerinin de yardımı ile bu adları geçen baskıncı korsan reisleri yakalandığı gibi esir diye satılmış bulunanlar bulunup kurtarılacak, onları satın alanlar da tutuklu olarak İstanbul'a yollanacaklardı[2]. Aydın sancakbeyine yollanan 21 Temmuz 1560 yılgünlü başka bir padişah emrinde de levent reislerinin Ege kıyılarından kaçırdıkları «illik gâvuru» Hıristiyanları İzmir Ayasluğ, ve o çevre köylerine getirip sattıkları, deniz kıyılarında ya da kıyıya yakın yerlerde bulunan birçok kişilerin bu korsan leventlerle dostluk kurdukları, erzak ve gereçler verdikleri, ziyafetler çektikleri, esirleri satmalarına yardımcı oldukları, kendileriyle düşmanlığı sürdüren rakiplerini bu eşkiyalara öldürttükleri belirtilmekte, idi. (Kadı bütün bunları deftere yazıp yollamıştı). Aydın sancakbeyine ve kadısına yollanan başka bir emirde de beyin yolladığı mektup ve verdiği bilgi üzerinde durulmuştur. Bu sözü geçen mektupta, «harami firkate levendatından Tireli Mahmut, Ahmetcik, Arnavut Hasan» gibi tanınmış leventlerin bir sürü leventle bazan «üç

1 Kimi zaman Müslüman kız ya da genç çocuklarını da kaçırdıkları ve sattıkları olurdu.
2 Mühimme 3, s. 545 (28 Muharrem 967 yılgünlü padişah hükmü).

ve daha ziyade firkatelerle Ayapürük, Taşlıyük, ve Karaca limanlarında demirledikleri, şehir ve köylerinden zorla para, buğday ve un alıp oğlan ve kız çektikleri» gündüz ise Sisam adasına geçtikleri açıklanmıştı. Sancakbeyinin söz konusu mektubunda, adı geçen reislerin deniz leventleriyle birlikte 1560 Mayısının 19'unda Aydın'ı basarak bir kişinin evini yağmaladıktan sonra kendisini öldürüp oğlunu götürdükleri, aynı korsan firkatelerinden 40 50 levendin başka bir Aydınlı'nın evini basıp 60 bin akçesini ve oğullarını da aldıkları, zengin kişileri hep soydukları anlatılmakta idi. Sancakbeyi üç fırkata verilirse bu soyguncuiara engel olunabileceğini ileri sürüyordu. Mektuba verilen karşılıkta ise, yakınılan deniz eşkıyalarının gemileriyle yanaştıkları limanların korunması istenmişti[1].

Kanunî Süleyman'ın saltanatı bitimine doğru iç korsanlığın gittikçe gücünü kaybettiği görülüyor. Bunun başlıca nedeni devletin özel kişilere gemi yapımını yasaklamış olması idi. Ancak gerek Cezayir korsanlığına önemli bir vurgu niteliği taşımış bulunması, gerekse Ege Bölgesi çiftbozanlarına kanun dışı bir yoldan da olsa yüzyıllardır geçim sağlamakta olan bir kapıyı kapatması ile büyük önem taşıyan bu tedbir, devlet donanmasına savaşlarında büyük yardım katkısı hep de süregelen «gönüllü reis»lerin yetişme kaynağım kurutması ile millî denizciliğin gelişmesine karşı da pek zararlı olmuştu. Örneğin, 1570-1571 yıllarında Kıbrıs'ın ve ondan sonra Girit'in alınması planını uygulamak üzere hazırlanan büyük donanma'ya Batı Anadolu'nun denizcilikle uğraşan halkı gemi sahibi gönüllü reislerini yollamaları için çıkan fermana alman cevap «gemi yapımı serbest değil ki, gemi sahibi gönüllü reis çıkabilsin» şeklinde idi ve böylece Veziriazam Sokullu Mehmed'in iki büyük adayı İmparatorluğa kazandırma amacı güden ünlü donanmanın değerine baha biçilmez «gönüllü reisler» gücünden yoksun kaldığı yukarıda verilen cevapla anlaşılmıştı[2].

5 — Gezginci Yaşantı Gruplarının Soygunları

Köylerini genç yaşta bırakıp «levent» olarak türlü soygun örgütleri içinde yer alan çiftbozanlardan başka bir de ev-barkça şurda burda gez-

1 Mühimme 3, s. 455; 545 (27 Şevval yılgünlü hüküm); Ege yöresindeki öteki sancak beylerine, keza Menteşe ve Alaiye sancakbeylerine aynı sorun bildirilmişti: H.T. Dağlıoğlu, Kaynak Dergisi, sayı 54'te yayımladığı 12 zilkade 967 yılgünlü belge.

2 Tamamlayıcı bilgi için, bak. Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması, adlı araştırmamız, s. 33.

gin yaşamı sürenler vardı ki, soygun, cinayet, hırsızlık hatta fuhuş olaylarında bunların da adları az geçmiyor. Şimdi kısaca bunları da gene işledikleri suçlar ya da sanıklıkları içinde tanıtmaya çalışacağız:

a) Çingeneler (Çingeniyan taifesi): Anadolu ve Rumeli'de her yana dağılmış biçimde gezginci yaşamı süren, evleri kara çadırdan ibaret bu insanlar, Türkiye'nin şu anlattığımız ağır bunalımlı döneminde gerek yer değiştirirken gerekse kondukları köy ya da kasaba kıyılarında bu toplumsal huruş-muruştan yararlanıp, kimi zaman cinayete dek varan soygunlar bile yaptıkları çok olmuştur. Fakat, bunlar hakkındaki yakınmalar daha çok çadırlarında ya da çadır önlerinde düzenledikleri, çağrıldıklarında düğünleri de renklendirdikleri «çengi ve çalgılı» eğlencelerle genel ahlakı bozdukları, fuhuşu da dürtükledikleri üzerinde toplanıyordu[1]. Hele Bursa'da yapılan tantanalı düğünlere çağrılan kadınlı erkekli çingene çalgı ve saz topluluğu, davetli erkeklerle iyice kaynaşmakta, açıktan açığa fuhuş yapılmakta idi[2]. İleri sürüldüğüne göre, Çingeneler sağladıkları güzel cariyeleri de süsleyip bu çalgılı eğlencelerde ve düğünlerde kullanarak, kasaba, köy ve şehrin delikanlılarını hattâ çoluk çocuğa karışmış yetişkin erkeklerini ayartmakta, paralarını çekerek geçim ve servetlerini çarçur ettirip aileleri «müflis» duruma düşürmekte idiler. Ancak, bunlardan eşkıya grupları türediğini gösteren olaylara rastlanmadığı için kendileri araştırma konumuzda çok yer tutmuyorlar.

b) Mellaş Arapları: Antalya yöresinde, Adana'ya kadar olan Güney Anadolu bölgesinde göçebe olarak rastladığımız Türk halkından ayrı bir yaşantı süren bir başka tür topluluklar (cemaatler) kimi kez, Yörük genel deyimi içinde söz konusu ediliyorsa da çıkardıkları olaylarda Karagözlü, Kâfir Yiğitlü gibi kabilemsi özel adları ile anıldıklarını gördüğümüz bu insanların soyca yabancılıklarına işaret olarak Araplar'dan oldukları açıkça ifade olunmuştur.

Örneğin, Hamit (Isparta) sancakbeyi ile Isparta ve Ağlasun kadıları İstanbul'a yolladıkları mektuplarında, Karahisar'dan (Afyon'dan) yaylak için Ağlasun yöresine gelmiş bulunan «Karaözlü ve Kâfir Yigitlü taifesi» nin yol kestiklerini, evlere girip eşkıyalık ve hırsızlık ettiklerini, hükümete de karşı geldiklerini şikâyet etmiş, kendilerinin «Arap'tan» Araplar'dan ol-

1 Çingene kadınları erkek çalgıcılarıyla birlikte çağrıldıkları düğünlerde fuhuş da yapmakta idiler. Bursa Ş. Sc. A 44/50, Vr. 39 b. 1544 Haziranı yılgünlü padişah emri.

2 Bursa Ş. Sc. A 67/73, Vr. 203 a.

duklarını da açıklamışlardı. İçel sancakbeyi ve Mut kadısı da birlikte merkeze yolladıkları 23 Eylül 1565 yılgünlü şikâyet yazısında «Mellâş Arapları»nın Orta Viran köyünden adlarını saydıkları kişilerle işbirliği yaparak, yol kestiklerini, yolcuları soyduklarını, zahire yüklü deve katırlarını zorla alıp adı geçen kabilelere götürdüklerini belirtmişlerdi. Ayrıca kendilerine koruyucu bulduklarını da sözlerine eklemişlerdi. Güney Anadolu'nun Levent - Çiftbozan eşkiya bölüklerinden başka, bu sözü geçen «Mellâş Arapları» da ayrıca halkın başına belâ oluyorlardı[1].

c) Gurbetçiler (Gurbet taifesi): İç olaylarda adları Çingeneler'le birlikte geçen «Gurbet taifesi» ya da Gurbetçiler ne türden insanlardır pek anlaşılmıyor. Fakat bunların ergen bekâr çiftbozanlardan (leventlerden) olmadıkları bilinmektedir. Bizim tahminimize göre, bunlar karı koca, daha doğrusu evcek dolaşıp, yerine göre soygun, hırsızlık, yerine göre nikâhlı eşleri gibi gösterdikleri güzel cariyeleri fuhuşta kullanmak biçiminde kazanç sağlayıp, geçimlerini bu yola dayamış kimselerdi. Bu yüzdendir ki, Çingenelerin de «Gurbet taifesi» olarak nitelendikleri oluyordu. Örneğin 1567 sıralarında, Bursa ile Yenişehir arasında bulunan Dimboz köyü yakınlarına kalabalık bir «Gurbet ve Çingeniyan taifeleri» yığılması olmuş, hırsızlık ve soygunlarından, özellikle «gece ve gündüz fuhuş» ile uğraşmalarından yakınan köy halkı bu gibi kötülüklerin önlenmesini istemişlerdi. İstanbul'dan sancakbeyine verilen emirde sözü edilen gezgincilerin bir yerde sürekli oturmaya, yani yerleşmeye zorlanmaları bildiriliyordu. Emrin uygulamaya geçilmesi üzerine, sancakbeyi adamları ile Gurbetçiler arasında çatışma çıktı ve karşı gelenler tutuklandılar. Çingeneler'in şeflerinden olan Muradoğlu Alican'ın hapisanede ölmesi üzerine yapılan muayenede taun'a tutulmuş oldugu tesbit edildi. Ancak, Gurbetçiler'in ve Çingeneler'in düzen altına alınmadıkları, çıkardıkları olayların arkasının gelmemiş olmasından anlaşılıyordu[2]. Yalnız Bursa sancağında değil, Eskişehir ve Afyon çevrelerinde de «Gurbet taifesinin» fesatlarından İstanbul'a gelen yakınmalar az değildi. 1573'te Afyonkarahisar'ına yollanan hükümden öğreniyoruz ki, askerin savaşta olmasından yararlanan Gurbetçiler, yaylaya çıkma görüntüsü altında sancağa yayılmışlar ve türlü fesatlara girişmişlerdi[3]. Kastamonu sancakbeyi de bu sancağın, Çankırı, Ço-

1 Hazırlamakta bulunduğumuz, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. III'te bu konuda bilgi bulunacağı için, burada ayrıntılı anlatım gerekli görülmemiştir.
2 H. T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi, c. 4, sayı 43, 44, belge 12.
3 Mühimme 5, s. 114.

rum, Amasya ve Bolu yönlerinden gelecek eşkıya kitlelerine karşı sancağını korumak için seferden esirgenmesi isteğinde bulunurken «Doğudan gelen Gurbet taifesi»nin de nice yerleri yağmaladıklarını haber veriyordu[1]. 1568 sıralarında Eskişehir - Afyon yörelerinin eşkiyalarla dolu olduğu bildirilirken bu çevrede «Gurbet taifesi»nin de eşkıyalıkta geri kalmadıkları bildirilmişti[2,3].

Konar-göçerler diye de adlandırılan Gurbetçilerin hükümet düzensizliğinden yararlanarak, geçici bir süre için kondukları köy, kasaba ve şehirlerin kıyılarında çıkardıkları olayları durdurmak yolu bulunmamış, ancak 1575'ten sonra önüne geçilmez yıkıcı bir sel felaketi biçiminde gelişen Celâlî isyanları, öğrenci ayaklanmaları, sipah sürgünü ve benzeri büyük «Karuş-muruş» hali sanki gezginci toplulukların yukarıda sayılan fesatlarını gölgede bırakmıştır. Onun için, artık Gurbetçiler'in, Çingeniyan, Mellaş Arapları diye bir bahis içine aldığımız bu türden olayların önemleri pek göze batar derecede ise, öteki olaylar içinde söz konusu edeceğiz[4].

---

1 Bursa Ş. Sc. A 94/110, Vr. 18-19. 11 ve 12 Cemaziyülevvel 975 yılgünlü tutanak (Tutuklanan gurbet taifesi ileri gelenlerinden Alican bin Murdî hapisanede vebadan ölünce, Haymana'nın bir önceki emini Hüseyin bin Musa Paşa, Bursa zaimi-subaşısı Hasan Bey'den davacı olmuş, ölen Alican'ın, kendisinin tahvili-vergi toplama görevlisi yılları sırasında hazineye vergi borcu olduğunu ileri sürerek, terekesinin kendisine verilmesini istemişti).

2 Mühimme 7, s. 889; Mühimme 22, s. 252.

3 Mühimme 7, s. 889.

4 Örneğin 1586'da da Bursa, Kite, Atranos gibi Bursa ovasının komşu kadılıklarında dolu konar-göçer grupları vardı ve öğrenci ve celâlî hareketlerinin pek kabarık bulunduğu bu yıllarda halk bir de bu gurbetçilerden çekiyordu. Bursa Ş. Sc. A 141/168, Vr. 247 b. (Evahir-i Cemaziyülahir 994 yılgünlü hüküm yazısı).

III. KISIM

BÜYÜK ÖĞRENCİ HAREKETLERİNİN BAŞLAMA VE GENİŞLEME DÖNEMİ

A. ÖĞRENCİ ÇILGINLIKLARINI YARATAN ORTAM

1 — Medrese Öğrencilerinde Ruhsal Bunalım

Çiftçi halk kitlelerinin tarımdan karın doyurma olanakları daraldıkça köy gençlerinin «çiftlerini bozup» artan bir hızla şuraya buraya dağıldıklarını, kendilerine işsiz güçsüz, boş insan anlamına levent adı takılmış olan bu insanların özellikle Türkiye'nin verimli toprakları, işlek çevrelerinde zengin kişilerin yaşadığı şehirlere yığıldıklarını, mahallelerde zenginlerin, büyük ticaret yollarında da «bezirgânların avlanmalarını» en kazançlı iş haline getirdiklerini, bu durumda genel güvenliğin yok olma durumuna gelmiş bulunduğunu bütün gerçekleriyle ispatlayan bu türden olayları hem de ya mahkeme tutanaklarından ya da hükümetin giriştiği araştırmaların sonuçlarını açıklayan resmî yazılarda tesbit olunan biçimleriyle ortaya koymuş bulunuyoruz.

Yukarıda anlatılanlar iyi hatırlanacak olursa, çiftbozan-levent kitlelerini bu yıkıcı yolda kullananların, yani soyguncu eşkıya leventleri büyüklü-küçüklü bölükler halinde örgütleyip toplunsal güvenliği yıkmakta kullananların çoğuncası gene hükümetin kendi görevlileri olduğu dikkati çeker. Kısacası, diyebiliriz ki çiftbozanlığın artması, toplumu ve devlet düzenini temelinden sarsan etkilerini XVI. yüzyıl Türkiye'sinin bütün siyasal, toplumsal ve ekonomik kurumlarına bütün gücüyle iletmiş bulunmaktaydı. Elbette medreseler de bu etkenlikten uzak kalamayacaklardı. Nitekim, o dönem Türkiye'sinin tek biçimli eğitim ve öğretim kurumları bulunan bu medreselerde gene büyük çoğunluğu imaretleri doldurmuş köy çocuklarından oluşan genç öğrenci yığınları bir arada yaşamakta olduklarından ötürü, çiftbozan-leventlerden daha kolay ve güçlü bir biçimde bir

karışıklık ortamını yoğun bulundukları şehir ve kasabalarda yaratmış bulunuyorlardı.

Her birisi bir vakfın kurumu olan ve harcamalarını da gene aynı kaynaklardan sağlayan Anadolu ve Rumeli'deki orta ve yüksek medreseler'in XVI. yüzyıl başlarından belki de daha önceki zamanlardan beri kendi olanaklarını çok aşmış bir öğrenci yığılması ile karşılaştıkları açık bir gerçek idi.

Medreselere bu derecede bir öğrenci dolmasının nedenlerinden birisi, Osmanlı düzenliğinin kuruluşundan XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürede çok geniş yeni topraklar kazanılmış olmasının medrese bitirenlere kadılık, naiplik, müderrislik, imamlık ve benzeri «vazife» edinme kapılarını ardına kadar açmış bulunması idi. Çünkü, Türkiye'de medreseler devlete artık «askerîler» sınıfının «ehl-i şer» kesiminde hizmet alacak «icazeli» (diplomalı) kişileri yetiştirmek gibi pratik amaçlı kurumlar niteliğini kazanmışlardı[1]. İmparatorluğun bu sözünü ettiğimiz döneminde, öğretimlerini başarı ile bitirip «vazife» için devlet kapısında sıraya girenlere (mülâzemet bekleyenler) «ehl-i şer»lik görevi verilebilecek kadroların yeterliliği üzerinde bir bilgimiz yoksa da, tahsilini bitirenlerin sayısı devletin ihtiyaçlarını hayli aşmış olacağını sanıyoruz. XVI. yüzyılın başlarında, Türkiye'nin girdiği bunalımlı dönemde ise, çiftbozanlığın artması sonucu, medreselere öğrenci doluşmasının hızla kabarmış olacağı çok doğal idi. Çünkü, köyde geçim olanakları çok daralmış bulunan ana ve babaların çocuklarını leventlik yaşına erişmiş bir «çiftbozan» yapma yerine daha erken yaşlarda medreselere göndermeyi tercih edeceklerini tahmin etmek zor değildir. O halde, köy gençleri, gurbete çıkınca, ilk çalacakları sığınma kapısı hiç kuşkusuz medreseler ve onlara bağlı öğrenci yurtları demek olan imaretler idi.

İmaretlerde orta ve yüksek medrese öğrencileri barınıyorlardı. Günümüzün öğrenci yurtları yerini tutan bu yerler küçük hücreler bölmelerine ayrılmış olup kubbe tavanlı bu odaların her birinde 3-5 kişi birlikte kalmakta idiler. XVI. yüzyıl medreselerini ve imaretlerini incelediğimizde, buralarda o kadar uzun yıllarını geçiren öğrencilerin ruhsal bunalım içine yuvarlanmaktan kendilerini kurtaramayacak koşullar içinde yaşadıklarını görürüz. Şöyle ki: Binalar, genel olarak, ortada bırakılan

1 «Askerîler» deyimi, bir Osmanlı maliye terimi olarak, devlet kurumlarında görev yapan ve bunun karşılığında da dirliğini hazineden sağlayan kişilere verilen isim olup, bunlardan emir ve yasakları yürütücüler olarak «ehl-i örf» ve kanun kural ve emirlerin uygulanmaya konulmasını bir karar halinde «ehl-i örf»e geçiren medrese öğrenimi görmüşler olarak devlet hizmetlileri bu biçimde ikiye ayrılmışlardır.

dörtgen biçimindeki bir açıklığı çevreleyen kale kalınlığında duvarların içeri yüzüne yapışık ve hepsinin de çoğu kez kemerli biçimde yapılmış kapıları orta açıklığa çıkan yan yana sıralı odacıklar biçiminde idiler. Hücre ya da odacıkların dış bahçe veya sokağa bakan küçük boyutta pencereleri de vardı. Fakat, duvarların çok kalın olması yüzünden yeteri ışık girmiyordu. Ömürlerinin en genç ve kızgın çağını, bu dışa kapalı dar, karanlık ve kubbe biçiminde tavanından karanlığın hayalleri sarkan bu hücrelerde geçirmek zorunda bulunan öğrencilerin, ara sıra çıktıkları şehrin sokak ya da çarşı ve pazarları da onların gençlik ihtiyaçlarına kesinlikle kapalı bulunuyordu. Gizli çalışan, yakalandıkça da şuraya buraya sürülen fahişeleri bulmak çok zor bir işti. Kadın ya da kızlarla sokakta bile konuşurken, hatta bakışırken yakalanmak, kanunlarda ehl-i örf kişilerine (subaşı, asesbaşı, asesler, yasakçılar gibi asayiş görevlilerine) bol cerime alma yetkisi verdiğinden, birbirine namahrem erkek ve dişinin, isterse bir iş için olsun konuşurken yakalanmaları bu görevliler için bir av gibiydi. Onun için Medreseli gençlere nefislerini hiç olmazsa bir dişinin göz ve gönül sevgisi ile az-çok avutmak olanağı da kalmıyordu[1].

Medrese imaretlerinde binaların alımından çok fazla sayıda sanki yığılmış bir biçimde sözde öğrenim gören suhteler (yani öğrenciler), bu koşullar altında derse çalışacak iradeyi kendilerinde bulamadıklarından başka, cinsel hayallerini kamçılar tarzda kurulmuş olduklarını söylediğimiz hücrelerinde, toplumsal ahlaka aykırı birtakım alışkanlıklara kendilerini kaptırmaktan kurtulamadılar[2]. Örneğin, cinsel sapıklık, en çok bu sözünü ettiğimiz öğrenciler arasında genişledi ve alışkanlık halini aldı[3]. Öte yandan, uzun zaman içerde tutulan bir atın ya da bir odada kapalı kalmış çocuğu dışarı çıkar çıkmaz çılgınlaştığı gibi medrese imaretleri-

1 Tamamen gerçekleri yansıtan bu izahlarımı ispatlamaya yarayacak belgeleri burada vermeyi gerekli görmüyoruz. Çünkü XVI. yüzyıl mahkeme defterlerinin tutanakları incelendiğinde bunlara ait o kadar çok polis olaylarına rastlanmıştır ki burada birkaç örnek vermek gereksiz bir ispatlama çabası sayılmıştır. Esasen aşağıda belgelere dayanarak anlatacağımız suhte (öğrenci) olayları olduğu gibi belgelenceği için gerçekler o yolla daha açık ortaya serilmiş olacaktır.

2 Hazırlamakta bulunduğumuz Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. III'te toplumumuzun içine yuvarlandığı sosyal bunalım bütün ayrıntıları ve nedenleri ile anlatıldığında suhtelerin ahlâk dışı davranışlara kendilerini kaptırmalarında XVI. yüzyılın ikinci yarısı Türkiye'sindeki yeni ortamın da az etkisi olmadığı anlaşılacaktır.

3 İmaretlerde kalmak için buluğ çağına girmek gerekliği anlaşılıyor. Çünkü, 6 Temmuz 1558 yılgünlü bir tutanakta, eski müderrislerden Mehmet Çelebi'nin yanında kalan bir öğrenci «Ben baliğ oldum, istediğim yerde otururum, mezbur Mehmet Çelebi'nin yanından hüsn-i ihtiyarımla ayrıldım» diye kayda geçirtmişti. Bursa Ş. Sc. A 132/156 Vr. 166 b.

nin içe dönük karanlık yaşamından sokağa fırlayan delikanlılık çağındaki öğrenciler, özellikle XVI. yüzyıl başlarından beri saldırgan, zorba, eşkıya davranışlı olmaya başladılar. Asayişçileri karşılarına dikildikçe de azmaya, silahlanıp karşı koymaya başladılar. İmaretlerde toplu yaşamanın ve medreseli olmanın kendilerinde yarattığı birbirlerine arka çıkma ruhu sayesinde çabucak örgütlenmeyi başardılar. Burada sözümüze şunu ekleyeceğiz ki öğrencilerin mahkeme tutanaklarını dolduran türlü ahlaksızlıkları yapmalarına, büyük çoğunluğu günah - sevap konusu üzerinde toplanmış bulunan yani daha ziyade dinsel ahlak verme amacı güden medrese derslerinin engel olucu hiçbir olumlu etki yapmamış olması çok ilgi çekici bir konudur.

Medreselilerin çıkardıkları çirkin olaylar aşağıda bütün ayrıntıları ile verildiğinde, öğrencilerin içine düştükleri ruhsal bunalımın, kendilerini toplumsal ahlâkın çökertilmesi eylemine nasıl inatla azmettirdiği gerçeği kolayca gün ışığına çıkmış olacaktır.

2 — Medrese Öğrencilerinin Ahlâk Dışı Eylemleri

Köylerinde geçim ve barınma olanakları bulunmadığı gibi bir umutsuzluğa düşen yetişkin gençlerin, çiftbozan durumuna düşerek, büyük şehirlere ve oraları çevreleyen verimli bölgelere aktıklarını, buralarda levent adı takılan bu işsiz güçsüz insanların kurdukları «haramî» soyguncu bölükleriyle türlü olaylar yaratmaya giriştiklerini yukarıdaki anlatılanlardan öğrenmiş bulunmaktayız. Timarlı sipahilerin, yeniçerilerin, Altıbölük sipahilerinin hattâ bütün ehl-i örf'ün (idareci asayişçilerin) de karıştıkları böylece herkesin toplumsal düzeni yıkmakta adeta kıyasıya bir boğuşma durumuna geçtikleri bir ortamda öğrenciliğin verdiği içten bir arkadaşlık gayreti ve tutkuluğu ile birbirlerine sımsıkı bağlanmış olan suhtelerin (medrese talebesi ya da talebe-i ulûm) belirttiğimiz ruhsal bunalımın da baskısı olunca, hiçbir kenarda «kendi ders ve şugullarında» olmalarına imkân var mı idi? Elbette yoktu. Nitekim, önce şehirlerde ve sonra kırlarda ve köylerde geçen bir sürü polislik ve mahkemelik olaylardan öğrencilerce çıkarılmış olanlarına rastlıyoruz. Hattâ bunların dövüş ve kavga çıkarma, sokakta şuna buna sataşma biçiminde birtakım cürümler işlemelerinin Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar eskilere gittiğine ait az da olsa kayıtlar vardır[1]. Bununla beraber, öğrencilerin imaret ve medreseler dışına

1 Örneğin, Fatih devrine ait bir tedris-öğretim beratında müderrisin görevleri sayılırken «ehl-i fesad'a hücre vermiye» cümlesi de konmuştur ki, bu imaret hücrelerinde birtakım olayların çıkmakta bulunduğunda şikâyeti ifade eder. Bak. Ş. Tekin, Turkic Sources, II, Yahya Bin Mehmed, Munahic'ül İnşa, s. 27.

taşan, hatta halk ile silahlı bıçaklı vuruşma derecesini bulan olayları Kanunî Süleyman'ın saltanata geçtiği sıralarda mahkemelik olma derecesini bulmuştu. Kimi zaman birçok suhtelerin tutuklanıp hapisanelere atıldıkları az değildi. Örneğin Bursa mahkeme defterleri tutanaklarından 1521 Eylülünde öğrencilerin çirkin hareketleri üzerine halk ile çatıştıklarını tesbit etmekteyiz.

Bursa asesler kethüdası (polis şefi) Çalapvermiş, öğrencilerden Fenikeli Saraçoğlu Durmuş ile Ahmet oğlu Mustafa adlarındaki gençleri yakalayıp mahkemeye getirmiş ve şöyle suçlamıştı[1].

Birkaç öğrenci Emirsultan Mahallesinden Ahmet adlı birisinin kulu Mahmud'u yaralayarak kaçtılar. Mahalle halkı suçluları yakalamak ve yaralıyı kilime koyarak evine götürmeye çalışırken bu kez, arkadaşlarının yakalandıkları sanısına kapılan Durmuş ve Mustafa silahlı olarak kurtarmaya geldiklerinde, halk toplanarak bunlarla da çarpışmış ve kendilerini yakalamayı başarmıştır. Daha önce de bu kişilerin arkadaşları olan Halipoğlu ve Mustafa adlarındaki öğrenciler türbe bekçisinin oğlu Hamza'yı dağa kaçırmışlardı. Bu kişiler bir gün bir gece sonra gidip çocuğu bırakmaya arkadaşlarını razı etmişlerdi. Aynı öğrencilerden Ahmet adlı olanı sarhoş bir halde ve «Kümenkü» adını taşıyan Frenk oğlanını kaçırmaya uğraşırken yakayı ele verdi.

Asesbaşı, işte hem adam yaralayıp kaçan arkadaşlarının yakalandıkları kanısı ile gelip halka silahlı tecavüzde bulundukları, hem de çocuk kaçıran öteki öğrencilerin arkadaşları ve suç ortakları oldukları nedeni ile tutuklanmalarını istiyordu. Mahalle halkının ve genç çocukların da istemi üzerine sanık öğrencilerin hepsi tutuklandılar[2].

Bursa Medreselerinde okumakta olan Tekeli (Antalyalı) öğrencilerden bir grup «fesatçı» ahlâk dışı hareketlerinden dolayı şehir halkı ile yine aynı günlerde çatıştıklarını, bunun üzerine içlerinden tutanakta adları yazılı on bir suhtenin (lise ayarında medrese öğrencileri) tutuklanmış olduklarını görüyoruz. Birkaç gün sonra hemşerileri yani Tekeli olup Seyit Alizade

---

1 Çünkü bu konudaki kanunun açık hükmü kesinlikle uygulanan kuralı şu idi ki, hiç kimse hâkim karar vermeden tutuklanamaz idi. Bu yıllarda ehl-i örf bu hükme harfi harfine boyun eğiyordu.

2 Bursa Ş. Sc. A 32/29, s. 160 ve 161'deki 9 Şevval 927 (12.9.1521) yılgünlü tutanak ve kararlar.

Medresesi danişmendlerinden Abdi, Yıldırım Medresesi danişmendlerinden iken Manastır Medresesine nakledildiğinden gitmeye hazırlanan Alioğlu ve Köse Medresesi talebe-i ulûmundan (ilim tahsil eden öğrencilerinden) Abdi oğlu Mustafa sözleri geçen tutuklu hemşerilerine kefil olarak serbest bıraktırmışlardı[1].

Halk ağzında ve yazı dilinde genel olarak «suhte» deyimi ile sözleri edilen medrese öğrencilerinin genç çocuklarla düşüp kalkmaları, toplum ahlakını kemiren bir alışkanlık halinde sürüp gidiyordu. Yalnız bunlar değil, levent dediğimiz köyden şehre gelmiş işsiz güçsüz dolaşan ve «bekâr odaları'nda her türlü ahlâksızlıkları yapmaktan çekinmeyen ergen kitleler de bu doğa dışı cinsel sapıklıkları huy edinmişlerdi[2]. Kadın - erkek ilişkilerini son derece kısıtlayan, hattâ «fahişeliğe bile göz yummayıp, bu gibi kadınları ordan ora süren o dönemin yobazlığı, asayişçilerin «cerimepara cezası» çıkarabilmek için bir erkekle bir kadını konuşurken de olsa yakalayabilme gayretleri, suhte ve leventlerin bu söylediğimiz doğaya aykırı alışkanlıklarını bütün bütün kamçılamakta bulunmuş olduğu bir gerçektir. Bu incelediğimiz sıralarda, hatta birer meyhane gibi kullanılır olmuş bulunan bozahanelerin işleticileri, bu gibi yerlere doluşan ergen müşterileri için «taze oğlanları» bulundurmakta ve yasaklamaları da hiçe saymakta idiler[3].

Öğrenci hareketlerinin yayıldığı ve süreklileştiği bölgelerin şehirlerinde ve kasabalarında, suhtelerin, yani medrese öğrencilerinin insan doğasına aykırı bu utanç verici alışkanlıkları pek açığa dökülmüş bulunmakta idi. Örneğin, 3 Ocak 1524'te «beş kişilik» suhte kafadarlar bir oğlanın boğazına tülbent takmışlar, kiminin elinde ok ve yay, kiminin elinde kılıç olduğu halde, sözü geçen oğlanı alıp giderken» Bursa halkı yollarını kesip «cenkle oğlanı alıkodular, suhtelerden ikisi kaçmayı başardılarsa da üçü mahkemeye getirilerek tutuklandılar[4].

Bu tür ahlâk dışı olaylar açıktan alıp yürüdüğü halde, imam, müezzin, müderris ve benzerleri hacı-hoca takımı nasıl olup da önleyici büyük tepki

---

1 Bursa Ş. Sc. A 32/29, s. 116 (Bu fesatçılardan Abdi serbest olur olmaz Emirsultan Mahallesi halkına sövüp saydığı için kefillerince getirilip «ehl-i örf'e teslim olunup» hapis olundu.

2 Cariye ile cinsel temas meşru sayıldığı için olacak, şehirlilerde bu kötü alışkanlığa kapılanlara pek rastlanmıyor.

3 Bursa Ş. Sc. A 39/39, Vr. 35'teki şu cezalandırma tutanağına bakınız: «Çerkez Hasan bin Abdullah ve şeriki Mustafa bin Seydi defaatla yasağdan sonra bozahanesinde oğlan bulunup tazip olundu. Mezkûranın bu halleri Mahruse-i Bursa subaşısı Süleyman'ın talebi ile sebt-i sicil olundu».

4 Bursa Ş. Sc. A 35/35, Vr. 342 b. 25 Saffer 930 yılgünlü tutuklama tutanağı.

ler gösterecek bir insanî duygusallık göstermediler, anlamak güçtür. Halbuki, aynı çevreler, kadın-erkek cinsel buluşumları açığa dökülecek kerteyi bulduğunda, hemen toplu halde mahkemeyi boylayıp kıyamet koparıyorlardı[1].

XVI. yüzyılın ortalarına yaklaştıkça, suhte ve talebe-i ulûm'un yani medrese öğrencilerinin hareketleri de leventlerinki gibi yavaşlamak şöyle dursun, büsbütün sertleşti ve genişledi. Öğrenciler de artık yalnız şehir ve kasabalarda şunun bunun oğluna kızına el uzatmakla kalmayıp, küçük gruplar, hattâ bölükler halinde isyan hareketine girişiyorlar ve soygun üstüne soygun yapıyorlardı. Aynı zamanda Türkiye'nin öğrenci karışıklıklarına sahne olan bütün bölgelerinde asîlerin aralarında dayanışma ve birbirlerini koruma eylemlerinin geliştiği de ortaya çıkmakta idi[2].

Gerçekleyin, 1543 Nisanı yılgünü ile Anadolu kadılarına yollanan bir genelge fermanda, kalabalık bölükler halinde kazaları talan eden ve bu arada pek çok da cinayet işleyen levent sürülerinden halkı korumak için alınacak tedbirler bildirilirken, «talib-i ilimlerden levent suhteler»e de geniş yer verilmiştir. Burada belirtildiği üzere «talib-i ilm» olanlar levent suhte bölükleri kurarak dolaşmak ve halka çeşitli zulüm etmekte idiler. Bunları kovuşturmak üzere yollanan çavuşa adam koşup bu fesatçıları yakalatarak İstanbul'a yollamaları önemle isteniyordu[3]. Öğrenci isyan bölgelerinde geçen ve mahkemelere yansıyan olaylar içinde, artık suhte (öğrenci) şefleri yönetiminde medreseli bölükler görüyoruz. Örneğin, 1546'da İznik'in Söğütlü köyünü basarak bir de adam öldürmek suretiyle yağma yapan levent bölüğü içinde yedi kişilik bir de suhte grubu vardı ki şefleri de Muharrem Halife adlı birisiydi[4]. Kocaili sancakbeyi İbrahim, 1548'de Anadolu'nun korunmasına atandığında, kendisine Bursa'ya varınca kadıya başvurup «levent taife»sinin her biri için kefiller alması istenirken, «suhte taife»sinin de «yarar kefiller» vermelerinin sağlanması sıkı sıkıya tenbih olunmuştur[5]. Fakat hükümet ne tedbir alırsa alsın, tıpkı

---

1 Kanunî Süleyman saltanatının daha ilk yıllarında geçen şu olaylara ait suhte hareketlerinin geçtiği başka şehir ve kasabalarından Bursa'daki kadar örnekler vereme yişimizin nedeni o şehirlerin mahkeme defterlerinin bu yıllardakilerine sahip olamayışımızdır. Daha sonralarında oralarda da aynı şeylerin halkı Bursalılar kadar bizar ettiğini ilerde göreceğiz.

2 Örneğin, Tosya kasabasında Korucukoğlu adındaki «levent-suhte 1543'te Mehmet oğlu Haydar'ın şakirti (çırağı)» Mustafa'yı çekip cebren ve kahren kırmızı bir çukasını almış ve Bursa'ya kaçarak buradaki öğrencilerin içine saklanmıştı. Bursa Ş. Sc. A 42/48, Vr. 21b.

3 Bursa Ş. Sc. A 42/48, Vr. 47 a. (Evâhir-i Muharrem 950 yılgünlü ferman).

4 Bursa Ş. Sc. A 44/50, Vr. 40 a. (9 Recep 953 yılgünlü tutanak).

5 Bursa Ş. Sc. A 43/49, Vr. 142 a (Evahir-i safer 955 yılgünlü ferman).

çiftbozan-levent olayları gibi suhtelerin çıkardıkları karışıklıklar da her yıl artarak ve en azgın biçimi ile sürüp gidiyordu. Halk davacı olarak mahkemeye çıktıklarında medrese öğrencilerinin silahlı tecavüzleri korkusundan «şehir ehalisinin namaza varamaz olduklarını» geceleyin evler basarak zorla soyup para aldıklarını ileri sürmekteydiler.

7 Mayıs 1552 günü Ali oğlu Mustafa ve adları yazılı 6-7 arkadaşı yakalanarak mahkemeye çıkarıldıklarında Bursa halkından kalabalık bir davacı kitlesi, bu sözü edilen suhtelerin şehirde saldıkları korkuyu anlatırken, Mustafa Ahmet'in oğlu Budak-ı Kablıca yolunda «cebren çekip şehirden alıp gittiklerini», Ahmet oğlu Hüseyin'in de gece evini basarak 1800'den fazla akçesini aldıklarını ve benzeri «fesatları»nı sayıp döktükten sonra, bu kişiler umuma zararlı olmuşlardır. Kendilerini asmak suretiyle diğer fesatçılara da etkili bir ibret gösterilmesini istediler. Mahkeme, idam cezasını verdi ve kararı uygulamak üzere suçlu suhteleri «ehl-i örf»e teslim eyledi[1].

Suhte olayları artık öteki toplumsal ve siyasî karışıklıklara uyarak yeni bir özgenlik kazanıyordu ki, aşağıda bunları ayrıntıları ile vereceğiz.

3 — Yoğun Karışıklık Bölgeleri

Medreseli karışıklıkları, XVI. yüzyıl Türkiye'sinin her yanında değil, ancak medrese ve imaretlerin çok ve kalabalık bulundukları çevrelerde çıkmış bulundukları, bütün bir yüzyılın bu türden olaylarını incelemek suretiyle kesinlik kazanmış bulunuyor[2]. Suhte ayaklanmalarının sürekli biçimde olup geçtiği belli kasaba ve büyük şehirler yörelerinin Anadolu'nun birer coğrafî bölgesi içinde toplanmış bulunduklarının belirtilmesi, Türk Toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantısında Anadolu coğrafyasının etkisini de göstermiş olacağı için, gerekli görülmüştür. Şimdi suhte ya da öğrenci hareketleri alanlarını oluşturan başlıca bölgeleri saptarsak bu yön daha iyi anlaşılmış olacaktır.

a) Rumeli Geçesi: Resmî belgelerin gösterdiği üzere, yüksek ve orta medreseleriyle ötegeçenin en büyük öğretim merkezi bulunan Edirne ile onun etkisinde bulunan genişçe bir bölge Türkiye tarihinde sanki suhte

1 Bursa Ş. Sc. A 45/51, Vr. 225 a (13 Cemaziyülevvel 959 yılgünlü karar tutanağı).

2 Geniş Osmanlı toprakları içinde «Türkiye» dediğimiz toprakların coğrafi sınırları için Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi c. II'ye koyduğumuz haritaya bakınız.

ayaklanmalarının öncüsü olmuş ve buralarda olaylar bir hayli erken patlak vermiştir[1]. Öte-geçenin, yani Rumeli yakasının kaydolunması gerekli önemli öğrenci hareketleri Şehzade Bayezid'in verdiği taht kavgası yıllarında, Edirne - Gümülcine - Selânik bölgelerinde halk ile çatışacak çapta büyümüş ve genişlemiş olmakla beraber, tesbit edebildiğimiz olayların da gösterdiği üzere, gittikçe yavaşlamış 1575'e doğru artık sözü edilmeyecek kadar azalmıştır. Onun için, 1559'dan sonraki yılların olaylarını izlerken, o geçede ayrıca bir öğrenci hareketinden söz etmeyeceğiz.

XVI. yüzyıl süresince Türkiye'de bütün bir toplumu yerinden oynatan, Osmanlı düzenliğinin kuralcı ve kalıplı biçimini yıkma sonucuna varan Anadolu karışıklıklarının başlıca etkenlerinden birisi olarak karşımızda bulduğumuz medreseliler ya da suhteler isyanı denince, hep Türkiye'nin beri yakasını yani Anadolu'daki büyük medrese merkezlerini çevreleyen bölgeler anlaşılacaktır.

Gerçekleyin, medreseli ayaklanmalarını, o zamanki deyimi ile suhte isyanlarını zincirleme olaylar olarak gözden geçirirken gözlemimiz şunu bize kesinlikle ispatlayacaktır ki, öğrenci hareketlerine sahne olan bölgeler gelişigüzel değildir. Özellikle Anadolu'nun verimli bölgelerinde sıkışmış bulunan şehirler ile kasabalar büyük öğrenci kalabalığının oluştuğu yerler olarak bu olayların çıkmasına en elverişli çevreler durumunda bulunmuşlardır. Şimdi bu bölgeleri sırasıyla tesbit edeceğiz.

b) Bursa - Balıkesir - Afyonkarahisarı Üçgeni Çevresini Kapsayan Yöreler: Öğrenci hareketlerinin hem erken başladığı ve hem de çok yoğun olması yönlerinden başta gelmekte idi. Doğal olarak da, Bursa şehri olayların merkezi durumunda bulunuyordu ki, bunun nedeni de burada medreselerin çok kalabalık öğrencilere sahip olmasıydı. Ayrıca yüksek medresenin de bütün Anadolu şehirleri içinde yalnız Bursa'da bulunması, sahın medreselerini bitirmiş gençlerin «danişment» (bir çeşit stajyer) olarak yollandıkları birkaç büyük yerden birisinin de burası olması, bu şehirde yaş bakımından da olsa haylı ilerlemiş medreselilerin bulunmasını sağlamış durumda idi.

c) Manisa - Muğla - Isparta Üçgenini Çevreleyen Yöreler Bölgesi: İzmir ve Antalya'yı da içine alan bu bölge hemen hemen bütün Ege şehir ve kasabalarını kapsamakta idi. Olayların incelenmesi göstermiştir ki Ege alanı suhtelerinin iki önemli merkezleri Manisa ve Isparta'dan ibaret bulunu-

1 Celâlî İsyanları, s. 39.

yordu. Buraya şunu da eklemeliyiz ki Isparta ve Denizli yöresi suhteleri, Afyon - Ktahya ve akşehir öğrencileriyle de ilişki kurmakta idiler.

d) Kastamonu - Çankırı - Bolu Üçgenini Çevreleyen Yöreler Bölgesi: Kastamonu'nun merkez olduğu bu bölgenin dağlık olması yüzünden öğrencilerin tertipledikleri hareketleri bastırmak çok zor olmuş, dolayısıyla bura kasaba ve şehirlerinin öğrencileri ele geçirmedeki zorluk yüzünden cezalandırılmaları çoğu zaman olanaksızlaşmıştır. İznik, Beypazarı, Tosya, Sinop ve benzeri kasabalar hep bu bölge öğrencilerinin yatak ve durakları idi.

e) Tokat - Amasya - Çorum Üçgenini Çevreleyen Yöreler Bölgesi: Buraya Yeşilırmak Çevresi de demek yanlış olmaz. Erzincan ve Sivas'a kadar pek genişlemeyen bu bölge öğrenci hareketleri süreklilik ve etkenlikleri yönünden Bursa - Balıkesir - Afyon üçgeni diye ayırımladığımız birinci bölge kadar ünlüdür. Yeşilırmak çevresinde de birbirine yakın ve canlı şehir ve kasabaların bulunması, her birinde zengin vakıflarca beslenen eski medreselerin kalabalık öğrencileri buralarda birikmesini kolaylaştırmakla bu bölgede geniş ve sürekli öğrenci ayaklanmalarına kolayca sahne olabilmiştir. Bir zamanlar Osmanlılar'a medreselerinden ünlü «ulema» niteliğinde kadı, müderris, kadıasker, müftü yetiştiren, Osmanlı Türkiye'sinin ilk yüzyıllarda devlet yaşamına sanki yön veren bu bölgenin, XVI. yüzyılın ikinci yarısı süresince de öğrenci ayaklanmalarının baş bölgelerinden birisi durumunda bulunduğu ilerki bahislerde anlaşılacaktır.

f) Tarsus - Silifke - Manavgat Üçgenini Çevreleyen Yörelerin Oluşturduğu Bölge: Buraya öğrenci hareketi sıralarında İçel Bölgesi denegelmiştir. Bütün öteki öğrenci hareket alanları içinde hükümet güçlerine karşı en başarılı bir karşı koyma yapan bu bölge öğrencilerine, çok doğal olarak İçel'in çok dağlık ve sarp olması yardım etmiştir. Zaman oluyordu ki isyancı suhteler bu dağlık bölgenin kasaba ve köylerine hükümet yönetimi yerine kendilerininkini geçiriyorlardı. Yalnız, burada bir sürü olaylar üzerinde yaptığımız gözlemlerle de çözemediğimiz bir sorun, kasaba ve şehirleri o kadar kalabalık ve sık olmayan bu bölge öğrencilerinin kalabalığı nereden birikiyordu? Bu konuda tahminimiz şu ki, Anadolu'nun öteki bölgelerinde sıkışan öğrenciler, buraya sığınmakta idiler. Böylece de karşı koyma gayretleri ölesiye dayanma derecesine vardığından kırılamıyordu[1].

---

1 Mühimme 3, s. 76 (Mihaloğlu Hızır Bey'e ve Malkara kadısına 4 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazıları.)

B. ÖĞRENCİ AYAKLANMALARININ BAŞLAMASI

1 — 1558 - 1559 Bunalımının Yarattığı Fırsat

Bilindiği üzere, Kanunî Sultan Süleyman'ın iki şehzadesi Selim ile Bayezid arasında 1558'de silâhlı çatışmaya varan taht kavgası ekonomik ve toplumsal durumu, hattâ hükûmet düzeni karmakarışık olmuş bulunan Türkiye'yi büyük bir iç bunalıma sürükledi. Çoğunluğu hoşnutsuz olan timarlı sipahîler çiftbozan gençleri «yevmli ordusu» adı altında örgütleyerek Bayezid'e tahtı sağlamak üzere padişah ve kapıkullarının desteklediği Selim'in ordusuna saldırdılar. İki kardeşin birbirine hasım taraftarları arasında çıkan savaş, Anadolu'nun yağmalanması biçimine dönüştü[1]. İşte bu karışıklığın yarattığı hükümetsizlik ortamını fırsat saydıkları anlaşılan suhtelerin, giriştikleri silâhlı çatışmalardan tesbit edebildiklerimizi ayrıntıları ile verdiğimizde, medreseli karışıklıklarının artık, «isyan» niteliğine dönüşmenin basamağına adım attığı belgeleriyle göz önüne serilmiş olacaktır.

Şehzade Bayezid'in babası Kanunî'ye ve biraderi Selim'e karşı savaşı kaybettiği anlaşılmakla beraber, bu olayın Türkiye'de sebep olduğu karışıklığın, hafiflemek şöyle dursun, bütün bütün genişlediği, Bayezid'ci timar sipahîleriyle çiftbozan leventlerin (öteki deyimiyle sekbanların) dağlara çıktıkları 1559 yılında, yukarıda belirttiğimiz medreseli ayaklanma bölgelerinin hemen her birinde, suhte bölüklerinin ağızbirliği etmişçesine açıktan açığa harekete geçmiş olduklarını görmekteyiz. Örneğin, Edirne - Gümülcine Malkara arası bölgeyi anlatalım: Bilindiği üzere, Rumeli yakasının askerleri de içinde olmak üzere, devletin bütün ordusu 1559'da henüz Bayezid asilerini kovuşturmakla uğraşıyordu. Sözü geçen bu bölgenin güvenini sağlama görevine Mihaloğlu Hızır Bey bırakılmış idi. Onun aynı yıl İstanbul'a yolladığı mektubunda Edirne bölgesinde de başladığını gördüğümüz suhte olayları oldukça ayrıntılı biçimde anlatıldığı gibi, Malkara kadısı da aynı olayların kendi kadılığına sıçrayan kısmını gene mektupla merkeze bildirmiş bulunmakta idi. Gerek bu mektuplardan ve gerekse kadıya ve Hızır Bey'e İstanbul'un verdiği cevaplardan elde edilen bilgiye göre, halkı çok bizar etmeye başlayan suhteler silahlanmışlar, bölükler halinde örgütlenmişlerdi. 10 - 15'i bir arada silâhlarını alarak gündüzleri bağlara çeklilip yatıyorlar ve çok da hasar yapıyorlardı.

---

1 M. Akdağ, Büyük Celâlî İsyanlarının Başlaması, s. 65-73 ve Şerafettin Turan, Şehzade Bayezid Vakası, adlı esere bakınız.

Çarpışacakları zaman 70 - 80'i birleşip daha güçlendikten sonra karşılarına çıkanlarla cenkleşiyorlardı. İmaret hademelerinin de bunlardan yakınmaları şu idi: 15 suhte bir arada imaret mutbakına gelip, yalnız kendi paylarını değil, «bir bu kadar da arkadaşlarımız var; onlarınkini de istiyoruz» diye kendi haklarının iki katını alır giderler, böylece birçok «fakir fukaraya» verecek yemek kalmazdı.

Edirne yakınlarında birkaç kişilik bir suhte grubu «bir kimsenin oğlunu cebren firar ederlerken» Pınar kasabası yanından geçtikleri sırada, bu kazanın kadısı önlerini kesip oğlanı kurtarmış, ana - babaya teslim ederse yine kaçırırlar korkusu ile kendi hizmetine almıştı. Bu yenilgiyi kendilerine yediremeyen medrese öğrencileri arkadaşlarının intikamını almak üzere bir araya gelip Pınar kasabasını basmaya ve oğlanı kadıdan geri almaya hazırlanırlarken haber alındı ve hükümet merkezi, Hızır Bey'e sözü geçen kadıya yolladığı hüküm yazısında, bu fesatçı suhtelerin yakalanmalarını, içlerinden oğlanı çekenlerin adlarının bildirilmesi, oğlanın da ya babasına teslim, ya da istediği yerde hizmet etmesinin sağlanması emri verildi[1].

Fesatçı suhtelerin o bölgede çıkardıkları olay bir bu değildi. 70-80 kişilik bir başka suhte grubu da saldırı hareketlerini sürdürürken, Malkara kadısının yolunu bastılar, çıkan çarpışmada asî öğrenci bölüğü bozguna uğrayıp, Kogrı ve İpsala doğrultusuna kaçtılar ise de, içlerinden üçü yakalanıp yargılandıktan sonra ölüme hüküm giydiler, bu ağır karar da hemen yerine getirildi. Bununla beraber, öğrenciler bu ağır cezadan yılmak şöyle dursun, yeniden toplanarak Malkara'yı basma hazırlığına giriştiler. Kadı şehir halkına başvurup savunmaya katılmalarını istemesi üzerine hükümetin izin vermesi gerektiği cevabını alınca, İstanbul'a başvuruldu. Kadılara ve o bölgenin korunması ile görevli Hızır Bey'e yollanan 1 Ağustos 1559 yılgünlü bir yeni yazıda: «İl erlerinden» şehir halkından, muhafaza için bırakılmış askerlerden oluşturulacak bir güç ile suhtelerin hakkından gelinmesi emri verildi[2].

Silivri kadısından gelen bir mektup da kendi yöresinde geçen bir suhte bölüğünün çıkardığı olayı hikâye etmiştir. Esedullah ve arkadaşları olan öteki suhteler, içip sarhoş olduktan sonra ikindi vakti topluca Silivri çarşısına çıkıp, önce Hıristiyan ve Yahudiler'den zorla para ve benzeri şeyler toplamaya başladılar. Sıra Müslüman esnafa geldiğinde, mezarlık yanında bu suhtelerin başka arkadaşları bir Hıristiyanı öldürmeye kalkınca

1 Mühimme 3, s. 5 (Mihaloğlu Hızır Bey'e 14 Ramazan 966 yılgünlü hüküm yazısı).
2 Mühimme 3, s. 76. (Malkara kadısına 4 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazısı).

olay büyümüş, halk ile asî öğrenciler cenge tutuşmuş, asîler yenilerek ellerinden silâhları alındıktan sonra tutuklanmışlardı. Bu durumda suçluların asılmasına mahkeme karar vererek, kararı İstanbul'a arzetmiş ve uygulanmasını istemişti. Kavala sancakbeyine ve kadısına yollanan hüküm yazısında isteğin kabul olunduğu bildiriliyor ve kaç kişi oldukları bilinmeyen suçlu suhtelerin asılmalarına emir veriliyordu[1].

Bayezid olayı sıralarında, özellikle 1559 yazında, Anadolu geçesinin öğrenci hareketlerini daha güçlenmiş ve yaygınlaşmış olarak görüyoruz. Biga ile Karasi (Balıkesir) sancakbeylerinin ve o çevrenin «Malnazırlığı» görevi de üzerinde bulunan Edremit kadısı Kemal'in merkeze ayrı ayrı yolladıkları mektuplarında bu yörelerindeki suhte olaylarını anlatmışlardır. Bunlardan öğreniyoruz ki hareket halinde bulunan öğrencilerin başı Çarpanoğlu adındaki bir Yörük öğrenci imiş. Balıkesir kasabasından Eldelikoğlu Ahmet Fakıh, başka adı ile Hacı Ahmet asîlere yataklık ediyormuş. Bu suçundan dolayı bir ara tutuklanmış bulunan Hacı Ahmet, sefer ilân (Bayezid üzerine) edildiğinde serbest bırakılmış. Gene suhtelere yataklık etmekten geri kalmayan bu kişinin evinde, Çarpanoğlu ve arkadaşlarının, Rumeli yakasına geçerek, oradan getirdikleri soygun eşya ve parası, gene ordan kaçırdıkları bir emred (genç) oğlan saklı bulunmakta idi[2].

Manişa-Muğla, Aydın çevrelerinden, daha doğrusu Ege Bölgesi'nden gelen raporlar (şikâyet mektupları ve kazaya defterleri) durumun bir facia biçimi aldığını anlatıyordu. Bütün öğrenciler «ayağ üzere» idiler. Kalabalık silâhlı suhte bölükleri pazaryerlerini dolaşarak halkın «cem» adına mallarına el koyuyorlar, zorla oğullarını alıyorlar, koyunlarını sürüyorlardı. Bazı devletlilerin (ünlü zenginlerin) de evlerini basarak kendilerini ya öldürüp ya da yaraladıktan sonra mallarını yağmalamakta idiler. Muğla'da (Menteşe'de) bu şekilde işlere girişen suhteler yüz kadar kişilik bir bölük teşkil etmiş olup, başbuğları Fazlullah ve Tosun İsa adlarındaki arkadaşları idi. Ayasloğ (Selçuk) ve Güzelhisar (Aydın) kadılıklarında da Hacıhızıroğlu'nun baş olduğu başka bir öğrenci bölüğü dolaşmakta idi. Bunlar iki köy basarak üç - dört oğullarını almışlar, mallarını da yağmalamışlardı. Bu yöreler halkının dövünüp, yakınmaları üzerine bütün olanları İstanbul'a bildiren kadıların aldıkları cevap «hep birleşip ileri sür-

1 Mühimme 3, s. 309.
2 Mühimme 3, s. 44 ve 160 (Biga, Karasi sancakbeylerine ve malnazırı kadı Kemal'e 9 Şevval 966 ve 17 Muharrem 967 yılgünlü hüküm yazısı).

mekle mi olur veya başka suretle mi olur, hep beraber suhte üzerine varıp» fesatçıları ele getirme yolunun aranması isteniyor, «Zaim Hamza bey» asîleri dağıtmaya memur ediliyordu. İl erlerinin ellerine «suhtelerin vesairlerinin demleri heder» olduğuna dair de belge verilecekti[1]. Aydın sancağının her yanı suhte baskınlarıyla sanki sarsılıyordu. Böyle bir sırada sancakbeyinin sancağın asayiş işine kendi yarar adamlarını bekitmeyüp, cerime gelirini artırmak hırsı ile birtakım âmillere (mültezimlere) satmış olduğu şikâyet olunmuştu. Buna karşı yazılan bir hüküm yazısında sancakbeyi çok ağır bir dille suçlandı. Aynı yazının birer sureti bütün Saruhan ve Anadolu kadılarına da yollanarak, aynı irtikâbın kendi kadılıklarında da olmamasına dikkatleri çekiliyordu[2].

Bölük halinde örgütlenerek, anlatıldığı biçimde her yere saldıran, pazarları soyan, zenginleri gereğinde öldürerek ev barklarını yağmalayan bu öğrencilerin gene de imaretlerinin besleme hizmetlerinden faydalanmayı, haklarına düşenleri günü gününe misliyle almayı ihmal etmedikleri görülüyor. Padişah'ın valdesince Manisa'da kurulmuş olan imaretinin vakıflarını yöneten mütevellisi yolladığı mektupta, her tarafın fesatçı suhte ve leventlerle dolu olduğunu, bu durumda öteki imaretlerin kefilsiz ve silâhlı suhtelerinin padişahın validesi sultanın sözü geçen imaretine sokulmamaları için eline emir verilmesi istenmişti[3].

İsyancı öğrencilerin imaretlerin yönetimini de ellerine geçirdiklerine ait bir şikâyet de Tokat Hatuniye İmareti mütevellisinden geliyordu. Orada da kefile bağlanamamış «fesatçı suhteleri imaretin kilerinden zorla yağ, bal, et vb. şeyler alarak» şarap içme toplantıları yapmakta idiler[4].

1559 yılında Hamit (Isparta) çevresi de Ege'den hiç farklı değildi. 30 Ekim 1559 yılgünü ile kadılara yollanan bir padişah hüküm yazısında belirtildiğine göre, sözü geçen sancağın kazalarında «suhteler ve suhte suretinde olanlar silâhlı olarak» bölükler halinde gezip, ev basıp, oğlan çeküp, adam katledip, daha nice fesatlar etmekde idiler. Haklarından gelinmek amacı ile, zaimlerden Mirza Bey yollanıyor, yakalananların asılmaları, kaçanların yataklarından ve akrabalarından ele geçirilmeleri emri veriliyordu. Hamit'teki öğrenci hareketlerinin ne kadar dayanılmaz sertlikte olduğu şuradan da bellidir ki, daha 31 Ekim 1558'de Hamit Sancağı Beyi Mustafa

1 Mühimme 3, s. 153 ve 156.
2 Aynı Mühm., s. 123.
3 Aynı Mühm., s. 197 (Manisa kadısına 1 Rebiyülevvel 967 yıl günlü hüküm yazısı).
4 Mühimme 3, s. 319.

Bey'e yazılan bir emirde (Her halde Şahzade Bayezid seferinden) hemen görevi başına dönmesi istenmişti[1].

Bolu'dan İzmit doğrultusuna uzanan çevreler hattâ Üsküdar yakaları, yani nerde ise İstanbul'un burnunun dibi sayılan yerler de öğrenci bölüklerinin soygun ve baskınlarından uzak kalmıyordu. Sapanca'dan batıya önemli bir geçit yeri olan Ağaç Köprüsü ve öteki geçitlerden İstanbul'a sürekli bir fesatçı sızması vardı. Onun için devlet bu geçitleri hep bekletmek ve gelip geçenlerin kimliklerini kontrol etmek zorunluğu duymakta idi. Böyle olduğu halde, gene de Kandıra, Şile, Hendek, Akova, Akyazı, Göynük suhte bölüklerinin koşuşturma alanları idiler. Asî öğrenciler buralarda da köyler basıp para ve malına göz diktikleri zenginleri acımadan öldürüyorlardı. Bayezid olayı dolayısıyla Sapanca ve çevresindeki önemli geçit yerlerini ve bu yörenin güvenliğini korumaya bekçi bırakıldığı anlaşılan eski Hatvan sancakbeyi Mehmet'e 28 Temmuz 1559'da yollanan bir padişah hüküm yazısında geçitlerin kontrolüne çok dikkat etmesi ve hareket halinde bulunan suhtelere karşı da reayadan ve il erlerinden sağlayacağı yardımla mücadele etmesi emredilmişti. Akyazı ve Şile kadılıklarına yollanan 1559 Ekimindeki emirlerde bu çevrede «mehayif» teftişinde bulunan eski kadılardan Mevlâna Husam'ın yolladığı raporda bildirildiği suhte bölükleri özelle bunların şefleri ad ada kaydolunarak bastıkları köyler ve işledikleri cinayetler belirtildikten sonra yakalanıp haklarından gelinmesi isteniyordu[2].

Öğrenci hareketlerinin en yoğun bölgesi olan Yeşilırmak Bölgesi'ne gelince kadıların, sancakbeylerinin ve öteki yönetici ve güvenlik memurlarının raporlarından ayrıca bunlara cevap olarak yollanan ferman ya da padişah hüküm yazılarından çıkarılan bilgiler bu çevrede ayaklanmaların genel yaşamı alt üst etmiş olduğunu ispatlamaktadır. 1558'de Asî Şahzade Bayezid'e karşı açılan sefere katılmış olan Rumeli askeri İran'a sığınmış bulunan sözünü ettiğimiz şehzade geri döner korkusu ile 1559'da da Amasya Tokat bölgesinde bekletilmelerine rağmen, Samsun (Canik) ve Çorum'u da içine alan bütün o çevreler, yani Yeşilırmak Bölgesi sayısız silahlı öğrenci bölüklerinin elinde kaldı. Amasya Tokat, Ladik, Kavak, Merzifon, Osmancık, Bafra, Sinop, Çorum vb. şehir ve kasabaların bu yörelerdeki köylerin bulunduğu geniş bir bölgede yürekler acısı olaylar birbirini kovalıyor, kanlar dökülüyor, evler yağmalanıyor, çocuklar kaçırı-

1 H. T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi, c. 4, Ves. 4; aynı dergi c. 6, Ves. 1., Mühimme 3, s. 134.
2 Mühimme 3, s. 66, 166, 167.

lıyor, fakat buralarda bekleyen Rumeli sancakbeyi de güveni sağlayıcı bir varlık gösteremiyordu[1].

Gerçekleyin, Merzifon kadısı 1559 yazında İstanbul'a mektupla şu bilgiyi vermişti: «Rum vilâyetince suhtevat taifesi (yani öğrenci takımı) ayağ üzerine gelüp her bölük 40 ve 50 nefer kimesne olup kasabadan kasabaya gezüp fesat üzere» idiler. Aynı sırada Samsun kadısı da yolladığı mektubunda «Ladik kazasından Çölmekoğlu adlı bir suhtenin yönettiği 25 kişilik öğrenci bölüğü Amasya ile Canik arasında gezmekte olup kiminin oğlanını çeküp ve kiminden cebren akçe ve mal alup hâlen Lâdik önünde Boğaz nam karye yakınında cenk edüp dört kişi katledip ve bazıları da mecruh olup» gene de ele getirilememişlerdir. Amasya kadısının bu konuda yazdıkları da şu idi: «Suhte adına bâzı leventler[2] iki üç yıldan beri iki bölük olup, Osmancık, Merzifon, Lâdik ve Gümüş kasabalarında ve nahiyelerinde bâzı kimselerden akça alıp», hattâ hassa köylerini (yâni vergi geliri doğrudan padişah hazinesine toplanan yeri) basmışlar, üç kişi öldürmüşlerdi. Silâhlı olarak dolaşmaya devam ediyorlardı. Bayezid olayı dolayısıyla 1559 yaz aylarında da Amasya çevresi gözleyiciliği görevini sürdüren Silistre sancağı beyi Sinan Bey'in suhte faaliyetleri hakkında yazdığı mektupta verdiği bilgiler kadınınkine uymaktadır. Ayrıca Amasya Beyi ile birlikte bulundukları koruyuculuk (Muhafızlık) görevlerinin gereği olarak, bu sözü geçen suhte - öğrenci bölüklerini ele getirmek amacı ile kuvvet yolladıklarında, asîlerin Canik yöresine geçtiklerini belirtmiştir. Sözü geçen öğrenci birliklerinin Canik, yani Samsun sancağına kaçtıklarında, orada da boş durmayıp baskınlarına devam ettikleri görülüyor. Çünkü, Samsun sancak beyi, Canik sınırında suhtelerin bir köyü basmaları üzerine köy halkı ile aralarında çıkan cenkleşmede kimi köylülerin yaralandıklarını, iki suhtenin yakalanıp tutuklandığını merkeze arzetmişti[3].

1560 yılında, özellikle yaz aylarında, yukarıda saydığımız isyan bölgelerinin sancakbeylerinin, kadıların ve öteki yönetici ya da güvenlik

---

1 Kadıların ve sancakbeylerinin şikâyet mektuplarına cevap olarak yollanan ferman ya da hükm-i hümâyûn yazılarında, Asî Şehzade Bayezid taraftarlarının kimi ünlü şeflerin kalabalık yevmli bölükleriyle birlikte dağlara çekilmek suretiyle isyan halini sürdürdükleri kaydolunmuştur. Örneğin, «Canik dağlarında yanındaki ehl-i fesat ile dolaşan Tankır» bunlardan birisi idi. Bak. Mühimme 3, s. 111 (29 Zilkade 966 yılgünlü hüküm yazısı).

2 Gerçekleyin kimi çiftbozanlar-leventler de öğrencilikle bir ilişkileri olmadığı halde onların gücünden yararlanmak amacı ile suhte giysileriyle dolaşıyorlardı. Bu tür sahte suhtelere çok rastlanmıştır.

3 Mühimme 3, s. 102, 112, 155, 176, 177; Çorumlu Dergisi, sayı 6, Ves. 42.

organlarının suhte hareketleri hakkında bilgi veren ve çoğu da halkın acı feryadlarını yansıtan mektup «Kazaya defteri» ve benzeri yazıları gelmeye devam etmekteydi. Bunlar anlatıyordu ki, sıra sıra idamlara (çoğu kez muhakemeye bile lüzum görülmeden) rağmen öğrenci hareketlerinde en küçük bir azalma emaresi görülmüyordu. Tersine olarak, hükümetin kendi yapıtı kanunları bir yana atarak câniyane denecek bir korkutma yönetimi ile, yakalananı kimi kez sorgusuz sualsiz olarak asma politikası, kaçıp kurtulanları, hattâ bu işe girmemiş öğrencileri, belki de öldürülenlere duydukları arkadaşlık bağlılığı dürtüsü ile daha çok azdırıyor, cânileştiriyordu.

İstanbul'a gelen haberler devlet büyüklerine ve padişaha anlatılmış olmalıydı.

1560 baharı ile gene soygun yeliştirmelerine girişim, suhtelerin Alaiye (Alanya) sancağının Mandıras köyüne yaptıkları baskında ettiklerini Alaiye kadısı merkeze şöyle rapor ediyordu: Asî öğrenciler bir Hıristiyanı öl-dürmüşler, on bin akçelik mal yağmalamışlar ve «Müslümanların oğullarını» çekmişlerdi. Aynı sıralarda, Hamit İli (Isparta) Sancakbeyinden gelen mektupta, toprak kadısı (Uluborlu kadısı kastolunuyor) ile birlikte «şakî suhtelerin teftişine memur olup» Uluborlu'ya vardıklarında, 15 kadar medrese öğrencisinin, bir araya gelerek halkı rencide ettikleri, «hacca gitmek üzere kasabaya gelen Müslümanları, gece baskın vermek suretiyle» altınlarını, eşyalarını, iki emret kardeşlerini ve hizmetkârlarını» aldıktan başka, hayli kimseleri de hapse attıkları, yakalarını asîlerden kurtarabilenlerin şikâyeti üzerine, sancak beyi ve kadı sorguya vardıklarında isyancı öğrenciler «medreseyi metris idüp sabahtan öğleye kadar harp edüp iki taraftan ölenler ve yaralananlar olup, nihayet bir kişi ele gelüp haklarından gelinüp (asılıp), teftişte bundan başka, hamam basıp oğlan çektikleri ve Müslümanlara (halka), ya oğlunuzu verin yahut akça (para) verin» diye teklifte bulunduklarının ortaya çıktığını anlatıyorlardı. Alaiye suhtelerinin başı da Emir Hacı adında birisi idi.

Çorum'un Osmancık kazası kadısı'nın da orada, Tarak adlı bir suhte başbuğunun yönettiği bölüğün hareketleri hakkında bilgileri de şöyleydi: Öğrenciler, ok yay, ve başka silâhlarıyla gezmekte olup - Hasan adındaki bir sipahiyi yolda basıp eşyasını aldıktan başka, Hacı Hamza'da «yollar kesip halka salgınlar salıyorlarmış, mahkeme naibini bile hapsetmiş ve parasını almadan serbest bırakmamışlar, kovuşturmaya geçince Kastamonu sancağına geçmişler, Bafra'da ve şurda burda içlerinden bazıları yakalanıp idâm olunmuşlar, Samsun'un Kavak kadılığındaki öğrencilerle yapılan

çarpışmada da iki asî yakalanmış ve hemen ipe çekilmişler. Aydın'da ve kazalarında geçen olayların da bu biçimde şeyler olduğu bildiriliyordu[1].

Suhte isyanlarının XVI. yüzyıl Türkiye'sinin sürekli toplumsal iç olayları niteliği kazandığının anlaşıldığı şu sıralarda, bu kanlı tarih oluntusunun yeni bir özgenlik dönemecine geldiği de açıkca beliriyordu. Gerçekleyin, yukarıda uyguladığımız yöntemle burada da resmî belgelerden alarak anlatacağımız öğrenci isyanlarına artık halktan ve hattâ hükümet kişilerinden kimilerinin de adı karıştığını görmekteyiz. Örneğin, 1560'ta yolladığı mektubunda, suhtelerin örgütlenmiş ve birlikte hareketi aralarında geliştirmiş olmaları yüzünden, kimsenin karşı durmaya gücünün yetmediğini; isyancıların «fukaranın malını alıp oğlunu çekip» olmadık işler ettiklerini belirtirken bazı müfettişlerin kendilerine yardım ettiklerini, bunun karşılığında da «murat ettiklerinin üzerlerine havale edüp nice işkence» ettiriyorlardı. Öte yandan aynı yıl Aydın sancakbeyi de Tire'nin Ezine Bucağına bağlı bir köye 15 kişilik bir öğrenci grubunun baskın yapması üzerine «arkalarına ileri üşüp başları olan Husam ile Gaybi adlı suhte yakalanarak sancakbeyince ifadeleri alındığında Tire şehrinin asesbaşısı yatakları ve durakları olduğunu ve kendilerini el altından koruduğunu» açıklamışlar, bunun üzerine, sözü geçen asesbaşının evi aranmış ve suhtelerin eşyaları ele geçirilmiş, kendisi de tutuklanmıştı. Cine kadısı da bu kazadan «Mehmet Ağa» adında faizcilik yapan bir kimsenin fesatçılarla işbirliği yaptığını merkeze bildirmekteydi. Kastamonu sancakbeyi Süleyman Bey de İstanbul'a yaptığı şikâyetinde Boyabad, Sinop, Duragan kadılıklarından zekât, sadaka ve benzeri adlarla fukaranın para, koyun ve sığırlarını cebren alan suhteleri ve idamlık suçluları kovuşturmak ve güvenliği sağlamak amacı ile adamlarını yolladığında, adları geçen kadılıkların amilleri (hazine tahsildarları) «mal-i mîriye» noksanlık verirsiniz diye suçluyu yakalamaya engel olduklarını, kendilerinin rüşvet alarak bu gibilerini ele vermediklerini belirtmişti. Bolu kadısına yollanan bir emirde belirtildiğine göre, zaim (dirliği 20.000'i aşmış timarlı sipahî) Süleyman da köylerden kimi kişilerin suhtelere yataklık ettiklerinin açığa çıktığını bildirmekteydi[2].

Şehzade Selim (II. Selim) ile kardeşi Şahzeda Bayezid arasındaki taht kavgasının 1558'de bir meydan savaşına dönüşmesi üzerine, Türkiye'de çıkan büyük karışıklık ortamında medrese öğrencilerinin başlatmaya fırsat

1 Mühimme 3, s. 318, 319, 413, 434, 435, 542. Çorumlu Dergisi, Sayı 15, Ves. 150.
2 Aynı Mühimme, s. 318, 348, 459; Ün Dergisi, Sayı 43-44, Ves. 5.

buldukları bölük halindeki ayaklanmanın geçiş biçiminin bütün isyan bölgelerinden İstanbul'a ayrıntıları ile rapor edilip durduğu yukarıda belirtilmiş bulunuyor. Kendisine bildirilen her olay için merkez hükümetinin ne yapmak gerektiğini kadılara ve öteki yöneticilere muntazaman bildirdiği görülmekle beraber, ayrıca Kanunî Sultan Süleyman'ın bütün Anadolu kadılarına genel nitelikte yolladığı bir ferman vardır ki, burada onu da söz konusu etmek gerekiyor:

Padişahın 4 Eylül 1559 yılgünlü bu fermanında güvensizliğin sebebi hakkında kadılara bildirilen kanısı şu idi: «Halen sancakbeylerinin yerlerinde bulunamayışları yüzünden (Çünkü hepsi Şehzade Bayezid'e karşı Selim'in ordusuna katılmışlardı) kazalarımızda suhte takımı ve öteki fesatçılar harekete geçerek reayaya zulüm etmeye fırsta buldukları duyuldu. Bundan başka, sancakbeyleri yerlerinden ayrılırken, sancaklarının güvenliği ve korunması için işe yarar adamlarını koyacak yerde, cerime gelecek gelirlerini artırmak için güvenlik ve öteki gelir toplanacak işlerini amillere (vergi toplama işini götürü almaya talip adamlara) satmışlardır. Bu fermanı Cafer Çavuş size ilettiğinde, siz kadılar güvenlik işi ile kendiniz ilgilenip, suhteler ya da öteki eşkıyalar kim olursa olsun ele getirip haklarından gelerek reaya ve yolculara zarar vermelerine fırsat vermekten çok sakınınız. Bunun için de il erlerini üzerlerine sürünüz, yahut başka yol varsa onu uygulayınız. Eşkiya ortaya çıktığında siz bir şey yapamıyorsanız bildirmeniz gerekir. Ayrıca sancakbeylerinden güvenlik işlerini adamlarına sağlatmayıp para karşılığı satanları yazıp bildiriniz».

Görülüyor ki, ünlü padişah kendi kişisel saltanatının sürdürülmesi için memleketin sancakbeylerini (valilerini) ve bütün güvenlik güçlerini oğlu Bayezid'in peşine takmış, boş kalan ülkede zaten geçim olanaksızlığı içinde bunalmış bulunan gerek leventler ve gerekse öğrenciler kolayca başkaldırmışlardı[1].

2 — Kanunî Süleyman'ın Son Yıllarında Öğrenci Hareketlerinin Durumu

Kendisinin padişahlık makamına göz diktiler dedikodusu ile öz evlâtlarının kanına girmekten çekinmemiş olan Kanunî Süleyman'ın «fesatçı suhteler ve leventler» ya da «çiftbozanlar»ı cezalandırmakta elbette daha merhametli olması beklenemezdi. Gerçekleyin, tarihçi

1 Bu ferman Bursa Ş. Sc. A 66/72, Vr. 129 a'dadır.

Mustafa Selânikî'nin tanıklığına göre, o koca padişah, Bayezid asisine karşı nasıl galip geleceğini Şehzade Selim'e öğütlerken vazifeleri çift sürmek olduğu halde, işlerini bırakıp, siyasete karışan ve isyancı Şehzade'nin ordusuna koşuşan köylülerin yaşamalarından ise toptan yok edilmelerinin daha hayırlı olacağını söylemek suretiyle ne kadar da katı yürekli bir insan olduğuna başka bir delil vermiş oluyordu[1]. Öğrencilerin ve levendlerin başkaldırdıklarını rapor eden kadılara, sancakbeylerine ve öteki güvenlik sorumlularına, bu padişahın Divanından cevap olarak yollanan emirlerin de, gene kanlı kovuşturmaların uygulanması biçiminde olduğu, aşağıda hükümetin suhte ve öteki isyancılara karşı açtığı mücadelesi incelenirken bütün yöntemleriyle belirtileceği için, burada sözümüz kısaca kesilmiştir.

Bu derece kanlı bir bastırma ve kovuşturma siyaseti asîleri yıldırması şöyle dursun, onların daha geniş çapta örgütlenmelerini, sayılarının sanki çığ gibi büyümesini hızlandırmaktan başka bir işe yaramamıştır. Öyle ki, başları kimi zaman yargılamaya bile gerek görülmeden asılan, kendileri de dağılıp birer köşeye sindi sanılan bölükler çabucak içlerinden yeni birisini baş edinerek, daha azimli bir biçimde isyan hareketlerine devam etmekten hiç geri kalmamakta idiler. Şimdi, 1564'ten başlayarak Selim'in tahta geçişine kadarki üç yıllık suhte olaylarının gözden geçirilmesi bunun bir gerçek olduğunu ispatlayacaktır:

Yukarıda bölgeler halinde saptadığımız yoğun öğrenci suhte çevrelerinden Kastamonu - Bolu arası geniş alanlarda bulunan kasabalar ve köyler sanki isyancıların eline terk olunmuş bulunuyorlardı. Şimdi olup geçen olayların anlatılması ile bu gerçek göz önüne olduğu gibi serilecektir. Rumeli geçesindeki olaylar bu sıralarda Edirne Gümülcine çevresinden daha ötelere genişleyerek Filibe'ye kadar yayılmış bulunmakta idi. Bu adı geçen şehir kadısı 1564'te İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubunda adlarını saydığı suhte ileri gelenlerinin gerek Filibe'nin içinde ve gerek çevresinde türlü «fesat ve cinayetler» işlediklerini sayıp dökmüştü[2]. İstanbul, Edirne, Filibe, Gümülcine, Yenice, Siroz Selânik ve başka Rumeli kadılarına yollanan 25 Mayıs 1566 yılgünlü genelge niteliğindeki bir fermandan öğreniyoruz ki, öte yakanın geniş bir bölgesinde en az Anadolu geçesi bölgelerindeki şiddetle öğrenci hareketleri olmakta idi. Örneğin, Gümülcine kazası köylerinden, Turhan oğlu Ömer, Karabekir ve Ahdi ad-

1 Selânikî Tarihi, s. 75.
2 Mühimme 7, s. 27.

adlarındaki suhte başbuğların yönettiği bölükler «Gümülcine'den açıktan açığa oğlan çekip, adam öldürüp, evlere girip, çalgılı eğlencelerle şarap içip, fesat ve ahlâksızlıkları mahkeme defterlerine geçmiş olup, yoldaşlarından Taşkınoğlu Mustafa ve diğer bir Mustafa yakalanarak tutuklandıklarında suçları imamların tanıklığı ile sabit olmuştu. Pek çoklarının kaçıp kurtuldukları, işin bununla bitmediği, bu biçimde hükümet ve halk ile hasım durumuna girmiş bulunan suhtelerin, kasabadan kimi kişilerin evlerini ateşe vermek amacı ile yeniden toplandıkları öğrenilmiş bulunuyordu. Fermanın bitiminde, kasabada bu durumun halka bildiri yoluyla duyurulması, suhtelerin toplantı yapmalarına fırsat verilme-den yatak ve duraklarından ele geçirilmeleri ve tutuklanmış olanlar hakkında da İstanbul'dan varacak emrin beklenmesi istenmekteydi[1]. 1567 yazında da Selânik şehri içinde suhteler hareket halini sürdürmüşler, Ramazan adlı birisinin evini basarak bir oğlunu da öldürmek suretiyle önemli karışıklık çıkarmaları üzerine, sancakbeyi askerlerini isyancıların üzerine sürmüş, «bir mikdar fesad erbabı ele girüp haklarından gelinip», yâni ipe çekilip, çoğu kaçmayı başarmışlardı. Merkeze yolladığı mektubunda bu bilgileri veren Selânik sancakbeyi, me'kellerde (imaretlerde) kefilsiz suhte bulundurulmamasını da rica ediyordu. Bunun üzerine İstanbul'dan verilen emirde «ne me'kellerde ne de medreselerde aslâ kefilsiz talebe bulunmaması», iki-üç silâhlı suhte bir arada görülürse bu gibilerinin hemen hapse atılmaları, «şugulunda (yani dersinde) olmayıp suhte namına leventlik edenlerin ele getirilmeleri» istenmekteydi[2].

1564-1566 yıllarında, öğrenci hareketlerinin en şiddetli ve yaygın geçtiği yerler söz konusu edeceğimiz olayların da göstereceği üzere Kastamonu Bolu - Canik çevresi şehir, kasaba ve köylerini kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bölge olduğu görülüyor.

18 Eylül 1564'te Küre kadısına yollanmış bulunan bir padişah hüküm yazısında adı geçen kadının şikâyet mektubuna dayanarak Canik (Samsun) çevresinin olayları özetlenmiş ve alınacak tedbirler de gösterilmiştir: Burda anlatıldığına göre, «Canik sancağında suhte leventleri ve bazı eşkıya gurbetten ve gayriden ittifak ile küllî fesad edip, reaya (halk) eşkıya elinden zebun» olmuşlardı. Durum beylerbeyine ve kadıya bildirildiğinde «yarar ve vilâyeti anlar sipahîlerden 26 kişi yollanmışlar, geçen yıl da 150 adam göndermişlerdi. Bu güçlere il erleri ve vilâyet halkından sağlanan yardımcılar da katıldığı halde, isyancıları dağıtmaya yetmiyordu. Öğrenci-

1 Mühimme 5, s. 613.
2 Aynı Mühm., s. 159.

lerin ve onlarla birleşenlerin başında Söylemez adında bir suhte şefi vardı. Soyguncular halkı ayaklarından asarak istediklerini vermeye zorlamakta idiler. Ortalıkta bunlardan öyle bir korku vardı ki, hazinenin vergi toplayıcıları hisarlardan çıkamıyorlardı. Sancakbeyi bütün sancak güçlerini toplayıp isyancıların peşine düştü ise de, arazi dağlık olduğundan başarılı olamamıştı. Verilen emirde il erleri, sipahîler ve sancakbeyinin adamları birleşerek kovuşturmaya çıkmaları ve iki silâhlı suhtenin bir araya gelmesine izin verilmemesi bildirildi[1].

Aynı bölgenin yani Canik - Kastamonu Bolu çevresinin durumu 1565 baharı ile geçmiştekileri bölgede bırakacak çapta bir suhte karışıklığına tanık olmuştur. Öğrenciler topluluğu bu yıl daha çok büyümüş bulunmakta idi. Gene şunun bunun oğullarını, değerli hayvanlarını, ve paralarını almaya devam ediyorlardı. Artık halktan kimi kişiler de öğrencilere soygunlarında yardımcı olmaya, yataklık etmeye başlamışlardı. Sinop kadısı da ahalinin şikâyetleri üzerine yolladığı mektubunda, kendi kadılığındaki olayları anlatıyordu. «150 kişiden fazla» suhte suretinde leventler silâhlı olarak topluca köylerde gezmekte idiler. «Evler basıp, Müslümanların oğlancıklarını ve kızlarını ve avretlerini çeküp, nezir ve kurbanınız vardır diye altun, akçe vesair alıp Müslümanları cebren elinden ve ayağından asup» bir köyün evlerini yakmışlar, «iki çeriyi (askeri) dövüp hapsedip» paralarını, bir hocanın (tüccarın) iki yüz altununu almışlar, bir de gemi basmışlardı. Kargı kadılığı köylerini de Gani Fakıhoğlu Şemsi adındaki bir öğrenci şefinin yönettiği bölük, kasıp kavurmakta idi. Yaptıkları zenginlerin paralarını alıp, mallarını yağma etmek, karşı gelenleri ayaklarından asmaktı.

Kastamonu sancakbeyinin İstanbul'dan 4 haziran 1565 yılgünü ile yollanan bir yazıda, İbrahim adlı bir öğrenci şefi yakalanarak başşehre götürülüp işkence yapıldığında, yani Osmanlı sorgu yöntemi deyimince «örf olundukta» Kastamonu sancağında bölükleriyle dolaşan suhte başbuğlarının yaptıkları baskın, soygun, ve benzeri işleriyle birlikte adlarını vermişti ki, bunlar, Dadaylı Arık Hamza, İbrahim, Kuloğlu Mustafa, Bafralı Muslihuddin, Dedem, Bayabat'tan diğer İbrahim, Küre'den diğer Muslihuddin, Lâdik'ten Kerim ve Hamza adlarını taşıyan kişilerdi. İbrahim'in sorguda anlattıkları kadıların ve öteki yöneticilerin merkeze yolladıkları bilgiyi tutuyordu. Yabanabat'ta zeamet sahibi Behram'ın odasını basarak akçe ve eşyasını alıp giden 18 kişilik bölükten adları tesbit

1 Mühimme 7, s. 22.

olunanlarından yedi suhtenin hepsi Gerede, Yabanabad, Mihalıccık kazalarının birer köyünden olmaları dikkati çekiyorlar[1].

Gerçekleyin, 1595 yılı, özellikle bütün yaz ayları Kastamonu ve Bolu yörelerinde suhte ve öteki eşkıyalar (çiftbozan leventler) her yanı tam bir güvensizlik içinde bırakmışlar, herkeste dayanılmaz bir korku doğmuştu. Öyle ki, giderekten kadılar, sancakbeyleri ve öteki hükümet örgütleri tam bir hükümsüzlük içinde bulunuyorlar, isyancılar kimi kişilerle işbirliği yaparak yönetime bile el koyuyorlardı. Örneğin, Kastamonu kadısının mektubuna göre, sancağın bucaklarında ve köylerinde zorbalar uydurma şahitler de tutarak, «eski naipler, levent suhteler ve başka eşkıya ve fesatçıların da işe karışmaları ile fukaranın kızlarını, avretlerini ve emlâklarını» bu tutma tanıkları dinletme yolu ile ellerinden «ümera ve kuzât (beyler ve kadılar) bu vilâyette mukim değillerdir, biz daim mukimleriz» sözleriyle eski naiplere kadı görevi yaptırıp, zorbalıklarını kanuna bu biçimde uydurmakta idiler. İstanbul'a dilekçe üstüne dilekçeler yollanmasından da etkili bir sonuç alınamıyordu. Suhtelerin köylerde baskın yağma ve zorla altun toplama hareketleriyle şunları bir arada düşününce felâketin derecesi kolayca anlaşılır.

Bu durum karşısında, İstanbul'dan sancakbeylerine sık sık ağır suçlama yazıları yollanır oldu. Bunlara karşı Kastamonu sancakbeyi başarısızlığın nedenini şöyle yorumlamıştı: Eskiden sancakbeyleri sefere giderken yerlerine kethüdalarını koyduklarında hisar koruyucularından yeteri kadar er verilirmiş. Şimdi buna yanaşan yokmuş. Buna verilen cevapta erleri ve il erlerinin eskisi gibi kethüdaya varmaları emredildi. Bundan başka yöneticiler birbirlerini suçlamaya, hatta karşılıklı olarak, eşkıyaları koruduklarını bile ileri sürmeye başladılar. Canik sancakbeyi bu konudaki şikâyet mektubunda, ileri sürdüğüne göre: «Bu sancakta, suhteler silâhla gezip ve gurbet ve çingene taifesi oğlan çekip, fesat edip vilâyet beyleri - valiler mezburları derdest etmeyi emrettiklerinde, bize emir yoktur diye vazifelerini yapamayıp, bazı eminler, amiller, zaim ve çeribaşılar timarlarımız serbesttir diye beylerin subaşılarını karıştırmıyorlar, nice fesat ehlini kalpazanları ve halkın davalarına karışan zorbaları» koruyorlardı. Cevap olarak verilen emirde bu yollu kötülüklerin önlenmesi istenmekteydi[2]. Hükmet sancaklardaki güvenlik güçlerinden umudunu kesince, Anadolu Beylerbeyi'ne verdiği emirle Bolu ve özellikle Kastamonu'nun asayişini

1 Mühimme 6, s. 462, 512, 566, 594.
2 Mühimme 5, s. 461, 525.

sağlamasını istedi. Gerçekleyin, Beylerbeyi'nin ve Ankara Sancakbeyi'nin yolladıkları kuvvetler suhteleri darmadağın etti. Öğrencilerden çoğu dağlara sığındılar; yukarıda adları geçen ünlü isyan başbuğlarından çoğu kaçarak Edirne'deki öğrenci arkadaşlarının içine saklanmayı başardılar ve bunlardan kimisini hükümet öğrenerek yakalatıp İstanbul'a getirtti ve orada asıldılar[1].

Cezalar ne denli ağır olursa olsun kimsenin yıldığı yoktu. Nitekim gerek Canik ve gerekse Kastamonu, Bolu ve İznik yörelerinde dağlara çekildiklerini söylediğimiz öğrenciler, Kanunî Süleyman'ın 1566 seferini fırsat bilerek, askerlerin ve beylerbeyleriyle sancakbeylerinin adı geçen sefere katılmalarından yararlanarak yavaş yavaş gene köylere ve kasabalara inip, toplu hareketlerini sürdürmeye başladılar. Bolu'dan gelen haberlerde «suhte leventler» Konrapa, Gerede ve başka yerlerde toplanarak «oğlan çeküp ve nice fesat» etmeye başladılar. İznik kadısı da İstanbul'a şu olayı haber verdi: «Kocaeli suhtelerinden bir nice levent İznik'ten bir oğlan kapup gittiklerinden sonra Geredeli 20 nefer suhte bir nice levent ile Artad Dağı'nda fısk eyleyüp» gece şehre baskın vermişler, kendi hallerindeki suhtelerin hücrelerine girerek çoğunu yaralamışlar, bir haylı da soygun yapıp çekilmişlerdi. Kütahya valisi Şehzade Selim'in kendi lalasına 15 Mayıs 1566 yılgünü ile yolladığı bir emirde Bolu ve Kastamonu'da suhtelerin harekete geçmiş bulunduklarını, Çankırı'da da «gurbet taifesi»nin «fesat» hazırlığında bulunduklarını belirterek, bu adı geçen yerlere yeteri kadar güvenlik gücü yollanmasını bildiriyordu[2].

1565 sıralarının önemli suhte olaylarına Kastamonu bölgesinden sonra bir de Menteşe (Muğla) çevresinde rastlanıyor. Bu sancağın kadılarına yollanan bir hüküm yazısı, bu yıl sancakbeyi Ahmet Bey'in güvenlik koruyucusu olarak kendi yerine bıraktığı subaşının İstanbul'a verdiği aktarmıştır. Subaşı, Eğriboyunlu Mustafa adında bir öğrenci başbuğunu ele getirip «hakkından geldiğini» (ipe çektiğini), ancak kaçmayı başaran arkadaşlarının bu kez de Defne Ramazan adında birini kendilerine baş yaptıklarını, «yoldaşlarından Hatipoğlu ve Osman Yayabaşıoğlu» yönetimlerindeki 20 kişilik bölük ile birleşip yeniden harekete geçtiklerini belirterek, bunları da dağıtmak için «miktar il erine» gerek olduğunu haber veriyordu. Sözünü ettiğimiz hüküm yazısında kadılara bu istenen il erlerini

1 Mühimme 5, s. 75, 76, 78, 80, 114; ayrıca Bolu'nun Kıbrıs kasabası medresesinde okuyan Menteşeli Sarı Ali ve Bosöyük'lü (Hosi köyü); Divane Recep de Edirne'ye kaçmışlardı. Aynı Mühm., s. 273.

2 Mühimme 5, s. 355, 525, 572.

vermeleri emredilmekteydi. Büyük Menderes ırmağının denize döküldüğü çevrede bulunan Akcaşehir kazasının kadısı Şehzade Muradın (III. Murad'ın) Manisa'da bulunan lalasına üç tane «kâfir firkatesinin» Deve Boynu adlı yere çıkarak Akköyü'ne «garet» ettiklerini, daha altı tanesinin de o kıyılarda görüldüğünü haber veren yazısında, aynı yörede Sayacı ve Hasan adındaki iki öğrenci yönetiminde 70 - 80 kişilik bir suhte bölüğünün «Palat ve Madun kazalarını gezip, oğlan ve koyun ve kuzu ve esbab cemettiklerini» de şikâyet etmiş, bunun üzerine İstanbul'dan kadıya 6 Ağustos 1565'te verilen emirle isyancıların hakkından gelinmesi istendiği gibi, Lalâya da «Saruhan ve Aydın Sancaklarına karip gelirlerse» tedbirli bulunması bildirilmiş idi. Menteşe (Muğla) sancakbeyi de buralarda yani kendi sancağında olup geçen suhte isyanları üzerine yazdığı mektubunda, kendisi sefere gitmezden önce bazı ehl-i fesat suhteleri tutup ipe çektiğini, fakat sefer için sancağından ayrıldığında «fesatçı suhteler» bir araya gelerek ev basıp, mal soygunu yapıp, bu gibi öğrencilerin çoğu köy kethüdalarının bazı naib ve hatiplerin kardeşleri oldukları dolayısıyla onlardan yardım gördüklerini ileri sürüyordu. Kendisine verilen 23 Ekim 1565 yılgünlü karşılıkta, böylelerinin yakalanıp toprak kadılarına (suçun işlendiği yerin kadıları) yargılatıp idamı gerekenlerin asılmaları ve küreğe hüküm giyenlerin de İstanbul'a yollanmaları istendi.

Menteşe Sancağı Beyi merkezin emrine uyarak giriştiği kovuşturmada öğrenci «serdarlarından» birkaçı öldüğü gibi «yoldaşlarından» Cahil İsa ve Sarı Ali yakalanarak ipe çekildiler. Fakat, Çine kazasından Halipoğlu ve Yörük Kara Süleyman, Seçim kazasından Öldürücü, Palat kazasından Şaşıturası gibileri ve bunlara yataklık edenlere henüz bir şey yapılamamıştı.

Kanunî Süleyman 1566'da açtığı son seferine doğal olarak Menteşe beyini de çağırdı ve bütün sancaklara yaptığı gibi bu sancağa Tahir Bey adında bir zaimi «muhafız» yolladı. Ancak, sancakbeyi bir yıl önceki öğrenci hareketlerini hatırlatarak eğer sefere giderken sıkı tedbir alınmazsa suhtelerin büyük fesatlar çıkaracaklarının kesin olduğunu, bu durumda kendisinin sancağının başından ayrılmasının doğru olmadığını bildirdi, teklifi kabul edilerek Menteşe muhafazasında bırakıldı[1].

Öğrencisi en kalabalık olan Bursa'da bu iki yıl içinde ayaklanma olduğunu gösteren bir belirtiye rastlanmamıştır. Yalnız Muradiye Medresesi öğrencilerinin imarette verilen yemekleri beğenmediklerinden ve az bul-

1 Mühimme 5, s. 14, 219, 322, 349, 512.

duklarından ötürü «Evkaf Mütevellisi» ile aralarında bazı olayların çıktığı görülmüştür[1].

Görülüyor ki Kanunî Süleyman son seferi olan Zigetvar'dan dönerken yolda öldüğünde, oğlu Selim'e hiçbir güvenlik kalmamış ve anarşik olaylarla dolu bir Türkiye bırakmış oluyordu.

3 — Sarı Selim'in (II. Selim) Padişahlığı Süresinde Öğrenci İsyanlarının İç Kavgaya Dönüşmesi

Kanunî Süleyman'ın son iki yılında özellikle 1565'te suhte hareketlerinin soyguncu bölükler biçiminde geliştiğini ve en yoğun bölük yeliştirmelerinin de Kastamonu - Bolu bölgelerinde görüldüğünü, halkın, hattâ kimi timarlı sipahîlerin de yavaş yavaş öğrenci hareketlerini destekler davranışta bulunmaya başlamalarını ve onlara yataklık ettiklerini ayrıntıları ile vermiş bulunuyoruz.

II. Selim'in tahta geçtiği 1566'dan sonra öğrenci hareketlerinin yepyeni bir özgenliğe büründüğünü de burada anlatacağız. Yalnız şunu önceden belirtmek gerekiyor ki, anların kovanlarından dışarı fırlayışları biçiminde bir azgınlık havasında sanki önlerine geleni dağlarcasına her biri kimi kez yüzlerce kişilik kitleler halinde harekette olan öğrencilere karşı hükümetin siyaseti Kanunî Süleyman dönemindekinden daha sert olarak sürdürülmüş, ele geçenleri ipe çekip, sanki bu suretle korkutma yolu güdülmüş, fakat bundan hiçbir olumlu ya da yatıştırıcı sonuç alınamadığı gibi öğrencileri bütün bütün birbirleriyle güç birliği yapmaya yöneltmiş, böylece hükümet siyasetinin bu denli ters etkisine dikkat eden hiçbir kimse çıkmamıştı.

Şimdi, olayların göz önüne serilmesi, bu suhte uçkumunun yıldan yıla nasıl daha yoğunlaştığını bir tarihî gerçek olarak ispatlayacağı için, baba - oğul bu iki saltanat dönemi Türkiye'sinin toplumsal yaşamını bu korkunç bunalımdan çıkarıp, yeni bir düzene götürücü hiçbir girişim olanağının bulunmadığını aynı - beyan aydınlanacaktır.

Olayları yine bölgeler sırası ile ale alıyoruz.

Rumeli Geçesinde özellikle kadıların yolladıkları raporlar (kazaya defterleri), şikâyet mektupları Edirne, Gümülcine, Filibe, Üsküp hatta Sofya yörelerinde silâhlı öğrenci bölüklerinin soyguncu ve baskın hareketlerini sürdürdüklerini anlatmakta idi[2]. Silistre, Aydos,

1 H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 62.
2 Mühimme 7, s. 447 (Edirne kadısına yazılan 25 Şevval 975 yılgünlü hüküm yazısı).

Yanbolu, Ahyolu kadılarına İstanbul'dan yollanan bir genelgede Pravadi kadısının yolladığı mektuptan özet olarak çıkarılan bilgiye göre, suhteler bir yıldan beri silâhlı olarak dolaşmakta olup, çarşı ortasında bir imam ile çıkardıkları kavgada araya girenler de içinde birçok kişiyi kılıç ile yaralamışlar ve daha birçok fesat etmişlerdi. Bütün o yöre kadılarından bu fesatçıları yakalamaları isteniyordu. Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa da aynı yıl yolladığı mektubunda Sofya şehri içinde geçen olayları anlatmakta idi. «Kimi levent grupları ve suhteler sokaklarda ve hamam yollarında tambur ve kopuz çalup Müslümanların ehl-ü iyallerine sataşıp» sıkışınca «serbest yerlere» (vakıf, has, zeamet köylerine) sığınıyorlardı. Sözü geçen beylerbeyi kovuşturmasında halkın da kendisine yardım etmeleri için merkezden emir verilmesini istemekteydi[1]. Selânik kadısının Mehmed Bey Evkafı mütevellisi ile beraber İstanbul'a yolladıkları bir şikâyet yazısı üzerine, aynı yerin sancakbeyine ve Siroz kadısına bu konuda yazılan 4 Mayıs 1562 yılgünlü bir emirde adı geçen yöredeki öğrenci olaylarından söz edilmiştir. Bildirildiğine göre, «imarete suhte namına bir sürü şakî toplanıp kilara ve her şeye karışıyorlar, okuma yazma öğrenecek yerde silâhlı olarak dolaşıp, fisk-ü fücur ediyorlar, tabhaneye müsafirleri sokmadıklarından başka türlü fesatlar da çıkarıyorlardı.» Bu durumda silâhlı suhtelerin hadlerinin bildirilmesi istenmişti. Üsküp kadısının da 1572 yazında bu şehrin içinde öğrencilerin çıkarmış oldukları karışıklıkları genişce anlatan raporu (kazaya defteri) geldi. Üsküp'te öğrencilerin çıkardıkları olaylar burada şöyle anlatılıyor:

İsyancılar önce şehrin yakınlarında bir haraç toplayıcısını basmaları üzerine halk ile aralarında çıkan çatışmada öğrenciler bozguna uğrayıp bir bölüğü yakayı ele vermekle birlikte, birçokları da kaçmayı başarmışlardır. Bu kez soyguncu kaçaklar imaretlerdeki arkadaşlarını harekete geçirerek büyük bir kalabalık toplayıp sokakları tuttular, camilere giden imamlara saldırıp haylı kişiyi yaraladılar. Bu durumda kimse dışarı çıkamadığından yatsı namazı kılınamadı. «İki sâderû (yakışıklı güzel) oğlan çeküp» götürdüler. Bu genç çocuklardan birisi «hile ile kurtulup yataklarını haber verdikde» güvenlik kuvvetleri saldırganları kadıya getirdiklerinde, şehir ileri gelenleri toplanarak mahkemeye doluştular. Hepsi de davacı olan bu kimseler şöyle dediler: «Eğer bunlar halas olursa şehrimiz harp alanı olur, her vakit silâhla çarşıda ahlâk dışı tekliflerde bulunurlar ve şehrin

1 Mühimme 9, s. 57 (10 Şevval 977 yılgünü ile sözü geçen kadılara ve Hasan Paşa'nın mektubu üzerine Sofya kadısına hüküm yazısı).

âyânından Hüsrev adlı tüccarın oğlunun yüzünü çalıp (yaralayıp) bizi dahi evimiz içinde katlederler veya yakarlar ve bazı Müslümanların gece ile kapısına gelip, elbette oğlanını (oğlunu) çıkar deyip bunun benzeri zülumleri çoktur. Müfsitler ve suhteler siyaset olunup (ipe çekilip) me'kellerin (imaretlerin) kapatılması, Üsküp'te ve köylerde de bulunan yiğitlerin toplanıp bu gibi fesatları işleyen suhte ve leventlerin haklarından gelinmesi, soyguncuların «perakende ve perişan edilmesi için Üsküp halkının padişahtan emir getirilmesini istemekte olduklarını» ileri sürdüler. Kadı, şehir âyânının isteklerini İstanbul'a bildirmesi üzerine yollanan 26 Ağustos 1572 yılgünlü yazıda vakit kaybedilmeden il eri yardımı ile silâhlı suhtelerin ve fesatçıların yakalanıp siyaset (idam) olunmaları, kefilsiz suhtelerin mahkemeye çağrılmaları, yanaşmamaları halinde «demleri heder» olduğu (öldürülmelerinden kimsenin sorumlu olmayacağı) ilân olunması, bunun için kazada oturan «Bölük halkı, yeniçeri, timar sahibi ve il erlerinin» görevli kılınmış olduklan, bunlardan oluşan kuvvetle isyancıların üzerine varılması, karşı koyacak öğrenci ve fesatçıların öldürülmesi, yukarıda adları sayılan görevlilerden çağrıya uymayanlar bulunursa adlarının İstanbul'a bildirilmesi istenmişti[1].

Edirne'de ün salan Tatar Suhte adlı bir öğrenci de şehirde haylı olay çıkarmış «oğlan çekmek isteyip» karşı gelenlerle çıkan çatışmada kendine karşı çıkanların evlerini ateşe vermiş, mahalle mescitlerine kâğıtlar bırakarak etrafı korkuya salmış, birçoklarını «mülkünden çıkarıp» kaçmak zorunda bırakmış, sonra yollarını kesmiş, hattâ bir imamı da katletmiş, sonunda Babaeski'de ele geçirilerek tutuklanmış, emir üzerine de İstanbul'a yollanabilmişti. Edirne'de ayrıca suhteler imarethanelere el atarak haklarından ziyade «aş çorba» alıp, başka hak sahiplerinin aç kalmasına sebep olmakta idiler. Merkezden verilen emirde bu türlü hareketlerinden vazgeçmezlerse imaretlerin kapatılacağının bildirilmesi istenmekten başka yol gösterilmiyordu[2]. Rumeli Geçesinde öğrenci ayaklanmaları, Anadolu'daki kadar yoğun ve uzun süreli olmasa da kimi emarelerden bütün Dobruca bölgesinin kasaba ve şehirlerine de yayılmış görünmektedir[3].

Şimdi gelelim Anadolu Geçesi öğrenci olaylarına: Gene belli bölge-

1 Mühimme 7, s. 447; Mühimme 9, s. 52; Mühimme 12, s. 626, Mühimme 19, s. 349.

2 Mühimme 27, s. 81 ve 246 (Babaeski kadısına 8 Şaban 983 yılgünlü padişah emri; Edirne kadısına ve yasakçıbaşı'ya 9 Zilkade 983 yılgünlü padişah emri).

3 Mühimme 19, s. 213.

lerde gerçekleyin tam bir isyan özgenliğine bürünen suhte karışıklığının önce Yeşilırmak çevresindeki geçiş biçimini anlatacağız:

II. Selim saltanatının suhte karışıklıkları denince 1568 yılının büyük bir aşama olduğu, olayların genişliği ve halk tabakalarını, il erlerini, hattâ timarlı sipahîleri de içine almış bulunması yönünden dikkati çekiyor. Ayrıca, artık büyük kitleler biçimine dönüşen öğrenci birlikleri, hükümet güçleri ile cenkleşmeyi rahatça göze almış bulunmakta idiler. Şimdi bu türden olayları veriyoruz.

Amasya beyine yollanan 1 Temmuz 1568 yılgünlü bir padişah emrinden, birçok yerde olduğu gibi Amasya'da da Sultan Bayezid imaretinde yönetime el koydukları, birbirleriyle kavgalaştıklarını yaralananlar olduğunu öğreniyoruz. Rum (Sivas) Beylerbeyisine yollanan fermanlardan da suhtelerin 1568 ilkbaharı ile birlikte yer yer toplantılara başladıkları, hattâ adı geçen beylerbeyinin Tokat ve Sonusa'ya 200 kişilik bir kuvvetle kethüdasını yollayıp birçoklarını tutukladığı, Amasya sancakbeyinin adamları ile çarpıştıkları ve bir erini de öldürdüklerini öğreniyo-ruz. Her padişah emrinde (hükm-ü hümâyun'da) olduğu gibi, bunda da tutuklananların ipe çekilmesi emrediliyordu. Sözü geçen beylerbeyi kaç kişi olduklarını öğrenemediğimiz bir hayli öğrenciyi İstanbul'un emri gere-ğince idam ettirmiş, suçlarını daha hafif bulduğu 20'sini de kürek cezası çekmeleri için merkeze yollamış, ancak suçlarını belirtmediği için cezanın uygulanabilmesi için 29 Eylül 1568 yılgünlü yazı ile kendisinden bu konuda kararın ayrıntılı gerekçesi istenmişti. Aynı sıralarda Çorum'da da Burunsuz adındaki bir suhte başbuğu, bölüğü ile harekette idi ve arazi dağlık olduğundan veya kovuşturulduklarında diğer sancaklara sığındıklarından bu isyancı bölük bir türlü ele gelmiyordu[1].

Bilindiği üzere, 1570'te Kıbrıs'ın zaptı için büyük bir ordu adaya yollanmış, suhtelerin ve öteki levent kitlelerinin başkaldırma tehlikesine karşı kimi sancakbeyleri vilâyetlerde güvenlik kuvvetlerinin başına konmuşlardı. Rum vilâyetine de Canik Sancakbeyi bırakılmış bulunuyordu. Fakat, 1571 baharında Girit yönünde çıkarılacak büyük donanma seferine sözü geçen beyin de çağrılması, suhte ayaklanmasının önüne durulmaz biçimde büyüyeceği bilindiğinden halkta telaş yarattı. Aslında, isyancı bölükler biraz pusmakla beraber, silahları bırakmış değillerdi. Samsun kadısı bu konuda İstanbul'a mektup yazarak, suhte koşuşturmalarının sürüp gittiğini, «daha şimdiden Saru Sinan nam suhte 50 nefer fesatçı ile köylere varup

1 Mühimme 7, s. 590, 605, 751, 762, 791; Çorumlu Dergisi, Sayı 135. Ves. 135.

evden eve birer altun salup şehri basmak üzere olduğunu» haber veriyor ve hiç olmazsa alaybeyinin 15-20 kişi ile Canik'te korucu kalmasını rica ediyordu. Alaybeyinin 20 kişi ile kalması kabul olunmakla beraber, bütün Rum vilâyetindeki aynı durum hesaplanarak Trabzon sancakbeyi Ömer Bey 1571 yılı için bu vilâyete «muhafız» yollandı. Tokat mahkemesi Naibi'nin 1572'de merkeze yaptığı şikâyetten anlaşıldığına göre medreseli hareketlerini hiç kimse durduramamış bulunmakta idi. Örneğin, Sonusa ve Samsun canibinde bir nice suhteler Tokat'a bir «sâderû» (tertaze ve yakışıklı) oğlan getirip, halk öğrencilerle çatışarak oğlanı kurtarmışlar, çocuk ifadesinde kendisini suhtelerin Samsun'dan cebren çektiklerini söylemişti. Bu durumda sözü geçen oğlan yasakçı yeniçerilere verildi ise de otuz suhte, bu kez geceleyin yeniçerilerin evlerini basarak, içlerinden birisini öldürüp, birçoklarının da burun ve kulaklarını kestikten sonra oğlanı da alarak kaybolmuşlardı. Yalnız şefleri ele geçirilip asılmıştı. Canik 1573'te de suhte bölüklerinin yarattığı karışıklıktan kurtulamadı ve sancakbeyi sözü edilen karışıklığı ileri sürerek seferden geri bırakılmasını istedi, isteğini kabul ettirdiyse de, durum düzelemedi. Bafra'nın bir köyünü basan öğrenciler, evvelce suhte kovuşturmasına memur olan ve suhte şeflerinden ünlü Sarı Sinan ve Kadri'yi ele geçirip İstanbul'a yollamak suretiyle asılmasına sebep olmuş bulunan Dede adlı sipahînin evini soydukları gibi, bazı evleri de intikam almak için ateşe vermişlerdi. İsyancıların doğrudan doğruya Bafra kasabasının içinde yaptıkları da öteki yerlerde ettiklerinden geri değildi. Örneğin, on altı evi ateşe vermişler, halk ile çıkan vuruşmada «reisleri» yakalanmış, bu kez Kadri ve Kürt Himmet adlı leventler 40-50 kişi toplayıp kasabaya yeniden saldırarak, bir sipahî öldürmüşler, iki sâderû (güzel) oğlanı alıp gitmişlerdi. Buna karşı alınması istenen tedbirler öncekilerden farklı değildi. «İl eri, sipahi, yeniçeri ve bütün kapukulu halkı» fesatçıları kovuşturmaya görevlendiriliyorlardı. Hattâ halk İstanbul'a kendi adlarına şikâyetçiler yollayarak acı durumlarını yana yakıla «devlet eşiğine» arzediyordu[1]. Bunun üzerine, sancakbeyine sert bir emir yollanarak güvenlik için seferden alıkonulan sipahîler ve il er-

1 Bu olaylar sırasında Canik'te evi basılan Dede adındaki sipahi, İstanbul'a yaptığı şikâyette, bu harekete önayak olan Abdurrahman'ın Kili'de oturan Şeyh Ahmed'in oğlu olduğunu, öteki arkadaşı Sinan ile halen orada bulunduklarını bildirmiş, İstanbul'dan Akkerman Sancakbeyine ve Kili kadısına yollanan bir emirde bu adları yazılı suhtelerin yakalanarak hemen başşehir'e yollanmaları istenmişti. Mühimme 7, s. 216. (11 Şevval 981 yılgünlü hüküm yazısı).

leri ile isyancıların üzerine gitmesi bildirildi. Fakat, Sonusa kasabasını suhtelerden kurtarmaya kimsenin gücü yetmedi. 11 Nisan 1574 yılgünlü yeni bir padişah hüküm yazısında, sancakbeyine fesatçıların hâlâ dağıtılmamış olmasının nedeni sorulduktan sonra o yöre kadılarının «sipahi, yeniçeri hisar erleri, azap ve il erlerini toplayıp» isyancıların üzerine gitmeleri kesin bir dil ile emredildi. Ayrıca aynı yazıda suhtelere yardım eden dirlik erbabı (timarlı sipahîler) ile il erlerinin de bildirilmeleri isteniyordu. Tokat şehri de büyük bir karışıklık içinde olup, evler açılmakta, dükkânlar soyulmakta, suhteleri hiç kimse durduramamakta idi. Nitekim Bafra kadısı kalabalık bir halk kitlesinin isteği üzerine 1574'te İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubunda onların verdiği bilgiye dayanarak, medrese öğrencilerinin bütün soygun ve baskılarını kolaylaştıracak biçimde, kimi kişilerin, özellikle dağlık bölge halkının kendilerine yardım ettiklerini genişçe anlatmıştı. Rum (Sivas) Beylerbeyine ve sözü geçen bu kadıya 28 Ağustos 1574 yılgünü ile yollanan ferman İstanbul'da da buna inanıldığını anlatır ifadeler taşıyordu. Belirtildiğine göre, köylerden birçok kimseler ve benzerleri isyancı öğrencilere yiyecek ve giyecek gönderdiklerinden başka, kovuşturma güçlerinin hareketlerini de kendilerine ulaştırmakta idiler. Amasya'dan gelen haberler de suhtelerin kullandıkları tüfekleri «reaya taifesinden» yani halktan aldıkları biçiminde idi. Hatta Amasya sancakbeyi şehirlilerden kimisinin tüfenk kullandıklarından başka «suhte taifesine tüfenk ve aher yarak (silâh)» verdiklerini, Hüseyin adında birisinin medrese öğrencilerine tüfek götürürken suçüstü yakalanıp Köprü kazasına mahkemeye iletildiğinde, sanık suçunu itiraf ettiği halde, kadının «suhte ahvalini istima etmezin-davalarına bakmam ve nesne lâzım gelmez» diyerek sicil etmediği, ama kendisinin sanığı hapsettiğini şikâyet ediyordu. Bey'in kanısına göre, bu gibilerin haklarından gelinmezse suhtelerin yenilmesi zorlaşırdı. Cevapta ise, tüfek kullanan suhteler ve leventlerin yakalanıp İstanbul'a yollanmaları istenmekle yetinilmişti[1].

Şikâyetçi halk köylülerin birbirlerine kefil yapılmaları, erzak, giysi ve başka yardım yapanların ve yataklık edenlerin teftiş olunmalarını da istemekte olmalarıyla merkez hükmeti de bunları uygun bulmuş, beylerbeyi ve kadıya bu konuda gerekli izni vermekle beraber, halktan «kefilname» diye «fukaradan bir akçe ve bir habbe» alınmamasını da sıkı sıkıya tenbih etmiştir[2].

---

1 Mühimme 26, s. 321 ve Mühimme 28, s. 51.

2 18 Zilkade 983 yılgünlü (18 Şubat 1576) Rum Beylerbeyine yazılan ve birer suretleri Amasya ve Canik sancakbeylerine de yollanan fermanda suhtelere yardım edenlerin Kıbrıs'a sürülmeleri bildiriyor. Mühimme, 27, s. 270.

Aynı yıl Giresun ve Bayramlı kadılarına yollanan emirlerden Pazarsu'daki suhte soygunlarının aralıksız sürmekte olduklarını öğreniyoruz[1]. Aynı olaylar üzerine Amasya sancakbeyi Şehsuvar Bey'in isyancı öğrencileri kovuşturmayla görevlendirilmiş kişi olarak tesbit edip İstanbul'a verdiği bilgiler de karışıklığın dehşetini ifade etmesi bakımından çok ilgi çekiciydi.

Amasya sancakbeyi Şehsuvar Bey, Canik Sancakbeyinin henüz seferden dönmemiş olması nedeniyle suhtelerin baskın yaptıkları Kavak ve Bafra kazalarının imdadına koştuğunda, evlerin basıldığını «taze oğlanların» ailelerinden zorla alındığını gözleriyle gördü ve yanındaki timarlı sipahî, il erleri ve kendi sekbanları olduğu halde, bunları yapıp dağlara çekilen medrese öğrencilerinin peşine düştü. İsyancılar bozguna uğrayarak kaçtılar. Şehsuvar Bey bu kovuşturması sırasında öğrencilerin öteki işledikleri suçları da tesbit etti. Belirttiğine göre bir kişinin sinirleri çıkarılmış, elleri ve ayaklarını da kesmişlerdi. Çok kiseyi de katlettikleri, nicelerinin de dayaktan öldüğü, anlaşılmıştı. İşkence biçimlerinden birisi de insanların ayaklarından asılması idi. Doğal olarak bunları, ya parayı ya da yakışıklı «taze oğullarını» vermekte zorluk çıkaranlara uyguluyorlardı. Gerçekten halka diledikleri miktarda «salgın salıp» akçe, esbab, erzak topladıklarından başka, genç oğullarını da alıyorlardı. Sipahîlerden zenginlik derecesine göre, yüzer, ellişer ve altmışar altın toplamışlar, gümüş eyer, abayi kuşak vb. kıymetli eşyalarını zaptetmişler, vermeyenlerin ev, ağıl, esbab ve başka neleri varsa ateşe vermişlerdi. Bu biçimde etrafa dehşet saçan öğrencilerin ünlü şeflerinden Şaban Canik'in Hisarcık bucağına bağlı bir köyden olup, Köse Hayreddin, Şeyhoğlu Halil ve öteki Hayreddin de Bafra'nın köylerinden idiler. Amasya köylerinden olanlar da vardı. Suhtelerden her birinin köyünde çiftçilik yapan ailesi vardı. Bunlar, yazın böylece çalıp-çırpıp kışın köylerine ailelerinin yanına dönerek soygun malları ile keyf çatıyorlardı. İsyancıların çeşitli yerlerde «yatakları ve durakları vardı. Şehsuvar Bey, gezdiği yerlerde «kadı, müderris, hatip, imam» ve benzerlerinin korku içinde olduklarını, şikâyet gücüne sahip bulunmadıklarını, çünkü, medrese öğrencilerinin, kendilerini şikâyet eden kişiyi her şeyi ile mahfettiklerini, hattâ kendisi Canik'e vardığında, sipahîlerin ve halkın, ancak gece gelip şikâyetlerini çok gizli yaptıklarını söylüyor, bu derece yaygın olan ve halktan birçoklarının da desteklediği suhte

1 Mühimme 12, s. 94, 168; Mühimme 19, s. 160, 188; Mühimme 21, s. 297; Mühimme 23, s. 111, 264; Mühimme 24, s. 143; Mühimme 26, s. 99, 258, 321; Mühimme 27, s. 270 ve Mühimme 22, s. 70, 72.

isyanlarını, üzerlerine kuvvet yollayarak bastırmanın imkânsızlığını ileri sürüyordu. Bey'in hükümete teklif ettiği tedbir ise, isyancı öğrencileri «bütün akraba ve taalukatları ile birlikte Cezayir'e sürmek, ol canip ile alakalarını külliyen kesmek ya da cümlesini katletmek»ten ibaretti.

Görüldüğü üzere Şehsuvar Bey'in uygulanmasını istediği cezalandırma, kanun ve hukuk dışı bir davranış olup, ayrıca bu konuda gerçek suçlu ile suçsuzu ayırmak olanağı da mevcut değildi. Onun için olmalı ki İstanbul, devleti kan dökücü bir katil örgütü durumuna düşürmeyi öngören teklifi kabul etmeyerek dürüstlükle yapılacak teftişte fesatları sabit olanların Kıbrıs'a sürülmesini emretti[1].

Kastamonu-Bolu Bölgesi olayları: II. Selim saltanatı yıllarında öğrenci ya da suhte olaylarının en yoğun ve kıyasıya sert geçtiği bölgelerin başında bulunan Sinop, Kastamonu, Bolu, İzmit çevrelerinde bu bakımdan genel yaşam gerçekleyin güvenlikten yoksun duruma düşmüş bulunuyor ve halkın, hattâ resmî görevlilerin de isyancı öğrenci olaylarını kendi çıkarlarına kullandıkları hayretle görülüyordu. Bunun içindir ki, düzeni sağlama gücünü iyice yitirmiş bulunan hükümet, bu sözü geçen bölgeye Mütekait Vezir Mustafa Paşa'yı atamış, bu suretle işin tehlikesini kavradığını göstermişti.

Bu bölgenin birçok kaza kadılarından ve öteki görevlilerinden, hattâ halkın şikâyetlerinden esinlenerek tesbit edilip «Muhafız Mütekait Vezir Mustafa Paşa»ya 1568 yılı 12 Nisanında yazılan hükmü-ü hümayunda belirtildiğine göre, Bolu sancakbeyi ve timarlı sipahîlerinin Donanma seferine memur oldukları ve yerlerinde bulunmadıkları 1567 ve 1568 yıllarında Bolu sancağının birçok yerlerinde suhteler toplanmışlardı ve bölükler halinde harekete hazırlanıyorlardı. Sinop kadısının İstanbul'a yolladığı şikâyet mektubu üzerine Bursa sancağı beyi Abdurahman Bey'e 25 Nisan 1567 yılgünlü bir emir yazısında bildirildiğine göre Mudurnu nahiyesinde her biri 30-40 kişiden oluşmuş iki suhte bölüğü dolaşmakta imiş, içlerinden 15-20'şeri «tüfenklü olup birbirimizle cengimiz vardır deyü fukaradan avarız» adı altında hane başına 30 akçe toplarken, güvenlik kuvvetlerinin üzerlerine yürmesi karşısında çekilerek «mübarek ramazanda Sinop'a varmışlar», bu kez de o çevre kadılıklarında «evler basup, yollar kesip» türlü fesada girişmişler. Bursa Sancakbeyine hemen isyancıların üzerine gidip baskın yapması istenmekte idi[2]. Bu du-

1 Mühimme 27, s. 308 (Amasya sancakbeyine 18 Zilhicce 983 yılgünlü ferman).
2 Bursa Ş. Sc. A 94/110, Vr. 186.

rumda 200 kadar sipahî seferden esirgenerek adı geçen Paşa'nın emrine girmeleri istenmişti. Fakat, bu sipahîler suhteler üzerine gitme hizmetine yanaşmıyorlardı. Küre kazası kadısının mektubundan anlaşıldığına göre, Kastamonu Sancağındaki suhte karışıklığı daha da kötü idi. Bu kadılık yöresinde Demircioğlu, Parmaksız, Kara Kemal bölükleri dolaştıklarından başka Boyabat kadılığından Söylemez ve Kara Hüseyin bölükleri harekete geçmişlerdi. Bölükler genel olarak 40-50 kişilik olup, 20-25'li olanları da vardı. Kimi zaman iki-üç ya da daha fazla bölük bir araya gelip güç birliği de yapıyorlardı. Örneğin Araç kasabasını Demircioğlu bölüğü ile Söylemez Bölüğü birlikte basarak evleri ateşe vermişlerdi; imdada koşan sancakbeyi arazinin dağlık olması yüzünden baskıncıları ele getiremedi. Bundan cesaret aldıkça grupları büyüyen aynı öğrencilerin bir bölüğü Sinop kadısının yolunu kestiler. Çıkan çatışmada bir adamı ölen ötekileri de yaralanan kadı kendini zor kurtardı. Bu ve benzeri olaylar özellikle zenginleri düşündürmeye başladı. Tam bu sırada sancakbeyi'nin de sefere çağrılması, çok zengin ve «ehl-ü iyal sahibi» kişileri sancaktan başka yerlere güç etmeye niyetlendirdi. İstanbul'a bu olayları yansıtan şikâyetlerde böyle giderse işlerin duracağı ve «vilâyetin harap olacağı» ileri sürüldü. Buna karşı hükümetin verdiği emir, sipahiler ve il erleri ile teşkil edilecek kuvvetlerle isyancılar üzerine gidilmesi biçiminde idi.

1568 baharının bu bölgedeki önemli bir olayı da, Kefe'den çok sayıda kürk ve binlerce tulum yağ yüklü bir geminin Sinop'ta kayalara bindirmesi üzerine bütün içindekilerin o sırada şehir pazarına inmiş bulunan halk ve il erleri tarafından yağma edilmesinden çıktı[1]. Çünkü hükümet kürkleri ve yağma edilen yağları toplatmak ve yağmacıları cezalandırmak üzere bütün o yöre kadılıklarına araştırıcı kurullar yolladı. Baskı ve işkenceler uygulanması sayesinde yağma eşyasının önemli bir kısmı ele geçirildiği gibi, bir hayli insan da tutuklandı. İşte o zaman, yukarıda bölük bölük dolaştıklarını söylediğimiz medrese öğrencileri hemen işe el atarak araştırıcı hükümet kurullarının karşısına dikildiler ve yağmadan sorumlu tutulanların kurtarıcısı oluverdiler. Bütün tutukluları serbest bıraktıklarından sonra bu işle resmen görevli kadı, çavuş, ve öteki kişilere hakaret, hattâ onlarla çatıştılar. Örneğin, Sinop kadısının başında bulunduğu bir «yağ ve kürk

1 Yağmadan en büyük payı alanlar arasında Bafra'dan Dede ve Ferhat adlı iki resmî görevli (âmil-vergi tesbit ve toplama memuru) de vardı. Divane Hızır ve Deli Bayram adındaki suhte şefleri de gene yağma eşyasının önemli kısmını alanlardan idiler: Mühimme 7, s. 436.

teftişi» kuruluna saldıran 30 suhte üç adamlarını öldürdükleri gibi tutukluları da kurtardılar. Gene Sinop'ta zeamet sahiplerinden Mümin yağ ve kürk teftişi yaparken Çeltek oğlu adındaki suhte bölüğünün reisi ile tutuştu. Öğrenciler bir adamını öldürdükten başka yardımcısı Hüseyin'in evini basıp karısını ve beşikteki çocuğunu yaraladılar. Sinop kadısının evine de saldırmaları üzerine büyüyen çatışmada suhtelerden de birçok ölenler oldu. Bu olayda kasaba halkının güvenlik kuvvetlerine hiç yardım etmeyip seyirci kaldıkları, hattâ suhtelere taraftar bir tutumda göründükleri ortaya çıktı. Bu konu üzerine Canik ve Amasya beylerine yazılmış 5 Mayıs 1568 yılgünlü bir emirle bu ağır olaylar geçerken, niçin imdada koşmadıkları soruluyor ve suhtelerin Sinop'u tekrar basmaları beklendiğinden ötürü bu kez oraya yardım ulaştırmaları isteniyordu. Bu durumda «yağ ve Kürk teftişçileri» teftişten vazgeçmek zorunda kaldılar[1].

1568'deki kadar olmamakla beraber 1569 ve sonraki yıllarda da gerek Sinop ve gerek Kastamonu çevrelerindeki öğrenci hareketleri bir türlü durdurulmadan sürdü gitti ve hattâ müderrislerin de öğrencileri yanında yer aldıkları görüldü. Kastamonu halkının da çok şikâyet ettiği üzere, 20'şer kişilik öğrenci bölükleri köylere çıkıp zekât diye para toplamakta, salgınlar salmakta, misafir oldukları evlerde kimi zaman ırza geçmekte, karşı koyanların evlerini bile yakmakta idiler. Bu tür bölüklerin başındakilerden Mehmet ve İbrahim adlarındaki «talebe reisleri» ün salmışlardı. Bunlar 1568 yazında yakalanarak Sinop kalesine hapsolundukları halde, hisar erlerinden Hızır Bali kendilerini geceleyin gizlice salıverdi.

Yaşamlarını sürekli bölükler halinde bir arada bulunma biçimine bağlamış bulunan ve geçimlerini hattâ rezillik derecesi almış bulunan zevk ve eğlencelerini zengin kişilerden zorla bol bol aldıkları paralarla ve halka ödettikleri salgınlarla sağlayan isyancı medrese gençliğinin bir yandan hükümet korkusu o bir yandan pek çirkin olan boş vakitlerindeki sefehatlarına halkın gözünden uzakta rahatça devam edebilmeleri için, zaten çok sarp olan bölge arazisinin dağlık ve gözden uzak yerlerinde her bölük kendi için sözde «medreseler» kurmuş bulunuyorlardı. Kastamonu sancakbeyinin verdiği bilgiye göre, kışlarını geçirmek üzere ev olarak bu biçimde kurulmuş dağ medreselerinin her birinde kışın 20-30 öğrenci oturmakta idi

1 Vezir Kaptan Piyale Paşa'ya yazılan bir emirde Rodosuk'ta (Tekirdağı'nda) gene bu Sinop'taki kürk ve yağ yağması teftişi yapmakta bulunan çavuşa hücum eden 30 suhtenin «mahpusları» serbest bıraktıkları belirtildiğine göre, demek sözü geçen yağma eşyası Sinop'tan ta Tekirdağı'na kaçırılmış bulunuyordu: Mühimme 7, s. 417, 474.

ve baharla beraber silahlanıp il soygununa buralardan çıkıyorlardı. Bu gibi yerlerde müderrisler de vardı, öğrenciler silâhlı kovuşturmaları döneminde üçer beşer kişilik gruplar olarak gelip birkaç gece müderrislerinin yanında kaldıktan sonra gene soygun bölüklerine dönerlerdi. Sancakbeyi bu dağ medreselerine öğrencileri toplu halde bastırmak amacı ile baskınlar yapmış, ancak kimseyi ele geçirememişti. Çünkü suhtelere taraftar olan kimseler tertiplenen baskını daha önceden gizlice kendilerine haber verip kaçmalarına yardımcı oluyorlardı. Esasen kadılar ve naipleri de tutuklanmaları için mahkemelere getirilen öğrencilerin büyük bir hoşgörürlük ya da koruma eğilimi ile serbest bırakmaktaydılar. Doğal olarak, bu koşullar altında suhte hareketlerinin bir türlü önüne geçilemiyordu[1].

1571 ve 1572 yıllarında Kastamonu çevresi öğrencileri biraz sinmiş görünüyorlardı. Fakat sancağın hisar erleri ve timarlı sipahîlerinin donanma seferine çağrılmaları üzerine 1574 yılında öğrencilerin yeniden ayaklanmaya hazırlanmakta olduklarını İstanbul'a haber veren Anadolu Beylerbeyisi tedbir alınmasını istemişti. Halkta gene büyük bir korkunun doğduğunu ileri süren sancakbeyi de merkezden aynı istekte bulunmaları üzerine Bolu Beyine verilen emirde Anadolu Beylerbeyinin yolladığı 200 sipahî ile Kastamonu'da patlak veren suhte isyanlarını bastırmaya koşması bildirildiğinden başka Sinop hisar erleri de İstanbul'dan geri çevrilerek sözü geçen sancakbeyine katılmak üzere Sinop'a gönderildiler[2].

Bu bölgenin Bolu-İzmit çevrelerine gelince: İstanbul'un burnunun dibi sayılan Üsküdar'a kadar olan köyleri ve kasabaları da içine alan, ayrıca Anadolu'dan gelip başşehire ulaşan yolların geçmesi dolayısıyla hükümetin askerî posta ve öteki hizmet kişilerinin yolculuk yapmak zorunda bulundukları bu yerlerin medreseli öğrenciler ve öteki soyguncu leventler tarafından sürekli olarak güvensizlik yaşamında tutulmaları devletin kendisi için de ihmali güç bir huzursuzluk kaynağı oluyordu. Onun içindir ki Bolu sancakbeyi ve sancak askerleri sefere çağrıldıklarında vezirlikden emekli Mustafa Paşa Bolu merkez olmak üzere bu çevrelere «muhafız» yollanmıştı. Bu paşanın gözü önünde suhteler halktan hane başına 30 akçe salma toplamaya devam ediyorlardı. Kocaeli sancakbeyi de askerlerle sefere gitmiş olması yüzünden burada da suhteler ve leventler yeliştirmeye başlamakta, Bolu'dakilerden geri kalmamışlardı. Onun için İzmit'e

1 Mühimme 7, s. 415, 417, 425, 430, 436, 684.
2 Mühimme 24, s. 114, 261, 278, 284.

ayrıca alaybeyi ile bir bölük sipahî korucu bekiltildiydi. Bu sözünü ettiğimiz Alaybeyi göreve başladığında bir mektup yazarak 1568 yaz aylarındaki Kocaeli'nde öğrenci hareketleri hakkında bilgi vermeyi elden koymadı. Belirttiğine göre, «Kocaeli'nde suhte taifesi tüfek kullanıp saldırma ve kılıç takıp» böyle bir ortamda İznik ve başka yerlerde evler basılıyor, adamlar öldürülüyor, türlü fesatlar işleniyordu. Bu gibilerin haklarından gelinmek üzere sancakbeyi ile kadıya da birlikte bu konuda emir verildiği halde, suçluların ve sanıkların kovuşturulması ve silâhlarının toplanması için kendisine başvurulduğunda, kadı olan kişi «sizi karıştır-mam» diye direnmişti. Bu şikâyet üzerine, ilgili kadılara 22 Ekim 1568 yılgünlü bir ihtar çekilerek «yeniçeri ve sipahîlerden gayrıların» silâh taşımalarının süregelen bir yasak gereği olduğu bildirilmekten başka bir şey yapılmadı.

Bu sancağın Kandırı kadılığında da zaman zaman öğrenci karışıklıkları dayanılmaz dereceyi bulduğu oluyordu. 1571'de böyle bir hareket olmuş, bunun üzerine karışıklığı gidermek üzere İstanbul'dan Ulûfeciler Ağası Ramazan yüz kişilik bir Bölük Halkı ile kasabanın imdadına ulaştırılmıştı. Fakat, gene Kandırı kadısına, öğrenci hareketlerinin Bölük Halkı ve İl Erleri yardımı ile bastırılması için doğrudan doğruya kendisinin görevlendirildiğini bildiren 11 Mayıs 1572 yılgünlü yeni bir yazı yollandığından, anlaşılıyor ki Ramazan Ağa yüz kişilik gücü ile bu işin içinden çıkamamıştır ve sancağın her yanında suhte bölükleri baharla birlikte yeniden yeliştirmelerine hız ve genişlik veriyorlardı. 1573 baharında da durum daha karışıktı, Üsküdar, İzmit, Kandırı, Akyazı, Adapazarı, Geyve, Akhisar, İznik, Yalova, Mihalıççık ve Seferhisar (Sivrihisar), öğrenci bölüklerinin kaynaştıkları yerler haline gelmişti. Bütün şikâyetlere karşı İstanbul'un bu sayılan kazaların kadılarına 20 Nisan 1573 yılgünü ile verdiği emir her zamankinin tıpkısı olup, buralarda bulunan yeniçeri, il eri ve sipahilerle levent suhtelerin üzerlerine varılması biçiminde idi[1].

1573 sonbaharında Sivrihisar Medrese öğrencilerinin çıkardıkları olayın, öneminden ötürü, ayrıca söz konusu edilmesi gerekli görülmüştür: Anadolu Beylerbeyinin ve Sivrihisar ve o çevre kadılarının raporlarından Divan Hükümetinin tesbit ettiğine göre Sivrihisar medrese öğrencilerinin 1573'te düzenledikleri hareketi bu kez, hocalarından 17 akçe vazifeli (ya da ulûfeli) Müderris Resul Fakih'in kendisi yönetiyordu. Anadolu Beylerbeyisi hocayı Kütahya'da ve öğrencilerden ele geçen ikisi-

1 Mühimme 7, s. 684, 847; Mühimme 12, s. 502; Mühimme 16, s. 210; Mühimme 19, s. 34, 261; Mühimme 22, s. 302 (13 Cemaziyülevvel 981 yılgünlü bu emir Hüdavendigâr Sancağı Kadılarına da yollanmış olduğu kayıtlıdır.)

ni Bursa'da zindana attı. Fakat bunların hapisaneden kaçarak tekrar hareketin idaresini ele almaları üzerine, kadı'nın sanıkları mahkemeye çağıran davetiyesini (müraselesini) kendilerine vermek için Beylerbeyi'nin yolladığı güvenlik güçlerine de saldıran müderris ve öğrenciler askerlerden birçoğunu yaraladılar ve birisini de öldürdüler. Suhtelerden birçoğu yakalanmakla beraber müderris, akrabası olan Sivrihisar kadısına sığındığından başka Mihalıccık'ta da öğrencileri harekete getirerek bir kişiyi öldürttü ve sekiz bin akçe karşılığı, bu cinayetin gerektirdiği kovuşturmadan kurtuldu.

Cinayet ve suçların sanıklısı müderris ve öğrenciler hakkında İstanbul'un emri şu idi: Asî öğrencilerden ele geçen iki tutuklu asılacaklardı. Bilim adamlarına idâm uygulanamayacağı geleneği dolayısıyla suçlu müderrisin de hapsolunması ve saptanacak suçu da merkeze bildirilecekti[1].

Aynı yıl buna benzer bir öğrenci karışıklığı da Geyve'de çıktı. Bu kaza kadısının raporuna göre, kasabanın suhteleri mahkemeyi basmışlar, yapılan çarpışmada üç dört kişiyi öldürmüşler, içlerinden on iki suhtenin bir oğlanı çekmeleri üzerine, il erleri savaşarak bıraktırmışlardı. Fakat bu kez suhteler bu yenilgiyi hazmedemediklerinden on beşi tüfekli elli kadar öğrenci ve levent toplanıp kendileriyle zıd düşmüş kişileri deftere yazdılar ve kadı da içlerinde bulunan bir sürü insandan intikam alacaklarını halktan kendilerine eğilimli kimseler aracılığı ile suçladıkları kişilere duyurdular. Mudurnu'da da suhte bölükleri «zekât» toplama bahanesi ile bir araya gelmişler ve zengin kişileri soymaya koyulmuşlardı. Bu durumda büyük bir suhte fırtınasının kopacağı kuşkusu içinde bocalayan Geyveliler'in kendilerini korumak için otuz kadar gözü katı adam ve yirmi iki de piyâde teşkil ile bunların silâhlatılmalarına İstanbul'dan izin alması için kadıya başvurdular. Gelen emirde gene isyancılar üzerine sipahî, yeniçeri, il eri ve benzerlerinden oluşacak güvenlik kuvvetleriyle varılması bildirildi. Halkın bu bahane ile silâhlanmasına hükmet gene yanaşmadı. Fakat, Bursa sancakbeyine, Geyve ve Bilecik kadılarına, bu olaydan bir yıl sonra reayadan (halktan) adları sayılan ve sayılmayan kimi kişilerin suhtelere yiyecek-giyecek vermekte olduklarının tesbit edilmiş bulunduğu yazılmıştır ki, bu hükümetin öğrencileri dize getirememiş olduğunu gösterir[2].

Kastamonu-Bolu Bölgesinin güneyinde, endüstrisi ve nüfus kalabalığı

1 Mühimme 23, s. 215; Mühimme 24, s. 21.
2 Mühimme 22, s. 10. (Geyve kadısına 10 Muharrem 981 tarihli hüküm yazısı).

yönünden XVI. yüzyıl Türkiye'sinin birkaç büyük şehirlerinden birisi durumunda bulunan Ankara'da suhte isyanı çok fazla değildir. Örneğin, öğrenci isyanından Ankara Kadısının ilk şikâyet mektubu İstanbul'a 1571'de gönderilmiştir. O da, şehrin içinde değil «havalisinde suhte zuhur etmiş» olduğu biçiminde idi. Mektuba 4 Nisan 1571 yılgünü ile verilen karşılıkta Ankara kadısının sancakbeyi adamlarını ve il erlerini toplayarak haklarından gelinmesi istenmişti. Aynı olay hakkında ikinci bir yazı da 6 Nisan 1571'de, yani birincisinden iki gün sonra bütün Ankara Sancağı kadılarına ve dizdarlarına hitaben yollanarak isyancı suhtelerin sancakbeyi adamları (Çünkü sancakbeyinin kendisi ünlü İnebahtı-Lepanto önlerinde bozguna uğrayacak olan donanmada seferli idi) il erleri ve hisar erleriyle üzerlerine yürümeleri emri verildi. Ankara sipahilerinin Rodos Muhafazasında bulundukları 1572 yazında da öğrenci hareketlerinin tıpkısıyla sürdüğünü bu yılın 25 Temmuzu yılgünlü bir padişah hüküm yazısından anlıyoruz[1].

Şehrin bu derece büyük olmasına ve öteki isyan bölgelerine de çok uzak olmayışına rağmen öğrenci karışıklıklarının çok hafif ve arada bir çıkmasını biz bu şehirde ortanın üstü medreselerin az ve hele yüksek derecelilerinin hiç bulunmayışı ile ilgili sayıyoruz.

Bursa-Balıkesir Bölgesi: Bu bölgenin, İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en çok medrese öğrencisi bulunan Bursa şehrinde, 1566-1575 olayları bütün öteki yerlerdekilerden farklı geçmekte idi. Çünkü, bu şehrin öğrencileri ve yüksek medreseli anlamına gelen dânişmendleri bölükler halinde köylere çıkmayıp, çılgınlıklarını Bursa'nın içinde sürdürmekte idiler. Onun için nüfus ve ekonomik güç yönlerinden XVI. yüzyıl Türkiye'sinin bu büyük merkezinde sözünü edeceğimiz öğrenci hareketleri arasında köylere, hattâ kasabalara ait olanları bulunmayacaktır[2]. Bununla beraber Balıkesir, Biga, Bergama gibi Karasi çevre ve yörelerindeki suhte bölükleri içinde Bursa öğrencilerine de rastlanmakta olduğuna göre, bu büyük öğrenci merkezinin suhteleri, demek kendi sancaklarında soygun fırsatı bulamayınca komşu sancaktaki arkadaşlarına katılıyorlardı. Bunun nedeni, bizce Bursa vakıf gelirleri bu geçen yıllarda henüz azalma kaydetmediği için, imaretlerde okuyan öğrencilerin soyguna gerek görmemeleri

---

1 Mühimme 14, s. 928; Mühimme 12, s. 309; Mühm. 19, s. 229.

2 Onun içindir ki, şehir içi olayların el atmaya yetkileri bulunmayan Bursa sancağı Beyi ve sipahileri başka sancakların suhte ayaklanmalarını bastırmakta kullanılmakta idiler: Mühimme 24, s. 279, 293 (suhte hareketlerinin en yoğun yeliştirme yılı olan 1574'te bile Bursa Alaybeyisi Menteşe sancağının yardımına memur oluyor).

olmuş bulunmalıdır. Ayrıca, büyük tüketim merkezlerine pek yakın bulunan Hüdavendigâr (Bursa) sancağı arazisinde kurulmuş pek çok «ekâbir çiftliklerinin» koruma güçleri, öte yandan on binlerce koyunların yetiştiricilerince, hizmet gördürülen çobanlar ve benzeri düzenlikli iş grupları da suhtelerin köylerde soygun gezmeleri yapmalarını olanaksız kıldığı bir gerçektir. O halde, II. Selim saltanatı yıllarının Bursa'daki medreseli olayları denince şehrin içindeki «suhte» olaylarını vereceğiz demektir.

İmaretlerde yaşamlarının en genç ve cinsel yönden de en bunalımlı dönemini geçirmek zorunda bulunan, sokakta da kadın ya da kız yüzü görmelerine, çağın «kaç-göz» ya da «na mahremlik» anlayışındaki pek sıkı kuralları engel bulunan bu insanlar imaretlerinin ve medreselerinin «hücrelerinde» çirkin ahlaksızlıklarla kendilerini tatmine çalışırken, elbette kanlı olaylar da çıkarmaktan kendilerini alıkoyamıyorlardı. Sokaktan şunun bunun gençlik çağına yeni girmiş ya da girmek üzere olan erkek çocuklarını Uludağ'a, ıssız bahçelere kaçırmak, hücrelerine kapatmak, hamam yollarını gözetleyerek gelip giden kadın ve kızları önceden hazırladıkları eve, medreseye, imarete zorla götürüp içki içirme yolu ile ırzlarına geçmek şaşılmayacak günlük olaylardı[1]. Nitekim, mahkemelerde görülen pek çok cinayet, yaralama, fuhuş, ve benzeri yargılamalardan bunlara ait olanlar az değildir. Biz burada kimi örnekler vermekle yetineceğiz.

Anlatacağımız şehir içi olayların yılgünlerine dikkat edilirse, öteki yerlerde 1568'den 1575'e doğru gittikçe yoğunlaşan suhte bölüklerinin isyancı hareketlerine uyarak Bursa'da da «fesatçılığın» aynı hızla arttığı ve azgınlaştığı fark edilecektir. 17 Haziran 1568 yılgününde Bursa mahkemesinde görülen bir yargılama Hamzabey medresesinde Mahmut oğlu Nebi Halife adında bir dânişmend'in kaatili aynı medresede öğrenci Bolu sancağından Halil oğlu Bünyad olduğu anlaşılmış, suçlu bu cinayeti «bir oğlan hususu içun» işlediğini itiraf ederken, «mezbur Nebi'yi mezkûr medresenin bir hücresi içinde yatarken dört beş bıçak vurup katleyledim» demişti[2]. 17 Mart 1571 yılgününde geçen bir yargılama, beş-altı suhtenin ellerinde ok ve yay ile Mehmet kızı Müslime'nin kapısına dayandıklarını, «oğlu Mehmed oğlu Habib'i çeküp alup gitmek isteyüp elbette bir mehil oğluna! çıkar» diye zorladıklarını mahalle halkının kadının genç oğlunu

1 Bursa Ş. Sc. A 93/109 Nr.lı defteri inceleyiniz, şehirdeki faciayı anlamış olursunuz.
2 Bursa Ş. Sc. A 94/109, Vr. 13 b, 56 (Bu defter Bursa şehrinin sanki dehşet hayatı yaşadığını tesbit eden belgelerle doludur).

alıp gitmelerine zor engel olduklarını tesbit etmişti. Bursa zaimi, yani subaşısı Nebi bin Abdullah'ın 7 Temmuz 1572'de çırılçıplak olarak mahkemeye getirdiği Ayşe ve Emine adındaki kadınlar ifadelerinde: Hamamdan dönerken «Hüsreviye medresesinde oturur Kara Bostan, Hüseyin ve Piremir» adlı suhtelerin yolda bıçak çekip korkutup akşam namazından sonra medreseye kapadıklarını, bütün giysi ve hamam takımlarını aldıktan, kendilerini anadan doğma soyduktan sonra sabaha yakın öldürmek üzere iken, öylece kaçmayı başardıklarını, kopardıkları çığlık üzerine mahalle halkının imdatlarına yetiştiklerini anlattılar. Öte yandan mahalle ahalisi de topluca mahkemede bulunarak, «sözü geçen medresede daima bu tür ahlâksızlıklar eksik değildir, sözün kısası içerden kopan feryatlardan evlerimizde oturamaz olduk, korkumuzdan da hiçbir şey yapmak elimizden gelmiyor» diye yanıp yakındılar[1]. Şüphesiz, şehir içinde kimi kişiler de suhtelerle işbirliği yapmaktan, onlara silah tedariki, ya da içki ve ziyafetler tertibi yolu ile rakiplerini öğrencilere ezdirmek, soygunlarından, eğlencelerinden yataklık karşılığı yararlanmak yolunu seçmekte idiler. Bu gibi ahlâk dışı suçları işleyenlere karşı fazla ağır cezaların uygulandığı da pek az görülmüştür. Örneğin, Mehmedoğlu Fırıncı Bekir, Balioğlu Mehmed adında gence suhte arkadaşları ile kaç kez tecavüze yeltendiği sabit olduğu halde ancak hapse atılmış, fakat hasta olunca kefil gösterme yolu ile kadı tarafından serbest bırakılmıştı. Ali oğlu Himmet adlı bir başka kişi de Mehmet oğlu Mustafa adındaki yeni yetişme bir gencin peşine düşmüş, yakalayıp suhte arkadaşlarına götürmeyi iş edinmiş, bir gün çocuğu kovalarken, feryat üzerine mahalle halkı imdada yetişebilmişti[2]. Kimi zaman şehir oğlanları da suhtelerle birlik ayni eğlenceye katılıyorlardı[3].

Doğal olarak, suhtelerin bu işlerine güvenlik kuvvetleri el attıkça, aralarında birleşme eğilimi artıyor, ya da askerler ve benzeri resmî kişilerin de kimi zaman aynı türden kötü işleri yaparken iki ayrı kökten bu zıd grupların çatıştığı da oluyordu. Örneğin 1572 Mayısında «Bursa suhteleri ve dânişmendleri şehirin askerleriyle kavga edip» arada bir yeniçeri öldürülmüştü. İş mahkemeye iletildiğinde naip suhteleri korumuş olmakla beraber, öğrenciler hırslarını alamayarak bütün «ayak üzere kalmış» olduk-

1 Bursa Ş. Sc. A 93/110, Vr. 113 b.
2 Bursa aynı sicil, s. 40 b, Bursa Ş. Sc. A 98/115, Vr. 121 b.
3 H.T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 106.

ları şikâyet olunup, İstanbul'dan gerekli tedbirin alınması istenmek zorunda kalındı[1].

24 Ekim 1975 yılgünlü bir yargılamada kaatil sanığı olarak suçunu itiraf eden Resul oğlu Hamza adındaki öğrenci de ifadesinde «Turşucu Medresesinde, Mehmed oğlu Rızvan nam oğlan ve talebeden Şemseddin nam suhte ile şarap içup akşam namazına yakın sıralarda Bezcioğlu mahallesiyle Kızıkçeşme arasında olan mezarların arasına geldiğimizde mezbur Şemseddin bana bıçak çıkarıp vurmak kastine üzerime gelince ben de mezbur Şemseddin'in elinden bıçağım alıp yine kendi bıçağı ile onu katlettim» diye cinayetin nedenini ve biçimini anlattı[2]. Başka bir olay bir grup dânişmentlerin (yüksek medrese öğrencilerinin) Nebioğlu Abdullah'a ait Hasan adlı genç bir köleyi Kaplıca'ya alıp giderken Nasuh adındaki ases'in (polisin) karşı düşmesi üzerine sözü geçen genç kölenin feryad etmesiyle asesin kendisini kurtarıp mahkemede yukarki olayı ifadesiyle tesbit ettirmesidir. Fakat duruşmada suçlu dânişmendlerin bulunmayışı kendilerine güç yetmemesinden dolayı olduğu ortadadır[3]. Dânişmendlerin, hattâ sâdat'ın (peygamber sülâlesinden olduklarına dair ellerinde beratları olanların) içki içerek bu türlü ahlâk dışı hareketlerde bulundukları hakkında İstanbul'a şikâyetler yağmakta idi. Onun için, Bursa kadısına 28 Ocak 1575 yılgünü ile yollanan bir «hükm-i şerif»te gene sonsuz bir hoşgörürlükle bu gibilere önce tenbih olunması, dinlemezlerse cezalandırılmaları, gene de uslanmazlarsa «yarar adamlara koşup İstanbul'a yollanmaları» emredildi[4].

Karasi Bölgesinde de köyleri dolaşan bölüklerin çıkardıkları olaylar eksik değil ise de 1566-1571 arası sıralarında bu tür yeliştirmeleri ayrıntıları ile bilemiyoruz. Yalnız şu kadarını söyleyeceğiz ki, Kazdağı ve çevresi Yörükleri ile işbirliği yapan suhteleri bu yörenin sarp ve dağlık olması yüzünden ele getirmek ve yıldırmak hükümet için son derecede güç olmakta idi.

1572-1575 olaylarına gelince, en başta sözü edilecek suhte olayı Karasi suhteleri ile Germiyan-Kütahya-Afyon Bölgesi suhteleri arasında 1572 yazında sanki savaş denecek düzeyde kanlı bir vuruşmanın çıkmış olmasıdır. Sonra çok kanlı geçecek olan bu çatışmayı daha hazırlık safhasında haber alıp İstanbul'a mektupla bildiren Anadolu Beylerbeyisi, Karasi sancağı suhtelerinin 300 ve Germiyan suhtelerinin de 100 işi olduk-

1 Mühimme 19, s. 38.
2 Bursa Ş. Sc. A 101/118, Vr. 2, (27 Cemaziyülahir 981 yılgünlü hüccet).
3 Bursa Ş. Sc. A 100/117, Vr. 51 a (22 Şaban 981 yılgünlü hüccet)
4 Bursa Ş. Sc. A 107/126, Vr. 210 b. (Evâsık-ı şevval 982 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

larını tahmin ediyordu. Aslında bu rakamlar doğru değildi. Her öbekte kanlı kavgaya hazırlananların, bunun birkaç katını aşmakta olduğu çabuk anlaşılacaktı. Bildirildiğine göre, bu iki grup suhtenin birbirleri üzerine yürümelerine sebep «aralarında namdar bir suhtenin katledilmiş olması» idi. Anlatıldığına göre, bu amaçla bir araya gelen her iki tarafın köylerde dolaşarak halka salgınlar saldıkları, «avret ve oğlan çeküp adam katledip yol kestikleri» büyük şikâyetlere yol açmış, Beylerbeyisi de üzerlerine adam yolladığında kaçıp gözden kaybolmuşlardı. Verilen 20 Nisan 1572 yılgünlü emirde Karasi alaybeyisine kendi sancağı, Karahisar (Afyon) ve Kütahya sancakları timarlı sipahileri ve il erleriyle her iki kavgacı öbek suhtelerinin de haklarından gelmesi istendi. İl erlerinin ellerine, «suhtelerin demleri heder» (yani onları öldürdüklerinde, kendilerinden hesap sorulmayacak) diye yazılı birer izin belgesi verilecekti[1]. Halbuki patlak vermek üzere olan olay öyle bir alaybeyinin birkaç yüz kişi ile önleyebileceği türden değildi. Nitekim sözleri geçen iki bölgenin medrese öğrencileri kitleler halinde birbirlerinin üzerlerine yürüyerek kanlı bir kavgaya tutuştular. Sonuçta hangi tarafın galip geldiği belli değildir. Yalnız, Anadolu Beylerbeyisi Germiyan Bölgesi ve Bigadiç kadısı da Karasi Bölgesi suhtelerinin kavgadan sonraki yürekler acısı durumlarını merkeze rapor etmiş olmaları sayesinde, sonucu oldukça iyi biliyoruz. Gerçekleyin, Anadolu Beylerbeyisi, suhtelerin «muharebe ettikten sonra kimi yaralı olarak Germiyan'a gelip, akrabalarına sığınup ve bâzıları da bölük bölük dağlarda ve bellerde gezip olmadık fesat edip, şuraya buraya tehdid mektupları gönderüp korkutup» para ve başka şeyler istemekte olduklarını leventlerin de bu isyancılara katıldıklarını ifade etmiştir[2]. Bigadiç kadısı da Bursa-Balıkesir Bölgesi suhtelerinin savaştan sonraki durumları hakkında Beylerbeyisinin Germiyan öğrencileri için verdiği bilgiye benzer şeyler söylemektedir. Şöyle diyor: «Halen Karasi ve Germiyan suhteleri birbirleriyle muaraza ve cidâl eyleyip bilâhara muharebe ve kitale mübaşeret edüp iki taraftan çok kimseler katlolunup bu sebep ile suhteler ayak üzere kalkup anların namı ile sayir yerli halktan ve Yörük'ten bazı kimseler dahi yol kesip soyguncu olup ve oğlan çeküp türlü fesat» yapmaktadırlar[3]. Öte yandan, bu sırada Manisa'da vali olan Şehzade Murad'ın Lalası Cafer Lala da Hüdavendigâr, Biga ve Karasi

1 Mühimme 12, s. 626.
2 Mühimme 12, s. 222 (Anadolu Beylerbeyisine 14 Rebiyülevvel 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
3 Mühimme 12, s. 329 (15 Rebiyülahir 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

ve Germiyan'da suhteler faaliyette olup hepsi de müteaddit silâhlı ve bilhassa Kazdağı'nda faaliyette olup bazı müfsitler de suhtelerin istedikleri kızları ve oğlanları çekmelerine yardımcı olmaktan çekinmediklerini yazmak suretiyle Beylerbeyinin ve Bigadiç kadısının söylediklerini doğrulamıştır[1].

Oldukça ayrıntıları ile kaydolunan şu kanlı olaylar hakkında bizim söyleyeceğimiz şudur ki, bu derece büyük bir karışıklık daha hazırlık safhasında merkeze duyurulduğu halde hükümet onu önlemek için gerekli el atmayı yapmamış, ve iki bölge suhteleri de şu kanlı kavgalaşmayı çıkardıktan, pek çok öğrencinin ya katl ya da yaralanmasına sebep olduktan sonra, yorgunluğun doğal sonucu olarak bir durgunluk dönemine girecek yerde, tersine bütün bütün azarak her iki bölgeyi tam bir anarşi yaşamına çevirmişlerdi. Bunun üzerine, hükümetin gene her zamanki gibi il erleri ve yerlerinde bulunan timarlı sipahilerle isyancıların üzerine gidip «cemiyetlerini» dağıtma emrini Anadolu Beylerbeyine kesin bir emir olarak bildirdiği yazısında, yaralı olarak aile ya da akrabalarına sığınan öğrencileri yakalayıp hemen haklarından gelinmesini istemesi, insancıl yönden düşünülünce Divan hükümeti büyüklerinin ne denli bir merhametsizliğin içinde bulunduklarını çok açık bir biçimde gözlerimizin önüne yayar. Çoğu belki de ölüme giden bu yaralı gençlerin yakalanarak mahkemesiz haklarından gelinmesi cezalandırma usûlü kuralına da yüzde yüz aykırı idi.

Şahzade Murad'ın (III. Murad) lalasından, Bursa Sancakbeyinden ve Anadolu Beylerbeyinden gelen mektuplardan şu iki bölge öğrencilerinin birbirlerine girmeleri üzerine doğan ve işe leventlerin de katılmaları ile yıkıcı bir anarşiye dönüşen karışıklıkların 1573'te de sürüp gittiğini öğreniyoruz[2]. II. Selim Saltanatının son iki yılında da medreseli olayları hızından ve yoğunluğundan hiçbir yavaşlama ve azalma olmaksızın devam etti. Fazla olarak da, gene kökenleri köy olan, yani çiftbozanlıktan doluşup gelen leventlerin, öğrencilerle birlikte karma bölükler kurup doğal olarak başlarında bir öğrenci başbuğu olduğu halde daha güçlü kitleler olarak soygun, cinayet ve ırza geçme türünden hareketlerini bu bölgede de sürdürmekte bulundukları ilgili hükümet yetkililerinin raporlarından ve Divan hükümetinin bu konuda vilâyetlere ve kazalara verdikleri emirlerden anlaşılıyordu. Ayrıca, kimi kadılar ya korktuklarından ya da çıkar karşılığı,

1 Aynı defter s. 188. (Cafer Lala'ya 21 Zilkade 980 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
2 Mühimme 21, s. 269; Mühimme 22, s. 73. Aynı konuda Bursa sancakbeyinin Kirmastı'da (Kemalpaşa'da) suhtelerle Yörüklerin birlikte faaliyetlerine ait mektubu, H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 107.

kendilerine getirilen suhte sanıklarını delil yetersizliği bahanesiyle çoğuncası serbest bıraktıkları gibi, timarlı sipahilerden de isyancı medreselilere silâh tedarik eden, onlara yataklık yapan, hattâ koruyanlar da az değildi[1].

Ege Bölgesi Medreseli Karışıklıkları: İzmir, Manisa (Saruhan), Aydın, Muğla (Menteşe) gibi Anadolu Beyliklerinin kurulduğu XIII. yüzyılın sonlarından beri önemli Türk şehir ve kasabalarının geliştiği medrese merkezlerini kapsayan Ege Bölgesi de yoğun ve yaygın öğrenci hareketlerine sahne olmuştur. Ancak, II. Selim döneminin 1568-1570 yıllarında yukarıda anlattığımız bölgelere bakaraktan, suhte ayaklanmalarının bu çevrede o derece sert olmadığı iyice dikkati çekiyor. Aydın sancakbeyinin İstanbul'a gönderdiği şikâyet mektubunda verdiği bilgi de bunu doğrular nitelikte idi. Sözü geçen şikâyete karşılık olarak 16 Mart 1570 yılgünü ile yollanan bir padişah hüküm yazısında Aydın beyinin suhte ayaklanmalarına ait anlattıkları şöyle özetlenmiştir: «Birkaç yıldır suhte taifesi bu diyarda sürekli olarak toplu hareket halinde bulunup, gerçi korkulacak durum gözükmüyor. Fakat, vilâyetin aklı başında kişilerinden sorulduğunda, suhte toplantılarının ilkbahardan sonra yapıldığı, buna göre asker sefere yollanıp vilâyet boş kaldığında, iyi tedbir alınmazsa reayanın suhte fesadından korunmasının olanağı bulunmayacağı» anlatılmış, tedbir olarak da timarlı sipahilerden bir grubun «muhafız» olarak seferden esirgenmeleri teklif olunmuştu. Verilen emirde bey (vali) sefere giderken yerine «bir yarar adamını koyması ve suhtelerin kovuşturulmasında il erlerinden faydalanılması» istendi. Menteşe (Muğla) sancakbeyi de, suhtelere karşı güvenlik gücü olarak kollanması gereken Bodrum ve o yöredeki kimi kalelerin «muhafızları» bu gibi durumlar çıktığında yerlerinde bulunmayıp «topçular, topçubaşılar ve öteki erlerin birer mukataa iltizam ederek (götürü vergi toplayıcılığı işi alarak) şuraya buraya gitmiş bulunduklarından dolayı devletin asayiş hizmetleri gereği gibi görülmediğini bildiriyor, böyle asıl görevlerini bir yana atarak başka işle uğraşanların dirliklerini alarak başkasına verme yetkisinin sancakbeyine tanınmasını, hisar işine başka hiç kimsenin karıştırılmamasını teklif etmekte idi. Verilen emirde «hisar erlerinin mirî işe - hükümet işlemlerine karışıp âmil (vergi tesbit ve toplayıcısı) olmalarının caiz olmadığı hatırlatılmakla yetiniliyordu[2]. Öyle

1 Mühimme 24, s. 273; Mühimme 27, s. 49: Mühimme 22, s. 289.
2 Mühimme 9, s. 12, 57.

de anlaşılıyor ki, yukarıda anlattığımız bölgelere bakınca, burada sözünü ettiğimiz Ege Bölgesi'nde öğrenci bölükleri o kadar insafsız değildiler. Bununla beraber, soygun yönünden oldukça cüretli davrandıkları da az değildi. Örneğin, İzmir kadısının yolladığı mektubu, leventlerle de güç birliği yapan İzmir yöresi suhtelerinin 3 Mart 1572 günü Dereyüce köyüne yaptıkları baskınla «Piyade ve müsselîem Mültezimi» olan Mehmed adındaki kişinin kendine ve mîrî'ye (yani hazineye) ait 300 binden fazla akçeyi ve birçok değerli eşyasını soyduklarından başka kendisi ile birlikte 5-6 adamını da öldürdüklerini haber vermişti[1]. Aynı yıl Menteşe'nin (Muğla'nın) Tavas ve Bozöyük kazalarında da suhtelerin toplantı haline geçtikleri ve bir «fesad»a hazırlık yaptıkları,. sancağın öteki kazalarında da «kız ve oğlan çektikleri» tesbit olunmuş bulunuyordu. Adı geçen sancağın suhteleri 1574'te de ayaklanmalarını sürdürdüler. Gerçekleyin bütün sancağın kadılarına 23 Haziran 1574 yılgünü ile yollanan bir yazıda burada geçen öğrenci hareketlerinin oluş biçimi daha ayrıntılı kaydolmuştur. Anlatıldığına göre, sancağı talan eden suhte bölüklerinin başında Teke ve Germiyan çevreleri öğrencilerince de çok tanınmış ve zaman zaman oralardaki bölüklere de baş olmuş bulunan Şemseddin ve bu bölgedeki güçlü yardımcısı Kara Sadık adlı öğrenci şefi vardı. Halktan bir çokları ve hele il erleri de «azık ve tüfek sağlayarak yardım ediyorlardı. Öğrenciler kendilerine karşı gelen, isteklerine boyun eğmeyen, ya da paralı zenginliği bulunan kimselerden seçtikleri kurbanlarını acımadan öldürmekte idiler. Hükümet, bu durumda Tahir Çavuş'u isyancıların üzerine yürümeye memur etti. Kendisi sefere gitmemiş timarlı sipahîleri, kale erlerini suhtelere yardım etmekle suçlanan il erlerini (başlarında yiğitbaşıları bulunan köy delikanlılarını) toplayacak «Horzem ve Kalburcu taifesi» yani bu adla anılan iki yörük cemaatı da çavuşa yardım edeceklerdi[2]. Aydın sancakbeyi de Tire kazası Işıklı Müderrisi olan «Mevlâna Osman'ın» isyancı suhteleri kendisinin idare ettiğini, Hamza adında birinin oğlunu öğrencilerine çektirerek günlerce sakladıktan sonra ancak akçe karşılığı salıverdiğini, bir imamın 20 dönümlük yerini zorla zapt ettiğini, birçoklarının koyunlarını sürdürdüğünü, daha başka gasplarda bulunduğunu, suhtelerinden birisinin hemşiresini odasına kapatıp nikâhsız yaşadığını İstanbul'a uzun uzun şikâyet ediyordu. Bu arada Aydın güvenlik kuvvetlerinin önemli bir başarısı, ünlü öğrenci başbuğlarından Kara Zahir'in on bir arkadaşı ile birlikte yakalanabilmeleri olmuştur denilebilir[3].

1 Mühimme 12, s. 551. (2 Zilkade 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
2 Mühimme 16, s. 206 (26 Zilhicce 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).
3 Mühimme 26, s. 260, 261.

Öteki yerlerde olduğu gibi, bu bölgede de hükümetin suhte fesatçılarını dağıtmak için aldığı bütün tedbirler hiçbir sonuç vermiyordu. Sancakbeyleri ile bütün tımarlı sipahileri ve öteki sancak askerleri ise, 1568'den beri ya devamlı deniz seferlerinde ya da kıyı ve adalar koruyuculuğuna yollanıp yıllarca oralarda bekletildiğinden dolayı, bu askerleri etkili bir güvenlik gücü olarak kullanıp işi kökünden çözümlemek de olanaksız idi. Onun içindir ki, Aydın, Manisa, Menteşe yörelerinin bütün köy ve kasabalarından, tamamen korkusuz öğrencilerin baskıları altında yaşadıklarına ait dolu raporlar gelmekte idi. Alaşehir köyleri de talancı ve baskıncı öğrencilerden yakınırken, «Aydın sipahîleri sefere gitmiş bulunmakla, isyancıların cesareti artmış bulunduğunu ileri sürerek, Ömer adlı sipahînin 'serdar' atanmasını teklif etmişler» ve kabul olunduğu Anadolu Beylerbeyine bildirilmişti[1].

Kütahya-Antalya Bölgesi Olayları (Germiyan ve Teke Öğrenci Ayaklanmaları): Bu bölge Kütahya-Afyon (Karahisar) - Antalya çizgisi çevrelerini kapsıyordu. Kasabaların ve şehirlerin sık bulunduğu, dokuma zenaatının da çok ileri bulunuşu gibi etkenler yüzünden medreseleri bir hayli fazla olan bu bölgede dolayısıyla binlerce köy genci bu medreseleri ve onlara bağlı imaretleri doldurmuş durumda idiler. Böylece XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına kadar süren suhte ayaklanmalarında da hareketlerin yoğunluğu ve sertliği yönlerinden birinci sıra bölgeler yanında yer almıştır ki, doğrudan doğruya suhte isyanı türünden olayların hikâyesi bu gerçeği ortaya koyacaktır:

Öteki yerlerden çoğunda olduğu gibi bu çevrelerde de 1568 yılı medreseli olaylarının, eskisine bakaraktan, birdenbire sertleştiği ve çılgınlık biçimine dönüştüğü görülür. Örneğin, Hamit (Isparta) sancakbeyi İstanbul'a yolladığı mektubunda 1568 yazı suhte olaylarını şöyle rapor ediyordu: Manavgat, Alaiye, Menteşe ve Hamit ili suhteleri birleşerek hareket geçmişlerdi. Bu büyük grubun içinde yalnız Hamit suhtelerinin sayısı 300 kadardı. Önlerine kimsenin durması imkânsız bulunan isyancılar Müslümanların oğlanlarını alıp 25'er ve 30'ar kuruş almadıkça bırakmıyorlardı. Pazarları da basarak yağma ve soygun yoluyla akçe toplamakta idiler. Ayrıca, kitlelerini büyütmek için Teke (Antalya) medreselilerine mektub yollayarak «ya gelip bizimle cenk edin yahut biz gelip vilâyetinizi harap ederiz» diye tehdit etmişlerdi. Adı geçen sancakbeyi bu

1 Mühimme 24, s. 295, 297, 325 (Şehzade Murad lalasının, Aydın beyinin, Anadolu beylerbeyisinin mektupları üzerine yollanan hüküm yazıları).

geniş bilgiyi verdikten sonra, sözlerine bu bölgede büyük bir «fesad»ın çıkmak üzere olduğunu ekliyordu.

Gerçekten de, bütün o çevre kadılarından gelen raporlar ve yer yer patlak veren olaylar, sancakbeyinin tahminini doğrulamıştı. Nitekim, Yalvaç kasabası halkı 1570 yazında İstanbul'a sundukları «arz-ı hal»da «Kasabadan Çingenoğlu İsa ve Hasan ve Hüseyin ve Afacanoğlu Mustafa ve Kasapoğlu Hüseyin ve Kara Davut ve Dursunoğlu Mustafa» adlarındaki kişilerin «yirmişer ve otuzar suhteler ile» evlerini bastıklarını, «vilâyet ayanına adam gönderüp» istediklerini vermezlerse evlerini basacaklarını, «ya oğullarını yanımıza versünler veya bir - iki yüz altun yollasınlar» diye tehdid'e başladıklarını ifade ettikten başka şu acı şikâyeti de sözlerine eklemişlerdi: «Halkın bilcümle oğulları ve kızları kendilerinin olmayup gece ile babasının ve anasının yanında fiil-i kabih ederler». Yalvaç kasabasının başında karabulut gibi dönen bu çılgın gençlerin başında ünlü öğrenci başbuğu Şemseddin ile Turgut adında birisi bulunuyordu.

Kaş kadısı da aynı yılın yazında yazdığı arzında, bu kazada halkın mallarını gasbeden ve «oğullarını çeken» suhtelerden ve leventlerden oluşmuş fesatçı bölüğün başında Hızır adında bir zaim (dirliği yılda 20.000 akçeyi aşmış bir tımarlı sipahî) bulunduğunu bildirmişti[1]. Adı geçen Hızır'ın yardımcıları Çüş Memi, Divane Abdülgani, iki ünlü şef, Turgut ve özellikle Şemseddin olduğu halde başına topladığı suhteleri ve leventleri ile 1570-1571'de Yalvaç kasabasına girerek, kendisi seferde bulunan Hacı'nın evini basıp 25 bin akçelik malını yağmadan başka, bir kızını da yanlarında götürdükleri şikâyet olununca, girişilen kovuşturmada isyancı Hızır yakayı ele verdi. Suhtelerle leventler ise kaçmayı başardılar. Hızır'ın hemen idamı için İstanbul'dan emir çıktıysa da bunun için yollanan ferman daha yerine varmadan, Şehzade Murad'ın silâhdarları ağası Sinan sözü geçen tutukluyu alıp Manisa'ya götürmüş bulundu. Bu kez, idâm fermanı arkasından oraya ulaştırıldı ise de, Şehzadenin lalası, «Bu emir bize yazılmamıştır» diyerek ölüm mahkûmunu gerisin geri Akşehir'e yolladı. Fakat, suçlu Yalvaç'tan geçerken kendisini her nedense serbest bıraktılar. Bu arada, Hızır'ın dört kardeşine amcası oğlu şikâyetçi Hacı'dan intikam almak üzere 28 kişilik bir suhte bölüğü ile evini bir daha basarak yapmadık hakaret bırakmadılar[2]. 1571 ilkbaharıyla beraber başlayan öğrenci

1 Mühimme 7, s. 702, 787, Mühimme 14, s. 635 (Lalaya 26 Cemaziyülevvel 978 yılgünlü hüküm yazısı).
2 Mühimme 10, s. 308, Mühimme 14, s. 190.

hareketlerinin önceki yıllara göre çok daha kalabalık ve yoğun bir çapta olduğu hakkında İstanbul'a şikâyetler yağmaya başladı. Akşehir, Kütahya'nın Kula, Şeyhli ve İshaklı kadılıklarında kalabalık suhte grupları her yana baskınlar düzenlediler.

1571 yılının en büyük olayı, Karahisar (Afyon) ve Teke (Antalya) naiplerinin İstanbul'a yolladıkları ayrıntılı arz mektuplarında belirttikleri üzere, Alaiye ve Manavgat suhtelerinden 200 kişilik bir öğrenci grubunun Karahisar'a bağlı Karatay köyünü basmaları ile başlayan karışıklık olmuştur. Sözünü ettiğimiz arzlar baskının köye gece yapıldığını kaydediyorlardı. Köy halkının malları yağmalanmış, «avret ve oğlanları» ellerinden alınmış, nice kimseler katledildiğinden başka, birçok köy erkeği de kelepçe vurularak Manavgat'a götürülmüşlerdi. Karatay'ın tüy türpertici görüntüsünden korkuya kapılan o çevrenin öteki köyleri halkının «ehl-üiyallerini» alıp ev barklarını terk ile dağlara sığındıkları, durumlarının yürek sızlatıcı olduğu belirtiliyor idi. Alaiye ve Manavgat medreselilerinin adı geçen köye yaptıkları baskını kendileri için haysiyet kırıcı sayan Teke öğrencileri hemen toplanarak Manavgat önlerinde hasım öğrencilerle «harp»e tutuştular. Karatay'dan götürülen kadınlar ve genç erkek çocuklar kurtarıldılarsa da iki taraftan pek çok öğrenci hayatlarını kaybettiler[1]. Suhte kitlelerinin karşılarına bu olayda da ne güvenlik güçleri, ne de halktan kişiler çıkabildi.

Teke sancağı suhteleri Alaiye-Manavgat suhteleriyle yaptıkları savaşta kendilerini Karatay köyünün öcünü almış saymadılar ve kısa bir süre sonra daha kalabalık bir güç oluşturarak Alaiye sancağına özellikle Manavgat'a saldırdılar. Bütün o çevre kadılarının hükümet merkezine yansıttıkları çılgınlıklar sözü geçen kadıların kaleminden şöyle belirtilmiştir: «Teke sancağı suhteleri başkaldırıp, geçip Alaiye sancağında ve Manavgat kazasında üç oğlan kapup bir nice zaman tasarruf ettiklerinden sonra, sahiplerinin bir miktar akçelerini alıp verdiklerinden sonra, tekrar 100'den ziyade levendat taifesi ile cem olup, Köprü nam pazarı basıp malları garet ve iki oğlanı dahi alıp, Veli, Ahmet ve diğer Veli nam kimseleri katl edip biz Celâlî olduk siz pazara gelmeyün deyü nicesinin sakallarını kesüp siyâset edüp (asup) ve pazara kimesne gelmesin

1 Mühimme 14, s. 1025. Bu olayı İstanbul'a arzeden naipler Teke öğrencilerini kusursuz ve kendi hallerinde diye niteliyorlardı. Halbuki olaylar onların da ötekilerden kalır tarafları olmadığını göstermekte idi.

deyü çağırdup nice teaddîleri» halkı dehşete düşürmüş idi[1].

Hamit İli'nden gelen raporlar bu bölgedeki öğrenci olaylarının 1572'de de hızını kesmeden sürdüğünü gösteriyor. Eğridir'de Sinan Fakih'in bölüğü evler basıp cinayetler işliyor, her toprak kadısının (olayın çıktığı kazanın kadısının) il erlerini, sefere çağrılmamış tımarlı sipahîleri, yeniçeri ve Altı Bölük sipahilerini toplayarak, sancakbeyinin emrinde kovuşturmaya geçmeleri biçimindeki hükümet emri, birkaç öğrenciyi ele geçirip sorgusuz-sualsiz ipe çekmeyi ya da kürek cezasına çarptırmayı olanaklı kılsa bile, şiddet hareketlerini pusturmak şöyle dursun tersine, öğrencilerde yeni bir intikam duygusu uyandırıyordu. Akşehir kadısının İstanbul'a yolladığı arz yazısında sancakbeyi ve timarlı sipahilerin Kıbrıs Muhafazasında bulunmaları yüzünden suhtelerle leventlerin halka haylı zulmettikleri belirtilmiş, ve bu durumda İstanbul 1573 yılı için Alaybeyisinin birkaç nefer sipahî ile sancağın muhafazasına bekitilmesi için Beylerbeyine emir vermiştir[2].

Bu sözünü ettiğimiz bölgenin öğrenci hareketlerini 1573'te biraz tavsamış görüyoruz. Ya da elimizde bu yıl için belge yoktur. Gene de Alaiye, Yalvaç yörelerinde yeliştirmelerini sürdüren bölüklere rastlamaktayız. Örneğin, 13 Nisan 1574 yılgünü ile Alaiye sancakbeyine ve kadısına yollanan bir padişah hüküm yazısında adı geçen Bey'in Kıbrıs Muhafazasında bulunduğu 1573 yılı öğrenci olayları alınan raporlara dayanılarak şöyle özetlenmiştir: «Bu sancakta 200 - 300 miktarı suhte namına cemolup fesat edüp 50 - 60 oğlan çeküp atası saklasa zorla alıp köy köy akçe salıp bâzı kimesneler de muin olup ve bâzıları da akrabalarından olup destek oldukları bey dönünce fukara ve âyân cemîan haber verüp suhteler bu kez teftiş sözünü duyunca hepsi dağılıp bazılarını destekleyicileri olan sipahi ve il erleri ve akrabaları saklayup" bu biçimde kovuşturmadan kolayca kurtulma yolunu bulan suhtelerin beş yükten (500.000'den) fazla akçe topladıkları, suhte destekçilerin mahkemeye şikâyet olunduklarında gelmeyip, hasımlarını suhtelere ezdirdikleri, böylece istedikleri gibi hareket ettikleri belirtilmiş idi. Sancak beyi, bu türlü olayların hâlâ da sürüp gitmekte bulunmasına rağmen gene de Kıbrıs'a gitme emri aldığından yakınıyordu[3]. Hamit (Isparta) sancakbeyinin kaymakamı (vekili) ve kethüdası Hamza da

1 Mühimme 12, s. 269, 272, 330 (23 Zilhicce 978 ve 11 Safer 979 yılgünlü padişah hüküm yazısı).

2 H. T. Dağlıoğlu, X. Hicrî Asırda Hamit İli, Ün dergisi, c. 5, sayı 54 ve 55, c. 6, sayı 64 ve 65; Mühimme 19, s. 246 (Beylerbeyine 28 Zilkade 980 yılgünlü ferman).

3 Mühimme 21, s. 283; Mühimme 24, s. 129. H. T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi c. 5, sayı 58.

başka bir olayı arzetmişti. Beydili köyü halkı "Husam nam müfsit suhteyi" tutup sancakbeyine teslim ettiler diye, 200 öğrenci adı geçen köyden arkadaşlarının intikamını almak üzere, toplamnış bulunuyorladı. Verilen emirde kadıların il erlerini ve "bedel verüp seferden kalan sipahileri" toplayarak, arzı yollayan kaymakam ile birlikte müfsit öğrencilerin üzerine gitmeleri istendi. Ayrıca, isyancılardan "harbe mübaşet edenlerin demi heder olduğu" da eklenmişti[1].

1574'ün baharında bütün Anadolu askerlerinin «Derya Seferine» çağrılması öteki isyan bölgelerinde olduğu gibi, doğal olarak bu bölgedeki isyancı öğrencilerin yoğun biçimde harekete geçmelerine fırsat yaratmış oldu. Teke (Antalya) sancağı suhteleri bu yıl yazına girerken ilk toplantı yeri olarak Elmalı ve Kaş kadılıklarını seçtiler. Hükümet de bu haber üzerine Teke'de zuhur eden levent ve suhteler üzerine Altı Bölük halkı, yeniçeri ve sipahi ve il erleriyle oluşturulacak bir gücün yollanması emrini verdi. Bu yılın başka bir olayı, Karaman ile Hamit suhtelerinin birbirleriyle savaşmak üzere karşılıklı toplantılar yapmaları idi. Bu gibi hallerde kanlı kavga gününü beklemekte olan grupların toplandıkları çevre halkına salmalar salmaları, ırzlarına geçmeleri ve benzeri zulümleri dayanılmaz dereceyi buluyordu. Karaman Beylerbeyinin haber verdiği bu savaşın olup olmadığı belirsizdir. Sözü geçen Beylerbeyine verilen emirde, bu kavgacı öğrencilerin üzerine Kırşehir ve Niğde'nin sefere gitmeyip muhafazaya kalan sipahîleri ile gitmesi biçiminde oldu[2].

Gene İstanbul'a aynı yörelerden yollanmış raporların verdikleri bilgilerden anlıyoruz ki, Alaiye sancağının 1574 yılı suhte olayları Teke'nin Antalya sancağındakinden çok daha sert ve fazla idi. Sancakbeyinin belirttiğine göre, Morgıl köyünden Mehmed ve Musa, Mehmed'in öğrenci bulunan oğlu Şekür aracılığı ile başına topladığı bir suhte bölüğü ile bir sürü gasp ve soygun yapmakta idi. Irza geçmekten sakınmadığı gibi, adam öldürdüğü de oluyordu. Hükümet, Bey'e cevap olarak iki kişinin Kıbrıs'a sürülerek cezalandırılmalarını emretti. Anlaşıldığına göre Sancakbeyi Kıbrıs Muhafazasından döner dönmez bütün Alaiye ve Manavgat'ın isyancı medreseli bölüklerine karşı amansız bir kovuşturmaya girişti. Nitekim sözü geçen sancakbeyi, giriştiği «suhte teftişi» ve kovuşturması görevini yaparken karşılaştığı zorlukları da İstanbul'a duyurmaktan geri kalmamış-

1 H. T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi, c. 5, sayı 58, Ves. 2.
2 Mühimme 23, s. 128 (Anadolu Beylerbeyisine bu konuda hüküm yazısı), Mühimme 24, s. 295-296.

tır. O şikâyetinde «Suhteler cemiyet üzere olup, Müslümanların evladına ve iyallerine ve rızklarına ve mallarına zarar eriştirüp, fesatçıların üzerlerine varılup bazıları ele getirilip hapsolunup, lâkin erbab-ı timardan ve il erlerinden bazı kimselere asîlere yardım ve erzak virüp suçlu istendikte vermeyip kaçırıp» buna benzer daha pek çok zorluklar doğuyor diyordu. Ancak hükümet merkezi de cevabında, beyin yardımla suçladığı kişilerin karşı iddialarını da kendisine ayrıntıları ile bildirmekten geri kalmadı. Onlar da beylerin yakalanan ehl-i fesat ve suhteleri mal ve para karşılığı serbest bıraktıklarını, bu yoldan kurtulan suhtelerin kendilerine azık vermeyenlerin evlerini yaktıklarını, ehl-ü iyallerini katlettiklerini ileri sürüyorlardı. Sonuçta hükümet bu her iki iddianın da incelenmesini, özellikle suhtelere ve leventlere yataklık ya da yardım edenlerin bunu korkudan mı, yoksa bir çıkar karşılığı mı yaptıklarının tesbitini istedi. Aslında valilerin ve öteki yöneticilerin suçluyu rüşvet karşılığı gizlice ya da sudan bahanelerle bıraktıkları yok değildi. Kimi kişilerin de yataklığı çıkar karşılığı yaptıkları iddiası çoğu kez doğru idi. Beyin başka bir yakınması da suhte ve suhte namına eşkıyalık edenlerden kimisinin «müsellem» ya da «müsellem reayası» oldukları yüzünden sancakbeylerinin kendilerini teftiş yetkisi olmadığını ileri sürmeleriydi. Hükümet valilere bu konuda da «teftiş yetkisi tanıdığını» bildirmişti ki bu da kendi kanununa aykırı idi. Alaiye karışıklıklarına katılan pek çok öğrenci, özellikle başbuğ durumunda olanlar yakalanmaktan kurtulmak için Bursa'ya kaçıp burada kılık kıyafet de değiştirerek gizlendiler. Örneğin, Mehmed adında bir öğrenci şeîh «uzun sakallı iken, sakalını ve bıyığını kesip katırcı kılığına girüp» babasının yanında bu biçimde yakayı ele verdi. İstanbula haber verildiğinde siyasetine (asılmasına) ferman çıktı. Alaiye'den «daha bir nice Müslüman» bu öğrencisi pek kalabalık şehre gelip, kaçaklardan bir haylısını tanıdılar ve yakalattılar[1].

Böylece Alaiye'den nice kimsenin baskınlarından zarar gördükleri suhteleri yakalatmak üzere Bursa'ya gelmeleriyle şehir güvenlik örgütü, yani subaşı ile onun asesbaşısı ve asesleri (polis erleri) bu biçimde daha pek çok suçlu suhtenin oradan buraya gelmiş olduğunu öğrenerek kaçak öğrenci avına çıktılar. Gerçekleyin daha birçoklarının yakayı ele verdikleri Bursa mahkemesinin tutuklama kararlarından anlaşılıyor[2]. Bu bölgenin

1 Mühimme 26, s. 64, 197, 226, 249.
2 Bursa Ş. Sc. A 139/166, Vr. 34 a ve 34 b.

bilgi vermeye değer son olayı, Muğla-Aydın-Saruhan yörelerinin daha doğrusu Ege Bölgesi'nin ünlü öğrenci şefi Şemseddin'in, esas kendi hareket alanında sıkışınca, özellikle Teke sancağı ve çevresine gelmesiyle buralardaki karışıklıkların daha çok kabarmış bulunmasıdır. Gerçekleyin, 1573'te Manisa valisi Şehzade Murad'ın lalasına yollanan bir fermanda «Anadolu'da haylı zamandan beri fesad'da olan suhtelerin başı Şemseddin» diye nitelenen bu ünlü öğrenci şefinin yardımcılarından öteki ünlü asî öğrenci olan Divane Üveys aynı yılın yazında yakalanarak İstanbul'a getirilmiş yapılan sorgusunda Şemseddin'in bu derece geniş alanda bir türlü ele girmeden ortalığı birbirine katmada gösterdiği başarıyı anlamamızı olanaklı kılacak bilgiyi vermişti. Adı geçen tutuklunun ifadesinden Şemseddin'in Akşehir'de, Ḥamit'te, Yalvaç'ta, Karahisar'da (Afyon) ad ad tesbit olunan pek çok yatakları ve arka perdeden koruyucuları vardı ve kötüsü, Şehzade Murad'ın şahinbaşıcılarından birisinin babası da bunlar arasında bulunuyordu.

Öğrenci hareketlerini incelemeye başlarken, bu kanlı ve o ölçüde de, bir arada yaşayan gençliğin akla durgunluk veren çılgınlıklarını anlatan olayların yoğunlaştıkları çevreleri bölgeler halinde sınırlarken bir de Orta Toroslar'ın İçel - Tarsus yöresini öğrenci ayaklanmalarının hem süreklilik ve hem de dayanıklık gösterdikleri ayrı bir bölge olarak göstermiştik. Fakat, bu yıllarda henüz Güney Anadolu'nun bu pek dağlık bölgesi kasaba, şehir ve köylerinde öğrenci hareketi türünden bir olay görmüyoruz. Ancak, bundan sonra hükümet kuvvetleri asî öğrencileri sıkıştırdıkça pek çok kaçak bu adı geçen dağlık bölgeye sığınacağı için orada ancak bundan sonra bir öğrenci birikimi başlayacak, ve böylece sonradan kendisini gösterecek olan İçel - Tarsus Bölgesi uzun yıllar sanki medreselilerin devletin kolu ulaşmadığı bağımsız yaşama alanları olacaktır ki sırası gelince bunu göstereceğiz.

II. Selim'in son yılı olan 1575'te bu sözünü ettiğimiz bölgede suhte hareketlerinin sürdüğünü kimi kayıtlar belli etmekle beraber[1], verecek ayrıntılı bilgimiz yoktur. Bütün öteki bölgelerde de durum aynı olduğuna göre, biz bunu bu yıl yaz aylarının, öncekilerine bakaraktan az hareketli geçmiş olmasına yoruyoruz ki, bunun bir nedeni, vilâyet askerlerinden bir haylısının, sürekli deniz seferlerinden ve kıyı muhafızlıklarından artık sancaklarına dönmüş bulunmaları olsa gerekir. Başka bir önemli etken, 1574 öğrenci karışıklıklarının genel güvenlik ve hele toplumsal ahlâk üzerindeki

1 Mühimme 27, s. 246 (Beyşehri Beyine 13 Zilkade 983 yılgünlü yazı).

yıkıcılığı bakımından dayanılmaz dereceyi bulması karşısında, hükümetin, ilk kez, beylerbeyleri ve sancakbeyleri seviyesinde kovuşturma güçleri kullanmış olması idi[1]. Bu konuda Anadolu geçesinin beylerbeylerine 8 Mayıs 1574 yılgünü ile yollanan genelge niteliğindeki bir ferman bunu açıkca ifade ediyor. Bu yazıda söylenenler özetle şunlardı: «Etraf-ı memâlikte suhte taifesi ayağ üzere kalkup reayaya zekât namına salgun salup yolda ve belde bulduklarını soyup ev basup Müslümanların emred oğullarını çeküp ehl-ü iyallerine dahl'den hâlî kalmayup fesatta oldukları miraren arzolunup haklarından gelinmek içün hükümler verilip sancakbeylerinin celp ve ahzı (rüşvet ve kazanç) ve memleket zaptında (yönetiminde) adem-i ihtimamları sebebi ile mukayyed olmayıp fesatları gittikçe artup, tedarikleri görülmek mühimmatdan olduğundan bu defa (ferman) vusul bulduğunda Beylerbeyinde olan kadılara ve beylere tenbih eyliyesin ki her nerde beş veya on suhte cemlenup yarak (silâh) ve yasak ile bulunurlarsa evela şer'e (mahkemeye) dâvet ve derdest ve itaat etmezlerse hemen hakkından gelesiz (öldüresiz), bey vilâyette yok ise kadı sipahîler ile ve il erleri ile üzerlerine varıp, bundan sonra bir vilâyette suhte çıkup kadı üzerine varmazsa yahut sipahî ve il eri ve hisar eri kadıya itaat etmezse sipahî dirlikten olur, kadı ve bey azlolunur, il eri küreğe konur, amma ol asıl bedbahtların üzerlerine varup hizmet eden sapihî ise terakkî verilir ve yiğit ise ibtidadan dirlik tevcih olunur»[2].

Yukarıda anlatılan olaylar ve onlarla ilgili raporlar ve öteki belgeler incelendiğinde, bu genelge fermanın gerçekleri toparlama ve belirtme bakımlarından çok iyi hazırlandığı dikkati çeker. Zaten ilerde buna benzer

---

1 Halbuki olayların anlatılışı sırasında gösterildiği üzere, 1574'ten önceki yıllarda, kovuşturmaya hep de kadılar memur olur ve kendilerine de seferden kalan işe yaramaz birkaç timarlı sipahi, disiplinden yoksun il erleri, kimi zaman kale erleri, varsa üç-beş kapulu koşulurdu ve bu derme çatma güçlerle de hiçbir ayaklanma kesin olarak dağıtılmazdı. Ege, bütün Batı Anadolu, Teke, Germiyan ve başka yerlerdeki suhte ayaklanmalarına çoğu kez İstanbul'dan da izin almadan Şehzade Murad'ın ferman verme ve görevlendirme yetkisiyle sözde kovuşturucu, idamları yerine getirici (kan kulluğu görevi) bölükler salarak el atıp duran Lalanın bunu «cerimeler» ve «kan öşürü» gibi ceza paralarını şehzade hesabına toplayarak bir kazanç hâline getirmesi hem resmî görevlilerin hem de halkın durmadan şikâyetlerine yol açtığı için, sözü geçen Şehzade lalası hükümetçe zaman zaman el koymadan men olunduğu çok görülmüş idi.

2 «Anadolu Beylerbeyliğine» başlığını taşıyan bu önemli fermanın suretleri: Karaman, Rum, Maraş beylerbeyliklerine ve Lazkıye, Amasya, Karahisarışarkî, Menteşe, Aydın, Kastamonu, Hamit sancakbeyliklerine ve Paşa sancağının (yani beylerbeyinin sancağı olan Kütahya'nın) sol ve sağ kolunda olan kadılara yazılmıştır. 16 Muharrem 982-8 Mayıs 1574.

genel fermanları verdiğimizde görülecektir ki, Osmanlı Divanı bu tür yazıları hazırlarken, bütün resmî belge ve raporları ciddî olarak gözden geçirmekte, onun için de yayınladığı fermanları araştırıcıyı aydınlatma bakımından büyük değer taşımaktadır. Aynı zamanda bu durum, İstanbul hükümetinin, Türkiye yüzeyinde, Türk yani toplumunun dirlik ve düzenliğini sarsmakta bulunan olayları oluş biçimlerine uygun bir görüşe sahip olduğunu da ispatlar. 1575'ten sonra da geniş ve tam bir anarşi yaşamına dönüşmüş olarak göreceğimiz toplumsal ve düzenliksel karışıklıklar için de aynı doğru görüşü saptamakta Divan'ın aynı hüneri sürdürdüğünü göreceğiz.

C. LEVENT VE ÖĞRENCİ HAREKETLERİNE KARŞI HÜKÜMETİN SAVAŞMA YÖNTEMİ

1 — Sancaklara Muhafızlar ve Müfettişler Atanması

Büyük seferlere bütün vilâyet askerleri çağrıldığında «haramiler» fırsat bulur diye sancaklara birer bey ya da paşanın «muhafız» olarak bırakılmalarına özellikle Şehzâde, ya da tarikatçıların çıkardıkları isyanlarda[1] çok dikkat olunagelen bir tedbir olmuştu. Bununla beraber, bütün sancak ve vilâyetler için bunun uyulması zorunlu bir gerek olmadığı görülmektedir. Hattâ, çok önemli seferlerde kimi yıllar hiçbir sancak ve vilâyete sancakbeyi veya beylerbeyi derecesinde birisinin bırakılmadığı da oluyordu. Sancakların bütün askerleri «seferli oldukları» yâni savaşa çağrıldıklarında hükümetin eskiden beri uyguladığı kural şöyle idi: Her sancağın «alçak hallü» (dirliğinin yıllık geliri 6000 akçeden aşağı olan) timarlı sipahîlerinden 30-40 kadarı sancakbeyi kaymakamının (vekilinin) emrinde olarak il erleri ve kale erleri ile birlikte o sancağın koruyucu gücü, o zamanki deyimi ile «muhafız kuvvetlerini» oluştururdu. Ancak, özellikle Yavuz Selim'in padişahlığı babasından zorla almış bulunmasından çıkan siyasî bunalım, çiftbozan - levent kitlelerinin yarattığı toplumsal - ekonomik bunalım ile birleşip de toplum yaşamını hızlı bir iç karışıklığa sürükleyince, gerek Yavuz'un ve gerekse oğlu Süleyman Kanunî'nin bütün sancakların askerlerini alıp savaşa çıkışlarında genel güvenlik için son derece t ehlikeli olan birtakım ayaklanmalar olmuş, hele soyguncu-

1 Neşrî Tarihi (T.T.K. yayını) c. 1., s. 246.

haramî bölükleri, başka bir deyimle, «ehl-i fesat» grupları Türkiye'nin hemen bütün sancaklarında kol gezmeye başlamışlardı. İşte, donanma seferlerini de sayarsak, bütün XVI. yüzyıl boyunca süren bu savaş dönemi vilâyet askerlerini çoğu kez anavatanın haylı uzaklarına gitmek zorunda bıraktığı dolayısıyla, yukarıda nasıl oluşturulduğunu belirttiğimiz pek yetersiz güvenlik kuvvetlerinin baş edemediği çiftbozan leventler ve onları «haramî» ya da «ehl-i fesat» bölüklerine dönüştüren isyan başbuğları, vilâyet askerleri erbaharda yola çıkar çıkmaz hemen «cem olup» harekete geçmişlerdir. «Haramî» ya da soyguncu çiftbozan leventlerin olsun, «suhte leventler»in olsun dirlik ve düzenliği değiştirme, daha doğrusu siyasî hiçbir amaç gütmedikleri için bundan kendine yönelmiş hiçbir tehlike görmüyen hükümet, seferleri sürdürmeyi aksatmamış, ancak köylere birer çiftlik ağası niteliğiyle giren «askerîler»[1] ve şehirlerdeki zengin tabakanın mal, can ve ırzlarına «ehl-i fesat»ın sürekli el uzatmaları yüzünden, bu çevrelerden yükselen yakınmaların etkisi ile, önleyici tedbir alma zorunluğunu duymuştur. Bütün belgelerin de gösterdiği üzere, sözünü ettiğimiz yakınmalar da hep sancak askerlerinin sefere çağrılmaları üzerine duyulan korku ile yoğunlaşıyor, asker sefere çıkar çıkmaz ehl-i fesat'ın başkaldıracağının muhakkak olduğu ileri sürülerek gerekli tedbirin alınması için İstanbul'a dilekçeler yağıyordu. Gerçekleyin hükümetin bu isteklere uyarak, yukarıda anlattığımız kural içinde her sancağa ayırdığı güvenlik örgütü dışında ayrıca her kaza ve sancağa bir muhafız çavuş, zaim, müteferrika ve benzerleri yollanıyordu[2]. Hattâ kimi zaman da birkaç sancağa birden bir sancakbeyi «muhafız» bırakıldığını görmekteyiz[3]. Karışıklıkların yıllar süresince hep büyüdüğü ve genişlemekte devam etmesi anlatılıyor ki, bu tedbirler de hiç de etkili olmadığından başka, bir de eski asayiş düzenini de karma karışık biçime soktu. Çünkü, yakalanan mücrim suçlulardan mahkeme hükmü ile alınacak cerimeler asayiş âmirinin kendisine âit olması kanun gereği bulunduğundan, her sancağın asıl görevli asâyişçileri ile «muhafız» ya da eşkıya teftişçisi olarak gelen bu yeni ve geçici görevliler «cerime»lerin kime ait olacağı sorunu yüzünden birbirlerine düştüler ve bundan da soyguncu ya da eşkıyalar

1 «Askerîler»in nasıl bir sınıfı ifade ettiğini anlamak için şu eserimize bakınız: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi c. II.

2 Örneğin, 1534 Temmuzunun 13 tarihi ile Bolu ve Kocaeli Sancağı kadılarına yazılan şu fermana bak. İst. Müftülüğü Üsküdar Ş. Sc. 9, Vr. 23.

3 Örneğin, 1519'da bura sancakbeyi İzmit'i de içine alan bir bölgenin müfettişi idi.

(fesat erbabı) geniş bir biçimde faydalanır oldular. Artık bu iki tür görevliden birisi suçluyu yakalayınca «cerime»yi hattâ rüşveti kendisine garantilemek için, mahkemeye götürmeye gerek duymadan gizlice kendisi takdir ettiği miktarı alıp, sanığı serbest bırakıyordu. Nitekim, statüleri birbirleriyle çelişkili olan bu ayrı başlara bağlı asayişçilerin rüşvet karşılığı suçluları çekip çekip bırakıvermeleri o kadar açıkta geçmeye başladı ki, hükümete bu konuda da pek çok duyuru ve şikâyetler yapıldı. Hükümet de bunun etkisiyle sancakbeylerinin bile fesatçıları koruması yüzünden karışıklıkların bu derece büyüdüğü kanısında idi[1]. Onun için, sancakbeylerine, muhafız amirlerine, kadılara, subaşılarına durmadan yollanan fermanlarda, ehl-i örf'ün görevlerini bu şekilde kötüye kullanmaları soygunu ve fesatçıyı cesaretlendirdiği, bu böyle giderse, yetkililerin kendilerini şiddetle cezalandırmaktan sakınılmayacağı tekrarlanıp durmuştur.

Ordu sefere çıkarken, hükümetin sancaklara ve kazalara «muhafız» olarak atayacağı kişi'nin adını kimi zaman oranın ileri gelenleri vermekte idi. Böylece güya halkın güvenliğini ve sevgisini kazanmış, hele onların içinde yerleşmiş kişilerin asayişi korumakta daha yararlı olacakları düşünülerek bu tür öneriler hemen hep olumlu karşılanmakta idi. İleri gelenlerin, kazanın kadısı aracılığı ile atanmasını istedikleri kişi, orada çiftlik kurmuş, ya da mültezim durumunda, kimi kez emekli ya da herhangi bir suretle görev dışı kalmış çavuş, zaim, sancakbeyi gibi kimselerden biri idi. Böyle birisinin kazayı fesatçı ya da isyancılardan koruma işinin başına getirilmesinde en büyük sakınca halk ile senli - benli olduğu yüzünden tarafsız olamayacağı, kendisini tutan kişilerin etkisinde kalacağı idi. Ama hükümet büyük bir şaşkınlık içinde olduğu için kim ne dese onu yapar duruma düşmüş bulunuyordu.

Bu konuda özetle söylenecek şudur ki, önce Kanunî Süleyman'ın uyguladığı sancaklara ve kazalara sancakbeyine bağlı asayiş örgütü dışında ayrıca muhafaza âmirleri tayin eylemesi Osmanlı Türkiye'sinin hükümet düzenini bozmakta etkili olmuş yanlışlıklardan birisi idi. Çünkü, kendisinden sonrakiler de bunu daha geniş biçimde uygulamayı sürdürmüşler, böylece, sancakbeyine bağlı asayiş örgütü kuralı hemen hemen doğrulmaz biçimde, çökmüştür. Ayrıca «suhte teftişi», «ehl-i fesat teftişi», «eşkıya tefti-

1 Yavuz Selim zamanında 22 Kasım 1515 yılgünü ile Karasi sancakbeyine 5 Şubat 1516'da Bursa sancakbeyine eşkıyalık ve cinayetlerin alıp yürüdüğü konusunda yazılan bir hükm-i hümayunda da doğrudan doğruya beylerin kendileri katil ve hırsızlara göz yummakla ve bundan çıkar sağlamakla suçlanmışlardır. Bak. Topkapı Arşv. Edremit Ş. Sc. Nr. 1, Vr. 24; İstanbul Müftülüğü Üsküdar Ş. Sc. Nr. 1, Vr. 108 a.

şi», «Celâlî teftişi» gibi görevlerle yurdun şurasına burasına pek çok gezici müfettişler yollanması da «muhafızlar» atanması yöntemi ile birlikte yürümüş ve gelişmişti. Bir ya da birkaç sancağın eşkıya ve ehl-i fesat teftişi ile görevlendirilen sancakbeyine «mübaşir» adı ile bir de çavuş verilir, eğer kanun hatırlanırsa müfettişin yanına kadı da koşulurdu. Çünkü suçlu olarak yakalanan kişiye cezayı ancak kadının vermesi gerekli idi[1]. Bir kimsenin kendisini İstanbul'dan müfettiş yollatması, bir kazada veya sancakta oturan kimsenin hükümetten bir yetki fermanı getirerek o çevrenin suçlularını bulmak ve kovuşturmak görevi ile müfettiş oluvermesi, sözünü ettiğimiz yüklü ve keyfî cerimeler alma yolu ile büyük paralar yığması anlamına geliyordu. Görülüyor ki, Türkiye'de halk karışıklığın yanında bir de bu karışıklığı önlemek görevinde bulunan hükümetin kendi adamlarınca soyulmuş, ve bunlar da isyancılara taş çıkartan işkenceleri hiç acımadan, suçu olsun olmasın çok kimseye canavarca uygulamışlardır ki, olayları anlatırken bu durumu ispatlayan davranışlarını belgeleriyle anlatacağız.

2 — İl Erleri Örgütünden Yararlanma

«İl erleri» deyimi bir sancaktaki her köyün gençlerinden kurulmuş bulunan bir derneğin üyelerini ifade edegelmiştir. Derneğin başkanı belki köy kethüdası (muhtarı) idiyse de, gençleri yöneten esas yetkili kişi içlerinden «Yiğitbaşı» seçilmiş bulunan birisiydi. İl erleri örgütünün esas amacı köyün içinde ve çevresindeki âsayişi korumak olduğu bilinmekle beraber, kaza sınırları içinde ya da bütün sancakta hükümetin güvenlik kuvvetlerince bastırılamayacak güçte bir ayaklanma hareketi olursa, her kazanın kadısı kendi kadılığı köylerinin «yiğitbaşıları»na çağrıda bulunarak, il erlerini toplar, resmî güvenlik kuvvetleriyle birleştirip isyancıların üzerine kendisi gider, eğer sancakbeyi bu işe memur ise, kadılar bu tertiplettikleri gençlerle onun emrine girerdi. Hükümet bütün XVI. yüzyıl boyunca bu tanımladığımız köy gençlik derneklerini hep bu biçimde kullanmayı sürdürmüştür. Yok eğer isyan geniş çaplı olup da onu bastırmak düzen-

1 Edremit yakınlarında «bir harami bölüğünün «Hasan Subaşı» adlı bir asayiş görevlisini katletmeleri üzerine, bütün o çevrenin eşkıyalarını «teftiş»e Karasi sancakbeyi görevlendirilmiş, Cafer Çavuş da mübaşir olmuştu. Ceza hükümlerini de müfettişin gittiği kazanın «toprak kadısı» verecekti. Bak. Topkapı Müz. Arş. Edremit Ş. Sc. Nr. 68. (Evahir-i Zilhicce 971 yılgünlü hüküm).

li bir «sefer» gücü yollamayı gerektirmiş ise, doğal olarak böyle hallerde «il erlerine» başvurulduğu yoktu. Hükümetin il erleri diye ikide bir başvurup eşkıyaları kovuşturmada faydalandığı bu derneğin kuruluşu ne kadar eski bilinmiyor. Gençlerin üzerine bir yiğitbaşı tayinini köy ileri gelenlerinin göstermesi üzerine, kadı merkeze yazıp berat alıyordu. Ancak karışıklıklar arttıkça, teftişe çıkanların, ya da valilerin de yiğitbaşı tayin ettikleri görülüyor. Örneğin, 1571'de Yalova - Samanlı - Pazar köyü çevresi eşkıyalarla dolup taşmış, Bursa beyi Bayezid Bey de oraları teftişe vardığında Pazar köyden Mustafa adlı birisini yiğitbaşı yapıp il erleriyle birlikte eşkıyaların üzerine salmış idi[1].

Kökenleri bakımından suhte leventler ve çiftbozan leventlerin tıpkısı olan, bu suretle kendileri de soygun ve yağma, hattâ isyancıların yarattıkları vurgun ortamından yararlanmaya pek eğilimli bulunan «il erlerinin» hükümetçe asayişi bozanlara karşı kullanılmalarında hiç de olumlu sonuç elde edilemiyordu. Nitekim, yapılan şikâyetleri yansıtan belgeler ve İstanbul'dan bu türlü başvurmalar üzerine çıkarıp, kadılara, sancakbeylerine «suhte teftişine» veya «ehl-i fesat teftişine» çıkarılan müfettişlere, muhafız şeflerine gönderilmiş «hükm-ü hümayun»larda suhtelerle işbirliği yaptıklarından yakınılıp durulmuştur ki karışıklıkların ayrıntılarıyla anlatıldıkları bahislerde bunlara ait bol örneklere rastlanacaktır. Hattâ kendilerine çevre eşkıyasını kollama görevi verilen il erleri içinden, özellikle yiğitbaşılarından, böyle bir resmî görev yolu ile ünlenip güç bir celâlî başbuğu durumunu kazananlar da az değildi. Aslında, ister muhafız sancakbeyinin güçleri olsun, ister teftiş görevlisinin adamları ya da halkın çevrelerini koruma yetkisi verdirmek üzere çok kez tercih ederek adını verdikleri çavuşlar olsun hepsinin yanında bulunan sekban, levent, il eri adlarıyla anılan adamları, gezdikleri yerin halkına en azından kendilerini besletmekle kalmayıp, zorla ya da köy kethüdası eliyle para da toplamadan başka yere hareket etmezlerdi. Olayları gözden geçirirken şunu kesinlikle anlayacağız ki, karışıklıklar kızıştıkça, yani XVI. yüzyılın ikinci yarısı bitimine doğru giderken başta il erleri ve beylerbeyleriyle sancakbeylerinin kapuları halkı (yani sözde eşkıya üzerine yönelttikleri askerleri) yağma ve soygun, hattâ ırza geçme, işkence ve benzeri zulümleri yapmakta suhte, haramî, levent, Celâlî gibi açıktan isyan bayrağını çekmiş bulunanları çok geride bırakmışlar, bu durumda halkın acı şikâyet ve yakınmaları devletin

1 Mühimme 14, s. 1108 (İznik kadısına 11 Şeval 978 yılgünlü hüküm).

resmî görevlileri üzerinde toplanmış idi. Onun için ilerde hükümetin Celâlîlere karşı olduğu kadar kendi memurlarına karşı da savaş açmış bulunduğunu göreceğiz ki böyle bir durum Türkiye'deki bu anlattığımız dönem karışıklıklarını gerçek bir felâkete çevirmiştir. Bununla beraber, İstanbul hiçbir zaman «yiğitbaşılar» tayini (özellikle halkın arzusuna uyarak) yolunu kapatmadı ve hattâ XVI. yüzyılın sonuna doğru levent isyanı bir çekirge uçkunu, ya da fırtına sıvgını biçimine dönüştüğü sıralarda köylere ve kasabalara «yiğitbaşı» tayin isteklerine dört elle sarıldı[1].

3 — Gençlerin Kefile Bağlanmaları

Çiftbozanlığın o kadar arttığı, kasaba ve şehirlerin, özellikle verimli bölgelerdeki sık çiftlikler çevrelerinin, hele Marmara'yı ortada bırakan bölgelerin ve Ege'nin sanki levent sürülerince istilâya uğradıkları düşünülünce, her genç insanın hırsızlık, cinayet, soygun gibi olaylar sanki doğal bir eğilimi olduğu herkeste uyanmış korku verici bir kanı halinde yerleşmiş bulunduğu bir toplum yaşamında, düzeni korumak için her genç insanı göz altında tutma olanağının bulunmayacağı açıktır. Onun için hükümet, köyde, kasabada ve şehirde genç erkekleri kefile bağlama yöntemini uygulayarak halkın birbirlerinden sorumlu olmaları yoluna gitti. Bunun önce İstanbul ve çevresi köylerinde, 1512'de başlayan karışıklık yıllarından itibaren geniş biçimde yapıldığını görüyoruz. Özellikle Hıristiyan leventler ve çoğu Rum olan bağ - bahçe ve sebze yetiştiren Hıristiyan ırgatlarını kefile bağlamak işlemine İstanbul'un asayişinden sorumlu Kaptan Paşa'nın subaşıları büyük dikkat harcamakta idiler[2].

Herkesi subaşı ya da kadı istediği zaman o kimseyi hemen bulup getirmeyi kefil olmayı kabul eden ile kefile bağlanması gereken kişiyi mahkemeye getirip bu işi kadıya yaptırtan birinci derecede görevli kişi subaşı idi. Böyle bir işleme başlandığında köyün bütün erkekleri gruplar halinde mahkemeye getiriliyor, her erkek özellikle genç bir erkeğe kefil oluyor, köyün kethüdası da kefillere kefil oluyor, imam ya da papaz da kethüda ile

1 Başb. Arş. Ahkâm def. 70, s. 658: «Her kariyede ve kasabada ahali-i vilayet ihtiyar ettiği kimesneler yiğitbaşılar tayin olunup dahil ivai mezbur ahalisine muhkem tenbih ve tekia eyliyesiz.»

2 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc. 1, Vr. 102 (28 Zilhicce 958): «Budur ki, vezir Sinan Paşa hazretleri canibinden Kabil Bey mahfel-i şer-i şerife gelip Paşa hazretleri birbirlerine kefil olsunlar deyü buyurduklarından kaydolundu... (Hıristiyan leventler ve Hıristiyan kefilleri).»

birlikte hepsinin kefilliğini kabul ediyordu[1]. Bağ, bahçe, bostan gibi yerlerdeki ırgatlara da bunları çalıştıranlar kefil olmak zorunda idiler[2]. Leventlerin, ya da bekâr çiftbozanların yığınak denecek yoğunlukla kalabalıklar yaptıkları büyük şehirlerde para sahibi zenginler, çok kira getire-ceği için «bekâr odaları» yaptırmışlardı ki, otel diyebileceğimiz bu gibi yerlerin çoğu da vakıf'a bağlanmış bulunuyordu. Bekâr odalarını vakıflardan veya sahibinden, devlet yaptırmış ise ondan artırma yolu ile işletmeye (mukataaya) alan kişi, buraya bir kethüda, bir de «odabaşı» tayin ederdi. İşte bekâr odalarının her birinde 5 - 8 bekâr levent bir arada yatıp kalkıyorlardı ki bunlara da odabaşı ya da kethüda kefil olmakta idi[3].

Sancakların ya da kazaların sancakbeyine bağlı asayiş örgütü dışında, olağanüstü soygun ve eşkıyalık olayları üzerine, İstanbul'dan gereğinde geniş yetki ile yollandıklarını yukarıda söz konusu ettiğimiz «teftişçi»nin de köylerde eşkıya ararken halkı kefile bağlama işlemine girişmesinin köylüye ne büyük bir işkence cezasına dönüştüğü görülmektedir. Örneğin, Bursa, kite, Yenişehir, Gürle ve Yalakâbad (Yalova) kadılıklarını kapsayan çevre cinayet ve soygun, hırsızlık olaylarının dayanılmaz yoğunluk alanı olması üzerine, 1548 Ekiminde buralara Yahya subaşı adında bir yeniçeri subayı yirmi yeniçeri ile «ehl-i fesat teftişine» yollandığında köy köy gezerek «İçinizde eşkıya var mı?» diye halkı zorlu bir sorguya çektiği yetmiyormuş gibi, bir de bütün köylülerin kadılık merkezlerine gelip mah-

---

1 Üsküdar kadılığının 1514 yılına ait şer'iyye sicilinde birçok köyler halkının birbirlerine kefil yapıldıklarını gösteren işlemler çoktur. Örneğin. «Kaziye oldur ki, karye-i Çengerek Çengelköy'de (?) vaki olan bu âdemlerin esamisi ile kefillerini beyan eder..... (İsimler ve kefiller listesi)». Diğer örnek, «Kaziye oldur ki Hereke'den-Erenköy'den vaki olan âdemlerin kefillerini beyan eder... (kefiller, kefil oldukları liste)» ve şu kayıt: «ve bu cümle kefil olanların nefislerine karye-i mezkûre kethüdası Kokoz Kasım ve leventler kethüdası Nemor (?) kefil oldular ki, her kangısını talep ederlerse buluveriz dedikleri sebepten deftere septolundu». İstanbul Müftülüğü, Üsküdar, Ş. Sc. 1, Vr. 7 b - 8 b.

2 «Nikola nam levendin nefsine Tosra Kaçamit (?) kefil oldu.» altında da 10 levent 10 tane de her birinin kefili adları ile yazılı ve şu kayıt konmuş: «Mezkur leventler mezbur kefillerin ırgatlarıdır. Korucu (Kimi köylere ve kırlara karakol görevi ile bekitilmiş yeniçeri) talebi ile deftere septolundu. İstanbul Müftülüğü Üsküdar Ş. Sc. 1, Vr. 28; Karye-i İstoros leventlerinden Manol bin Abdullah'a kethüda Andriye kefil bin nefs olup... ...., Yaksi bin Yorgiye leventağası Yani bin Yorgi kefil-i bin'nefs olup...» Aynı yer. Ş. Sc. 4, Vr. 97 a.

3 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc. 5, Vr. 14 a: «Sebebi tahrir-i sicil budur ki, Üsküdar emini (Subaşısı) Timurhan bin İsmail meclis-i şer'de (Mahkemede) Yakup bin Yusuf'un nefsine kefil talep eylédikte mahruse-i Konstantiniye'de mutavattın. Dikitaş kurbünde Canbaz Mustafa odalarındadır; Ali bin Doğan kefil-i bin'nefs oldu ki vakt-i hacette bulmasına mültezim olup mezkûr odaların odabaşı Mehmet nam kimesne mezkûrun nefsine İstanbul'da subaşı defterinde kefil oldu, deyü subaşı marifetiyle sebt-i sicil olundu (Evasıt-ı Safer 931).

kemede birbirlerine kefil olmalarını istemiş, ve kimse koymadan istek yerine getirilmişti[1].

4 — Halkın Silâhtan Arınması

Kaynağının köy olduğunu söylediğimiz ve toplum güvenliğini hattâ devletin dirlik ve düzenlik yönetimini de yüzyıllar boyunca içinden çıkılmaz derecede karışıklığa sürükleyen çiftbozanlara karşı asayişi korumada hükümetin hep sürdürdüğü tedbirlerden birisi de, halkın elindeki tüfekleri (silâhları demiyoruz) toplayagelmesi olmuştur. Bütün belgelerde söz konusu edilen yalnız tüfek olup, görde, ok yay ve benzeri öldürücü silâhların da toplatıldığna hiç tanık olmuyoruz. O halde, şimdi ikide bir fermanlar çıkarılarak, ya da Türkiye'nin her yanına özel «tüfek teftişçileri» yollanarak, bu sözünü ettiğimiz işlemin nasıl ve ne zaman uygulandığını ifade etmekle yetineceğiz. Yalnız daha ilk başta şunu belirtelim ki, halktan taşınması yasaklanmış tüfekler toplatıldığında gönderildikleri yer memleketin herhagi bir yeri değil, doğrudan doğruya İstanbul idi.

Reayanın elindeki silâhlardan, ötekileri değil de yalnız tüfekleri toplama tedbirinin ilkönce ne zaman uygulandığını doğrusu bilmiyoruz. Ancak biz, bunun Yavuz Selim'in ya da Kanunî Süleyman'ın ilk yıllarında olduğu kanısındayız. Elimizdeki en eski belge de 14 Aralık 1523 yılgünlü bir fermandan ibaret bulunuyor ve bütün Anadolu kadılarına yollanan bir genelge niteliği taşıyor. Burada deniliyor ki, «Anadolu kadılarına malûm ola ki, şimdiki halde şöyle istimâ olundu (haber alındı) ki, her birinizin tahtı kazasında şehirlü ve levent ve etrak taifesi tüfek eşkidüp (taşıyıp) atarlarmış. Eyle olsa bu hususta emrim şöyle sâdır oldu ki, her biriniz taht-ı kazânızda nidâ ettirüp onat veçhile tenbih ve tekid edüp yasağ edesiz ki yeniçerilerden ve sair dergâhı muallâmdan dirlik yiyen tahifeden gayri bir âhat (kişi) şehirlü olsun ve levent olsun ve etraktan (Türkler'den) ve sair reaya taifesinden (zümresinden) olsun aslâ ve kat'â tüfek eşkitmeyeler (taşımayalar) ve tüfek atmayalar. Şöyle ki bir kimse'nin elinde tüfek buluna alıp hass-ı hümâyunum içün zaptolunup dergâh-ı muallâma gönderesüz.»[2]

Demek oluyor ki, eğer daha eski bir ferman yoksa «tüfek taşıma ya-

1 Bursa Ş. Sc. A 54/59, Vr. 56 a.
2 Bursa Ş. Sc. A 27/31, Vr. 49 a (5 Rebiyülevvel 930).

sağı» bu fermanla başlıyor. Doğal olarak, bu yasak zaman zaman asayiş organlarına hatırlatılacak ve halkın elinden tüfeklerini almak için sık sık «tüfek teftişi» yapılması emri verilip durulacaktır. Nitekim Bursa, Biga ve Karasi sancakları kadılarına 1528 Ekimi sonlarında yollanan bir «hüküm» de (emirde) gene Dergâh-ı Âli kulları ve timarlı sipahilerden başka kimsenin tüfek kullanamayacakları hakkındaki «yasak» hatırlatıldıktan sonra, yasağa uymayanların ellerindeki tüfekleri toplamak üzere «Dergâh-ı Muallâ» yayabaşılarından Şuca'nın yollandığı belirtiliyordu[1].

Eşkıyalık ve soygun olayları kabardıkça sanki, köyden kopan insanların tüfek taşımalarına fırsat verilmezse, olayların azalacağı sanılmış olmalı ki, XVI. yüzyılın ikinci yarısında silâh teftişine ve toplanmasına ait emirler daha sık verilir olmuştu. Amasya ve Bolu sancakları beylerine 27 Mart 1560 yılgünlü bir hükümde gene reayanın ellerindeki tüfeklerin toplanıp Amasya Kalesi komutanına (dizdarına) teslim edilmesi istenmekte idi ve hattâ av için kullanılan tüfekler de alınacaktı[2]. Artık elinde tüfek bulunanlar da «Yasak»a karşı çıktıklarında asayiş yetkilileri (subaşılar ve asesler) mahkemeye getirip cezaya çarptırılmalarını istiyorlardı[3]. 1566'da Bursa sancakbeyine yollanan bir yazıda yasağa rağmen reayadan kimisinin gene de emre uymayıp dağlarda tüfek ile avcılık yaptıklarının duyulduğu belirtilmiş, böylelerinin yakalanıp küreğe konmak üzere silâhları ile İstanbul'a yollanmaları emredilmişti[4]. 1577'de Çorum ve Bursa sancakbeylerine yollanan emirlerde, Türk reayanın (etrakın) ve eşkıyanın ellerinde «tüfek ve alet-i harp» olduğunun duyulduğu kaydolunmuş ve «yeniçeri ve sipahî olmayanların» silâhlarının toplanması bildirilmişti[5].

5 — Kanun Dışı (İşkence - Yıldırma Yolu) Tedbirler

Bilindiği üzere, her devlette olduğu gibi Osmanlı devletinde de, düzene karşı çıkan, asayişi bozan, yani toplum kişilerinin mal, can ve ırz güvenliğine saygı göstermeyip saldırganlık yapanları hükümetin güvenlik organları yakalayıp suçun karşılığı olan cezayı verdirmek için o yerin hâ-

---

1 Bursa Ş. Sc. A 57/37, Vr, 27 «Suret-i hükm-i şerif bera-yi men'-i tüfek (aynı hüküm Bergama'ya da gönderilmiş olmalı ki bu kadılığa ait Ş. Sc. 15'te de kayıtlıdır).

2 Mühimme 3, s. 307, 375.

3 Bursa Ş. Sc. A 80/93, Vr. 66 (9 Zilkade 968 yılgünlü mahkeme tutanağı).

4 H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 87, ve 128.

5 H. T. Dağlıoğlu, Çorumlu Dergisi, sayı 99.

kimi (kadı) önüne çıkarmak zorunda idi. Hâkimin hükmü olmadan bir kimseyi tutuklamak, evini aramak kanun ve şer'-i şerif'e aykırı olduğu herkesçe bilinecek kadar tekrarlanmış bir kavram idi. Ehl-i örf'ün bu kurallar içinde çalışması hem görevi, hem de ödevi bulunuyordu. Dayanılan hukuk, bir kuram olarak «şeriat» hükümleri olduğundan dolayı çoğu kez «şer-i şerif», kimi zaman da zamanımızda olduğu gibi «mahkeme» denen Türkiye adalet kurumlarında çağdaşımız «usûl kanunlarının» hükümlerine benzer birtakım kurallar vardı ki, XVI. yüzyıl karışıklıklarında Osmanlı hükümetinin saygılı olup olmadığını anlayabilmemiz bakımından bunları, özellikle uygulanageldikleri şekilleriyle tesbit etmekte kesin bir zorunluluk vardır ki, bu yol ile biz, padişahın kendisi ve hükümetinin devlette ta kuruluştan beri geçerli olmuş bulunan hukuk prensiplerine gerçekleyin saygılı olup olmadıklarını anlayabileceğiz[1].

Bilindiği üzere, en küçük suçlardan idamlık olanlarına kadar bütün dâvalara bakmakta tek yetkili bulunan her kaza kadısı, yargı için gerekli oturumu yalnız herkese açık biçimde yapmak değil, yargının baskısız, işkencesiz ya da başka bir etki aracı ve yolu kullanılmaksızın yapıldığına tanık olmaları için beş-sekiz kişinin de gözlemci olarak mahkemede bulunmalarını sağlamak ve tutanakların altına bu gözlemcilerin kimlikleriyle adlarını yazmak hep uyulan bir yöntem idi. Suçluyu suçun işlendiği yerden mahkemeye subaşılar ya da adamları (asesbaşı ve asesler) getiriyorlardı. Ancak suç bir kimsenin şikâyetiyle mahkemeye gelen türden ise, böyle hallerde kadı şikâyetli veya davalıyı mahkemeye getirmek için, mürasele (celp - çağrı) kâğıdı çıkarır ve kendisine bağlı muhzırbaşı ve muhzırları görevlendirerek dâvâlıyı bunlar eliyle getirirdi. Kadı, mahkemeye düşenler arasında, soy, cins ve mezhep - din, toplumsal ya da hükümetteki yeri bakımlarından, hiçbir ayrıcalık gözetmeksizin yargı ve öteki işlemlerinde herkese eşit davranmak zorunda idi. Yargı usulündeki bu önemli hukuk kuralı zaman zaman fermanlar ve emirlerle pekiştirile-

1 Türkiye'de kuruluştan, yâni 1071'den beri hukuk denince şeriatı anlayan pek çok araştırıcılar, yazılı ya da «olagelen» biçiminde yazısız ama başta adaletçiler olarak herkesin ezberlediği, yürürlükte ve uygulamadaki kanunları öğrenmeye gerek duymamışlardır. Böylece, şeriat şeriat! denip dursa da özellikle Osmanlı düzenlik yönteminin değişegelen gerçeklerine uyacak biçimlere soktuğu görülmüştür. Onun için biz burada böyle bir hukuk anlayışı içinde Türk devlet hayatının geliştirdiği kanunları ve yargı organlarının bu kanunlara uygulamada gözde tuttuğu «usûl kanunu»nu, sade karışıklıkta çok önemli olan cezalandırma, yargı kararı yönünden kısaca belirteceğiz. Daha ayrıntılı bilgiyi ise elbette hazırlamakta bulunduğumuz «Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. III'e bırakıyoruz.

gelmişti. Reaya ya da şimdiki deyimi ile devletin bütün uyruğunun hak ve ceza, yargı ve hüküm alma yeri mahkeme idi. Gücü ve olanağı olup da İstanbul'a giderek padişaha başvuranlar bile tekrar o yerin kadısına yollanıyorlardı. İdam hükümlerinin yâni «siyaset etme» kararlarının kesinleşip uygulanması için İstanbul'dan bir fetva ve fermanın gelmesi zorunlu idi. Nitekim, 1571 yılı başlarında Bursa kenti mahallelerinde her gece birkaç kişinin birden katledildiği oluyordu. Bunlardan birisi Yıldırım Bayezid Camii yanındaki bimarhane (hastane) yakınında olmuş, bir gece dört kişinin birden öldürülmesi üzerine yapılan sıkı araştırma sonucu, birisi öğrenci olan katiller yakalanmış, suç gerçekleşip İstanbul'a yazılması üzerine «kısas» yani katillerin idamı için ferman çıkmış, mahkeme hükmü böylece yerine getirilmişti[1]. Bununla beraber kadıların verdikleri birçok idam kararlarının Merkezin onayına gerek duyulmadan yerine getirildiğine ait örnekler de yok değildir. Tanınmış eşkıya durumuna gelen, böylece cinayet ve soygunları birbirini kovalayan kimselerin hakkında çoğu kez herhangi bir yargıya gerek duyulmadan yakalandıklarında hemen «siyâset-idâm» olunmaları emri çıkıyordu ki, bu hiç kuşkusuz hukuka aykırı bir cezalandırma biçimi idi.

Öte yandan, «kul» ya da daha açıklamalı deyimi ile «padişah kulu» olarak adlandırılan ve yetiştikleri ocak Enderun (Saray) olduğu için üzerlerinde padişahın mevlâlık (efendilik, sahiplik) hakları süregelen, sancakbeyinden veziriazama kadar çıkan bir hükümetli zümre'ye uygulanan cezaların ve hele siyâsetin hüküm biçimini alması yargı organları dışında idi. Sözün açığı, padişahın bu konuda çıkaracağı bir ferman yeteriiydi, böyle bir kanun kuralı ile çoğu kez boğularak öldürülen Enderun ocaklı kimsenin malları da «mevlâya» ait olacağından müsadere edilmekteydi.

Görülüyor ki, yürürlükte olan kanun ve şeri'şerif kuralları çiğnenmediği takdirde gerek suhte levendat ve gerekse çiftbozan levendât eşkıyalık, baskın, hırsızlık, cinayet ve benzeri suçlardan ya da yukarıda hikâyelerini bol bol verdiğimiz ayaklanmalardan dolayı yakalanırlarsa, mahkemeden başka cezalandırılacakları yer olamazdı. İsyancıbaşı sancakbeyi ya da Enderun ocağından yetişme başka bir kişi ise, idam da içinde, cezasını ferman ile padişah tayin ederdi. Ama dediğimiz gibi, söz konusu

1 Bursa Ş. Sc. A 45/51, Vr. 50, 64, 75.

büyük karışıklıklarda sanki şaşıran bu yüzden de sanki sinirleri bozulan hükümet, ya da hükümetin başında bulunanlar, devletin reayasına uygulayageldiği, yukarıda ana çizgilerini belirttiğimiz cezalandırma kurallarını bir tarafa atmış, adalet sınırı dışına taşarak, zulüm derecesine vardırdığı haksız ve keyfî cezalandırma usûllerini de uygulamaktan hiç çekinmemiştir[1].

Aşağıda vereceğimiz örnekler, gerçekleyin hükümetin kanun ve hukuk dışı cezalandırmalara başvurmaktan sakınmamış, yakaladığı sanıkları asmaya veya ağır cezaya çarptırmaya kararlı olduğu halde mahkemede tesbit edilen suç işleme durumu buna yetmiyorsa, yargı önünde başka ağır suçlar icat ederek iftiracılığı göze alıp o yoldan «siyaset» kararı alma yoluna bile gidiyordu. Şimdi bunlara örnek olaylar vereceğiz.

1515'in yaz aylarında yani Yavuz Selim'in saltanatı yıllarında tam bir karışıklık ve güvensizlik içinde kalan, sayısız cinayetler işlenen Karasi sancağının başında bulunan Hüseyin Beye yollanan çok ağır ve tehditli bir fermanda suçlular ve katilleri yakaladığında, cezalarını kendi eliyle vermesi için yalnız yetki değil kesin bir dille emir de veriliyordu. Aynı Padişah, 10 Eylül 1519'da da Bursa Sancağı beyine yolladığı, valinin kendisini çok ağır ve korkutucu bir dille suçlayan bir uzun fermanda, gene sancakbeyine, yakaladığı katil veya soyguncuları hemen siyaset etmesini bildirmiştir[2].

Fakat kimi zaman da gerek sancakbeylerine ve gerekse kadılara, verilecek cezaların kanun ve şer'i şerife uygun ve kadının hükmü ile olması gerektiği titizlikle emredilmekteydi. Örneğin 27.XII.1543 yılgünlü bir hükümde «taht-ı hükümetinizde, şöyle ki bir kimseden cürm-i galiz sâdır olup, kat'ı-ı uzva[3] veya salb ve siyasete (idama) evvelâ şer'ile ve kanunla sâbit olup hükm-i kadı lâhik olduktan sonra, aslâ meyl ve muhaba eylemeyip...» cezayı böyle vermeleri kesin dil ile belirtiliyordu[4]. 1548'de leventlerin ve suhtelerin hareketi ile pek çok cinayet, soygun, baskın, ırza el atma olaylarının genel güvenliği ortadan kaldırmışcası, her yanı korku içine bırakması üzerine, Kocaeli sancağı valisi bulunan İbrahim Bey'e yollanan hükümde de ele geçen suçluların kadılara götürülüp «şer'i

1 Türkiye'nin o çağdaki adalet örgütü ve kamu hakları, reaya hakları ve benzeri kurallar, hazırlamakta bulunduğumuz eserde genişçe anlatılacağı için burada sırf karışıklıklar bakımından bilinmesi gerekenini vermiş oluyoruz.

2 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 42/1177, Vr. 24a (Evasıt-ı Ramazan 921); İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc. 1, Vr. 108 a.

3 Kat'-ı uzuv, örneğin hırsızlık edenin eli ya da kolu kesilmek biçiminde bir cezâ olup Türkiye'de hele kadı mahkemelerinde uygulanmayan, insanlığa aykırı bir ceza usûlüdür.

4 Bursa Ş. Sc. A 42/48, Vr. 142 a (Evahir-i Ramazan 950).

şerif'in ve kanunu münif»in belirttiği cezaların verilmesi, bu ölçünün dışına çıkılmaması sıkıca tenbih olunmuştu. 1564'te de Karesi sancağı Beyi'ne sâbık Edremit kadısı Şaban'a, gene hiç durmayan eşkıyalık, cinayet ve hırsızlıkları ile suçları itiraf ettirilip «hükm-i kadı lâhik olduktan sonra cezalandırılmaları» bildiriliyordu[1]. 1550'de gene karışıklık bölgeleri kadılarına ve sancakbeylerine yollanan hükümlerinde ise, yukarıdan beri sıralayageldiğimiz suçları işleyenlerin suçlulukları mahkeme önünde gerçekten sabit olduktan sonra, bu gibilerin tutuklu olarak suç belgeleriyle birlikte İstanbul'a yollanmaları, çünkü cezalarının orada saptanıp çektirileceğinin bildirildiği dikkatimizi çekiyor[2].

Mahkemeye çıkarılan sanığın üzerine atılan suçu, ya da suçları işlediğine dair beyyine (şahit) yok ve kendisi de inkâr ediyorsa, gereğinde işkence yoluna başvurulduğu çok görülmektedir. «Örf» ya da «örf-i marûf» denen dayak ve işkence «şer'i şerif» ve kanunca yasak olduğu, mahkemenin de hukuk usûlü dışında kaldığı için, yargıda resmen bu konuda karar verilmemekle birlikte, örneği az da olsa, sanık suçu hep inkârda direnince tutanağın sonuna «örfe teslim oldu» diye bir ifade eklenerek yargının geri bırakıldığı haller hiç görülmüyor değildi. Doğrusu, «örf-i marûf»un suç itirafında kullanılmasına İstanbul'un izin vermesi gerekiyordu. Örneğin, 1565'te Bursa ile Mudanya arasında gene sık sık cinayetli soygunlar alıp yürümüştü. Aynı yıl, temmuz sonlarında önemli bir soygun olayı çıkması üzerine çevredeki sabıkalılar toplanıp sorguya çekildiler. Fakat kimse suçu üzerine almadı. Nedense bunun peşini bırakmayan İstanbul, Bursa ve Kite kadılarına yolladığı hükümde suçu işlediklerine herkesin kanısı bulunan tutukluların yargısı «örf-i mârûf ile görülse ehl-i fesat zahir olmak ihtimâldir» biçiminde emir vererek dayak ve işkence kullanılmak suretiyle sanıkların suçlarının itiraf ettirilmeleri yolunun denenmesini istedi. Ancak, «örfte telef olmaktan» yani işkenceye alınan sanıkların ölmelerine sebep olmaktan sakınılmasını da hatırlatmayı her zamanki gibi zorunlu gördü[3]. Çünkü, dayak ve işkenceden ölenler az değildi ve bu gibilerin vereseleri ölüme sebep olanlar hakkında hemen dâvâ açıp, diyet istiyorlardı.

Kimi kez de hükümet, tutuklanan kişilerin «siyâset» olunmalarını, yani ölüm cezasına çarptırılmalarını istediği halde kadılar, sanığı yargısı sonucunda şer'i şerif ve kanun'i münif'in ölüm cezası için belirttiği suçu

1 Bursa Ş. Sc. A 43/49, Vr. 142 a (Evahir-i Safer 955).
2 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 42/1189 (Evail-i Rebiyülevvel 957).
3 H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 41.

işlememiş olduğunu görerek daha hafif ceza veriyorlar, hatta beraat bile ettiriyorlardı. Böyle durumlarda hükümet, sancakbeylerine ya da öteki ehl-i örf mensuplarına, verdiği gizli emir ile idamlık suç icat etmelerini istiyordu. Böyle feci bir durumun 1568'de meydana geldiğini ibretle görmekteyiz: Gerçekleyin, koskoca Osmanlı İmparatoluğu'nun Divan Hükümeti, bu sözü geçen yıl, Amasya valisi İlyas Bey'e emir vererek kimi Kızılbaş ileri gelenlerini ve bir haylı da öğrenciyi tutuklatmış ve mahkemeye vermişti. Yollanan hükm-i hümayunda, çoğunun suçsuz olduğu anlaşılan bu kişilerin «siyaset» olunmalarında direniliyordu. Fakat, kadılar bunların çoğunu suçsuz bularak serbest bıraktıkları gibi, bir kısmını da hepse mahkûm etti. İlyas Bey'in bunu İstanbul'a duyurması üzerine, verilen kesin bir emirde tutukluların «âher behanelerle haklarından gelinmesi» istendi. İnsafsız padişah kulu, yani Amasya Sancağı beyi önce öğrencileri öldürtmekle işe girişti. İçlerinden kimisi kaçmayı başardılar. Ve «emr-i şerif mucibince diğer bahanelerle maznun olup tevkif olunanlar gizlice, kimse vâkıf olmadan katlolundular»[1].

Çoğu kez bölükler oluşturarak tam bir ayaklanma biçiminde dolaşan eşkıya, öğrenci ve «celâlî» gruplarının ele geçirilmeleri ya da kendilerinin teslim olmasından umut kesildiğinde bunların üzerine gitmek üzere, il erlerinden, sefere katılmamış sipahî kale erlerinden teşkil edilmiş, başlarında çavuş, zaim ya da toprak kadısının kendisi bulunan kovuşturma güçlerine peşine düştükleri isyancıları «demleri hederdir» yazılı birer hüküm sureti verildiğinde, gerçekleyin, bunlar önlerine geleni «sen de eşkıyasın» diye sorgusuz sualsız öldürüvermekte idiler. Giyim ve tavırları ile diğer kişilerden kolayca ayırt edilen suhteler hakkında isyancılardan olup olmadıklarına pek bakılmadan «demleri heder» ölüm biçiminin uygulanması, çoğu masum gençlerin bu biçimde canlarına kıyılmasına karşı evladları böylece yok edilen ana ve babaların acı feryatlar yükseltmelerine sebep olduğu çok olurdu. Bu insafsız ve caniyane cezalandırma karşısında seslerini İstanbul'a duyuramayan öğrenci aileleri ve akrabaları ya çocuklarını saklamak, ona yardım etmek ya da isyana kendileri de karışmak gibi yola sapıyorlardı. Örneğin, 1572'de Şehzade Murad'ın (III. Murad'ın) lalası merkeze yolladığı mektupta Manisa ve çevresinin haramzade (eşkıya) ile dolu olduğunu, ikide bir dağdan inip «avret ve oğlan çeküp yol kesüp» üzerlerine yürüdüğünde dağlara kaçmakla ele girmedik-

1 Mühimme 7, s. 881 (10 Cemaziyülevvel 976 yılgünü ile Amasya Sancakbeyi İlyas Bey'e hüküm).

lerini, köyler halkından eşkıya kızar da evlerini yakar korkusu ile onlara yardım ettiklerini belirtiyor, bunları yakalamak için, «telef-i nefsi» (yani kan dökmeyi) göze almak gerektiğini ifade ile «demleri heder» yani öldürülmeleri için izin isteminde bulunuyor ve teklifi de kabul olunuyordu[1]. Bu usul pek çok suçsuzun, çoğu kez il erlerinden kimilerinin şahsî garezi, malına göz dikmesi ve benzeri kişisel çıkrarları uğruna öldürülmesi gibi büyük haksızlıklara alet edilmesine rağmen hükümetçe, bunlar düşünülmeden, bütün karışıklıklar süresince, hele öğrencilere insafsızca kullanılmakta devam olunduğunu görmekteyiz.

Burada önemle sözünü edeceğimiz, başka bir akla sığmaz adaletsizlik de, yakalanan, ya da «demleri heder» emriyle sorgusuz sualsiz kanları akıtılan eşkıya ve isyancılardan ele geçirilen kıymetli eşya, binek hayvanı, akçe ve altun gibi soygun mallarına el konulması için çıkarılan fermanların hukuk dışı bir hüküm niteliğinde oluşuyordu. Gerçekleyin, bir eşkıya ya da soyguncunun, olaylar bölümünde göreceğimiz üzere, şunun bunun evinden baskınla, ya da yollarını keserek hem de çoğu kez canlarına da kıyarak alıp kaçtıkları mal ve paralarını kurtaran güvenlik güçleri (il erleri, timarlı sipahî, yeniçeri, altı bölük halkından oluşan kovuşturucular), bunları asıl sahiplerine veya vereselerine vermek zorunda değil miydiler, devletin ödevini böyle anlamak gerekmez miydi? Fakat yukarıda belirttiğimiz üzere işlem böyle yürümüyor, ölü ya da diri olarak ele geçen «ehl-i fesat'ın» kendisine ait olan mal ve parası beyt'ül mâl'e yani devlet hazinesine, soygun malı ve parası ise, eşkıyayı öldüren ya da diri tutana ait olacaktı. Kadılara, sancakbeylerine ve eşkıya kovuşturucularına bu konuda sık sık tekrarlanan hüküm bu idi. Örneğin, Karesi sancağı kadılarına 27.V.1550 yılgünü ile yollanan bir hükümde «taht-ı kazanızda dutulan hırsızların, haramilerin, hırsızlukları ve haramlıkları şer'le hükmolunduktan sonra soygunlukların dutan kimseye verdirüp, soygunluklarından bakî kalan muhallefâtların göresiz nakle kabil ve nazara mergup aynıyle Dergâh-ı muallama gönderesiz» deniyordu. Kaba saba eşya ve mal da artırma ile satılıp, elde edilen parası hassa beytülmâl eminine teslim edilecekti[2]. Eşkıyaya karşı girişilen mücadelede son olarak belirteceğimiz başka bir garip padişah emri de, ele geçen eşkıyalar içinde çok rastlanan mültezim (yani götürü vergi toplayıcı kişi) eğer hazineye yükümünü ödememiş, yani, çokça borçlu ise, böylesinin sözü geçen borcunu kapatması için «siyaset-idam» olunmaması sık sık kadılara ve

1 Mühimme 18, s. 69 (Lâlaya 6 Ramazan 979 yılgünü ile yazılan hüküm).
2 Topkapı Müzesi, Edremit Ş. Sc. 42/1189, Vr. 129 b.

sancakbeylerine hatırlatılıyordu. Bu demektir ki, mültezim devlete borçlu olması yüzünden hayatı kendisine bağışlanıyor, fakat, aynı suçu işlemiş öteki arkadaşları ise asılmakla, sırf hazine alacağını kurtarma umudu yüzünden büyük bir adaletsizlik de böyle işleniyordu. Örneğin, 1574'te Karahisar-ı sahip sancağında mehayif teftişine görevlendirilen Süleyman Çavuş kimi eşkıyaları yakaladığında, toprak kadıları bu idamlık eşkıyalardan mültezimlikleri dolayısıyla hazineye borçlu olanları padişah'ın yukarıda sözünü ettiğimiz fermanına dayanarak idam etmemiş, öteki arkadaşlarını ise ölüme mahkûm etmişlerdi[1].

Özetleyin söylersek, padişah ve onun Divan hükümeti, bir yandan suçlunun şer'i şerif ve kanun-ı münif hükümleri gereğince ancak kadı hükmü ile cezalandırılabileceğini sanki bir anayasal hukuk kuralı gibi sancakbeylerine ve kadılara tekrar tekrar fermanlar yolu ile bildirip dururken, o bir yandan da olaylar karşısında asabileşince, düzenliğin koruyucu güçlerine, özellikle sancakbeylerine yakaladıkları «ehl-i fesattan reaya hüviyeti olanları» tuttukları yerde aman vermeyip, hemen siyaset etmeleri için kesin yetki veriyor, hattâ istiyordu. Görülüyor ki, başta padişah olmak üzere devlet yönetimi yetkilileri, gerekli gördüklerinde devletin kurallarını ve hukuku bir yana atıp eşkıyaya karşı daha güçlü bir eşkıya yöntemi ile hareket etmekten hiç geri kalmıyordu.

6 — Düzenlik Örgütlerindeki Yetkililerin Kişisel Davranışları

Yukarıda anlattıklarımız devletin hukuk kurallarını ortaya koymuş ve çıkan karışıklıklarda düzenliğin yıkılması doğrultusunda eyleme geçmiş olmaktan sanık kişilere karşı devleti yönetmekle görevli padişah ile onun Divan hükümeti yetkililerinin, bu tür kişilere karşı açtıkları kovuşturmada sözünü ettiğimiz hukuk kurallarını ve bu kurallara uygun bulunan geçerli kanunları her zaman uygulamadıklarını, örneğin eşkıya kovuşturucusu güvenlik erlerine «ehl-i fesat'ın demleri heder» yazılı, yani eşkıyayı bulduğu yerde kendi takdirleri ile öldürme izni verilmesinin birçok suçsuzun da kanlarının dökülmesine; ele geçen eşkıyanın ellerindeki soygun mal ve paralarının onları yakalayanlara ait olacağının ilân edilmesinin de soyguna uğrayan kişilere kurtarılan mallarının geri verilmesini önlediği

1 Mühimme 26, s. 339 (12 Şaban 982 yılgünlü hüküm).

için, bunun da örneği görülmedik bir haksızlık teşkil ettiğini belgeleriyle göstermiş bulunuyoruz.

Burada ise, ayrıca Divandan verilen emirler dışında vilâyet idarecilerinin ya da eşkıya müfettişlerinin çoğu kez zulüm derecesini bulan keyfî işlerini gösteren ya da gerçek suçluları rüşvet ve iltimas karşılığı koruduktan başka, birçok suçsuzu da suçlu çıkarıp bu yoldan para sızdırdıklarını saptayan örnekler vereceğiz ve bunlardan biz şu kanıyı edineceğiz ki, gerek hükümetin ve gerek yetkili kişilerin bu biçimde eşkıyaya karşı eşkıyaca hareket etmeleri, hükümeti «fesatçıların» ve hattâ halkın gözünde kanunun gösterdiğini yapmak, adaleti yerine getirmek değil, isyancılara karşı kavgaya girişen bir karşı oba olarak çirkinleştirmiş, böylece de toplumda devlete duyulan saygı sanki yok olmuştur.

Başta sancakbeyleri olmak üzere, diğer birçok vilâyet yönetici ve düzenlik koruyucularının «ehl-i fesat»ı bir çıkar karşılığı ya da başka etkiler ile korudukları yolunda Divan hükümetine ve belki de doğrudan doğruya padişaha birçok yakınmalar iletilmiş olmalı ki, Yavuz Sultan Selim saltanatının son yılı olan 1519'un 10 Eylül yılgünü ile Bursa sancağı beyine yolladığı uzun bir fermanda her yanın «eşkıya ve soyguncular» ile dolup taşması yüzünden halkın can, mal ve ırz güvenliği diye bir şeyin kalmadığını belirterek, bunun sebebi, bu suçları işleyenleri yakalamakta başta sancakbeylerinin kendileri olmak üzere diğer düzenlik koruyucularının, ihmalleri hattâ fesatçı ve soyguncuları korumaları, paralarını alıp serbest bırakmaları bulunduğunu, bu böyle giderse eşkıyaya uygulanacak cezaların kendilerine verileceğini çok sert ve ağır bir dil ile hatırlatmıştı[1]. Gerçekleyin, bütün XVI. yüzyılın sürekli, fakat kimi zamanlar (özellikle devletin seferlere bağlandığı yıllarda) bir çekirge uçkunu biçimini alan suhte, levent, celâlî ve öteki birçok ayaklanmalarda mahkeme yetkilileri ehl-i örfü ve ehl-i örf de mahkeme yetkililerini durmadan eşkıya ve soyguncuları korumakla, onlardan para sızdırıp serbest bırakmakla suçlayıp durmuşlar, halk ise her iki kesim yetkililerini, aynı neden ile sorumlu gördüğünü ileri sürmekten geri kalmamıştır. Onun için hükümet merkezi, devlet hizmetlilerinin bu türlü kanunsuzluk üstüne kanunsuzlukları ve tantanalı yaşayışlarını, masraflarını karşılamak ya da servet yığmak için işlettikleri kanısında idi. Nitekim her padişahın kendi saltanatı döneminde bir ya da iki üç kez yayınladığı birer genelge özelliğindeki fermanlarında, sancakbeylerini, kadıları ve öteki vilâyet idarecilerini (güvenlik koruyucuları-

1 İstanbul Müftülüğü, Üsküdar Ş. Sc., 1, Vr. 108 (Evasıt-ı Muharrem 925).

nı) eşkıyayı korumak, reayayı soymak gibi para hırslarıyla karışıklıkların artmasında en baş etken olduklarını ileri sürüp durmuşlardır. Nitekim, Kanunî Süleyman'ın en başarılı sıralarında bütün Anadolu kadılarına 5 Mayıs 1543 yılgünü ile yollanan bir genelge fermanda, her türlü fesadı işledikleri anlaşılan suhte leventlerden ele geçenlerin rüşvetle kendilerini kurtarma yolunu bulduklarının anlaşıldığı hatırlatılarak bu yolsuzluğa dikkatleri çekilmişti. Bursa sancakbeyine ve bu sancağın bütün kaza kadılarına 1543 yılının 27 Aralığında yollanan başka bir fermanda: «Yönetiminiz altında bulunan yerlerde kimi kişilerin hırsızlık ve soyguncukları ortaya çıktıktan ve suçlulukları saptandıktan sonra haklarından gelinmeyip bu gibilerinin çarptırıldıkları cezalarının uygulanması için sizin memur ettiğimiz voyvodalar ve siyaset'e (idama) hüküm giyenlerin asılmaları için yolladığınız kimseler bu hükümlülerin akçelerini alıp, yaramazlar tarafını tutarak serbest bıraktıkları» yüzünden cinayet, hırsızlık, soygun, yağma, avret ve oğlan çekme ve benzeri olayların bütün bütün arttığı tesbit olundu dendikten sonra «memlekete beylerbeyi ve sancakbeyleri ve kadılar gönderilmekten maksat, bu gibi kanun dışı olaylara fırsat vermeyip, herkesin huzur içinde ve kanun güvenliği altında yaşamalarının sağlanması bulunduğu» hatırlatılıyordu[1].

Bütün XVI. yüzyıl boyunca önü alınmadan süren Türkiye'nin şu iç karışıklıklarında, padişah ve onun Divan hükümeti, bu olaylardan Beylerbeyleriyle sancakbeylerinin ve bunların yetkili adamlarının isyancı ve fesatçıları çıkar karşılığı ya da şu bu amaçlarla korudukları yüzünden bunalımın önlenemediği kanısında idiler ve bu kanıdan da hiçbir zaman dönmediklerini kadılar ve naipleri de dahil bütün vilâyet idarecilerini suçlayan uzun fermanlar yayınlayarak en sert ifadelerle belirtmekten geri kalmamışlardır. Gerçekleyin, karışıklıklar yıldan yıla gelişip toplumun ve devlet hizmetililerinin bütün kesimlerini de şu ya da bu geçede işe ortak ettikçe, İstanbul'a gerek vilâyet idarecilerinin ve gerekse halkın birbirlerini suçlayan yakınmaları yoğunlaşmış, merkez hükümeti ve padişah da bunların etkisi ile, vilâyet idarecilerinin eşkıya ve soyguncuları hattâ katilleri türlü çıkarları uğrunda korudular. Kimi fesatçıların hareketlerine de göz yumdukları biçimdeki görüşü benimsemişlerdi.

Biz olayları incelerken, padişahın ve Divan hükümetinin bu kanılarını ziyadesiyle doğruluyan davranışlara ait bol bol örnekler vereceğimiz için burada bununla yetinmek uygun görülmüştür. Yalnız şu kadarını belirte-

1 Bursa Ş. Sc. A 42/48, Vr. 47, 142 (Evahir-i Ramazan 950).

lim ki, devlet hizmetlilerinin, özellikle vilâyet idarecilerinin, resmî görevlerinin gerektirdiği doğrultuda değil, karışıklık olaylarını çıkaranların içinde, hem de birbirlerine düşercesine yer almalarının başlıca nedenlerini, para darlığının yarattığı kazanç hırsında buluyoruz. Ve Osmanlı vergi düzeni de vilâyetlerde hizmet görüp de ister istemez bu karışıklıklarla ilgilenmek zorunda olanları çıkar çelişkiliği içine sürükleyecek özgenlikte idi. Çünkü, sözünü ettiğimiz bu hizmetliler, bir yandan yönetici, o bir yandan da ya kendi hesaplarına ya da hazine hesabına birer vergi toplayıcısı (tahsildar) statüsünde bulunuyorlardı[1].

D. BÜYÜK KAVGADA ASKERÎLER

1 — Vilâyet Hizmetlilerinin İsyancı Özgenlikleri

Yukarıda kamu güvenliğini sarsıcı nitelikte suç işleyenlerin «şer'i-şerif ve kanun-ı münif» kurallarına göre hangi organ tarafından nasıl cezalandırılmaları gerektiğini saptamış bulunuyoruz. Ancak, şunu da örnekleriyle belirttik ki, eşkıyalık, soygun ve cinayetlerin artışı devlet yöneticilerini ve hükümet yetkililerini bunaltıcı kerteye çıktığı hallerde, padişah ve onun Divan hükümeti, kanun ve adaleti bir yana iterek kendilerine zalim hattâ kaatil dedirtecek kadar keyfî işkence ve yargısız idam emirlerini de vermekten çekinmiyorlar, yani devletten gelen yetkilerini pekâlâ cinayet işlemekte kullanılıyorlardı. Ayrıca, vilâyet idarecileri de ne kanun ne de merkezden verilen emirleri umursamadan suçluya kendi kolaylarına ya da çıkarlarına uygun düştüğü biçimde işlem yapmakta idiler ki, gerek devlet yöneticilerinin, gerekse hükümetin ve memurların bu tür adalet ve kanun dışı işlemleri devletin «reaya» gözündeki itibarını sarsmış, karışıklıklara bütün bir halkın sürüklenmesine de «eşkıyaya karşı eşkıya» yöntemli düzenlikçilik az etki yapmamıştır.

Şimdi burada kavganın önemli bir başka olayını, askerîlerin de öğrenciler, celâlîler ve öteki isyancılar gibi, devlet kanunlarına, emirlere ve genel güvenlik gereklerine başka bir soyguncu türü ile nasıl isyan ettiklerini anlatacağız. Böylece çiftbozanlardan bölükler kurarak uygulamadaki toplumsal ve ekonomik düzenliği yıkmaya girişen gruplar arasında askerî sınıfından bulunanların özellikle ehl-i örf kesiminden olanların da bulunduğu, yani devletin düzenliği korumaya bekittiği kendi görevlilerinden pek

1 Bu konuda bütün kanun ve kuralları ile inceleyeceğimiz geniş bilgi, yayına hazırlamakta bulunduğumuz Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. III adlı eserimizde yer alacaktır.

çoğunu başka bir isyan grubu tutumlarıyla karşısında bulduğu açıkça ortaya çıkacaktır[1].

2 — Fesatçı ve İsyancı Timarlı Sipahiler

İncelediğimiz kaynaklardan hem de resmî belgeler şunu ortaya koymuştur ki, «askerîler» sınıfından hükümete ilk kafa tutanlar, hattâ her siyasi bunalımı fırsat bilerek, isyancı tarafı tutanlar, seferlere çağrıldıklarında gitmeyen, ya da kaçanlar, bulundukları yerlerinde eşkıyalık eden, eşkıyaları koruyan zümre ilkönce timarlı sipahiler olmuştur. Onun için bu konuda ilkönce bu zümrenin giriştiği soygunculuk ya da isyancı eylemleri ele almak gerekmiştir. Bunun birinci nedeni, Yavuz Selim saltanatı sırasında iyice su yüzüne çıkan ağır iktisadî bunalımın devlet hizmetlileri kesiminden en çok timarlı sipahîler, özellikle bunların da küçük dirliklerini etkilemesi idi[2]. Çünkü öteki hizmetlilerin gelirlerini halk sırtından kanunsuz yollarla artırmalarına olanak sağlayacak açık kapılar bulunduğu halde bunlar için hiçbir çare yoktu.

Ordunun «Kapukulları» kesimi, sayı bakımından silâhlı kuvvetlerin ancak beşte biri olduğu halde, bu sınıf erlerine, yani yeniçerilere ve «Altı-Bölük» halkına yapılan ulûfe ve öteki ek ödemelerin timarlı sipahilerinkinden çok fazla olması sayesinde büyük bir ayrıcalığa sahip bulunuyordu. Ayrıca kapıkullarına İstanbul'un alınmasından sonraki dönemde, özellikle Kanunî Süleyman saltanatı süresince yeni yeni haklar sağlanmış, bu da ancak timarlı sipahilere ait olagelen tarihî hakların ellerinden alınmasıyla olanaklaşmıştı[3]. Böylece padişah ve onun Divan hükümetinin kapukulları çıkarına durmadan yaptıkları değişiklikler iki asker, yani kapukulları ile timarlı sipahîler arasında büyük bir eşitsizlik yarattı. Doğal olarak böyle bir durum timarlı askerler üzerinde olumsuz etkisini göstermekte gecikmedi diğinden, ordunun bu kesimdeki erleri, hele küçük timarlıları önce seferler den kaçmaya, sancakların korunma görevi verildiğinde yapmamaya ya da

1 Devlet hizmetlilerinden görevleri ya da oturma yerleri vilâyetlerde olanlar, özell ikle bunların ehl-i örf kesiminde olanlar arasında pek çokları levent bölükleri kurarak toplumsal ve ekonomik düzeni yıkacak hareketlere, ayrı bir kavgacı grup olarak n eden giriştiler? Konu hazırlamakta bulunduğumuz sözü edilen eserimizde ele alınacağ ından burada sadece eylemlerini anlatmakla yetiniyoruz.

2 M. Âlî. Kunh'ül-Ahbar adlı tarihinde Kanunî'nin seferler tertibi hırsından söz e derken «Eğer fukara sipahîn zaaf hallerini tasavvur etmeseler bir an payıtaht'a gelme zler ve serhatlerde yıllarla kalırlardı» diyor. Nuruosmaniye, Yazma No. 3407, Vr. 323.

3 Kapukullarının çıkarına yapılan bu bir seri değişiklikler, yalnız timar düzenini b ozmakla kalmadı, Türk toplumunun toplumsal, ekonomik ve yönetim yaşamında da derin ve geniş değişiklikler yaptı. Onun için, bu saydığımız, Osmanlı düzenliğini yeni bi r biçime değiştiren oluntular, yayımlamaya hazırladığımız eserimizde eni-konu incelene cektir.

soyguncuları korumaya başladılar. Selim, Şah İsmail üzerine giderken Kemah'ta yaptığı yoklamada pek çok timarlı sipahilerin sefere gelmediğini tesbit ettirmişti[1]. Şehzadelerin taht kavgası çıkardıklarında da isyancı tarafı tutarak açıktan açığa isyan etmiş oldular.

Timarlı sipahilerin kapukulları çıkarına gelişen hükümet düzenliğine karşı duydukları hoşnutsuzluğun son kertesine gelmiş bulunduğunu, 1553'te Şehzade Mustafa'yı babası Kanunî Süleyman'ın yerine geçirmeyi bunun için de artık «kocalmış padişahı devirmek» üzere hazırladıkları planı gerçekleştirmeye girişmeleri ortaya çıkardı. Doğrusu Anadolu'nun ve Rumeli'nin kadı, müderris, müftü ve benzeri ileri gelenleri de hareketi desteklediklerine göre bu anlam bakımından Türk halkının devlet yönetimini ele geçirmek üzere «kapukulu düzenliğini» yıkma girişimi idi[2].

Gerçekleyin, padişah sadrazam Rüstem Paşa'yı kapıkulları ile Anadolu'ya yollayarak, patlamak üzere olan olayları belki başında bastırmak istedi. Ordu Aksaray'a vardığında, Şehzadeyi tahta geçirmek isteyenlerin baskın yapma niyetlerini sezdiği anlaşılan Rüstem Paşa ivedilikle İstanbul'a geri dönmeyi daha ihtiyatlı buldu. Ertesi yıl baharında, yani 1553'te Kanunî Süleyman «kocalmadığını» göstermek üzere, Nahcivan Seferi'ne kendisi çıktı. Şehzade Mustafa ve timarlı taraftarlarının tertiplerini hiç bilmiyormuş görünerek Konya'ya vardığında babasının elini öpmeye gelen Şehzadeyi öldürtmekten çekinmeyen yaşlı padişah, kinini yenmemesi yüzünden elini kendi öz çocuğunun kanına bulamış oldu. İki yılını alan Nahcivan seferinden Amasya'ya dönüp de Rumeli askerlerine izin vermesinin arkasından, o geçede bu kez de kendisini Şehzade Mustafa olarak tanıtan birisinin etrafında toplanan timarlı sipahîler, 1555'te harekete geçerek, padişahı devirme plânını gerçekleştirmeyi bir daha denediler. Nahcivan Seferi'nden sonra Amasya'da kışlamaya karar veren Padişah, Rumeli timarlı sipahîlerine vilâyetlerine dönme izni vermişti. Bu suretle onlar Rumeli'ye geldikten sonra, Selânik taraflarında ortaya çıkan bir kişi, kendisinin Konya'da öldürülmüş olduğu haberi uydurulan Şehzade Mustafa olduğunu yayarak, tahta çıkma iddiasını tekrarladı. Anadolu'da evvelce olduğu gibi yanına on binden fazla Türk toplandı. Osmanlı kuralları gereğince çadırlar kuruldu. Yeni vezirler, beylerbeyleri ve «bir iki onmadık suhtelerden kadıaskerler» tedarikle böylece yeni bir hükümet kurmuş oldular.

---

1 Topkapı Müz. Edremit Ş. Sc. Nr. 1, Vr. 36. (H. 921 yılı).

2 M. Âlî'nin Şehzade Mustafa olayını anlatan ifadeleri okunursa bu yazarın hem şu sırada Türkiye'de toplumun içinde bulunduğu sosyal bunalımı ve hem de Türk halkının kapukullarına karşı duyduğu kini anlamış bulunduğu açıkca görülür. Kunh'ül-Ahbar, Nuruosmaniye, Yaz. Nr. 3407, Vr. 346.

Silistre çevresinin Simavnalı sufîleri de kendilerini destekliyorlardı. İşsiz güçsüz yani boş leventler (çiftbozanlar) kitleler halinde bu yeni hükümet güçlerine katıldıkları için kalabalık arttıkça arttı. Vergi toplayıcılarının ellerindeki hazine paralarına el koyduklarından başka, zenginlerden de yardım (gerçekte el koyma biçiminde) para ve gereçler aldılar[1]. Kendisinin Şehzade Mustafa olduğunu iddia edenin ordusundaki hemen bütün subay kadrosu da gene timarlı sipahilerden oluşmuştu[2]. Şu olaylar sırasında Edirne Valisi bulunan ve üç yıl sonra kendisi de taht iddiacısı olarak isyancı durumuna düşecek bulunan Şehzade Bayezid, aldığı tedbirlerle, Düzmece Mustafa adı da takılan bu yalancı şehzadenin kurduğu hükümetin veziriazamı Uveyl Tuğca'yı elde etmiş, böylece kaleyi içinden açtırmayı başarmıştı. Bu suretle ancak bu isyan da bastırıldı ve birçok kimseler idam cezasına çarptırıldılar[3]. Timarlı sipahilerin, padişahı değiştirmek yolu ile, kapukulları çıkarına işleyen Enderun Düzenliğini yıkıp, Kanunî Süleyman'ın saltanatı süresince karamamelerle kendilerini yoksun kıldığı haklarını geri almak amacı ile 1552'de giriştikleri «hükümet darbesi» hareketi üç yıllık çabadan sonra 1555'te kesinlikle başarısızlığa uğrama sonucunu vermiş bulunuyordu[4].

Timarlı sipahiler, Enderun-Kapıkulu düzenliğini yıkmaya girişme fırsatını bir de 1558'de buldular. Padişah ihtiyarladıkça taht'a o zaman Anadolu'da vali bulunan iki şehzade, Selim ve Bayezid'ten hangisinin geçeceği sorunu ortaya çıkıyordu. İşe Enderun ileri gelenlerinin ve Divan hükümeti mensuplarının karışmaları iki şehzade kardeşi karşı karşıya getirdi. Birbirlerini suçlayan karşılıklı hakaretlerle dolu mektuplar gidip gelmeye başladı[5]. Saray çevresinde Selim'i tutanlar «kocalmış padişahı» Bayezid'in haksızlığı yönünde bir kanıya sapladılar. Bunun üzerine iki kardeşin vali bulundukları yerleri değiştirildi. - Selim Manisa'dan Konya'ya yollanırken, Bayezid Amasya'ya verilmişti. - Padişah öldüğünde, başşehire

1 Age., s. 346.

2 Bu durumda hükümet isyanı bastırdıktan sonra geniş bir kovuşturma açarak bu harekete katılanları tesbit ettirip, bazılarına ağır cezalar verdiği gibi pek çoklarını da timarlarından attı. Ancak bu işlemde pek çok iftira ve asılsız ihbarların sebep olduğu haksız cezalandırma ve işinden atılmalar yüzünden çıkan davalar ve şikâyetler, hem mahkemeleri hem de Divan hükümetini yıllarca işgal etti. Başbakanlık Arşivindeki timar defterlerinde bu konuya ait pek çok belge bulunmaktadır.

3 Bak. «Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması», s. 62.

4 Düzme Mustafa olayı için, Ş. Turan'ın «Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası» adlı eserinde geniş bilgi vardır.

5 Sözü geçen eserde geniş bilgi vardır.

ilk yetişen Şehzadenin taht'a oturması bir olup bitti biçimiyle padişahlığa geçmiş olacağı bilindiğinden, Konya valiliğine verilen Selim'in böylece babasının yerine geçme şansı Amasya'ya uzaklaştırılmış bulunan Bayezid'e göre çok fazla artmış bulunuyordu. Bunu iyice anlayan Bayezid Amasya'ya gitmek istemedi ve padişah'ın ısrarı üzerine isyan yolu ile tahtı elde etme yolunu denemeye girişti. Bu durumda dayanacağı güçler zaten padişaha ve onun kapukulları yönlü idaresine düşman bir tutum takındıkları bilinen timarlı sipahîler ile onların bir ordu halinde kolayca örgütlettireceği «çiftbozan boş levendat» idi. Demek, timarlı sipahîler, Şehzade Mustafa olayından sonra ikinci fırsat olarak, Şehzade Bayezid'in saltanat davasını savunmayı üzerlerine almış bulunuyorlardı.

Gerçekleyin, olayın patlak verdiği 1558'de her yerde yılgın bulunan çiftbozanlardan (leventlerden) timarlı sipahilerin bölükler tertipleyerek oluşturdukları büyük bir «yevmli ordusu» yani gerek erleri ve gerekse subayları ile bütün Türk halkından ibaret ulûfeli güçler, Selim'in kapukullarınca desteklenen, ancak önemli bölümü de gene Türk kökenli «yevmlilerden-ulûfelilerden» (çiftbozanlardan) kurulu ordusu üzerine yürüdü. 1559 Mayısının 30'unda Konya'da verilen pek kanlı bir meydan savaşını Bayezid'in timarlı sipahilerce yönetilen ordusu kaybetti. Şehzade kendine yakın adamları ile birlikte önce Amasya'ya varıp, güçlerini toparlayarak yeni bir savaş vermeyi Amasya ve Tokat ileri gelenlerinin de katıldığı geniş bir kurulda incelettirdi. Varılan sonuç artık bütün hükümet güçleri de emrine verilen Selim'i yenmenin olanaksızlığı biçiminde oldu. Bunun üzerine Bayezid İran'a sığınma yolunu tuttu. Kendisini tutmuş bulunan Anadolu'nun birçok şehir ve kasabasının ileri gelenleri pek zor bir durumda kaldılar. Asıl isyancı Şehzadeyi tutmuş sipahilere gelince onlardan birçokları da, çiftbozanlardan tertipledikleri bölükleriyle birlikte dağlara çekilerek «celâlî» oldular. Nitekim, Konya savaşından sonra yeliştirmekte bulduğumuz celâlî bölüklerinden birçoğunun üzerinde bir süre timarlı sipahilerin başbuğ bulunduklarını görüyoruz ki, şimdi sıralayacağımız olaylar bunu doğrulayacaktır[1].

Önce şunu hemen belirtelim ki, dirlik sahiplerinden küçük timarlılar (yıllık timar geliri 6000 akçeden aşağı olanlar) ve devletten ulûfe almayıp kendilerine küçük timar verilmiş bulunan Anadolu kalelerinin dizdarları, daha 1556 sıralarında görevden kaçma, eşkıyayı koruma, yataklık etme ve benzeri suçları işlemekle devlet düzenliğini hiçe sayarak isyankâr tutum-

1 M. Akdağ, Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması, s. 65.

dan çekinmeyen ilk dirlik sahipleri olarak dikkati çekmişlerdir[1]. Hele Halep, Şam, Hama gibi yerlerde Alaybeyleri bile isyancı tutumda bulunuyorlardı[2].

Yukarıda söylediğimiz üzere, Konya savaşını kaybettikleri 1559 yılı, timarlı sipahilerin ve onların başbuğluğunda örgütlenen çiftbozanların (leventlerin) isyancılığı sürekli yaşam haline getirmelerinde zorunlu bir etken olmala beraber, saltanatının son yıllarına girmiş bulunan yaşlı padişah'ın kendisine karşı ağır suç işledikleri kanısıyla haklarında büyük kinciliğe saplandığı «fesatçı reaya ile timarlı sipahilere» uyguladığı cezaların şiddeti ve genişliği de isyancılık hareketlerini az körüklememiştir. Bu cezalardan en ağırı kendisine sadık kalan bütün hükümet örgütlerini her görevlinin eline verdiği geniş bir «yevmi avı» idi. Aynı zamanda, yevmlilerin mallarına da el konacaktı. Yevmli malı saklayanlar da hem cazalandırılıyor, hem de ellerinde neleri varsa «yevmli malıdır» diye alınıyordu[3]. Hele pek çok timarlı sipahilerin dirliklerinden atılmaları başta Amasya ve Tokat olmak üzere Bayezid'i tutmuş bulunan bütün şehir ve kasabalardaki dizdarlarla kale erlerinin gediklerinden (kale koruyuculuğu görevinden) atılıp, yerlerine halktan da değil, «kul oğulları» ya da «kul karındaşlarından» kişilerin, yani Müslümanlığı kabul etmiş eski Hıristiyanların verilmesi yaraya sanki tuz-biber ekmiş gibi bir şey olmuş, bu yüzden Amasya'da birçok olaylar patlak vermiştir[4]. Gerçekleyin, Anadolu ve hattâ Rumeli'deki eşkıyalık, soygun ve benzeri düzen bozucu olayları yaratanlar arasında, 1559'dan itibaren timarlı kişilere daha çok raslamaktayız. Hattâ, bunlardan kimisi çiftbozanlardan kendilerine uydur-dukları kişilerle küçük çapta birer celâlî bölüğü kurmuş durumda idiler.

İstanbul'dan Türkiye'nin sancaklarına ve kadılıklarına yollanan düzen bozucularla ilgili 1560 yılındaki emirlerde timar sipahilerinden birçokla-

---

1 Küçük timarlılar ki (seferlerde her sancağın koruyuculuğuna bunların içinden ayrılan 30-40 kişinin bırakılması bir gelenektir) ve kale dizdarlarının özellikle Kanunî saltanatının son yıllarına doğru açıktan açığa eşkıya ve fesatçılarla işbirliği yaptıklarına pek çok rastlanır. Örneğin, Eğridir Kalesi dizdarı hapsinde olanları hem korumuş, hem de zincirlerini açıp serbest bırakmış, Mühimme 2, s. 160 (963 Zilkadesi). Menteşe'de Recep adlı dizdar hapiste olanları gece kaçırıyor, kale silâhlarını eşkiyaya veriyor, kapıları gece açık bırakıyor vb. şeyler. Aynı yer, s. 178. Bu defter incelendiğinde isyan halinde, timar erleri, dizdarlar ve hatta alaybeyleri çok görülür (2 Muharrem 964-1553 yılı). Onun için ceza olarak pek çoklarının dirlikleri alınıyor ve bu da dirliklerde büyük karışıklığa yol açıyor.

2 Mühimme 2, s. 31, 155, 190; Mühimme 3, s. 10, 48.

3 Celâli Karışıklıklarının Başlaması, adlı eserimizde geniş bilgi vardır. Bak. s. 65 ve devamı.

4 Mühimme 3, s. 182, 262, 293, 333.

rının isyanımsı harekette öğrencilerden ve öteki eşkıyalardan hiç de geri kalmadıkları belirtilmiştir. Örneğin, İçel beyine yazılan padişah hükmünde «Bu sancakta Ahmet ve Ali nam sipahiler Mud kazasından Mustafa nam kimesne'nin hatunun ızlâl ile (baştan çıkararak) yanlarına alup yelken takye giydirüp üç dört kadılık yeri gezdirip nicedir fısk-ü fücur edüp ve halen yanlarında olup vâki olan sefere dahi varmayup envai teaddî ve zulümler edüp kaç defa kadı marifeti ile tenbih olunduğunda itaat etmeyüp halen kadınla gezüp» birçoklarına zulüm yapıyorlardı. Şehzade Selim'in (II. Selim) lalası da Karaman vilâyeti sipahilerinden İbrahim Çavuş'un kendi timarı olan Yaylacık köyünde tam bir zorba kesildiğini, halktan 7800 akçe topladığını, birçok insanların evine zorla girip soygun ve hırsızlık yaptığını, Seydişehir ve Aladağ kadılarına adı geçen zorbayı teftiş yetkisi için hükm-i hümayun çıktığı halde itaat etmediğini, şerinden yılgınlık getiren 12 hanenin köyden kaçtıklarını, zulmünden öteki köylerin de etkilenmeleri üzerine yakınmaların arttığını, halkın bu zorba için «teftiş-i âm» (şikâyetçi olsun olmasın bütün işlediği suçları için genel soruşturma açılmasını) istediklerini bildirmekte idi. Daday'da da Üveys adındaki sipahî, emmisi oğlu Süleyman'ı başına toplanmış «hizmetkâr» adına leventlerle aynı biçimde soyguna bırakmıştı. Aydın'da da gene timarlı sipahilerden olan kimi kişileri türlü zorbalık ve soygunların tertipçileri olarak görmekteyiz. Gerede kadılığında Divana Halil, Sunullah, Mahmut ve bir arkadaşları yaylaktan dönmekte bulunan Satılmış adlı bir timarlı sipahiyi öldürmüşler ve türlü suçlar işlemeleri üzerine de mahkemeye çağrılmışlar, gelmeyi red etmeleri ile olay büyümüş, güvenlik kuvvetleri peşlerine düşünce sarp yerlere kaçıp son sıkıştırılmalarında kendilerini Nuh, Husrev, Gani ve başka birkaç sipahinin koruduklarını, eşkıyayı onların soyguna saldıkları anlaşılmıştı. Erzincan'dan gelen şikayetlerden de kendisi de timarlılardan olan Erzincan dizdarı Ali'nin tam bir zorba tutumu içinde bulunduğunu halktan zorla uydurma salma topladığını anlıyoruz. Saruhan ve Demirci kadılarına yazılan bir hüküm de Divane Nasuh adındaki timarlı sipahinin zorbalığını ifade ile yakalanmasını emrediyordu. Rumeli sipahilerinden de soygun ve zorbalıkta devam edenler Anadolu'dakinden az değildi. Karahisar'da da (Afyonkarahisar) timar sahiplerinden Şehsuvar ve gene timarlı sipahî olan kardeşi Kalender raiyetlerinden soygun biçiminde ağır vergiler aldıkları, mallarını gasbettiklerinin şikâyet olunması üzerine timarlarından atılmaları da uzun çekişmelere sebep

olmuştur[1]. Bursa sancakbeyine ve Edremit kadısına yollanan bir buyrultuda eski bir timar sipahisi olan «Hacı Bey»in yol kesen, soygun yapan eşkıyaya yataklık eden bir zâlim olduğundan söz edilerek yakalanmış olduğuna göre sayılan bütün suçları işlediği ispatlanmış ve halk da «siyasetini» istediği dolayısıyla idamı gerektiği belirtilmiştir[2].

Kanunî Süleyman ömrünün son iki-üç yılını bitirirken suhte, eşkıya, celâlî ve benzeri olaylar gibi, timarlı sipahî zorbalık ve soygunculukları, hattâ ayaklanmaları da çok kabarmış durumda idi. Karaman beylerbeyine ve kadılarına sunulan dilekçeler üzerine sözleri geçen yetkililer İstanbul'a yolladıklan mektuplarında «Karaman sipahilerinden Beydilioğulları (ünlü Beydili Türkmen aşiretinden kişiler olmalı) dimekle maruf kimesneler cümle elli nefer mikdarı sipahîler olup oturdukları kariyeler halkına ve gayriye envai zulüm edip kanunsuz çok nesnelerini alıp fesatlarının nihayeti yoktur» diye bildirmişlerdi. Sığla (İzmir'in Karaburun çevresi) Beyine «ilhak olunan» Alaybeyisi ile timarlı sipahîler de itaatten çıkıp hizmete gitmeyi reddetmiş bulunmakta idiler. Canik sancağı çavuşlarından İsfendiyar yanına topladığı leventleri ile tam bir zorba kesilmiş olup halkın kendi rızaları ile evlendirilmiş kızlarını, evlerini basmak suretiyle iyallerini çektirip istediği yerlere vermekte, at ve katır istediğinde vermeyenlere işkence etmekte «hırsız ve harami yakaladığında» subaşılardan alarak serbest bırakmakta idi. Rumeli timarlılarının davranışları da bu geçedekinin tıpkısı olduğu hakkında sancakbeylerinden şikâyetler yapılıyordu. Budin, Muhaç, Elbasan, Peçevî, Vidin sancaklarında timar sipahilerinin soygunundan halk ızdırap çekiyordu[3]. Hele Avlonya'nın İspor ve Kilise köylerinde oturan, Belgrad'ın Kaş ve Kalük köylerine timar olarak sahip bulunan Rehanoğlu Ahmet ehl-i şenaat olup nefs-i Avlonya'da gece han basarak bir canbazın oğlanını zorla alıp bir ay yanında tuttuğundan başka, evvelce birkaç oğlanı cebren almış, çocukların akrabaları karşı koyamamışlar, son olarak da kılıcını çektiği gibi Halil adındaki emred oğlanı alıp götürmüş bulunmakta idi. Bir tür celâlîden başka bir şey olmayan sözünü ettiğimiz isyancı sipahinin teftişi ile tutuklanması Avlonya kadısına emrediliyordu.

---

1 Bu olaylar için şu belgeler: Mühimme 3, s. 291, 365, 412, 454, 477, 499, 524, 526, 539.

2 H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, Ves. 30.

3 Mühimme 6'da her iki geçenin timarlılarının artık tam bir itaatsızlık ile soygunu ve zorbalığı kazanç yolu yaptıklarına ait çok belgeler var. Örneğin, Mühimme 5, s. 89 (Avlonya kadısına 10 Safer 973 yılgünlü hüküm).

Çankırı sancağına bağlı, Milas kadısı, Kurşunlu kazasından baba ve oğul her ikisi de timarlı sipahî olan Mehmet ve oğlu Murat, timarlı oldukları halde iltizam yolu ile «subaşı olup hasım ve muddei yok iken mücerred ahz için kadı marifeti olmadan bir köşeden kendisi ve bir köşeden babası reaya üzerinde gezüp meccanen yemlerini ve yemeklerini yiyip cüz'i kazıyeler için mahkemeye müracaat etmeden cerimelerini alıp» fukaranın bu zulümlere dayanacak halleri kalmadığını pek çok kimselerin şikâyet ettiklerini bütün acılığı ile İstanbul'a yansıtmış, ayrıca kazalardan halk da heyetler yollamıştı. Verilen emirde sancakbeyinin Milas, Kurşunlu ve Çerkes kadıları ile birlikte bu iki zorbayı teftiş etmeleri istenmişti. Yollanan fermandaki emir gereğince adları geçen üç kadı ile Çankırı sancakbeyi, Kurşunlu'da timarlı sipahî Derviş ve oğlu Murad'ı yargılamaya başlamadan önce, bu tür dâvalarda izlenen usul gereğince «davası olan gelsin» diye «nida» ettirdiler. Bunun üzerine kalabalık şikâyetçiler gelmeye başladıklarında sancağın öteki kadılıklarındaki pek çok timarlı sipahî de Kuşunlu'ya doldular. Yargı başlayacağı sırada, davacılara dayakla saldırarak onları kaçırdıkları gibi mahkemeyi de bastılar. Bu kez bütün davacılar büyük bir kalabalık teşkil ederek kasabada toplanınca timarlı sipahîler canlarını kaçarak kurtardılar. Sancakbeyi bu durumda davaya bakılamayacağını ileri sürerek oturumu terk ettiyse de halk kendisini geri gelmeye mecbur bıraktı. Bununla beraber, bu çatışmada sipahîleri tuttuğu anlaşılan Çankırı Beyi ne yapıp yaptı, yargı işinden kadıları da vazgeçirdi. Bunun üzerine İstanbul, bu önemli davanın görülmesi için Ankara ve Sivrihisar kadılarını görevlendirdi.

Dulkadir beylerbeyisine yazılan bir hükümden, Maraş sancağı Alaybeyisinin oğlu Mehmet, 12 kişilik bir fesatçı bölüğü kurup Antep'ten birisinin yolunu keserek esbablarını ve kız kardeşinin henüz buluğa bile ermemiş Safer adlı oğlunu zorla alarak gittikleri, mahkemeye çağrıldıklarında da itaat etmedikleri tesbit olunuyor. Seferhisar'da yedi kişilik bir timarlı sipahî grubu, zaim (dirliği yıllık geliri 20.000 akçenin üzerinde bir timar sahibi) Kasım ile yanındaki Solgarip yiğidi Budak'ın yolunu keserek soyduktan sonra öldürmek üzere iken, olayın üzerine varan kişilerce kurtarılmışlardı. Amasya'nın Lâdik kadılığı Şeyhli köyünden Hamza adlı bir timar sipahisi «evim açıldı» diye, halkı hapsedip yüz altunlarını aldığından başka ekinlerini koyunlarına yedirmiş, ehalinin kızlarını ve boşattığı karılarını istediklerine nikâh ettirmiş olduğundan başka, nice timarlı sipahileri de hapsettiği, teftiş ile ortaya çıkmış olup, kendisine bir şey

yapılamamış, hattâ timarı elinde olup, bir de subaşılık görevi yapmakta olduğu bildiriliyordu. Bu 1565 yazına girilirken önemli bir timarlılar toplu hareketi de Sakız Adası ve çevresinde meydana gelmiş, bu isyanı düzenleyen beyler ve beyzadeler ve dirlik sahiplerinden birçokları tutuklanarak İstanbul'a getirilmişlerdi. Ancak bu özgen olayın ne ayrıntıları ne de çıkış sebebi hiç bilinmiyor[1].

Kanunî Süleyman'ın özellikle 1550'den sonraki yıllarda hemen her yıl donanma seferlerine, kıyı muhafızlıklarına, imparatorluğun uzak sınırlarına savaşçı yolladığı, bu suretle yüklendikleri külfet kapukullarınınkinden kat kat ağır olduğu görülen timarlı sipahilerin, bunun karşılığında daha çok hak almaları şöyle dursun, olugelen hakları da kapukulları çıkarına daraltılmaya devam olunması, bu sınıf askeri de, devlet örgütlerinin diğer hizmet alanlarındakiler gibi, Türkiye'de gittikçe kızışan toplumsal ve ekonomik kavganın içine sürüklemiş olduğu, hele sözünü ettiğimiz Osmanlı ailesinin de ünlü padişahının son yıllarında, sipahilerin isyancı davranışlarının, suhteler ya da levent eşkıyalarınınkinden hiç de başka türlü olmadığı yukarıda verilen örnek olaylardan apaçık ortaya çıkmış bulunuyor.

1566'da tahta geçen II. Selim zamanında da bütün toplumu içine çeken dirlik ve düzenlik kavgası daha hızlanarak ve genişleyerek kıyasıyalığını sürdürüyordu. Onun için timarlı sipahilerin zorbalık ve soygunları da artmakta idi. Sivrihisar ve Yayalı kadılarının şikâyetlerinde belirttikleri biçimi ile, yirmi yedi kişi gelip kendilerine şöyle yakınmışlardı: Mensur, Bektaş ve Celâl adlı üç arkadaş sipahî evlerini hapisane yaparak, bu şikâyetçileri tutuklayıp, at, katır, kul ve benzeri şeylerini almışlar, evlerini yıkıp ağaçlarını almışlar, ekinlerini koyun sürülerine yedirmişlerdi. Kadı, sözleri geçen sipahileri mahkemeye çağırdığında o sırada beylerbeyinin orda mübaşir olarak görevde bulunan kethüdası kendilerini koruyarak yargılanmalarına engel olmuştu. Karaman beylerbeyine İstanbul'dan verilen emirde suçluların ve onlara arka çıkan kethüdanın merkeze yollanması isteniyordu. Teke'nin kalkanlı kadılığından çıkan Nurullah da, Deli Muharrem ve Pirkulu gibi kimseleri kendisine uydurup, at, katır, deve, esvap gibi şeyleri zorla aldığından başka kavgalar çıkarak cinayetler işlemekten çekinmediği bildirilmişti. Hemen Türkiye'nin her yanında Rumeli'nin Türk

1 Mühimme 6, s. 369 (Kangırı Beyine Milas ve Kurşunlu ve Çerkeş kadılarına bu konuda 1 Şaban 972 yılgünlü hüküm). Mühimme 5, s. 239, 339 (Dulkadir Beylerbeyisine 9 Ramazan 973 yılgünlü hüküm).

ve Müslüman bölgelerinde bu tip eşkıya ve zorbalardan dolu vardı[1]. Örneğin, Erzurum'un Ovacık alaybeyisi Aydın «kâh mal-i mirî mültezimi ve kâh havale (vergi toplayıcının-m ültezirnin elinde biriken hazine paralarını almaya yollanan kişi) olup leve nt tai fesini ve eşkıyayı yanına cemedip cemiyet zamanında nefs-i Bayburt 'ta 1 8 ev basmış» idi. Tortum'dan da zeamet elde edip dirliği olan yere vardığında nice kimselerin yolunu keserek soyması üzerine hücum ederek kaçmak ve zeametini de bırakmak zorunda kaldı. Karahisarışarkî kadısı da geçen bu adı geçen alaybeyinin oralarda yaptıklarını sayıp döktü. Onun üzerine İstanbul'dan suçlunun tutuklanmasına emir yollandı[2]. Bozok Beyi de bu kadılığın Salmanlı nahiyesine iş için gittiğinde, halk bu nahiye sipahîlerinden yukarıdakine benzer zulüm yaptıklarını ileri sürerek şikayetçi oldular. Anlattıklarına göre bu soyguncu sipahileri de Budaközü Alaybeyisi Ferhat koruyordu. Kendisinin de öte canibe «İran şahına» meyli olduğu söyleniyordu. Bu yüzden mahkemenin çağrısına kulak asmamakta idi[3]. Rumeli geçesinde de timarlıların soygun ve eşkıyalıkları sürüp gitmekte idi. Dergah-ı Âli çavuşlarından Filibeli zaim Mehmet Çavuş İstanbul'a yolladığı mektubunda, soygun ve eşkıyalıklarından dolayı idam olunan Derviş adlı kişinin «yoldaşlarından timarlı sipahî Rüstem 15 leventlik bölüğü ile Filibe çevresinde eşkıyalığı sürdürmekte» idi. Verilen emirde sipahîler ile diğer zaimlerin yardımı ile Rüstem'in yakalanması bildirilmişti[4].

Türkiye'de özellikle Anadolu'da 1570'te başlayan Kıbrıs Seferinin ve hele 1571 İnebahtı deniz savaşının yarattığı sorunlar askerlerden en ağır yükü timarlı sipahilere yüklediği yüzünden dirlik erlerinin soygun, baskın ve isyancı hareketleri hem yayıldı, hem de sertleşti. Gerçekleyin olayların gözden geçirilmesi bunu kesinlikle doğruluyor.

Örneğin, Menteşe (Muğla) piyadeleri (eskinin Türk çiftçisinden tertiplenen silâhlı piyade askeri olup, şu sıranın geri hizmetlerini gören sınıfı) Beyi Mehmet, Divan hükümetine yolladığı mektubunda Kuyucak köyünde oturan «eskiden sipahî oğlu sipahî iken» subaşılığa ve

---

1 «Sakız beyleri ve timarlı sipahilerinin» isyancı hareketlerini, bu adamın rum halkından İstanbul'a turunç, sakız ve benzeri şeyleri satmaya gelenlerin isyancı beylerin adamları oldukları kanısı ile tutuklanmış olmalarından anlıyoruz. Bu biçimde hapse konanlar «arzuhal sunup biz cezirenin kadim reayası olup, beylere ve sipahilerine alâkamız yoktur kendi halimizdeyiz» diye sızlanmaları üzerine «İstanbul muhafazasına tayin olunan İskender paşa'ya» bunların serbest bırakılmaları için emir verildi: Mühimme 5, s. 271, 573 (22 Şevval 973 yılgünlü hüküm).

2 Mühimme 7, s. 404. (Karaman beylerbeyisine 28 Ramazan 975 yılgünlü hüküm).

3 Mühimme 7, s. 647 (Erzurum Beylerbeyisine 2 Safer 976 yılgünlü hüküm).

4 Mühimme 7, s. 951.

mültezimliğe (götürü usulü vergi toplayıcılığına) geçmiş bulunan Pîr Alî adında bir zorbanın yaptıklarını ayrıntıları ile anlatmıştır. Belirttiğine göre, Pîr Ali bölüğünü halka meccanen beslettiğinden başka, zorla almakta bulunması yüzünden buna benzer zulmünden nice kimseler yerlerini yurtlarını bırakıp kaçmışlardı. Bu durumda kendisinin küreğe konmasına emir çıkmakla beraber izini kaybetmeyi başarıp, şimdi yeniden ortaya çıkmış bulunuyordu. Halk'a gene aynı zulümleri yapmaya başladığı gibi, piyadeleri çağrılan hizmete gitmemeleri için kandırması sonucu «otuz beş ocaktan» yani piyade hanesinden ancak on nefer piyade hizmete çıkmış bulunuyordu. İstanbul bu kez de adı geçen isyancının yakalanıp küreğe konulmasını emir verdi[1].

Niğde sancağı sipahilerinden Mustafa'nın başına topladığı bir levent bölüğü ile tam bir celâlî eşkıyası gibi etrafı kasıp kavurduğu bildiriliyordu. Önce bir Hıristiyanın sonra Ali adlı naibin evini basmakla işe girişen isyancı sipahî Bozok, Ürgüp ve Kırşehir çevrelerinde dolaşmaya çıkıp, gözüne kestirdiği at ve katırları almak için sahiplerine suç yüklemeye başlamış, teftişi için mürasele (mahkeme çağrısı) ile bir subaşı yollandığında 40-50 kişilik bölüğü ile karşı durunca subaşı geri dönmek zorunda kalmıştı. Ürgüp ve Kırşehir kadılarının bu son durumunu da bildirmeleri üzerine bu kez «demi heder» biçiminde yeni bir hüküm yollanarak üzerine bey bu kez çavuş yollamış bu da asîyi boyun eğdirmeye yetmemişti. Çavuşla yaptığı vuruşmada köylülerin de kendisine arka çıkmaları sonunda onu yaralamıştı. Bnun üzerine daha sekiz ferman çıkmış, sıkı emirlerden sonra Karaman, Bozok ve Kırşehir beyleri kuvvetler yollamışlarsa da sipahî Mustafa hepsini yenmişti. Yollanan son raporda artık adı geçen sipahinin tam isyan üzere olduğu bildirilince, Niğde Beyine kendisinin bütün sancak güçleriyle zorbayı ele geçirmesine kesin emir verildi. Kanunî'nin son yıllarından beri ele geçmeyen Adala'dan Sinanoğlu Ali de şu yıllarda 20 kadar levent ile Alaşehir ve Kula Çevrelerinde halkı dehşet içinde soyuyorlardı[2].

1572'de Kayseri sancakbeyinin bu şehirde çıktığını haber verdiği bir olay ise daha ilgi çekici görülmüştür. Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Kayseri'de oturan Ahmet Çavuş yanına bir sürü şehir oğlanını (yani şehir delikanlılarını) toplayıp hamama saldırmış, burada bulunan «bir kadı, bir kassamı (ölenin mirasını vereselere bölüştüren bir kadı ya da naib) ve bir zaimi yüzükoyun yatırıp kırbaç ile dövmüş ve bir

1 Mühimme 7, s. 635 (Filibeli zaim Mehmed Çavuş'a 26 Muharrem yılgünlü hüküm).
2 Mühimme 16, s. 283 (Menteşe Beyine 6 Zilkade 979 yılgünlü hüküm).

sipahî de başka birini kırbaçlamış» saldırganlar yargılanmaya çağrıldıklarında gelmediklerinden başka «Kadıya bak, mahkemeye bak!..» diye de hakaret sözleri sarf etmişlerdi. Kovuşturma görevi Niğde Beyi'ne verilmişti. Suçlulardan çavuş ve sipahiye «iki yüz değnek» vurulduktan sonra Kıbrıs'a sürülecekler, onlara uyan şehir oğlanları da küreğe konmak üzere İstanbul'a yollanacaklardı[1]. Hasan Çavuş adında birisi de Ahmet Çavuş'un ettiklerini Antalya'nın Kaş kadılığında besbeteri ile yapmış olarak kovuşturmaya uğramakta idi. Bu da Kaş'ta oturuyordu. O çevre kadılarının İstanbul'a yolladıkları şikâyet mektuplarında ileri sürüldüğüne göre, Anadolu Beylerbeyisinin mübaşir olarak (verilen emri uygulama görevi verilerek) yollandığında Peygambere sövdüğü, köyler bastığı, hiçbir emir ve karar olmaksızın bir kişiyi idam ve cesedini teşhir ettiği, bir kimseye cebren livata ettiği (erkeğin ırzına geçtiği), Şehazede Murad'ın (III. Murad) müteferrikalarından Korkud'un odasını basarak kendisini ateşe yakacak iken halkın yetişip zor kurtardıkları, üzerinde 35 bin akçe hazine parası, 25 bin akçe halktan gasp, 40 mud buğday, 5 mud arpa, 5 adet at ve katır, 3 arap (köle), 6 öküz, 35 keçi, tahminen 500 dönüm yer bulunduğu, bir kişiyi dövdüğü, daha pek çok gasplarını da gizlice geri verdiği tesbit olunduğundan suçlu çavuş idam'a hüküm giydi[2].

Karahisar (Afyon) kadısından İstanbul'a gelen bir arzda bu kazadan Musa ve İsa adında iki kardeş sipahinin tertipledikleri levent bölüğü ile o çevrede yaptıkları hakkında bilgi verilmiştir. Nasuh adlı başka bir sipahî kendilerini mahkemeye getirterek başlayan yargı sonunda, Nasuh'u öldürmeye kalktıkları, iki oğlanı çekerek yanlarına aldıkları, bir kişinin nikâhlı iki karısını zorla çadırlarına götürüp iki gece geçirdikleri üzerlerine sabit oldu. Ceza olarak Kıbrıs'a sürülmelerine hüküm verildi ise de bu ceza uygulanamadı. Suçlular başlarındaki bölüğe dayanarak tam «isyan ve tuğyan»a geçtiler[3]. Beyşehri Beyinin şikâyetinden de bu kadılığın Odancık köyünden Karg Himmet ve kardeşi Mehmet'in bu çevrede yarattıkları korku ve işkence yüzünden köyden birçok kimselerin kaçtıklarını öğreniyoruz. Maraş'ta da haraç toplama yetkisini ele geçiren İmirze Çavuş'un yüz kişilik atlı bölükle köylere musallat olduğu; Kastamonu Alaybeyisi olup Sinop'ta kalan Ahmed'in tam isyana geçip halk ile zıd düşmesi yüzünden başlamak üzere bulunan çatışmada vilayetin harap olma tehlike-

1 Mühimme 19, s. 205 (Niğde Beyine ve Ürgüp kadısına 13 Rebiyülevvel 980 yılgünlü hüküm).
2 Mühimme 19, s. 129.
3 Mühimme 14, s. 199, (Anadolu Beylerbeyisine 14 Muharrem 982 yılgünlü hüküm).

si belirdiği; Uşak kadılığından Mehmet Çavuş'un b ö. lüğü ile hareket haline geçerek nice kişileri öldürdüğü, korkudan kadınlar. ın ' oğlan düşürdükleri, kısacası Türkiye'nin her tarafında timar erleri ıi ı, hele bunlardan çavuşluğa yükselmiş bulunanlarının soygun, cinayet, gı ısp, ırza geçme ve benzeri olaylar çıkarmakta çekinmemek suretiyle tam bi. r isyan tutumuna girdikleri, hükümetin sancak ve kazalardaki yetkili kiş ile. ri ve hattâ halk tarafından İstanbul'a şikâyetler yağdırılarak duyurulmakta idi [1].

Türkiye'nin her yanından gelen raporlar ve şikâyetl. er öteki sancak, kaza ve köylerin de gene timar kesiminden olan kişi ler. in yukarıda anlatılan olayların tıpkısını sürdürdüklerini anlatmakta idi. G. erçekleyin, Diyarbakır ve Samsat'tan gelen haberlere göre Besni mülte zim. i (götürü vergi toplayıcısı) olan Kalender, reayayı yani halkı «fesada ve rip» ' (kendisine uydurup) iki yüzden fazla atlı toplayarak kendisi başbuğ olm uş, altı aydan beri her gün bir köyde toplantı yapmaya başlamış idi. Halk 'a ve mal-ı mirîye çok zarar verdiği belirtilerek hakkından gelinmesi isten. iyordu. Verilen emirde mültezim olduğundan yakalanarak h azine nin alacağının ve halkın gaspedilen haklarının kendisinden alınması bildir il-mişti. Sivas'ın Sorgun kadılığında alaybeyi olan Divane Memi'nin de tar. n bir eşkıya olduğu, Dulkadir'den de dört soyguncuyu getirtip yanına aldığı, kulu olan bir Arap'ı yol kesmede kullandığı şikâyet konusu olmuş bulunduğundan Bozok beyi adı geçen eşkıyayı yakalamaya memur olunduğu belirtilmesine karşılık Budaközü alaybeyisi Mehmet de İstanbul'a adam yollayıp bunların bir iftira olduğunu bunu yapanların amacı zeametine göz diktikleri bulunduğunu ileri sürerek gerekiyorsa beylerbeyinin gerçeği anlamak üzere teftişe gelebileceğini söylemekten çekinmedi[2].

II. Selim'in öldüğü sıraların yani III. Murad'ın tahta çıktığı 1575 y ılı Türkiyesi'nin tam bir «karuş-muruş» yaşamına hızla sürükleyen yıkıcı k. itlelerin azılı zorba şeflerince oluşturulan timarlılar kesimindeki isyancıla ı-nın da işkence, soygun, cana kıyma bakımlarından yukarılarda ettiklerin i ayrıntıları ile anlattığımız öğrenci ya da öteki fesatçılardan hiç de daha ı merhametli olmadıklarını gösteren birkaç olayı da buraya ekleyeceğiz.

Bozok sancağı timarlı sipahilerinden Musa, soyguna giriştiğinden mahkemeye çağrıldığında «naibi kılıç ile çalup» sancakbeyince kovuşturmaya geçildiğinde öteki sancaklara geçerek kurtuldu. Ancak,

1 Mühimme 27, s. 116.
2 Mühimme 28, s. 27, 115, 174, 276.

fırsatında gene geri dönüp yapmadığını bırakmayacaktı. Alaşehir zeamet sahiplerinden Ahmet'in de leventlerden düzenlediği bölüğü ile çevre köylerini dolaşarak, at, katır, kıymetli başka mal, para toplamakta bulunduğu, bir kişinin güzel karısını içeri çekip ırzına geçtiği hattâ gözüne kestirdiği genç bir delikanlıya da tecavüz ettiği, daha buna benzer suçlarından dolayı, Kızılhisar köyünden 7-8 kişi tarafından İstanbul'a şikâyet olunduğu, Alaşehir beyine Denizli ve Karaağaç kadılarına bir hüküm yazısı ile bildirilmiş, bu sırada bu cürümleri işlediği ileri sürülen zaim Ahmet de kendisi Divana gelip o da karşı şikâyetleri ortaya koyması üzerine yanına adam alarak koşularak karşılıklı şikâyetçilerin «mürafaa olunmaları için» Alaşehir'e geri yollanmıştı. Canik livasından yani sancağından bir sipahî hakkında da benzeri de şikayet olmuş, iddiaya göre sözü geçen sipahinin halka zülm ettiği ileri sürülünce mahkemeye çekilip yargılanması sırasında kadıya tecavüz ettiği gibi suçları da sabit olmuş, bunun üzerine sözü geçen İstanbul'a gelerek iftiraya uğradığını ileri sürerek yeniden teftiş olmasını istemişti ki o da yerinde mürafaa için Bozok'a yollandı ve bu göreve de Akdağ ve Sorgun kadıları ile Rum (Sivas) beylerbeyi memur oldular[1].

Canik'te soygun ya da başka yolsuzluklarından ötürü halk ile kavgalı durumuna girmiş kişi yalnız bu yukarıdaki sipahî değildi. Bu sancağın beyi Divana yolladığı mektubunda Ramazan adında pek azılı ve tam anlamıyla zorba bir timarlı sipahiyi tanıtmıştır. Anlatıldığına göre halktan parası olanların akçelerini, altunlarını zorla aldığı, karşı gelenlere dayak attığı, yarattığı korku yüzünden nice fukarının yurt ve yuvalarını terk edip kaçtıkları «yetmiş akçeli» (gündeliği ya da ulûfesi 70 akçe olan) bir kadıyı evinde basarak seccadesi üzerinde otururken yakasına yapışıp nice hakaret sözleri ettiği, sözü geçen eşkıya yakalanıp çıkarıldığı mahkemedeki yargısı sırasında ispatlanmış bulunuyordu. Kendisinin teftişi ile gerekli cezanın verilmesi için sancakbeyi emir istemekte idi. Yollanan karşılıkta, teftişi ile fukaranın hakkı alındıktan sonra İstanbul'a yollanması istendi. Gene Canik'ten halkı soyup duran başka bir timarlı, adı geçen sancakta 20 bin akçelik zeameti bulunan Yunus adlı biri idi. Bunun da yaptıkları yukarıda anlatılan Ramazan'ınkinin aynı olup, mahkemede davacıların yaptıklarını ileri sürdükleri soygun ve işkenceleri üzerine sabit olduğunda bunun da genel teftişine emir yollanmış bulunmakta idi. Niğde zaimlerinden Emir kethüda çok zalim olup bir sipahiye olmadık işler yapmış evini basarak,

1 Mühimme 28, s. 362; Mühimme 29, s. 51.

ırzına tecavüz ettiğinden başka, halka da aynı işkenceleri yapmakta, mallarını ellerinden almakta fakat kimse karşı durmaya cesaret edememekte idi. Onun için Karaman Beylerbeyisi ile Niğde ve Anadolu (?) kadılarına yollanan bir hüküm ile adı geçen şakinin teftiş olunması emredildi. Bolu sancağı halkını da dergâh-ı âli çavuşlarından Bolu'nun eski nazırı Rumbeyoğlu Hüseyin Çavuş'un soymakta bulunduğu, kimsenin karşı gelemediği hakkında ahalice yollanan şikâyet dilekçeleri üzerine kadılara verilen emirde şakinin mahkemeye getirilip yargılanması istendi[1].

Menteşe (Muğla) sancakbeyinin yolladığı şikâyet mektubunda verdiği bilgi kendi sancağı ile Hamit, Teke ve çevrelerinde durumun daha başka olduğunu anlatmıştır. Gerçekleyin, Menteşe Alaybeyisi «Kulaksızoğlu Mehmet» yıllardan beri kolay güç yetmeyen bir derebeyi gibiydi. Üç sancağın isyana geçen, asıp kesici davranışlarından dolayı hükümetle kavgaya tutuşan timarlı sipahileri daraldıkça Kulaksızoğlu Mehmet'e sığınıp kurtuluyorlardı. Teke alaybeyisi Mustafa da bu ünlü zorbanın yardımcısı ve savunucusu idi. Kulaksızoğlu'nun başbuğluğu sayesinde gerektiğinde beş-sekizi birlikte hareket ettikleri de görülen timarlı sipahilere kolay güç yetmiyordu. Örneğin, Narcı köyünden Seydi Ali oğlu Divane Mehmet ile Hızırşah, Abdülkadir ve Köz (?) adlarındaki kardeşler, pirî diye başka bir eşkıya sipahiden kurulu asıp-kesici grubun hasımlarından birisi İstanbul'a kadar giderek haklarında kovuşturma emri almış, bu güç işe de Hamid kazası subaşısı Gazanfer gönderilmişti. Çıkan çatışmada hükümet güçleri hep yaralanarak kaçmak zorunda kaldılar. Bu biçimde «cem olup» Gazanfer subaşı ve adamlarını bozguna uğratan «müfsit Mehmet ve arkadaşları sipahîler de hükümetin yollayacağı yeni kuvvetlerden korkarak açıp Kulaksızoğlu Mehmet'e sığındılar ki, o da gene bir bölük sipahî arkadaşı ile Teke çevrelerine kadar olan yerlerde mallarına göz dikerek hasım saydığı, kendisine zıd kişilerle kavgalaşıp durmakta idi[2]. Gerek Menteşe (Muğla) ve gerekse Teke ve Hamit sancaklarında hükümet düzenliğine karşı gelen, artık çiftlik ve öteki servet ve saman yığarak bir tür derebeyleşme çabasına düşen, böylece de kimi zaman birbirlerine düşen, kimi zaman hükümet hizmetlilerinin öteki kesimlerinde nüfuz ve servetleriyle

1 Mühimme 29, s. 7, 129 (Hüküm yılgünleri, 984'ün 8 ve 15 Ramazan günleri, son olayın hüküm yılgünü 4 Zilkade 984).

2 Mühimme 30, s. 49, 159, 338 (Canik Beyine 24 Rebiyülevvel 985 ve Karaman beylerbeyine 19 Safer 985 ve Bolu kadılarına 11 Rebiyülahir 985 yılgünlü teftiş ve yargı emirleri).

sivrilmiş olanları ezmeyi ve soyup soğana çevirmeyi amaç edinen sipahîler yalnız Kulaksızoğlu ve beş on arkadaşı değildi ve daha böyleleri çok vardı[1].

Zaten halkın içinde özellikle köyde yaşayıp da çiftlik, bağ-bahçe, sürülerle koyun ve öteki hayvanlar (at, katır, deve ve benzeri) biriktirip varlıklı bir köy ağası niteliği kazanmaktan kendisini alıkoyan dirlik sahibi ya da başka hükümet görevlisi düşünmek mümkün değildi. Gerçekte kavga bunlar arasında olup geçiyordu. Çünkü köylülerin kendilerini kaçırmak çok kolay olduğu için, köy çiftlik ağası olarak giren, ya da kasabalarda bağ-bahçe ve öteki servet ilklerini ele geçiren bu sözünü ettiğimiz zorbalaşmış timar sahipleri ile öteki resmî hizmetliler aralarında servet ve nüfuz kavgası yapıyorlardı demektir.

Kulaksızoğlu tıpkısı başka bir zorba olarak Konya şehrinde önüne geleni asıp kesen soyunda birisini de eldeki bilgilere göre tanıtmak gerekmiştir. III. Murad'ın saltanat yılı olan 1577'de gücünü koruyan, kimsenin kolunu bükmeye cesaret edemediği bu mütegallibe «Dergâh-ı âli çavuşlarından nefs-i Konya'da sakin olan Boyacıoğlu Yakup Çavuş idi. Nefs-i Konya'da olan müftü, müderris, şeyhler ve vilâyet ayanı İstanbul'a mahzarlar (toplu şikâyet yazıları) göndererek, adı geçen çavuşun çok zâlim olduğunu, ulema ve sulehâya (ibadetinde, namaz ve niyazında olan saygıdeğer kişilere) ve fukaraya zulmettiğini» belirttikten sonra gasp yolu ile servet yığma hırsı içinde yaptıklarını da şöyle sıralıyordu: Hisar gediğine, yani kale eri görevi dolayısıyla kendisine timar verilmiş bir adamına ait köye harman zamanı varan Boyacıoğlu, kendi adamı adına köyün yalnız salariyesini (at yemi bedeli olarak mahsulün 1/40'ını) alması gerekirken Celâleddin (Mevlâna Celaleddin ?) vakfının hakkı olan öşürü de almak istiyordu. Bu vakıftan beslenen Celâleddin medresesinin vakıf mahsulünü toplamakla görevli müderrisine sövüp saydıktan başka, aynı vakfın şehir çevresinde halka icarla verdiği yerleri zorla alıp kendisi ekmekte ve icar diye de vakfa hiçbir şey ödememekteydi. Vakfın öteki topraklarını da böylece eline geçirmiş bulunuyordu. Şehzadelere (Konya'da valilik yapan Osmanlı şehzadelerine) mahsus bulunan «Cem bahçesi» adlı bahçenin duvarlarını yıkıp, taşlarını ve kestirdiği bütün ağaçlarını evine götürmüş, tarla yaptığı toprağını da kendi hesabına ekmişti. Sipahilerin ve başkalarının tarlalarını ve mallarını da zorla aldığı halde kimse ses çıkarmaya cesaret edemiyordu. Hayvanlarını halkın ekinleri arasına sokup ürünlerini de hasara uğratmakta

1 Mühimme 30, s. 7, 36 (Hamit Sancağı Beyine ve Kemer kadısına 20 Muharrem 985 yılgünlü ve Teke beyine, Antalya ve Elmalı kadılarına aynı tarihli hükümler).

idi. Çarşıdan alış-veriş edip bedelini de ödemiyordu. Bir hisar erini katletmiş, korkudan cinayet davası açılmamıştı. İşte hep mal mülk, yığınla servete dayalı bir nüfuz kuran ve bir de üzerinde dergâh-ı âli çavuşluğu bulunan bu adamın «umumen teftişi» (yani bütün suçlarının incelenip cezalandırılması için) padişahtan bir hüküm (emir) istenmekte idi. Bu istek kabul olunarak Karaman Beylerbeyi aynı vilâyetten birkaç kadı böyle bir genel teftişle görevlendirilmişlerdi[1].

Yukarıda birçok örneklerini verdiğimiz timar sahiplerine (sipahî, çavuş, alaybeyi) ait olaylar bize şunu anlatıyor ki, timar dirliği verilme yolu ile hizmetlerine karşılık ödeme yapılanlara, yâni ordunun timarlı sipahî kesimi türlü kanun dışı davranışları ile Osmanlı düzenliğine karşı olduklarını belirtirken, onlar da çiftbozan (levent) durumuna geçmiş köy kaçkını gençlerden kurdukları bölüklerden faydalanıyorlardı. Ancak bu «şaki sipahiler» aynı sıralarda gelişen celâlî bölüklerinin bir ön tipi değildi. Çünkü göreceğimiz üzere celâlî bölüklerinin başbuğlarının emlâk, arazi ve öteki varlıkları toplama, çiftlikler kurma eğilimleri bulunmadığı, ya da bu olanağa sahip bulunmadıkları için memlekette belli bir köy, kasaba veya şehre bağlı değillerdi. Böylece celâlî bölükleri durmadan yer değiştirmelerine karşılık, dirlik sahibi zorbalar birer mütegallibe niteliğiyle bir yerin yerlisi durumunda bulunuyorlardı. Celâlî bölüklerine ait olayları da yerinde ayrıntıları ile verdiğimizde bu iki isyancı grubun Türkiye'nin dirlik ve düzenlik kavgasındaki yerleri ve etkileri yeteri derecede belirmiş olacaktır.

3 — Soyguncuların Ehl-i Örf (Yürütme Hizmetlileri) Kesimi

Ehl-i örf deyiminden beylerbeyleri, sancakbeyleri, şehirlerdeki subaşılar ile bunlara bağlı bütün polis güçleri (şehirlerde asesbaşılar ve asesler), köy, kasaba gibi yerlerde valilerin, subaşıların kişisel adamları demek olan köy, kaza ve il subaşıları, kethüdaları, kaymakamları (vekil olarak yerlerine bıraktıkları kişiler), hükümetin merkezden atadığı mübaşirler (bir iş halletmeye memur kişiler), yasakçılar anlaşılır. Ancak vilâyetlerde yani İstanbul dışı Türkiyesi'nde sayılı büyük şehirleri hesaba katmazsak, yazışmada, araştırma konusu yaptığımız olaylarda karşımıza çıkan, sık sık adları geçen ehl-i örf takımı genel olarak sancakbeylerinin ve kimi kez onların da üstünde beylerbeylerinin asayişi korumakla, onların adına merkezin emirlerini yürütmekle görevli kapu ağalarından oluşmuştur diyebiliriz. Öte yandan bu bölümde yani 1 512 ile 1575 arasında incelediğimiz

1 H. T. Dağlıoğlu, Ün Dergisi, c. 5, sayı 59, X. Hicrî asırda Hamiteli, Ves. 3 ve 4.

soygun ve isyan, ayaklanma olayları henüz büyük çoğunluğu ile kırsal bölgelerde geçtiğine göre de, «ehl-i örf» olarak beylerin adamları anlaşılacaktır.

Bunu şu nedenle belirtmemiz gereklidir ki, beylerin kapu ağaları durumunda bulunan bu insanların başlarına topladıkları leventler, kendilerinin değil, kapu ağası bulundukları beyin (sancakbeyi ya da beylerbeyinin) kapu halkı niteliğinde idiler. Sonuç olarak ehl-i örfün, beylerin kişisel ağaları olan kesimi böylece efendilerine bağımlı olduklarından kavgaya karıştıklarında arazi, emlâk ve servet biriktirme olanakları yoktu. İşte celâlî bölüklerini bu biçimde olan yani bir yere emlâk ve arazi ile bağlanıp da köy ağalığı ya da servetin sağladığı nüfuz ile zorbalaşma olanağından yoksun kimseler geliştirmişlerdi ki yukarıda genişçe anlattığımız sipahî çavuş, zaim gibilerinin emlâk ve arazi, çiftlik kurma yolundaki soygun çabaları ile kendi bölgelerinde kurdukları mütegallibe çiftlik ağalığı ya da kasabalarda elde ettikleri emlâk ve akarları ile ortaya çıkardıkları zengin sınıfını soyma, öldürme çabaları ile celâliler bunlara pek zıt düşüyorlardı.

Şu izahlar belirtiyor ki, beylerin kapu ağaları durumunda, onlar adına ehl-i örf'lük görevi yapan bu insanlar, önceleri isyancı bölüklerinin peşine düşerek, hükümet görevi yapmak üzere işe girmişler, başarı için beyler adına topladıkları levent bölüklerinin kadrolarını şişirmişler, bunlara bey kendi kesesinden ulûfe vermeyeceği için devriye bölükleri de denen resmî adları ile beylerin sekbanları durumunda bulunan bu kalabalık ve bekâr insanları beslemek, bölüklerin varlığını da sürdürmek için ehl-i örf de gittikleri yerde salma ya da başka adlar altında halkı soyduklarından başka zengin çiftlik ve öteki varlık sahiplerinin mallarına göz dikmeye başlamışlardır. Bu gibi bölükleri yöneten kapu ağalarını, efendileri olan beylerin açıktan ya da gizlice korudukları, hattâ görevli devriye gezmek, eşkıya kovuşturmak gibi bahanelerle kendileri yolluyorlardı ise de kısa zamanda bu kapu ağaları efendilerini de dinlemeyip, isyan ediyorlar, yani celâlî oluyorlardı. Şimdi de bunların eylemlerini gösteren olayların hikâyesi bu anlattıklarımızın ispatlanması olacaktır.

Demek oluyor ki, kırsal bölgelerin güvenliğin sağlamak, suçluları kovuşturmak, köylere ait hüküm ve fermanların uygulanmayı gerektiren emirlerini yerine getirmek görevinde bulunan, yukarıda tanımlamasını yaptığımız ehl-i örf kesiminin halk ile çatışması, bu gibi görevlere her birinin kalabalık levent ya da sekbanlarla gitmeleri yüzünden, ahâliye bu kalabalığı besletmek, hattâ onların gündelik ücretlerini halka ödetmek

görüntüsü altında, uydurma adlarla gelenekleştirdikleri birtakım salmalar toplamak, «yem ve yemek» gibi aldıkları şeyler için hiçbir akçe ödememek gibi davranışlarına karşı yükselmeye başlayan yakınmalar biçiminde başlamış idi. Ehl-i örf'ün bu derece halkın sırtından geçinmeleri o kadar korkusuzca olup geçiyordu ki, Divan hükümeti bu konudaki şikâyetlerin genelliğinden çok etkilenmekte gecikmedi. Daha Kanunî Süleyman saltanatının en güçlü yıllarında, vilâyet valilerini reayaya zulmetmekle suçlamaya, bunun için çok ağır dil de kullanmaya başladı[1]. Fakat, sancakbeyleri ve beylerbeyleri kapılarına yığılmış bulunan levent-çiftbozan kökenli bölüklerini dağıtamazlardı. Çünkü, yukarıda anlattığımız pek çok soygun ve eşkıya gruplarına karşı vilâyetlerinde başka türlü görev yapamazlar, hattâ gelirlerini de toplayamazlardı. Ayrıca kendileri isteseler bile kapu ağalarına, yani valilerin kendileri hesabına güvenliği sağlayan ehl-i örf'e söz dinletemezlerdi. İşte ünlü Celâlî bölüklerinin ve kitlelerinin, kimi zaman beylerinin göz yumması, kimi zaman onları da dinlemeyen bu tür ehl-i örf şeflerince geliştirilmiş olacağını göreceğiz.

Ehl-i örf'ün gittikçe halkı daha açıktan soyma ve köyleri, özellikle varlıklı çiftlik ve sürülerle koyun ve benzeri hayvan sürüleri, ya da emlâk ve arazi sahibi zenginleri sanki haraca kesme, varlıklarını talan etme eylemleri doğal olarak öteki soygun ve isyan gruplarınınki gibi, 1555'ten ve hele 1559'dan sonra iyice hız kazanmış ve daha çok gelişmiş, bağlı bulundukları vilâyet valileri bile isteseler önü alınmaz bir zorunluk biçimine dönüşmüşlerdir.

Sancakbeyleri ile halk arasındaki anlaşmazlıklar ve vilâyet idaresini şikâyetler önce vergilerin kanunsuz alınması ve İstanbul'un «biad'at» saydığı yâni kanun ve şer'e aykırı bulup yasakladığı birtakım salmaları gene toplamayı sürdürmeleri, köylü halka angaryalar yüklemeleri konusunda toplanmıştı. En ziyade 1559 sıralarında Doğu Anadolu sancaklarında ehl-i örfün giriştikleri soygun ve yolsuzluklar hakkında İstanbul'a raporlar geliyordu. Örneğin, Siverek sancağı beyinin subaşıları ve adamları Hıristiyanların bayramında birçok kimselerle toplanıp içki içmişler, ondan sonra ahaliye musallat olmuşlardı. Kadı'nın işe el koymak istemesi üzerine, sözleri geçen bey adamlarının mahkemeyi bastıkları, Siverek Beyinin ise kendilerini koruduğu, bundan yararlanan saldırganların kaçtıkları bildiriliyordu. Bu durumda suçlananların «teftişine» Diyarbakır kadısı görevlendirildi[2]. Siverek kadısı da bu sancak beyinin kanunsuz davranışın-

1 Mühimme 30, s. 249 (Karaman Beylerbeyine ve Niğde, Akşehir, Turgut ve Bayburt kadılarına 7 Rebiyülevvel 985 yılgünlü hüküm).

2 Şu genel fermana bakınız: Bayezid Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Kitapları, Nr. 1970, Vr. 30 (Evail-i Muharrem 947-8.5.1540).

dan şöyle yakınıyordu: «Kürtler» arasında cinayet almış yürümüş olup, kazada yılda 40-50 adam öldürülür olmuştu. «Filân benim karıma laf attı» diye diye olur olmaz nedenlerle kan dökülüp durmakta idi. Hasımlar birbirinin harmanlarını ve evlerini ateşe veriyorlardı. Sancakbeyi olanlar ve adamları suçluları yakalayıp mahkemeye getirecek yerde, paralarını alıp serbest bırakmakta idiler. Ayrıca, timarlı sipahiler, zaimler ve hele valilerin adamları reayaya (halka) türlü zulümlerde bulunuyorlar, onları kanun ve defter dışı salgın ve angaryalarla eziyorlar, şikâyet olunduklarında ise mahkemeye yanaşmıyorlardı. Bu durumda beylere bu gibilerinin mahkemeye sevkleri için boş yere emir verilip durulmakta idi[1]. Çorum sancağı beyine 9 haziran 1560 yılgünü ile yollanan bir padişah hüküm yazısında Ümeç (?) kadısının Canik beyini şikâyet için yolladığı mektubu özetlenmiştir. Burada belirtildiğine göre sözü edilen bey halktan bir bedel ödemeksizin «tavuk, ve yem ve odun» salması toplamakta, mahkemelerin suçlarına göre cezalandırdığı kişileri tekrar «tazir edüp kanundan ziyâde cerime» aldığından başka, kadın ve kızlara zorla nikâh kıydırmakta, padişahın kaldırdığı ve yasakladığı «bir'atları» gene uygulamakta idi. Bundan «reaya taifesi gayetle mustarip» oluyordu. Bu durumda verilen emir, ilginçtir: Çorum beyi şikâyetleri teftiş edecek, eğer mektup yollamış bulunan kadının kendi kazasında Canik Beyine yüklenen suçlar ispatlanırsa, sancağın öteki kazalarından gelecek davacıların davâsına bakılacak, yok eğer bu kazadan davalı Beye «nesne sabit olmazsa» diğer kazalardan gelen davalara da bakılamayacaktı[2].

Doğu vilâyetlerinden birçok sancakbeyleri hakkında gelen şikâyetler de az değildi ve suçlamaların türü de yukarıda anlattıklarımızın tıpkısı gibiydi. Örneğin, İspir timarlı sipahileri ve halk, kadıya gelerek, İspir sancakbeyinin kanun dışı, işlemlerini ve soygunlarını sayarak İstanbul'a bildirmesini istemişlerdi. Belirttiklerine göre, Sinan adındaki bey, «vilâyetten nihayetsiz yağ, bal, koyun, tavuk, odun salup, Trabzon'dan 150 at iletüp bir akçe vermeyüp, hamrin (şarabın) batmanı dört akçe iken, haslarında hasıl olan hamrin batmanını» halkın üzerine onar akçeye bırakmıştı. «Kale muhafızları oğullarından birisi kale dışında maktul bulunduğunda kale kapısını tutup nice Müslümanları haps ve örf-işkence edip» sonra cinayet sanığının kendi adamları olduğu anlaşılınca öldürülenin şikâyetçilerini kale kapısına kadar kovalamıştı. Bu durumda zorba sancakbeyinin

1 Mühimme 3, s. 1.
2 Mühimme 3, s. 50. (Siverek kadısına 12 Şevval 966 yılgünlü hüküm).

sorgu ve yargısını sağlama işi Erzurum Beylerbeyisi ile Erzurum ve İspir kadılarına ihale olunuyordu. Van beylerbeyisi de bu vilâyet sancakbeylerinden birisini aynı davranışlarla suçlayan bir mektup yolladığı gibi, Divriği sancakbeyinin halkı zorla soyduğu ve durmadan dayanılmaz zulümler ettiğini halkın kendileri şikâyet etmişler, kadı ise beye iftira atıldığını bildirdiğinden işin doğrulanması için 27 Ağustos 1565 yılgünlü bir emir ile Rum (Sivas) beylerbeyi görevlendirilmişti. Kasım bey adını taşıyan sancakbeyinin böylece «mehayifini» yani hakkındaki bütün şikâyetleri ve yolsuzlukların teftişini yapmak üzere harekete geçen beylerbeyi sanığı hâkimin önüne çıkardı. Kendisi halktan gaspettiklerinden bir kısmını geri vermekle beraber, fırsatını bulup, İstanbul'a çağırıyorlar bahanesiyle sancaktan kaçtı. Ancak, subaşılarından İsa, İsmail, Uğurlu ve Karayazıcı[1] hapse atıldılar. Yeniden verilen bir emir ile sancakbeyi başka bir sancağa atanarak olay kapanmış oldu ve Beyin halktan yaptığı soygunlardan büyük kısmı elinde kaldı[2].

Kırşehir kadısı da bu sancağın beyi seferli olmakla yerine bakan kaymakamı (vekili) Pirî ile subaşı Hüseyin'in halk üzerine çıkıp soyguna başladıklarını, halkın acı şikâyetleri üzerine İstanbul'dan cevap olarak «umumî teftişlerine emr-i şerif» geldiğini, usûl gereğince bütün şikâyetçilerin mahkemeye gelmeleri için nida ettirilip yargıya başlandığında soyguncu kaymakam ve subaşının itaat etmemeleri yüzünden «fukaranın hakları alınmadığı» gibi kaymakam Pirî'ye ve Hüseyin subaşıya da hiçbir işlem yapılamadığını haber vermesine karşılık olarak olaya Karaman Beylerbeyi'nin el koyması emri verilmek zorunluğu duyuldu. Çemişkezek halkı da sancaklarının beyi Ali Bey'den aynı biçimde şikâyetler yağdırdılar. Oraya da Diyarbakır Beylerbeyi «umumî teftiş» emri ile görevlendirildi[3]. Hele Kütahya ve Karahisar (Afyon) sancaklarından gelen haberler doğru ise halk için yaşama ve yerlerinde barınabilme olanakları kalmamış gibiydi. Belirtildiğine göre, «Sancakbeyi subaşıları ve zaimler ve kadılar ve naipler ve sipahî ve bilcümle ehl-i örf taifesi reayaya ve zulm ve teaddî etmekte olup», halkın gelip İstanbul'a şikâyete dahî kudretleri olmadığı bâisten haklarında merhamet duyuduğu ifade olunan fermanda Bursa sacakbeyi Abdurrahman'ın adları geçen sancakların «mezâlim ve mehayifi teftişine memur olunduğu» kaydolunuyordu. Sözü geçen

1 Mühimme 3, s. 388 (Çorum Beyine 15 Ramazan 967 yılgünlü hüküm).
2 Divrik sancakbeyinin subaşılarından olarak burada adı geçen Karayazıcı, belki 34 yıl sonra aynı yerde isyana başlayan ünlü Celâlî Karayazıcı olabilir.
3 Erzurum ve İspir kadılarına 7 Şevval 972 yılgünlü hüküm.

müfettiş Bey, bütün bu şikâyet olunan vilâyet görevlilerinin on beş yıllık cürümlerini teftiş edüp «hukuk-u fukarayı aldıktan sonra» cezalarını da verecekti. Yanına yargı hâkimi olarak Kütahya kadısı koşuluyordu[1]. Maraş, Kars (Dulkadir Kars'ı), Gaziantep, Andırın, Güvercinlik ve Hasanmansur kadılıkları halkı da İstanbul'a adamlar yollayarak, o bölgeden «Basra mühimmi için» kestirilmesi ferman olunan gemi yapımı ağaçlarını kesecek işçileri «sürmeye varan yolacılar» ve öteki görevliler hane başına üçer dörder akçelerini aldıkları gibi, kesilen ağaçları teslim alana mimar da ağaç başına «mimar akçesi» adı ile 15'er ve 20'şer parelerini almakta idiler. Sözü geçen ağaçları Birecik'e götürmek için «camus ve öküz ve deve ve at çıkarmaya mübaşir atanan Kara Sevindik nam yolacı ve hisar kethüdası olan Ahmet ve bunlardan gayrı bu işe mübaşir edilenler» köy köy dolaşıp bu bahane ile 4'er, 5'er florileri toplamışlardı. Ayrıca eski yolacılar, naipler, beylerbeyi çavuşlarından «mülâzim çavuşları», iş erleri aynı fırsattan yararlanarak halk'a zulüm ve teaddi etmişlerdi. İşte tâ Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a gelip halk adına yakınanların anlattıkları bunlardı. 5 Nisan 1571 yılgünü ile verilen emirde bu gibilerinin yakalanıp halk ile «mürafaalarından sonra üzerlerine sabit olan fukara haklarının alınması ile adları ve görevleri»nin de İstanbul'a yazılması emrolunmuştu[2].

Azir sancağı ahalisi Divan'a «rik'alar» sunup (hallerini arz edip) sancakbeyleri İskender'in kendilerini ne yollarla soyduğunu anlatıyorlardı. İleri sürdüklerine göre adı geçen vali «yağ ve bal ve tavuk ve koyun, pirinç ve sair kendisine ve atlarına yarayan ne varsa» zorla alıp ahalinin ehl-i iyalini nafakasız bırakmakta idi. Bundan başka adamlarından bazı kimseleri yollayıp halkın atlarının, ineklerinin kuyruklarını kestirip sonra bu suçu ahaliden kimselerin işlediklerini iddia ederek yapanları bulmak bahanesi altında «nice kimseleri hapsedip mücrimleri bulacaksınız deyü» işkencelere girişiyor. Herkes canını kurtarmak için akçe ödüyor, geceleri de gene kendi adamlarına bazı evleri ateşe verdirdikten sonra sabahleyin nice kimseleri zincire vurup, evleri yakanları bulun diye dayak atarak 1000-2000 akçelerini almadan bırakmıyordu. Halkı zorla toplayıp on on beş pare evler yaptırıyor, karşılığında da hiçbir ücret ödemiyordu. Bütün Azir sancağından gelen şikâyet yazılarını Adana, Azir ve Kınık (Kanık?) kadılarına yollayan hükümet, kendilerine şikâyet edilen beyin bütün yap-

1 Mühimme 5, s. 298, 424.
2 Mühimme 7, s. 658 (Bursa sancakbeyi Abdurrahman Bey'e ve Kütahya kadısına 6 Safer 976 yılgünlü hüküm).

yaptıklarını teftiş ve kendisini yargılamaları emrini verdi[1]. Antalya halkı da kendi sancakları beyi hakkında benzer şikâyetlerde bulunduklarından bu valinin teftiş ve yargılanmasına da Antalya kadısı görevlendirildi[2]. Belki Hasan Bey cezalandırılarak bu sancaktan da atılmış olmalı ki, üç yıl sonra Antalya halkı bu kez de Teke ili sancakbeyi olarak bulunan Ali Bey'in soygun, gasp ve benzeri zulümlerinden şikâyete başlamışlardı. İleri sürdüklerine göre Bey, özellikle adlarını da saydıkları varlıklı kişilerin üzerine türlü suçlar atarak ağır para cezaları almakta, karşı gelenleri dayağa çekmekte idi. Birçok kişilerden at ve akçelerini almış, bir kaatili serbest bırakmış, hattâ Derviş adında birinin Alican adlı taze karındaşını çekip yanına alıp, Derviş kardeşini kurtarmaya vardığında dövüp 800 akçesini de almıştı.

Görülüyor ki ahlaksızlığı da ortaya çıkan Ali Bey, verilen emir ile azlolunmuş, teftişi de istenmişti[3].

Bolu sancakbeyi Mehmed'in de bu sancakta yaptığı yağma ve ahlâk dışı davranışları olduğu 1575'te sık sık şikâyet konusu edilip durulmuştur. Belirtildiğine göre halk'a çok zulüm eden bu vali köy köy gezerek, reayayı ehl-i iyalleriyle birlikte ava çıkarmakta, bu suretle yazıda ve yabanda adamlarını ve sekbanlarını üzerlerine bırakarak ırzlarına geçmekteydi. Atlarının ve kendilerinin yem ve yiyeceklerini de hiç para ödemeksizin halktan almakla yetinmeyen Mehmet Bey, 30 kadar varlıklı kişinin her birinden yüzer flori almıştı. İçki eğlencelerine de düşkün olan sancakbeyine kazaların kadıları karşı gelmeye kalkınca, o da bu gibilerine birtakım suçlar yükleyerek Divana arzetmişti. Bununla beraber hükümet kadılar hakkında beyin yazdıklarının aslı olmadığı sonucuna vararak teftişleri için önceden verdiği teftiş emrini kaldırır. Bu vilâyetteki hasların iltizam'a verilmesi (vergi hasılasının götürü satılması) yüzünden âmiller (mültezimin adamları) da reayadan kanun dışı vergiler almakta ve kendilerini de onlara besletmekte idiler[4]. Bir yandan emlâk ve arazi, çiftlik, para biriktirmek, o bir yandan kapu ağaları emrinde sayılarını çok artırdıkları sekbanlarını besleme amaçları ile beyi bulundukları sancak halkına ağır ve uydurma salmalar yüklemek, cerimeleri halktan fazlasıyla ve mahkeme kararı olmadan almak, halkı angarya hizmetlerinde çalıştırmak gibi eylemleri yeni şi-

1 Mühimme 12, s. 195 ve 203.
2 Mühimme 16, s. 104. (Adana, Azir ve Kınık kadılarına 9 Zilkade 979 yılgünlü hüküm).
3 Mühimme 21, s. 35 (21 Ramazan 980 yılgünlü hüküm).
4 Mühimme 27, s. 121, (Antalya ve Karahisar-ı Teke kadılarına 1 Ramazan 983 yılgünlü hüküm).

kâyetlere yol açan ve mahkeme kararını gerektiren işleri kendileri yapmak gibi davranışlarıyla kadıları karşılarında bulan valilerin bütün soygunculuk hareketleri de öteki isyan gruplarındaki gibi Kanunî'nin son yıllarında ve hele II. Selim'in dokuz yıllık padişahlığında bütün bütün artmış görünüyor. Bunlardan iki tür oluşum çıkacaktır. Birincisi, servet yığmaları ile zaimler gibi ağa ve eşraf sınıfının doğmasında beylerin de çok katkısı olacaktır. İkincisi, kapularında yığılan sekbanlar başlarındaki kapu ağaları ile birlikte efendileri olan beylerin kapularından koparak celâlî bölüklerinin doğmasında başlıca etken olacaklardır. Onun için sancakbeyleri ile ilgili soygun olaylarının gerisini de anlatmak çok yerinde olacaktır.

Aralarında anlaşmazlık çıktığı anlaşılan Karahisarışarkı kadısı Mehmet ile Erzincan sancakbeyi Yusuf birbirlerini İstanbul'a şikâyete giriştiler. Kadı şunu ileri sürüyordu ki «sancakbeyi mahkemeye başvurmayı gereksinmeden kethüdasını ve subaşısını suçlu aramaya çıkarıp, dâvacı yok iken fukarayı haksız yere hapsedip, mahkemeye getirin, ahvalleri görülsün diye muhzur yollandıkta kulak arkasına atılıyor, suçladıklarının mallarını alıyordu. Hattâ şehir subaşısı olan Musa mahkemeyi basıp naibe hançer çektiği halde sancakbeyi hiçbir işlem yapmamış, aslında kendisi de ehl-i şer'in adüvvü olmağla» evvelki kadı Muslihiddin'i kış ortasında ramazan günü tutuklayıp kaleye hapsettirip kapısına bekçi dikmişti. Bu iddialara karşılık Bey de kadıyı şikâyet ettiğinde Erzincan ve Akçaşehir kadıları iki görevliyi de teftiş ve suçluyu yargılamakla görevlendirildiler[1]. Amasya sancakbeyi Şehsuvar için hemen hemen aynı şikâyetler gelmekte idi, Örneğin şehrin ileri gelenlerinden Hacı İbrahim'i hiçbir suçu olmadan tutukladığı, bunun üzerine ulema ve öteki saygın kişiler ricacı düştükleri halde sekiz bin lirasını almadan bırakmadığı, hiçbir işleminde «şer'i şerife müracaati olmayıp, tamâ-ı hamı olmağla fukara pây-ı mal oldukları» rapor edilmişti. Öte yandan beyin haksız tutukladığı Hacı İbrahim de İstanbul'a yolladığı dilekçesinde daha ayrıntılı bilgi veriyordu. İleri sürdüğüne göre 32 gün tutuklu kalıp 8000 lira cerme karşılık serbest bırakıldıktan sonra, bu kez de adı geçen bey subaşısını musallat ederek 10. 000 akçe de ona aldırtmış, şikâyet etmeyeceğine «talâk» (nikâhı üzerine) yemin ettirdikten sonra salıvermişti. Bu iddialara karşı beyin tarafını tutan «Çakırcılar kethüdası» da bir «sicil sureti» yollayarak miriye ait 28.874 akçenin bezazistanda emanette iken (bu gibi paraların saklanması için burada kasalar vardı) bezazistan açılarak adı geçen hazine parası

1 Mühimme 27, s. 272 (Bolu ve Cağa kadılarına 983 yılgünlü hüküm).

çalınmış olduğundan sancakbeyi esnafı sorguya çekmiş ve hırsızı bulmayınca kayıp parayı bezazistan esnafına ödetmişti. Sözü geçen Hacı İbrahim de bu sorguya çekilenlerden olarak sancakbeyine iftira ediyordu. İşte bu karşılıklı suçlamaları 'teftiş' ve gerçeği saptamak için Divanın kendisine güveni olduğunu belirttiği Amasya kadısını 19 Ocak 1576 yılgünlü bir emir ile görevlendirmişti[1]. Alaiye halkı da kendi sancakbeyleri olan Ahmet Bey'i şikâyet eden ortak dilekçelerinde durumu şöyle anlatmakta idiler: Belirtildiğine göre, emirsiz olarak «reaya'ya yağ ve bal ve bulgur ve tarhana» salındığından başka, sancakbeyi «şer-i şerife itaat etmeyip zulmünden» halkın «ehl-i iyallerine varmağa iktidarları yoktu». Bu suçlamalara karşı, Divana kendi adamını savunmaya yollamayı ihmal etmemiş bulunan Ahmed Bey de, öteki sancaklarda Kıbrıs'a sürgün işini herkes uysallıkla karşıladığı halde bu sancakta kimse gitmek istemiyordu. Alaiye (Alanya) Alaybeyisi Karakoçoğlu Mehmet, kendisi halka zulmettiği için hakkında çıkan «teftiş» emrini, bey yapmaya girişince adı geçen alaybeyi kovuşturmadan kurtulmak için, Kıbrıs'a sürgün işinde kimsenin gitmemesi için halkı tahrike başlamış, onun için sancakbeyini kasten şikâyet ettirmişti. Bu karşılıklı suçlamalar karşısında, hükümet 19 Ocak 1576'da yolladığı bir hükümde, Seydişehir kadısının yanına bir de çavuş vererek «toprak kadıları», yâni olayların geçtiği yerlerin kadıları ile birlikte üç taraftan «teftiş»e girişip, gerçek durumu saptamalarını emretti. Fakat, bu kalabalık teftiş kurulunun Ahmet Beyi yargılamaya güçleri yetmediğinden, direniciyi «teftiş» olunmaya zorlamak için emri yürütücü bir yetkili olmak üzere, çavuş geri alınarak sözü geçen kurula bu kez Karaman Beylerbeyisinin kendisi katılma görevi aldı[2].

Buraya kadar verilen örnek olaylar hemen bütün Türkiye'de sancakbeylerinin halk ve kadılarla iyice kavgaya giriştiklerini, bu yüzden Divan hükümetine karşılıklı suçlamalar yapıldığını görüyoruz. Artık sancakbeylerinin de kanun dışı eylemlere giriştiklerini, bir yandan kendilerinin em-lâk ve servet yığma hırslarını yenemediklerini, böylece Enderunlu (kökeni esir kulluk-gulamlık olan) bu idareci sınıfın en uygun buldukları bir yerde servete ve onun sağladığı nüfuza dayanarak köklü bir tür aristokrat aile kurmaya çalıştıklarını, öte yandan kapularında toplanan çiftbozan kökenli sekbanları ve onlara komuta eden kapu oğlanlarını geçindirmek için bu sayılan soygun, salma, gasp biçiminde davranıştan kendilerini kurtaramadık-

1 Mühimme 27, s. 88.
2 Mühimme 27, s. 179 ve 210.

larını görüyoruz ki, bu ikinci zorlayıcı güçler gittikçe kapısında bulundukları beyi dinlemeyerek, reayaya, özellikle köy kesimine saldırıya geçerek celâlî uçkununu bunlar yaratacaklardır. III. Murad'ın taht'a geçmesi dirlik ve düzenlik kavgasının yeni bir döneme girdiğini işaretlediğinden dolayı sözünü ettiğimiz ünlü celâlî isyanlarının da böylece pek önemli olan bu sancakbeyleri ile kapuları halkının 1575'ten sonraki olaylarını gelecek bölümde daha ayrıntılı olarak vereceğiz.

4 — Ehl-i Şer'in Soygun ve Gaspları

Askerîlerin devlet düzenliği yönünden en önemli kesimini oluşturan ehl-i şer'in (adalet örgütü görevlileri) karışıklıkların yeni bir döneme girmekte bulunduğu 1575'e kadar geçen sürelerde sağlam özgenliklerini oldukça sürdürebildiklerini söylemek tarihî bir gerçeğin ifadesi olur. Ancak, şu da dikkati çekiyor ki, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz ehl-i örfün tam bir soyguncu davranışı göstermeye başlamaları ve hele yürütülmesi kesinlikle mahkeme kararlarına bağlı olan birçok işleri kendi başlarına yapmaları, olayların hızı ile birlikte genişleyen ve sertleşen bir ehl-i örf – ehl-i Şer'i anlaşmazlığı ortaya çıkmakta idi. Devletin bu iki örgütün görevlilerini kimi zaman işi kavgaya kadar vardırdıklarında, doğal olarak sancakbeyleri ya da onların subaşıları, zıt düştükleri kadıyı ya da naibini tutuklamakta, hatâ işkence etmekte, halktan herhangi birisine yaptıkları zorla parasını alma gibi saldırıların her türlüsünü yapmaktan çekinmemekte idiler. Buna karşı kadıların tek silâhı, bu gibilerini hükümete şikâyet etmek oluyordu. Aslında kanun ve kurallar geçerli olduğu takdirde, kadı sancakbeyini yargılamak yetkisinde olduğu için ehl-i şer'in ehl-i örf'e üstün olduğu söz götürmezdi[1]. Fakat, iki taraf arasında gittikçe kesinleşen zıtlığın sebep olduğu olaylar adaletçilerin hep yenilmeleriyle sonuçlanmış, bu da gerek öteki kavgacı zümreler ve gerekse halk gözünde mahkemelerin itibarını, onlara karşı duyulan saygıyı azaltıp durmuştur.

Bununla beraber, askerîlerin diğer kesimleri, gerek görevlerini kötüye kullanarak, gerekse köylü sınıfının tarımdan gevşemesini fırsat bilip, çiftlik, emlâk ve arazi biriktirme biçiminde servet yığma tutkusuna kendilerini kaptırmışlarken ehl-i şer'in bundan uzak kaldığı söylenemez. Nitekim,

1 Mühimme 27, s. 203 (Seydişehir ve Alaiye sancağı kadılarına 17 şevval 983 yılgünlü hüküm).

kadıların da, daha çok naiblerini aracı yaparak, örneği az olsa da, soygun yoluna saptıklarını ispatlayan olaylar olup geçmekte bulunmuştur ki, aşağıda elde belgeleri bulunanları kaydediyoruz:

Aydın sancağı beyi, İstanbul'a kadıları şikâyet için yolladığı mektubunda, naipliklerin «köhne ve mürteşi» kişilere verildiğini, böylelerin de «il üzerine çıkarak» halka zulüm ettiklerini belirtmiş, bunun üzerine kendisine 27 Temmuz 1560'ta verilen cevapta bu soyguncu ve rüşvetçi naiplerin «il üzerine çıkıp gezmelerine müsade olunmaması» yetkisi verilmişti[1]. Aydın'a bağlı Erbaz köyü halkı toplu dilekçelerle, hattâ kimisi de doğrudan doğruya başşehir'e vararak kadıları olan Muhiddin'den şöyle dert yanmışlardı: Adı geçen kasabayı iltizamla idaresini alan Ali Subaşı ve onun dostu olan Selçukoğlu adındaki kişiler «Çenki cariyeler» edinip birbirlerinin evlerinde geceler «yiyip içip» cümbüş yapmakta idiler ve kendilerini bu eğlenceye kaptıran birçok kişiler fakir ve muhtaç duruma düşmüşlerdi. Yukarıda adı geçen kadı, bütün bu eğlence ve safahatların içinde bulunuyordu. Hattâ hizmetkârlarından birisi, Hüseyin adlı kişinin bostan bekleyen oğlunu yakalayıp «boğazına tülbendini takarak» ırzına geçmesi için ahlâksız kadıya götürürken Süleyman Kethüda karşı düşerek çocuğu kurtarmış, buna içerleyen kadı, kendisinin bu kötü arzusuna engel olmuş bulunan Süleyman'ı «filân kimseye 500 akçe borçlusun» diye tutuklayarak parasını almayınca bırakmamıştı. Kadı Muhiddin'in daha pek çok kimseleri türlü suçlamalarla soymakta bulunduğuna ait bir sürü dilekçeler 12 Eylül 1560 tarihli bir hüküm ile birlikte Birgi kadısına yollanarak bu şikâyetlerden biri sabit olursa kadı Muhiddin azlolunup «ummumen teftişinin yapılması» emrolundu[2]. Şeyhli (uşak kadılığı bitişiği) kadılığı halkı da bu kazanın naibi olan İsa adındaki kişinin bir sürü soygunlarını şikâyet için kendileri İstanbul'a mektup yolladılar. Belirttiklerine göre adı geçen naib, kendi tertiplediği sahte «arz»lar ve «hüccet»ler ortaya çıkararak çoklarından bu yol ile akçe aldığı gibi kadılığa kürekçi toplanması emri geldiğinde, kürekçibaşı'na 1200 akçe hesabıyla her haneden 86 akçe almış fakat bir kürekçiyi 700-800 akçeye tutup üstünü kendi cebine atmıştı. Hattâ avarız hanesine katılmadıkları için kendilerinden bu vergi alınamayacak olan ehl-i berat (Peygamber neslinden olduklarına ellerinde beratları bulunanlar) ve «Haymana» (Devlete at, deve ve bunlar gibi

1 Kadı'nın beylerbeyini mahkemede yargılama yetkisi yoktu. Onun ancak sarayına gider orada mürafaasını yaparak Divan'a yazardı.

2 Mühimme 3, s. 460 (Aydın beyine, 4 zilkade 967 yılgünlü hüküm).

mekkâre hayvanları sağlamak, ordunun erzak vb. ihtiyaçlarını taşıma karşılığında avarız hanesi dışında kalanlar) durumunda olanlardan da gene «hane akçesi» (söz konusu 86 akçe) almayı ihmâl etmediği ileri sürülüyordu. Halkın şu şikâyetleri üzerine İsa'nın naipliğine son verildiği ve «teftişi» suretiyle haksız aldıklarının sahiplerine geri verdirilmesi için Şehzade Selim'in lalası (kâhyası) ile Şeyhli ve Uşak kadılarının 11 Mayıs 1565 yılgünlü hüküm ile yetkili kılındıkları cevabı verildi. Besni kadısı ile kethüdasının ve onlara yardımcı olan Uğurlu adındaki kimsenin de kürekçi tutmak için avarız hanelerinden toplanmasına emir verilen bedellerini alırken aynı yolsuzlukları yaptıkları, halkı insafsızca soydukları merkeze duyurulmuş ve bu kadı İstanbul'a çağrılarak yapılan mürafaasında aldıklarını geri vermesi hükm olunmuştur[1]. Diyarbakır'dan da naipler hakkında toplu «rik'alar» (şikâyet yazıları) yağmakta idi. Bunların da su yollarını çevirtip değirmen kurdukları, bu yüzden ahaliye ait değirmenlerin suyunu keserek muattal ettikleri, servet yığma hırslarının sınırsızlığı yüzünden daha nice soygunlarda bulundukları ileri sürülüyordu. Hele Suriye bölgesi sancaklarından adalet görevlilerinin zulümlerini sayıp döken şikâyet dilekçeleri daha çok gelmeye başlamıştı. Örneğin, naibler ve katipler birçok emlâkı ele geçirip umumî yolu daraltarak ev arsalarını büyütüyorlar, caminin mermerlerini kendi duvarlarına kullanıyorlar, birçokların arazisini önce icarı ile tutup sonra üzerlerine yazdırıyorlar, kadıyı evlerine misafir alarak mahkeme kararlarına etki yapıyorlar, böylece adalet işlerini karmakarışık yapıyorlardı. Halk bunların zulmünden bizar idi. Trablus (Şam Trablus'u) halkının şikâyetlerine göre bu kazanın kadısı da naiplikleri soyguncu naiplere iltizama veriyor, onlar da köylere çıkıyorlar kimi fukarayı köy kethüdalarını zorla tutup sanki dâvaları varmış da karara bağlamış gibi sicil yazarak hüccet parası alıyorlardı. Kadı da «Mısır'dan gelen metâ ve mekûlatın» (satılık mal ve besin maddelerinin) hepsini kendisi alarak depoladıktan sonra fazla fiyatla satıcılara veriyormuş; avarız akçesi (sefer masrafları salması) geldi diye her evde ne kadar adam varsa her biri için ikişer pare, 7 x 2 = 14 akçe toplamış, kimi kişilerin yerlerini zorla alıp bostan ederek suları da kendi bostanlarına akıtmak suretiyle halkın ürünlerini sulamalarına engel olmakta imiş. Trablus halkı hayvanlarının otlağa geldikleri meraları da ektirmiş; kadının yaptığı haksızlıklar saymakla bitmemekteydi. 12 Ekim 1564 yılgünü ile Trablus sancakbeyine İstanbul'dan yollanan bu konuya ait hükümde adı geçen

1 Mühimme 3, s. 543 (Birgi kadısına 21 Muharrem 968 yılgünlü hüküm).

kadının azledilmiş olduğu kararı bildirilerek «fukaranın hakları»nı geri verdirmek üzere «teftiş olunması» emri verildi. Ayrıca Antakya'dan güneye doğru bütün o çevre hükümet dairelerinde görevli bulunan tercümanlardan da pek çok şikâyet vardı[1]. Kudüs-i Şerif kadısının soygunu da Trablus'unkinden besbeter olmalı ki, yalnız dilekçe değil hakkındaki davaları Divan'a kendi ağızları ile duyurmak için Kudüs'lüler İstanbul'a özel kurul yollamışlardı. Kastamonu'nun Araç kadılığı halkının da kendi kadılarından yaptıkları şikâyetler yukarıdakilerin tıpkısı idi[2]. Bozok sancağından gelen haberden orada da bir naibin eski kadıların mühürlerini taklit ederek sahte hüccetler yazıp birçok kişilerde «hüccet akçesi» topladığı, kimilerine de şart ettirmek yolu ile ihzar ettirdiği, böylece paralarını aldığı öğrenilmişti. Demek, bütün bu kadılar ve naibleri bulundukları kazalarda emlâk-arazi ve para toplamak yolu ile büyük servet sahibi olma hırsı içinde görevlerini çekinmeden kötüye kullanıyorlardı[3].

1 Mühimme 6, s. 519 ve 565 (Dulkadir beylerbeyisine hüküm).
2 Mühimme 6, s. 107.
3 Mühimme 5, s. 465. (Şam beylerbeyine 13 şaban 973 yılgünlü hüküm). Küre ve Daday kadılarına, Araç kadısının teftişi için 17 şaban 973 yılgünlü hüküm, Mühimme 16, s. 276.

IV. KISIM

1575–1597 ARASINDA SUHTE MESELESİ

A. SUHTE AYAKLANMALARI VE TALEBENİN DURUMUNU DÜZENE KOYMA ÇABALARI

1 — İlk Islah Tedbirleri ve Ayaklanmaların Devamı

1575 yılının başına doğru, Sultan Murad'ın tahta geçişi Kanunî Süleyman'ın Sokullu tarafından yürütülen iç siyasetinin değişmesi sonucunu verdi. Bilindiği üzere, bu ünlü sadrazamın devam ettirdiği sözü geçen siyasetin yıkılmasına daha II. Selim pâdişah olduğunda niyet olunmuş, fakat, işin içine Kapukullarının menfaati girdiği için, o zaman bir başarı sağlanamamıştı. Bu defa Tire kadılığından, III. Murad'a defterdar olan Manisalı Öveys Paşa'nın başında bulunduğu, Kastamonulu Şemsi Paşa, meşhur Hoca Sadettin ve Rumeli kadıaskeri Kadızade'den meydana gelen Sokullu düşmanı bir grup ilk elde, Sadrazamı değilse bile, mühim bir dâvâ olan onun güttüğü siyaseti yıkmaya muvaffak oldu.

III. Murad ile başlayan yeni siyaseti, 1575'ten önceki ile karşılaştırmak için, daha uzun incelemeye ihtiyaç vardır. Bununla beraber, konumuz bakımından, burada bazı noktaları kaydetmek suretiyle, bu yönde az çok bir fikir verebileceğiz.

Önceki yazılarımızda söylediğimiz gibi, daha Kanunî devrinde Anadolu'da birtakım gruplar arasındaki mücadele bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Suhte ayaklanmaları artık kanlı bir renk almıştı. Levendler ve timar erbabı tamamen eşkiyâ davranışlı bir tu-

tumda gidiyorlardı 1565'te (972) dağıtılan Adaletname'de de yazıldığı üzere, reaya ile memurların mühim bir kısmı çetin bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Bu konuda hükûmetin güttüğü siyaset, ahaliye ve Anadolu askerlerine (Timarlı sipahiye), kale erlerine güvensizlik, bütün şikâyetlere rağmen ümerâyı himaye ve Ordu'da Kapukullarının çıkarına bir tutum gibi esaslardan ibaretti. Eşkıyâ ve suhtelerin isyanlarını bastırma yolunda başvurulan usûlün ise, ele geçenleri yok etmek, yahut küreğe yollamaktan ibaret olduğunu olayları anlatırken önceki yazılarımızda söylemiştik.

İşte, III. Murad'ın tahta geçmesi ile değişen siyasetin esasları bunlardan ibaretti. Şüphesiz bu padişahın yeni siyasetinin yukarıda sayılanları tamamen değiştirici olmasına imkân yoktu. Meselâ, Kapukulluğu devşirmelerden kurtarılıp, hemen Türk halka verilemezdi. Başşehir askerlerinin, zamanla topraklı sipahî zararına kazandıkları imtiyazlar kaldırılamazdı. Hele, Anadolu olayları en şiddetli safhaya girdikleri bir sırada, âsîlere karşı uygulanagelen sertlikten vazgeçilemezdi. Onun için, iç idarede husule geldiğini söylediğimiz değişiklik, hissolunmaz bir sûrette ağır ağır yapılmış, fakat, gene de bunun halk ve âsîler üzerindeki etkisi beklenenin tersine olmuştur ki, ileride olayları gözden geçirirken bunları göreceğiz.

Murad'ın hükümdar olmasıyla, Sokullu'nun, Anadolu'daki âsî gruplardan suhtelere karşı, Kanunî zamanından beri güttüğü politikası birden kaldırılamadı ise de, Medrese talebesinin «ahvalini ıslah» bir mesele olarak ilk defa ele alındı. II. Selim'in ölümü sıralarında suhte ayaklanmaları geniş bir şekil almış bulunuyordu. Onun için, III. Murad en kötü bir zamanda padişah olmuş sayılır. 1575 yazında olayların eski şiddetleri devam ediyordu. Edirne'de, Tatar Suhte adlı birini başbuğ yapan medrese talebesi, şehrin içinde bile korkusuzca her şeyi yapmakta idiler. Karasi ve Biga'da suhtelerden başka, levendler de toplu geziyorlardı. Anadolu, Rum ve Karaman vilâyetlerinden gelen haberler ayaklanmaların serbestçe devam ettiklerini bildirmekteydi[1].

Medreselileri ilgileyen ilk hoşnut edici karar, padişah değiştikten tam bir sene sonra alındı: 1576 başında, İstanbul kadısına ve Edirne ile Bursa'daki ilgili müderrislere yazılan bir hükümle dânişmend seçme işinde dürüst hareket edilmesi için sıkı emir verildi. Bu üç büyük şehirdeki beş yüksek dereceli medresenin tahsil süreleri üç yıl idi; buralara,

1 Müh. Def. 27 s. 49, 81, 246, 270.

diğer orta derecedeki medreselerden çıkanlar imtihanla alınırlardı. Başarı kazanarak yüksek medreselere gidenlere dânişmend deniliyordu. Dânişmendler, derslere tam üç yıl devamdan sonra, aldıkları icâzetle İstanbul'da bulunan Üniversite ayarındaki «Sahın Medreseleri»ne girerler, muhtelif pâyeli müderrislerden kanuna uygun süre kadar ders gördükten sonra en yüksek tahsili bitirmiş sayılırlardı. Adı geçen hükmün deyişine göre, dânişmendler, usulüne uygun seçilmiyorlardı. Bunların çoğu iltimaslı alındıklarından başka, tahsil kademelerindeki kanunî süreyi doldurmadan medreseyi çabucak bitiriyorlardı. Bu suretle, hem yetişenler bir şey bilmemekte, hem de dânişmentliğe asıl layık olanlar haklarını kaybetmekte idiler. Bundan böyle, usulüne göre dânişment olmayan ve Sahın Medreselerinde her müderristen çabucak geçerek belli süreden eksik zamanda mezun olanlar, tahsili bitirmiş sayılmayacakları gibi, bu hallere meydan veren müderrisler de ağır ceza göreceklerdi[1].

Bu tedbirin, esas itibarıyla, Edirne, Bursa ve en çok İstanbul suhtelerini memnun etmek için düşünüldüğü meydandadır. Böyle de olsa, bu şehirlerin suhteleri umumiyetle Anadolu'nun kalabalık medrese merkezlerinden toplanmış olmaları sebebiyle, az çok herkesin, dânişmentlik verilmesi işinin yoluna konmasından dolayı hoşnut olması lâzım gelirdi. Fakat, hiç de umulan netice elde edilmedi. Bunun yalnız İstanbul suhteleri üzerinde iyi bir tesir yaptığı görülmekte idi. Onun için, suhteler lehinde verilecek kararlarda hep Başşehir'de okuyanların menfaatlerinin düşünülmüş olduğu ileri görülecektir. Şimdi, hükûmetin kendi haklarındaki bu gibi iyi kararlarına karşı, İstanbul suhtelerinin nasıl hareket ettiklerini söylemeden önce, bu arada Anadolu'nun belli bölgelerinde geçen hadiseleri kısaca kaydetmek yerinde olacaktır.

1576'da, suhte hareketlerinin en fazla olduğu yer, Yeşilırmak çevresi idi. Meselâ, Canik Beyi sancağında bulunmadığından dolayı, en çok burası fesatçıların sık sık yağma ve adam öldürmelerine sahne oluyordu. Yerlerinde bulunan hükümet mensupları hiçbir şey yapamadıklarından başka, kendileri de hakaret ve öldürülme tehlikesi önünde bulunmakta idiler. Umumî arzu üzerine, Amasya Sancağı Beyi olan Şehsuvar, Canik Sancağının yardımına memur olunarak, ansızın suhte toplantısını bastı ve perişan etti. İstanbul'a bu hususta verdiği bilgiye göre, medreselilerin sancak içinde yaptıkları cinayet ve işkenceler tüyler ürpertici idi. Birçok insanlar, elleri ayakları kesilmek, sinirleri çıkarılmak

1 Müh. Def. 27 s. 239, 267.

gibi akla gelmedik işkencelerden sonra öldürülmüş, birçokları da dayak altında can vermişlerdi. Bütün halka salgın saldıkları, topraklı sipahilerin her birini, iktidarlarına göre, altmıştan yüz altına kadar para ödemeye mahkûm ettikleri şikâyet olunmaktaydı. Bu dereceyi bulan suhte zulmü ehâlide o kadar bir korku doğurmuştur ki, reayadan bâzıları ve sipahiler Şehsuvar Beye şikâyetlerini ancak gizlice yapabilmişlerdi. Bunların sözlerine göre, suhte başları hep o civar köylerinden idiler; akrabaları, aileleri, tarlaları, her şeyleri vardı, ve çift-çubuk sahibi «raiyyet oğlu raiyyet» idiler. Kışın evlerinde akraba ve dostları ile rahat oturan bu fesatçılar, bahar olur olmaz harekete geçip, suhte cemiyetleri toplayarak, bütün yaz etrafı soyduktan sonra, gene kışın evlerine dönüp, topladıkları paralarla sefahat ediyorlardı. Kadılar, müderrisler, imamlar, hatipler ve ehaliden pek çokları, malları ve canları korkusundan, artık suhtelerle uyuşmayı, onlara yardım etmeyi en çıkar yol bulmakta idiler. Onun için, suhtelerin şerleri tamamen ortadan kaldırılmak istense bile, hiç kimse onları ele vermeyeceği için, bunda başarı sağlanamayacaktı. Şu durum karşısında şikâyetçi heyetin ve bey'in birlikte teklif ettikleri tek çare, suhteler ile bütün akraba ve ailelerinin, ya tamamen öldürülmeleri, yahut hepsinin Kıbrıs'a sürülmeleri idi[1].

Canik isyanları hakkında verilen bu dikkate değer bilgi, aşağı yukarı her yerdeki suhte hareketlerinin şu sırada girmiş olduğu yeni safhayı açık olarak anlatmaktadır. İstanbul'a bu gibi arzları yazanların hep suhtelere karşı olan hükûmet adamları, şikâyet edenler de suhtelerin hakaretine uğramış kimseler oldukları göz önünde tutulmak şartıyla durum düşünülürse, Anadolu'da olup geçen bu olaylara daha iyi nüfuz edilmiş olur. Bir sancakta sayıları on binleri aşan ehalinin küçük bir suhte grubuna sâdece can korkusundan dolayı tâbi olmayacakları açık bir hakikattir.

İstanbul'dan, Canik ileri gelenlerinin isteklerine verilen cevap, iyi bir teftiş ile, suçu sâbit olanların Kıbrıs'a sürülmelerinin kabûl olunmasından ibaret kaldı. Amasya Beyi, böylece, Canik'te suhte isyanları ile uğraşırken, bu sefer, kendi sancağının suhteleri, onun yokluğundan faydalanarak, hareketlerini artırmışlardı.

Amasya ayaklanmaları hakkında verilen haberler, Canik'te olanlara benzer bir durumun bu çevrede de var olduğunu anlatıyordu. Amasya Beyi, bu sancakta olup bitenleri anlatan mektubunda, silah kullanmak yasak olduğu halde, ehalinin çok sayıda silâh taşıdıklarını, suhtelerin toplandıkları yerlere kadar yiyecek ve silah götürmekte olduklarını,

1 Müh. Def. 27, s. 308.

bir kişi, bu uğurda suçüstü tutulup, itiraf ettiği halde, kadı'nın duruşmada onu beraat ettirdiğini, hulâsa, halkın tamamen medreselilerle birleşmiş olduğunu yazmakta idi. Kale dizdarları da, emirlerindeki hisar erlerini beyin emrine vermeleri lâzım iken, itaat etmemişlerdi. Sözü geçen yazıda, bu sefer de suhtelere silah verenlerin «siyaseti» isteniyordu. Buna verilen cevapta, medreselerde bulunan suhtelerin kefile verilmeleri yolundaki emirden başka bir şey yoktu.

Aynı sene, Bursa, Bolu, Çankırı, Ankara, Sultanönü, Karahisar ve Kocaeli sancaklarında, suhte bölükleri yer yer harekette idiler; halk hep kendilerini destekliyordu. Aydın, Saruhan, Hamit, Menteşe taraflarında Kara Sadık adlı bir suhte başbuğu, isyanın başında idi[1].

Anadolu Beylerbeyisinin kendi vilâyetinin suhteleri hakkında yolladığı arz, hükûmete hepsinden fazla etki yaptı. Beylerbeyi, her tarafta suhtelerin kılıç ve kürde taktıklarını, ok ve yay kullandıklarını, fesat çıkarmak üzere olduklarını söylemekte idi. Diğer iki vilayette de, bütün medreselilerin her türlü «harp âleti» tedarik ettikleri, hattâ, Amasya tarafında, sipahilerden süslü at takımlarını parasız aldıkları şikâyet olunuyordu[2]. Bu durum karşısında, her üç beylerbeyliğine yollanan fermanda, suhtelerin silahlarının toplanması ve cemiyetlerinin dağıtılması, eğer karşı duranlar olursa, «siyaset» olunmaları için sıkı talimat verildi[3] Kastamonu ve Sinop yöresi suhte olayları bu sırada yeniden önem kazanmaya ve hükûmeti düşündürmeye başlamıştı; Ardıçoğlu adında bir suhte çok şöhret kazanmış olduğundan dolayı, hemen hemen bütün âsî bölükler onun emrinde idi. Zaten eskiden beri bu bölgedeki ayaklanmaların ne kadar tehlikeli olduğu bilindiğinden, İstanbul'dan ayrıca bir çavuş hemen sancak beyine yardımcı olarak yollandı. Eldeki bütün kuvvetler harekete geçirilerek, o yöre, Kızılırmak'a kadar iyice taranacaktı. Halbuki, suhtelerin bir emir altında toplanmış olmaları ve hükümet kuvvetlerinden daha kalabalık bulunmaları, ayrıca, halktan çoğunun onlardan yardımı esirgememeleri, taramanın neticesiz kalmasına sebep oldu. Bu sıralarda çok işlek olduğu anlaşılan Anadolu–Kefe ticaret yolunun âsiler yüzünden işlemez halde olduğu tüccarlar tarafından İstanbul'a şikâyet ediliyordu. Boyabat bütününce suhtelerin baskısı altında idi. Bu sırada ticaret için Sinop'a çıkmış bulunan Leh tüccarları, Amasya yönüne hareket ettikleri sırada, aynı âsî suhteler tarafından yol-

1 Müh. Def. 28, s. 31, 86, 130, 252, 253, 257, 67, 133, 256.

2 Bütün suhte kıyamlarını tetkik esnasında, medreseli âsîlerin atlarla dolaştıklarına ait hiçbir kayıt görülememiştir.

3 Müh. Def. 28, s. 167, 187.

da basılarak hepsi de öldürülmüş, on bin altın, o kadar gümüş ve öteki eşyaları zaptolunmuş bulunmakta idi. Hükûmet sıkı kovuşturma ile, cinayeti işleyen Hızır adındaki suhteyi yakalattı ve İstanbul'a getirtti. Sanığın Lehli tüccarları nasıl öldürdüklerine ait anlattıkları çok ilgi çekici ve bütün suhte isyanlarının, bu kadar gayretlere rağmen, neden bastırılmadıklarının sebebini izah eder mahiyette idi. Hızırın itirafına göre, suhteler cinayeti işlemişler, fakat, bütün paraları ve malları Alaybeysi Ahmed, hocaları Sarı Osman, Hisar Kethüdası Ramazan, Gümrük Emininin kardeşi, ve öteki ehl-i örf, yâni hükûmetin kendi resmî adamları aralarında paylaşmışlardı. Şu halde, suhtelere bu soygunu yaptıran gene memurlardı. Hattâ, Kethüda Ramazan, suhtelere rehberlik ederek, tüccarların arkasından götürmüş idi. Hükûmet, suhteler dışında ilgili olanlara ancak yağma olunan serveti ödetti; bazılarını da Kıbrıs'a sürdü. Bu işte cezayı gene ele geçen suhteler çekti[1].

1577 yılında, Kastamonu suhtelerinin başbuğu olan Ardıçoğlu ve yardımcısı Gökosman'ın isyan faaliyetleri şiddetini muhafaza ettiğinden, Kastamonu Beyinin aczi karşısında, Amasya Beyi bunların yakalanmalarına memur oldu. Anadolu Vilâyetinin birçok yerlerinde, hele Menteşe'de, medreselilerin birbirleri ile haberleştikleri ve yakında umumî toplantılara hazırlandıkları görülmekte idi. Biga ve Karasi'de yolların işlemez olduğu İstanbul'a yazılıyordu. Çorum suhteleri de tulga, kolçak ve silâh ile dolaşmakta ve ili ele almış bulunmakta idiler. Yeşilırmak yöresindeki ayaklanmalar hızlarından bir şey kaybetmemişlerdir. Karaman'ın Lârende kasabasında da suhte toplatıları hazırlanmaktaydı[2]. Şu halde, Devlet, İran ile çok uzun sürecek olan bir harbe girmek üzere iken, Anadolu tehlikeli bir karışıklığın eşiğinden girmek üzere bulunuyordu. Çünkü, misallerini gördüğümüz gibi, hükümet mensupları ile halk, suhte isyanları vesilesiyle, birbirlerine karşı olan düşmanlıklarını açığa vurmuşlardı.

Şu sırada, anlaşılan, kendisini İran'a karşı harb açmak zorunda gören Hükûmet, medreseli ayaklanmalarını bastırmada sancaklardaki askerî kuvvetlerin esaslı bir iş görmediklerini takdir ederek, bu hususta yepyeni bir tedbire başvurdu ki, bu da, İstanbul medreselerinde okumakta olan Anadolulu suhtelerden, memleketlerindeki ayaklanmaları bastırmakta faydalanmak yolu idi. Çünkü, Başşehirde bulunan bu medreseliler, orta tahsillerini Anadolu medreselerinde yapmış bulunduklarından, isyan

1 Müh. Def. 28, s. 187, Müh. Def. 29, s. 9, 38.

2 Müh. Def. 30, s. 68, 109, 178, 248, 321, 355; Müh. Def. 31, s. 45, 157, 188, 222, 304, 336.

hâlinde olan suhteler bunların ya arkadaşları veya hemşerileri idiler; hattâ, aralarında, isyan yönünden münasebetlerin olduğu, karışıklık bölgelerinden bazan gizlice suhte heyetlerinin, gelip bunlarla temas ettiklerini gösteren emareler vardı. Şu halde, dânişmentlik ahvalini islah eden hükûmet, bundan memnun olduklarını sandığı İstanbul medreselilerinden, ayaklanmaların bastırılmasında hizmet umdu. Meselâ, 1577 yazında, Şarkikarahisar'da çok şiddetli bir umumî hareket olduğu sırada, İstanbul'da okumakta olan Şarkîkarahisarlı suhtelerin ileri gelenlerinden beş altı kişi, âsîleri dağıtacaklarını yükümlenerek, memleketlerine hareket ettiler. Sancakbeyi de kendilerine yardım edecekti. Fakat, İstanbul suhtelerinden dahi şüphe edilmekte olduğundan, bunlar yola çıkarken, hem Hükûmete bağlılıklarını ispat için kefiller verdiler, hem de, Şarkîkarahisar Sancakbeyine bir emirle, âsî arkadaşlarına nasihata varan İstanbul suhtelerinin, orada da güvenilir ekfiller vermeleri, ancak ondan sonra isyancılarla konuşmalarına izin verilmesi için sıkı tenbihte bulunuldu...

Amasyalı bir suhte de, Çatalca'dan bir şahsın genç çocuğunu, kandırarak memleketine kaçırdığında, arkasından, Kapukulu, yahut çavuş değil, gene o suhtenin İstanbul medreselerindeki hemşehrilerinden bir kaç kişi yollandı; bunlar dahi, ayrılırken sadâkat kefilleri vermek zorunda kaldılar. İstanbul Kadısı, Anadolu kadılarına yazdığı bir mektubu ellerine verdi ki, bunda, kaçak suhtenin, bu yollanan suhteler tarafından ele geçirilmesi için kendilerine yardım olunması tavsiye ediliyordu[1].

Anadolu'daki suhte isyanlarının İstanbul suhteleri eliyle bastırılması kararının alınmasında ümerânın halka yapmakta oldukları zulümlerin önüne geçmek gibi bir maksadın da bulunduğu tabii idi. Hattâ, ilerde âsî suhtelere ümeranın karışmalarının yasak olduğunu görmekteyiz.

İran harpleri başladığından bu yana, suhte ayaklanmaları, daha çok artarak, Anadolu karışıklığını çetin bir safhaya soktukları için, hükûmet «suhte ahvalinin ıslahı» yolunda yeni yeni tedbirler almıştır ki, bunları sırası ile göreceğiz.

2 — İran Harbi başlarken İç Düzensizlikten Duyulan Umumî Korku

Medreselilerin Anadolu'da çıkardıkları karışıklığın önemi, İran seferleri açıldığı zaman daha iyi anlaşıldı. Vilâyetlerde, «talebe-i ulûm»

1 Müh. Def. 31, s. 235, 295.

ile hükûmet mensupları arasında geçmekte bulunan olaylar, İstanbul'un sandığından daha büyük ve derin idi. Dâva, hakikatte herkesi ilgilendiriyordu. Onun için, asker İran seferine ilk defa davet olunur olunmaz, bütün sancaklar, hükûmete başvurarak, muhafaza kuvvetlerinin her zamankinden ziyade bırakılmasını, ve ayrıca, her köyden birer yiğitbaşı seçilerek emirlerindeki il erleri ile hükûmete yardım etmelerini istediler. Halktan birçoğunun da eskiden beri suhte taraflısı oldukları bilindiğinden, verilen emirde, «alçak hallû» timar sipahilerinden her sancakta kırkar ellişer muhafız bırakılması, köylere birer yiğitbaşı seçilmesi, hiç kimsenin suhtelere yardım etmemesi için ehaliye sıkı tenbih yapılması, halktan silâhların toplanıp, İstanbul'a sevki ve fesat çıkarmak isteyenlerin toplanmalarına izin verilmemesi, vilâyet idare makamlarına bildirildi. Medreselilerin kalabalık «cemiyetler» hâlinde toplanmaya başladıkları Kütahya, Akşehir ve Alâiye (Alanya) taraflarında daha sıkı tedbirler alınacak ve her yerdekinden fazla muhafız bırakılacak idi. Fakat, hiçbir tedbir suhtelerin kalabalık derneşmelere girişmelerini önleyemedi. Esasında, bu karışıklıklar harb başlamadan önce de kati olarak bastırılmış değildi. Hele kadıların «ehl-i örf»e karşı arka verdikleri medreseliler, zengin timar ve zeamet erbabının evlerine bile tecavüze başladılar. Paralarını soyduktan başka, kız ve erkek çocuklarını da alıp gidiyorlar, sonra, para ile geri ana-babalarına satıyorlardı. Birçok kimseler de, talebelikle alâkaları olmadığı halde, suhte imiş gibi dolaşmaya başlamışlardı. Vilâyetlerin muhafazasına kalan ehl-i örf için olduğu kadar, İran Harblerine katılan kimseler için de güven kalmamıştı. Çünki, evleri suhteler tarafından her zaman basılmak tehlikesinde idi.

3 — Suhtelerin Durumunu Islah İçin Nişan-ı Hümayûn Yayınlanması, Merkeze Talebe Nakibleri Çağrılması ve Suhte Cürümlerinin Affı

Talebeyi sindirmede şiddet tedbirlerinin fayda vermediği, vilâyet idarecileriyle suhteler arasındaki didişmenin çok kanlı bir safhaya girdiği anlaşılınca, hükûmet medreselilerle anlaşmak çarelerini aradı. İstanbul'a başlıca isyan merkezlerinden talebe nakibleri çağırarak suhtelerin isyandan vazgeçmeleri çarelerini bunlarla konuşmaya başladı[1]. Nakipler suhte is-

1 Bu on iki nakibden on biri Anadolu ve Karaman vilâyetlerinin muhtelif sancaklarından olup, bir kişi ise Rumeli vilâyetinden olarak gösterilmiştir. Halbuki, Rumeli tarafında Suhte isyanları yoktu. Buna mukabil Rum vilâyetlerinden yani Sivas'tan, hiçbir

yanları hakkında şu ifadede bulundular: «Taife–i mezbûrenin kendi hallerinde olup kimseye zarar ve ziyanları yok iken bazı eşkıya bu veçhile suhte namına gezüp fesat ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüp bu bahane ile nice talebe katlolunup ve suhte taifesini tutanlara dirlik vaad olmuştur deyu cürmü olmayup kendi hallerinde olanları sancakbeyleri, subaşıları ve gayrıları tutup başlarını kesüp ve geru eşkiya ele girmeyüp mâbeynde mazlumlar telef olup ve akvam ve akrabalarına yataksuz deyu ehl-i örf yapuşup bu sebepten kendi halinde olan suhte taifesi dahi terk-i vatan edüp tahsilden kalup ve Müslümanlar ihtiyaten evlâdını mektebe vermezler olup bu halde inkıraz-ı ilme sebep olmuştur. Eğer eyu olanları kamâkân şuğullarında olup, cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vâki olan cerayimleri affolunursa ve her birimiz nasb olup, dânişmend olduğumuzda camme bahaları içun biner akçe verilüp ve nevbet–i nekabetle mülâzım olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zapt edüp birimizin hemşehrisi fesat ederse on bir hemşehri ittifak edüp Bilâd–ı Selâsede[1] vâki olan imaretlere komayup ehl–i fesadı bulup ele vermeğe sâyederiz»[2].

Hükûmet, bu on iki nakib'in suhteler namına yaptıkları teklifleri kabul ederek, vilâyetlere talebe ile ilgili kararları tebliğ etti. Buna göre: 1– «On iki nefer talebe olup her bir yılda bir kere vilâyetlerine varup devredüp, eşkıyanın fesat ve şenaatini men'edecekler». Kaadir olamazlarsa, sancakbeyleri, kadılar ve ilerleri kendilerine yardım edecekler. 2– Eğer nakiblerden birinin hemşehrilerinden fesat ve şenaat eden olursa, on bir nakib hemşehrileri ile birleşüp hemşehrileri isyan eden nakib'den eşkıyaları isteyecekler ve Bilâd–ı Selâse'de olan imaretlere ol hemşehriden olanı koymayacaklar. 3– 1579 Martına (muharrem 987) kadar olan suhte cürümleri tamamen affolunacak. 4– Bundan sonra ne suhtelere, ne de akrabalarına hükûmet mensupları tarafından aslâ sıkıntı olunmayacaktır. 5– Artık, bundan evvel suhteler hakkında verilen bütün «hükm–i hümâyûnlar» hükümsüzdür. 6– Bunlara mukabil suhteler çalışacaklar ve arkadaşları arasında temayüz edecekler, istihkaklarına göre, kendilerine riayet olunacak. 7– Talebelikten feragat ederek ziraatle uğraşacaklara dokunulmayacak. 8– Nakibler mezbur taifenin ahvalini islâhta muvaffak olurlarsa, ferman mucibince dânişnakib gönderilmemiştir. Amasya ve Şarkı–Karahisar tarafları en şiddetli isyan merkezlerinden idi. Binaenaleyh Rumeli Vilâyeti Nakibi olarak gösterilenin Rum Vilâyeti Nakibi olması lâzımdır. Hattâ, 1582 ve 1584'teki Nişanlarda bu hatâ yoktur. Bak: Müh. Def. 36, s. 143 (Birinci Nişan–ı Hümâyûn'un sureti).

1 Bilâd–ı Selâse: Üsküdar, Eyüp ve Galata kazalarının üçlü unvanıdır. Anadolu'nun her tarafından buralarda talebeler vardı ve bunlar âsilerin dâvâlarına yardım ediyorlardı.

2 Aynı müh. aynı sahife, (Bu metinle 1582 Nişanının metninde çok az fark vardır: bak, müh. 48, s. 77.)

mend olduklarından bin akçe verilecek ve «nöbette mekabetle» mülazım alınacak; yerlerine talebe arasından ilimle mümtaz olanlar gene nakib seçilecekler ve onlar da devre çıkacaklar ve her nevbette bu minval üzere nekabetlerle mülâzım olacaklar. 9– İlk seçilen nakibler işe başlarken merasim ve ziyafet tertip olunacak. 10– Bu nişan (yani nakiplerle hükûmet arasındaki mukavele) Bilâd–ı Selâse'deki mahkeme sicillerine aynen kayıt olunacak[1].

Başlıca bu maddelerden ibaret olan Nişan–ı Hümâyûn'un içindekilerin kalabalık yerlerde ve meydanlarda halka bildirilmesi istendi. Bu sûretle suhte isyanlarının ortadan kalkacağı umuluyordu.

4 — Alınan Tedbirlerin İsyan Üzerindeki Tepkileri

Hükûmetin bu şekilde, medrese talebesini islah yolunda, merasim ve şölenlerle yaptığı mukavele ve aldığı tedbirler hiçbir netice vermedi. Çünkü, Nişan–ı Hümâyûnun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Talebe–i Ulûmu isyana vardıran sebeplere çok az dokunulmuş, sadece on iki kişiden ibaret talebe nakiblerinin memnun edilmeleri ile yetinilmişti. Halbuki, Anadolu'nun büyük medrese merkezlerinde bekleşen talebe kalabalıklarına bakınca, bu hiçbir kıymet ifâde etmemekte idi. Ancak, Hükûmet medreselilerle mukavele yapıp, onların bütün cürümlerini affetmek suretiyle, suhtelere cesaret ve gurur vermiş oldu. Kadılar da, bunu, Hükûmetin talebeye karşı bir gevşemesi saydıklarından dolayı, suhteleri arkalamada daha da ileri gittiler. Bundan sonradır ki, âsîler, yer yer sert hareketler ile memurlara karşı cinayetlere gene başladılar. Bursa ve Balıkesir sancaklarında, ehl–i fesadı takibe yollanmış olan Mustafa Çavuş Gönen'de öldürüldüğü gibi, İzmit'te Duacılar köyünden Erzurum yönüne gitmekte olan bir çavuş ve yanındaki askerî müfreze erlerinin hepsi, köy ehalisi, yahut suhteler tarafından öldürüldüler. Anadolu'nun her tarafında bu çeşit oluntular gittikçe sıklaşıyordu. Vilâyet idarecileri için güven kalmamıştı. Hele İstanbul–Erzurum askerî yolu çok emniyetsizdi. Bundan başka, köylerden ve kasabalardan da suhtelerin yaptıkları kötülükler hakkında şikâyetler geliyordu.

1 Nişân–ı Hümâyûnun sûretleri: Anadolu Beylerbeyliğine, İstanbul Kadısına, Bursa ve Edirne kadılarına yollandığı altında kayıtlıdır. Bütün diğer Anadolu vilâyet ve sancaklarının ümera ve kadılarına ise bu hususta ayrı Ahkâm–ı Şerife yazılacak ve Nişan–ı hümâyûnun mealini halka nidâ ettirmeleri için kendilerine bildirecek idi.

ASIP KESME SİYASETİNE GERİ DÖNÜLMESİ:

İl erlerinden bölükler kurulması ve olaylara halkın da sürüklenmesi.

Hükümet, Nişan–ı Hümâyûn'un boşa gittiğini çabuk anladığından, 1579 mayısından itibaren yine siyasetine dönerek, Anadolu'daki bütün vilâyet, sancak ve kazalara, suhteler hakkında, «demleri hederdir», diye kovuşturma yazıları yolladı. Çok şiddetli olan bu hükümde, suhteler'e yumuşak davranışlardan dolayı kadılara, eşkıya talebinin aman verilmeden kovalanmaları, ele girenlerin hemen idamı, bütün reâyanın silâhlarının alınması, her köyden seçilecek birer yiğitbaşının, il erlerini toplayıp, muhafız sipahilere yardım etmeleri isteniyordu. Bundan sonra da, «mühim bir din ve devlet işi olan» bu meselede gene ağır alan kadılar bulunursa, büyük ceza görecekleri de bildirilmekte idi.

Âsilerin yola getirilmeleri için güdülen kararsız siyaset, halk katlarını da işe karıştırmakta idi. Ehl–i örf ile talebe arasındaki çekişme kanlı safhalara doğru gittikçe, talebe akrabaları da işe karışıyor, hele, kadıların hep ehl–i örf aleyhtarı siyasetleri, olayları, Devlete karşı isyan olmaktan ziyade, «zalim ehli–örfe» karşı kendilerini koruma renginde gösteriyordu. Memleketteki müthiş iktisadî darlık dolayısıyla, vergi toplanmasında olsun, alışverişlerde veya diğer herhangi işlerde olsun, daima vilâyet idarecileriyle boğaz boğaza olan fakir halkın, bu durumda gene de dayanmalarına imkân yoktu. Onun için, bu sıralarda, çiftini çubuğunu bozanların çokluğu ölçüsünde, dağlarda ve bayırlarda, suhtelerden ayrı, levend ve sekbanlar da çoğalmakta devam ediyordu. Bunlar, ya suhtelere uymakta, yahut, suhte kılığına girerek, ayrıca, grup grup dolaşmakta idiler. Aynı zamanda, memurlara karşı toptan hareket eden kasabalar görülmeye başlamıştı. Köroğlu ayarındaki ilk celâlî bölükbaşıları bu sıralarda ortaya çıkmakta idiler[1]. Bütün bunlara rağmen medreselilerin ahlâkî düşüklükleri ve şunun bunun ırzına geçmeleri, halkın

1 Köroğlu ve arkadaşlarını, İran harplerinin ilânı sıralarında Bolu ile Gerede arasında iki yüz kişilik bölüklerin başında çalışır görüyoruz. Gene buna yakın kuvvetlerle daha birçok bölükbaşıları, Batı Anadolu'da Konya ve Ankara taraflarında faaliyette olup, bunların içlerinden bazıları Hükümetin suhtelere karşı teşkil ettiği İl Erlerinin Yiğitbaşıları idiler. İleride, Devletin müsaadesiyle seçilen bu türlü kimselerin nasıl âsi oldukları görülecektir.

ehl-i örfe karşı kendilerini tam tutmasını engelliyordu. Hattâ, birçok köylülerin suhteleri köylerine sokmamak için onlarla çarpıştıkları görülmekte idi[1].

B. EHL-İ ÖRF İLE SUHTE ARASINDAKİ DÜŞMANLIĞIN BÜYÜMESİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ

1 — Talebenin ehl-i Örfe Sataşmalarındaki Artma ve Vilâyet İdarecilerinin Karşı Hareketleri (1579–1583)

Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümünden az önce, suhte isyanını anlaşma yoluyla ortadan kaldırmak için, Hükûmetin her çareye baş vurdugunu gördük. Fakat, bunların hiçbirisi olumlu netice vermedi. Suhteler, alınan her tedbire karşı âdeta daha sert bir tepki gösterdiler. Hakikaten, yumuşak siyaset cesaretlerini artırıyor, yüzlerce suhtenin öldürülmesi şeklindeki kanlı kovuşturmalar ise ancak intikam çekiyordu. Kısacası, her ne yapılsa, suhteler üzerinde hiçbir yapıcı etkisi görünmemekteydi. Sokullu'dan sonra, suhte isyanları birdenbire arttı ve ehl-i örf ile daha kıyasıya bir çekişme başladı. Amasya, Kastamonu, Karahisarısahip (Afyon), Kütâhya, Saruhan (İzmir çevresi), Alaiye ve Konya tarafları ayaklanmaların en kuvvetli olduğu alanlar idiler. Binlerce medreseli bir araya gelerek, ünlü birer başbuğ emrinde silahlı çeteler halinde dolaşıyorlar, rasladıkları Hükûmet adamlarına aman vermiyorlardı. Kendilerini güvenlikte göremeyen, ve işlerini yapmak üzere köylere ve kasabalara çıktıklarında, sık sık saldırıya uğrayan vilâyet idarecileri, gezmekten vazgeçmek, yahut âsî bölüklere karşı kendilerini korumak için tedbir almak zorunda idiler. Çünki, Devletin İran harblerinden esirgeyerek muhafazaya bıraktığı küçük timarlı sipahiler, ehl-i örfe yardımdan ve suhtelere karşı çıkmaktan çekiniyorlar, çoğu zaman da

1 Torosların ötesinde hiçbir suhte hareketi görülmediği gibi, buralarda levent ve sekbanlardan da az bahsolunmaktadır. Buna mukabil aşiretlerin birbirine tecavüzleri ve hususî has vergilerine karşı kıyamları görülmektedir. Bundan başka, bütün Anadolu Kızılbaşları arasında kuvvetli bir Şiî propagandası vardı. Kızılbaş leventler celâlî olacak yerde «yukarı canibe» yeni Şah tarafına hizmet için İran'a kaçıyorlardı.

istemiyorlardı. Ehl-i örf ise, hiçbir bahane ile vazife görmekten kalamazdı. Çünki, bu durumdan devletten ziyade kendi çıkarları zarar görürdü.

Devletin resmî muhafız kuvvetlerinden yardım göremeyen ve reayayı da itaatta tutmak zorunda olan vilâyet erkânı ile sefer zamanları için İstanbul'dan yollanan serdarlar, bu durumda yeni bir tedbire başvurdular: Şurda burda soygun ve «haramîlik» peşinde koşan levendleri sekban yazarak maiyyet kadrolarını şişirmeye başladılar. Bu suretle, hem kendi özgüvenlerini sağlamakta, hem de yeni çoğalmaya başlayan celâlî bölüklerinin insan kaynaklarını bölüşmüş bulunmakta idiler. Hakikaten bu hal gerek suhtelere, gerek eşkıya levend ve sekban bölüklerine etkiden geri kalmadı.

Fakat, reaya bakımından durum değişmemiş, aksine, celâliler zenginlerden geçindikleri halde, bu yeni kurulan «devriye bölükleri», köyün fakir halkı üzerine musallat olmuşlardı ki, bunun iç didişme için yeni bir devir olduğunu ilerde göreceğiz.

2 — Talebenin Kefile Bağlanması – Yeni Toplantılar ve Hükûmet Adamlarına Karşı Cinayetler

Ehl-i örf, kendi özlerini ve çıkarlarını koruma kaygusunda iken, Divan Hükûmeti de suhte ayaklanmalarını durdurma çareleri arıyordu.Talebe ile anlaşma veya ele giren suhteleri asıp kesme siyeseti başarıya ulaşamamıştı. Bunun üzerine, medreselerde okuyan bütün talebelerin kefile bağlanmaları için vilâyetlere emirler yazıldı. Her suhte, tahsile devam edebilmek için, «ehl-i namustan» birini kefil göstermek zorunda bırakıldı. Fakat kimlerin «ehl-i namus»tan olduğunu tayin etmek de bir mesele idi. Çünki, reayanın hepsi de suhtelere karşı değildi; birçokları, açıktan veya gizli olarak, telebeyi arkalıyorlardı. Hele düzenin belli başlı koruyucusu olmaları lâzım gelen kadılar, ehl-i örfe karşı açıkça talebe-i ulûmu tutmakta idiler. Şu halde, fesatçı talebenin bile, reaya içinden istediği kefili bulması hiç de güç olmadı. Vilâyet ve sancak ayrımlarındaki özellik, hele her sancak idaresinin, diğerleri ile, iki ayrı devletinkine benzeyen garip münasebeti de suhte ve başka eşkıyaların işine az uygun değildi. Meselâ, birçok âsî, «serbest timar üzere» idare edilen yerlerin «zabitleri ve voyvodaları» tarafından destek görüyordu[1]. Böyle yerlerin vilâyet içinde tamamen «serbest» sayılmaları, vi-

1 Ricale ait haslar ve İstanbul hizmet erbabının zeametleri, kendilerine «Serbest timar üzere» verildiğinden, vilâyet idarecileri buralara hiçbir hususta giremezlerdi. Bu gibi yerler «Serbest İdare»ye sahip idiler. Onun için, buralarda eşkiyalar vilâyet

lâyet idarecilerinin, eşkıya kovalarken bile, buralara girmelerini engellemekteydi. Bir sancaktaki asîler, sıkıştıklarında, diğer bir sancağa geçerlerse, peşlerindeki âsâyiş memurları sınırda takibi bırakmak zorunda kalıyorlardı. Ehl-i örf bu halden çok şikâyetçiydi. 1580 yılında, Anadolu, karaman ve Rum vilâyetlerinden bu konuda gelen arz yazılarında, Ankara Sancağı her üç vilâyetin arasında olduğundan, dört tarafın suhteleri bu sancağa sığınarak himaye gördüklerine dair verilen haberler üzerine, buralara yazılan cevapta, bu sancak idarecilerine lüzumlu uyarmanın yapıldığı bildirilmişti[1]. Meseleye ne yanından bakılsa, işin çözülmesinde büyük bir zorluk göze çarpıyordu. Hükûmetin izni olmadan ehl-i örf'ün kendi hesaplarına sekban bölükleri kurmakta bulunmaları da devletin iç düzeni için yeni gaile yaratmak üzere idi.

Ümerâ'nın devriye bölükleri beslemeye başlamaları, suhteleri daha büyük toplantılar yapmaya sevk etmiş gibi görünüyor. 1581'de, Anadolu'nun birçok yerlerinden İstanbul'a gelen haberler, her tarafta suhtelerin birbirleriyle daha kıştan mektuplaştıklarını, bahara «azîm cemiyetleri» olacağını anlatmakta idi. Şu halde, bu yılın yazı da talebe gruplarının hareketleriyle geçti. Âsîler, «cer» adlı ile paralar topluyorlar, zengin «dirlik erbabı»nın çocuklarını tutarak, ana-babalarından para almadan bırakmıyorlardı. Çankırı'da, dört tanınmış başbuğ idaresindeki suhteler, İstanbul - Erzurum askerî yolunu kestiklerinden, üzerlerine kuvvet yollanarak, başları yakalanıp, İstanbul'a yollandılar. Fakat, hükûmet bu suhte başbuğlarının cezasını Başşehirde vermekten çekinmiş olmalı ki, yoldan geri çevirterek, idamın Anadolu Beylerbeyisi tarafından yapılmasını emretti.

Karesi suhteleri de, Sancak Beyi eşkıya takibindeyken, Bigadiç'teki evini bastılar. Aydın Yöresinde binlerce medreseli Yorgun adındaki başbuğun idaresinde harekete geçtiler. Her taraftan gelen şikâyet yazıları, ekiplerin basıldığını, adamların öldürüldüğünü anlatıyordu; ölenlerin çoğu hükûmet adamıydı.

Amasya çevresinde kadıların medreselilere daha çok destek olmaları ve kapukullarıyla halk arasında da şiddetli bir çekişmenin geçmekte bulunması yüzünden durum daha da karışık görünüyordu. İskilip ve Turhal kadıları ile Amasya Beyi, talebenin bâzı kadılarca himaye edildiğini, suhtelerin yazın harekete geçtiklerini söylemelerine karşı, Kavak ve Havza Kadıları da, İstanbul'a başvurarak,

idarecilerine karşı çoğu zaman himaye görmekte idiler. «Serbest Yer» memurlarının vilâyet idarecilerine karşı olanları iç karışıklıklarda önemli olup, bunun sebepleri incelenmelidir.
1 Müh. Def. 43, s. 259.

suhte cürümleri affolunmak ve kendilerine «vazife» verilmek şartıyla, asîlerin silahlarını terk edeceklerine söz verdiklerini bildirdiler. Fakat, verilen cevapta «rençberlik» ve başka işlerle uğraştıkları taktirde affolunacakları yazıldı; vazife isteklerine karşı hiçbir şey söylenmedi[1].

Halbuki, suhteler her fırsatta anlatmışlardı ki, ayaklanmanın baş sebebi, kendilerine görev verilmemesiydi. Hakikaten, uzun yıllar medreselerde tahsil görerek, ancak «ilmiye» mesleğinde çalışmak üzere yetişen ve kol işi kudretlerini kaybetmiş olan insanlara «rençberliğe» dönmelerini tavsiye etmek boşuna idi.

Hükûmet, Anadolu'nun her tarafından suhteler hakkında yağan şikâyetleri doğru değerlendiremeyip, gürültüye aldanarak, bütün reayanın suhte zulmünden feryat ettikleri sanısına kapılıyordu. Bu yüzdendir ki, oturuşmuş hastalığa bir son vermek amacıyla, halkın da toplanarak, Hükûmet kuvvetlerine yardım etmesi için sık sık irade çıkıyordu. Fakat, bu gibi tedbirler suhte taraflılarıyla ehl-i örf taraflıları arasındaki düşmanlığı körüklemekten başka bir iş görmemekteydi.

Askerlerin İran harplerinde bulundukları 1581 ve 1582 yıllarında, isyancı talebe her tarafa hâkim bulunuyordu. Özellikle 1582'de, suhte hareketi son haddini bulmuştu. Bursa, Balıkesir ve bütün Batı Anadolu, sanki medreseli bölüklerin elindeydi. Hele Afyonkarahisar bunların siyasî merkezleri hâlinde bulunuyordu. Bu yöreye bekçi bırakılmış olan Bursa Sancakbeyi, ayaklanmalara karşı hiçbir şey yapamadı; çünki, içdüzeni korumak için devletin seferden alıkoyduğu timarlı sipahîler suhtelere karşı kendisine yardım etmekten kaçındılar. Diğer vilâyet idarecileri de kendi bölgelerinde aynı hâlden şikâyet ediyorlardı.

Çorum Sancağı'nın İskilip Kasabası, güpegündüz âsîler tarafından basıldı. Suhteler, bir zaimin malını yağma ile, kendisini öldürdüler. Kasaba halkından da, içlerine sancakbeyini sokmamaları için «şart» üzerine söz aldılar. Bir rivayete göre, ehali sözünde durmayıp, sancakbeyine yardıma karar verdiğinden, suhteler kaçmaya mecbur oldular. Buna rağmen, İskilipliler «ehl-i örf taifesine» gene yaranamadılar. Yeniçeriler ile serdarları, ahalinin, kendilerini korumak için sağladıkları silâhlarını toplamak bahanesiyle kasabalılara hayli sıkıntı ettiler. Eskişehir suhteleri de, Mihalıççık Kadısını öldürdükten başka, Beypazarı'nda bakaya vergi toplamakta olan Çavuş'un odasını basıp, paraları aldılar; vergi borçlarını veremediklerinden dolayı zincire vurulmuş olan köylüler

1 Müh. Dcf. 44, s. 192 (Rumeli beğlerbeğisine hüküm).

de, çavuştan alınıp, serbest bırakıldılar. Çavuş bu olayı kadıya haber verdiği halde, o, ya korkusundan veya kasten suçlulara bir şey yapmadığı gibi durumu İstanbul'a ve Eskişehir'e yazmayı bile kabul etmedi. İzmir'de ise, «ehl–i fesadı» takibe memur olan «serdar», Urla'da, çarşı içinde, suhteler tarafından herkesin gözü önünde öldürüldü; gene mahpuslar da serbest bırakıldı, halk da medreselileri tuttu.

Böylece, Anadolu'nun dört bir tarafında, isyancılar hükümet adamlarına karşı, insafsız bir döğüş açmış bulunmakta idiler. Öldürmeler, soygunlar, hapisleri boşlamalar devam ediyordu; memleketin hiçbir tarafında güvenlik kalmamıştı[1].

3 — Umumî Suhte Teftişi Ve Halktan Silâh Toplanmasının Geniş Tepkileri

Suhtelerin, işsizlik, geçim zorluğu ve ahlâk bozulması gibi sebeplerle girişikleri ayaklanma hareketi, başlangıcında hiç de önemli bir içkavga görünüşünde değildi. İlk medreseli gezginci gruplarının maksatları belki, köylere çıkarak biraz erzak ve para dilenmekten ibaretti. Fakat, şehirlerde, kapukulları ile talebe arasında zaman zaman çarpışmalar çıkması ve düşük ahlâklı medreselilerin şurda burda tiksindirici uygunsuzluklar yapmaları, işi büyüte büyüte, sonunda Anadolu'nun büyük kısmını içine alan bir içdüzensizlik meydana getirdi. Memleketteki para darlığı, köylüleri, ehl–i örf ile, bilhassa faizcilik, esnaflık ve ortakçılık yoluyla köy hayatında önemli yer tutmuş olan kapukullarıyla geçimsizliğe sevk etmişti. Şu halde, suhteler Hükûmete ve dolayısıyla vilâyet idarecilerine karşı kavga çıkardıklarında, kendilerini tutacak daha birçok başka gruplar (levendler) vardı. Diğer taraftan, bir kısım halk da medreselilerin aşırı hareketlerinden, hattâ kapukulları gibi bunların da, ehalinin malına, parasına, çift ve çubuğuna karışmaya başlamalarından şikâyetçi idiler[2].

Anadolu'nun her tarafında durumun, az çok farklarla, böyle olması, suhtelerle ehl–i örf arasındaki çatışmayı çabucak kızıştırarak büyük

1 Müh. Def. 47, s. 93, 94, 110.

2 1585'te, Koceli ahâlisi namına suhteler hakkında uzun bir şikâyetname sunulmuştu. Bunda, kadının hallerini arzetmeye razı olmadığı, onun için bir yere toplanarak hallerini arzetmeye karar verdikleri ifade olunduktan sonra, suhtelerin halkın ziraatına ortak oldukları, ahâliyi çalıştırdıkları, zorla yemek hazırlattırdıkları, pazarları kontrol ettikleri ve başka şeyler madde madde yazılmış idi. Şikâyetin dikkatle okunması, suhte isyanlarının mahiyeti hakkında sarih bir fikir vermektedir: Müh. Def. 58, s. 237.

bir içkavga haline getirmekte idi. Fakat, vilâyet idarecilerince maiyyet bölükleri beslenmesi, bütün köylü sınıfının ehl-i örfe karşı dönmesinde belli başlı bir sebep teşkil etmişti. İran harpleri dolayısıyla büyük masraflara giren beyler ve hükûmet, vergi toplama işinde cebir kullanmak zorunda kaldıklarından başka, çavuş, subaşı, sancakbeyi, yeniçeri, yüksek timar ve zeamet erbabı ve başka kimseler de vazifelerini şahsî çıkarlarına alet ettiler. Bu yüzden de halka pek çok zulûm olmakta idi. Reaya ile ehl-i örf arasına bu gibi hallerin soktuğu geçimsizlikten faydalanan suhtelerin, nasıl birçok kimseleri kendi taraflarına çevirdiklerini, ehl-i örfün zincire vurduğu kimseleri serbeste çıkararak bir kurtarıcı gibi hareket ettiklerinin çok görüldüğünü yukarıda yazmıştık. Fakat, halk üzerinde bunların hepsinden çok etkisi olan şey, suhteler hakkında uygulanan işkence ve baskı idi. Hususiyle suhte akrabaları lüzumundan fazla hakarete uğruyorlardı. Bu sıralarda, İstanbul'dan, reaya ve suhtelerin silahlarını toplamak üzere, her tarafa yollanan emirler büyük bir gürültü koparmış, bâzı yerlerde, silah toplamaya memur olanların işlerini timarlı sipahîler de zorlaştırmışlar, ehalinin silahlarını gizlemelerine yardım etmişlerdi. Hattâ, birçokları sipahî hizmetkârı imiş gibi hareket ederek, teftişten kurtuldular. Artık, halk arasında, ehl-i örfe karşı görünür derecede birleşme arzusu belirmekte idi.

Eskidenberi ehl-i örf ile nüfuz rekabeti süregelmiş olan kadılar, elbet böyle fırsatları kaçırmıyorlar, ellerinden geldiği kadar kavgaları kabartmaya bakıyorlardı.

Artık, 1582'de, manzara değişmiş gibi görünmekte idi. Evvelce, her taraftan suhte zulmü ve cinayetleri hakkında kalabalık şikâyetler gelip dururken, şimdi, baş şikâyet konusu ehl-i örfün, suhte teftişi, yahut başka bahanelerle reayaya ettiği zulümler olmuştu. Hattâ, Uşak taraflarından on beş kişilik bir heyet, İstanbul'a gelerek, Anadolu Beylerbeyi Kaymakamının, suhte teftişini bahane ederek, vilâyette yaptırdığı zulümleri ve ehaliyi soymakta olduğunu haber verdi[1].

1 Müh. Def. 47, s. 62, 83.

4 — 1579 Nişan–ı Hümâyûnu'nun Yeniden Yayınlanması:

Umumi Af, talebe İşinin Nakiplere Bağlanması, Suhtelerin Asker Olabilmesi.

Böylece, halkın yavaş yavaş medreseliler tarafına kaydığını gören hükûmet, sözde talebe nakiplerinin müracaatı üzerine, 23 ağustos 1582' de, suhtelerin ıslâhı yolunda evvelce bunlarla yaptığı mukaveleyi az değişikliklerle yeniledi. Bununla beraber, eklenen maddeler suhteler lehine kaydedilecek bir başarı idi. Anlaşıldığına göre, hükûmet suhte isyanlarının sebeplerini az çok kavramıştı.

Şimdi, bu 1582 nişan–ı hümâyûnunun suhtelere neler verdiğini görelim: a) Evvelce olduğu gibi, gene mukavele tarihine kadar olan suhte cürümleri affediliyor ve nakiplere mülâzımlık vaadolunuyordu. b) Ehl–i örf ve kadılar, bundan sonra, ne talebelere, ne de akrabalarına karışmayacaklar, suhte yolsuzlukları nakipler tarafından hallolunacak, eğer bunlar muktedir olamazlarsa, o zaman hükûmetten yardım isteyecekler, kadıların ve ehl–i örfün karışmaları ancak bu şekilde olabilecekti. c) «Ammâ şunlar ki, yarar olup, şuğuldan feragat etmiş olalar, ol makulelerden delâletlerine tevbe ve istiğfar edenlere arz veresiz ki, Âsitane–i Saadetime getürüp ibraz eylediklerinde, istihkaklarına göre riayet olunup, gönüllü gediğine ve sair münasip olan dirliğe ahkâm–ı şerife verile...»[1]

Bu nişanın, 1579 nişanından farklı tarafı, üçüncü maddesi idi. Bu suretle suhtelere iş bulmak meselesi ilk defa düşünülmüş olunuyordu. Fakat, dirlik vaadinin de talabe–i ulûmu memnun etmeyeceği açıktı. Çünki, hiç kimse, senelerce medresede ömür çürüttükten sonra, cahil bir levendi bile hoşnut etmeyen gönüllü dirliğine razı olamazdı. Böyle dirlikler artık ricalin kölelerine bile verilir olmuştu.

Nişan–ı hümâyûnun hükümleri dahi etkisiz kalarak, suhteler isyanlarına gene devam ettiler. Bunun üzerine, Anadolu'ya yeniden umumî bir emir yollanıp, kaza, nahiye ve köylere kadar ehaliye yeni tedbirler almaları için talimat verildi. Bu da, evvelce alınmış olan tedbirlerin tekrarından ibaretti: 1– ehali, kefil vermemiş olan silahlı levend ve suhteleri semtlerine sokmayacak, «suhte cemiyeti»nin nerde olduğunu haber aldıklarında, hemen hükûmete haber vereceklerdi. 2– on kişiye bir

1 Müh. Def. 48, s. 77 (Liva–i Menteşe Sancağı Beyine ve Liva–i mezburda vakî olan kadılara hüküm.)

yiğitbaşı seçilmek üzere serdarlar çıkarılması lâzımdı. 3– 'asî suhtelerin «katli vacip» olduğu emrolunuyordu[1].

Halbuki, suhte isyanı o kadar genel bir şekil almıştı ki, «reayadan birçokları dahi», talebe kıyafeti ile dolaşarak, şekavet etmeye başlamışlardı.

Devamlı silah toplanmasına ve pek çok suhte kesilmesine rağmen, isyan hep kabarmakta devam ediyordu[2]. Teke Sancağı Beyinin mektubuna göre, oralarda levendât ile suhteler tamamen birleşmişlerdi. Kimi, akrabalıktan, ve kimi de, aynı köyden olduklarından dolayı suhtelere yardım ediyorlar, reaya da korkusundan şikâyet edemiyordu; kadılar dahi olayları «sicil» etmemekte idiler[3], Çankırı taraflarında da durum aynı idi. Rum Vilâyetinde, Sivas Valisi, 1582 Nişan–ı hümâyûnuna dayanarak, bütün suhteleri Demirkapu muhafazasına asker yazmış, hükûmet de bundan memnun olarak böylelerine dirlik vaad etmişti[4]. Konya ile çevresinde ve Akşehir'de, ehalinden yardım gören talebeler, hükûmet mensuplarına karşı saldırılarını günden güne artırıyorlardı.

C. 1584 NİŞAN–I HÜMÂYÛNU VE MÜHİM NETİCELERİ

1— Yeni Bir Nişan–ı Hümâyûn Neşri: Kemerbaşılar Seçilmesi

İran Harbleri uzadıkça, talebe–i ulûmun isyanı Hükûmet üzerinde daha büyük etki yapmaya başlamıştı. Meseleyi çözmek için türlü çarelere başvurulmasının sebebi bundan ileri geliyordu. Vilâyetlerin muhafazasına bırakılmış olanların ve ehâliden birçoklarının sızlanmaları devam etmekteydi. Nihayet, Anadolu'nun bu karışık durumu, seferdeki Anadolu askerlerini gerideki ev ve barklarının güveni yönünden endişelendirmeye başlamıştı. Hele levendatın suhtelerle birlikte hareket etmekte olmaları, Anadolu'da gelişen iç kavgayı daha büyük ve tehlikeli kılıyordu. Bu takdirde, asîleri yola getirmek için seferi durdurmak icab ederdi. Bütün bunlar düşünülmese bile, ehl–i örf ve talebe saflarında, iki taraf hâline gelmiş bulunan

1 Müh. Def. 48, s. 202.

2 Müh. Def. 49, s. 134, (Sultanönü Kadısına hüküm); Müh. Def. 55, s. 135, (Bursa sancak beğine ve kadısına); Müh. Def. 59, s. 378, (Bursa Beyine).

3 Müh. Def. 52, s. 351, (Teke beğine ve sancağındaki kadılara hüküm).

4 Müh. Def. 52, s. 362, (Rum beylerbeyisine hüküm).

Anadolu ehalisi arasında bu yüzden dökülen kanlar sanıldığından fazla idi. Eşkıya takibine memur olanlar, yüzlerce suhteyi yargısız öldürürlerken, asîler de karşılığını yapmaktan geri kalmıyorlardı.

İran harbinin uzamasıyla sıkışık bir duruma düşen hükûmet, içerde bir düzen elde edebilmek için, suhteler hakkında son bir «Nişan-ı Hümâyûn» daha çıkardı. Bu da gene evvelkiler gibi «Talebenin ahvalini ıslah» yolunda medreselilerin mümessilleriyle Hükûmet arasında bir nevi mukaveleden ibaret idi. Bu mukavele hakkında vilâyetlere yazılan hükümde kaydedildiğine göre, İstanbul medreselerindeki «Suhte taifesi umumen Devlete müracaat ederek, Memalik-i Mahrûsede suhte namına bazı eşkıya fesat ve şenaat etmeleriyle anların mazarratı bize sirayet edüp kendi halinde şuğul üzere olanlarımıza siz dahi anlar ile müttefiksiz deyu ukubet murat olunmağın me'keller kapanıp inkiraz-ı ilme bâis olmuşlardır...» diye, şikâyet etmeleriyle, suhteleri yola getirmek için, mesele hükûmetçe yeniden incelendi. Talebe akrabalarını vilâyet idarecilerinin zulüm ve hakaretlerinden kurtarmak amacıyla hareket ettikleri anlaşılan İstanbul medreselerindeki talebe ileri gelenleri, Anadolu' da, bütün cürüm ve cinayetlerin hakikî suhtelerce değil, suhte kılığındaki yalancı suhteler, yâni levendler tarafından yapıldığını iddia ediyorlardı. Hattâ, böylelerinin isimleri defter edilerek haklarından gelinmesi konusunda evvelce bir emir dahi çıkmış, fakat, vilâyet mensupları, bunu kötü niyetle kullanarak, suhtelere zulümden vazgeçmemişlerdi.

Suhtelerle, ehl-i örf arasındaki geçimsizliği bu şekilde anladıkları kaydolunan İstanbul medreseleri, Anadolulu arkadaşlarının yola gelmeleri için ehl-i örfün, talebelerin hiçbir işine karışmamalarını, yâni, talebe uygunsuzluk yaparsa, bunun vilâyet idarecileri tarafından değil, talebe mümessilleri tarafından ele alınmasını ileri sürdüler. Anadolu vilâyetlerinin hükûmet yanında on bir hemşehri tarafından temsil olunan talebelerinin çıkaracakları fesat ve isyanlarını inceleyip, sonuca bağlamak için, İstanbul'daki kemerbaşılar[1] harekete geçeceklerdi. Meselâ, Anadolu'dan suhteler hakkında bir şikâyetçi gelse, önce İstanbul' da, medreselerde ve tetümmelerde kemerbaşı olan suhtelerle buluşacak, cürmü işleyen kimsenin hakiki suhte olup olmadığı tesbit olunacak, eğer hakiki suhte ise, kemerbaşı bu kötülüğü eden suhte ile dâvacının

1 Kemerbaşılar, her vilâyetin İstanbul'daki talebe temsilcileri olup, birinci ve ikinci nişanlarda adları geçen talebe nakiplerinin yerlerini tutan kimseler oldukları anlaşılmaktadır.

arasını bulmaya çalışacak ve davayı halledecek idi. Suçlu nasihatı dinlemediği takdirde, diğer suhteler, itaatsizi kendi elleriyle teslim edeceklerdi.

İstanbul'daki suhte ileri gelenlerinin hükûmetle yaptıkları bu mukaveleye razı olan, yâni bunları mümessil tanıyan Anadolu'daki medrese talebesi, bundan sonra rahat duracaklarına söz vermeleri şartıyla, mukavele tarihine kadar olan cürümleri bağışlanacak, hapsedilmiş olanları da serbest bırakılacaktı. Memleket muhafazasına kalmış olan, beylerbeyi, sancakbeyi, zeamet ve timar erbabı, subaşı, çavuş ve başka kim olursa olsun, İstanbul'dan emir ve haberle memleketine gidecek olan suhtelere karışmayacaklar, ancak kemerbaşıların «reyi hilâfına» hareket edecek olan talebeleri yola getirmek üzere vazifeyle sancaklarına yollanan suhtelere yardım edeceklerdi. İşte, İstanbul suhtelerinin, Anadolu medrese talebesi namına hareket ederek Hükûmetle üzerinde anlaştıkları başlıca noktalar bunlardı.

İki taraf, müzakereden sonra, şu maddeleri kararlaştırdılar:

1- Suhtelere ait, yani onları ilgilendiren, bütün davaları doğrudan doğruya İstanbul'daki kemerbaşılar halledeceklerdi.

2- Hükûmetle bu mukaveleyi yapan İstanbul'daki suhte ileri gelenlerinin sözlerinden çıkmayan, yani dolayısıyla bu mukaveleyi kendileri de kabul ve bundan sonra rahat duracaklarına söz vermiş sayılan bütün suhtelerin cürümleri affolunacak, hapsedilmiş olanları serbest bırakılacaklardı.

3- Bundan sonra isyan ve fesada devam edenleri, suhteler kendi elleriyle teslim edecekler ve bunların haklarından gelinecekti.

4- «Suhte taifesinden olup, islâh-ı fesat» için Anadolu vilâyetlerine hüküm, mektup ve sair haber ile geri haber getiren suhtelere ve evvelce suhte iken, dânişment, imam, hatip ve müezzin olup, veya sılasında kalarak, kendi halinde olanlara, «siz evvelce suhte idiniz» diye, ne beyler, ne de muhafazaya kalan zeamet ve timar erbabından ve yiğitbaşılardan, il erleri ve köy kethüdalarından kimse tarafından asla sataşılmayacaktı.

5- Bundan sonra da isyanda devam eden olursa, bunlara hiç kimse yardım etmeyecek, evlere alınmayacaklar, yiyecek ve başka şeyler verilmeyecekti.

Hükûmetle suhte temsilcileri arasında yapılan mukaveleyi bildiren bu hüküm bütün vilâyetlere (Anadolu vilâyetlerine) tebliğ olundu[1]. Başlıca maddelerini kaydettiğimiz nişan-ı hümâyûn bize anlatıyor ki,

1 Müh. Def. 53, s. II (1579 ve 1582 senelerinde yayınlanan nişanlardan daha uzun ve

«talebe–i ulûm» ile ehl–i örfün ilişkilerini kesmek hükûmete en önem li tedbir sayılmıştır. Çünkü, medreseliler, isyanın vilâyet idarecilerinin zulmünden ileri geldiğine hükûmeti inandırmışlardı. Halbuki, yukarıdan beri kaydettiğimiz üzere, Anadolu medreselileri, gerek kadılar eliyle, gerek kendi ağızlarından, ve hepsinden daha açık olarak, isyanlarındaki davranışlarıyla dertlerinin ve ihtiyaçlarının neden ibaret olduğunu yeteri kadar anlatmışlardı. Edirne ve İstanbul medreseleri devlet yapısını pekiştiren birer kurulu düzen olarak kabul olunduğu halde, Anadolu'daki binlerce öğretim müessesesi hakkında böyle bir kanaat yoktu. Bilâd–ı Selâsenin imaretleri ise, Anadolu'nun devlet idaresine katılması için, çocuklarını okutmasına en küçük ölçüde bile cevap veremezdi. Talebe kadroları çok şişik olan büyük merkezler, imaretlerini işletmek yönünden de eskisi kadar zengin bulunmuyorlardı. Bu hale göre, uzun tahsil yıllarında ahlâkları, karakterleri ve hattâ fizik bünyeleri herhangi bir levende göre çok narinlemiş olan suhteler, o devrin bir çeşit işsizleri idiler. Durum bu olunca, 1587 Nişan–ı Hümâyûnu suhtelerin hiçbir temel ihtiyaçlarına cevap vermediğinden, her tarafta daha büyük ölçüde talebe toplantıları görülmeye başladı

2— Mukavelelerin Etkisi:

Büyük Çaplı Ayaklanmalar –Asıpkesme Siyaseti– İl Erlerinin Yeni Bir Kuruludüzen Olması.

İkide bir ortaya çıkan nişan–ı hümâyunların talebeye cesaret verdiği gerçekti. Çünki, her nişan–ı hümâyûn çıkarılmasından sonra isyanın arttığı, isyancıların ehl–i örf hakkında daha kanlı davrandıkları görülüyordu. Bu defa da öyle oldu; her vilâyetin suhtelcri birbiriyle haberleşip toplanmaya başladılar. Saruhan'da sekiz yüz, Germiyan'da bin iki yüz medreseli toplantılar yaparak, iki sancak suhtelerinin sözde adavetleri olduğunu iddia ettiler. Gerçekte ise, soygunculukla uğraşıyorlardı[1]. Eskişehir

esaslı olan bu nişanın vilâyetlere yollanan suretlerinde, her vilâyetin kemerbaşıları kayıtlı idi). Bak. Vesika: 8.

1 Müh. Def. 58, s. 253, (Bursa'da kayıtlı olunduğu gibi, suhtelerin birbirleri ile çarpıştıkları evvelce hiç görülmüş olmamakla beraber, III'üncü Mehmet'in Manisa valisi olan, Lalasının mektubundan anlaşıldığı üzere Saruhan ve Germiyan suhteleri arasında böyle bir husumet vardı. Ayni hâdise hakkında: Müh. Def. 60, s. 70'te hüküm vardır. Bu hükme göre dahi, adı geçen iki sancak suhtelerinin «Meydanları olup Demirci

çevresinde, Beypazarı, Sivrihisar, Mihaliç kasabaları bu yöre asîleri tarafından basılmıştı. Her taraftan medreselilerin tecavüzleri hakkında şikâyetler geliyordu. Hükûmet, gene asî suhtelerin takibi ve teftişleri için vilâyetlere emirler verdi. Zaten böyle bir emir olsa da, olmasa da, vilâyet idarecileri, şahsî çıkarları iktizası, suhtelere ellerinden gelen cezayı veriyorlardı. Şu halde, kendilerine böyle bir emir tebliğ olunur olunmaz, derhal devriye bölükleriyle harekete geçtiler. Artık, İstanbul ricali, Anadolu'da olup geçenleri anlayacak durumda değildi. Çünkü, haberler birbirini tutmuyordu. Kimi, ehl-i örfün zulmünden, kimi suhtelerin cinayetlerinden feryat etmekte idi. Vilâyet memurlarından bile doğru fikir almak mümkün değildi. Kadıların birçokları reayanın ehl-i örften çektikleri zulümleri sayıp dökerken, umumiyetle sancakbeyleri de, suhtelerin tecavüzlerinden bahsediyorlardı. Nihayet, Hükûmet, oldukça eski bir yara olan suhte isyanlarını katî bir neticeye bağlamak isteyerek, bütün Anadolu sancaklarının ilerlerine, dirlikler vaâdi mukabilinde, kendilerini suhtelere karşı muhafız sipahilerle yoldaşlığa davet etti. Ayrıca, suhte isyanlarının fazla olduğu yerlere başşehirden «serdarlar» tayin etti.

Kadılara emirler yollanarak, il erlerinin düzenlenmesi, her on iki kişiye bir yiğitbaşı seçilmesi, bütün hanelerin birbirlerine kefil olmaları, ehalinin suhtelere yardımda bulunmaması için, herkese, «şart-ı talâk üzere» yemin ettirilmesi[1], suhtelere karşı yardım edeceklere dirlik ve terakki verileceğinin her tarafta «nidâ» ettirilmesi gibi tedbirlerin alınması tenbih olundu.

Hükûmet her ne yaptı ise suhte isyanlarını önleyemedi. Hattâ, asîlerin İstanbul ile olan gizli ilişiklerini bile kesmek mümkün olmuyordu. Eşkıyabaşıları, yahut yolladıkları adamları, «tebdil-i sûret ile» İstanbul'a gelip, işlerini yaptıktan sonra, gene Anadolu'ya dönüyorlardı[2].

1584'ten sonra, isyan, hududlarını genişleterek, halk tabakalarını

---

civarında bir derbentte cem olduklarında Ulemâ ve Suleha varup» aralarını bulmuşlar, Saruhan suhteleri dağılmışlar, fakat Germiyan suhteleri başlarına bir başbuğ seçerek Demirci ve Simav taraflarında birçok cemaatları basmışlar; evler soymuşlar ve reaya dağlara sığınmıştır.)

1 Reayayı «şartlandırmak» veyahut «şart-ı talâk» üzere yemin ettirmek, erkeklerden nikâhları üzerine söz almak demekti. III. Murad reayanın suhtelere yardım etmelerini önlemek için, sık sık şart-ı talâk ettirilmelerine müsaade etmişti. Reaya da sözlerini tutamayacakları için, bundan yakalarını sıyırmak üzere bekârları evli göstermek suretiyle, şart-ı talâka onları sürmek yolunu buldular. Şart-ı talâk, reayaca hükümetin yeni bir eziyeti sayıldığından, III. Mehmet ve I. Ahmed zamanlarında bu hareketten çok sakınılmıştır. Müh. Def. 62, s. 210.

2 Müh. Def. 62, s. 22.

da içine alan kanlı bir boğuşma halini aldı. Gerek ehaliden, gerek sipahilerden önemli bir kısmı hükûmetten hoşnut olmadıklarından, ya medreselilere yardım ediyorlar, yahut hükûmet memurlarının işlerini güçleştiriyorlardı. Bütün Anadolu sancaklarında, ehl-i örf suhteleri, suhteler de ehl-i örfü acımadan öldürmekteydiler, 17 Ocak 1587 (13 Muharrem 996) tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Kastamonu ehâlisi adına sunulan bir arzuhalde kaydolunuyor ki, o taraflarda iki yüz kişiye baş olan Kara Hacı adında bir suhte şefi, elli kişinin kimini öldürmüş, kiminin de uzvunu kesmişti[1]. Diğer merkezlerde de böylece talebe bölükleri dolaşmaktaydı. 1587 senesine doğru, medreselilerin hareketleri bütün bütün kanlı oldu. Batı Anadolu'da, Hamit ve Teke taraflarında kuvvetli suhte bölükleri ayakta idiler. Zengin timar ve zeamet erbabına daha çok tecavüz ediyorlar, «emred oğlanlarını» kaldırıyorlardı. Bu sancaklardan şikâyet üstüne şikâyet gelmekteydi. Hamit Sancağında bulunan bütün kadılara yazılan bir hükmün ifadesine göre, «Afşar Kadısı mektup gönderup, Hamit Sancağında bazı eşkıya ve suhte taifesi peyda olup, müslümanlara salgun salup, evlerini basup, gared edup ve nice kimesneleri katleyleyüp, reayadan gayrı tımar sahiplerinin emred oğlanlarını alup, yevmen fe yevmen fitne ve fesatları artup, hiçbir veçhile def'leri mümkün olmayup afşar kazasında... nam yüz evlü bir köyü basup, nehb-ü garet edüp, imamlarının oğlunu alup ve Isparta Kazasında Taşviran nam kariyeyi basup, erkek-kadın otuz iki nefer kimesneyi katl ve esbablarını garet edup ve sâbıka emr-i hümâyûn ile muhafazaya kalan Ayvaz(?) nam sipahiyi beş nefer ademisi ile katledüp ve hâlâ kasaba-i mezbure civarında Hacı Davut ve Kariye-i Çat' tan Tezgeldioğlu nam kimseleri katledüp ve bilcümle fesat ve şenaatlerini tahrir kaabil olmayup, lakin bu diyarın ehl-i vukufları cem'olup, meclis-i şer'e gelüp zeametten mâzul olan Neslioğlu[2] darende-i hümâyûn Mehmed (zid-i kadrihu) yarar ve ehl-i vukuflardandır. Eğer mezbure zeamed şartı ile serdarlık emri verulüp, mezbur eşkıyayı her kande bulur ise katl ve akrabalarından muin olanların kimini küreğe ve kimini Kıbrıs'a gönderup, her kariyeye yiğitbaşı dikilüp, il eri şartlanup, haramzâde ve suhte haberini aldıklarında birbirlerine muavenet ve suhteyi tutup katletmek ferman olunur ise fukara ve zuafa asûdehâl olmak mukarrerdir deyu bildirilmişti[3].

1 Müh. Def. 62, s. 169.

2 Burada adı geçen Neslioğlu, İl Erlerine serdar seçilmesi sayesinde şöhret kazanarak, başına binlerce levent ve sekban toplayup büyük bir celâlî reisi olan ve Karayazıcı devrinde de mühim rol oynayan meşhur Neslioğlu'dur.

3 Müh. Def. 64, s. 156.

Suhte isyanlarını bastırmaya bir çare olarak, Afşar Kadısı tarafından ileri sürülen bu tedbirler, birçok yerlerin kadıları tarafından da teklif ediliyordu. Bunları gözde tutan hükûmet, özellikle il erleri teşkilatının daha esaslı olarak meydana çıkması ve serdarlar tayini yolundaki istekleri kabul ederek «mazûl» veya vazifeli çavuşlardan, dirliği elinden alınmış kimselerden ve reayanın ünlülerinden bütün sancağın il erlerine serdar olabilecek durumda bulunanları halkın serdar seçmelerine izin verdi. Fakat, suhte cürümlerinden akrabalarının da sorumlu tutulmaları hakkındaki teklifi reddetti. Takipte ele gelmeyen eşkıyanın kefillerine başvurulmasını kâfi gördü. Hırsız ve haramîleri hiç kimsenin evine koymaması, himaye etmemesi, reayanın zulümden kurtarılması için lüzumlu her tedbirin alınması da bildirildi. Bu sırada Teke Sancağı suhtelerinin de, etrafı yakıp, yıkmakta oldukları, Hasan adında bir zaimin adamlarını öldürüp, malını yağma ile evlerini ateşe verdikleri haberi geldi. Eskiden, ocak oğullarından olan Mahmud adında birinin, kendi adamları ile suhtelere karşı çıktığı, çarpışmalarda elli kişinin öldürüldüğü, kendi tarafından da ölenlerin olduğu bildiriliyordu. Sabık Teke Beyi ve Antalya Kadısı, mektuplar yollayarak, reayadan bir çoklarının açıkça eşkıya tarafını tuttuklarını söylemişlerdi. Teke ileri gelenleri de, adı geçen Mahmud'un il erlerine serdar olmasını istemekte idiler.

Suhtelerin, böyle, zengin dirlik sahiplerine tecavüz etmeyi huy edinmeleri, burda da görüldüğü üzere, nihayet timar ve zeamet erbabından mal-mülk sahibi olanları ve halkın şöhretli kimselerini harekete getirmişti. Mâzûl Çavuşlar ve yüksek timardan atılmış kimseler dahi, hem servet sahibi oldukları, hem de dirliklerini Hükûmetten geri almayı umdukları için, suhtelere karşı açılan mücadelenin başına geçiyorlardı. Şu halde, başta zengin hükûmet mensupları olmak üzere, suhteler tarafından tecavüze uğrayan vilâyet ileri gelenleri, yer yer toplanarak, fiilen mücadelenin başına geçmiş olan çavuş ve başka kimselerin il erlerine serdar seçilmeleri için, hükûmet merkezinden izin istemekte idiler. Daha ilk suhte isyanlarından beri, il erlerini yiğitbaşılar idaresinde asîlere karşı kullanmayı çok denemiş olan hükûmet, her taraftan gelen teklifleri kabul ederek, il erlerine serdarlar tayin etti. Eski dirlik sahiplerinin ve mütegallibe çavuşlarının, bu suretle il erlerine serdar seçilmeleri, Anadolu iç mücadelesinde yeni bir devir açtı.

Esasen suhteler de, XVI. Asrın ortalarından beri devam ettirdikleri isyan şeklini değiştirmişler, son senelerde icâbında leventlerle birleştikten başka, kadılara da tecavüz eder olmuşlardı. Mahkemeleri bastıkları görülüyordu. Tabiî, bu, kendileri için hiç iyi olmayan bir hal yarattı.

Çünkü, kadılara ve meclis–i şer'e husûmet bağlamak suretiyle, devlet mekanizması içinde en çok dayandıkları koruyucularını kaybettiler. İl erlerinin büyük bir teşkilât olarak meydana çıkmasına, yâni, serdarlar idaresinde esaslı bir kuvvet haline gelmesine kadıların önayak olmalarının sebebi burdan ileri geliyordu. Suhteler bu teşkilâttan büyük bir darbe yediler. 1584'ten 1587'ye kadar geçen zaman içinde, bir taraftan il erleri, düzenli, kuvvetli bölükler halinde meydana çıkarken, diğer taraftan, suhte isyanları yavaş yavaş önemini kaybediyordu. Bundan sonra, Anadolu iç kavgalarının aldığı durum şöyle hulasa edilebilir:

1– Suhte Bölükleri: Hükûmetten hoşnut olmayan talebe–i ulûmun birer başbuğ idaresinde, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren mevcut olduklarını ve, 1578'den beri, Anadolu'nun askersiz kalması üzerine, memlekette büyük bir iç sıkıntı yarattıklarını ve bunun sonuçlarını yukarılarda izah ettik.

2– Devriye Bölükleri: Vilâyetlerin güven ve korunması ile alâkadar olan ve bu yüzden seferden kalan beylerin ve ümera kaymakamlarının, kendi öz güvenliklerini sağlamak için, ve Hükûmet Merkezinin müsaadesini almadan, levendlerden maiyyetlerinde devriye bölükleri teşkil ettiklerini de yerinde söylemiştik.

3– Yiğitbaşılar ve İl erleri, serdarları idaresinde, Hükûmet tarafından suhtelere karşı teşkil olunan levend ve sekban bölükleri: Celâlî bölükleri diye de söyleyebileceğimiz bu kuvvetler, Köroğlu ve arkadaşlarından itibaren, ister Hükûmetin izniyle olsun, ister zorla olsun, teşekkül etmiş bulunuyordu. Fakat, 1584'te, İl erlerine serdarlar seçilmesine resmen müsaade olunmak suretiyle, zaten mevcut olan Celâlî bölüklerine daha kuvvetli başbuğların geçmesini sağlamaktan başka bir şey yapılmadı. Reayanın bu üç unsur arasında nasıl bir yol tuttuğunu ilerde göreceğiz.

Hükûmetin, 1584'ten itibaren, suhteler hakkında aldığı tedbirler sayesinde, 1587'den sonra, artık talebe bölüklerinin büyük bir tehlike olmaktan çıktıklarını ve iç kavgalardaki önemlerini kaybettiklerini görüyoruz. Bundan sonra, İl erlerinden kurulmuş olan bölüklerle ehl–i örf karşı karşıya gelmişlerdir.

Suhteler dâvâyı kaybettikten sonra, kadıların tuttuğu yeni yol, reaya üzerindeki nüfuzlarından faydalanarak, ehl–i örfe karşı yeni bir mukavemet kurmak oldu. Bununla beraber, Celâlî bölüklerinin baş düşmanı mahkemeler ve kadılar olması, bunların durumunu nazik bir hâle getirdi.

İl erlerinin, kendi başlarına, birer serdar idaresinde, levend ve sekban bölükleri adı ile, resmen hükûmet tarafından kurulmuş olduklarını gördüğümüz, bu 1584 ve 1587 yılları arasındaki olaylar sırasında kaydı

lâzım gelen önemli bir nokta, bu bölükler suhtelere karşı kuruldukları halde, onlarla esaslı bir mücadeleye girmekten ziyade, tersine olarak, bunların da, talebeler gibi, yüksek timar ve zeamet erbabının, ve fazla olarak, kadıların mallarına ve canlarına tasallut etmiş olmalarıdır.

3— Suhte İsyanlarının Gücünü Kaybetmesi 1587–1597

Anadolu askerleri İran seferinde bulunduğundan, hükûmetin suhte isyanlarına karşı il erlerinden faydalanma yolunu tutması, ve hele, 1584'teki anlaşmasının olumsuz kalması üzerine, her sancağın il erlerine çavuşlardan, bilhassa timar mâzûl ve zeamet erbabından serdarlar seçmeyi kabul ve hattâ vilâyetlere bu konuda emirler vermesi[1], vilâyet muhafazasına kalan resmî hükûmet kuvvetlerinin başındaki sancakbeyi, kaymakam, kethüda gibi vilâyet idarecilerinin karşısında daha kalabalık kuvvetlere sahip müstakil başbuğlar türemesine sebep olmuştur. İl erlerine serdar olmak için ellerindeki ferman gereğince, sancaklardaki bellibaşlı levend ve sekbanları, sözde suhtelere karşı silahlandırdıklarından, hakikaten, talebeler levendlerin yardımlarından yoksun kaldılar; fakat, serdarlar, çoğu köylerden yetişme bu fakir insanların ihtiyaçlarını düşünmek zorunda bulundukları için, suhtelerden daha çok soyguncu oldular. Bunlar da, tıpkı suhteler gibi, paralı ve malı çok kimselere, özellikle yüksek dirlik sahiplerine sataşıyorlardı. Başta, İl erlerine büyük ümit bağlayan bunun için de düzeleceklerini uman, bu kuvvetleri hükûmetten kendileri isteyen reaya, zamanla aldandıklarını gördüler.

Artık kalabalık sekban ve levend bölükleri, yani celâlî grupları, eşkıyalıkta rakip tanımadıklarından, suhtelerin hareketleri seyrekleşti.

İl erlerinin serdarlar idaresinde daha sağlam düzene girdikleri ilk yıllarda halkın, suhtelerden yüz çevirerek, bunlara döndüğünü gösteren emareler vardır. Her taraftan, il erlerine serdarlar seçilmesinin is-

1 Müh. Def. 53, s. 165. (Sabık Teke Alaybeğisi olup mütekait olan Kulaksızoğlu Mehmed'e, İl erlerine serdar olduğuna dair yazılan bu hüküm Anadolu'nun mâlum bütün isyan mıntıkalarına da yazılmış ve birer «İl erleri serdarı» tayin olunmuş idi. 1578'e kadar bu usule devam olundu. Fakat, mütekait ve mazûller idaresindeki bu bölükler, her türlü itaatten çıktıkları, yâni suhtelerin yerlerine geçtikleri için, İran seferinden Anadolu askerinin dönmesi üzerine, bu defa da bunlar hakkında «umumî teftiş» emri çıkmış, bunun üzerine pek çok sekban bölükleri dağıtılmıştı ki, bu halin tafsilâtını ilerde göreceğiz.)

tenmesi ve bazı bölgelerde halkın suhtelere düşman olması, bunun bir delilidir[1]. Bununla beraber, Anadolu'nun dört tarafında, az da olsa, suhte isyanları görülmekte devam etti. Özellikle, Balıkesir, Uşak taraflarında, talebe–i ulûm, hâlâ köylülere dayanarak, eşkıyalık ediyorlardı. Alâiye, Karaman, Ankara ve Amasya taraflarında, gene talebe bölüklerinin dolaştıklarına dair haberler gelmekte idi. Fakat, yukarıda dediğimiz gibi, bunlar, il erlerince teşkil olunan kalabalık celâlî bölüklerinin yarattığı gürültü ve yeni çeşit iççekişme içinde pek sönük kalmış bulunuyordu. Böyle olduğu içindir ki, artık, hükûmet suhtelerle uğraşmaktan vazgeçmiş, adetâ onları kendi hallerine bırakmıştı. Şimdi, bütün mesele, celâlî, sekban ve levend bölükleriyle, vilâyet idarecilerinin etrafında toplanan devriye bölüklerinin ortaya koydukları yeni karışıklıkları halletmekten ibaretti. Sırasında göreceğimiz üzere, bunların durumu suhtelerinki ile ölçüşme kabul etmez derecede karışık ve tehlikeliydi. Ayrıca, bunun, suhtelerin isyanı gibi yarım yüzyıl değil, daha uzun süreceğini ve Anadolu'nun bütün içtimaî ve iktisadî düzenini altüst edeceğini, ileride, celâlî isyanlarını incelerken meydana koyacağız[2].

1 Müh. Def. 72, s. 567. (Anadolu Beylerbeğine ve Karahisar–ı Sahip beyine ve burda olan kadılara hüküm: Bunda suhtelerin şikâyetlerinden bahsolunmaktadır. Medrese talebesi bildirmiştir ki, köylerine harçlık için veya evlenmek üzere gitmek istediklerinde, ehali, şartlıyız diye yola çıkanları katlediyorlarmış. Bu yüzden ne kadar masum suhte kanı dökülmüş.) Aynı defterin 392'nci sahifesindeki hükme göre de, Karahisar ehâlisi, İl erlerine başbuğlar seçilmesini ve eşkiyaya karşı bunların halka yardım etmelerini istemişler.

2 Suhte meselesi 1587'den itibaren ikinci plâna düşmüş olmakla beraber, 1597'ye kadar geçen zaman süresince artık suhte meselesinin bitmiş oludğunu söylemek istemiyoruz. Yalnız, Eğri Seferinden sonra Karayazıcıoğlu'nun isyanı ile başlayan büyük Celâli isyanlarında, artık suhtelerin âsi değil, şehirlerin korunmasında halkın yardımcısı olduklarını ve Hükümetçe sık sık eşkiyalara karşı silâhlandırıldıklarını göreceğiz. Yâni suhte isyanları sırasında, bunlara karşı Hükümet nasıl İl erlerini kullanmış ise, İl erleri de celâlî bölükleri halinde bütün Anadolu'yu ihtilâl içinde bıraktıkları zaman, bu sefer de suhteleri onlara karşı kullanacaktır ki, bunların tafsilatını Karayızıcı devri isyanlarında göreceğiz.

V. KISIM

REAYA İLE EHL-İ ÖRF ARASINDA MÜCADELE[1]

(Celâlî Bölüklerinin Doğuşu)
1575–1596

A. EHL-İ ÖRFE KARŞI SANCAKLARDA AYAKLANMALAR

1 — Anadolu'nun Ehl-i Örf ile Didişmesi

1575'ten öncesine ait olayların birinci kısmının anlatılması sırasında, idarecilik huyu bozulmuş olan bir memur sınıfının türediği, örnekler ile gösterilmişti. Toprak sipahilerinden «alçak hallü» olanlar isyan halinde idiler. Yüksek dirlik erbabı ise, fazla mal-mülk ve arazi toplayarak, derebeylik rejimine doğru gidiyorlardı.

Halk ile bütün ilişkileri ancak asayişin sağlanması konusunda olan ümera ve adamları ile serbest arazi zabitleri de, cürüm ve cinayet resimlerini artırmak için reayayı birbirleriyle tutuşturmayı, geçimsizlikleri teşvik etmeyi, birisinin arazisinde cürüm işleyen bir kimse, diğerinin sınırından içeri kaçtığı zaman, parasını alarak, suçluyu korumayı âdet edinmiş bulunmakta idiler. Kadılar ve özellikle naibleri, «resm-i kısmet yoluyla» fıkarayı soydukları gibi, mahkemeler de dürüst bir adalet yolunda gidemiyorlar, mahkeme harçları ve başka şeylerle halkı paraca eziyorlardı. Bu ve buna benzer birtakım kötülükler yüzünden, halkın gözünde, hükûmet idaresinin itibarı düşmeye başlamıştı.

1 Ehl-i Örf, en yükseğinden en küçüğüne kadar idareci zümreye, yani memur sınıfına verilen isimdir: Mehmet Ârif, Türkiyat Mecmuası, Cüz 15, sene 1338, Tefrika: Kanunname-i Âlî Osman, s. 14, Not. I.

Suhte ayaklanmalarının bir türlü yatışmayışında, ehl-i örfün soygunculuğunun da rolü olduğunu, Pâdişah ve rical biliyorlardı. Kezâ, reayanın gittikçe itaatten çıkmaları, mahkemelerin basılmaya başlaması, çiftbozanların artması, hep aynı şey ile izah olunmaktaydı. Onun için, Kanunî Süleyman, ölümünden bir yıl önce, Adaletnâme adı ile meşhur bir fermanı, Halep dahil, Van hariç olmak üzere, bütün Anadolu vilâyetlerine ve vilâyetlerdeki sancaklara dağıttırarak, Devlet memurları tarafından halka yapılan zulümleri anlatmak zorunda kalmıştır. 1565 tarihinde yayımlanan bu adı geçen fermanda halka zulüm yapmakla itham olunanlar, ümerâ adamları, naipler, sipahîler, voyvodalar, ve reayâdan «kudretlû» olanlardan ibaretti. Görülüyor ki, bunda, kadılara ve ümerâya bir kabahat yüklenilmemişti.

Küçük ehl-i örf diyebileceğimiz kimselere ve halkın ileri gelenlerine iki suç yükleniyordu. Bunun birincisi, reayanın kızlarını, velilerinin rızası olmadan, kendi istediklerine vererek para kazanmak ve nikâhlı kadınları, zorlan boşatarak başkalarına nikâhlamaktı. İkincisi daha da önemliydi; bütün dâvâlar satılmaya başlanmıştı. Birtakım zorbalar, yanlarında yalancı şahitlerle dolaşarak, kendileri ile hiç ilişiği olmayan dâvâları takip suretiyle para kazanmayı iş edinmişlerdi. Bunun neticesi olarak, adaletsizlik artmış bulunuyordu; fukara haklarını koruyamaz olmuştu.

Halbuki, 1565'te, gerek Anadolu'da ve gerek bütün imparatorluk içinde genel düzensizlik, hiç de bu kadar değildi. Macaristan'dan ve diğer Hıristiyan, hattâ halkı Türk olmayan öteki Müslüman memleketlerden, ümerâ ve adamları ile sipahilerin bid'at koyduklarına, yâni, kanunda olmayan vergiler almakta olduklarına dair birçok şikâyetler geliyordu. Ayni zamanda, reaya angariyeler ile yorulmakta idi[1]. Bununla beraber, bu noktada Anadolu halkından gelen sızlanmalar fazla değildi. Diğer taraftan, faizcilik ile reayanın elinden mal ve mülklerinin çıkmaya başlaması gibi, iktisadî darlığın neticesi olan olaylar, hem Anadolu'da ve hem de tâbi memleketlerde alıp yürümüş bulunuyordu. Bunda da baş rolü, gene hükûmet mensupları oynuyordu.

Şu halde, Kanunî'nin bu fermanı, yaşanan bütün bozuklukları saymış olmaktan uzaktı. O, yalnız Anadolu'da, Türk sosyal bünyesinde meydana çıkan iki hastalığı söz konusu ediyordu. Bundan dolayı, «adaletname» ancak Anadolu sancaklarına yollanmıştı. Bunun delâlet ettiği mânâ, idarecilik huyu bozulmuş olan ehl-i örfe karşı, tâbi memleketlerde bir tepki görülmediği halde, Anadolu'da şiddetli bir karşı koyma-

1 Müh. Def. 3, s. 350, 347, 410.

nın görülmesi ve bu yüzden âsâyişin ayak ayak ortadan kalkmış bulunmasıdır. Rumeli'nin Türk olan yörelerinde dahi aynı suretle karışıklıklar çıkmış olduğunu sırasında anlatmıştık. Fakat, o tarafta, Türk çevrelerinde dahi, fermanda geçen yolsuzlukların yapılmamış olduğunu, eldeki vesikalar gösterdiğine göre, biz bunun sebebini, Rumeli'deki Türklerin, daha çok, şehirlerde yaşamakta olduklarında arayabiliriz.

Hülâsa, 1565 Adaletnamesinin bize gösterdiği hakikat, Anadolu' da, memurların sebep oldukları içtimaî düzensizliğin yaşamakta olduğu idi.

Kadılarla ümera bu meselenin haricinde kaldıkları için, suçlu sayılan küçük memurların yola getirilmeleri ve bir daha böyle bir karışıklığın olmamasının sağlanması işi kendilerine havâle olunuyordu. Buna rağmen, Kanunî öldükten sonra da düzen karışmakta devam etmiş, bu pâdişahın, kötülüğün dışında kalmalarını istediği kadılar ve ümera da, halk ile memurlar arasında görülen geçimsizliklere karışmak zorunda kalmışlardı.

II. Selim'in ayrı bir ferman çıkardığına dair hiçbir kayıt yoktur. Onun zamanında, bu gibi konularda vilâyetlere yazılan hükümlerde hep yukarıda adı geçen Âdaletname hatırlatılmaktadır. Halbuki, Anadolu'daki mücadele asıl bu padişah devrinde pek çabuk ilerlemiş, suhte isyanları genişlemiş, bunlardan ayrı olarak, levendler, çoğuncası sipahî, yahut mültezim gibi, hükûmet mensubu olan bir kimsenin etrafında dâimâ faaliyetlerine devam eden âsî bölükler hâline gelmişlerdi. Yavaş yavaş, kadılar ile ümerânın karışıklıklar önündeki tutumları durulmaya başlamış bulunuyor idi. Birinciler, zorba sipahilere, beylerin adamlarına ve voyvodalara karşı reayanın haklarını korur bir tavır almakta iken, ikinciler, yâni ümera da, kendi adamlarını, hattâ, sipahileri himayeye başlıyorlardı.

III. Murad, 1575 yılının başında tahta geçtiği zaman, artık, Anadolu'da, uzun zamandan beri devam edip gelmekte olan mücadele, hemen hemen açık bir görünüşe ulaşmış bulunmakta idi. Her tarafta, halk ümerâya ve adamlarına karşı gelmeye başlamışlardı. İstanbul'a ehl-i örfün zulümleri hakkında şikâyetler yağmakta idi. Kadılar ile şehirlerin ileri gelenleri olan âyan, bir taraftan şikâyetçi halkın önüne düşüyorlar, diğer taraftan da, beylere ve adamlarına karşı âsî suhteleri tutuyorlardı. Buna mukabil, ümera, tabiî kendi hesaplarına çalışmakta olan adamlarını korumak zorunda idiler. Aynı zamanda, kadıların suhte bölüklerini gizli veya açık himâye etmeleri gibi, beyler de levend bölüklerine yardım etmekte tereddüt etmiyorlardı. Murad zamanında,

Anadolu hâdiseleri bu şekilde ilerleyerek, neticede, reâya ile ümerâ tam bir anlaşmazlık haline girmiş, asâyiş memurları, hattâ dirlik erbabı, ödevlerini yapmakta büyük zorluklarla karşılaşmaya başlamışlardı. Şurda burda tecavüzlere uğruyorlar, yahut, vergileri toplayamıyorlardı. Bunun üzerine, ümerâ, reayayı itaat altında tutmak ve kendi güvenlerini korumak üzere, birçok devriye bölükleri kurmuşlardır ki, ileride bunları ayrı ayrı inceleyeceğiz.

Kanûnî'den sonra, ikincci adalet fermanını çıkaran padişah III. Murad olmuştur. Onun bu fermanı elimize geçmemiş olmakla beraber, zamanında reaya ile ehl-i örf'ün geçimsizlikleri üzerine yaptığı etki ve ehâli arasında kazandığı şöhret yönlerinden, 1565'teki fermanla ölçülmeyecek kadar yüksek tarihî bir kıymet taşır. Yukarıda söylediğimiz üzere, Kanûnî küçük memurları zâlim bulmuş, bunların yola getirilmesi ve yaptıkları kötülüklerin önüne geçilmesini, ümera ile kadılara bırakmıştı. Halbuki, III. Murad devrinde, bunlar dahi dâvâya karışmış, hattâ, mücadeleyi kendileri idare eder olmuş bir halde idiler. Onun için, bu ikinci ferman, memurların yolsuzluklarından vazgeçmelerini sağlayacak bir kuvveti devlette bulamayarak, reayanın, zalim memurlara karşı silâhlanmak suretiyle kendi kendini korumasını tavsiye etti.

Üçüncü adalet fermanı, III. Mehmed tarafından, gene memurların yolsuzluklarını kaldırmak için çıkarılmıştır. Fakat, bu, hem çok daha yumuşak, hem de reayayı yatıştırıcı bir ifade taşıdığı halde, halk, Murad'ın fermanına verdiği manâyı buna da vermiş olduğundan, vilâyet idarecileri ile halkın daha şiddetli bir suretle çarpışmalarına yol açmış; bundan sonra, Eğri seferinin de etkisi ile, Karayazıcı isyanı denen büyük celâlî hareketi başlamıştır ki, bundan sonrası ayrıca ileride anlatılacaktır.

Dördüncü adalet fermanı, I. Ahmed'e ait olup, Büyük Kaçgun sona erdiği zaman, Anadolu'nun altüst olan iktisâdî ve idârî durumunu yeniden kurmak gayesi ile çıkarılmıştır. Burda da, bütün sorumluluk, en büyüğünden en küçüğüne kadar gene memurlara ve reayanın «kudretlû» olanlarına yükletilmiş bulunmaktadır. Özellikle bu ferman, celâlî isyanlarını anlamak yönünden en esaslı bir vesika mahiyetinde olup, gününün bütün meselelerine dokunmuştur[1].

1 Vesika, I: Kanunî'nin Adaletnamesi–Vesika: 36, I. Ahmed Adaletnamesi (Bu iki metni mukayese ediniz). Bu son Adaletnameyi Çağatay Uluçay «Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri» adlı eserinde yayımladı.

2—İççekişmelerde Hükûmet'in Güttüğü Siyaset

Anadolu halkı ile hükûmet adamlarını birbirine düşüren asıl sebebin iktisadî olduğunu kabul etmekle beraber, Hükûmet Merkezinin güttüğü yahut gütmek zorunda kaldığı iç idare siyasetinin de bunlarda bir rolü olmadığını iddia edemeyiz. Bir defa, yüksek mansıplarının, Türk ümerâ zararına olarak, Enderun'dan yetişme kimselere geçmesinin, ileri gelen Türkler arasında bir tepki yarattığını kati olarak kabul edebiliriz. Hele, Kanunî'nin son yıllarından itibaren, boşalan timar ve zeamet dirliklerini kapukullarına vermenin usûl sayılması gibi bir kararın, büyük çoğunluğu Türk olan timarlı sipahîler üzerinde kötü bir etki yaptığı ve timar dirliklerinin bütün bütün kıymetten düştüğü, İran Harblerinde varılan tecrübelerle tamamen sâbit olmuştur. Çünki, iktisadî baskı altında reayanın istihsal şartları güçleştikçe gelirleri azalan, köylerindeki hanelerden birçoğu kaçan timarlı sipahî, önündeki terakki kapılarının da hemen hemen kapandığını görmekle büyük bir ümitsizliğe düştü.

Kanunî'nin, dış siyasette ne kadar başarılı olursa olsun, iç siyaset ve idarede memleketi sıkıntıya sokacak bir yol sürmüş olduğu, kendisinin son yıllarında ve halefleri zamanında, geçen olaylarla meydana çıktı. Oğulları Selim'le Bayezid arasındaki kavgada, Selim babasının yerine geçtiği sırada, ve hattâ III. Murad'ın cülûsu yıllarında, Anadolu halkı, kapukulluğuna duyduğu şiddetli arzuyu açığa vurmak suretiyle, hükûmet karşısındaki hoşnutsuzluğunu azçok göstermişti. Türk halkının bu arzusunu pek iyi anlamış olan son iki pâdişahın, yâni Selim ile Murad'ın, Yeniçeri Ocağı'na Anadolu ehalisinden de bir miktar insan alma teşebbüsleri Acemi Ocağı'ndan gelme öz yeniçerilerin direnmeleri ile karşılaştıktan sonra, uzun bir süre, kapukulu ocaklarına Türkler tarafından kayda değer sayıda sızmalar olmadı. Halbuki, iktisâdî durumun da gösterdiği üzere[1], Anadolu'da, oldukça kalabalık sekban ve levendlerin mevcut oluşu buna lüzum gösteriyordu[2]. Çünki, bu sûretle

1 Bu konuda iki uzun inceleme olan şu yazılarımıza bakınız: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, Belleten, Sayı: 51 ve 55.

2 Umumiyetle Osmanlı vakanüvisleri Yeniçeri ocağının bozuluşunu, III. Murad'ın sünnet düğününü tertibi sırasında, ocağa birçok serserilerin alınması ile izah ettiklerinden, birçok müellifler de koca bir devlet müessesesinin böyle uydurma bir vaka ile bozulduğuna inanmışlar, hep aynı hikâyeyi tekrar edip durmuşlardır. Yeniçeri ocağı düzeninin hangi içtimaî zarûretler ve sebepler altında bozulduğunu izah ettiğimiz şu etüdümüze bakınız: D.T.C.F.D. Cilt: III, Sayı: IV.

hem boş ve serseri levendlerin miktarı azalacak, hem de, devlet idare mekanizması Anadolu'ya daha yakından bağlanmış olacaktı. 1599'dan sonra, levend ve sekbanların ayaklanması şeklinde Anadolu'da meydana çıkan celâlî isyanlarını incelerken, kapukulluğu dâvâsının önemini ve celâlî başbuğları etrafında toplanan levend ve sekbanlar üzerindeki etkisini göstereceğiz.

Bu konuda bilinmesi önemli olan şey, asıl iç didişme çıktığı zaman, devletin güttüğü siyasettir. Uzun Anadolu karışıklıklarını incelerken, bu olaylar karşısında pâdişahın görüşlerini bilmeden meselenin içinden çıkmak güçtür. Olup geçenlerin kaydı sırasında da göreceğimiz üzere, başta hükümdar olmak üzere, sadrâzam ve şeyhülislâm gibi başlıca devlet büyüklerinin bu yolda dayandıkları tek prensip, «reaya Allah'ın padişaha bir vediasıdır» cümlesinden anladıkları mânâdan ibaretti. Fermanlarda, önemli hükümlerde, hep bu söz tekrarlanıp durmuştu. Fakat, III. Murad'ın tahta çıkışıyla uygulanmak istendiğini gördüğümüz, bu söz kalıbı haline gelmiş prensibin, bundan evvel de ileri sürülmüş olup olmadığını bilmek için, 1576'dan önceki iç didişmelerin daha genişçe incelenmesi lâzımdır. Şimdilik bilgimiz buna yetmediği için, bu hususta bir şey söylemeyeceğiz.

III. Murad saltanata başladığı zaman, Anadolu'da, iki zümrenin, reaya ile ehl-i örfün birbirlerine sataşır düşman olduklarını, hattâ bu yüzden, bâzı yerlerde çarpıştıklarını bile görüyoruz. Ehâlinin başında kadılar, vilâyet idarecilerinin başında ise, ümerâ bulunmakta idi. Medrese talebesine, Hükûmetin uyguladığı merhametsizce asıp kesme usûlü pek çok ailenin canını yakmış, bu yüzden, ehl-i örfe karşı olan düşmanlıklar tecavüzkâr bir dereceye gelmişti. Suhte ayaklanmalarının içtimâî sebeplerini bir türlü anlayamayan hükûmet, uzun müddet ezme siyasetine devam etti. Askersiz kaldığı zaman da, asâyişe hâkim olabilmek için, il erlerine, yâni reayanın eli silâh tutanlarından teşkil olunan levend bölüklerine dayanmak zorunda kaldı. Bu suretle, çiftini çubuğunu bozup geçimsiz kalmış insanlara iş bulmuş oldu. Fakat, bunlara, hizmetlerine karşı bir ücret vermeyi düşünmediği için, sekban ve levendler de suhteler kadar soyguncu olmaktan başka bir şey yapamadılar. O halde, ortaya bir de levend bölükleri meselesi çıktı. Köroğlu ve arkadaşlarından itibaren görünmeye başlayan ünlü eşkıyâ başları bu bölüklerden itibaren türediler; köylü ve fakir halka isyan kapısı böyle açıldı. Evvelce iktisadî durumu incelerken de söylediğimiz gibi[1] para darlığının ve istihsal güçlüklerinin etkisiyle meydana çıkan bu serbest insanla-

1 Belleten 51 ve 55'teki sözü geçen araştırmalarımız.

rın artmaya başlaması, suhte ve ehl-i örf anlaşmazlığı şeklinde ortaya çıkan Anadolu karışıklıklarını, XVIII. yüzyılın Celâlî isyanlarına götüren yegâne âmil olarak göze çarpmaktadır[1].

Bu Pâdişahın, yâni Murad'ın tahta çıktığı 1574 yılı, devletin iç siyasetinde bir dönüm noktası olduğuna göre, Sokullu aleyhtarı hareketlerin de iç sıkıntıya hayli etkileri olduğu bir gerçektir. Hele Devlet Ricâli hakkındaki binlerce şikâyetlerin âdeta memnunlukla karşılanması gibi hâllerin reayayı hükûmet mensuplarına karşı koruma etkisi bıraktığını tahmin etmek güç değildir. O halde, III. Murad'ın bu hareketi, onun ehl-i örf aleyhtarı siyasetinin birincisidir[2]. Vakaların kaydı sırasında da göreceğiniz örnekler anlatacaktır ki, Pâdişah hep bu zihniyetini muhafaza ettiği için, Anadolu meselelerini içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Yalnız, gerek talebelerle vilâyet idarecileri, gerek ehali ile memur sınıfı arasında olup geçenleri, hükümdarın, kendi şahsı dışında sayması ve Devletin şahsiyetini dâvânın üstünde tutması çok isabetli bir siyasettir. Bu suretle, pâdişah, kendi kutsîliğini halk gözünde değerli tutmayı başardığından dolayı, XVII. Yüzyılın celâlî şefleri, hükümdarlık iddiâ ettiklerinden itibaren şöhretlerini kendileri söndürmüş oluyorlardı.

B. İRAN HARBLERİ BAŞLARKEN ANADOLU

1 — Harbin Arifesinde Halkın Durumu

Geniş halk tabakalarıyla, idareci sınıfı arasında büyük bir didişme

1 Daha Kanunî devrinde, Selim ile Bayezit arasında çıkan kavgada, iki tarafın da başına bu türlü binlerce levend ve sekban toplanarak birbirleriyle çarpışmışlar ve iç âsayiş için ne kadar tehlikeli olduklarını göstermişlerdir. Bayezid'in başına toplananlar, daha çok çiftini bozan «Rençber taifesi» idi. Selim de babasının tavsiyesi üzerine «Yevmeyelû taifesini» yâni şurda burda gündelikle çalışanları topladı. İki şehzâde de başlarına toplananlara bilhassa kapu kulluğu vadettiler. Şu halde, II. Selim padişah olarak İstanbul'a döndüğü zaman, kapu kulluğu vadettiği bu binlerce levend ve sekbanlar yüzünden yeniçeriler arasında isyan çıkayazdı. Seferden yeni İstanbul'a gelmiş olan, Anadolu vilâyetlerinden, timar erbabından bazıları da kendi dirliklerinden kaçan raiyyetlerinin bu suretle Devlet hizmetine girmesine razı olmayarak Padişaha şikâyet ettiler, bak: Selânikî Tarihi, s. 75, 76, 79. Dr. Şerafettin Turan'ın doçentlik tezi olarak işleyip yayımladığı «Şehzade Bayezid İsyanı» adlı etüd bu meseleyi geniş sûretle aydınlatmıştır.

2 Vakanüvisler de Murad'ın cülusunu Devlet siyasetinin bir dönüm noktası olarak almışlardır. Fakat, başta Âlî olmak üzere çoğu bu değişikliği Devlet idaresinin bozulmaya başlaması şeklinde anlarlar. Bak: Âli, Künh'ül-ahbar, Nuri Osmaniye Elyazması, Vr. 4307, Yaprak. 501, 502, 503.

nin çıkması için bütün şartların mevcut olduğunu söylemiştik. Talebe-i ulûmun isyanı, vilâyet idarecilerinin halkı kanunsuz vergilerle soymaya başlamaları, hele kapukullarının hiçbir kayda tâbi olmadan, gerek başşehirde, gerek vilâyetlerde, pek aşırı hareket etmeleri gibi olayların ehalinin gözünden Hükûmeti düşüreceği açıktı. Medreseli ayaklanmalarında halkın hükûmete karşı takındığı tavır bu hakikatı ispat etmişti. Suhtelerin kuvvetli isyan merkezleri, aynı zamanda halkın da hükûmete en çok müşkülât çıkardığı yerlerdi. İsparta, Denizli, Alaiye, Antalya, Muğla, Aydın ve İzmir çevreleri, İran harblerinden çok evvel, ehl-i örf ile silâhlı mücadeleye başlamışlardı. Özellikle sahil ehalisi, «kefere korsanlarını» bahane ederek, silâh taşımak izni aldıklarından, vilâyet idarecileri için ilk güvensizlik Batı Anadolu'da başladı.

İran'a harb ilânı sıralarında, Anadolu halkının iktisadî ve içtimaî bakımlardan nasıl bir durumda olduğunu, şimdiye kadar kaydettiğimiz bilgilerden çıkarmak mümkündür. İktisadî darlık artmakta devam ediyordu. Halkın ödeme gücü gittikçe düşerken, harb yeni masraflar ve fedakârlıklar istemekteydi. Vilâyet idarecileri ve vergi toplama memurları, dâima kanunî miktardan fazla para ve mal istemelerine devam ediyorlar, pek çok şikâyetlere rağmen, Hükûmet buna karşı hiçbir şey yapamıyordu. Medrese talebesi ve onlarla uğraşan ehl-i örf, hep reâyânın üzerine yük olmaktaydılar. Yeniçeriler, zeamet ve yüksek timar erbabı, kadılar, müderrisler, yâni, genel olarak hükûmet mensubu olanlar ile reayadan bilhassa ticaret ve faizcilik edenler, servet yönünden tam bir üstünlük kazanmışlardı. Buna karşı, köylü sınıfından çiftini bozanların miktarı gittikçe artıyordu. Hele uzun zamandan beri isyan halinde bulunan suhtelerin köylülerde yarattıkları şekavet ruhu, levend ve sekban miktarının artmasına yardım etmişti. Suhtelerin ahlâkî kayıtsızlıklarına ve isyanlarının daha çok soyguncu karakter taşımasına rağmen, halk arasında taraftar bulmalarına köylünün bu zor durumu yardım etmekteydi.

Anadolu'da görülmekte olan bu içtimaî ve iktisadî değişikliklerden en çok küçük timar erbabı zarar görmüştü. Bir taraftan çift bozup kaçanların artması, diğer taraftan, kapukulu, müteferrika, sancakbeyi ve başka ehl-i örfün köylünün ziraatına ortak olmaları sipahileri zor bir hâle sokmuştu. İşte, İran'a harb ilân olunduğu zaman, sefere dâvet edilen küçük timar erbabının hakikî durumu böyle idi.

2— Sefer Açılırken Anadolu'da Duyulan Umûmî Korku, Âsâyişi Koruma tedbirleri

İran'a harb ilân olunup da, askerler sefere çağrılınca, Anadolu ehâlisini büyük bir korku sardı. Her taraftan İstanbul'a yapılan müracaatlarla, eşkıyânın başkaldırma ihtimaline karşı sıkı tedbirler alınması isteniyordu. Özellikle, suhtelerin harekete geçecekleri ileri sürülmekte idi. Hakikatte, serbest levend ve sekbanlar da, medreseliler kadar âsâyiş için tehlikeli idiler. Daha harb filan olmadan çok evvel, bâzan suhtelere uyarak, bazan da suhte elbisesi giyerek, yahut suhte ve kapukulu tarzında, şurda burda soyguncu bölükler kurup dolaştıkları görülüyordu[1].

Hükûmet, genel arzuya uyarak, vilâyetlere ayıracağı koruyucu kuvvetlerin miktarını olduğundan fazlaya çıkardı. Fakat, koruyucu asker ne kadar fazla kalırsa kalsın, ihtiyaca yetmeyeceğini takdir eden halk, ayrıca, ehâli arasında da şekâvete karşı teşkilât yapılmasını istemişlerdi.

Nihayet, İstanbul'dan bütün Anadolu'ya yollanan emirlerle, alçak timar erbabından, sancakların önemlerine göre, otuz île kırk arasında muhafız kuvvet bırakıldığı, ehalinin de, kendi aralarında, her köye bir yiğitbaşı seçmek üzere, teşkilât yapmalarına izin verildiği bildirildi. Bununla beraber, âsâyişin korunmasına yarayacak olan, ve «il erleri» diye söylenegelen bu mahallî milis kuvvetlerine, iaşeleri için gündelik veya başka şekillerde bir ücret verilip verilmeyeceği hakkında bir kayıt konmamıştı. Doğrudan doğruya angarye sayılan, ve hattâ, eşkıya ile çarpışılacağı için tehlikeli de olan böyle hizmetlere, işi gücü yolunda olan insanların yanaşmayacağı açıktı. Bu sebeple, bölüklerin kadrosu, daha çok, fakir kimselerle, yâni, levendlere karışmaları mümkün olan insanlarla doldurulyordu[2].

1577 kışında, İran seferine âit hazırlıklar görülerek, 1578 baharında serdar olan Lala Mustafa Paşa, kapukullarıyla, Üsküdar'dan Erzurum'a hareket etti. Bütün Anadolu askerleri de yollarda serdara yetiştiler. Suhte isyanları bahsinde kaydettiğimiz gibi, medreseliler hemen toplanmaya başlamakta idiler. Levend ve sekbanlarla, sefere gitmekten vazgeçen diğer kaçak timarlı sipahiler de şurda burda şekavete başladı-

1 Böyle bir levent bölüğünün başbuğu olun meşhur Köroğlu hakkındaki halk destanlarında asilerin bazen suhte ve bazen yeniçeri kılığına büründükleri hakkındaki hikâyeler tarihî realiteye çok uymaktadırlar.

2 Her köy kendi İl erlerine bir ücret veriyor muydu, belli değildir. Fakat, sonraları birkaç hane adına çıkacak bir levende bu haneler ücret vereceklerdir.

lar. Böylece talebe–i ulûmun teşkil ettiği isyancı bölüklerden ayrı olarak, mazûl veya kaçak hükümet mensupları, yahut reayadan şöhret bulmuş kimseler başbuğluğunda ilk celâlî levend bölükleri meydana çıkmış oluyordu[1]. Yalnız Anadolu tarafında değil, Rumeli ve hattâ İstanbul'da da fazlaca bir asayişsizlik vardı. Evlere giriliyor, sık sık cinayetler işleniyordu. Hele, 1579'da, Edirne ve İstanbul'da, bu türlü karışıklıklar son kerteyi bulmuştu. Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın kendisi de bu müthiş fesadın kurbanları arasındaydı. Bütün olayların, Anadolu'da çiftini bozarak İstanbul'a gelen kimseler tarafından çıkarıldığı neticesine varıldığından, 5 Nisan 1579'da (9 Rebiülevvel 987) İstanbul şehrinin umumî bir teftişten geçirilmesi, beş sene zarfında rençberliği terk ederek gelip şehre yerleşenlerin hemen memleketlerine gönderilmeleri ferman olundu[2].

Kısacası, denebilir ki, âsâyiş bir defâ suhteler tarafından bozulduktan sonra, sayıları süratle artan levend ve sekbanlar İstanbul ile Edirne de içinde olmak üzere, bütün Anadolu'da tam bir anarşi zemini hazırlamakta idiler. İl erleri teşkilâtının kurulması, mâzûl olan sipahî çavuş ve beylerin artması, sefer kaçaklarının hükûmetten yüz çevirmeleri gibi, hükûmetin kendi bünyesinde doğan düzensizlikler ehl–i örfün kurduğu iktisâdî baskıya dayanamayan köylülerin geçirmekte oldukları sosyal bunaltılarla birleşiyordu. Yerli ileri gelenlerin, daha açık ifade ile, Anadolulu Türk zenginlerin müşterek tehlikeye karşı, ehl–i örf ve kapukullarıyla birlikte hareket edememeleri, her iki zümre için büyük bir zaaf idi. Bütün vilâyetlerden gelen haberlere göre, kadılar, memleket âyanı ve bâzı ileri gelenler, gerek suhteleri, gerek eşkıyâ levendâtı vilâyet idarecilerine karşı korumakta idiler[3].

3— Kadılar ile Reayanın Birleşmesine Karşı Ehl–i Örf'ün Tutumu

Kadılarla sancakbeylerinin, daha doğrusu ehl–i örf'ün oldukça şid-

1 Müh. Def. 35, s. 101–Müh. Def. 42, s. 75, 129, 214–Müh. Def. s. 289.

2 Müh. Def. 36, s. 301 (İstanbul kadısına hüküm).

3 Bu hususdaki hükümlerden birinde deniyor ki «... Vilâyetimizin Teke haramzadesi kâh suhte ve kâh sipahi ve kâh levend sofu şekline girüp yollarda ve bellerde durup kimimizi katledüp evler basup ve mal ve menal garet ve bazı evler ihrak edüp... Vilâyetimizin kadılarına ve naiplerine vardukda ehl–i fesada sübut olmaz deyu dahlettirmezler ve vilâyet âyanı dahi muin olup ele vermezler, şer'le haramzadeyi buldurmak lâzım olanlara yapışıldıkta bunlar kefil olurlardı.

detli bir nüfuz rekabeti sürdüklerini birkaç yerde söylemiştik. Şu halde, geniş halk tabakaları arasında hükûmete karşı çıkarılan olayları, ehl-i şer'in kendi yararına kızıştıracağı açıktı. Suhte ve levendâtın sebeb oldukları iççekişmenin gittikçe kanlı bir şekil almasında, bu hâlin büyük etkisi görülüyordu. Çünkü, ehl-i örf, suhte ayaklanmalarını vesile sayarak, ilgisi olanlara ve olmayanlara fazla eziyetle, paralarını ve mallarını ellerinden bu sûretle almakta idi. Onun için, suhtelerden nefret eden halk, vilâyet idarecilerine karşı, yavaş yavaş, kendi aralarında birleşiyorlardı. Hele Batı Anadolu ehalisi, kadılara dayanarak, tahsildarlara ve idarecilere hakaret etmeye başladılar. Anadolu Vilâyetinin Hamit, Teke, Menteşe, Aydın ve Saruhan (Manisa) sancakları, Hükûmet için daimî bir huzursuzluk yuvası oldu. Her insanın, ehl-i nâmustan olduğuna dair mahkemeye verilmiş sözde bir kefili vardı; cürmü işleyen kimse yakalanamazsa, kefilinin yakasından yapışılacaktı. Fakat, bütün halk, menfaatlarının olduğu tarafı tutarak, fiilen mücadeleye atıldıktan sonra, bunun hiçbir işe yarar etkisi kalmamıştı. Esasen bu gibi işlemlerin defterini tutmakta olan kadılar da, her zaman reayanın lehine hareket ediyorlardı.

Anadolu Beylerbeyine yazılan bir emirde, vilâyetin bütün köylerine, kendi içlerinden aklı başında birer yiğitbaşı seçilmesi, ve bunların, yanlarına konulacak İl erleri ile birlikte, muhafaza işinde sipahilere yardım etmeleri bildirildi[1]. Hükûmetin, İl erleri teşkilâtından, asâyişi sağlamakta büyük bir yardım beklemesi ve bunun üzerinde ısrarla durması gösteriyordu ki, ne İstanbul ricali, ne de saray'ın kendisi, Anadolu'da olup geçenlerin sırrına erememişlerdi. Vilâyet idare makamlarının şikâyetlerinde, dâima eşkıya sözünü kullanmaları ve «reaya Allah'ın Padişaha bir vediasıdır» deyimini ağzından hiç düşürmeyen bir Padişahın hissiyatını okşamak için, ehl-i fesadın reayaya ettiği zulümleri saya saya bitirememeleri, İstanbul'u yanlış düşünceye saptırmıştı. Filhakika, hükümlerin, fermanların, ve alınan tedbirlerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, İstanbul ricâli meseleyi, reaya dışında, dağlara dayanan kuvvetli bir şekâvet şeklinde tasavvur etmekteydi. Onun için, her köyün, bir başbuğ idaresinde, kendi korunmasını sağlamaya hazırlanması, işi halledecek sanılmıştı. Halbuki, ortada yol kesen sergerdeler değil, en büyük şehirden en küçük köylere kadar, bütün reayanın içine karıştığı tam bir toplum didişmesi vardı. Kadıların, âyanın, hattâ birçok yerli ümerânın hükûmete düşman safta bulunmaları, hâdiselere siyasî bir karakter de veriyordu.

1 Müh. Def. 35, s. 101.

Kadıların suhte hareketlerindeki önemli etkilerini biliyoruz. Fakat, asıl, reaya ile ehl-i örfün arası açıldıktan sonra bu rolün ehemmiyeti ve olaylar üzerindeki katî etkileri daha büyük ve sürekli oldu. Her tarafta, reayaya yapılan «zulüm ve teaddilere» karşı kadılar halkın koruyucusu tavrını aldılar, ve, celâlî isyanlarının Anadolu'yu baştan başa kapladığı sıralarda dahi, her türlü tehlikeleri göze alarak, bu durumlarını muhafaza ettiler. İçlerinde, bir muharip gibi halkın başında şehir ve kasabaların savunmasına katılanların bulunduğu da görülüyordu[1]. Kadılar, hareketlerinde, daha çok, halk üzerindeki manevi nüfuzlarına güveniyorlardı. Hükûmet mensupları için, Anadolu'da bütün güvenin kalktığı sıralarda çavuşlar, subaşıları, vilâyet ve sancakbeyleri, yanlarına bir sürü sekban almadan çıkamadıkları vilâyet devrine, kadılar birkaç kişiyle gitmekten korkmamaktaydılar. Divan hükûmeti ve rical, ilmiye sınıfının halk üzerindeki bu etkilerini bildiklerinden dolayı, vilâyet idarecilerinin, kadılar aleyhine, İstanbul'a yaptıkları bütün şikâyetler hemen hemen işlemsiz kalıyordu. Elimizdeki vesikalara göre, evvelâ suhtelere yardım ve levendatı arkalama şeklinde, ehl-i örfe karşı başlayan düşmanlık, sonunda, Batı Anadolu'da saldırgan bir mahiyet almaya başladı. 1581'de, Menteşe'nin Pınar (Pertaz) kazasında halk, «nâzır-ı enval»in mirî mal tahsili için yolladığı «havâle»yi öldürerek, mirî malı yağma ettiler. Bu sırada, Menteşe beyi tâyin olunarak yeni sancağına gitmekte olan Semendir Bey, olayı işitince, ev halkını ve ağırlığını, kethüdasıyla beraber sancak merkezine yollayıp, kendisi, adı geçen kazaya tahkikata gitti. Sancak beyinin ev halkı ile subaşısı ve kalabalık adamlarının, yolda, Tavas Kazasına uğramaları, halk arasında büyük bir gürültüye sebep oldu. Semendir Beyin kendi şikâyetine göre, kazanın kadısı Nuğman, «vilâyet ehalisini yanına getirtüp benim kadılığımda subaşının ve bey adamlarının methali yoktur minbâd kondurmayan müracaat edenlerinize hakaret eylemem mukarrerdir biz oniki nefer kadılarız mazûl olan sancakbeyini biz azlettirdik...» diye, vilâyet ehalisini ayağa kaldırmış, bundan yüz bulan «ehl-i fesat», bir köyden geçmekte olan beyin subaşısını basmışlar ve zincire bağlı bir idam mahkûmunu kurtarmışlar; Uzunpınar'a varınca, orada da bir hayli halk toplanıp, akşam namazı vaktinde «Allah Allah» avâzesiyle konakçılarını basmışlar, büyük bir fesat yapacaklar iken, başka köylerden bâzı kimseler işi yatıştırmışlardı. Bunu duyan kadı, harekete baş olanları yeniden çağırtarak, orda olan naib ile beraber, köy halkını yollamış, sancakbeyinin ev

1 Müh. Def. 43, s. 108, (Haymana'da yetişmiş olan Köroğlu ile çağdaş bulunan ünlü eşkiyalardan Aydın Yazıcı'ya karşı, Ankara kadısı İl erlerinin başında çarpışmıştı).

halkı ve adamları konakta iken, asîler tarafından baskına uğramışlar, çoklarının dişleri kırılmış ve ağır yaralanmışlardı. «Birçok Müslümanlar» olaya şâhit oldukları halde, kadının sicili imza etmek istemediği haber veriliyordu.

Semendir Bey ile Menteşe Sancağı ehalisi arasındaki düşmanlık bununla kapanmadı. Ehâli kadıdan başka otorite tanımıyordu. Muğla'ya tâbi olan başka bir kasabada da, subaşı birisini fetvâ ile asmakta olduğu sırada, kasaba halkı tarafından baskına uğrayarak, hem asılanın ipini kesip kurtardılar, ve hem de, subaşıyı taşla döve döve pazardan çıkardılar ve kafasını parçalaya yazdılar. Semendir Bey'in iddiasına göre, bu türlü hareketlerin cezâsız kalması, reayanın cür'etini artırmakta idi. Gene, İzmir'e yakın Sığla Sancağı ehâlisi ile sancakbeyinin de araları açılarak, İstanbul'a, iki tarafın, birbirlerini şikâyet için yolladıkları arzları gelmeye başladı. Ehâli, sancakbeyinin reayaya yaptığı zulümleri sayarken, bey de, aksine, eşkıyâyı tedip ettiğini ve fıkaranın rahatını sağladığını ileri sürüyordu. İstanbul hükûmeti, İki taraflı iddialardan bir şey anlayamayarak, meselenin tahkikine Aydın Beyini memur etti[1].

Her tarafta, halk ile hükûmet memurları arasındaki anlaşmazlıklar gittikçe büyümekte idi. Reaya, özellikle, «ekâbir haslarının» vergilerini toplayan memurlara karşı ayaklanıyorlardı. Bozok Sancağından bildirildiğine göre, Kızılbaş köyleri de, hass-ı hümâyûna ait vergileri vermedikleri gibi, içlerine hiçbir hükûmet memurunu almıyorlardı[2]. İstanbul-İran askerî yolu üzerinde de, hükûmete karşı, sık sık cinayetler işleniyor, ikide bir, köylülerin yeniçeri müfrezelerini toptan öldürdükleri görülüyordu.

Bütün halk ayaklanmalarına destek olduklarını gördüğümüz kadıların, kendi çıkarları konusunda, diğer memurlardan daha iyi hareket ettiklerini kabul etmek şüphesiz hatâdır. Onlar da, kendilerine ait resmî işleri yürütürken, aynı derecede kanunsuz işlem yapmakta idiler. Meselâ, resm-i kısmetin alınmasındaki yolsuzluklar hakkında her taraftan şikâyetler yağıyordu.

Bundan böyle, durum yıldan yıla kötüleşmekte devam etmiştir. En

1 Müh. Def. 46, s. 170, 261.

2 İran harblerinin açılacağı sırada olsun, harb devamı yıllarında olsun, Anadolu Kızılbaşları arasında bazı kımıldanmalar ve bilhassa Şah hesabına kuvvetli bir propaganda faaliyeti vardı. Daha 1577 senesinde Suriye tarafında, Şam Diyade adındaki Türkmen aşiretinden bir şahıs Şah İsmail olduğunu iddia ile Güney-Doğu Türkmenleri arasında büyük bir taraftar topluluğu ile Malatya tarafının aşiretlerini ayaklandırmış, başına elli bin kişi toplamış idi. Kırşehire gelerek, Hacı Bektaş Türbesinde büyük bir kalabalık önünde kurban kesti. Bozok'a yolladığı halifesi de, bütün o tarafların Kızılbaşlarını Yalancı Şahın etrafında toplamaya davet etmekteydi. Bak: Müh. Def. 35, s. 174, 188-Müh. Def. 32, s. 204.

ufak bir cürüm veya tecavüz olayı bütün bir köy veya kasaba ehalisinin toptan cezalandırılmasına, para cezası ödemesine behâne sayılmaktaydı. Ümerâ ve vergi tahsil memurları mal defterdarları, zengin olmak hırsıyla, halktan kendi hesaplarına para ve malzeme topluyorlardı. 1582'de, Karaman Hazine-i Âmire Defterdarı Nuh, Sinan Paşa'nın Lârende'deki hamamını yaptıracağını bahane ederek, bütün Karaman Vilâyetini soymaktan çekinmedi. Bu para ve malzemelerle şahsına saraylar ve hamamlar yaptırdığı, bir sürü işçiyi çalıştırarak, ücretlerini vermediği, gelen pek çok şikâyetlerden anlaşıldı. Aynı Vilâyet, 1584'te, daha genel olarak bir defa da Beylerbeyisi tarafından soyuldu. Hattâ, bu yüzden dövülenler ve öldürülenler bile oldu. Vilâyet ileri gelenlerinin şikâyetlerini önlemek için, hapsolundukları bildiriliyordu. Vâliler, timar erbabı hakkında da pek keyfî hareket etmekte, en ufak suçta, kabahatlinin hemen dirliğini alıp başkasına vermekteydiler. Birçok beyler de, haslarını kendileri idare edecek yerde, başkasına iltizama vermek suretiyle, ayrıca has reayasına zulüm ediyorlardı[1].

Vilâyet idarecilerinin, bu şekilde, türlü eziyetleri reayanın kendilerine karşı saldırmasını artırmaktan başka bir şey yapmadı. Özellikle, suhte ve levend bölüklerini, «zalim ehl-i örf'e» karşı bir tehdit olarak kullanıyorlar, hattâ, fakir köylüler, evlerini barklarını bırakarak, dağa çıkıp, kendilerine kötülük etmiş kimselerden öç almak için fırsat kolluyorlardı. Artarak gelişen iktisadî zorlukların açığa çıkardığı levend ve sekban sayısı, ayrıca bu suretle de, kabarmaktaydı. Fakat, levendlerle suhteler arasında bu bakımdan önemli bir fark vardı. Talebe-i ülûm ile ehl-i örf arasındaki düşmanlık, iki ayrı zümre rekabeti halinde idi. Halbuki, levendlerin ve sekbanların düşmanlıkları hakaret ve zulüm gördükleri kimselere karşı olup, bunlar vilâyet idarecilerine karşı bir kin hissetmemekteydiler. Yani, aralarında bir fikir ve his birliği mevcut bulunmuyordu ki, bu özelliğin celâlî isyanlarında büyük bir rolü vardı.

Memlekette, ehl-i örfe karşı cinayet ve soygunculuklar arttıkça, vilâyet idarecileri, kendi güvenlerini sağlamak ve reayaya hâkim olabilmek için, devriye bölüklerini kurmayı düşündüler. Tabiî, bu düzen, suhte ve levendlerle reaya ayaklanmalarının etkisi altında, kendiliğinden tedricen çıkmıştı. İşte, hakiki reaya — ehl-i örf çekişmesi, bu meseleden sonra, içdüzen yönünden devleti düşündüren güç bir durum yarattı. Her üç vilâyette, yâni, Anadolu, Karaman ve Rum beylerbeyliklerinin bütün sancaklarında, vâli kaymakamlarının, iki yüze kadar varan kalabalık maiyyet sekbanlarıyla, köylere çıkarak, ehaliye türlü işkence et-

1 Müh. Def. 47, s. 72, 271.

tikleri, «yem ve yemeklerini yedikleri», «selamlık», «sekban akçesi» diye vergiler aldıkları haberi gelmeye başladı. Tosya Kadısı, Çankırı Mirlivâsının kethüdası hakkında yolladığı şikâyet mektubunda, kethüdânın, sancağı korumaya bırakılan timarlı sipahilerle, düzeni sağlaması lâzım iken, paralarını alarak sipahilere izin verdiğini, onların yerine, başına iki yüz adam toplayarak, vilâyet içinde gezip, ehaliye salgın salmaya başladığını bildiriyordu[1]. Hamit (İsparta) Sancağında toplanan suhte ve eşkiyanın hakkından gelinmesi konusundaki emirden faydalanan Anadolu Beylerbeyisi Kaymakamı, adı geçen sancağa Kapucubaşı Mustafa'yı yolladı. Sancakbeyinin kethüdâsı Mehmet ve muhafazaya kalan Abdi, Kapucubaşı Mustafa ile birleşerek, eşkiyâ takip edecek yerde, «halkı ile husûmet üzere oldukları anlaşılan Eğridir'in Anamas Nahiyesini basarak, türlü zulüm ve işkencelerden sonra, on beş bin kadar koyun, keçi ve başka hayvan sürdüler; koparılan feryadlar üzerine, aldıkları hayvanlardan ancak pek azının parasını ödediler[2].

Vilâyet idarecilerinin, böyle yüzlerce sekbanlarla, reayadan intikam alırcasına, yaptıkları eziyetlere karşı, ne kasabalarda ve ne de köylerde halkın suhtelerle el ele bir karşı koyma yahut isyan hareketlerine giriştiklerini göremiyoruz. Gerek kadıların, gerek ehalinin suhtelere yardımları, yiyecek vermek, onları evlerinde gizlemek ve silah vermekten öte geçmiyordu. Yiğitbaşılar idaresindeki il erleri ise, henüz dağınık bölükler halinde olup, ancak eşkıyâ suhte ve levendlere karşı kullanılmakta idiler. En küçüklerinden en büyüklerine kadar bütün ehl-i örf zümresinin, Anadolu'nun her tarafında giriştikleri soygunculuk ve yıldırma hareketlerine karşı, henüz reaya muvaffakiyetle karşı koyacak durumda değillerdi. Hükûmet Merkezi ise, hakikî bir iç kavga halini almakta olan olaylara karşı, eme yarar bir şey yapamıyor, ancak iki tarafın karşılıklı şikâyetleri etkisiyle, kararlı olmayan ve birbiri ile çelişen emirler veriyordu.

4— Düzenli Âsi Levend Bölükleri ve Başbuğları (İlk Celâli Başbuğları)

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerden anlaşılıyor ki, İran harbleri başlarken, âsâyiş için, genel olarak üç unsur birer tehlike halinde mevcut idi. Bunlar: a) Talebe-i Ulûm, b) Mazûl veya hoşnutsuz memur

1 Müh. Def. 58, s. 246.
2 Müh. Def. 52, s. 346.

zümresi, c) İlk ikisinden daha önemli olan ve iktisadî çöküntülerin bir ifadesi sayılan levend ve sekbanlar.

Talebe-i ulûmun ayaklanmasını ve İran harbleri devam ederken, Anadolu'nun tam ortasına yuvarlanmakta olan kanlı içkavgalardaki etkileri, ve bunun tarihî önemini göstermiştik. Hoşnutsuz memur zümrelerinin de neler yaptıklarını, gene suhte isyanlarıyla ilgileri derecesinde belirtmeye çalıştık. Üçüncü unsur olan sekbanlar ve levendlerin ise, gerek medreselilerin ehl-i örf ile çekişmelerinde, gerekse bunların yerini alan büyük içkarışıklıklarda baş rolü oynadıklarını, her fırsatta tekrar ettik. Bunların, bilhassa yiğitbaşılar idaresinde, il erleri adı ile bir çeşit milis kuvvetleri olarak, Hükûmet tarafından suhtelere karşı sık sık kullanılmaları, hele vilâyet idarecilerinin, kendi öz güvenlikleri için kurmuş oldukları kalabalık devriye bölüklerinin kadrolarına levend ve sekbanları doldurmaları, Celâlî isyanlarında çok önemli bir olayı, sekbanlık ruhunu yarattı.

Öyle anlaşılıyor ki, başlangıçta suhtelere uyan, yahut, yeniçeri ve suhte kıyafetlerine gizlenerek şekavet eden, büyük şehirlerde, bilhassa İstanbul'da, birçok olaylar çıkaran, bu çiftini bozmuş kimseler, sayılarını artırdıkça yavaş yavaş gruplanmaya başlamışlar, ve Hükûmet tarafından İl erlerinin teşkili üzerine, kendilerine birer de şöhretli başbuğ edinmeye imkân bulmuşlardı. Elimizdeki vesikalara göre, ilk tanınmış levend bölükbaşı, yahut, daha uygun bir deyimle, Celâlî Reisi, Bolu ile Gerede arasında, 1581'den itibaren, iki yüz kişilik bir grupla soygunculuğa başlayan ve Köroğlu efsanesinin kahramanı olan Köroğlu Ruşen'dir[1].

Önce küçük bir bölük ile servet sahiplerine, ve tabiî olarak, daha ziyade kadılara ve ehl-i örfe saldırmaya başlayan bildiğimiz destan kahramanının, gittikçe önem kazandığını ve emrine daha bâzı başbuğların gelmesi ile birçok bölüklere kumanda eden hakikî bir celâlî reisi olduğunu tahmin edebiliriz[2].

1 Ayn. Def. 42, s. 75. (Anadolu beylerbeğisine hüküm:...Gerede kazasından Köroğlu ve Kıbrıs kazasından Çakal oğlu mâruf eşkiya baş kaldırup celâlî olup memleket yakup yıkmaya başladıklarından ehali-i vilâyetten nice kimseler terk-i diyar ediyorlarmış. Birçok kimseler muin ve zahir olup, bunlardan kazancık (iyi okunamadı) Oğulları, Bolu Beyi tarafından ahzolunup yanında imiş ve akçelerini alup ıtlak edecekmiş, acele müşarinileyhden mezburları talep edesin..)

2 Müh. Def. 51, s. 67. (Çorum Beyi olup Bolu muhafazasına memur olan Behram Beyin mektubuna göre, Bolu sancağında Köroğlu ve Çakal denen haramiler nice bid'atlar ile Abdullatif adlı bir kadıyı katledüp, halka salğun salup ve Büyük nam pazara gelen bezirgânları suhte namına yollarını basup mezbur pazara Ankara' dan, Kengırı'dan gelenler korkularından dönemeyüp yanlarına Husrevi serdar edüp bölük vermişler. Dönerken serdar ve bölük basılmıştı.)

Köroğlu'nun da, kendisinden sonra gelen celâlî şefleri gibi, mâzûl hükûmet mensubu, veyahut hiç olmazsa, halk tarafından il erlerine baş seçilen bir yiğitbaşı olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat, bizim tahminimize göre, bu tanınmış eşkıyabaşının, bütün celâlî isyanlarının mahiyetini ve karakterini aksettiren, «Köroğlu» adındaki halk destanlarının yegâne kahramanı olarak ebedîleşmesinin sebebi, Celâlî isyanlarının ilk bayrakdarı olmasındadır. Yaşadığı sahaların İstanbul–İran askerî yolu üzerine rastlaması, şekavetini ayrıca popüler kılmıştır, denebilir[1].

İzmir tarafından Demirci Oğlu, Haymana'da Aydın Yazıcı, Kırşehir'de Kulaksız Yusuf gibi, memleketin daha birçok yerlerinde görünmeye başlayan levend ve sekban bölükbaşıları, hep birer Köroğlu ruhu taşıyan kimselerdi. Daha Köroğlu devrinden beri, âsîler İstanbul ile münasebette bulunuyorlar, şehirdeki birçok fesatları idare ediyorlardı.

Hattâ, zengin birtakım ricâlin ve tüccarların cariyelerini, inci, elmas ve altunlarıyla, Anadolu'ya ve daha çok, Kastamonu, Bursa taraflarına kaçırıyorlardı[2].

İran harplerinden sonra iç idarenin bozulması, sefere gitmeyen timar ve zeamet erbabının azl ile cezalandırılmaları, ümerânın, küçük memurların servetine göz dikmeleri, ve herhangi bir sebeple geçimi bozulanların artması gibi, Devletin kendi bünyesindeki karışıklıklar, levend ve sekban bölüklerine, zamanla daha işbilir ve hatırı sayılır başbuğlar yetiştirmekte gecikmedi.

Yalnız, burda işaret edilmesi önemli olan bir nokta vardır: Köroğlu'ndan itibaren iyice belirmiş olduğunu gördüğümüz Celâlî hareketlerinin içtimaî ve siyasî bakımdan suhte isyanlarıyla ilgileri nedir? Bu sorunun cevabını isabetli verebilmek için, olayların baş tarafını, yâni, 1576' dan evvelki olup geçenlerini bilmek icap ederdi. Halbuki, bu devre ait elimizdeki bilgi daha yeteri kadar geniş değildir. İlerde arşiv incelemeleri arttıkça bu konu daha çok aydınlatılabilecektir.

Bununla beraber, talebe ve levend ayaklanmalarının, aynı içtimaî sebepten, yâni memleketin geçirmekte olduğu iktisadî darlığın muhtelif halk tabakaları üzerinde yaptığı etkiden doğduğunu geçen izahlardan

1 Köroğlu hakkında halk edebiyatı alanında yapılan incelemeler, bizim vesikalara dayanarak verdiğimiz bilgileri hemen tamamıyla destekler mahiyettedir. Hattâ, bizim reaya ehl-i örf mücadelesine ve Celâlîlerin ortaya çıkışına ait burada verdiğimiz bilgiler ve isyânların mahiyetleriyle karakterleri, Köroğlu Destanlarından çıkarılan neticelerle büyük bir benzerlik arzediyor. Bu hususta bak. F. Köprülü, Türk Saz Şairleri, s. 47, P. Naili Boratav, Köroğlu Destanı, s. 95, 99, 120, 121.

2 Müh. Def. 46, s. 135.

anlıyoruz. Fakat, her iki hâdise de siyasî yönden düşünülünce, aralarındaki önemli fark göze çarpar. Talebe–i ulûm, o zamanki cemiyetin aydınları oldukları ölçüde, isyanları da, az çok fikrî bir esasa, bugünkü deyimle, zayıf da olsa, belli bir ortak gayeye dayanır. Daha olayın ilk yıllarından itibaren, her medrese talebesinde kuvvetli bir suhtelik ruhu vardı. İlmiye mensupları hariç kalmak üzere, umumiyetle ehl–i örf ve bütün kapukulları kendilerinin en nefretli düşmanı idiler. Bu noktada, suhteler Anadolu âyânı ve kadılarla birleştiklerinden, ayaklanmaları millî aristokrat ruhun bir ifâdesi halini aldı. Aynı içtimaî yıkımın felâketleri oldukları halde, levend ve sekbanlarla talebe–i ulûmun birbirleriyle etkili bir şekilde birleşemeyişlerinin sebebi bu olsa gerektir. Karayazıcı ile yeni bir devreye giren celâlî isyanları zamanında, pek kabarık levend dalgalarına karşı, suhtelerin, halk ile birleşerek, şehirlerin savunulmasında çabalı bir rol oynamaları da aynı fikirle izah olunabilir.

Geniş köylü–çiftçi tabakalarının, XVI. yüzyılda içine düştükleri sefaletin bir neticesi olarak kabul ettiğimiz levend ve sekbanlarda, suhtelerde görülen fikir birliğine benzer bir manevi bağın görülmemesi, daha doğrusu, celâlîlerin kendilerini levendlik ve yahut sekbanlık gayretiyle besleyememeleri, bütün celâlî isyanları devamınca göze çarpan bir eksiklikti. Bu yüzdendir ki, kendilersiz isyan olamayan bu zümre, çelişen gayelere hizmet eden bir alet olmaktan kendisini kurtaramamıştı. Gündelik geçimlerinin sağlanması zorundan gelen soygunculukları değişmez kalmak üzere, levend ve sekbanlar suhtelerle hareket ettikleri zaman, onların çıkarını koruyan, devriye bölüklerine girdikleri vakit ehl–i örf'e hizmet eden, il erleri olarak, yiğitbaşılar idaresinde eşkıyaya karşı güveni sağlayan bir unsur idiler. Suhtelere bakınca, küçük bir zümrenin soyguncu zulümlerine karşı, hemen hemen bütün Anadolu halkı ayaklandığı halde, dâvanın bir türlü halledilmemesi ve mücadelenin pek kanlı olması, bu hâlin mevcut olmasından ileri gelmekte idi. Çünkü, çekişmeye giren her iki taraf da, yanlarına levend ve sekban toplamak suretiyle kuvvetlerini az çok denkleştiriyorlardı[1].

Köroğlu'ndan itibaren, yahut daha biraz evvel, asî bölükler hâlini aldıklarını söylediğimiz levend ve sekbanların asıl etkileri, suhtelere karşı

1 Anadolu'da, artan bir süratle hep levend ve sekbanların türemesi, yâni, köylerin nüfusundan bir kısmının, yerlerini yurtlarını terk ile erkeklerinin levend bölüklerine karışmaları, 16. Yüzyılın sonlarında en yüksek devresini bulduğundan, adalet fermanlarının çıkarılması ve Eğri seferinin yarattığı siyasî durum üzerine meydana çıkan ünlü Karayazıcıoğlu isyanının bu içtimaî sıkıntı ile birleşerek nasıl bir levend dalgası halinde Anadolu'yu altüst ettiğini gelecek kısımda göreceğiz.

il erleri kurulu düzeni ilerledikten sonra görülmeye başladı. Çünkü, mahallî milis kuvvetlerinin başına, hükûmet daha ziyade mazûl kimselerin ve yerli çavuşların geçmesini uygun bulmaktaydı. Suhtelerin bahsinde de söylediğimiz gibi, hükûmetin bu hareketi, mazûl kimseleri ve zorba çavuşları resmî yoldan birer celâlî şefi haline getirdi. Bilhassa 1584'te, suhte isyanlarını katî surette temizlemek için, her köy adına çıkan yiğitbaşılardan başka, bütün il erlerine başbuğ olmak üzere, her sancakta timar ve zeametten mâzûl kimselerin ve çavuşların serdar olarak seçilmelerine izin verilmesi, celâlîlerin daha esaslıca meydana çıkmalarına, yâni, birçok bölüklere kumanda eden asî şeflerin türemesine sebep oldu[1]. Böylece, her vilâyette vali kaymakamları, seferden kalmış beyler, veya kethüdaları, subaşıları gibi, resmî vilâyet idarecileri karşısında, il erlerine dayanan ikinci bir otorite daha meydana çıktı. Şu halde, levendler, ehl-i örfün maiyyetinde devriye bölükleri, il erleri serdarlarının kumandasında da, il eri bölükleri olmak üzere, henüz düşman denmemekle beraber, birbirlerine rakip iki grup hâline geldiler. Ne kadar tehlikeli olaylara yol açılacağını kestiremeyen Hükûmet Merkezi, gerek il erleri serdarlarına, gerek ehl-i örfe, daha doğrusu, emrinde bir bölüğü olan herkese, suhte teftişi hakkında hükümler verdiğinden, Anadolu'da, benzeri daha hiç görülmemiş olan bir karışıklık meydana geldi. İstanbul'a yapılan şikâyetler o kadar çok ve birbirine zıt idi ki, neler olup geçtiği hemen hemen anlaşılamıyordu. Devriye bölükleri, ümeranın maiyyetinde olarak durmadan köyleri dolaşmakta, çiftçi halka salgınlar salıp yük olmakta idiler. Celâlî bölükleri ise, köylerin koruyucusu sıfatıyla, hele çoğu köylü olan yiğitbaşılar idaresinde hareket ettiklerinden, daha ziyâde ehl-i örfün mallarına, yüksek timar ve zeamet erbabının vergilerine el koyuyorlar, suhte isyanlarında bariz bir nüfuzları olmuş bulunan kadıları ve âyânı öldürüyorlar, mahkemeleri basıyorlardı. Buna karşılık, suhtelerin baş düşmanı olan ehl-i örf karşısındaki durumları birbirine uymamaktaydı. Bazı kere beylerin mal ve canlarına da kasdetmekle beraber, onlarla çoğuncası uyuştukları, bazı beylerin himayesini gördükleri, hattâ, icâbında onları kendilerine uydurdukları oluyordu[2].

Artık, şurda burda türediklerini gördüğümüz asî levend şefleri (ki,

1 Müh. Def. 53, s. 165.

2 Vilâyet ümerasından birçoklarının eşkiyaları açıkça himaye etmeleri kendilerinin can düşmanı olan suhtelerin vilâyet âyânı ve kadılar tarafından yardım görmelerine karşı bir mukabele gibi görünmektedir. Vilayet idarecileriyle celâlîler arasındaki bu münasebet XVII. yüzyılın bütün celâlî hareketlerinde bilinmesi ve gözde tutulması çok mühim olan bir noktadır. Meselâ, bak. Müh. Def. 52, s. 214, (Bozok beyi eşkiyaları himaye etmektedir.)

genel olarak hükûmet kapusundan yetişmedirler), Köroğlu'nun devrine bakarak, daha çok kuvvet ve nüfuz kazanmışlardı. 1584'ten itibaren adına rastladığımız, Karaman'da Cabbarkulu[1], Kastamonu'nun Uğurlu köyünden otuz kişiye yiğitbaşı seçilmişken isyan eden Abdurrazzak, Çorum'da Uzunoğlu, Bayındırlı Dedebalioğlu Ali ve sekiz on ünlü arkadaşları, yanlarında kuvvetli sekban bölükleri olduğu halde, bulundukları sancaklardaki timar ve zeametlerin öşürlerini zapedip, kadılara aman vermeden hakaret ile, sık sık mahkemeleri basıyorlardı[2].

C. 1584'TE SUHTELER'E KARŞI UYGULANAN SERTLİĞİN DOĞURDUĞU BÜYÜK KARIŞIKLIK

1 — Ehl-i Örfün Kalabalık Levend ve Sekbanlarla Vilâyet Devrine Çıkmaya Başlamaları

Vilâyet idarecilerinin hangi şartlar altında devriye bölükleri kurduklarını ve bu hareketlerinin reaya üzerinde nasıl bir tepki yarattığını kaydetmiştik. Bundan başka, bu hal serbest levendlerin resmî hükûmet adamlarının etrafında toplanmalarından, celâlî karakterlerinin, kuvvet bakımından zarar görmeleri ve suhtelere karşı ehl-i örfün daha etkili mücadeleye imkân bulmaları gibi sonuçların meydana çıkacağı tabiî idi.

Devriye bölüklerinin ortaya çıkması ile, halkta mevcut ehl-i örf düşmanlığının bütün bütün arttığını, bundan faydalanarak âyân ve kadıların halkı, yer yer, ümerâya karşı gelmeye sevk ettiklerini, Batı Anadolu'da vilâyet idarecilerine sık sık saldırmalar olduğunu biliyoruz. 1584 sıralarında Anadolu âsâyişi böyle bir görünüşte iken, hükûmetin, suhtelerle anlaşmada başarısızlığa uğraması üzerine başvurduğu tedbirler, gerek reaya ve gerek ehl-i örf için yeni yeni durumlar doğurdu. Suhte isyanları bu tarihten sonra da devam etmekle beraber, artık yavaş yavaş önemlerinin ve kuvvetlerinin kaybolmakta bulunduğu meydana çıktı. Buna karşılık, iç kavgalarda baş rolü celâlî bölükleri aldılar. Kadılar ve âyân, uzun senelerdir suhteleri arkalama ve kışkırtma durumunda oldukları için, yenilgileri de beraber oluyor, aynı zamanda, celâ-

1 Müh. Def. 53, s. 165.

2 Müh. Def. 53, s. 100: (Asıl Kırıkoğlu adı ile anılan Cabbar kulunun 1588'de dahi faaliyette olduğu görülüyor.) Müh. Def. 64, s. 58; Müh. 58, s. 283, 293.

lîler tarafından yapılan soygunların ve cinayetlerin kurbanları arasına giriyorlardı. Ümerânın ise, levendlerle uyuşmak imkânları her zaman mevcut idi. Çünki, kendi devriye bölükleri de levendlerden toplanmış, hattâ, birçokları, celâlî levend bölüklerini himayeye başlamışlardı. Haklarında fazla şikâyet görülür de, hükûmet merkezince tazyik olunurlarsa, asî bölüklerini terk etmekte olanlar var ise de, kendileri celâlî olanlar da çoktu.

Bununla beraber, bu haller pek fazla olmayıp, ehl-i örf dahi, genel olarak büyük servet sahibi olduğu için, onlar da celâlîlerin saldırı hedefi idiler. 1584'ten evvel, suhte bölüklerine ve asî sacak reayasına karşı kuvvetli bulunmak mecburiyetinde olan ümerânın, bu defa da karşısına üçüncü bir unsur, celâlî bölükleri, daha zorlu bir tehlike olarak dikilmişlerdi. Bunun üzerine, vilâyet idarecileri, maiyyetlerindeki devriye bölüklerini daha da artırmaya, vilâyet devrine pek sık çıkmaya başladılar. Devriye bölüklerinin ve celâlî gruplarının köyler üzerindeki zulümleri dayanılamaz dereceye geliyordu. Levendlerin ücretleri ve doyurulmaları hep köylü reayanın sırtına yüklendiğinden başka, sancaklardaki zengin âyân ve tüccarlar da, her fırsatta gene onu soymaya başladılar. Suhtelerle birlik olduklarından dolayı Anadolu âyânı, hattâ zeamet ve timar sahipleri, cezalarını çekiyorlardı.

Suhtelerle âyân ve kadıların en iyi anlaştıkları yörelerden olan Şarkikarahisar, Canik, Amasya gibi sancaklardan ümerânın zulümleri hakkında kalabalık şikâyetler gelmeye başlamıştı. Daha 1583'de, Amasya Beyinin kethüdası olan Buçukoğlu Ahmet, suhtelerle giriştiği bir çarpışmada yenilip, Amasya Kalesi'ne kapanmış, İstanbul'un kendisini azletmesi üzerine, kaleden kurtularak, suhteleri kendisine karşı himaye etmiş olan İskilip, Merzifon çevrelerindeki kasabaların âyân ve ileri gelenlerinden intikam almak üzere, kalabalık bölüklerle devre çıkarak, birçok yüksek timar ve zeamet sahiplerini ve âyânı öldürüp mallarını yağma etmiş, dehşete düşen halk yer yer korunma tedbirleri almışlardı[1]. Geniş bir çevrenin reayası Buçukoğlu'ndan feryad ederken, Amasyalılar da onun dürüstlüğüne ve eşkıyanın hakkından geldiğine şehadet ediyorlardı[2].

1 Bak. Müh. Def. 52, s. 214, (Sinan Çavuş'a Amasya Kadısına yazılan başka bir hükümde zikrolunduğuna göre, isyan eden, Buçukoğlu Ahmet değil, bizzat Amasya beyi Mustafa'nın kendisi idi. Fakat, bu sıralarda Mustafa Bey, Rum Beylerbeyisiyle beraber Demirkapı muhafazasına gitmiş olduğundan, kethüdânın isyan etmiş olması daha doğrudur). Aynı Müh. s. 213.

2 Müh. Def. 52, s. 253, (Buçukoğlu Ahmet'in zenginleri ve birçok timar ve zeamet erbabını öldürdüğü geniş bir sahanın kadıları, adı geçen şakinin katlini ısrarla talep

Amasya'da cereyan ettiğini gördüğümüz şu hal, 1584'ten itibaren, Anadolu'nun her tarafında görülmeye başladı.

Canik Sancağının âyânı da, ehl-i örf hakkında uzun bir mahzar yollayarak, demişlerdi ki, «herhangimizde birkaç akçe zannolunsa mirlivânın kethüdası ve subaşları tutup bilâ sebep zincire vurup kadıya götürmeyip şikâyet olma yok iken ve üzerimize nesne sâbit olmadan elimizde olan malımızı alıp bırakırlar ve hass-ı hümâyûn reayası olanlarımızın eminleri gelip bizi tutup katiyyen kadılara müracaat etmeyip, bizim kadımız gayridir. Vilâyet kadılarının bizde methali yoktur deyû istedikleri kadar malımızı almayınca bizi ıtlak etmezler. Oğlumuz ve kızımız ve belki ehlimiz bizim olmayıp kızlarımızı birisine tezviç etmek istediğimizde ümera tarafından muratlarınca akçe ve sair nesne almadan rıza vermedikleri ecilden kadılara varıp şikâyet ettiğimizde, men'e kaadir olmadıklarından, şikâyetlerimizi dinlemezler, ahvalimiz diğergûn olmuştur. Hakkımız aranıp zulüm üzerimizden kaldırılmazsa perakende ve perişan olmamız mukarrerdir!»

Ehlinin şikâyetlerini bu yolda ifâde eden âyân: «Filhakika zulüm, şikâyetlerinden daha fazla olup, bunun sebebi kadılıklar ifraz olunup ednâ olmakla kudretli kadılar dahi kalmayıp def-i zulm etmeye mecalleri olmadığı muhakkaktır[1], demek suretiyle, naibliklerin kadılıklardan ilişikleri kesilip, her naib müstakil kadı olduğu için, adâlet sağlanmasının mümkün olmadığı fikrini ileri sürüyorlardı[2].

Kadılar ve âyân için suhtelerin mağlup olması kötü bir durum yaratmakla berarber, vilâyet idarecilerinin asayişi korumak, şahsî güvenlerini ve menfaatlerini sağlamak için devriye faaliyetini artırmaları onlara yeni bir fırsat verdi: Her tarafta, reayanın önüne düşerek, şikâyetlerini merkeze duyurmalarında aracı oldukları gibi, halkın, silâhlanarak, vilâyet idarecilerine karşı daha esaslı bir mücadeleye hazırlanmalarında kendilerine yol göstermeye başladılar.

---

ettikleri halde, Amasya kadıları, müderrisleri, âyânı aksini iddia ederek, kethûdanın, eşkiyanın vücudunu ortadan kaldırdığını, memleket muhafazası için lüzumlu bir adam olduğunu ileri sürerek, affolunmasını talep ediyordu.)

1 Cânik Âyânının ifadelerine göre, evvelce mahkemelerin birbirlerine bağlı oldukları sancak kadılarının, kazâ kadıları üzerinde ve kaza kadılarının da nahiyedekiler üzerinde kontrol ve mürakaba hakkına haiz oldukları anlaşılmaktadır. Bundan başka, 1016 hicrî yılına ait numarasız mühimme defterinde, s. 170'te, Kastamonu kadısının bu hususta bir şikâyeti vardır. Orada «nahiyeleri kazalardan ifraz olunan müstakil olmakla» nahiye kadılarının ve naiplerinin yerlerinde oturmayıp, kendi başlarına hareket ederek, ahaliye zulmettikleri haber veriliyor.

2 Müh. Def. 52, s. 374.

2— 1584 Yılı Umumî Suhte Teftişinin Anadolu'daki Şiddetli Tepkileri

Hükümetin, suhteleri âdetâ, imha için il erleri serdarlarına, ümerayâ, hattâ çavuş ve subaşı gibi aşağı kademeden kimselere yetki vermesi, Anadolu'yu suhte isyanlarının yarattığı karışıklıktan daha ağır bir duruma sürükledi. Bir sancakta, hepsi «ehl–i fesad üzerine» tayin olunmuş birkaç serdar bulunabiliyor, bunların, kalabalık bölüklerinin başında, birbirleriyle karşılaştıkları, birinin kovuşturduğu mücrimlere, diğerinin arka verdiği görülüyordu. İş suhte kovalama sınırını aşmış, reaya ve kadıların da içinde bulundukları halk gruplarıyla vilâyet idarecilerinin, bilhassa ümerâ kethüdâlarının, subaşıların ve kaymakamların teşkil ettikleri ehl–i örf sınıfı arasında kanlı bir didişme şeklini almıştı. Ehl–i örf ile reaya husumetinin çok evvel başladığını yukarıda kaydettiğimiz Batı Anadolu'da birçok olayların geçmekte olduğu gelen şikâyetlerden anlaşılıyordu.

Teke Sancağının Kaş Kazası kadısı, İstanbul'a mektup yazarak, 1585'de Teke Sancağında olan kanlı bir hâdiseyi haber vermişti. Anlattığına göre, Anadolu Beylerbeyinin, suhteleri ele geçirmek için, Hamit Sancağındaki bütün kadılara yolladığı emri bu sancağa götürmeye memur olan Husrev Ağa, yanındaki bölükleriyle, Teke Sancağına emir'e aykırı olarak girmiş, sancak kadılarının, suhteler hakkındaki beylerbeyi emrinin kendilerine hitaben yazılmış olduğunu söylemeleri üzerine, oranın subaşıları ve zeamet erbabı iler birleşerek, mahkeme önünde bir çok kimseleri öldürüp, bâzılarını ağır yaralamış, ne kadar kimseleri de beraberinde alıp gitmişti[1]. Bolu çevresine yollanan Hasan Ağa Bölüğü de, köylüler tarafından teftişe kabul olunmadığından, ihtimal, âyânının reayayı kışkırttığı şüphesiyle, Kıbrıs kasabasını adı geçen bölük levendleri basarak, ehaliye hayli zülüm ve işkence yaptılar. Anadolu Vilâyetinin diğer bütün sancaklarında da, «suhte teftişi» namıyla, birçok müfrezeler, hattâ, ellerinde emirleri bile bulunmayan çavuş ve müteferrikalar dolaşmakta ve ehâlinin ehl–i iyâlleri üzerine konarak, ırzlarına geçmekte, paralarını soymakta idiler. İstanbul, ehl–i örfün reayaya yaptığı zulümler ve cinayetler hakkındaki şikâyetlerle doluyordu[2].

Suhte isyanlarının, vilâyet idarecilerine karşı reaya ayaklanmalarının teşvikçisi olan kadılarla ümeranın arasını açtığı, hattâ, bundan do-

1 Müh. Def. 58, s. 342.

2 Müh. Def. 60, s. 55, 62, 87, 176.

ğan dâvâların, vilâyette hallolunamayarak, İstanbul'a mürafaaya çağrıldıkları bile görülmekte idi[1]. Toroslar'ın ötesinde, yâni, Güneydoğu Anadolu'da, suhte meselesi aslâ mevcut olmadığı, serbest levend ve sekbanlar da o bölgede az görüldüğü halde, huzur bakımından hiç de iyi bir halde değildi. Zaten eskiden beri Türkmen ve Kürt boyları arasında birbirlerine karşı saldırı eksik olmamakla beraber, soyguncu memurların Türkmenlere baskıları sonucunda, onlar arasında da hükûmete karşı olan ayaklanmaları artırıyordu. Ruha (Urfa) ehâlisi, sancakbeyi ve adamlarının, ehâli üzerine konmalarından sızlanmakta idi. Tarsuslular, daha ileri giderek, aralarında ant içtikten sonra, alaybeyisini öldürüp, hem mahkemeyi hem de sancakbeyinin divânını bastılar. Anadolu'da, idare diye bir şey kalmamış, suhteleri sindirmek gayesi ile çıkarılan yersiz bir ferman bütün düzeni altüst etmiş, memleketin kontrolü Hükûmet Merkezinin elinden iyice çıkmış bulunuyordu. «Suhte teftişi» bahanesiyle, bir bölük toplayıp dolaşmak, para kazanmak için âdeta bir yol haline gelmişti. Bütün Anadolu'da yaşayanları içine alan bu kadar geniş bir mücadelede, yegâne emir sahibi pâdişah olması lazımken, subaşı, çavuş ve başka küçük ehl-i örften gayri, beylerbeyleri bile, bu hususu gözde tutamıyorlar, reayaya karşı vilâyet idarecilerinin başında olarak, boğuşmayı idare ediyorlardı. Kasaba ve köyleri basan devriye bölüklerinin hemen çoğu, vilâyet beylerinin kendi adlarına dolaşmakta idiler[2]. Yalnız durum bu kadar basit değildi. İran'daki orduların başında bulunan «serdar-ı hümâyûn» dahi, Anadolu işlerine karışarak, kendi adına birçok adamlar gönderiyordu. Bilhassa Kırşehir'de geçen bir olay, 1584'teki suhte teftişinin vilâyetlerde yarattığı durumu, hattâ bütün iççekişmelerin karakterini açıkça ve en iyi göstermesi bakımından gayet önemlidir.

Hâdiseyi Bab-ı Hümâyûn'a arz eden sabık Halep Beylerbeyisi Maksut ve Tebriz Kadısı Seyit Şerafettin ile Kırşehir Naibi Ali'nin beraber yazdıkları mektuplarından anlaşıldığına göre, bu paşa Diyarbakır'a giderken, misafir olduğu yere köylüler gelerek, iki reis idaresinde otuz-kırk levendlik bir kuvvetin köyleri bastığını, yolcuları ve misafirleri öldürüp paralarını aldığını, ehalinin ırzına geçmekte, mallarını yağma etmekte olduğunu haber vermişlerdi; bunun üzerine, Maksut Bey, Kırşehir'e vararak, adı geçen bölüğün Özkişi Köyünde bulunduğunu öğrenince, köylülere, bunları sabaha kadar tutmalarını ve sabahleyin haklarında tahkikata girişeceğini tenbih etti. Beyin bu hareketinden cesaret

1 Müh. Def. 60, s. 218.
2 Müh. Def. 60, s. 245.

aldıkları anlaşılan civar köylerden dört yüz kişi, sabahleyin bütün bölükten olanları yakalamak üzere, köyün etrafını sarmış bulunuyorlardı; âsiler silâhla karşı koymaya kalktıklarından, Maksut Bey, kan dökülmesine mâni olmak için, bölük reisleri olan Ahmet Oğlu Timur'u ve Veled Oğlu Süleyman Çavuş'u yanına davet ederek, kim olduklarını sorduğu zaman, bunlar, Manisa'da vali olan Şehzâde Mehmed'in Lalası kapısından olduklarını söyleyerek, Şehzâde'ce «suhte kırmağa» memur edildiklerine dair bir de emir sûreti gösterdiler. Hakikaten, Timur'un, Şehzâdenin müteferrikalarından, Süleyman Çavuş'un da, Lala'nın çavuşbaşısı olduğu meydana çıktı. Bölükleri ile dolaştıkları yerlerde hayli adam öldürüp, para, at gibi şeyler topladıklarını kendileri ikrar ettiler[1]. Misallerini verdiğimiz üzere, en yüksek memurların bile, İstanbul'dan iyi niyetle çıkarılan bir emri, örneği burada görüldüğü üzere, bu kadar kötüye kullanmaları, Şehzâde Lalasının, Manisa'dan, hem de geleceğin padişahı olan bir şehzâde adına, tâ Bozok'a kadar soyguncu bölükler yollaması, III. Murad devri ricalinin ahlâkça ne kadar düşmüş olduğunu gösterdiği gibi, Anadolu'da geçmekte olan büyük kanlı olayların hakikî sebepleri hakkında da bize açık bir fikir verir[2]. Kısacası, 1584 olaylarının Anadolu didişmelerini tamamen yeni bir safhaya soktuğunu iyice görmekteyiz. Bu yıldan 1587'ye kadar, âdetâ, üç senelik bir yeni şekle geçme devri görülüyor. Bir taraftan suhteler, iç kavgadaki baş köşelerini yavaş yavaş kaybetmişler, celâlî bölükleri bunların yerine geçmiştir. Bu o kadar açıktır ki, 1587'de Anadolu'ya yeniden bir «Umumi teftiş» emirnamesi yollandığı zaman, artık talebe-i ulûmdan söz bile edilmemiş, sırf celâlî bölüklerinin dağıtılması ve eşkıya reislerinin haklarından gelinmesi üzerinde durulmuştur ki, bunları da tafsilatıyla aşağıda göreceğiz. Buraya ilâve olunacak bir nokta da şudur ki, bundan sonraki hâdiselerin mahiyetini anlamak için, esaslı üç mücadele grubunun bilinmesi lâzımdır: a) Kadılar idaresinde, kendilerini koruma maksadıyla çekidüzene giren halk takabakaları, b) Celâlî reislerilerinin etrafında toplanmış olan âsî levend ve sekban bölükleri, c) Kalabalık devriye bölükleriyle idarî dizgini ellerinde tutmaya çalışan vilâyet idarecileri.

1 Karaman Beylerbeğisi Muhiddin, vilâyetinde bulunan bütün sancakları kendisi dolaşarak, ehaliden paralar toplamakta idi. Müh. Def. 64, s. 31.

2 Müh. Def. 64, s. 143.

3— Dirlik Erbabının Mücadeleye Karışması:

İran Harblerinin Timarlı Sipahi Üzerindeki Etkileri.

İran harblerinde en büyük ağırlığın Anadolu timarlı sipahilerine yüklendiği bütün seferler süresince görülmektedir[1]. Kapukulları, serdarın yanında, mevcutlarının üçte biri ölçüsünde sefere iştirak ettikleri, ulûfelerini eksiksiz aldıkları, hattâ, serdarı kendi arzularına boyun eğdirdikleri halde, timarlı sipahi için durum tamamen ayrı idi. Devlet, Rumeli'yi boş bırakmaya cesaret edemediğinden, bütün seferler aşağı yukarı Anadolu dirlik erbabının omuzlarına yüklenmekte, öte yakadan, pek az kuvvet gelebilmekte idi. Timarlı sipahi, Devlet'ten ayrıca para almadığından, dirliğinin gelirine dayanıyordu. Halbuki, Anadolu reayasının, en büyük şehirlerden, en küçük köylere kadar her yerde büyük bir çekişmeye tutuşmuş olduklarını yukarıdan beri görüyoruz. O halde, Dirlik erbabı, seferde iken değil, kendileri köylerinin başında iken bile, reayadan vergilerini tamı tamına almakta büyük bir zorluk çektikleri ve vilâyet idarecilerinin timarlı sipahilerin gelirine sık sık musallat oldukları göz önünde iken, kendileri seferde bulundukları sırada, gönderdikleri harçlıkçılarının dirliklerinden hiçbir şey elde edemeyecekleri muhakkaktı. Bu durumda, maddî yönden, Dirlik erbabının seferlere devam etmeleri ve hele uzun süre kale ve sınır bekçiliklerinde kalabilmeleri imkânsız gibi idi. Eşkıyanın, seferde bulunan yüksek timar ve zeamet sahiplerinin evlerine saldırmaları, dirliklerinin gelirine el koymaları, asker üzerinde pek kötü etki yapıyordu.

İktisadî darlık da, hükümet hizmetlileri arasında, gene en çok dirlik erbabını etkiliyordu. Hele küçük timar sipahileri, kendilerini

1 III. Murad'ın 26 yıl süren hükümdarlığı sırasında, Anadolu hâdiseleri hakkında güttüğü siyasetin reayayı koruma esasına dayandığını, bunun ise iç kavgayı 17. yüzyıldaki şekline vardırmakta büyük bir etki yaptığını kabul etmek icap eder. Başta Âlî olmak üzere (bak. Künhül-ahbar, Nuru Osmaniye Elyazması, No: 4307, yaprak: 589, 597, 601, hemen bütün vakayazarların hücum ettikleri bu padişahın, onların iddiaları aksine, iyi bir hükümdar olduğunu, hiç olmazsa iyi niyeti bulunduğunu, iç hâdiseler hakkındaki aldığı kararlarla isbat ettiği söylenebilir. Saltanatı zamanındaki başarısızlıkların, kendisinden ziyade selefleri zamanında ahlâkları ve disiplinleri bozulmuş soyguncu bir memur zümresinden ileri geldiğini bütün izahlarımız gösterecektir. Buna mukabil, tahta geçer geçmez reayanın arzuhallerini kendisi okumak, suhte hakkında sık sık af ilânı, zalim ehl-i örfe karşı reayayı korumak için mücadele etmek ve hele, ilk «adâlet fermanı»nı çıkarmak suretiyle ehl-i örfün reaya karşısında mahkûm edilmesi Murad'ın yüksek kalbliliğini gösteren en iyi delillerdir.

geçindiremeyecek hale gelmişlerdi[1]. İptidâdan dirlik tevcihinin kıymetten düşmesini hazırlayan sebepler, bunlar için de aynı idi. Hattâ, genel olarak, İran harbleri sırasında vilâyetlerin bekçiliğine altı bin akçeden aşağı dirlik sahipleri bırakıldığı, yâni, bütün Anadolu'nun küçük timarlı sipahileri, çok vakit seferden esirgendikleri halde, vaziyetlerinden bir türlü hoşnut olmamakta, hükümete olan dargınlıklarını her davranışlarında göstermekte idiler. Vilâyet idarecileri, suhteler ve başka eşkıya karşısında zor bir duruma düşünce, devriye bölükleri toplamaya mecbur olmalarında, muhafaza sipahilerinin vazife yapmaktan kaçmalarının da etkisi olduğunu söylemiştik.

Kanunî'nin son yıllarından beri, diğer devlet hizmetlerine bakarak, itibarını çok kaybettiğini gördüğümüz timar dirliklerinin, Anadolu reayası gözündeki hakiki kıymetini İran harbleri zamanında geçen olaylarla anlamış oluyoruz. Özellikle, suhte isyanlarında ve eşkıyayı kovuşturmakta, sipahilere yardım edeceklere iptidâdan dirlik verileceği devlet tarafından çok defa ilân edildiği halde, pek aldırış eden çıkmamıştı.

İran harblerine katılmamak için, timar sipahilerinden bazılarının timarlarını başkalarına devre kalkmaları, Kıbrıs, Şam gibi kalelerdeki yeniçerilerin timara çıkmayı istemediklerinin çok görülür olması[2], harb zamanlarında timardan feragat yasak edildiği zaman, bu defa da kaçaklığa başvurmaları, timar sahiplerinin de, çoğu zaman, celâlîler tarafını tutmaları, timar dirliğinin, evvelki yüzyıllara bakarak, hiç olmazsa XVI. Yüzyıl ortalarından bu yana, eski itibarını kaybetmiş olduğunu en iyi gösteren delillerdir.

Şu hale göre, levend ve sekbanlara, yalnız mazûl dirlik sahipleri değil, dirlikleri ellerinde olan küçük timar sipahisi ve vilâyet idarecilerinin haksızlığına uğrayan yüksek timar ve zeamet sahipleri de katılmakta idiler. Dirlik sahibi bulunan, hattâ, mal ve servetçe zengin oldukları için, maddî durumlarından hoşnut görünen birçok çavuşların ve ümerâdan bâzılarının isyanlarına başlıca sebep ise, evvelce de tekrar ettiğimiz gibi, devlet hizmetlerindeki değerlerin dengesiz olması ile,

1 Âli bu konuda diyor ki: «986 tarihinden beri kızılbaş serhattine sefer edip derd-i iflâsa giriftar beylerbeyiler derbent beyler taht-ı hükümetlerindeki sipah ve dertme fukarası ile yine bu hizmete memur oldular.» (Aynı eser, yaprak: 554).

2 Reayanın, çiftini bozarak buraya dağıldığı ve bundan da sipahilerin çok zarar ettikleri, bu sıralarda çok şikâyet edilir bir mesele halini almıştır. (Bak. Selânikî, s. 79). Çiftini bozarak ziraatı terk edenlerin gittikçe arttığını bu tedkik ettiğimiz devirde sık, sık görmekteyiz. Meselâ Kıbrıs beylerbeyine yazılan bir hükme göre, (Müh. Def. 58, s. 6), bazı timar erbabı reayalarının, gidip Kıbrıs'a yeniçeri yazıldıklarından şikâyet ediyorlardı.

vilâyet ricalinden, daha çok yerli olanlarının, hemen hemen yükselmek ve yüze çıkmaktan tamamıyla kalmış olmalarıdır[1]. Şimdi, bizim mevzumuz için asıl önemli olan, timar dirliklerinin, İran harpleri ve Anadolu karışıklıkları devamınca ne gibi etkilere uğradıklarını gözden geçirmek olacaktır[2].

Bütün diğer işlerde olduğu gibi, Osmanlı timar rejiminin bozulmasında da, yarım yüzyıla yakın devam eden Kanunî Devri birçok sebepler hazırlamış görünüyor. Anadolu timar sipahisinin yükselme imkânlarına set çeken ve, 20.000 akçeden yukarı dirliklerin, bundan sonra, İstanbul'da gürültü çıkarmak derecesinde baskı yapan yeniçerilere verme kaidesini koyan bir fermanı, Nahcivan seferinden dönüşte, Amasya'da bu padişah çıkarmıştı. Her halde, Kanunî'nin bu kararı, Anadolu'nun idarî durumu için önemi az olmayan bir etki yapacaktı. Çünkü, bu hâl, vilâyet ayânına ve ocakzâdelere devlet hizmetlerinin yukarı derecelerini kapamak demek olduğu gibi, ümerâdan zeamet tevcihi hakkı alındığı için de, beylerin otoriteleri yönünde zararlı idi. Bunların hepsinden daha önemli olmak üzere, timar erbabının terakki kapularını kapamış oluyordu ki, bizim tahminimize göre, Anadolu karışıklıklarında yüksek timar erbabını isyana sevk eden önemli sebeplerden birisi bu olmak lâzımdır[3].

Esasen, bu padişahın son yıllarında, kendisinin de gözleriyle gördüğü iç kavgaları, ve selefleri II. Selim ile III. Murad gibi padişahların cülûsları sırasında çıktığını gördüğümüz devlet büyükleri arası olayları, daha önce bu yolda kapukulları lehine yapılan nizam değişikliklerine karşı doğan tepkiler diye kabul etmekten başka çare yoktur[4].

---

1 Müh. Def. 48, s. 170 (Kıbrıs Beylerbeyisine hüküm).

2 Bu hususta Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, c. 3, s. 275'ten itibaren önemli bilgi vardır.
Osmanlı İmparatorluğu'nda timar rejiminin bozulması, daha 16'ncı yüzyılın sonlarından beri pek çok vakayazarların ve zamanımızın müelliflerinin ilgisini çeken bir konudur. Fakat, meseleyi tetkik edenlerin hemen çoğunluğu imparatorluğun iktisadî sarsıntı geçirdiği uzun seneler süresince timar dirliğinin kıymetten düştüğü düşüncesini tutmadıklarından, hep timar rejiminin nizam ve kanununun bozulduğu, bu sûretle de idarî bozukluklar neticesi timar dirliklerinin rical tarafından zabtı başka yollarla timarlı sipahiliğin önemini kaybettiğini müdafaa etmişlerdir. Bizim çıkardığımız şu makaleye bak. D.T.C.F.D.c.V. Sayı 3. Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu.

3 Müh. Def. 61, s. 115, (III. Murad tarafından 16 ocak 1586 – 5 Muharrem 995'e, yeniden zeametlerin bundan sonra yeniçerilere verileceği hakkında bir emirname çıkarıldığı zaman, bu kaidenin evvelce Kanunî tarafından konduğundan kaydına lüzum görülmüştü).

4 Şehzâdelerin; Anadolu'dan gelip, tahta cülus etmeleri, İstanbul'da bu yolda sıkıntılar doğurmakta idi. III. Mehmed'den sonra, artık padişah namzetlerinin, Anadolu'ya gitmemelerinde bu hususun da etkisi olduğu ihtimâli vardır.

İran'a harb ilân olunduğu zaman, Anadolu'da ne gibi etkileri görüldüğünü yukarıda belirttik. Şimdi de asıl, sefere çağrılan timar erbabının, asayişi kıl üzerinde duran Anadolu içindeki tutumlarını ele alarak, iç mücadelenin 1584 sonlarına kadar aldığı son şekli belirtelim:

1578'de, serdar ile beraber, bütün Anadolu askeri İran harbine çağrıldığı zaman, timar erbabının sefere koşulma imkânları olup olmadığı düşünülmeyerek, her sancaktan, ancak 35 ile 50 arasında, küçük timarlı sipahî muhafız olarak alıkonmuştu. Halbuki, yukarıdan beri, maddî manevî sebeplerini izah ettiğimiz üzere, umumiyetle timar ve zeamet erbabından yerli çavuşlar durumlarından hiç hoşnut değillerdi. Bilhassa Anadolu halkından yetişme çavuşlar, her türlü terfi ümitlerini kestikten sonra, artık, bulundukları yerlerde, mal ve mülke dayanan yarı derebeyi bir tutum kazanmaya bakıyorlardı. Şu halde, bütün kuvvetlerini zenginliklerine ve zorbalıklarına dayamış olan bu çeşit yüksek timar ve zeamet sahiplerini, herhangi orta bir devlet memuru çavuş gibi, sancakbeyinin emri altında harbe götürmek mümkün değildi. Çok fakir duruma düşen ve vilâyet idarecilerinin elinde oyuncak olan küçük timar erbabı sipahiler de, bu zorba çavuşların en sağlam yardımcıları idiler. Harbin ilk yıllarında timarlı sipahilerin bu durumu anlaşılamadı; fakat, seferler arka arkaya gelip de, timar erbabından sürekli fedakârlık istenince, mesele meydana çıktı. Seferden kalmak için Anadolu askerlerinin ellerinden geleni yaptıkları görüldü. Ricalin rüşvet almaya olan meyli, iltimasın artması ve herkesin idareye burnunu sokması, pek çok timar sahibinin, uydurma birer vazife için emir alarak, seferden kalmalarına imkân veriyordu. İşlerini bu yoldan yürütemeyenler de «feragat» yoluna sapmışlardı. Fakat, «sefer zamanlarında dirlikten feragatın kanun ve nizama aykırı olduğu»nu ileri süren hükümet, bunları kabul etmemeye başladı[1].

Bunun üzerine, seferden kaçmaların çoğalmakta olduğu görüldü. Hükümet, kaçaklara, dirliklerini ellerinden almaktan başka ceza veremediği için, kaçmaları önleyemediği gibi, boş dirlikler de artmakta idi. Serdarın istediği miktarda kuvvet tedariki için, açık olan dirlikleri tevcih etmek mukabilinde, gönüllü toplamak üzere Anadolu'ya çabuk çabuk müracaat ediliyor, bununla beraber, istekli, ya hiç çıkmıyor, yahut

1 Müh. Def. 60, s. 238 (Ferhat Paşa ile 1584'te seferden geri dönen Anadolu askerlerinden ihtiyar ve hastalıklı olanlar, feragat etmek için müracaat etmişler, fakat hükümet kabul etmemişti. Sonradan hakiki ihtiyar ve hasta olanların dirliklerini başkalarına vermek isteyen hükümet, bu sefer de bu halde olanların itirazlarıyla karşılaştı).

çok az çıkıyordu[1]. Bindan başka, hükümet, bütün vilâyetlere gönderdiği genel emirlerle, Türklerin azınlıkta bulundukları yerlerde, özellikle sınır vilâyetlerinde ve Arap memleketlerinde, boşalan dirliklere, hisar erliklerine ve ulûfeli dirliklere Türk olmayan Müslümanların alınmasını, açılan gediklere Anadolu'nun «yarar yiğitlerini» alıp götürmelerini tekrar tekrar yazıp durdu. Fakat, dediğimiz gibi, Anadolu ehâlisinin gözünde, padişahın kapukulluğundan gayri değeri olan dirlik kalmadığından, bu türlü emirlere tam olarak uyulamıyordu[2].

Şu halde, Kıbrıs harblerinden beri, acemi oğlanı, kul karındaşı ve ümera köleleri gibi aslı Türk olmayanların timarlı sipahiliğe bol bol geçmeye imkân bulmaları, ricalin ve valilerin, bu yolda, kendi adamlarını kayırabilmeleri, hep, Anadolu ehalisinin timar dirliğine itibarsızlığından ileri geliyordu. Böylece, timarlı sipahiliğin düştüğü şu kötü durum, İran Harbleri üzerindeki etkisini şiddetle göstermekte idi. Anadolu' nun timar düzenini altüst eden bir olay da, 1582 senesinde Anadolu askerlerinden önemli bir kısmının Demir Kapu muhafazasına memur edilmelerinden dolayı, hükümet ile bu sefere koşulan dirlik sahipleri arasında çıkan anlaşmazlıktı. 1578'den beri timarlı sipahiler arasında seferlere karşı itirazlar görülmekte idi; fakat, bu iş henüz büyük bir mesele sayılmıyordu. Nihayet, Demir Kapu'da bulunan Özdemir Osman Paşa'nın, 1582'de, Hükümetten kuvvet istemesi üzerine, bütün Rum (Sivas) ve Karaman vilâyetleri ile Anadolu Vilâyetinden de bâzı sancakların askerleri bu vazifeye memur edildiler. Trabzon ve Samsun iskelelerinden gemilerle Kefe'ye çıkılarak, oradan Demir Kapu'ya gidilecekti. Rumeli tarafından da, gene deniz yoluyla, birçok sancakların timarlıları aynı göreve yollandılar. Anadolu askerlerine hareket emri verildiği vakit, gidecek kuvvetlerin başına serdar tayin olunan Sivas Beylerbeyisi, sefere bütün kadrosu ile çıkamayacağını, çünki, timar erbabından bir kısmının fakir ve bazısının «mariz» (hastalıklı) olduğunu bildirmek suretiyle, timar erlerinin hakikî durumlarını ifade etti. Hükümet Merkezi, bunun üzerine, vâliye, sefere gidecek gücü olmayanların geri bırakılmaları hakkında yetki vermek zorunda kaldığından, bir iddiaya göre, o, bunu yerinde kullanmayarak, birçok hâli vakti yerinde olanları da seferden esirgedi[3].

Bir kısım gönüllü, ve anlaşıldığına göre, bir parti medrese talebesi de birlikte olarak, çok eksik bir kadro ile Kefe'ye varıldığında, dirlik erbabı arasında yeniden itirazlar yükselerek, bunların önemli bir kısmı

1 Müh. Def. 58, s. 5.

2 Müh. def. 48, s. 343 (Erzurum beylerbeyisine hüküm) – Müh. Def. 55, s. 30.

3 Müh. Def. 55, s. 102, 105 (Rum beylerbeyisine bu hususta hükümler).

da oradan geri, Anadolu'ya döndüler. Yapılan inceleme sonunda anlaşılmıştı ki, Beylerbeyinin, usulsüz olarak, birçoklarına seferden kalma müsaadesi vermesi, bazılarının da, kanuna aykırı olarak, dirliklerinden feragat etmeleri[1], ve çoğunluğun da, pişman olarak, Kefe'den geri dönmeleri yüzünden Anadolu askerlerinden çok az bir kuvvet Demir Kapu'ya kadar varabilmişti. Rumeli Süvarisi ise, böyle bir itirazda bulunmayıp, emrolunan mikdar ile Demir Kapu'ya yetiştiğinde, bunların ağır kayıp ve fedakârlıkları sayesindedir ki, Osman Paşa kuvvetleri imha olunmak tehlikesinden kurtuldular[2].

Serdarlar, sefere gelmeyenlerin dirliklerini, yanlarında hizmette sebat eden diğer halk sahiplerine vermek selâhiyetini haiz olduklarından, Osman Paşa da, «Demir Kapu'ya seferli» iken, herhangi sûretle cenkte bulunmamış olanların dirliklerini hep istihkak sahiplerine verdi. Halbuki, Demir Kapu seferi kaçaklarından önemli bir kısmı, bu muhafızlık ödevinden bir yıl sonra, yâni 1583'te, Ferhat Paşa ile harbe katılmışlar, herkes, «kale muhafızlığı hizmetinde bulunmuştur» diye eline birer hizmet vesikası alarak Demir Kapu kaçaklığından üzerlerinde kalan cürümlerini affettirmişlerdi[3].

Halbuki, Osman Paşa, Demir Kapu'dan, Sivas askerlerinin çok eksik olarak gelmesine fazla kızdığı gibi, geri dönmeyerek, oraya kadar varanlar da birçok hile yolları ile seferden kalan arkadaşları hakkında şikâyet ve sızlanmalarda bulunmakta idiler.

Serdar, askerin bu haklı itirazı üzerine, kaçakların şiddetle cezalandırılacağını, seferde bulunanların ise, mükâfatlarını göreceklerini, yâni gelmeyenlerin dirliklerinin kendilerine verileceğini vâdetmekten başka çare bulamamıştı. Hükümet Merkezinde, olay'a üstün önem verilerek, her ne suretle olursa olsun, Demir Kapu seferinden kalmış olanların dirliklerinin hizmette bulunanlara verilmesini kabul ile, Osman Paşa' ya bu konuda emir verdi. Fakat, hiç sebepsiz seferden kalmış durumda olanlar çok azalmış, herkes, birer yolunu bularak, cezalı vaziyetinden kurtulmuştu. Onun için, Osman Paşa'nın sefere gelmeyen bütün timar ve zeamet erbabını azletmesi, Sivas Vilâyeti sancaklarında ve Demir Kapu'ya

1 Müh. Def. 44, s. 241 (Rum beylerbeyisine hüküm).

2 Peçevî, c. 2, s. 79, 82.

3 Müh. Def. 44, s. 241, (Demir Kapu'dan firar ederek Ferhat Paşa ile Revan seferine gidenlerin hizmetlerini yaptıklarına dair aldıkları vesikalarla timarlarına sahip olmakta devam etmeleri, Osman Paşa'nın, ayni dirlikleri firar etmeyenlere tevcih etmesi yüzünden mühim bir mesele olmuştu. Dirliklerin yeni sahipleri, Osman Paşa'nın tevcih kâğıdına ve seferlerdeki hizmetlerine dayanarak, aralıksızca şikâyet ediyorlardı. Eski dirlik sahipleri de, Ferhat Paşa'dan aldıkları kâğıtlara güvenerek, bunlarla mücadele etmekteydiler).

asker yollamış olan öteki sancaklarda hükümete halli zor bir mesele çıkardı[1].

Bu hâdiseden bir sene sonra, yâni, henüz Osman Paşa Demir Kapu'da iken, Ferhat Paşa, 1583'te, İran seferine serdar olarak hareket etti. Anadolu'nun Demir Kapu'ya seferli olmayan askerleri de bu sefere davet olundular. Demir Kapu'ya gitmek istemeyenlerden bâzıları bunu tercih etmekle beraber, birçok yerlerin timarlıları gene de gitmediler. Bu sûretle, arka arkaya çıkan şu direnmeler, Anadolu timar erbabının, sefere gitmektense, her cezayı göze aldığını gösterir. Hükümet, Sivas askerinin seferden kaçınma olayını hakikî önemi ile takdir edemeyerek, bütün seferden kalanları azle karar vermişken, işin genişliğini ve bundan çıkacak kötü neticeleri hesaplayarak, kararından hemen geri döndü[2]. Ferhat Paşa ile Revan'a seerli olanlardan, çoğu Anadolu Vilâyetinde bulunan yeni kaçaklara da ceza vermeye cesaret edemeyerek, dirliklerinin alınmayacağına dair ellerine güven kâğıdı verdi. İhtimal, cezalı askerler hakkında bu derece yumuşak davranmasının sebebi, bu sıralarda, pek şiddetli olan suhte isyanlarını ve yıldan yıla kuvvetleri artan celâlî bölüklerinin Anadolu'da yarattıkları karışık durumu yeni mazûllerle daha tehlikeli hale sokmamak düşüncesi idi. Halbuki, Ferhat Paşa da, Osman Paşa gibi hareket ederek, sefer yerinde yoklama yaptırmış, mevcut bulunmayanların dirliklerini, kimseninkini esirgemeden başkalarına tevcih etmiş idi. Hükümet merkeziyle serdarların birbirini tutmayan bu türlü kararları, didişmelere sebep oldu. Bunda çok güç bir duruma düşen Hükümet, eski kararını bozarak, sebepsiz ve elinde hiçbir emri yok iken, sefere varmayanların dirliklerinin yeni hak etmiş olanlara tevcihine karar verdi[3]. Bu suretle bir taraftan cezalandırılanların mikdarı azaltılmış oldu; diğer taraftan, seferde hizmet ederek kendilerine dirlik sözü verilmiş kimseleri de kısmen hoşnut etti.

Demirkapu kaçakları hakkında daha yumuşak davranan Hükümet, hem Ferhat Paşa ile sefere giderek hizmet kâğıdı alanların haklarını tanıdı, hem de, hiçbir sebep ve bahane bulamayanların timarlarından çıkan iki yıllık geliri «mîrî'ye» zaptetmek gibi, hafif bir ceza verdi. Bu-

1 Müh. Def. s. 241, (Sivas beylerbeyisine Özdemir Paşa'nın mektubundan bahseden bir hüküm hülâsası).

2 Müh. Def. 53, s. 212, 295; (Kırşehir Beyine ve Rum Beylerbeyine, Demir Kapu'ya varmayanların affolunmaları ve iki senelik dirlik mahsullerinin hazineye zaptı hakkında hüküm).

3 Müh. Def. 52, s. 250.

nunla beraber, Sadrâzam Özdemir Osman Paşa, 1585'te İran seferine çıkarken, bu cezalar dahi bağışlandı[1].

Doğu serdarlarına, timarların tevcihi ve geri alınması, yetkilerinin geniş ölçüde verilmesinin, Anadolu Timar düzenini en çok karıştıran sebeplerden birisi olduğu, diğer daha birçok olaylarla sabit olmaktadır. Hele, serdarların sık sık değişmesi, bu işi içinden çıkılmaz hale getirmekte idi. Sonraki serdar, bir öncekinin kararlarını tanımıyor, ya yeni kimselere tevcih ediyor, yahut eski sahiplerine geri veriyor, böylece, aynı dirlik hakkında, «eli emirlü» birkaç kimse ortaya çıkıyordu. Bu hal timar sahipleri arasında çekişmeli geçimsizliklere sebep olmakta idi[2]. İlk Doğu Serdarı Mustafa Paşa, Kafkasya'da İslâm'a dönen birisine Mustafa adını vererek, kendisine Çıldır Beylerbeyliği beraatını almış ve ondan sonra, Serdar Sinan Paşa da, aynı dönmeyi hoşnut etmek için, yeniden birçok sancak, kaza gibi zeamet ve timarları onun hassına katmak suretiyle, ne kadar timar ve zeamet sahibini açıkta bırakmıştı. Tebriz muhafazasına memur olan Vezir Cafer Paşa da, kale muhafızlığına ayrılan Anadolu timar ve zeamet erbabının, emre itaat etmemelerine cevap olarak, hepsini açıkta bırakıp, dirliklerini yeni kimselere verdi. Ferhat Paşa, 1586 (Hicrî 994) serdarlığında, daha geniş ve kesin bir yetki ile hareket ederek, kendisinden önceki serdarların bütün kararlarını bozmaya kalktı. Sinan Paşa'nın Dönme Mustafa Paşa'ya sonradan tevcih ettiği bütün timar ve zeametleri geri almak için İstanbul'a başvurduğu gibi, Cafer Paşa'nın, Tebriz Kalesi muhafızlığından kaçanlar hakkındaki cezasını affedip, mazûllere dirliklerini «geri mukarrer etti»[3]. Anadolu ümerası hakkında pek sert davranarak, yeniden birçok zeamet ve yüksek timar erbabına cezalar uyguladığından başka, hattâ vilâyet ve sancak beylerini bile sık sık değiştirdiği ve işten çıkardığı oldu. Hülâsa itibariyle, XVII. Yüzyılın başlarında, Nesuh Paşa'nın Celâlî isyanlarına yaptığı kötü etkiyi, Ferhat Paşa daha önce bu iç karışıklıklara yaptı[4].

1 Müh. Def. 53, s. 212, (Kırşehir beyine hüküm).

2 Müh. Def. 52, s. 250, (Anadolu beylerbeyisine hüküm).

3 Müh. Def. 62, s. 3, (Tebriz muhafazasında olan Vezir Cafer Paşa'ya).

4 Müh. Def. 49, s. 91, (Ferhat Paşa'ya yazılan hükümde, Dönme Mustafa Paşa'dan mansıbını ve Sinan Paşa'nın ona verdiği hasları geri almak için yaptığı teklife cevap olarak harp zamanı olduğundan böyle şeylere sülûk etmemesi ve mansıbların değiştirilmesini harp sonrasına bırakması tavsiye olunuyordu.) –102'nci sayfada ise, adı geçen Mustafa Paşa'ya mansıbı haricinden sonradan verilen hasları sahiplerine geri vermesi istenmekte idi. Müh. Def. 66, s. 53'te, Ferhat Paşa'nın Anadolu'ya haraç toplamaya adamlar yolladığı ve beylerbeylerini bile değiştirmeye kalktığı şikâyet olunmuştur.

Gene bu sıralarda, Anadolu'da devam etmekte olan arazi tahriri, birçok yerlerde, hele Karaman Vilâyetinde, dirlik erbabının şiddetli itirazlarına sebep oldu. Çünkü, tahrir memurları, İstanbul ricaline yaranmak için, kanuna aykırı olduğu halde, birçok verimli yerleri eski sahiplerinden alarak, onların haslarına ilâve ediyorlar, timar ve zeamet erbabına daha verimsiz yerleri yazıyorlardı[1].

Suhteler; celâlîler, ehl-i örf ve reaya üzerinde, iç çekişmeler bakımından esaslı değişikliklerin meydana geldiğini kaydettiğimiz 1584 ile 1587 yılları arasındaki zaman süresince, Anadolu timar ve zeamet erbabının da, anlattığımız üzere, serdarların ve hükümetin anlaşmazlığı, yahut anlayışsızlıkları yüzünden, vilâyetlerde geçen olaylarla yanyana olarak, isyana sürüklendikleri yukarıki izahlarda görülmektedir.

D. 1584'TEN SONRA İÇ KAVGALARIN YENİ SAFHASI

1 — Levend Gruplanmalarının Hızlanması ve Beylerin Vilâyet Teftişleri

1584'te çok çetin bir şekil alan Anadolu karışıklıklarında, levend ve sekbanların mühim rolleri görülmüş, vilâyet idarecileri, devriye bölüklerini bunlarla doldurduklarından başka, celâlî bölükleri de gene bunlardan kurulmuş idi. Yalnız suhteler, her iki grup ile de uyuşamadıkları gibi, artık levendlerle birlikte gezdikleri de görülmüyordu. Bununla beraber, eskiden, bu başıboş insanlara isyan ruhu veren, hele onlara, bölükler halinde teşkilâtlanmayı öğretenlerin suhteler olduğu bir gerçektir. Ancak, celâlî başlarının, suhtelerce pek nefret olunan ve hakarete uğrayan ehl-i örf'ten türemiş olmaları, medreselilerle celâlîler arasındaki ayrılıkların sebeplerinden birisi olmuştu ki, bu durumun, XVII. Yüzyılın başından itibaren meydana çıkan büyük celâlî isyanları sırasında da devam ettiğini, yâni, talebe-i ulûmun, ne ehl-i örf ile, ne de bunların muarızları olan celâlîlerle barışmadıklarını, bir taraftan celâlîlere karşı şehir ve kasaba ehâlisinin yardımcıları olarak hareket ettikleri halde, diğer taraftan, ehl-i örf'e tecavüz ve saldırmalardan da geri kalmadıklarını ilerdeki incelemelerimizde göreceğiz.

Suhte isyanlarına karşı, yiğitbaşılar idaresinde, il erlerinin, kurulu düzen halinde meydana çıkmalarına hükûmetçe müsaâde olunduktan sonra, birçoğu yiğitbaşılıktan yetişme celâlî başbuğlarının etrafında asî

1 Müh. Def. 48, s. 316'da, ticaret erbabının şikâyetlerinden bahseden hüküm vardır.

levend bölüklerinin görülmeye başladığını, Köroğlu'nun dahi, bu yolda yetişmiş şeflerden birisi olduğunu tahmin ettiğimizi söylemiştik. Fakat, asıl 1584'te, suhteleri yatıştırmak için, il erlerini daha geniş ölçüde kullanmak suretiyle, levendlerin tamamen iki zümre etrafında toplanmalarına (yani celâlîlere ve ehl-i örf'ün devriye bölüklerine) hükûmetin kendisi sebep olduktan sonra, Köroğlu ve arkadaşlarına göre daha çok bölüklere dayanan kuvvetli başların yetiştiğini görmekteyiz.

Yukarıda esaslı safhalarını izah ettiğimiz üzere, 1582'den itibaren, üstüste gelen İran seferlerinin, Anadolu timar düzenini çok karışık hâle getirmesi, ve dolayısıyla, bir hayli dirlik sahiplerinin azlolunmuş bulunmaları, yahut serdarlar tarafından daimî baskı altında bulunanları, bunlara ek olarak vilâyet çavuşlarının zorbalıklarını gittikçe artırmaları, 1584 olaylarıyla birleştiklerinden, artık, levend ve sekban bölüklerini son derece kuvvetlenmiş olarak görmekteyiz. Her tarafta, üzerlerinde birer başbuğ bulunan celâlî bölükleri süratle artmıştır. Bölükler, dağılmaz birer birlik haline gelmiş olup, başları yakalanıp katlolunsa bile, yerine halefleri geçmektedir.

Ankara'da Hüsam Şeyhoğulları, Çankırı'da Kara Veli, birer başbuğ idiler. Karaman Vilâyetinde, emin iken isyan eden ve Kıroğlu diye şöhret kazanan Çabbar Kulu, Malatya ve Sivas taraflarında Kizir Oğlu Mustafa, Maraş'ta Emrullah gibi asîler, kendilerinden evvel misalleri yok denecek derecede kuvvetli, her biri birkaç bölüğe sahip ve geniş sahalara kadar adları ve bölükleri yayılmış birer celâlî başbuğu olup, Karayazıcıoğlu ile başlayan celâlî ayaklanmalarının ünlü şeflerinden hiç de geri değillerdi. Bilhassa Kiziroğlu Mustafa ve Cabbar kulu, çok uzun bir şekâvet hayatı sürerek, birçok çavuşları ve yüksek timar erbabını emirlerinde bölükbaşıları olarak toplamışlardı. Kiziroğlu Mustafa'nın, çavuşlardan ve timardan mazul kimselerden ibaret olan bölükbaşıları, Malatya'dan Kayseri, Kırşehir ve Niğde'ye kadar olan geniş bir alana yayılmışlar, kendisi öldükten sonra da adına celâlîlikte devam etmişlerdi[1]. Haymana'da, malını ve servetini, civarının asî bölükbaşılarını ehl-i örf'e karşı koruma uğruna harcamış, ve uzun zaman hakkından gelinememiş olan Dedebalioğlu Hamza adında, biri bulunuyordu[2]. Aşağı yukarı bütün Anadolu'nun âsâyiş durumu bu şekilde idi. Her taraf-

1 Kiziroğlu Mustafa hakkında, Müh. Def. 61, s. 64; Müh. 64, s. 122, 125, (Burada «mezburun 250 atlı ile harekette» olduğu yazılıyor). Cabbar kulu hakkında, Müh. 53, s. ? sene 992; Müh. 62, s. 200; Müh. 64, s. 19, 58.

2 Müh. Def. 64, s. 11, 39.

ta asî bölükler dolaşıyordu. İstanbul ile Edirne arasındaki yerlerde, geceleri evlerin soyulduğu, birçok cinayetler işlendiği halde, bunun bir türlü önüne geçilemiyordu. «Eşkıya teftişine» çıkarılanlar, halkın şikâyetlerini ve kinlerini kazanmaktan başka bir şey yapamıyorlardı[1].

Sözün kısası, 1584'ten 1587'ye kadar geçen zaman içinde, Anadolu'daki gruplar arasında olan mücadelenin tamamıyla değiştiği, asî sekban bölüklerinin pek tehlikeli bir ayaklanmaya yöneldikleri anlaşılmıştı; oluntular gittikçe ağırlaşıyorlardı. İçel taraflarında isyan eden Aksak Mustafa ve arkadaşlarının Tarsus'ta çıkardıkları olaylar, Divan hükûmetine, işin önemi hakkında iyi bir fikir verebilecek şekilde cereyan etti. Âsiler, kasabayı basmak isterken, sancakbeyinin kaymakamına yenildiler, ve şefleri çarpışmada öldürüldü. Bunun üzerine, asî başının mirasçıları olduklarını ileri süren birkaç kişi, başlarına yeniden bin kişi toplayarak, gelip Tarsus'u işgal ettiler. Kaymakam Haydar, daha önce, korkusundan İstanbul'a kaçtı[2]. Kayseri taraflarında da, bin kişilik bir grup, 1586'da, Ferhat Paşa İran'a sefere geçerken, imha olunmak istenmiş, fakat, ortadan savuşarak, sonradan gene meydana çıkmışlardı. Kayseri, Kırşehir ve Aksaray çevrelerinin korunmasına memur olan Abdurrahman hakkında teftiş emri alan asîler, bu sâyede daha serbest harekete başladılar. Nihayet, Hükûmet Merkezi, sancakbeyinin yeniden asîler üzerine varmasına hüküm çıkardı[3]

Bu arada kaydedilmesi lâzım olan bir nokta da, 1584'ten 1587'ye kadar geçen zaman zarfında, iç çekişmelerdeki baş rolün kendilerine geçtiğini söylediğimiz celâlî levend hareketlerinde, ağırlık merkezlerinin Orta Anadolu'ya geçmesidir. 1584'ten önce, yâni, suhte isyanlarının ateşli çağında, Batı Anadolu, Kastamonu, Çorum, Amasya, Alâiye ve Lârende çevreleri en önemli karışıklık alanları iken, celâlî bölüklerinin önem kazanmaları üzerine, isyan merkezleri, Konya, Ankara, Kırşehir, Niğde, Kayseri gibi suhte isyanlarının çok sönük geçtiği yerlerde meydana geldi. Buralardaki sekban bölüklerinin, etkileri Kayseri ve Sivas üzerinden, Maraş ve Malatya'ya kadar uzanıyordu.

1587'de umumî eşkıya teftişi: Yukarıda başlıcalarını söylediğimiz celâlî bölüklerinin yarattıkları yeni durum karşısında, hükûmet hayli süre esaslı bir tedbir alamadı. Çünkü, umumiyetle, asker İran'da meşgul idi. Hele İran sulha meylettiğinde, fikrinden caymasın diye,

1 Müh. Def. 58, s. 293, Müh. Def. 60, s. 240, Müh. Def, 62, s. 204.

2 Müh. Def. 62, s. 172, (Edirne Hâkimine ve Adana ve Tarsus kadılarına hüküm).

3 Müh. Def. 61, s. 95.

Ferhat Paşa, Doğu'da elinden geleni yapıyordu. Nihayet, sulh görüşmelerinin başlayacağı 1587'de, Anadolu askerinin önemli kısımları yurtlarına döndüler. Bu sıralarda ümera kaymakamlarından ve âyândan, celâlîler hakkında şikâyet üstüne şikâyet gelmekte idi. Bu sefer, en çok feryad edenler arasında kadılar bulunuyordu. İçel'den Çankırı'ya, Haymana'dan Malatya ve Maraş'a kadar geniş bir alanda, suhte soygunculuğunu çok geride bırakan bir asayişsizlik vardı. Bu durumda, hükûmet, ilk fırsatta, yâni asker ve ümera seferden döner dönmez, bütün bu adı geçen topluluklara kesin emirler verip, eşkıyânın hakkından gelinmesine izin verdi[1]. Ancak, «suhte teftişinde mühim rol oynayan il erleri ve yiğitbaşıların, celâlî bölüklerine karşı da kullanılıp, kullanılmadıklarına dair bir işaret yoktur. Esasen, mevcut âsî bölüklerinin çoğunluğu il erlerinden türediklerinden dolayı, gene il erleri teşkil olunsa bile, büyük bir kıymeti olmayacağı, hattâ mevcut karışıklıkları daha ziyâde artıracağı muhakkaktı. Ancak, ümerâ, eşkıyayı yok etme emrini aldıklarından itibaren, devriye bölüklerini yeniden pekiştirerek, il erlerine lüzum görülmeyecek derecede âsâyişi sağlayıp, âsî bölüklerini dağıtmaya muvaffak oldular. Bununla beraber, reaya bakımından, bu ikinci umumî teftiş de, 1584 suhte teftişinden daha hafif olmadı. En büyüklerinden en küçüklerine kadar bütün vilâyet idarecileri devriye bölüklerinin başında âdetâ seferber olmuşlardı.

Karaman Beylerbeyisi, adı geçen teftiş emrine çok önem vremiş görünüyordu. Vilâyetinin her tarafına, soyguncu çavuşlar ve subaşıları idaresinde atlı devriye bölükleri çıkarmıştı[2]. Ne olursa olsun, teftiş, suhteler hakkında yapılanı kadar gürültü koparmadı.

Çünkü, celâlîlerin dağılmasında, âyân ve kadılar da ümerâ ile aynı görüşte bulunuyorlardı. Buna karşılık, birçok memurlar arasında, kimlerin celâlî olduğu, kimlerin devlete sadık kaldığı bir türlü anlaşılamıyordu. Asker ve ümerâ seferde iken, haklarında şikâyet olunan birçok çavuşlar ve timar erbabı da hesap vermek üzere, önce, yoluyla «teftiş olmaya» davet olunmuşlardı. Fakat, açıkca celâlî davranışlı olanlar meclisi şer'e yanaşmadılar. Bundan sonradır ki, ümerâ hemen her tarafta celâlî gruplarını dağıttılar[3] Bu arada, ümerâdan birçoğu

1 Müh. Def. 62, s. 163, 190.

2 Müh. Def. 64, s. 31 (Karaman vilâyetindeki kadılara yazılan bir hükme göre, Karaman Beylerbeyisi Mehmed: Karaman, Konya, Kayseri, Ereğli, Akşehir, Ilgın, Eskiel, Yeniel, Belviran taraflarında, halka çok zulüm etmiş, paralarını almış, halk tarafından da çok şikâyet olunduğundan, Beylerbeyinin teftişine merkezden çavuş yollanmıştır. Teftiş memuru beylerbeyi hakkında şikâyetleri olan bütün yerlere uğrayacaktı).

3 Müh. Def. 62, s. 163, 190 (Bütün Orta Anadolu'daki sancak beylerine, eşkıyanın

levendleri koruduklarından, bir hayli celâlî başları kendilerini kovuşturmadan kurtarmışlardı. Eşkıyânın kolayca dağılmasının bir sebebi de, ehl-i örf'ün devriye bölüklerini kuvvetlendirmesi idi. Çünki, levendler, âsî şeflerin yanında kalmaktansa, devriye bölüklerinde hizmet etmeyi tercih ediyorlardı. Ün salmış celâlî başbuğlarını maiyyetlerine çekmek, ümerâ arasında daha bu zaman bile bir rekabet konusu idi. Bu âdetin, XVII. Yüzyıl celâlî isyanlarını bir türlü dağıtamamakta büyük etkileri olmuş bulunduğunu ileride göreceğiz.

Hülâsa itibarıyla, 1584'ten 1587'ye kadar geçen zaman süresince suhteler, Anadolu karışıklıklarında oynadıkları rolü âsî levend ve sekban bölüklerine bırakmak zorunda kalmışlardı. Celâlîler diyebileceğimiz bu insan gruplarının şefleri, genel olarak, yüksek timar ve zeamet erbabından ve ehl-i örf'ten yetişme kimselerdi. Onun için, ümerâ ile celaliler arasında kesin ve kıyasıya bir düşmanlık yoktu. Birçok beylerin celâlîleri arkaladıkları çok görülüyordu. Hattâ, devriye bölükleriyle celâlî bölüklerinin reayaya davranışları birbirine o kadar benziyordu ki, çoğu zaman, celâlî sanılanların hangisi hakikaten celâlî, hangisi hükûmetin sadıklısı ehl-i örf olduğunu seçmek güç oluyordu. 1587'de, eşkıya hakkında «umumî teftiş» çıktığı zaman, gerek devriye bölükleri, gerek asî bölükler, kadrolarını aynı kaynaktan doldurduklarından, levend ve sekbanlar, hükûmet kuvveti ve celâlîler olarak birbiriyle karşılaşmışlar ve gene kendi kendilerinin kanlarını dökmüşlerdi; yâni, köyün iktisadî sefaletine dayanamayarak çiftlerini bırakanlardan «celâlî yanına varanlar», mevcut iktisadî bünyeyi yıkmak, devriye bölüklerine yazılanlar da, güyâ bunu korumak gibi birbirine aykırı iki düzen için cenkleşiyorlardı. Bununla beraber, 1584'ten 1590 yılına kadar geçen sürede, celâlîlerin yağma ve soyguna daha çok önem verdikleri, silâhlı çarpışmalardakiler hariç, insan canına fazla kıymadıkları oldukça göze çarpmaktadır.

2— Mazul Beylerin İsyana Karışmaları

Timar ve zeamet erbabı gibi, mazûl beylerin isyana karışmaları da, İran harblerinde, serdarların «azil ve nasp» yetkilerini geniş ölçüde kullanmalarından ileri geliyordu. 1582'den sonra, bilhassa Ferhat Paşa'nın İran seferinde meşhur olmasıyla, Anadolu ümerâsının yer değişimi

---

hakkından geldiklerinden dolayı, takdir yollu gönderilen umumi bir hüküm; aynı mesele hakkında Kayseri kadısına başka bir hüküm).

veya azlolunmaları gibi işlemler, iç hâdiseler için de hiç yapıcı olmayacak derecede artmıştı. Hattâ, Hükûmet Merkezi, bu hâlin doğuracağı sonuçları hesap ederek, bu konuda Ferhat Paşa'ya itidâl tavsiye etti[1]. Şu halde, devletin kendisi de, şu sıralarda vakanüvislerin şikâyetine sebep olan, rüşvetle memuriyet vermek ve suçsuzları azletmek gibi kötülüklerden çok kaçınması icabederdi[2]. Bununla beraber, hükûmetten hoşnut olmayanlar, yalnız mazûller değildi. Mazûl olmayanların da isyan ettiklerini ve celâlî bölüklerine yardımda bulunduklarını sık sık görmekteyiz. Bazan da sancakbeylerinin, başlarındaki beylerbeyi ile geçinemeyerek, yahut bulundukları sancağın ileri gelenleri ile araları açılarak, celâli oldukları görülmüyor değildi.

Ümerânın celâlîlere karışması, dirlik erbabı gibi, öyle erken olmamıştır. Hattâ, 1584 hâdiseleri sırasında, ve sonradan 1587'ye kadar, ümerâ isyanları açık surette görülmüyordu; ancak, celâlîleri korur gibi davrananlar vardı. Daha 1584'te, Rum Vilâyeti muhafazasında bulunan Bozok Sancağı Beyi Çerkez Bey'in haramzadeleri arkaladığı, yolları kesip tüccarları öldüren ve paralarını soyan kimselere göz yumduğu şikâyet olunmuştu[3]. Hele, Hamit Beyi İbrahim'in, 1585'te isyan ettiği, bütün Anadolu ve Rumeli beylerbeylerine yazılan genel bir hükümden anlaşılmaktadır. İstanbul'u telâşa düşürdüğü fermanın ifadesinden anlaşılan İbrahim Bey'in isyan sebebi hakkında açık bir bilgi yoktur. Ancak, Hamit ehâlisi şikâyetlerinde, İbrahim Bey, teftiş olunmaya giderken, «mal ve davarlarını» şuraya buraya yerleştirecek olursa, haklarının alınmadan kalacağını ileri sürdüklerine göre, mesele, beyle âyan ve diğer hükûmet hizmetlileri arasında bir uyuşmazlık gibi görünmektedir[4]. Gene diğer bir olay da, eski Kırşehir beyi İsmail'in Bozok Sancağına ilişmesi üzerine çıkmıştı. Şikâyete göre, İsmail Bey, serdarın Bozok'u kendisine verdiğini söyleyerek, Salmanlı Kazasına varıp, önceki beyin subaşısını yakalayarak hapsedip, mallarını müsadere, ve mahpus subaşının kaçması üzerine, halkı kaçağa yardım etmekle suçlandırarak, altun

1 Müh. Def. 49, s. 91 (Şark Serdarı Ferhat Paşa'ya bu hususta hüküm).

2 Hakikaten vakanüvislerin iddia ettikleri gibi, III. Murad devrinde rüşvet alınması yüzünden birçok mansıp sahiplerinin açığa çıkmasının nisbeti nedir ve Anadolu hâdiseleri üzerinde ne dereceye kadar etkisi olmuştur, bunu bilmiyoruz. Fakat, Ferhat Paşa'ya harp zamanında ümerâyı azletmekten çekinmesi tavsiye olunduğuna göre, bilhassa 1594'ten sonra memurları sık sık azletmekten çekinildiği ihtimali vardır.

3 Müh. Def. 52, s. 214 (Amasya'da Sinan Çavuş'a hüküm sureti).

4 Müh. Def. 61, s. 118 (Bütün beylerbeylerine ummuf hüküm).

larını topladı. Eslemez adındaki adamını bir bölüğe baş ederek, sancağı devre çıkarttığı, bunların bir sipahinin evini bastıkları bildiriliyordu[1].

Mazûl beylere âit ilk ciddî isyan, Rakka ve Urfa çevrelerinde Abdurrahman adındaki mazûl bir sancakbeyince, 1587'de tertip olundu. Bütün Dulkadir, Rakka ve Diyarbakır yörelerindeki ahali üzerinde büyük bir etki yaptığı anlaşılan âsî Abdurrahman'ın dayandığı esaslı kuvvet aşiretlerdi. Eski Urfa (Ruha) Beyi Suhrap da isyana katıldığından, hâdise tehlikeli bir renk almaya başladı. Abdurrahman'ın isyanı hakkında gelen uzun şikâyet mektuplarının ifadesine göre, «Kızılbaş ve Kızılelmaye dek kefereden evvel bunu def etmek evlâ» idi[2]. Yalnız, önemli bir noktaya dikkat etmek icabeder. Toros'ların ötesinde, bu iki sancakbeyi tarafından çıkarılan isyanların, XVI. yüzyılın ikinci yarısında geçen diğer Anadolu hâdiselerinden çok farklı tarafları göze çarpmaktadır. Bu ayaklanma ve umumiyetle Güneydoğu Anadolu'da görülen hemen bütün öteki isyanlar, o bölgenin levend ve sekbanları yanında, Türkmen aşiretlerinden de faydalanmışlardır. Toros'ların kuzeyinde, yâni, Orta ve Batı Anadolu'da, sosyal bünye icabı, en küçük bir köy ehâlisi bile anlatılan bu iç kavgalarda, birbirine düşman durumda idiler. Onun için, XVIII. yüzyılın celâlî isyanları da dahil olmak üzere, bütün mücadelelerde bu karakter mevcut idi. Güneydoğu Anadolu'da, aşiret hayatının baskın bulunması dolayısıyla, hele Türkmen yerlerinde, hâdiselerin nisbeten az tahrik edici olarak yaşanması bundan ileri geliyordu. Ayrıca, işaret olunmalı ki, Türkmenler için, Yavuz Selim ve Kanûnî devirlerinde gördüğümüz Kızılbaş–tarikat isyanlarıyla, bu devrin celâlî isyanları arasında büyük bir fark yoktu. Her karakterdeki ayaklanmaya ikircisiz arka veren aşiretler bulunabiliyordu. Meselâ, gerçekten bir Kızılbaş hareketi olduğu belli bulunan 1578'deki Yalancı Şah İsmail hareketi ile, 1587'de çıktığını gördüğümüz bu ayaklanma arasında hemen hemen bir fark yoktu. Şah İsmail, Şam Bayadı Aşiretine dayanmış ve Kızılbaş halkın çok bulunduğu Kırşehir ve Bozok'a kadar girmeyi bile başarmıştı. Abdurrahman ve Suhrap ise, Beydili ve Afşar cemaatlerine dayanıyorlardı[3] Hükûmet, bu iki cemaatin başbuğlarına ve ket-

1 Müh. Def. 62. s. 203 (Salmanlı ve Bozok kadılarına hüküm).

2 Müh. Def. 64, s. 59, 61 (Rakka beylerbeyisine ve Ruha Beyine hükümler).

3 Gerek 1553'ten evvelki dinî-tarikat isyanlarında ve gerek bu tarihten sonraki iç karışıklıklarda büyük etkileri görülen Güneydoğu Anadolu, Türkmen aşiretlerinin bu hususdaki rollerinin mahiyetini ve kıyamlarının karakterlerini iyi bilmek için bu sahanın aşiretlerinin idarî durumlarını ve aşiret teşkilâtlarını, hattâ mezheplerini incelemeye lüzum vardır ki, ayrıca bu uzun bir inceleme konusudur.

hüdalarına yolladığı yazıda, asîlere asker vermemeleri ve yardım etmemeleri için tenbihte bulunmuştu[1].

3— Kapıkullarının Anadolu Olaylarına Karışmaları

İstanbul'da, bütün nüfuzu ellerinde tutan kapukulları, Anadolu vilâyetlerinde o derece ileri gidemiyorlardı. Büyük vilâyet merkezlerinin iç kalelerinde, sahil yerlerin koruyuculuklarında oldukça önemli yerleri bulunmasına rağmen, geniş halk kütleleri içinde bunların ehemmiyeti, daha çok, padişah askeri oldukları hakkındaki görenekten ve iktisadî üstünlüklerinden geliyordu. Şu halde, iktisadî sıkıntı başlayıp da, çiftçi büyük bir para darlığı karşısında kalınca, ulûfelerine hiç noksan gelmemiş olan kapukulları, ortadaki durumdan faydalanarak, yavaş yavaş şehirlerden ve sahillerden içerlere, en küçük köylere kadar sokulmaya başlamışlardı[2]. Acemi oğlanları bile Eskişehir, Amasya, Konya, Kastamonu gibi yerlerde, gerek iktisadî alanlarda, gerek iç çekişmelerde, oldukça hesaba katılır çapta önem kazanıyorlardı. Yeniçeri ve başka kapukulları, istedikleri yerde oturmak kolaylığına sahip olduklarından, halkın ziraatine ortak olmak, toptan ticaretle uğraşmak, çiftlikler elde ederek hayvan beslemek gibi işlerle uğraşmakta idiler. Acemi oğlanları ise, ihtimal geçici durumlarından dolayı, daha ziyade faizcilik ediyorlar ve bazı ufak tefek ticaretler de yapıyorlardı.

Bununla beraber, İran harblerinden önce geçen yıllarda, bu yadırganan durumun ne gibi yeni olaylar getirdiğini inceliklerine kadar bilmiyoruz. Bu harpler başladıktan sonra, hele 1584 yılının ardından gelen mühim hadiseler sırasında, kapukullarının da iç kavgalarda etkileri olduğu pek açık olarak kendisini göstermektedir. Yeniçerilerin ve başka kapukullarının halkın topraklarını ele geçirdikleri, onlara ağır faizle para verdikleri, ortakçılık ettikleri, zorbalığa saparak, devlete veya evkafa ait birçok vergi kaynaklarının zararına hareket ettikleri şikâyetlere sebep olmakta idi[3]. Hele, İran'a giden askerî yolun uğradığı yerlerde, halk ile aralarında kanlı vakaların eksik olmadığı görülüyordu. Her yandan, kapukullarının halkın ticaretine, ziraatine ve başka za-

1 Müh. Def. 64, s. 62. (Beydili Cemaatine, Uşak Kadısına, Doganoglana şark Türkmenlerinden Afşar Cemaatının başbuğlarına hükümler.)

2 Koçu Bey Risalesi, s. 14: Burda kayıt olunuyor ki, kapukulları evvelce İstanbul ve Edirne ve Bursa arasındaki sahalarda otururlar iken, sonra memleketin her tarafına dağılmışlar, kariyeleri ve kasabaları zaptettiklerinden ümera ve kadılar ve başka vilâyet idarecileri vazifelerini yapamaz olmuşlardı.

3 Müh. Def. 49, s. 40; Müh. Def. 58, s. 317; Müh. Def. 62, s. 86; Müh. Def. 66, s. 118.

naatına el attıkları hakkında haberler gelmekte idi. Köylerde ve şurda burda, köylünün toprağını tapu ile ellerine geçirmeleri, mahsullerine ortak olmaları, borçlu olanları kendi şahsî işlerinde angariye şeklinde çalıştırmaları gibi hallerin levend ve sekbanların ve iktisadî sefaletin artmasındaki önemleri söz götürmez derecede hissolunmakta idi[1]. Bu suretle, içlerinden eski olanları en iyi yerlere yerleşmişler, yurt tutmuşlar, çok zengin olduklarından başka, binlerce koyun, sığır, at ve başka hayvan besleyerek, geniş birer çiftlik sahibi olmuşlardı. Kırk, elliden ziyade köleleri ve hizmetkârları olanlara tesadüf olunuyordu. Ümeranın ve mütegallibe yeniçerilerin çiftlikleri arasında kalmış olan köylerin mahsulleri, bunların hayvan sürülerinden korunamaz hale gelmişti. Kalabalık çobanlar, köylere kadar inip, soygunculuk etmekte, yolları kesmekte, ağalarına dayanarak, her türlü cezadan kurtulmakta idiler. Kapukullarına rekabet edemeyen esnaf, tüccar, müstahsil çok zarar etmişlerdi. Bu yüzden, her tarafta büyük bir yeniçeri düşmanlığı doğmuş bulunuyordu. Meselâ, uzun İran harpleri süresince yerleşmeye kolaylık buldukları İstanbul–Tebriz askerî yollarının üzerinde bulunan köy, kasaba ve şehirlerde kırıcı çatışmalar görülmekte ve birçok yeniçeri öldürülmekte idi. Tercan, Erzincan, Erzurum çevreleri, hep ordunun kışlık bölgesi olarak seçilmekte olduğundan, buralar ehalisi, asker zulmüne dayanamayacak hale gelmişlerdi[2]. Onun için, kapukullarına karşı, ilk kanlı ayaklanma Erzurum şehrinde çıkarak, oradan Erzincan ve Tercan'a da geçti. Uzun zamandan beri buralar halkının şikâyetlerine hükûmetin önem vermemesinin sonucu olarak, Erzurum halkının sabrı tükendi. Nihayet, 1590'da, askerin İstanbul'a dönmesi emrini dinlememeleri üzerine, halk tarafından şehirdeki yeniçeri odaları basılarak, eşyaları yağma edildi ve içlerinden bazıları öldürüldü. Ayrıca, İstanbul'a şikâyetçi heyetler de yollandı. Fakat, hükûmet, yeniçeriler tarafını tutarak, hem İstanbul'a şikâyetçi gelen kimselerden bazılarını idam etti, hem de, Erzurum'a bir tahkik heyeti yollayarak, orada da ileri gelenlerden birkaçını astırmak suretiyle boş yere Erzurum halkının dargınlığını kazandı ki, Peçevî'nin ifadesine göre, bu hal, sonradan Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı sırasında kötü etkisini göstermiştir[3].

Bu hâdiseden sonra, Erzincan, Tercan ve Amasya'da dahi, buna

1 Müh. Def. 62, s. 86 (Numarasız müh.) Cüz. 3, Sene 999: Rum beylerbeyine.

2 Müh. Def. 66, s. 82; Müh. Def. 64, s. 66.

3 Bu hadiseler hakkında: Selanikî, s. 309, 310, 329–Peçevi, c. 2, s. 122, 124–Kâtip Çelebi, Fezleke, s. 3, 4. – Müh. Def. 68, s. 29, 205–Müh. Def. 69, s. 213, 322.

benzer birçok vakalar çıkmakta gecikmedi[1]. Ehalinin, genel olarak kapukullarından şikâyetleri, Müslümanların ırzlarına geçtikleri, evlerine yerleştikleri, hattâ, «ehl-ü eyallerine cebren tasarruf ettikleri»[2], pazarlara el koyup, herkesin malını serbest sattırmadıkları, faiz ile para verdikleri idi[3]. Ne vilâyet idarecilerinin, ve ne de kadıların kapukulları üzerinde hiçbir karışma yetkilerinin bulunmaması, yeniçerilerin yaptıkları türlü kötülüklerin önüne geçilmesini önlüyordu[4]. Serkeşliklerine karşı gelen beylerbeyleri, İstanbul'daki yeniçerilerin şiddetli tepkileri yüzünden, Sadrazamdan ihtar almakta idiler. Mevcut kaideye göre, vilâyetlerden asker hakkında şikâyetçi gelirse, yeniçeri ağası, mektupla beraber, tahkikata bir de memur yollardı ki, kapukullarının, artık, buna bile dayanacakları kalmamıştı[5].

Anadolu karışıklıklarının esas sebebini iktisadî dengenin bozulmuş olmasında bulduğumuza göre, memleketin en zengin zümresi olan, ve asker olduklarından dolayı, kanun önünde bir çeşit imtiyazları da bulunan, çocukları dahi, Devlet hizmetinde reayaya tercih olunan[6] kapukullarının mücadeleci gruplar tarafından rahat bırakılmalarına imkân yoktu. Hemen her tarafta açıkça bir kapukulu düşmanlığına rastlanıyordu[7]. Bâzı yeniçerilerin eski mezheptaşları olan Hıristiyanları korumaları, Müslüman köylerle Hıristiyan köyler arasındaki hâdiselerde, Hıristiyanlar tarafında bulunmaları eksik olmamakla beraber, bu konuda Hıristiyanlıklarının mı, yoksa menfaatlarının mı rol oynadığını kestirmek güçtür[8].

Kapukullarının her türlü iktisadî kolaylığa sahip olmaları, reayayı soymaktan ve halka eziyet etmekten onları önleyici hiçbir kayıdın bulunmaması, hele mahkemelerin ve vilâyet idarecilerinin kendilerine karışmak yetkisinden yoksunlukları serbest dolaşan levendlerin gözünden kaçmamıştı. 1584'ten önce, suhte zorbalıkları geçer olduğu için suhte kılığı ile eşkıyalık ettikleri gibi, bundan sonra da, özellikle askerî yollara yakın yerlerde yeniçeri, acemi oğlanı ve kapukulu süvarîsi şekline

1 Müh. Def. 69, s. 173 – Selanikî, s. 329.
2 Müh. Def. 66, s. 34, 118.
3 Müh. Def. 49, s. 40–No. suz Müh. Cüz 3, Sene 999.
4 Koçu Bey Risalesi, s. 14.
5 Selanikî, s. 274.
6 Müh. Def. 49, s. 6, 66, 161.
7 Müh. Def. 64, s. 14–Müh. Def. 68, s. 206–Müh. Def. 69, s. 171–Müh. Def. 72, s. 415.
8 Müh. Def. 42, s. 146, 66, 161–Müh. Def. 68, s. 206–Müh. Def. 69, s. 17, 128.

bürünerek, soygunculuk etmeye, bu suretle kapukullarının vilâyet idarecilerine karşı olan bağımsızlıklarından faydalanmaya kalkmışlardı.

İran Harplerinde seferden kaçmalarından hiç söz edilmeyen ulûfeli askerlerin de, Avusturya Seferinde, timarlı sipahiler gibi, sefere gitmek istemeyerek, birer tarafa savuşmaları Anadolu'da pek çok kapukulu bölüklerinin türemesine sebep olmuştu. Fakat, levendlerin de, kapukulu imtiyazlarından faydalanmaya niyet ederek, ayni elbiseyi giymek sûretiyle kendilerine kapukulu süsü vermelerinden dolayı, Anadolu'da kapukulu adı ile dolaşanlardan hangilerinin hakikî, hangilerinin yalancı olduklarını bulup çıkarmak her zaman kolay olmamakta idi[1].

4— 1587 Teftişinden Sonra Mücadelenin Yeni Safhası

1587'de, suhteler hakkında alınan şiddetli tedbirlerin sonucu olarak, ortaya yeni bir meselenin çıktığını, yâni, Celâlî bölüklerinin, iyice kuvvetlenerek, suhtelerin yerine geçtiklerini söylemiştik. Evvelce suhtelere yapıldığı gibi, bu yıl da umûmî bir eşkıya teftişi emrolunmuş ve hakikaten, Celâlî hareketlerinin ağırlık merkezi olan Orta Anadolu'da, pek çok eşkıya başlarının, haklarından gelinerek, duruma ehl-i örf hâkim olmuş bulunuyordu. Fakat, hâdiselerin oluş şekline bakarak kolayca anlaşılır ki, karışıklığın asıl baş âmili olan levend ve sekbanların durumlarında bir değişiklik olmamış, yalnız, celâlî başlarının hükûmetçe ciddî surette takip olunması sonucu, şeflerini terk ile, ümerânın devriye bölüklerindeki kadroları artırmışlardı. O halde, sekban ve levend bolluğundan doğan sosyal-iktisadî sıkıntı bütün şiddeti ile var olmakta devam ediyordu. Bundan başka, 1582'den beri, İran seferleri dolayısıyla, serdarlarla dirlik erbabının uyuşmazlıkları sonucunda meydana çıkan oldukça kalabalık bir timardan düşmüşler grubu da vardı.

Reayaya gelince: O, bir zamanlar suhtelerden şikâyet yağdırmıştı. Buna cevap olarak, Hükûmet Merkezinin vilâyet idarecilerine geniş yetkiler vermesi üzerine, bu sefer de, ehl-i örfün zulümlerinden yanıp yakılmalar başlıyordu. Her tarafta, âsî levend bölüklerinin saldırıların-

1 İran Harpleri sırasında, Kapukullarının seferden kaçtıklarına dair hiçbir kayıt ve işaret yoktur. Fakat, Avusturya Harplerinde, Timar erbabı kadar, Kapukulları da seferden kaçar olmuşlardı. Anadolu'da oturan yeniçeri, Altı-Bölük Halkı ve başkalarının sefere yollanmaları mühim bir mesele olmuş ve çoğu gitmemişti. Sefer sonunda bunlara hiç cezâ verilmemesi çok mânidardır.

dan, âyan, kadılar, yüksek timar ve zeamet erbabı, canlarını ve mallarını zoru zoruna korumaya çalışırken, 1587'de verilen teftiş emri üzerine, bölüklerini olağanüstü kuvvetlendiren vilâyet idarecileri, bu suretle, eşkıyâyı sindirdiler. Fakat, ehl-i örfün kazandığı bu başarı, halk ve hele köylü kitleleri için daha kötü bir durum yarattı.

Âsî bölükler, zenginlerden geçindikleri, fakir çiftçi sınıfına fazla yük olmadıkları halde, ehl-i örf, tersine olarak, ziraatçı sınıfa yük oluyordu. Bundan başka, celâlîlerin şu sırada ancak köylere güçleri yetmekte olmasına karşılık ümerâ, şehir ve kasabalardaki zengin esnaf ve tüccarları da soyma sırasından geri koymadığı için, kadılar ve âyan, yeniden, devriye bölüklerinin sebep oldukları yanıp yakılmaları merkeze duyurmak için, reâyânın önüne düşerek, hükûmete arzlar yağdırmaya başladılar.

Şu halde, suhte isyanlarını büyük bir mesele olmaktan çıkaran, celâlî bölüklerini, tamamen değilse bile, büyük kısmı itibarıyla dağıtan Hükûmet için bu yeni mesele, yâni, devriye bölüklerinin reayaya yük olmasını önleme işi, en belli başlı dert olarak ortaya çıkıyordu. Fakat, suhteleri il erlerine, bunları da ehl-i örfe temizlettirdikten sonra, ehl-i örfün kendisini yola getirmek son derece güç olan bir işti. Devriye bölükleri beslemek, vilâyet idarecileri için nefislerini koruma zorunluğundan ileri geldiği için memurları işten çıkarmak, veya onlara ceza vermek, bunun önüne geçemezdi. Esasen, durmadan işinden memur atmanın büyük tehlikelerini 1587 hâdiseleri isbat etmişti. Şu halde, bu yola gitmeyip, evvelâ mirliva adamlarının maiyyetleriyle vilâyet devrine çıkmalarının önlenmesi hakkında her tarafa emirler verildi[1]. Fakat, buna hiç kimse kulak asmadı. Çünkü, vilâyet devrinden kalmak demek, binlerce levend ve sekbanları gerisin geri celâlîlere yollamak demekti. Beylerbeylerinin kendileri, pek çok levend ve sekban beslemekte, en başta bulunuyorlardı. Esasen vilâyet idarecileri, devriye bölüklerini, hükûmete karşı olan ödevlerini yapmak üzere değil, kendi mal ve canlarını korumak zorunda olduklarından dolayı beslemekteydiler. Vilâyetlerde yerleşerek, pek çok mal ve para sahibi olmuş bulunan, genellikle yerli halk arasından yetişen Dergâh-ı Âlî çavuşları, her türlü yükselme kolaylığını kaybettiklerinden, tamamıyla zorba bir ruh kazanarak, vilâyet idarecilerine itaat etmez olmuşlardı; bunlar hükûmetten de hoşnut değillerdi. Küçük timar erbabı da bu konuda kendileriyle beraber-

1 Müh. Def. 66, s. 219. (992-993) senelerine ait numarasız Müh. Def. s. 36'daki bir kayıta göre, Rumeli tarafında, Semendire sancağında, bâzı kimseler daha 1584'te,

di[1]. Şu halde, bu sıralarda her şey henüz ehl-i örfün eli altında olmakla beraber, mevcut düzenden hoşnut olanlar ve olmayanlar vardı. Umumiyetle kapukulları ve kapukulluğundan yetişme Enderunlu ümerâ gidişatın savunucusu durumunda bulunuyorlardı. Gerek devlet kapısındaki imtiyazlı durumları, gerekse servet cihetinden önde gelmeleri bunun başlıca sebebi idi. O halde, ehl-i örf ne kadar celâlî bölüklerini dağıtmış olursa olsun, ve levendleri kendi başına toplamak suretiyle, ne kadar mücadele unsurlarını ortadan kaldırmış bulunursa bulunsun, herhangi bir siyasî veya idarî sarsıntı her şeyi ehl-i örfün zararına çevirebilir, yahut, levendlerin hoşnutsuzlar sırasına geçmeleri, celâlî isyanlarını, 1587'den öncekilerinden daha şiddetli olmak üzere, yeniden alevlendirebilirdi. Bundan başka, orta ve fakir halk sınıflarının hep ehl-i örfe karşı olmaları, mazûllerin ve hoşnutsuzların ayaklanmaları için büyük bir yardımcı sayılmak lâzımdı. Yalnız, kadılar ve âyânın, genellikle hem celâlî, hem de ehl-i örf aleyhinde olmaları, olayların bu dediğimiz şekilde belirmesini engelleyecek tek unsur gibi göründüğünü de unutmamak lâzımdır.

Kısacası, 1587'den sonra iç çekişmelerin genel görünüşü şöyle idi: «Umumî teftişten» sonra, devriye bölüklerinin kuvveti sâyesinde, ehl-i örf duruma hâkim bulunuyordu. Âsî bölükbaşıları yok edilmekle beraber, yine şurda burda tutunan başbuğlar eşkiyalığa devam ettiklerinden başka, önemli bir sayıda olan mazûller ve hoşnutsuzların var olması, bu hareketin her an yeniden alevleneceği hissini vermekte idi. Vilâyet idarecilerinin durmadan vilâyet devrinde devam etmeleri neticesi, halkta uyanan hoşnutsuzluğu kadılar ve âyan kışkırtmaya başlayarak, ümerâ ile nüfuz yarışına yeniden başlamışlardı. Hükûmet Merkezi, vilâyet devirlerinin tehlikeli olaylar doğuracağını hesap ederek, «mirlivâ adamlarının» vilâyet devrinden alıkonması hakkında kesin emirler verdi ise de, bunun bir başarısı olmadı. Suhte ayaklanmaları baş mesele olmamakla beraber, aralıklı devam ediyordu. Hattâ, levendlerle birlikte hareket ettikleri yerler bile vardı. Fakat, hepsinden önemli olmak üzere, kadıla-

---

mirliva adamları il üzerine çıkmasın diye Hükümetten emir çıkarttırmaya muvaffak olduklarından, bu halden çok zarar gören sancakbeylerinin İstanbul'a şikâyetçi oldukları, bu türlü emirleri kaldırtmak için teftişten kalan sancaklarda pek çok eşkiyânın türediğini ileri sürdükleri görülmektedir.

1 Meşhur Âsîlerden Cebbar Kulu umumiyetle timarlı sipahilerden, hattâ çavuşlardan ve alaybeylerinden yardım görmekte idi. Mahkemeye götürülürken «Konya'da sakin çavuş, müteferrika ve Alaybeyleri mezburu» kurtarmışlardı. Müh. Def. 64, s. 19.

rın, reaya üzerindeki itibarlarından faydalanarak, vilâyet idarecileri aleyhine İstanbul'a duyurmaya çalıştıkları yanıp yakılmalar, Anadolu'da yeni olaylar hazırlamakta gibi görünüyordu.

E. AVUSTURYA HARBLERİNİN BAŞLAMASI ÜZERİNE MÜCADELENİN YENİDEN ALEVLENMESİ

1 — 1591'de Anadolu Hâdiselerinin Aldığı Durum

1584'te, suhteler, 1587'de de celâlî bölükleri hakkında verilen «umumî teftiş» emirlerinin Anadolu'da sebep olduğu karışıklıklarla bunun sonuçlarını yukarıda söylemiştik. Doğrusu, 1587 teftişi, Ferhat Paşa'nın Erzurum'a dönmesinden, ve dolayısıyla, İran harblerinin tavsamasından sonra yapıldığından, sancakbeyleri umumîyetle yerlerinde idiler. Bu yüzden, sekban bölüklerinin dağıtılmasında ve bölükbaşlarının birçoğunun yakalanmasında başarı sağlanmış, birçok eşkıya da, «serbest timar üzere» idare edilen topraklara sığınmak suretiyle, buralardaki subaşılar tarafından korunmak sâyesinde, vilâyet idarecilerinin ellerinden yakalarını kurtarmalarıyla, Anadolu geçici bir duruluğa kavuşmuş idi[1]. Fakat, reayanın bütün feryatlarına rağmen, ümerâ tarafından köylere salınıverilen devriye bölüklerinin yakıp yıkmalarının gittikçe insafsızlaşması yeni bir karışıklık hazırlamakta idi. Hususiyle ki, Hükûmet Merkezi, bunların önlenmesi hakkında kesin emirler vermek suretiyle, kadılara, harekete geçmeleri için, bir ipucu da vermişti. Suhtelerin ve şuraya buraya gizlenmiş olan asî bölük reislerinin ehl-i örf aleyhindeki kinleri hiç düşünülmese bile, kadıların kışkırtması ile, gittikçe sabırları tükenen reayanın heyecanları artmakta idi. Zorba ruhlu çavuşlara ve yüksek timar ve zeamet erbabından bâzılarına gelince, bunlar da açık bir tutum takip etmiyorlardı. Kiziroğlu'nun ve Cebbarkulu'nun bölükbaşılarından birçoğu çavuş olmakla beraber, Anadolu çavuşları henüz

1 Müh. Def. 66, s. 29, (Serbest timar üzere idare olunan rical hasları ve hass-ı hümâyûn, vakıf köyleri ve İstanbul'daki hizmet erbabına ait zeamet ve timarlar, bütün Anadolu karışıkları sırasında bu hususiyetlerini, yâni eşkiyanın sığınma yeri olmak vazifelerini devam ettirmişlerdir).

celâlîlerle bir olmamışlardı[1]. Ancak, içlerinden büyük bir kısmı, ümeranın yardımcısı görünerek, bölüklerle geziyorlar, suhte ve eşkıya takip ettiklerini bahane ederek, soygunculuklarını gizliyorlardı. Meselâ, Bozok'ta Haydar Çavuş, Kırşehir'de Hasan Çavuş ve Batı Anadolu'da adları belli olmayan bu türlü bâzı dirlik erbabı, tam birer celâlî gibi idiler ve haklarında şikâyetler geliyordu. Bilhassa, Konya'da mültezim iken başına bir sürü adam toplayarak fesada başladığı bildirilen Haydar Çavuş'un Kiziroğlu'ndan fazla nam kazandığı ve üzerinde pek çok mal-i mirî kaldığı gelen haberlerden anlaşılıyordu. İşte, 1591'de, Avusturya' ya harp açılıp da, Anadolu yeni harp fedakârlıklarına davet olunduğu zaman, halkın, eşkıyanın ve ehl-i örfün durumları böyle idi[2].

2— Ehl-i Örf'e Karşı Halkın Kendini Koruma Hakkı: Birinci Adalet Fermanı

Uzun yıllardır Anadolu'da devam etmekte olan kanlı karışıklıkların, önemsiz birtakım eşkıyalıklar olmayıp, milyonlarca insanın katıldığı bir sosyal kavga olduğu, bu huzursuzluklarda, suhte ve levend bölükleri kadar, ehl-i örf ve askerlerin de aynı derecede ilintileri bulunduğu, gün gibi açık olmuştu. Fakat, bu oturuşmuş sosyal hastalığın iktisadî ve siyasî sebeplerini kavramaktan tamamıyla yoksun olan zamanın devlet adamları, aldıkları tedbirlerle, Anadolu'dan gelen kalabalık ve hep birbirleri ile çelişmeli şikâyetlere tabî olmaktan bir türlü kurtulamıyorlardı. Onun için, güttükleri siyasette ne bir isabet, ne de kararlılık mevcut değildi. Suhte ayaklanmalarının en azgın zamanında, halkın, suhtelerden ziyâde, suhte kovuşturmasına çıkan hükûmet memurlarından yanıp yakıldığı, eşkıya teftişinin arkasından, vilâyet devri adı ile, hükûmetin izni olmadan, ehalinin vilâyet idarecileri tarafından soyulduğu görülüyordu. Hükûmet, suhtelere ve levend bölüklerine karşı olduğu kadar, kendi memurlarına ve askerlerine karşı alacağı tedbirleri de aramak zorunda kalmıştı.

Daha 1579'da, suhte meselesini nakipler aracılığıyla halletme yolunun düşünülmesi, hele 1582'de, medreselilere vilâyet idarecilerinin, daha doğrusu bütün ehl-i örfün karışmaktan alıkonması, hükûmetçe memur sınıfının ehaliye ettiği zulmü itiraf etmekten başka bir şey değildi. İç kavgalarda, resmî hükûmet kuvvetlerinden ziyade,

1 Müh. Def. 68, s. 45,-Müh. Def. 66, s. 176.

2 Müh. Def. 66, s. 172, 270, 234, 243.

İl erlerine dayanılmasının sebeblerinden birisi de bu olmak lâzımdır. Fakat, bu hareket dahi reayayı zulümden ve soygundan koruyamamıştır. Çünki, İl erlerinin çoğunluğu serbest levendlerden ibâretti. Esasen, yiğitbaşıların ve serdarların çoğunun, mazûl ve hırslı kimselerden seçilmesi, halk (milis) kuvvetlerini teşkil eden kimselerin içtimaî durumlarına uygun düştüğünden, bu suretle meydana çıkan bölüklerin, yavaş yavaş birer celâlî grubu hâline gelmeleri gecikmedi. Askerin, 1587'de, İran seferinden dönmesi üzerine, Hükûmet, ümeraya müracaat ederek, eşkıyayı az çok yatıştırdı. Fakat, Anadolu, yeniden, daha azgın ve kanlı bir karışıklığa hazırlanır gibi, ancak geçici bir sükûna kavuştu. Vilâyetlerde, evleri ve barkları bulunan ümera, timar ve zeamet erbabı, kapukulları, mallarının ve canlarının güvenini sağlayabilmek için, devriye bölükleri besliyorlardı. Bu sâyede, hakikaten suhtelerden ve levendlerden şikâyet azalmıştı. Buna mukabil, ehl-i örfün devriye bölükleri hakkında görülmedik şikâyetler ve sızlanmalar, devleti yeni tedbirler almaya sevketti. Bu yeni tedbirlerin başlıcası, halk tarafından Hükûmetin aklına getirilen, daha doğrusu, günün zaruretlerinden doğan önemli bir kararın alınmasından ibaret oldu.

Kadıların arkasından yürüyen halk, taraf taraf, Hükûmete müracaat ederek, ehl-i örfün devriye bölüklerine karşı köylerini ve kasabalarını kendileri korumak yetkisini talep ettiler. Belki padişahın kendi icadı olarak, yahut, muhasiplerinin teşvikiyle, reayanın bu yoldaki isteği kabul olunarak, devre çıkan ehl-i örfe karşı köylerini ve kasabalarını silahla korumaları hususunda bazı bölge ehalisine izin verildi[1]. Bu hal, her tarafta halkın aynı yetkiyi kendilerine de istemelerine sebep olduğundan, nihayet «Adalet Fermanı» namı ile meşhur olmuş bir ferman bütün vilâyetlere dağıtılmak suretiyle, ehl-i örf, reaya karşısında, resmen altoldu[2]. «Birinci Adalet Fermanı» demek suretiyle, daha sonrakilerden ayırdığımız bu fermanın çıkması, Anadolu hâdiseleri üzerindeki etkisi itibariyle pek büyük bir önemi haizdir. İç hâdiselerde, suhtelerin yerini levendler tutunca, hem suhtelere dayanmaktan, hem de hal-

1 Ehl-i örfün devre çıkmasını yasak eden ilk emrin reayaya 1584'te verilmiş olduğuna dair kayda rastlandığını evvelce bildirmiştik. Fakat, asıl mühim hdiselere yol açan ve nihayet adalet fermanının çıkmasını sağlayan, bu türlü esaslı emirlerin 1590' dan sonra olduğunu hâdiselerin seyri göstermektedir: Numarasız Müh. Sene 999 (Menteşe Beyinin şikâyetinden bahseden hüküm).

2 Yine ilk Adalet fermanının da, 1590 veya 1591 yılında çıkarılmış olduğunu bu yıllara âit hükümlerde adalet feramnının adının geçmesinden anlıyoruz. Müh. Def. 69, s. 129, 130. (Kayseri Sancak Beyinin şikâyetinden bahseden hüküm.)

ka öncü olmaktan kaldıkları için, önemlerini kaybetmiş gibi görünen kadılar, adâlet fermanının çıkmasını büyük bir fırsat saydılar.

Başlangıçta olduğu gibi, vilâyet idarecilerine karşı daha büyük bir şiddetle başlayan hareketlerin başına gene ehl-i şer' geçmiş oluyordu. Ellerinde emirleri olan reaya, hemen silahlanarak, vâlilerin ve adamlarının köylere ve kasabalara girmelerini önlemeye karar verdiler. Elimizdeki vesikalara göre, ilkönce Menteşe Sancağı ehalisi, ellerindeki emirleri olduğu halde, kadılarıyla birlikte hareket ederek, Sancak Beyinin adamlarını sancağın devrine çıkmaktan alıkoydular[1]. Adalet fermanının yayınlanması üzerine, bu hareket genel bir şekil aldı. Kayseri köylerinin ehalisi, yer yer toplanarak, ellerine aldıkları adalet fermanlarını mirlivâ ve ehl-i örfe gösterip, nahiyelere ve köylere çıkmanın yasak olduğunu bildirdiler ve hükûmet adamlarını içlerine koymadılar. Kastamonu'da, halk, ayaklanarak, memurlardan kim olursa olsun, içlerine almamaya karar verdiler; hattâ adâlet fermanını dinlemeyen bir çavuşu da dövdüler[2].

Devre çıkma yasağı emirlerinin verilmesinden şikâyet edip duran ümeraya, adalet fermanının yayınlanması büyük bir etki yaptı. Her taraftan İstanbul'a şikâyetler yağdırarak, halk kendilerinin teftişe çıkmalarına engel olduğu için, eşkıyanın arttığını mâl-ı mîrî'yi toplamaya tamamıyla imkân bulamadıklarını iddiâ etmekte idiler. Şuraya buraya sığınmış olan levend bölüklerinin yeniden meydana çıkacakları da gerçekti. Esasen, Konya'da, Kiziroğlu kadar ün salmış olan Haydar Çavuş'un, Bozok, Kayseri, Kırşehir ve Batı Anadolu'da, daha böyle birçok kimselerin yetiştirmelerine karşı hiçbir şey yapılmamış olduğunu söylemiştik.

Bundan başka, etrafta, dirlik erbabı ile kapukulları arasındaki didişmeler de devam ediyordu. Kırşehir Sancağında, «Yozdepare Mukataasını» iltizam eden birkaç mültezim ile, mukataa emini, yeniçeriler ve Beylerbeyi adamlarından ibaret bir grup arasında çıkan kavga büyümüş, asî mültezimler, kapukulu suvarisi geçinen Deli Nasuh adında Çorumlu birisini başlarına geçtirerek, askerleri basmışlar, açıktan açığa isyan etmişlerdi[3]. O halde, adalet fermanının, âsâyişi geri getirmek de-

1 Numarasız Müh. Sene 999, hüküm tarihi 15 Şevval 999.

2 Müh. Def. 69, s. 129, 130 (kadılara hüküm).

3 Müh. Def. 69, s. 206 (Mukataa iltizam edenlerin ve eminlerin Anadolu olaylarındaki durumları da yerli çavuşlar ile timar erbabının durumlarına benzemekte idi). Müh. Def. 71, s. 234 (Deli Nasuh'un etrafına sekban ve timarlı sipahiler toplanmış, asîler bayrak kaldırarak Kapukulu suvarisi olduklarını iddiaya başlamışlardı).

ğil, bütün bütün bozacağı tahmin olunabilirdi. Çünki, ümera devre çıkmaktan kaldıklarından itibaren, başlarında toplanan devriye bölüklerinin çoğunu dağıtacakları için, levendler, yeniden, celâlî başbuğları etrafında birikeceklerdi. Hükûmet, gerek eşkıyanın dirilmesinden endişe ettiği, gerekse ümeranın şikâyetlerini dinlediği için, bu sıralarda adalet fermanına aykırı birtakım emirler vermeye de başladı. Meselâ, birçok kadılıklara yolladığı hükümlerde, eşkıyânın hakkından gelinmesi için, bazı şartlarla mirlivâ adamlarının köylere alınmalarının doğru olacağını bildirdi. Bir kısım yerlerde de, beylerin teklifi üzerine, eşkıyânın azalması için, reayanın elindeki silahların toplanmasını kabul etti. Fakat, sâhil halkı, «kefere korsanlarına karşı» kendilerini korumak zorunda olduklarını ileri sürerek, silâhlarına dokunulmaması için izin aldıklarından, bu emir de tamına uygulanamadı[1]. İstanbul–Tebriz askerî yolu boyunca olan yerlerde, hele Erzurum Vilâyeti topraklarında, yerleşip kalmak isteyen kapukulları ile reaya ve timarlı sipahî arasında bu sıralarda birçok olayların cereyan ettiğini, hattâ meselenin, başşehirde üzüntü ile izlendiğini görmekteyiz. Şu halde, genel güvensizlik gidişatının etkisiyle ve adâlet fermanlarının verdiği yetkiye de dayanan köylüler, ehl–i örfe karşı her tarafta silahlanmakta idiler.

3— 1593 Avusturya Seferinin Anadolu'da Doğurduğu Büyük Karışıklık

Uzun İran harplerinden kurtulur kurtulmaz, Sinan Paşa'nın direnmesi, yahut Avusturyalılar'ın fazla baskısı sonucunda, Sadrâzamın kendisi, 1593'te seferi açtığı zaman, Anadolu, başlamak üzere olduğu kanlı iç kavgaların sanki son hazırlığını bitirmeye çalışıyordu. Küçük timar erbabı ile, çoğu yerli ehaliden olan zeamet sahibi zorba çavuşlar, serbest levend ve sekbanlara baş olmaya hazır idiler. Suhteler itibardan düşmüş olsalar da, şurda burda, fesatçılığa devam ediyorlardı. Ne âsîlerle, ne de halk ile anlaşamamış olan vilâyet idarecileri, baharda Avusturya seferine çağrıldılar. Bu seferin açılması da, 1578'deki İran seferinin ilânı gibi, belki ondan da fazla bir telâş ve korku uyandırdı. Çünki, o zaman düzenin tek bozucuları diye tanınmış olan suhteler yerine, şimdi sayıları kabarık bulunan levend ve sekbanlarla beraber, âsî çavuşlar, mazûl ve hoşnutsuz dirlik erbabı da vardı. Bunların karşısın-

1 Müh. Def. 71, s. 351.

da, düzenlik ve güvenin korunmasından ziyâde, kendi canını ve servetini korumaya hazırlanmış bir memur sınıfı görülmekte idi. Böylece, Anadolu'nun güvenlik ve düzenliği kıl üzerinde gibi duruyordu.

Vakanüvisler tarafından, böyle bir zamanda lüzumsuz idi, diye, kaydolunan Avusturya seferi ilân olunarak, Sadrazam Koca Sinan Paşa, geç vakit, yâni, 1593 temmuzu ortalarında, Belgrad'a hareket etti. Mesafenin uzaklığından dolayı, o yıl, Anadolu askeri sefere davet olunmadı. Fakat, seferden umulan sonucun elde edilememesi üzerine, Sadrazamın devamlı yardım isteklerine cevap olarak, 1594 baharında büyük bir ordu yollamak üzere, bütün vilâyetlere ve bu arada Anadolu'ya sıkı emirler yollandı. Kapukulları, müteferrikalar, çavuşlar, timar ve zeamet erbabı ve alay beyleri, ümera ile toptan er, baharda sefere davet olunuyorlardı. Yeniçeri Ağası da, ilk defa olarak, harbe padişahsız gitme emrini aldığından, bütün Anadolu'daki kapukulları da ağalarıyla yola çıkacaklardı. Yukarıda belirttiğimiz hallerden dolayı, Anadolu askerleri yerlerini terk ettiklerinde, geride bıraktıkları kendi servet ve mülklerinin asîler tarafından yağma olunacağı, âilelerinin hakaret göreceği gerçekti. Yâni, sefere dâvet olunanlar, kapukulu, ümerâ ve dirlik erbabı kim olurlarsa olsunlar, nazik bir durumları vardı. Onun için, bütün seferliler sefere gitmemek için türlü bahaneler aramaya, birer yolunu bulmaya çalışıyorlardı. Anadolu ümerâsı birçok sudan sebepler ileri sürerek, seferden kaçındıklarını açıkça gösterdiler. Meselâ, bir kısmı derya seferine memur olduklarını, bir kısmı da, vilâyet muhafazasına kaldıklarını söyleyerek, emrolunan tarihte hareket etmediler.

Evvelce beylerbeyi iken, sonradan Anadolu'da sancakbeyliği kabul eden bir kısım ümerâ da, vilâyetlerinin başındaki beylerbeylerinden daha kıdemli olduklarından, onların emrinde sefere gitmelerinin kanun ve nizama uymayacağı bahanesiyle kaldılar[1]. Timarlı sipahinin durumu, İran seferleri açılacağı zamankinden daha bozuktu. O zaman, malî sıkıntıları olmasına mukabil, bu defa da, defterleri karmakarışık ve birçoğunun da dirlikleri dâvâlı idi. İran harplerine çok az sayıda katılmış olan kapukulları için, geçen harp, askerî yollar üzerinde soygun ve kazanç sağlama işi olmuş, Erzurum ve Erzincan kışlaklarında ehalinin toprak ve evlerini zaptetmişler, Anadolu'nun her tarafında önemli servetler elde ederek yerli durumuna geçmişler, çok rahat bir hayata kavuşmuş-

1 Müh. Def. 71, s. 71.

lardı. Şu halde, 1594 seferine, ağalarıyla beraber, bütün kapukullarının katılmalarını istemenin, Anadolu'da oturanlar arasında, iyi karşılanmayacağı meydanda idi. Böyleleri, açıkca karşı koymamakla beraber, sefer mevsimini geçirmek için ellerinden geleni yaptılar.

Sancaklarda, birçok kapukulları, sefer için yola çıkıyor gibi, bölükler halinde dolaşmakta idiler. Bunlar, sözde sefere gitmekte olduklarını söyleyerek, mal ve para topluyorlardı; böyle gezenlerden bir kısmı, Kırşehir'de olduğu gibi, suhte olmakla beraber, bir kısmı da hakiki kapukulu olup, kaçak durumda idiler[1]. Gûyâ sefere hareket etmiş olanları da, Bursa'da eğlenerek, vakit geçirdikleri, şehir ve cıvarının ümerâ ve askerle dolu bulunduğu öğreniliyordu. Kalkıp gitmeleri için sıkı sıkı emirler yazıldığı halde, hiç kimse acele etmemekte idi[2]. İstanbul'dan ve Gelibolu'dan Macaristan'a kadar, yolların asker çadırları ile dolu olduğu, bu gibilerin, Serdara yetişmeyerek, sefer zamanını yolda geçirmek istedikleri duyulmuştu. Serdarın bu konudaki çok acı yanıp yakılmaları cevapsız kalıyordu[3]

Timar erbabına gelince; bunların, özellikle, küçük timar erbabının servet bakımından sefere hiç de dayanıklı olmadığını biliyoruz. Mühim bir kısmı da hükûmete muğber idi. Daha İran harplerinden çok önce her sancağa, yerine göre, «alçak hallü» timar erbabından 30 ile 50 arasında muhafız sipahî ayırmak suretiyle, bunlar seferden esirgenmiş idi. Geçen yılların acı tecrübesinden dolayı, bu kere, 3000 yerine 6000'den aşağı dirliği olanlar sefere alınmadı. İsyan edenlerin çoğu alçak timar erbabı olduğundan, bu tedbir yerinde alınmıştı. Fakat, seferden kalanların bir yıllık timar bedellerinin hazineye alınması hakkındaki karar yeniden hoşnutsuzluklara sebep oldu. Bununla beraber, alçak timar erbabının seferden geri kalmaları, topluca isyanlarının önüne geçilmesini sağlamıştı, denebilir[4]

1 Müh. Def. 71, s. 143; Müh. Def. 72, s. 103, 248, 278, 347, 381, 415; Müh. Def. 73, s. 476.

2 Sinan Paşa'nın bütün feryatlarına rağmen, askerin zamanında yetişmemesi yüzünden ordu Avusturya kuvvetlerinin karşısında zor durumlara düşmüş idi. Serdar bu yol sorumluluğu Ferhat Paşa'nın kasten ihmâline verdiğinden, ona acı ve ihtâr mahiyetinde bir mektup yazmış idi. Fakat, Ferhat Paşa cevabında, bunu reddederek, askerin yollarda nasıl oyalandıklarını ve cepheye gitmek istemediklerini bildirdi. Müh. Def. 72 s. 307, (Ferhat Paşa'nın serdara mektubu) ve Müh. 71, s. 251 (Bütün Anadolu vilâyetlerine umumî hüküm).

3 Müh. Def. 71, s. 251–Müh. Def. 72, s. 296.

4 Müh. Def. 72, s. 102, 148. (Dulkadriye ve Rum Beylerbeyine bu hususlaki hükümler.)

Sancakbeyleri, götürmeye mecbur oldukları şahsî askerleri dışında, ayrıca, İl erlerinden otuzar levend yazıp götüreceklerdi. Fakat, genel güvensizlik meydanda olduğundan, bütün beyler, yerlerine kudretli kaymakamlar, haslarına becerikli subaşılar ile bunların emirlerine de sekban bölükleri bıraktılar. Güneydoğu Anadolu Türkmenleri arasında, sık sık ayaklanmalar ve kişi haslarının vergilerine karşı direnmeler görüldüğünden, Dulkadriye Beylerbeyi seferden alıkonularak, kendisi muhafazayı üzerine aldı[1].

Şu halde, herkesin sefere katılması emrolunduğu halde, Ehl-i örfün reâyâ gözündeki korkunçluğu gene yerinde kaldı; yâni, vilâyet idarecileri dizginleri ellerinden bırakmadılar.

Anadolu halkı ise, her büyük sefer ilanında olduğu gibi, 1594'te de kadıların ağzından İstanbul'a başvurarak, eşkıyaya karşı sancaklarını korumak üzere, kendileri adlarını bildirdikleri çavuşların, koruma serdarı tayin olunmasını istediler[2]. Bu hal, ümerâ kaymakamlarının devriye bölükleriyle harekete geçmelerine bir cevap teşkil ediyordu. Hakikaten, vilâyet idarecilerinin vilâyet devirleri devam ediyordu. Âsî çavuşlar ise, özellikle Kırşehir, Yozgat, Kayseri, Sivas taraflarında maiyyetlerinde birer bölük sekbanlarla harekete geçmişlerdi. Ayıntab' ta, Dürzü Cafer adında birisi, başına ikiyüz kişilik bir sekban bölüğü toplayarak, güpegündüz çarşıyı basmış, beylerbeyinin adamlarına saldırarak, birçoklarını yaralamıştı; o tarafın ayân ve tüccarlarının büyük bir telâş içinde bulundukları şikâyetlerinden anlaşılıyordu[3].

Hamit (İsparta) Sancağında, 1584'ten beri İl erleri serdarlığı yapmakta olan, Nesli Oğlu adı ile ün salmış, Mehmet Çavuş, sekban bölükleri hesabına soygunculuğa başlayarak, celâlî başbuğluğuna yükselmiş, Karayazıcı Oğlu devrinde de adı geçecek kadar bir kuvvet kazanmıştı. Ehalinin şikâyetlerine göre, birçok zenginleri suhte yatağı diye soyduğundan başka, çok suçsuzların başlarını keserek eşkıya başı diye İstanbul'a yolluyordu. Halkın evlerine konan sekbanların birçok aşırı hareket yaptıkları, birkaç bölük başıları bulunduğu, bunlardan Deli Pir Ali'nin, sipahî bayrağı açarak, kapukulu suvariliği iddia ettiği haber veriliyordu. Gene o yörede, çingeneler de, onlarla karışarak, güzel kadın ve cariyeleri eli ile sekbanları elde ettikten sonra,

1 Müh. Aynı Def. s. 102.

2 Müh. Def. s. ? (Balıkesir havalisi ehalisinin Mehmet Çavuş'u serdar olarak talepleri), s. 132 (Anadolu Vilâyeti ehalisinin talebi), s. 278 (Canik ve Amasya ehalisinin talebi), s. 392 (Karahisar-ı Sahip ehalisinin talebi).

3 Müh. Def. 71, s. 155 (Burda Dürzi Cafer diye yazılı); Müh. 72, s. 344 (mezbur şaki, Dürzü Hızır hakkında Anadolu caniplerinde olan bütün beylerbeyiliklere umumî hükm-i hümâyûn). s. 358 (Dulkadriye Beylerbeyisine ve kadılara hüküm).

Deli Pir ile, Siyavuş Paşa'nın oğullarına ait Servihan Subaşılığını bas mışlardı[1]. Kırşehir taraflarında, Deli Nasuh'un hareketi devam ediyordu. Ankara Sancağında Haydar Oğlu Kalender adında birisi de sekbanları ile harekete başladı; sayılı başbuğlar arasına karıştı[2].

Tabiî, bütün bunlara cevap olmak üzere, ümerânın adamları da, devriye bölüklerine dayanarak, vilâyet topraklarını dolaşma işinde daha büyük bir çaba gösterdiler. Bu sûretle, levendler, 1587'de olduğu gibi, bir defa daha birbirleriyle karşılaşmak üzere, iki zıt taraf halinde gruplanıyor gibi idiler. Bu durumda, reaya için rahat yüzü kalmamıştı. Devriye ve Celâlî bölüklerinin zulümleri, fakir sınıflardan zenginlere ve zenginlerden fakirlere doğru karşılıklı devam ediyordu. Her taraf müthiş bir sekban bolluğu içinde idi ki, bunun içtimaî ve iktisadî sebepleri, başka bir incelememizde anlatılmıştır[3].

Her sancağa, ehalinin istedikleri birer çavuş, serdar tayin olunmakla beraber, Anadolu'nun durumu karışmakta devam ediyordu. Celâlî başları –ki, çoğu kapukulu suvariliği iddiasında idiler– bölüklerinin başında olarak, zengin kapukullarını, ümerâ emlâkini, reayadan zengin kimselerin ve tüccarların evlerini basarak, soygunculuğa devam ediyorlardı.

Şu halde, reaya bu umumî güvensizlik karşısında silahlanmak zorunda kalmışlardı. Kadılar, bir yandan celâlîlerin baskınlarına, öte yandan ehl–i örfün nüfuz rekabetine karşı, umûmî havâdan istifâde ile, gene ehaliyi etraflarına toplamaya başlamışlardı. Her yandan tehdid edildiklerini gören vilâyet idarecileri, durmadan devriye bölüklerini kuvvetlendiriyorlardı. Vilâyet devirleri çok sıklaşmaktaydı.

4— Adalet Fermanlarının Yeniden İleri Sürülmesi

İl erleri düzeninin yeniden kurulması ve başlarına, ehâli tarafından gösterilen çavuşların tayin olunması, bu arada halkın, ve hele köylülerin silahlanmaları, şüphe yok ki, celâlîlerden ziyade ehl–i örf hesabına kötü bir durum yarattı. Çünki, celâlîler, doğuşları itibariyle, zengin kimselerin servetlerine el atmayı hedef tutuyorlardı. Fakir halk yığınları

1 Müh. Def. 71, s. 31, 37, 394–Müh. Def. 74, s. 103.

2 Aynı Def. s. 317–Müh. Def. 72, s. 316.

3 Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi II. cilde bakınız.

da, çeşitli sebepler altında, kendilerine yardım etmekte idiler. Ehl-i örf ise, bunun aksi bir yolda yürüyordu; vilâyet idarecilerinin devriye bölükleri, daha çok ziraatci sınıfa, yani fakir köylülere çektiriyorlardı. Bununla beraber, reayanın zengin sınıfı üzerine de birtakım cürümler atarak, mahkemeye bile götürmeden, usûlsüz ve kanunsuz olarak soyduklarının İstanbul'a şikâyet olunduğunu yukarıda da kaydetmiştik.

Genel duruma göre, kabarmakta olan levend dalgalarına karşı, memur sınıfı ile şehir ve kasabalarının ileri gelen reayası ve ilmiye mensupları arasında şu sırada sıkı bir birlik olması akla yakın olmakla beraber, yukarıdan beri anlattığmız sebeplerden dolayı, aksine, kesin bir zıtlık vardı.

Ehl-i örfün asıl düşmanı olan köylü halkın, memurları aralarına almamaları yolunda, İstanbul'dan, evvelâ emirler çıkarttıkları, ve sonunda, birinci adalet fermanını yayınlatmayı sağladıkları yukarıda geçmişti. O halde, askerlerin ve ümeranın Avusturya harplerine bağlanmaları üzerine, her tarafta yeniden celâlî bölükleri faaliyete geçmişler, ehl-i örf de, devriye bölüklerini artırıp, yeniden köylere ve kasabalara musallat olmuşlardı. Bu hal, köylülerin gene adalet fermanlarını ileri sürmelerine sebep oldu. Halk, yer yer silahlanarak, köylerini devlet memurlarına karşı korumaya karar verdiler. Bu hareket ümeranın ve adamlarının şikâyetlerine sebep olmakla beraber[1], köylerin karşı koymalarını kolgücü ile kırmak isteyen devriye bölükleri ile ehâli arasında doğrudan doğruya çarpışmalar başladı. Karahisarısahip sancağına bağlı Baklam Kazası Subaşısı olan Memi Subaşı, kaza dahilinde devre çıkarak, Sülemiş köyüne konduğu sırada, Mahmutgazi Köyü subaşıları Ahmet ve Musa adındaki kimseler, Memi Subaşıyı, kendi dâvetlileri olarak Mahmutgazi tekkesine konmaya çağırdılar. Köylüleri kuşkulandırmamak için, masraflarını kendileri göreceklerini de bildirdiler. Buna çok kızmış olan tekke adamları, Mahmutgazi ehalisi ile birleşerek, köylerine kimsenin konmasına müsade etmeyeceklerini subaşılara bildirdiler. Bu sırada, bölükleriyle köyün yanına gelmiş bulunan subaşılar, köylülerin şu hareketini hazmedemeyerek, zorla köye girmek istediklerinden, iki taraf birbirlerine girdiler; subaşının adamlarından da ölenler ve yaralananlar oldu. Bu olay öteki yakın köylerin subaşı ve sipahileri üzerinde büyük bir etki bıraktığından, hemen Mahmutgaziye arkadaşlarının yardımına koştular. Fakat, bunlar dahi köylülerin hücumuna karşı duramadılar. Mesele, Baklan Kadısı tarafından Anadolu Beylerbeyisine sicil olunması üzerine, beylerbeyi, iki çavuş ve bir kadıdan kurulu bir

1 Müh. Def. 73, s. 571–Müh. Def. 74, s. 2

tahkik heyeti gönderdi. Fakat, heyet, tarafsız kimselerden meseleyi soruşturacak yerde, çavuşların ve müteferrikaların söylediklerine inandığından, tabiî, köy halkını suçlu çıkaran bir karar verdi. Bu haksızlık karşısında, «zaviyenişler» hâdiseyi Çal Kazası Naibine duyurdular. Resul adlı Naib, derhal bin kişiye yakın bir kuvvetle ansızın Baklan'a geldi, orada, heyecanda olan köylülerle birleştikten sonra, âsîler, tahkik heyetinin bulunduğu mahkemeyi bastılar. Heyet üyeleri kendilerini ölümden şunun bunun araya girmesi ile kurtarabildiler. Köylülerle, ehl-i örfün arasında çıkan şu hâdisenin gittikçe bütün köylülere de geçmekte olduğunu gören Beylerbeyi, olayı İstanbul'a haber vererek, âsîler hakkında şiddetle hareket edilmediği taktirde, bu hâlin diğer taraflarda da misâl teşkil edeceğini ve reayanın itatte tutulmasının güç olacağını bildirdi. İstanbul, Beylerbeyinin yanına bir de «Toprak kadısı»nı vererek, hâdiseyi tahkika memur etti. İşin «bîgaraz Müslümanlardan ve vilâyet âyânından» sorulmasını emretmek suretiyle, adâletten sapılmamasını ilâveye lûzum gördü. Batı Anadolu'da bu türlü olaylar birbiri ardına çıkıp duruyordu[1].

Aynı olaylar Karaman ve Rum vilâyetlerinde de çıkmakta idi. Köylülerle, subaşılar ve hattâ timarlı sipahiler her tarafta bozuşuyorlardı. Özellikle Rum Vilâyeti ehalisi, «sipahi», silâhtar, cebeci, topçu ve başka askerlerin halka zülümleri dolayısıyla, bunların «teftişleri ve ahvâllerinin görülmesi» hakkında hükûmet tarafından verilen emre dayanarak, timar ve zeamet erbabını köylerine sokmamaya kalktılar. Bu durumda tamamıyla açıkta kalmış olan dirlik erbabı, hallerinden İstanbul'a şikâyet edip duruyorlardı[2]. Ankara Beyinin seferden yolladığı şikâyet mektubuna göre de, bu sancakta kadılar ehali ile birleşerek, subaşılarını devre çıkmaktan menetmişlerdi. Yedi sekiz atlı ile devre çıkan kadıların, «mirlivâya» ait vergileri kendilerinin aldıkları anlaşılıyordu[3]. Kayseri ehâlisi, ta İstanbul'a heyet yollayarak, «devriye gezenlerin demi heder olsun» diye, Divan'dan bir hüküm almaya muvaffak olduklarından, orada dahi, ehl-i örf gezmeye çıkmaktan kalmışlardı[4]. Hattâ, haber verildiğine göre, köylüler burada yalnız memurları değil, yolcuları bile köylerine almamakta, ve paralarıyla da olsa, ne yiyecek, ne de başka şey satmamakta idiler. Bu, köylülerin, angariyeden ne kadar usandırıldıklarının en açık bir delili idi. Sözün kısası, Anadolu'nun her tarafında,

1 Müh. Def. 72, s. 355–Müh. 74, s. 62.

2 Müh. Def. 74, s. 24 (Rum beylerbeyisine hüküm).

3 Aynı Müh. s. 8 (Ankara sancağında vâki olan kadılara hüküm).

4 Aynı, Def. s. 41 (Kayseri Beyine hüküm)–Müh. Def. 74, s. 2, 79, 62.

ehl-i örfe karşı ehalinin silahlanmaları devam ediyordu; İdare mensuplarının ve timarlı sipahinin durumları nazik bir safhaya girmekte idi.

F. III. MEHMED'İN AÇTIĞI EĞRİ SEFERİNİN ANADOLU KARIŞIKLIKLARINA ETKİSİ VE SONUÇLARI

1 — Sefer Açıklandığı Sırada, Anadolu'nun Genel Durumu

Sinan Paşa'nın yardım istemesi üzerine, Anadolu askerlerinin, 1594'te Macaristan'a gitmeleri, iç olayların daha belirli bir hal almasına sebep oldu. Hele dört vilâyette, yani, Anadolu, Karaman, Rum ve Dulkadriye beylerbeyliklerinde, bâzı celâlî başlarının kapukulu süvarilerine âit bölük bayraklarını açarak, sipahî olduklarını ileri sürdükleri, soyguna bu kisve altında başladıkları, birçok zorba çavuşların, şurada burada, birer bölük ile eşkıyalığa atıldıkları, sefer kaçağı kapukullarının veya kapukulu geçinen on binlerce insanın, bölükler hâlinde dolaştıkları görülüyordu. Ehl-i örf ile reaya arasındaki anlaşmazlık gittikçe büyüyerek, halkın gene adalet fermanından söz etmeye başlamaları, ehl-i örfü çözümü güç bir mesele karşısında bırakıyordu. Böyle bir zamanda, sefere gitmiş olan asker ve ümerânın kışa doğru yerlerine dönmeleri vâziyeti az çok düzeltir gibi oldu. 1595 yılı askerin dinlenmesine fırsat verdiğinden, 1594'te süratle geliştiğini gördüğümüz iççekişmeler, bu yıl ehl-i örf lehine olmak üzere, hayli tavsadı. Tabiî, bu hal, vilâyet idarecilerinin kuvvetli devriye bölükleri sâyesinde mümkün oluyor, ehali, gene de, yer yer karşı koymakta devam ediyorlardı. Meselâ, Karaman Vilâyetinin muhafazasına tayin edilmiş olan Adana Beyi Mehmed'in, altı yüz kişi ile dolaşmakta olduğu haberi alınmıştı. Bütün bunlara rağmen, bu defa celâlîbaşıları hakkında umumî bir tetiş emri çıkmadı. Bunun başlıca sebebi, 1587'deki tecrübeden alınan ders olsa gerektir.

Anadolu'nun âsâyiş durumu böyle bir seyir takip ettiği sırada, III. Murad, 1595 yılının başında vefat ederek, yerine oğlu III. Mehmed padişah oldu. Yeni hükümdar da, babası gibi, yurtta, reayayı korumak esasına dayanan bir politikanın taraftarı olduğunu göstermekte gecikmedi. Bununla beraber, Anadolu hâdiseleri yıldan yıla yeni safhalar geçirerek, büyük bir çıkmaza doğru gitmekte devam ediyordu.

Nihayet, Avusturya Harpleri işini kesip atmak isteyen hükûmet ricali, Padişahın kendisini sefere çıkmaya razı etmeleri dolayısıyla, Anadolu'nun durumu yeniden incelendi. 1595 sonlarında başlayan harp hazırlıkları yanında, içdüzenin korunmasına ve çekişmelerin önüne geçilmesine ait birçok tedbirler alındı.

2— Anadolu Vilayetlerinde Düzenli Koruma Tedbirleri: Beylerbeylerinin Muhafızlığa Tayinleri

Yirmi yıldan beri acı tecrübelerin gösterdiği gibi, her büyük sefer, Anadolu'da, hükûmeti küşüme koyacak birçok olayların çıkmasına sebep olmakta idi. Hele vilâyet idarecileriyle ehâlinin geçimsizlikleri kanlı çarpışmalara kadar varıyor, bu durum celâlî bölüklerinin biraz daha kuvvetlenmesini sağlıyordu. Ümerâ kaymakamları, kendilerine olan saldırmalara karşı öç alıcı bir davranış ile hareket etmekte idiler. Bu duruma göre, padişah sefere karar verdiği zaman, vilâyet muhafazasında kalacak olan ümerâ kaymakamlarını ve ehl–i örfü halk ile başbaşa bırakmamayı düşünen hükûmet, sefere gidecek beylerbeyileri iktidarında olan üç mazûl beylerbeyini üç vilâyetin muhafazasına yolladı. Bunlardan, Eski Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa Anadolu Vilâyetine, Eski Trablusşam Beylerbeyisi Nuh Paşa Karaman Vilâyetine, gene eski beylerbeylerinden Ahmet Paşa da Rum (Sivas) Vilâyetine yollandılar. Bu defa da Dulkadriye Beylerbeyisi seferden esirgenmiş ve Haleb'e de başka bir eski beylerbeyi bekçi bırakılmıştı. Fakat,, bunlardan umulan sonucun alınamayacağı, daha ilk adımda belli oldu. Çünki, vilâyetler ehalisi, muhafazaya gelen bu geçici beylerbeylerine de karşı koymaya kararlı olduklarını bütün hareketleriyle gösterdiler. Kadılar ve ilmiye mensupları, ümerâya karşı mevcut gerginlikten faydalanmakta fırsatı kaçırmamakta idiler. Hatta, bütün Rum Vilâyetinde, kazâ ve köylerdeki kadılar ve dânişmentlerin, emirleri altında yirmişer ve otuzar atlı kuvvetleri olduğu, ehl–i örf tarafından şikâyet olunmakta idi[1]. Yâni, buralarda şer'iyye mensupları (ehl–i şer'), İl erlerinin başına kendileri geçmişlerdi. Bu durumda, Muhafız Beylerbeyi Ahmet Paşa zorluklarla karşılaştı. Ehlâli, teftişe emir olmadığını ileri sürerek, köyleri ve kasabaları her çeşit hükümet işi için geleceklere kapatmaya hazırlanmakta idiler. Anadolu

1 Müh. 74, s. 27, 79, 62.

ve Karaman vilâyetlerinde de hoşnutsuzluklar görünüyordu. Diğer tarafta, ayrıca muhafaza çavuşları da seçilmiş olduğundan, bunların, beylerbeyinin işlerine karıştıkları, ve emirlerini dinlemeyerek, kendi başlarına harekete meyilli oldukları anlaşılıyordu.

3— İkinci Adalet Fermanı'nın Yayınlanması ve Anadolu'daki Yankıları

III. Mehmed'in sefere kendisi çıkmaya karar vermesi üzerine, Anadolu olayları hakkında aldığı tedbirler arasında en önemli olanı, 1596 yılının tam başında, memlekete ikinci adalet fermanını yayınlaması oldu. Metni elimizde olmamakla beraber, bu fermanda sözü geçen öteki vesikalardan anlaşıldığına göre, bu defa, ehl–i örf hakkında ilk adâlet fermanındaki ağır suçlama önce kullanılmamıştı. Fakat, ne kadar yumuşak olursa olsun, gene vilâyet idarecilerini ve kapukullarını, daha doğrusu, devlet düzeninde görevli olan herkesi reayaya zulüm etmekle suçlandırıyordu. Bundan dolayı, III. Murad devrinde ehl–i örfü kötüleyici birçok emirlerle, hele birinci adalet fermanı ile, ayaklandırılmış olan reaya, ikinci adalet fermanını da aynı mânâda kullanmaktan çekinmedi. Başlıca üç Anadolu vilâyetinde, vilâyet idarecilerine karşı kadılar idaresinde ehali silahlanmaya başladı. Daha ümerâ sefere çıkmadan önce, şurda burda mirlîvâ adamlarına tecavüzler başladı. Toroslar'ın ötesinde, aşiretler arasında daha büyük bir kımıldama görülüyordu. Beydili cemaatından bin kişilik bir grup, Araplarla dâvâları olduğunu ileri sürerek, Ruha köylerini basmışlar, «hass–ı hümâyun köyleri»nde birçok soygunlar yapmışlardı[1]. Malatya'da, Kelp İlyasoğlu Ali adında birisi uzun zamandan devam ettiği soygunculuğunu artırmış bulunmakta idi. Kendisinin Kiziroğlu Mustafa'nın adamlarından olduğu ve onun yerine geçtiği söyleniyordu. Evvelce, Malatya Beyini öldürenler arasında adı geçen Ali, şimdi de, Türkmen Halep Sancağına baskın yaparak, Sancak Beyinin evini yağmalamıştı. Kâhta'da bir aptal da, Kürtleri toplayarak, havass–ı hümâyun köylerine girmiş bulunuyordu. Kasaba halkı kaleye sığınmışlardı; köyler ehalisinin göç etmeye hazırladıkları ve «mezburun celâlî olmak üzere» bulunduğu bildirilmişti[2]. Fakat, Güneydoğu Anadolu'da geçen olaylar daha ayrı bir karakter göstermekte idi. Ayrıca, Toroslar'ın berisinde, reaya, adâlet fermanlarına dayanarak, halkı bir kavgaya hazırlarken, oralarda, çoğuncası devlete kar-

1 Müh. Def. 74, s. 40.

2 Müh. Def. 72, s. 316, 331.

şı isyan maksadını güden bir hava esmekte idi ki, bu halin o taraf aşiretleri arasında, bütün Anadolu isyanları devamınca böyle gelip geçtiğini yerinde işaret etmiş bulunuyoruz.

Özlücesi: Bütün Anadolu yeniden büyük bir iççekişmeye doğru yürümekte idi. Ümerâ vilâyetlerinden ayrılır ayrılmaz, büyük bir fırtınanın kopacağı belli olmuştu. Daha şimdiden, Amasya ve Çorum halkının, «Rum Vilayeti Muhafızı olan Ahmed Paşa'yı» teftişe kabul etmedikleri, kasabalarının kapılarını ehl-i örfe kapadıkları haber veriliyordu. Anadolu Vilâyeti ehâlisi de Beylerbeyini içlerine kabul etmemekte idiler. Bu durum üzerine, ümerâ, yeniden, eşkıya teftişi hakkında genel bir emir istedi. Fakat, Divan hükûmeti, belki 1584 ve 1587'deki hatâları işlememek için, «umumî teftişin memnu olduğunu» ileri sürerek, bu yoldaki teklifi reddetti[1].

4— Askerin Sefere Gitmekten Kaçınması Ve Levâzım Tedarikinin Sebep Olduğu Kargaşalıklar

Kapukulları da başta olmak üzere, bütün Anadolu ümerâsı ve askerinin Macaristan seferinden ne kadar yıldıkları ve bir türlü gitmek istemedikleri, 1594'te kendisini iyice göstermiş, Hükûmet onlara sözünü geçirmekten aciz kalmıştı. Şu halde, III. Mehmed'in, sefere kendisi gitmek istemesinde, belki de askeri şevke getirmek gayesi de vardı. Halbuki, bu tarafın, askerleri olsun, reayası olsun, büyük bir içdidişmeye sanki bağlanmışlardı. Uzun yıllardan beri, ehl-i örf ile askerlerin çıkarlarına gelişmiş bulunan ve ancak baskı ile yaşatılmak zorunda kalınan bir düzenliği başı boş bırakmanın, ilgililerin çıkarları için ne büyük bir tehlike olduğunu, ayrıca, yirmi seneye yakın süren çok zorluklu harplerin askerler ve beyler üzerinde pek derin bezginlikler yarattığını çok iyi anlamaktayız. Onun için, bu seferin açılmasında, yâni, 1597 baharında, daha büyük bir karışıklık çıktı. Başta müteferrikalar, çavuşlar, kapukulları (yeniçeriler, kapukulu suvarileri, topçu, cebeci vb.) olduğu halde, ümerâ da içlerinde olmak üzere, herkes, seferden kalmak için türlü kaçamak yollar aramaya başladılar, ve sonuçta, askerin bir kısmı, bundan gelecek cezayı göze alarak yerlerinden kımıldamadılar. Bununla beraber, önemli bir kısmı emre itaat etmek mecburiyetinde kaldıklarından, vilâyet idarecileri ve kapukulları, hasımları karşısında zayıf kaldılar. Şurda burda dolaşan kaçak

1 Mün. Def. 74, s. 79.

grupların celâlîlerden pek farkları yoktu. Esasen harp sonunda kovuşturmaya uğrayacaklarını ve cezaya çarpılacaklarını bildiklerinden, daha önceden celâlî tarzında hareket ediyorlardı.

Bu seferin asker gözünde ne kadar tehlikeli iş sayıldığını anlamak için, Anadolu'daki yeniçerilerin, İstanbul'da koruyucu bırakıldıkları hakkındaki emri bile yerine getirmeye yanaşmadıklarını, yahut her ne suretle olursa olsun, Anadolu'dan ayrılmayı göze alamadıklarını düşünmek kâfidir[1].

Küçük bir zümre müstesna, genel olarak ehali, ve hele köylülerin başlıca korkuları, ehl-i örfün vilâyet devrine çıkmaları idi. Hayvanlarının, yem ve yemeklerinin zorla ellerinden alınmasından şikâyet ede ede usanmışlardı. Artık, halk ehl-i örfe «hizmet» ve «cerime» diye ödedikleri ile, devlete vergi veya salma olarak ödediklerini birbirlerinden ayıramaz olmuşlardı. Çünkü, gelenler, ellerinde emirlerle topladıklarını, Devlet için diye alıyorlar ve ehalinin gözleri önünde kendi şahıslarına harcamaktan sakınmıyorlardı. Hele, 1584'ten beri, Devlete vergi vermek inancı yerine, ehl-i örfe soyulmak kanaatı iyice yerleşmiş idi. İstanbul ricalinin kendi adlarına, soygunlar yaptırmaları, beylerbeylerinin kendileri para ve malzeme toplayarak saray, han, hamam kurmaları her zaman olağan şeyler idi[2].

Şu halde, böyle bir ruh hâleti içinde olan halktan harp levazımı ve masrafları ödeme fedakârlığı istenmesi büyük bir memnuniyetsizlik uyandırdı. Hele asıl servet sahibi olan yüksek timar ve zeamet erbabı, kapukulları ve has sahibi ricalin bu masraflara ortak olmamaları, yükü en ziyade ziraatçı köylü sınıfının yüklenmesi, halkın ayaklanmaya doğru olan gidişini bütün bütün hızlandırdı. Bu durumda, harp vergisi perdesi altında yeni bir soyguna uğrayacakları meydana çıkan köylülerden artık verecek hiçbir şeyi olmayanların, ev ve barklarını, hattâ çoluk ve çocuklarını bir yana bırakıp, serbest levend ve sekbanlara karışacakları tabiî idi, öyle de oldu. Her yanda kalabalık sekbanlar toplanıyordu. Buna karşılık, köylerde hane sayısı düşmekte, hele erkeklerin gittikçe azaldıkları görülmekteydi.

Sefer hazırlığında olan hükûmet ve ümerâ, ihtiyaçlarını sağlamak için, yâni, «davar, zahire» ve başka şeyler toplatmak üzere, Anadolu'nun her tarafına adamlar yolladılar. Yukarıdan beri anlattığımız üzere, hükûmet adamı olarak dolaşana karşı gelmeyi, III. Murad'ın padişahlığı süresinde haklı bir hareket haline koydurmuş olan halk, her yanda si-

1 Müh. Def. 74, s. 79.

2 Selânikî, Nuruosmaniye Yazması, No: 3105, Varak: 287.

lahlı ayaklanmalara başlayarak, soyulmamaya karar verdiler. Olaylar, ilk önce, Karaman Vilâyetinde büyük bir isyanın patlar vermesiyle başladı.

Turguteli'nin, Davutoğulları adı ile anılan eski âilelerinden olan bir kimse, sekban ve levendlerin başına geçerek, açıkça isyan etti, her tarafta derneşmiş olan birçok insanlar, çabucak Davutoğlu'nun başına biriktiler. Sefer için ne toplanmış ise hepsini isyancılar geri aldılar. Hattâ, Mısır'dan gelmekte olan hazineyi dahi yoldan alıkoydular ise de, zaptetmeyi başaramadılar. İsyancıbaşı mevcut genel havâdan faydalanarak, daha büyük iddialara kalktı. Osmanlıların, adâletten sapıp, «zulüm yoluna gittiklerini, bu hale göre, hânedan ve hükûmetlerinin yıkılması lâzımgeldiğini, kendisi Selçûkilerin son hükümdarı Alâaddin'in soyundan olduğu için, saltanata geçeceğini ileri sürdü. Hükümdar olduğu takdirde, «adâlet ve hakkaniyet» üzere idare edeceğine dâir de söz vermekte idi. Halbuki, devrin siyasî görgüsü böyle bir iddianın başarı sağlamasına uygun değildi. Çünki, Osmanlı Hânedanı üzerine kurulmuş rakipsiz bir padişahlık dışında, bütün İmparatorluk Türkiye'sinde başka siyasî düzen olamazdı. Bundan başka, yukarıdan beri anlattığımız üzere, adâlet fermanı ve ona benzer emirlerle, III. Murad, padişahın, zalim ehl–i örfe karşı, reayâ ile aynı safta olduğu inancını Anadolu halkına iyice aşılamıştı. Davutoğlu'nun başına toplanan levendler bile, adâlet fermanlarının kendilerine verdiği hak ve yetki sınırları içinde ayaklandıkları kanısında idiler. Onun içindir ki, basit bir didişmeden çıkan reaya ve ehl–i örf kavgasını isyancı başının bu renge boyamak istemesi başarısızlığının ilk sebebi oldu[1]. Divan Hükûmeti, vilâyete dağıttırdığı bir fermanda, Davutoğlu'nun yakalanmasını istedi ve bildirisinde bu yolda hizmeti geçenlere büyük dirlikler vaat ettiğinden isyan bastırıldı[2].

Anadolu Vilayeti sancaklarında, özellikle Batı Anadolu'da, durum daha çok gerginleşerek, ihtilâl havası esmeye başladı. Ordunun Anadolu'yu terk etmesinin ardından, esasen uzun yıllardır hareket hâlinde bulunan Neslioğlu, yanındaki kalabalığı büsbütün büyüttü. En ziyâde, fakir levendler, çoluk ve çocuklarını terk ile, bu ünlü celâlîye katılıyorlardı. 1584'ten beri, İl erleri serdarlığından celâlî başbuğluğuna yükselen ve zeametten mazûl olan bu isyancıbaşı, asıl adı ile Mehmet Çavuş,

1 Selânikî, Nuruosmaniye yazması, No: 3005, Varak: 222, Âlî, Künh–ül Ahbar, Nuruosmaniye el yazması, No: 4302, Varak: 659.

2 17'nci yüzyılın celâlî isyanlarında ayni hal görülüyor. (Amasya Tarihi yazarı Hüseyin Hüsamettin, III. Cilt, S. O. Karayazıcı hakkında buna yakın bir hüküm vermektedir). Müh. Def. 74, s. 3 (Anadolu Muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, Hamit ve Teke sancağında muhafazada olan sancak beylerine ve sancak beyleri kaymakamlarına).

on yıldan fazla zamandan beri, bir türlü ele girmeyerek, önce iki yüz kişilik bir bölüğün serdarı nasbolunmuş iken, sonra kuvvetlenmiş, başına yeniden kalabalık levend toplamıştı. Köroğlu ve Neslioğlu gibi kimselerin eşkiyâlıkta daha uzun ömürlü olabilmelerinin en önemli nedeni, Davutoğlu gibi hayâle kapılmayarak, sâdece ehl–i örf düşmanlığı, fakirlerin zâlim hükûmet adamlarına karşı korunması şeklinde, padişahın da sağlamak isteyip de yapamadığı bir işin peşinde görünmeyi başarmış bulunmaları olduğu gerçeğidir.

Hükûmet, Neslioğlunun sekbanlarını kuvvetle dağıtamayacağını bildiği için, bu işi okşama yolu ile yapmak üzere, onlara hitap eden ferman çıkardı. «Kadılar ve hükkâm» tarafından, kasabalarda, köylerde ve kalabalık yerlerde halka açıktan okunması emrolunan bu yazıda, levend ve sekbanların, isyancıbaşını terk ile, evlerine dönmeleri, emri dinlemezler ise, yâni, dağdan inip, kendi hallerinde oturmazlarsa, «her birinin evladı ve ehl–i iyâlı, akrabaları nehb–ü gâret olunup, katl–i âm» olunacakları yazılı idi[1]. Tabiî bunun kuru bir tehditten ibaret olduğu anlaşıldığı için, olumlu bir etkisi görülmeyerek, Neslioğlu eski yeliştirmelerine de devam etti.

Antalya'ya bağlı İstanoz Bucağının Aktaş adlı köyünden olan Şahgeldi[2] adında birisi de, reayayı başına toplayarak, «Sancakbeyi adamlarını, nazır, ümerâ ve ummâl adamlarını köyünüze koymayın» diye, halkı vilâyet idarecilerine ve ehl–i örfe karşı ayaklandırdı. Kısa bir zamanda yanına dört beş bin adam toplanarak, isyancılar İstanoz Kasabasına geldiler. Teke Sancağı Beyinin adamlarını türlü hakaretlerle kasabadan kovdular. Hattâ, «sefer tedarikinde olan mirlivâ», ellerinden zor kurtuldu. Sancağın her yanına el koyan Şahgeldi grubu, Sancak Beyinin ve adamlarının sancakla olan ilişkilerini kesti. Artık, Vilâyet idarecileri sancak merkezinden hiçbir suretle çıkamıyorlardı. İsyancılar, yani, levend ve sekbanlar, türlü idarî kötülük ve iktisadî ezgi altında sosyal ve ekonomik yapıları çok değişmiş olan köy ve küçük kasabaları basarak, sürüleri için birer çiftlik haline getirmiş olanları, hiç acımadan yakaladıkları yerde öldürmekte idiler. Hâdiseyi, Teke Sancağı Beyinin yolladığı mektuptan öğrenen Hükûmet Merkezi, feryadı basan ayan ve kadılar ile vilâyet idarecilerine, birbirleriyle birleşerek, isyancıların haklarından gelmelerini emretmekten başka bir şey yapamadı[3].

1 Müh. 74, s. 3 (Anadolu Muhafazasında olan Hasan Paşa'ya).

2 Şahgeldi'nin adı, aynı vesikada bir de şamdangeldi şeklinde yazılmıştır.

3 Müh. Def. 74, s. 138 (Sabıkan, Rumeli beylerbeyisi olup, hâlâ Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, beylere, kadılara ve kaymakamlara hüküm).

Kırşehir'den, Kör Bahdettin ve Hüseyin adındaki mültezimler, altıbölük halkından birkaç kişi, Tokat'tan Kurt ile Kulakkesen Mehmed adlı iki yeniçeri, Aksaray ve Sivas Sancaklarından bir kısım timar erbabı, aralarında bileşerek, yanlarına da bir sürü sekban toplayıp, Ulaklı Köyünü bastılar. Bu azılı zorbaların timarlı sipahilerden ve içlerinde iki de kadın bulunan reayadan paralı kimseleri öldürerek, cesetlerini yaktıkları haber veriliyordu. Halkın pek çoğu kaçışmaktaydı. Şu hale göre, vilâyet idarecileri seferden dönünce, Kırşehir'de hakikî bir harp başladı[1]. Erzincan, Malatya ve Urfa da içte olmak üzere, bütün Anadolu toprağı, çok yıkıcı, köy ve kasabaların halkına, yurt ve yuvalarını bıraktırıp, kaçırtan kanlı bir iç kavgaya meydan olmakta idi. Bir taraftan, eşkiya baskınları altında sıkışan, yahut bir bahane ile alacaklarından kurtulmak isteyen öte yandan, çiftlik sahiplerinin angarya ve tazyiklerinden bunalıp kaçan ehali, ya levend oluyor, veya şehirlere sığınıyorlardı. Ne olursa olsun, köylerin bu şekilde boşalmalarının olaylar üzerindeki etkisi, memleketi topyekûn bir felakete götürmekteydi.

Buraya eklenecek önemli bir nokta, Kırşehir'de örneğini verdiğimiz üzere, Orta Anadolu'da, Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Bozok (Yozgat), Sivas gibi sancaklarda, ehalinin bozguna uğraması ve kendini korumaktan aciz kalması ile, bu, reaya ve ehl-i örf arasındaki kavganın ehâliyi tam bir perişanlığa atmış olduğudur.

Amasya, Çorum, Kastamonu, Ankara ve hemen bütün Anadolu Vilâyeti ile, Konya'nın kuvvetli medrese düzeni olan yerlerinde ise, bunun tersi olduğunu daima Hükûmet adamlarının şikâyet edici durumda bulunduklarını görmüştük. Esasen Orta Anadolu'nun, daha 1587'de, sık sık eşkiya bölgesi olarak ezilmesi, buna karşılık, bundan önce geçmiş suhte ayaklanmalarında önemsiz ve durgun görünmesi, Anadolu'nun, diğer yerlerine göre, derneşim yapısı, yaşayışı bakımından burala-rın zayıf olduğunu tamamen ispat etmişti. Gerçekten, adı geçen sancakların, bu eksikliklerinin cezasını iyice çekeceklerini ilerdeki olayları incelerken göreceğiz.

5— Kadılar İdaresinde Anadolu Halkının Kurduğu Korunma Düzeni Ve Ehl-i Örfün Görev Yapmaktan Kalmaları

III. Mehmed, taht'a geçtikten bir yıl sonra, yâni, Eğri seferine gitmeye karar verdiğini açıkladığında, babası Murad'ın yaptığı gibi, mem-

1 Müh. Def. 74, s. 203.

lekete uzun bir adâlet fermanı dağıtarak, reayâca yapılan bütün şikâyetlerin ve girişilen çekişmenin tamamen haklı olduğunu kabul ettiğinden başka, kapukullarının ve hükûmet adamlarının soygunculuk ve zulümlerini saymış, bunlara karşı, merhametsizce hareket edilerek, ceza verileceğini bildirmişti. Şu halde, Sultan Murad'ın, vilâyet içinde, ehl-i örfe, devre çıkmayı yasaklayan emirleri ve hele meşhur birinci adalet fermanı sâyesinde, Hükûmet adamlarına ve idarecilerine silâhla karşı koymayı öğrenmiş olan köylüler, bu son fermandan da aynı manayı çıkararak, köylerini ve kasabalarını vilâyet idarecilerine yeniden kapadılar[1]. Özellikle, bunda, Anadolu Vilâyeti sancaklarının halkı gene başta geliyordu. Hele Menteşe köylerinin ehâlisi, daha ileri giderek, Hükûmetin, her köye yiğitbaşılar tayin etmek hakkındaki emrini fırsat bilmişler, köylüler, başlarına birer serdar seçmişlerdi. Ehl-i örfü içlerine sokmamaya ant içtikleri (şart ettikleri) haberi de alınmıştı. Karasi Sancağı köyleri ise, Sancak Beyi ile harp etmeye kadar vardılar. Muhafız Beylerbeyi Hasan Paşa, dâvâyı halletmek için, kendisi vardığında da, bütün köylüler kararlarında sebat edip, beylerbeyini köylerine almadıktan başka, kendisiyle ve bütün Hükûmet yetkilileriyle ilişkilerini keserek, hükûmetlik işlerini kendi aralarında ve daha çok kadılar aracılığı ile halletmeye başladılar. Bunun üzerine, adı geçen beylerbeyi, halkın hükûmetlik işlerinde vilâyet idarecilerine başvurmalarını sağlamak için, İstanbul'dan emir getirmeye mecbur oldu. Gene şu sıralarda, Balıkesir köylerinden birisinin ehâlisi, İstanbul kapucubaşılarından Ali'nin, Manisa'dan İstanbul'a gitmekte olan kervanını soyarak, adamlarını dövdüler. Kadılar, köylüler tarafını tutarak, beraatlarına karar verdiklerinden, «âdil bir hüküm» verilmek üzere, dâvânın yeniden görülmesine toprak kadıları memur oldular[2].

Anadolu Beylerbeyliğinin Yürük Kazasına bağlı Hacılar Köyü halkı da, Eğri seferinde sadrazam olan İbrahim Paşa'nın subaşılarından Haydar'ın yolunu keserek, yirmi bin akçasını aldılar[3] Uzun süren İran harplerinde ve son 1594 Avusturya seferinde, Anadolu'dan uzaklaşmanın cezasını çekmiş olan vilâyet idarecileri ve dirlik erbabı, 1596 seferine daha büyük bir direnme göstermekle, bu neticeyi daha önceden tahmin etmiş oluyorlardı. Bununla beraber, olayların buraya kadar olan

1 Müh. Def. 73, s. 571–Müh. Def. 74, s. 24, 41, 62.

2 Toprak kadısı suçu işleyenin raiyyet olarak kayıtlı olduğu yerin kadısı demektir. Yukarıdaki durumdan öyle anlaşılıyor ki kervanı soyan köylüler, vakanın olduğu yerin kadısına götürülmüşler, beraat olunca bu defa muhakeme usulündeki hatadan faydalanarak, yeniden bir toprak kadısına muhakeme ettirilmek istenmişlerdir.

3 Müh. Def. 74, s. 62, 173, 258.

safhası, şehir ve kasabalar halkının, kendilerini celâlîlere ve ehl-i örfe karşı korumak gayreti ile kadılar idaresinde birleşmek arzusunda olduklarını ifade ediyordu. Vilâyet idarecilerine ve genel olarak ehl-i örfe karşı saldırgan bir davranışa daha ziyade köylerde pek sık rastlanmakta idi. Celâlî başbuğları yanında toplanan bölüklerininkiler hariç olmak üzere, kadılar hükûmet adamlarına karşı olan her türlü hareketi arkalamakta israr ediyorlardı. Celâlîbaşları ile ehl-i örf arasındaki içli-dışlılığı görmemeleri, kadılar ve âyan için en büyük hatâ idi. Halbuki, Hükûmet Merkezinin reaya tarafını tutması karşısında sıkışan hükûmet memurlarından bu hâle dayanamayanların, başlarındaki bölükleriyle beraber, son kurtuluş çaresi olarak isyan ettikleri, yâni, celâlî oldukları gün gibi açıktı.

Asker ve ümerâ Macaristan'a gittikten sonra, muhafazada kalanların ve ümerâ kaymakamlarının, reayanın dizginine hâkim olamadıkları 1594'te görülmüş olmakla beraber, bu defa durum daha ziyâde aydınlandı. Yukarıdan beri örneklerini verdiğimiz üzere, kadılar idaresindeki reayanın silâhlanması ve ehl-i örfün köylere çıkmalarının silâhlı halk bölükleri (milis kuvvetleri) tarafından durdurulması, ümerayı ve dirlik erbabını çok korkuttu. Bu yüzden, onlar, İstanbul'a müracaatlar yağdırarak, ehl-i örfü suçlayıcı emirlerin köylülerin elinden alınmasını, yahut adalet fermanlarını hükümden düşürecek yeni emirler çıkarılmasını istiyorlardı. Bu hareketlerindeki haklılıklarını iki kuvvetli sebebe dayandırmakta idiler. Birisi, ümerânın gelirlerindeki azalma ve vergi toplanamaması, diğeri de, köyler ve kasabaların, Hükûmet kontrolünden çıkmakta olmalarından dolayı her tarafın eşkiya dolması idi. Fakat, buna karşılık, Divan Hükûmeti isteklerini cevaplayıcı hiçbir emir vermedi. Bu, belki, âyanın da desteklediği kadıların, «reaya fukarasının» arzları diye yolladıkları mektupların daha etkili olmasından ileri geliyordu.

Artık kadılar reayayı iyiden iyiye silâhlandırmaya başlıyorlardı. Antalya kadısı, eşkiyâ gruplarına karşı kaydıyla, İstanbul'dan, her köye bir yiğitbaşı seçtirmek izni aldı. Ayrıca, levendlerin celâlî bölüklerine katılmalarını önlemek için de, ehâlinin eşkiyâya yardım etmemeleri konusunda şart ettirilmelerini teklif etti. Fakat, Hükûmet Merkezi bu ciheti kabul etmedi. Ankara'da, ehl-i şer'in, ehl-i örfü sancak idaresinden menettiği görüldü. Bütün Rum Vilâyetinde aynı hâlin meydana geldiğini, şer'iyyecilerin emirlerinde otuzar kırkar atlıları bulunduğunu yukarıda kaydetmiştik. Her üç vilâyetten gelen haberler, halkın Hükûmetin idaresi ile ilintilerini kestiklerini anlatıyordu[1]

1 Müh. Def. 74, s. 5, 8, 79, 173.

Nihayet, şu sıralarda, kasabalar ve şehirler ehalisi tarafından ehl-i örfe karşı saldırılar da görülmeye başlamaktaydı. Meselâ, Ankara'nın Yabanabat kazasında, Kadı ile Naib Abdülkadir, Mustafa Çavuş'u halka zulüm etmekle suçlayarak, mahkemeye dâvet ettiklerinde, diğer taraftan, reâyâya davetiyeler yollanıp, «emir-i şerif mucibince demi hederdir» diye, (burda dayanak adalet fermanıdır) adı geçen çavuşu muhakemeye bile lüzum görmeden kasaba halkına parçalattırdılar. Ölenin ailesi kişilerine de türlü hakaretler eden halk, onun bütün malını yağma ettiler[1].

Kastamonu'da ise, adâlet fermanlarının, ve vilâyet idarecilerine karşı reayaya verilen diğer bu türlü yasak emirlerinin ehâli üzerindeki etkileri daha da büyük oldu. Padişahın, halkı mağdur olarak kabul etmesi ve bunu isbat için, kendi memurlarının zâlim ve cezayı hak etmiş olduklarını gösteren bir fermanı reayanın eline vermesi, Kastamonu' nun içinde ve bütün kazalarında, hattâ, bucak ve köylerinde, ehâlinin, derhal derneşerek, bütün memurlara karşı cephe almalarına sebep oldu. Her tarafta, halk, «zâlimlere karşı», kadı, müderris, hatip, imam ve mazûl kadıların yanında toplanarak, «emr-i şerifin» istediği üzere, kendi içlerinden, yüzbaşı, onbaşı ve yiğitbaşı diye, serdarlar seçip, her yiğitbaşının emrine otuzar kırkar silâhlı adamlar verdiler. Bundan sonra, mirlivânın adamlarını ve subaşılarını görev yapmaktan önledikleri gibi, şehir dışına çıkmalarına da izin vermediler. Vilâyet makamlarıyla her türlü idarî işlere âit ilintilerini keserek, dâvâlarını, kendi aralarında, mazûl kadılara gördürmeye başladılar. Kastamonu Şehrinde ehâli, musalla taşlarının etrafında ve umûmî meydanlarda toplanarak, kadı ile sancakbeyinin kaymakamını «cemiyetlerine» dâvet ettiler. Gelmedikleri takdirde, taşa tutacaklarını tehdit yolunda söylediklerinden, kadı ve kaymakam dâveti gitgeri edemediler. Bunun üzerine, Hükûmet otoritelerinin gözleri önünde, halka zulüm etmekle suçladıkları kişileri muhakeme ettiklerinden başka, evvelce kadı ve sancakbeyi tarafından idama mahkûm olanların ve «sicilli hırsızların» cezalarını uygulatmadılar. Kasabalarda ise, Sancakbeyi ve adamları tarafından cerimeye mahkûm olan kimselere de «hüccet» vererek, para cezalarını affettiler. Bundan sonra, her tarafta «nidâ» ettirerek, subaşıların vilâyet içlerine çıkamayacaklarını ve düzenliğe karışmayacaklarını, hiçbir sanığa el sürmeye yetkileri olmadığını, bu söylenenleri dinlemedikleri takdirde, «katlolunmaları vacip olduğunu» halka bildirdiler. Bu durum karşısında, Mirlivâ Kaymakamı, vilâyetin «her türlü hıfz ve hırasetten kaldığını», Sancak Beyinin gelirlerinin azaldığını, sancak hasılatının za-

1 Müh. Def. 74, s. 151.

rar gördüğünü, Hükûmet Merkezine bildirdi. Buna karşı İstanbul'dan verilen emirde, mazûl kadıların, imam, müderris ve başkalarının resmî işlere karışmamaları, kaymakam ve subaşılar kazalara vardıklarında, mücrimlerin kendilerine teslimine kadıların yardım etmesi, reayanın silah taşımamaları, dâvâları ve idarî işleri için Hükûmet görevlilerinden başka yerlere başvurmamaları yolunda, kalabalık yerlerde halka ilân yapılması bildirildi[1]. Şu hale göre, ehl-i örfü zor durumdan kurtarabilecek hiçbir şey yapılmadı. Fakat, asıl göze çarpan nokta, adâlet fermanının, vilâyet idarecileri aleyhine, halkın karşı koyma haklarını çelen türden bir emrin verilmemiş olmasıydı.

Hulasa itibariyle, Anadolu sancaklarının her tarafından reaya, fermanlarla verilen izin gereğince, silâhlanarak, zâlim vilâyet idarecilerini saraylarına ve evlerine hapsetmiş durumda idiler. Bununla beraber, daha çok kadıların tahriki ile ve adalet fermanlarının bağışladığı yetkiler içinde, halk tarafından, memurlara karşı kurulan bütün korunma tertiplerinin reayayı uzun süre koruyamayacağı meydanda idi[2]. Çünkü, ehl-i örfün devre çıkmaktan kalması, bölüklerde toplanan büyük ölçüdeki levend ve sekbanlarının geçimsiz kalması demekti. Böyle bir hâl ise, onbinlerce insanın, ümerâyı terk ile, celâlî gruplarına katılmaları tehlikesini gösterirdi. Halbuki, vilâyet idarecilerinin bütün şahsî servet ve güvenlerinin bunlara dayanmış olduğunu biliyoruz. Şu halde, 25 yıldan beri İstanbul'un güttüğü ehl-i örfü suçlayıcı siyaset, bu sıralarda son kuvvetli etkisini yaparak, yeniden birçok mültezimleri, müteferrikaları, çavuşları, hattâ sancak beylerini isyan etmek zorunda bıraktı. Sekbanların, ümerâ kapularında yaşamak imkânsızlıklarından dolayı, Nesli oğlu ve Kürt Şeref gibi celâlî başlarının bölükleri süratle arttı. Memurlar için, ya mevcut hale boyun eğmek, yahut isyan etmekten başka çare kalmadı. Kırşehir, Antep, Amasya, Bozok çevrelerinde, ehl-i örf, halka göre, daha kuvvetli görünüyorlardı. Hele Orta Anadolu'da, büyük şehirlerin olmayışı ve medrese hayâtının çok geri bulunuşu, burralarda halkın, diğer yerlerdeki gibi kuvvetli bir korunma düzeni korumalarına engel oldu. Rum Beylerbeyisinin Kaymakamı, reayayı açıkça sindirmeye teşebbüs etti. Özellikle çok kanlı olaylar geçmeye başlamıştı.

Kayseri Beyi olup, bütün o tarafların muhafazasına memur bulunan ünlü tarihçi Mustafa Âlî Efendi'nin mektubuna göre, Rum Beylerbeyisinin Kethüdâsı olan kimse, Ferruh adında birisine mektup vere-

1 Müh. Def. 74, s. 20, 170.

2 Aynı. Def. s. 221.

rek, ona «yetmişten fazla maiyyet ile umûmen devre çıkarıp» görev vermesi üzerine, adı geçen Bölükbaşı köylerden üçeryüz kuruş toplamaya başladı. Bunun üzerine, halk toplanarak, Akdağ Kadısına varıp, Ferruh'un «Meclis-i şer'e» getirilmesini istediler. Fakat, bu çağrıyı gitgeri eden Ferruh ile köylüler arasında çarpışmalar olduğundan, iki taraftan beş altı kişi ölüp, beylerbeyinin kaymakamı, reayadan bu karşı gelmelerinin öcünü almak için, yeniden seksen atlı, birçok yaya bölükleri daha yolladı. Bunun üzerine, bütün köylüler şuraya buraya kaçıştıklarından, harmanları ortada kaldı. Bu konuda, Mustafa Âlî'ye şikâyetçiler gelmesi üzerine, Bozok çevresine vararak, Beylerbeyinin soyguncu bölüklerini kovup, reayanın mahsûllerini toplamalarını beklemeye başladı. Bun karşı, Beylerbeyinin kaymakamı bu sefer de Kürt Şeref adındaki adamını, yüzden fazla atlı ile, Bozok'un diğer bir kazası olan Sorgun'a musallat etti. Aynı kazâya, Şirvan muhafazasında olan Vezir Hasan Paşa tarafından, «üç kadının mehayifini teftiş için», daha önce yollanmış olan Mustafa Çavuş gelmiş bulunuyordu. Çavuşun, ayrıca Muhafız Beylerbeyi Ahmet Paşa'dan da müsade kâğıdı vardı. Mustafa Çavuş vazifede iken, Kürt Şeref, bunun evini basarak, karısına tecavüz ettiğinden başka, iki kızını öldürüp, malını yağma etmiş, ve bir oğlunu da götürmüş idi. Bunu duyan Mustafa Çavuş, başına dört yüz köylüyü toplayıp, mahkemeden bir naib, bir de mübaşir aldıktan sonra, gece, Köhne'yi bastı. Arada büyük bir boğazlaşma oldu ve otuz, kırk kişi öldü. Mustafa Çavuş ve mahkeme heyeti ölenler arasında idiler. Cesetler «Mirimirân bölükleri» tarafından yakıldı. Bundan sonra, Mustafa Çavuş'a yardım etmekle suçlandırılan bütün köylere bölükler yollanarak, dörder beşeryüz kuruş cerime toplatılmaya başlandı. Sorgun kazasının ehâlisi dehşete düşerek, Çorum ve Amasya sancaklarına sığındılar. Bütün hayvanât sürülerinin ve harmanlarının ortada sahipsiz kaldığını duyan ve Akdağ'da bulunan Mustafa Âli, bu kere de oraya koştu ve Beylerbeyinin bölüklerini oradan da kovmayı başardı[1]. Fakat, Kürt Şeref idaresindeki bölükler, bu defa da Amasya toprağına geçerek Vâlide Sultan'ın hassını basıp, Voyvodası Nasuh Çavuş ile adamlarını ve köylerden elli iki kişiyi yanlarına alıp gittiler[2]. Esasen Rum Beylerbeyisinin kaymakamı, Amasya ve Havza Taraflarına da Mahmut adında bir bölükbaşını yollamış, oralarda da ehâli ile aralarında şiddetli çarpışmalar başlamıştı. Şu halde, Kürt Şeref, sözü geçen çevreye geçmekle, isyancı memurlar halka karşı birleşmiş oluyorlardı; bu durumda, Amasya Sancağı halkı,

1 Müh. Def. 74, s. 201.

2 Aynı Müh. s. 226.

İstanbul'a Celâlî İsyanlarının kopmak üzere olduğunu anlatan feryatlar yağdırmakta idi.

Kırşehir, Niğde, Aksaray taraflarında isyancılar çoktan halka saldırmaya başlamışlar, bir hayli soygun ve kan dökmelerde zulümlerini artırmışlardı. Toroslar'ın ötesinde, Antep ve Maraş gibi yerlerde, levendlere dayanan bu çeşit hareketler eksik olmamakla beraber, oralarda, beriki üç vilâyetin aksine olarak, reaya, yâni aşiretler, saldırgan durumda idiler. Özellikle, Vâlide haslarının voyvodalarına, hattâ birbirlerine, sık sık tecavüz ediyorlardı. Aşiretlerin de, adâlet fermanını ileri sürüp sürmediklerine dair hiçbir işaret yoktur. Zâten bu lüzumlu da değildi. Konya, Karaman, Alâiye, Tarsus ve bütün Anadolu Vilâyeti sancakları reayası, Orta Anadolu sancaklarındakine aykırı olarak, duruma hâkim idiler. Oralarda ehl-i örf zora boyun eğmiş, durumunu muhafaza ediyordu.

6— Askerin Eğri Seferinden Dönüşünün Olaylar Üzerindeki Etkisi

Timarlı ve ûlûfeli, bütün Anadolu askerleri Eğri seferine çağrıldıkları zaman, 1594'te olduğu gibi, çokları birer yana savuşmuş, bir kısmı yollarda vakit geçirmiş, Macaristan'a gidenlerin çoğu da harp meydanından kaçmışlardı. Bunların içinde timarlı sipahiler olduğu gibi, bâzı sancakbeyleri bile vardı.

Anadolu'da kaçak olarak kalanlar, yahut uydurma bahânelerle kalmak izni alan «seferliler», ümerâ kaymakamları, muhafazaya tayin olunmuş mazûl beyler ve öteki vilâyet idarecileri ile reaya arasında geçen olayları ve halkın, yeniden adalet fermanlarına dayanarak, ehl-i örfü âdetâ evlerine hapsettiklerini biliyoruz.

Uzun oluntuları incelerken görüldüğü üzere, bir ara, ehl-i örf, reayayı ve celâlîleri, kuvveti sâyesinde, nasıl baskı altında tuttu ise, bu sefer de reaya, kendi aralarında yapmayı başardıkları düzenli derneşme sâyesinde, vilâyet idarecilerini baskı altında tutmaya muvaffak oldular. Rum Vilâyeti dışında hiçbir tarafta, sefer sırasında muhafazada kalan memurlar arasında, adalet fermanlarına karşı isyancı bir davranış görülmedi. Fakat, gerek bütün levend kitlelerinin, gerekse bâzı ümerâ adamlarının, ve hele çavuşların, mevcut hale dayanamayarak, celâlîlerin tarafına kaydıkları iyice görülüyordu.

Bununla beraber, asıl Eğri seferinin bitmesinden sonra, yirmi yıldan beri çeşitli safhalar göstererek ve şiddeti daimâ artarak devam e-

degelmiş olan Anadolu karışıklıkları, kısa bir zamanda belirli bir durum kazandı. Hemen umûmiyetle levendler, âsî vilâyet idarecilerinin etrafında toplandılar. Devlete sadık kalmış olan memur ve asker ile ilmiye mensuplarına ve âyâna, daha doğrusu, iktisadî buhranda büyük servetler toplayarak, levendlerin köylerden çiftbozan olarak kaçmalarında rolleri olmuş bulunan zümreye karşı, çok kanlı bir saldırı başladı. Karayazıcıoğlu'nun bayraktarlığı altında son sivrisine çıkarak, Anadolu ve hattâ bütün imparatorluk tarihi için yepyeni bir devir açtığı halde, her nasılsa, içtimaî, iktisadî, siyasî türlü yönlerden olan rolü vakanüvisler tarafından aslâ takdir olunmamış bulunan, bu büyük iç kavganın 1596' dan sonrası da beşinci bölümde genişçe anlatılacaktır.

V. KISIM

CELÂLİ FETRETİ

A. KÖYLERİN TAHRİBİ

1 — Fetretin başlaması

Boş levendlerin «ehli örf»ün[1] etrafında toplanmaları ve köy halkının üzerine musallat olmaları yüzünden başlayan Celâlî mücadelesinde, III. Murad'ın ümeraya karşı reayayı ve hattâ suhteleri himaye eder bir politika tutması[2], halk ile «ehli örf» yahut memurlar arasındaki anlaşmazlığı halledecek yerde, büsbütün artırmış, bilhassa 1590'da çıkardığı bir adalet fermanı, köylülere, köylerine maiyyet ile gelen kim olursa olsun, karşı koyma hakkını vermiş olduğundan dolayı, birer, «yiğitbaşı» idaresinde teşkilâtlanan köy delikanlıları beylerin adamlarına hücum etmeye bile başlamışlardı. Bu hal, ümera ile değilse bile, onların kapu ağaları ile köylü halk arasında âdeta bir harp yarattı. Fakat, levendlerin çokluğu yüzünden, köylüler her zaman galip gelemiyorlardı. Hele maiyetiyle beyler devre kendileri çıktığı zaman, halk için karşı durmak çok zor oluyordu. Bundan başka, hükûmet de politikasında sabit kalmamakta idi. Meselâ, beyler, adalet fermanları yüzünden köylülerin yüz bulduklarını, ümeranın adamlarına vazife yaptıramadıklarını ileri sürdüklerinde[3], yukarıda adı geçen adalet fermanını yumuşatıcı yeni fermanlar çıktığı oluyordu.

1 Ehl-i örf, kadılar hariç, bütün Hükûmet adamlarını ifade ediyor.

2 Âlî, bu politikayı ciddiye almamakta ve alay etmektedir. Aynı yazma, yaprak 501.

3 Müh. 73, . 571 (Anadolu beylerbeyi kaymakamının şikâyeti)–Müh. 74, s. 2 (Muhafız Hasan Paşa'nın şikâyeti).

Daha pek çok hâdiselerle dolu olan ve Celâlî mücadelesini «Celâlî Fetreti» devrine doğru inkişaf ettiren meselenin bu safhaları, yukarıdaki bahislerimizde ince ince tetkik edilmeş olduğu için, burada ayın vakaları tekrar etmeyeceğiz. Yalnız, şu kadarını söylemek lâzımdır ki, III. Mehmed, babasının yerine tahta geçtiği zaman, «ehl-i örf» ile reaya arasında müthiş bir mücadele ve karşılıklı şikâyetler devam ediyordu ve kadılar arzlarıyla halkın haklı olduğunu duyurmaya çalışıyorlardı.

Bu padişah da, cülûsundan bir sene sonra, 1595 yılının Aralık ayında, belki de Eğri seferine kendisi çıkmaya karar verdiği için herhalde kavgayı yatıştırmak niyetiyle yeni bir adalet fermanı neşretti[1]. Bu fermanda da, III. Murad'ın adalet fermanında olduğu gibi, Anadolu'daki bütün karışıklıkların mesuliyeti ümeraya ve kapu kullarına, daha umumî bir tabirle «ehli örf»e yükletilmekte idi. Burada, reayaya fazla yüz verilmiş olmamakla beraber, yine beyler, kadılar ve kapukulları şiddetli bir ihtara uğruyorlardı. Asker sefere gittiği zaman, eşkiyanın ve suhtelerin (yani medrese talebesinin) başkaldırmalarına karşı halkın kendi aralarında muhafaza tedbiri almaları tavsiye edilmekte idi. Yani köyler kendilerine birer yiğitbaşı seçecekler ve bunların emirlerine de «İl erleri» verilecekdi.

Levendlerin köyleri mütemadiyen talan etmelerinden usanmış olan halk, kadıların da teşviki ile, derhal «İl erleri» denen yerli korunma teşkilâtını kurmakta gecikmediler. Ehali III. Murad'ın adalet fermanına alışık olduğu için, bu son fermana da aynı mânayı vermesi tabiî idi. Çünkü, «eşkiya» sözünden, o, kime bağlı olursa olsun bütün levend bölüklerini anlıyordu.

Anadolu'da tam gergin bir havanın bulunduğu sırada, adı geçen sefer için levazım ve erzak tedarik edilmek üzere, her tarafa mübaşirler yollandı. Rical, ümera ve kapukulları da yine seferi bahane ederek halktan müsadere ve salma yolu ile levazım ve para toplamaya başlamışlardı.

Buna karşı ilk tepki Karaman Vilâyetinde meydana geldi. Her tarafta kadılar, yanlarında nüzül eminleri olduğu halde, tahsilâta devam ediyorlardı. Kanunlu vergilerle, kanunsuz salmalar birbirine o kadar karışmıştı ki, halk kime ne ödediğini bilemiyordu. İşte böyle bir havadan istifade eden Turguteli'nde Davutlar adındaki aşiretten[2] bir şahıs ilk isyan bayrağını çekerek, halkı kendi bayrağı etrafında toplanmaya davet etti. Âsi kendisinin Âl-i Selçuk hanedanından son hükümdar Sultan Alâaddin'in

1 M. Ç. Uluçay, bu mühim fermânı neşretmişti, Saruhanda Eşkiyalık, Vesika 1.

2 Vesikalarda Davud oğulları geçiyor: Müh. s. 200.

neslinden olduğunu iddia ediyor ve Âl-i Osman'ın zulüm adaletsizliğe saptıklarını, kendisinin adalet ile idare etmek üzere hükümdar olacağını iddia ediyordu. Sefer için toplanmakta olan erzak ve paraları zaptettiğinden başka, Mısır'dan gelecek olan hazineyi de ele geçirmek için çalışmaya başladı. Bu haberin İstanbul'da duyulması üzerine, halka yüksek dirlikler vaat olunarak, asinin yakalanması için fermanlar yollandı; isyan bastırıldı[1]. Yalnız Selânikî'nin haber verdiği ve tafsilâtını elde edemediğimiz bu isyan tamamıyla siyasî bir hedef gütmekte idi; bu hali ile bu, celâlî hâdiseleri çerçevesinde mütalea edilemez.

Bu seferin hazırlıkları dolayısıyla memlekete yükletilen tekâlife karşı, halk arasında görülen ayaklanmalar bu kadar değildir ve bunlar Celâlî fetretinin arifesinde cereyan ettikleri için çok mühim olacakları tabiîdir.

Halkın, kadılar vasıtasıyla yaptıkları müracaatlara uyan hükûmetin, köylülerin yiğitbaşılar seçmelerine ve «İl erleri» teşkil etmelerine müsaade ettiğini söylemiştik. Ayrıca, yine genel güvenlik için, ilk defa olarak, her vilâyetin başına eski bir beylerbeyinin muhafız tayin olunduğunu görüyoruz.

Anadolu Vilâyetine sabık Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa, Karaman Vilâyetine sabık Trablusşam Beylerbeyisi Nuh Paşa, Sivas'a yine sabık beylerbeylerinden Ahmet Paşa, Erzurum'a Vezir Mustafa Paşa yollandılar. Birkaç sancağa, bir sancakbeyi ve her sancağa bir çavuş muhafazaya kalıyorlardı. Vilâyetlerin başına yollandıklarını söylediğimiz sabık beylerbeylerine «umûm üzere teftişin memnu» olduğu bildirildiğinden dolayı, vilâyetleri dahilinde gezemeyecekler, ancak bir hadise olduğu taktirde hâdise yerine gidebileceklerdi. Fakat, reaya ellerinde bulunan adalet fermanlarına veya buna benzer aldıkları hususî «emr-i şeriflere» dayanarak, bu beylerbeylerini kasabalarına ve çevrelerine sokmuyorlardı. Meselâ, Ahmet Paşa, Rum (Sivas) vilâyetinde muhafazada iken, Çorum'a vardığında, kasaba halkı «biz müstakil beylerbeyimizi içimize komadık deyüp itaat eylemeyüp» paşayı yüz geri çevirmişlerdi[2]. Aynı beylerbeyi Amasya'ya bir kadının «nüzül ve avarız ve kürekçi akçesinden» zimmetinde kalan parayı tahsil etmeye vardığında dahi, kendisine itaat etmedikleri gibi, «diğer birçok kasabat ve kurada» elleri altında yirmişer ve oturaz atlı ile dolaşan

1 Selânikî, Nuruosmaniye yazması, Nr, 3313 yap. 222-Âlî'nin bu hâdiseyi kaydı daha müphem. Âlî, Nuruosmaniye, Nr. 4307, s. 259.

2 Halbuki burada kastolunan asıl beylerbeyi Mahmud Paşa sefere gitmeden Çorum'a girmiş, birçok kimseleri idam ettirmiştir. Çorumlu dergisi, sayı 9-10, vesika 79.

kadılar ve danişmendler ve kendisinin teftiş etmek isteğini reddetmişlerdi[1].

Anadolu Vilâyetinin muhafazasında olan Hasan Paşa da, merkeze yolladığı arzda, «vilâyet halkının ellerinde emirleri olup hükkâmı ve subaşılarını devre kabul etmeyüp yem ve yemek vermediklerini» ve bazı kimseler de muhafazaya emir aldıkları için, işe karıştıklarını bildiriyordu[2]. Hakikaten kendisi, Karesi (Balıkesir) Beyi Ahmet'in reaya ile arasında çıkan anlaşmazlığı halletmek için, hükûmet merkezinin emri ile bu sancağa vardığında, Kazdağı tarafları halkı toplanarak beylerbeyine karşı çıkmışlar ve bu suretle mesele halledilememişti. Karesi Sancağında olan kadılara yazılan «hükm–i hümâyûn» da, muhafaza umurunda beylerbeyine müracaat edilmediği için, bu suretle vilâyetin zaptında zahmet çekildiğinden bahis ile, beylerbeyinin şikâyeti bildiriliyordu. Bu şikâyette reayanın ve kadıların lâzım gelen işlerde beylerbeyine müracaat etmelerinin temini istemişti[3].

Sefere giden beylerin kendi yerlerine bıraktıkları kapu ağalarıyla, reaya arasında görülen mücadele daha çetin cereyan etmeye başlamıştı. Halkın teşkil ettiği «İl erleri» denen milis kuvvetleri ümeranın maiyyet memurlarını çok yerde mağlup ve köylere çıkmaktan tamamıyla dûr etmiş vaziyette idiler.

Teke Sancağı Beyinin kaymakamı, merkeze yolladığı «mektup»ta anlattığına göre, Antalya'nın İstanoz Nahiyesine bağlı Aktaş köyünden Şahgeldi (Şamlıgeldi), bu adı geçen nahiyenin reayasından «dört beş bin miktarı eşkiyayı yanına cem edüp» silâhlı olarak alıp, pazar kurulduğu gün, İstanoz kasabasına geldi. «Reayaya envaı türlü ihtilâl verüp sancakbeyi adamlarını ve nazır ve ümerâ ve ummâl adamlarını köyünüze koman deyu cebren şartlayup asla sancağa dahletdirmeyüp» Sancakbeyi sefer hazırlıklarını gördüğü sırada, üzerine hücum ederek, adamlarından bazılarını yaraladı. Antalya'nın ileri gelenleri ve kadı toplandılarsa da, Şahgeldi'ye söz geçiremediler. Sancakbeyi sefere gittikten sonra, sancakta tamamıyla Şahgeldi hâkim idi. Onun korkusundan ne kaymakam ve ne de subaşıları yerlerinden çıkamıyorlardı. Sancakbeyinin hassına ait hiçbir vergi alınmamakta ve Şahgeldi'nin cemiyeti mütamadiyen artmakta idi. Hükûmet merkezinden muhafız Hasan Paşa'ya, Teke taraflarında muhafızlık vazifesi verilen Ahmet Bey'e, Hamid (İsparta), Menteşe, Aydın beylerinin kaymakamlarına müşterek bir «hükm–ü hümâyûn» yollanarak, Şahgeldi'nin

1 Vesika 3.
2 Müh. 74, s. 2.
3 Vesika. 4.

yakalanması için birlikte hareket etmeleri emrolundu[1]. Teke'nin komşusu olan Menteşe sancağında ise, halk, köy köy «serdarlar» (yani yiğitbaşı kastolunuyor) tayin ederek, aralarında «şart» etmiş olduklarından dolayı, «içlerinde zuhur eden ehl–i fesadı ele vermiyorlar»[2]dı.

Ankara sancağı Beyi de sancağına varmadan sefere gitmek mecburiyetinde kaldığını ifade ile, yolladığı şikâyetinde «bazı nevahi kadıları (yani naipler) bed–i hava ve cürüm ve cinayeti (yani bunlardan alınan resimleri) kendileri ekletmek için subaşılarını nahiyelere çıkartmayup lâkin kendileri il üzerine çıkmak lâzım değil iken, her ayda yedi sekiz atlu ile il üzerine çıkup reaya ve beraya'ya küllî zulüm ve teaddi eylediklerinden maada sancağı mahsulüne küllî gadrolduğunu bildirüp anın gibi il üzerine çıkmak lâzım geldikte vilâyet kadılarıyla kendi adamları maan devreylemek babında emr–i şerif» istemişti. Bunun üzerine, Ankara kadılarına yazılan bir «hüküm»de naiplerin, yanlarına sancakbeyinin birer subaşısını alarak, devre çıkmaları emri veriliyordu[3] Yine Ankara Sancağının bir kazasında, kadı, muhafız olduğu anlaşılan Mustafa Çavuş adında birisini, «bazı kimselere zulüm etti» diye mahkemeye davet eylediğinden, naibi bulunan Abdulkadir halkı kasabaya toplamış, çavuş geldiğinde, «emr–i şerif» mucibince demi hederdir[4] diye üzerine kalabalığı hücum ettirmişti. Kadı da aynı şekilde «demi hederdir» diye, «meclis kurmadan» (yani muhakeme etmeden) halkı tahrik etmiş olduğundan, reaya adı geçen çavuşu silâh, taş ve sopa ile parçalamışlar, iki elini kesmek suretiyle hakaretten başka, evini de yağma etmişlerdi[5]

Kayseri'den kadının ve beyin yazdıklarına göre, köylülerin ellerinde, köylerine kalabalık maiyyetlerle gelenlerin giremeyeceklerini bildiren, ve bu emri dinlemeyenler olursa, böylelerinin «demleri heder olsun» diye halka silâhla mukabele etme müsaadesi veren fermanlar vardı. Köylüler, bunlara dayanarak, yolcuların bile köylerine konmalarına müsaade etmiyorlardı[6]

Rum (Sivas) muhafazasında olan Hasan Paşa'ya, 18 temmuz 1596' da 22 (zilkade 1004) yazılan bir hükümde, Sivas'ta yerleşmiş bulunan dergâh–ı âlî müteferrikalarının ve çavuşlarının beylerbeyine yaptıkları

1 Ves. 5.

2 Müh. 74, s. 62 (Menteşe beyi kaymakamının arzına cevap olarak yazılan hüküm).

3 Müh. 74, s. 8.

4 Köye kalabalık maiyyetle gelenlerin (ki bunlar ehl'i örf idi) «Demleri heder olsun» diye reayaya bunları icabında katletme müsaadesi veren fermanların ne zaman çıkarıldığını bilmiyoruz ve adalet fermanlarında da böyle bir cümle mevcut değildir.

5 Vesika 13.

6 Müh. 74, s. 41 (Kayseri beyine hüküm).

şikâyetten bahsolunmaktadır: Sipahi, silâhtar, topçu ve cebeci adı altında eşkiyalık edenlerin «ahvallerinin görülmesi» ve içlerinden hakiki kapukulu olanların isimlerinin bildirilmesi hakkında evvelce yollanan fermandan istifade eden reaya, «siz bize zülmedersiz deyu bahane idüp» timar erbabına ve kapukullarına rahat vermiyorlardı. Dirlik sahiplerinin adamlarını zeamet ve timarlarına koymadıklarından başka, alacaklarını da vermedikleri, «şer'i şerif»e davet olundukta, itaat etmedikleri, adamlarını dövdükleri ve yaraladıkları bildirilmişti[1].

Halkı «ehl-i örf»ün ve devriye bölüklerinin zulmünden korumak için, hükûmet merkezinin bu gibi fermanlar vermesi neticesi olarak, reaya ile beyler ve onların kapu ağaları arasında hasıl olan durumu daha iyi izah eder mahiyette olduğundan dolayı, sözünü edeceğimiz Kastamonu'daki hâdiseler çok daha ilgi çekicidir ve o zaman hemen Anadolu'nun her tarafında meydana gelen reaya ehl-i örf ihtilâfının aldığı şekli gösteren en iyi bir örnektir.

Eğri seferine gitmiş bulunan Kastamonu Sancağı beyinin kaymakamı Ali Kethüda, İstanbul'a arzuhal yollayarak, halkın hükûmet adamları aleyhine nasıl teşkilâtlandıklarını anlatmıştı. Verdiği malûmata göre, reayanın zulümden korunması için evvelce verilmiş bulunan «emr-i şerife» dayanan halk, kasabalar ve köylerde oturan mazul kadı, müderris, naip, hatip ve imam gibi kimselerle birleşerek, yiğitbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılar seçmişler, bunların emirlerine otuzar, kırkar kişilik silâhlı «İl eri» vererek, «elimizde emrimiz vardır» diye mirliva subaşılarını ve adamlarını gezmeye çıkmaktan menetmişlerdi. Hattâ, davaları için mahkemelere ve kaymakama müracaat etmiyorlar, musalla taşlarının etrafında ve kalabalık yerlerde toplanarak, halkın dâvâlarını kendi aralarında, oralarda hallediyorlardı. Hattâ, bir defa, kadı ve kaymakamı da toplantılarına davet ettiler. Bu davet kabul olunmadığı taktirde, taşlanmakla tehdit edilen kadı ile kaymakam toplantı yerine gitmek zorunda kaldılar. Ayaklanan halk, mahkemenin kararı ile salb ve siyasete müstahak olanların ve sicillü hırsızların «haklarında lazımgeleni» icra ettirmediklerinden mâdâ, kasabalarda, cerimeye müstahak olan reayamn ellerine «hüccet vererek» serbest bıraktırdılar. Bu suretle, mirlivanın «bâd-i hava mahsulüne», yani cürüm ve cinayetten elde edilen «resimlere» ziyadesiyle zarar geldi[2]. Subaşıların taşraya çıkmamaları ve töhmetliye yapışmamaları ve yapıştıkları takdirde, «demlerinin heder o-

1 Müh. 74, s. 24 (Rum beylerbeyisine hüküm).

2 Vesika, 6.

lacağı» her tarafta nida ettirildiğinden dolayı, halk ne kaymakama ve ne de kadıya müracaat etmiyorlardı. Kaymakam, «sancak mahsulüne (yani beyin gelirine) gadr-ü noksan mürettep olmuştur» diye tekrar tekrar arzlar yollamakta idi. İstanbul'dan sancak kadılarına ve kaymakama yollanan hükümlerde mazul kadıların, hatip ve imamların halkın umuruna karışmamaları, reayanın silâhla gezmemesi, davalarda ancak kadıya ve kaymakama müracaat olunması, etrafta hırsızlık ve cürüm olduğu taktirde, subaşıların mücrimi yakalamalarına mani olunmaması gibi hususların halka ilân edilmesinin tenbih olunduğu görülmektedir[1]. Halk ile ehl-i örf arasındaki mücadelenin en kritik bir safhaya girdiği şu sırada, adalet fermanlarının ve hükûmet adamlarını kalabalık maiyyet ile halk üzerine musallat olmaktan menetme gayesini güden, buna benzer «hükm-i hümâyûn»ların memleketin diğer yerlerinde ne gibi hâdiselere sebep olduklarını şimdilik bilmiyoruz.

2— Ümeranın, Kapu Ağalarının Adalet Fermanlarına Karşı İsyân Etmeleri

Halkın, ümera adamlarını ve onların sekbanlarını köylere devre çıkmaktan nasıl menettiklerini, yukarıda vakalara dayanarak anlatmış olduk. «İl erleri» sayesinde elde edilen bu durumun devamı için, beylerin kapularında bulunan sekbanların, ya dağılmaları veya kışla hayatında kalmaları lâzımdı.

Bir defa, bu sıralarda artık kalabalık sekban beslemek bir bey için tamamıyla zaruretti. Çünkü, hükûmet, mansıpları «kapusu kuvvetli» kimselere vermek suretiyle, seferlere asker tedarikinde beylerin sekbanlarından çok faydalanıyordu. Bundan başka, sancakbeyliği vazifesini yapabilmek için de fazla sekbana ihtiyaç vardı. Suhte bölükleri, «kapusuz levendat» ile başlarında bulunan bölükbaşıları, yanlarında levend beslemeyi âdet haline getiren mültezim, çavuş, kapukulu ve öteki zorbalar, ve nihayet kapukulluğu, bilhassa «sipah oğlanlığı» iddia eden kimselerin, sarı, kırmızı ve yeşil bayrak açarak, başlarına topladıkları «sipah» bölükleri sancaklarda serbest dolaşıyorlardı. Şu halde, bir beyin subaşısının yahut kethüdasının, üç beş kişi ile çıkıp, köylerde dolaşabilme devri geçmişti, onlar da, yukarıda saydığımız gruplar gibi, yanlarında levend beslemek zorunda idiler. Görülüyor ki, hem askerî hiz-

2 Müh. 74, s. 20 (Kastamonu kadısına ve sancakbeyi kaymakamına 1004 tarihli hüküm).

met ve hem de sancakbeyliği bakımından ümera, reayanın şikâyetine sebep olan bu sekbanları kapularından dağıtamazlardı.

Kışla hayatı da mümkün değildi. Çünkü, bu sırada, bir sekbanın yıllık ücreti 3000 akçeden aşağı değildi. Buna göre, ne sancakbeylerinin ve ne de beylerbeylerinin yıllık gelirleri kapularındaki yüzlerce sekbanın ücretlerini ödemeye asla kâfi değildi. Daha doğrusu, bunların kışlalarda süreklice beslenmeleri için lâzımgelen masrafı ümeranın kendi kanunî gelirleri ile karşılamalarına imkân yoktu.

Esasen beyler sekbanlarına zorda kalarak yol verseler bile, onlar, geçimlerini soygunlarla temin edecek olan pek çok âsi şefler bulmakta güçlük çekmezlerdi. Hele beylerin dairelerinde sekbanları idare eden «kapu ağaları»na gelince, bu sırada çoğu «Altı Bölük» sipahisi ve hattâ yeniçeri olan bu insanlar beyleri namına yaptıkları soygunlardan şahsen de çok istifade ediyorlardı. Bunların pek çok yolsuzlukları beylerinin iradesi haricinde yapılmakta idi.

Bu söylediğimiz sebeplerden dolayı, halkın sekbanlara karşı olan mukavemetleri çok uzun sürmedi. «İl erleri» teşkil etmekte ne dereceye kadar başarılı olunduğunu pek bilmediğimiz Rum (Sivas) Vilâyetinde, «Mirmiran Bölükleri»nin köylere saldırmaları ile «Celâlî Fetreti» başladı. Bu vilâyete muhafız tayin olunduğunu söylediğimiz Ahmet Paşa'nın kırmaya teşebbüs etmediği halk mukavemetini asıl beylerbeyinin kaymakamı olan Ali Kethüda adında birisi ezmeye karar verdi; vilâyetinin her tarafına kalabalık «mirimiran bölükleri» yolladı. Çoğu atlı olan bu sekbanların başındaki ağalar köylerden ağır salmalar toplamaya başladılar. Ehali evvelâ kadılara başvurarak, bu soygunun önüne geçilmesini istediler. Fakat, «zorba ağalar», mahkemelerin davetine aldırış etmiyorlardı. Bunun üzerine, köylüler silâhla karşı koymaya karar verdiler. Böylece kanlı hareketler başladı.

Elinde kethüda Ali Ağa'nın mektubu olduğu halde «umum üzere muhafazaya» çıkan beylerbeyi ağalarından Hurrem adında birisi, Bozok (Yozgat) sancağının Akdağ kazasına gelerek, köy başına ikişer ve üçer kuruş toplamaya başladı. Halk topluca kadıya vardılarsa da, Hurrem «şer'i şerife» itaat etmedi. Köylülerle olan çarpışmada iki taraftan da beş altı kişi öldü. Bunun üzerine beylerbeyinin kethüdası, Hurrem Ağa'nın imdadına yetmişer seksener kişilik atlı bölükler yolladı. Bu kadar kalabalık levendlere (yahut sekbanlara) karşı koymaya akılları kesmeyen teşkilâtsız köylüler harmanlarını bile ortada koyarak kaçmaya başladılar. Bu sırada Niğde, Kırşehir, Bozok ve Kayseri sancaklarının muhafızı bulunan

Kayseri Sancakbeyi Mustafa Âli Bey'e[1], «feryatçılar varup» şikâyet ettiler. Sancakbeyi halkın harmanları kaldırmalarına kadar Akdağ ve Emlâk (?) kadılıklarını «Mirimiran Bölüklerinin mazarratlarından» korumak gayesiyle o taraflara geçtiği esnada, bu defa da aynı Sancağın Sorgun kadılığından «feryatçılar» geldi. Oraya da Şirvan muhafazasında olan Vezir Hasan Paşa'nın bir mektubu ile, «üç kadının mehayifini» görmek üzere, Mustafa Çavuş adında başka bir mübaşir gelmiş, birçok kimselerde şahsî alacağı olduğunu iddia eden bu çavuş ayrıca, Rum (Sivas) Muhafızı Hasan Paşa'dan da mektup ve yardımcı adamlar almıştı. Mustafa Çavuş Sorgun kadılığına geldiğinde, mirimiran kethüdası Ali Ağa da Kürt Şeref denen bir ağayı, elli altmış atlı ve yirmi «sekban» ile, Mustafa Çavuş'un arkasından aynı kadılığa yolladı. Çavuşu ihzar etmek için elinde emri bulunduğunu söyleyen Kürt Şeref, Kürt köyünü basarak, Mustafa Çavuş'un burada bulunan mallarını yağma ettikten başka, iki kızını katletti; karısını yaraladı; oğlunu da cebren yanına alıp Köhne adındaki köye kondu. Adı geçen çavuş hâdiseyi duyunca, Ahmet Paşa' nın verdiği adamlar yanında olduğu halde, Sorgun naibi ve dört beş yüz kadar köylü ile, gece vakti «mirimiran bölükleri»nin konmuş bulunduğu köye vardı, «mabeynlerinde azim kıtal oldukta» Mustafa Çavuş ve yedi hizmetkârı, ayrıca yirmi köylü telef oldular. Ölenlerin cesetlerini ateşte yaktılar. «Mirimiran Bölüğü», sekbanları Mustafa Çavuş ile birleşerek, kendilerine hücum eden köylüleri cezalandırmak bahanesiyle, köylere gruplar halinde adamlar çıkardılar[2]. Her köyden dörder beşer yüz kuruş toplanıyordu. Dehşet içinde kalan Sorgun köylüleri, koyunlarını, sığırlarını ve harmanlarını ortada bırakarak, kimi dağlara, kimi de Amasya ve Çorum sancaklarına kaçtılar. Akdağ kadılığını mirimiran bölüklerinden temizlemeye uğraşan Mustafa Âlî Bey, Sorgun'da hasıl olan durum üzerine bu sefer de oraya gitti, Kürt Şeref ve sekbanlar Amasya tarafına çekilmek zorunda kaldılar[3].

1 Bu Mustafa Âlî, Künh ül-Ahbar'ın müellifidir.

2 Bu vaziyete göre Kürt Şeref'in yanında daha çok sekban olması lâzım.

3 Vesika: 7. (Sorgun, Hüseyinabad-Alaca, Şarkipare kadıları naiplerinin aynı hâdise hakkında verdikleri malûmata göre, Mustafa Çavuş «şer'e» müracaat ederek bunların celâlî şeklinde hareket ettiklerini söylemiş ve yanına naip ile iki adamı – muhzır vermişti. Cenkte, naib ve adamlarıyla Mustafa çavuş, çavuşun kardeşinin oğlu ve birkaç adamı öldüler, âsiler Valide Haslarının voyvodası olan Nasuh Çavuş'u da hapsederek birkaç adamını öldürdüler. Köylerden de öldürdüklerinin sayısı 52 kişi idi. Bütün öldürdüklerinin cesetlerini yakan Kürt Şeref ve arkadaşları hapislerinde olan Nasuh Çavuş'a istedikleri şekilde arz yazdırdılar ve bunu toprak kadısı İstanbul'a yollamaya mecbur oldu. «Bir tarikle» almış oldukları «emri şerifi» de cebren sicile kayıt ettirdiler: Müh. 74, s. 226.

Yine, beylerbeyine ait bir bölüğün başına geçirilen eski mukataa eminlerinden, vaktiyle küreğe mahkûm edilmiş Mustafa adında birisi de «hass-ı hümâyûna dahil» bulunan Kazabad taraflarına gitmişti. Köylerde beylerbeyi için salmalar topladığı esnada, Tavukçu köyünü basarak, halkı, cinayet isnadı ile hapsetti ve «kan cürmü» diye üç yüz kuruşlarını aldı. Buna benzer soygunların devam etmesi üzerine, halkta büyük korku hasıl oldu. Fakat, âsi çabuk yakalanarak hapsedildi. Bu hâdiseyi İstanbul'a arzeden Rum Hazine Defterdarı Ömer Bey, bu şahıs hakkında «üzerine mevad sabit olup celâlî kopmak üzere idi» demek suretiyle, Rum Vilâyetinde «Celâlî Fetretinin» başlamış bulunduğunu haber verdi[1].

Epeyiden beri, Çorum taraflarında sarı ve kırmızı bayrak açarak, seksen doksan atlı ile faaliyette bulunan Canfedâoğlu (asıl adı Temurtaş) adında birisi, kendi iddiasına göre, Rum Beylerbeyisi tarafından bir husus için Çorum taraflarına mübaşir olarak yollanmıştı. Bozok'un Altuntaş köyünden bir «Raiyyetoğlu» olduğu anlaşılan Canfedâ, evvelce Sivas ve Tokat mahkemelerinde mahkûm olmuş, fakat sipahilik sıfatı ve açtığı bayrak sayesinde kurtulmuştu. Beylerbeyinden de mübaşirlik alınca, Zile ve Çorum köylerinde para, yağ, bal vesair yiyecekler toplamaya ve itiraz edenlere hakarete başladı. Başında Canfedaoğlu'nun bulunduğu bu «Altı Bölük» grubunun uyandırdığı korku yüzünden, baskına uğrayan köylerin halkı etrafa kaçıyorlardı[2]. Sorgun kadısının ve diğer ileri gelenlerin devamlı şikâyetleri üzerine, İstanbul'dan Hasan adında bir sipahî kâfi kuvvetle Çorum'a yollandı. Âsinin «sipah bölüğü» mağlûp olarak, Canfeda ve 12 arkadaşı ele geçtiler. Çorum Mahkemesinde, etraftan gelenlerle, Canfeda'nın «mürafaa»ları başladı. Sonunda 72 bin akçeden ibaret soygunlarının iadesine ve cinayetlerinden dolayı da idamına hükmolundu. Fakat, Canfeda, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, Demirkapı seferine giderken kendisini de «bölüğe geçirmiş olduğunu» ve sağ ulûfecilerden 13'üncü bölükte 13 akçe ulûfe ile kayıtlı bulunduğunu ileri sürdü. Bu hususun İstanbul'dan sorulması için Canfedâ ve aynı durumda olan diğer birkaç kişinin idamları geri bırakıldı. Neticede, hakikaten o vakit sipah yazıldığı meydana çıkmakla beraber, on üç senedir hiçbir sefere gitmediği ileri sürülerek, arkadaşlarıyla birlikte idam olundu. Bu hâdiseden sonra, 1596 Haziranında (şevval 1004) Çorum Kadısına yazılan bir hükm-i hümâyûndan anlaşıldığına göre, Canfedaoğlu'nun Çorum'da idam olunması üzerine, bu kasaba

1 Vesika: 8.

2 Çorumlu Dergisi, Sayı: 4, vesika: 24.

halkı arasında telâş uyandıracak birtakım şayialar çıkmıştı: Canfedaoğlu padişahın bir sipahisi olması dolayısıyla, idamı sırasında Eğri seferinde bulunan hükümdar dönünce, gûya ordusu ile Çorum üzerine gelerek reayanın cezasını verecekti. Bu dedikodular yüzünden dükkâncılar dükkânlarını kapamaya başlıyorlar, halk hicrete hazırlanıyordu. Hükümde, Canfedaoğlu'nun bir «ehl–i fesat» olduğu ve şer'ile hakkından gelinmiş bulunduğundan dolayı, böyle bir şahıs hakkında hesap sorulmasının akla gelmeyeceği ifade olunarak, teminat verildi. Herkesin yerinde oturup çarşı ve pazarlarında olmaları ve dükkânların açılması için halka tenbih olunması emrediliyordu. Buna rağmen, şayialara kapılarak firara teşebbüs edenler ve dükkânlarını kapalı tutanlar olursa, «küllî hakaret olunacağı» ilân olunacaktı. Şu da ehemmiyetle ilâve olunmuştu ki, asker kafileleri yörelerine uğradıkça halktan parasız bir şey istememeleri için kendilerine emir verilmişti ve emri dinlemeyenler olursa, «siyaset» olunacaklardı. Buna mukabil, ahalinin de parası ile yiyecek almak isteyenlere mani olmamaları isteniyordu[1].

Karaman Vilâyetinde Osmanlı Hanedanı aleyhine çıkan isyandan beri vaziyet düzelmiş değildi. «Levendat» ve «suhtevat» köylere baskın yapmak için fırsat bekliyorlardı. Onun için, zuama ve erbab–ı timar, Eğri seferine hareket ederken halk büyük bir endişeye kapılmışlardı. Bozkır Kadısı, kazası halkı adına yolladığı arzda, durumu şöyle anlatıyordu: Evvelce dirlik erbabı Eflâk seferine gittiklerinde, «etraftan bazı haramîler gelüp ve reaya keferesinden niceleri anlar ile müttehid olup muin ve zahir olmağın evler basılup azim hasar etmişler idi. Bu sene dahi zuama ve erbabı timar sefer–i hümâyûna müteveccih olub vilâyet–i mezbure dağistan olmağla ehl–i fesat ve eşkiya vefret üzere olup fesad–ı azim itmek mukarrerdir».

Kadı, orada şöhret sahibi olan Hızır Çavuş'un «mubaşir» tayin olunmasını, aksi halde, eşkiyanın reayayı «perakende» edeceğini sözlerine ilâve etmişti[2].

Kırşehir Sancağında Kör Bahaeddin ve Hüseyin adında iki mültezim[3] Çalık Mehmet ve beş arkadaşından ibaret bir Altı Bölük grubu, Tokat'tan gelen iki yeniçeri, erbab–ı timardan İbrahim ve diğer iki Sivaslı şahıs, yanlarında kalabalık tüfenkli sekbanlar olduğu halde, kuvvetli bir bölük halinde dolaşıyorlardı. Ulaklı köyünü bastıklarında, er-

1 Çorumlu Dergisi, Sayı: 4, vesika: 33. (Diğer vesikalar sa. 3'tedir).

2 Vesika 9.

3 Bu sıralarda iltizamları da umumiyetle Altı Bölük mensupları tuttuklarına göre, bunlar da ihtimal sipahi idiler.

bab–ı timardan Memi Çeribaşı ve üç arkadaşını, reayadan üç erkek, iki kadın olmak üzere dokuz kişiyi katlederek cesetlerini yaktılar. Bu hadisenin müthiş manzarası, reayadan pek çoklarının kaçmalarına sebep oldu. Âsiler ve sekbanlar, kaçan halkın mallarını zapt ile, karılarını ve kızlarını da yanlarına aldılar. Nihayet, Kırşehir Beyi geldiğinde, Kör Bahaeddin yakalanarak hapsedildi. Bunu hükûmet merkezine arzeden sancakbeyi, Çalık Mehmet ile arkadaşlarının reayaya olan hücumlarının devam etmesi yüzünden, halkın yerlerini ve yurtlarını terk ettiklerini ve sığırlarının ortada kaldığını bildiriyordu[1].

Niğde, Kırşehir, Bozok ve Kayseri sancaklarının muhafazasına bırakıldığını söylediğimiz Mustafa Âli Bey'e yazılan bir hükm–i hümâyûnda, bu tarafların manzarası hakkında malûmat vardır: Gerek buralarda ve gerek öteki yerlerde, birtakım kapukulları, ellerinde «emr–i şerif» olduğu halde, «biz emir ile seferden kaldık» diye dolaşmakta idiler. Reayadan bazıları sarp yerlerde gizlenerek yol kesiyorlardı. Bir kısım reaya da, tüccarlara ve yolculara ihtiyaçları için satın alacakları maddeleri fazla pahaya vermekte idiler. Sancakbeyine, bu gibi yolsuzluklara mani olması ve kapukullarının ellerindeki emr–i şeriflerin istirdadı, kendilerinin de İstanbul'a yollanmaları, itaat etmeyenlerin haklarından gelinmesi emrolunmuştu[2]. Konya havalisinde, Hızır ve Mehmet adında iki sefer kaçkını, yanlarında bulunan eşkiya levendlerle dolaşıyorlardı. Farsak (Varsak) Aşiretini basan âsiler, şuraya buraya musallat olarak, soygunlara başlamışlardı[3].

Geniş Anadolu Vilâyetinde de mühim hâdiselerin cereyan etmekte olduğu görülmektedir:

Kütahya'nın Altuntaş Nahiyesine bağlı İmir Köyünde, 24.950 akçe zeameti olan Dergâh–ı Âlî çavuşu Veziriazam İbrahim Paşa'nın «defterlu adamlarından» olan Bayram adında birisinin, Eğri seferi hazırlıkları sırasında, bu taraflarda yarattığı kriz bu sıralarda geçen vakaların en tipiklerindendir. Elimizdeki vesikalara göre, mesele şudur: Çağalazade Sinan Paşa kendi «kapusuna» Anadolu'dan pek çok adam yazdırmış, fakat, henüz çağırmamıştı. Buraya sekban yazılanların defterleri ne münasebetle elinde bulunduğu anlaşılmayan Bayram Çavuş, bunları yanına toplayarak, sipahi oğlanı, silâhdar, cebeci, topçu bölükleri halinde teşkilâtlandırdı; ellerine de bölük bayrakları verdi. Defterde yazılı

1 Müh. 74, s. 203 (Rum beyler beyisine 5 rebiül–ahir 1005 tarihli hüküm).

2 Müh. 74, s. 43 (Kayseri beyine hüküm).

3 Müh. 74, s. 63.

oldukları halde, gelip iltihak etmeyenlere hakaret ediyordu. Onun için, «cemiyeti» süratle kabardı. Bayram Çavuş halka ağır salmalar salmaya ve itiraz edenleri öldürmeye başladı. Bir müderris bütün ev halkı ile birlikte katlolundu. Bunun üzerine, «reaya ve eşraf» ile ulemâ sınıfı büyük bir telâşa kapıldılar. Eski Mısır Kadısı Hasan, müderris Yahya ve Hamid sancağında olan «cümle kuzzat ve müderrisîn ve huteba ve eimme ve sair âyan–ı vilâyet mahzarlar gönderüp mezkûrların haklarından gelinmezse çelâlî şeklinde bir azim fitnenin zuhuruna bâis olur» diye arzlar yollayarak feryada başladılar. Bunun üzerine, adı geçen çavuşun idamı hakkında, Şeyh–ülislâm'ın fetvası ile birlikte ferman yollandı. Fakat, Eğri seferinin telâşı içinde, araya İstanbul Muhafızı Hasan Paşa girerek idamına mani oldu ve adamlarıyla beraber kendisini sefere yolladı[1].

III. Murad devrinde şöhretli Celâlî Şefi olarak tanınmış olan, zeametten mazûl Dergâh–ı Âlî Çavuşu Neslioğlu Mehmet[2] de aynı sene, yani 1596 baharında, yeniden harekete geçti. İsparta, Burdur, Denizli köyleri halkını sekban bölükleri halinde etrafına toplamıştı. Askerin ve beylerin sefere gitmelerinden faydalanan Neslioğlu, dört beş bin «levend» ile bütün bu adı geçen sahayı istilâ etti. Kadılar, müderrisler, âyan ve eşraf tarafından İstanbul'a şikâyetler yağıyordu. Anadolu Muhafızı Hasan Paşa'ya, seferden alıkonulan sancakbeylerine ve «ümera kaymakamlarına» yazılan bir hükümde, bu şikâyetlere dayanılarak Neslioğlu'nun hareketi hakkında malûmat verilmektedir: Başına pek çok levend toplandığı için kendisine kimsenin gücü yetmiyordu. Zulmü günden güne artmakta idi. Hakkında yapılan uzun şikâyetler dolayısıyla, birkaç defa ferman yollanmış, fakat kimse yakalamaya muvaffak olamamıştı. Bu son hükm–i hümâyûnda Neslioğlu meselesinin «mühim umurdan olduğu ifade olunduktan sonra, kasabalarda ve köylerde nidalar ettirilerek evvelâ, yanına sekban olan halkı kendisinden ayırmak için, bunların evlerine inmeleriyle, iş ve güçlerinde olmalarının kendilerine duyurulması, eğer emre itaat etmeyüp de Neslioğlu'nun yanında kalmaya devam ederlerse «her birinin ehl–ü iyal ve akrabaları nehb–ü garet olunup katl–i âm» olunacaklarının ilân olunması isten-

1 İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri, Nr. 136, yap. 34, 89.

2 1592'de geniş suhte isyanlarını bastırmak için her tarafta «İl erleri» teşkil ve «yiğitbaşıları» tayin olunduğu sırada, Hamid sancağında da İl erlerinin başına adı geçen Mehmet Çavuş getirilmişti. Neslioğlu denen çavuş suhte takibi bahanesi ile soygunculuğa başlamış ve emrindeki «İl erlerini» kendisine bağlamıştı. Sonra timardan mâzûl ve Altı Bölüğe geçerek bayrak kaldırıp başında levendlerden bir «sipah bölüğü» toplayan Deli pir Ali de kendisine katılmış, böylece Neslioğlu Mehmet sayılı celâlî şeflerinden olmuştur: Müh. 71 s. 31.

mekte idi. Böylece, âsinin sekbanları ve ıttıbaı» kendisinden ayrıldıktan sonra, üzerine varılıp, ele getirilmesi imkân içine alınacaktı[1].

Anadolu vilâyetlerinde, yine bu 1596'da cereyan eden diğer bir hâdise de şudur: 1592'den beri artık o kadar kuvvet gösteremeyen suhte gruplarının Saruhan taraflarında faaliyetlerini yeniden artırdıkları görülüyor. Soma Kasabasını basmaları üzerine, Anadolu Muhafızı Hasan Paşa'ya ve Saruhan'da olan kadılara yazılan bir hükm–i hümâyûnda anlatıldığına göre, arazi dağlık olduğundan bir türlü ele getirilemeyen âsî medreselilere köylüler zahire ve sair hususlarda yardım etmekte idiler. Yapılan şikâyetlerde, halkın suhtelere yardım etmelerine mani olunması istenmiş ve başka türlü bunların ele girmeyecekleri ileri sürülmüştü. Ankara havalisinde de yine medrese talebesi «kapu halkı» adı altında, halka zulüm ediyorlardı[2].

Mevcut iktisadî şartların tamamıyla köyden türeyen (resmî sıfatları sekban) ümeranın kapu ağaları veya diğer herhangi bir Hükûmet adamı tarafından, yine köylü halk üzerine musallat edilmelerinden çıkan hâdiseler şüphesiz bu kadar değildi ve faaliyet sahaları da daha genişti. Doğu'da İran hudutlarına, Güneyde Şam ve Rakka vilâyetlerine kadar uzanıyordu. Yalnız Şarkî Anadolu'nun orta kısımları (bugünkü Tunceli çevreleri), feodal hayatın hâkim olmasından dolayı sakin idi. İran harplerinin devamlılığı dolayısıyla Erzincan, Erzurum taraflarında yerleşen kapukulları, bilhassa «Altı bölük halkı», buralara muhafız olarak giden ümeranın götürdükleri «levendat» ile veya kalelere «ibtidadan ulûfe ile» yollanan Anadolulu «kale erenleri» ile birleşerek Anadolu'daki düzensiz hayatı oralarda da yaratmışlardı. Bağdat, Erivan, Nahcivan, Tebriz kalelerinde beylerbeylerinin bile hemen hemen nüfuzları yoktu[3].

Fakat, buralardaki hâdiseleri ancak bu kadar biliyoruz. Tafsilât verecek bilgi mevcut değildir. Yalnız şu kadarını söylemek mümkündür ki, bu uzak hudut kalelerindeki sekbanlar güçleri itibariyle kalelerine dayanmakta idiler. Bulundukları sahalarda, kale dışında kalan yerli halktan kendilerine fazla yardımcı bulduklarını sanmıyoruz. Hulâsa, bunlar celâlî olmaktan ziyade âsî askerler idiler ve bilhassa bulundukları muhite de yabancı bulunuyorlardı. Halbuki, Anadolu'da böyle kale-

1 Vesika 10.

2 Müh: 74, s. 143 ve 224.

3 Müh. 74, s. 247.

lere dayanan bir asker ayaklanması görülmemiştir. Sekban faaliyetleri tamamıyla kalelerin dışında kalıyordu.

3— Eğri Seferi Dönüşünün Hâdiselere Tesiri

1596 Eğri seferinden kasım ayında dönmeye başlayan beylerbeyleriyle, sancakbeylerinin ve eyalet askerlerinin (ki bunlar sancaklarda oturan kapukulları, timarlı sipahi, ümeranın kapu halkı idiler) Celâlî Fetretinin bu zamana kadar olan gelişmesi üzerinde hususî bir tesir yapıp yapmadıklarını teferruatı ile tesbit etmeye imkân bulamadık. Çünkü, bize birinci kaynak vazifesini gören Mühimme defterlerinden 1596 ile 1602 (Hicrî 1005–1011) yılları arasında geçen zamana ait olanları elde mevcut değildir. Tetkik etmek imkânlarını bulduğumuz şer'iye sicilleri içinde de, bu adı geçen yıllara ait olanları aynı suretle az ve noksandır. Onun için, bu senelerin vekayiini etrafı ile tasvir etmek, şimdilik güç görünüyor. Vakayinamelerden ve arşivde mevcut perakende vesikalarla, ahkâm defterlerinden faydalanmak suretiyle elde ettiğimiz bilgileri burada kaydedeceğiz.

Ümeranın, bütün sekbanlarıyla yerlerine dönmelerinin, köylere devre çıkma işini yeniden artırmış olduğunu tabiî saymak lâzımdır. Çünkü, yerinde de söylediğimiz gibi, beylerin kapularındaki sekbanlar ancak reayadan alınan erzak ve salmalarla besleniyorlardı. Hattâ bunların hususî kışlakları da mevcut değildi. Hep köylerde kışlamakta ve «misafir» adı altında kendilerini besletmekte idiler. Sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin yerlerinde bulunuşları, bunların köylerde vazife gören kapu ağalarına cesaret vermiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü, maiyyetlerindeki sekban bölüklerinin çok artması dolayısıyla, reaya fazla itiraz edemiyordu. Yine ağır salmalar toplanmakta idi[1]. «Cürüm ve cinayet» resimleri kanunnamelerde yazılı miktarlarından birkaç misli fazla alınmakta idi. Ümera kapılarındaki sekbanların reaya üzerine musallat olmaları, beyler namına keyfî salmalar toplanması, gibi Celâlî mücadelesini mütemadiyen kabartan davaların bu sıralarda bütün şiddetiyle devam ettiğini ve bu yüzden birçok hâdiselerin çıkmış olduğunu, bu halin devlet için halledilmesi zaruri bir mesele olarak kabul olunduğunu gösteren en iyi delil, III. Mehmed'in 1598'de yeni bir adalet fermanı neşrine kendini mecbur görmesidir[2].

1 Vesika: 11.

2 M. Çağatay Uluçay aynı eser, vesika 8. (Manisa Ş. sicillerinden alınan bu ferman, evaili zilkade 1006'dır. Halbuki Ankara sicillerinde görülen evahir-i zilkade 1007' dir.)

Bu sonuncu ferman, 1595 Aralığında neşrolunan ile mukayese olunduğu zaman, Anadolu hâdiseleri üzerinde yaptığı tesir itibariyle mühim farklar görülüyor. Evvelki fermanda kapukullarının ve sancakbeylerinin, daha umumî tâbir ile, ehl-i örfün reayaya yaptığı zulümler belirtilmekte ve bu gibi hareketlere fermanın neşrinden sonra da devam edenler olursa, böylelerinin haklarından gelineceği ilân olunmakta idi[1]. Görülüyor ki, Kanunî Süleyman devrinden beri, Hükûmet adamlarını halka «zulüm» etmekten vazgeçirmek için ancak âdet olmuş bir vasıtaya başvuruluyor. Fakat, hâdiseler üzerinde hiçbir tesir yapılamıyordu. Ancak, III. Murad'ın adalet fermanı, ümeraya ve sekbanlara karşı alınacak fiilî tedbirleri de ihtiva etmesi dolayısıyla, celâlî mücadelesi tarihinde kat'î bir dönüm noktası olmuştu[2]. İşte III. Mehmed'in 1598 Haziran'ında (evail-i zilkade 1006) çıkardığı ferman daha çok, III. Murad'ın bu fermanına benzemektedir. O zaman olduğu gibi, bu defa da, ellerinde bayraklarla dolaşan «sipah ve silâhdar bölüklerine», ümeranın kapu ağalarına, yani kalabalık sekban bölükleri halinde gelen bütün soyguncu gruplara karşı köylülerin kendilerini korumaları için, aralarında «İl erleri» teşkilâtı kurmaları ve başlarına birer «yiğitbaşı» tayin etmeleri emrolunmakta idi[3]. Şu halde, yukarıda tasvirini yaptığımız üzere, 1596'da olduğu gibi, köylerde yeniden «ehl-i örfe karşı silahla karşı koyma» yoluna gidilmişti.

Bu ferman Anadolu'nun bütün sancaklarına yollandıktan sonra, hemen her tarafta köylüler kendilerine birer «yiğitbaşı» seçmeye ve «İl erleri» teşkiline başladılar[4]. Bu suretle, 1596 yazında olduğu gibi, silâhlı halk ile ümeranın kapu ağaları ve soyguncu sekbanlar karşı karşıya geldiler. Fakat, 1598 yıllarında ait malzememiz olmadığı için, bu hususta geçen hâdiseleri bilmiyoruz.

Yalnız, fermanın çıkarıldığı aynı yılda, Larende'de (Karaman) azlolunan ümeradan açıkta kalan (kapusuz) sekbanlarla suhtelerin ve eşkiyaların birleştiklerini ve üç bin kişilik bir kuvvet halinde isyan ettiklerini Selânikî haber vermektedir[5]. Yapılan «cenk»te «memleket muhafazasında» olan Murad Çavuş «helâk» olmuş ve iki taraftan da «azîm adam kırılmış» idi. Müellif Larende, halkının birleşerek Hükûmete yar-

1 M. Ç. Uluçay, aynı eser, vesika: 1.

2 Vesikalarda çok geçen bu meşhur fermanın metni belli değildir.

3 Vesika: 11 (M. Ç. Uluçay'ın neşrettiği fermandan tarih ve metin itibariyle farklı olan bu mühim vesikayı biz de koyduk.)

4 M. Ç. Uluçay, aynı eser, Ves.: 8.

5 Selânikî, Nûruosmaniye, yazma No. 3313, yap. 302

dım ettiklerini ve âsî suhtelerin mahvolduğunu söylemektedir[1]. Bu isyanın başında Sevmek adında meşhur bir suhte şefinin bulunduğunu da Sabık Anadolu Beylerbeyisi Üveys Paşazade Mehmet Paşa'nın yazdığı bir arzdan öğreniyoruz[2].

Selânikî'nin dediği gibi, bu mühim hâdise hemen o zaman kapanmamıştır. Suhteler ve onlara uyan âsi levendler gerçi Karaman'da mağlup oldular, fakat, dağlık İçel sahasına çekilerek sarp yerlerde bazı sağlam kaleleri ellerine geçirdiler ve böylece isyanda devam ettiler. İçel uzun müddet suhtelerin istilâsında kaldı. Halktan ve timar sahiplerinden birçokları da âsilerle birleştiler ki, bunları ileride kaydedeceğiz.

Burada izahı icabeden mühim bir mesele, Eğri seferi esnasında yapılan askerî yoklamada mevcut bulunmayan timarlı sipahilerin «firarî» ilân olunmaları ve dirliklerinin «defterden çalınması» üzerine, bunların, Anadolu'ya geçerek, celâlî isyanlarını çıkardıkları hakkındaki rivayetin hakikatle ne dereceye kadar ilgisi olduğudur.

Yukarıda verdiğimiz izahatta, celâlî isyanlarının Eğri seferinden çok evvel başlamış olduğunu anlatmış bulunuyoruz. Yine bu bilgiye göre, siyasî bakımdan, Celâlî mücadelesini, «ehl–i örf» (yani hükûmet adamı) – reaya anlaşmazlığı olarak ifade etmek mümkündür. Fakat, «Eğri seferi firarîleri»nin hiç olmazsa hâdiselerin seyri üzerinde herhangi bir şekilde tesirleri yok mudur? Bu suale cevap vermeden önce, «seferden firar» meselesinin mahiyeti ve genişliği üzerinde durmak zarurîdir.

Bir defa, timarlı sipahinin, hattâ kapukullarının yoklamada bulunmamaları, yahut sefere gitmekten kaçınmaları ilk defa 1596'da görülmüş bir hal değildi. Daha, Yavuz Selim'in Şah İsmail üzerine açtığı İran seferi esnasında, Kemah'ta yapılan yoklamada, birçok timar erbabının sefere gelmedikleri, bir kısmının yerlerine başkalarını gönderdikleri, bazılarının da bedel yolladıkları anlaşılmıştır. «Kanun üzere» bunlara düşen ceza, seferde bulunmayanların dirliklerinin alınması ve birer yıllık mahsullerinin (yani topladıkları öşür ve resimlerin) hazineye zaptından ibaretti[3]. Kanunî'nin son yıllarında, timarlı sipahilerin ne vaziyetlerinden ve ne de timarlarından memnun olmadıkları hâdiselerle sabit olmuştu[4]. Hele Kıbrıs'ın alınması sırasında, seferden firar edenlerin

1 Selânikî, aynı yazma, yap. 305.

2 Başbakanlık Arşivi, İbn ül–Emin, karton: 2, No.: 444. (Sabık Anadolu Beylerbeyisi Mehmet Paşa'nın 28 zilhicce 1011 tarihli arzı.)

3 Topkapı Müzesi Arşivi, Edremid Ş. Sc. No. 1, yap. 36.

4 Âlî, Kanunî'nin memleket fethi arzusundan bahsederken, timar erbabı hakkında «eğer fukara–i sipahın zaaf hallerini tasavvur etmeseler bir an payitahta gelmezler ve yıllarca serhadlerde kalırlar idi» diyor: Künh ül–Ahbar, Nuruosmaniye yazması, No. 1407, s. 323.

büsbütün arttığı görülüyordu[1]. İran ve Avusturya harpleri devamınca, yalnız timarlı sipahî değil, Anadolu'da oturan ve miktarları timarlılardan aşağı olmayan kapukulları da seferden kaçınmaya başlamışlardı. Bu askerleri, ne beyler ve ne de başlarındaki bölük ağaları, yerlerinden kımıldatamıyorlar, merkezden gelen sefer emirlerine aldırış eden olmuyordu. Artık her sefer ilânında «Anadolu'nun üç koluna» da ayrı ayrı «asker sürücüleri» yollamak âdet olmuştu. Askeri sefere gitmeye mecbur etmek için, kadılar, ümere kaymakamları, köy kethüdaları, imamlar, hatipler çevrelerindeki kapukullarını yola çıkarmaya memur oluyorlardı. Bütün tedbirlere rağmen seferden kalanlara, «padişah kulu» gözüyle bakılmaması için reayaya ilânlar yapılmakta idi. Böyle bir zor altında bırakılan Altı-Bölük sipahilerinin ve yeniçerilerin, bilhassa Avusturya seferlerine gitmemek için, son başvurdukları çare, ağalarıyla beraber yollarda, şehir kasabalarda ve fazla eğlenmek, çadırlarda vakit geçirmek ve bu suretle «sefer mevsimini» atlatmak idi. Bazen, Bursa şehri, Anodulu'dan gelip de sefere geç kalmak için ayak sürüyen askerle dolup taşıyordu. Askerin Macaristan'a gelip yetişmediği hakkında «orduyu hümâyûn serdarlarının» kopardıkları feryad üzerine, İstanbul'dan bir asker sürücü çıkarılarak» yollarda eğlenenlerin çadırlarını başlarına yıkıp iki konağı bir edip tez sefer mahalline eriştiresin» diye eline bir ferman verilir, başka bir şey yapılamazdı.

Avusturya seferlerinin, askerlerin sefer mevsimini kasten yollarda, çadırlarda geçirmeyi âdet haline getirmelerinden dolayı uzayıp gittiğini Ferhat Paşa, İstanbul'da kaymakam bulunduğu sırada, Serdar Vezirazam Sinan Paşa'ya yazdığı mektupta acı bir dil ile ifade etmişti[2].

Bunları kaydetmekle şunu söylemek istiyoruz: 1596'da gerek kapıkullarının ve gerek timarlı sipahilerin, daha doğrusu her sınıf askerden birçoklarının Eğri seferine emirsiz olarak iştirak etmemeleri veya harp sahasından kaçmaları ilk karşılaşılan bir hâdise değildi; geçen seferlerde de aynı haller görülmüştü. Esasen III. Mehmed'in bu sefere kendisi gitmeye karar vermesinin en mühim sebebi, bütün askeri, tam kadro ile, ve zamanında, Avusturya cephesine yetiştirerek harbi zaferle bitirmek ümidi idi.

Bütün gayretlere rağmen, hem timarlı sipahilerden ve hem de kapıkullarından pek çoklarının, her türlü cezayı göze alarak, yine sefer-

1 Timar Rejiminin Bozulması adındaki makalemizde bilgi vardır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 3, sayı 4.

2 Kaymakam Ferhat Paşa'nın vezirazam Sinan Paşa'ya 20 ramazan 1002 (1594) tarihli mektubu: Başbakanlık Arşivi, Mühimme. 7, s. 307.

den kaldıkları, birçoklarının yollarda eğlendikleri ve bir kısmının da harp karışıklığı sırasında doğrudan doğruya kaçtıkları muhakkaktır. Padişahla birlikte sefere gitmiş bulunan İbrahim Peçevî, III. Mehmed'in cülûs bahşişi verdiği 80 bin kişiyi aşan kapıkulundan, 50 binden fazlasının Eğri seferine gitmiş bulunduklarını, vilâyet askerlerinin de, yüz bin değil ise, elli altmış bin kadarının seferde mevcut bulunmuş olduklarını tahmin etmektedir[1] Eğer Peçevî'nin verdiği bu rakamlar hakikate yakın ise, her iki sınıf askerden de ortalama otuzar bin kişi seferden kalmış demektir. Fakat, vilâyet askerlerinin yüz bin ve kapukullarının seksen bin kişi olarak ifadesi, şüphesiz, devletin resmî defterlerine dayanmaktadır. Çünkü, kapukullarından sayıları binleri aşan bir zümre vardı ki, şehirlerde ve kasabalarda kasaplık, fırıncılık ve öteki esnaflıkları ediyorlar, köylerde ortakçılık, veya çiftliklerin sahibi olarak, geniş mikyasta, çiftçilik ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı. Yaşlı başlı olan ve geniş birer işin başında bulunan bu insanların zaten hiçbir harbe iştirak ettikleri yoktu. Esasen bu gibileri kapukulluğu sıfatını, ulûfesi için değil, kendilerine temin ettiği hukukî imtiyazlar için taşıyorlardı. Çünkü, «padişah kulu» vergiden öte idi ve mahkemeler kendisini muhakeme ve tevkif selâhiyetini haiz değillerdi. Eğer devletin elinde, hakikaten harple mükellef 80 bin ulûfeli askeri bulunsa idi, şarka ve garbe her ordu çıkarılışında kapukulu boşluğunu doldurmak için iptidadan 7 akçe ulûfe ile binlerce insanı ocağa ve bölüğe yazmaya ne imkân ne de lüzum görülürdü. Çünkü, serdarlara koşulan kapukulu miktarı umumiyetle on bine bile varmıyordu.

Tahminen yüz bin kişi kabul olunan vilâyet askerlerinden, ümeranın şahsî askerleri olan sekbanları çıktıktan sonra, timarlı sipahilerin ne kadar tuttuğunu bilmiyoruz. Yalnız, bunlardan da pek çokları resmî defterlerde timarlı sipahî görünmekle beraber, hakikatte, her biri birkaç timar birden elinde toplamak imkânlarını bularak, bu dirliklerinin mahsulünden sırf bir mültezim gibi istifade eden, fakat, iltizam bedelini, devlete değil de, nüfuzlu birtakım ricale rüşvet olarak veren ve bu yoldan geniş kazanç imkânları bulan kimselerdi. Bunlar da, kapukullarının iş tutan zümresi gibi, hiçbir sefere gitmiyor, hükûmet çok sıkıştırdığı zaman «bedel vermek» veya «cebeli yollamak» gibi kaçamak vasıtalarla yakalarını kurtarıyorlardı. 1596'da, harbi kaybetme tehlikesi geçirmiş olmanın verdiği psikolojik tesirle yapılan Eğri seferi yoklaması, sefere gelmeyenleri veyahut harp meydanından kaçanları ce-

1 Peçevî, c. 2, s. 203.

zalandırmak adı altında yapılmış olsa dahi, hakikatte timarlı sipahilerin defter üzerindeki nazarî mevcutları ile ordunun eli altındaki hakikî mevcutlarını birbirinin aynı yapmak gayesini güttüğü meydandadır; yani, bu vesile ile Devlet, rical hizmetkârlarına ve askerlikle ilgisi olmayan ötekilerine geçen timarları bu gibilerin ellerinden kurtarmak istiyordu. Bunun en kuvvetli delili, kapukullarından sefere gelmeyenlerin ve firar edenlerin miktarları da timarlı sipahilerden az olmadığı halde, kapukulu kadrolarında yapılan yoklamanın üzerinde durulmamış olmasıdır. Esasen her iki sınıf askerden de, yoklamada bulunmayanların evvelki seferlerde görülen noksanlarından farklı olacakları tahmin olunamaz. Yalnız, bu defa padişahın sefere çıkmış olması «seferliler» kadrosunu geniş tutmayı icap ettirdiğinden, «firarî» rakamının biraz yüksek olması tabiî idi. Ancak, hâdisenin bu sefer bu kadar büyütülmesinde Avusturya seferinin açılmasından sorumlu olduğu rivayet olunan Sinan Paşa'nın da mühim rol oynadığını tahmin etmek mümkündür.

Hükûmetin, binlerce dirlik erbabını azl için bu yoklamayı bir vesile yapmak istediği şundan da bellidir ki, yoklamayı «seferliler defterinden» yaptırması lâzım gelirken, imparatorluğun umumi defterleri üzerinden yaptırmış, bu suretle, sefere memur olmayan ve hattâ donanmaya, Bağdat muhafazasına, Eflâk seferine (ki bu sonuncular mühim yekûn tutuyorlardı) memur olanlar da timar defterinden silinmişlerdir. Bu gibilerin, böyle haksız bir azli tanımak istememeleri üzerine, dirlikleri, iade olunmuştur[1].

Eğri yoklamasında tesbit edilen firarîlerden Rumeli yakasından olanların «firarî defteri» elde mevcuttur ki, bu defterin içinin tetkiki de bize bu hususta kıymetli malûmat verecektir[2]. Adı geçen defterde, firar edenlerin isimleri, timarlarını teşkil eden köy gruplarının «baş kariyeleri», timarlarının akçe tutarları ve bu dirlikler kendilerinden alındıktan sonra kimlere tevcih olunduğu, açık bir surette gösterilmiştir. Firarîler arasında altı binden aşağı olanlar sayılı denecek kadar azdır; buna mukabil, dirlikleri 20 bin ile 50 bin akçe arasında olan zaimler büyük bir ekseriyeti teşkil ediyorlar; 60 bin akçeli zaimlerin birkaç kişi olduğu görülmektedir.

Bu defter bize isbat etmektedir ki, firarî sayılanların çoğu yaşlı başlı ve mütemadiyen «terfi» alarak, 20 bin akçeyi aşmış zaimlerdir. Hakikatte ise, bunların hemen hepsi, yalnız Eğri esferine değil, uzun zamandan beri hiçbir sefere iştirak etmiyorlardı; her biri fazla mal ve mülk sahibi olmuşlardı; zeametlerine birer mültezim gibi tasarruf edi-

1 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri, No. 129, yap. 6, 8, 32, 35.

2 Başbakanlık Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, Divan Tahvil Kalemi, No. 347.

yorlar ve ricalin himayesinde bulunuyorlardı. Birçokları da yine «ricalin dairesi halkından» idiler..

Firarîlerden boşalan timar dirliklerinin yeni kimselere verilmesinde takip olunan yol dahi yoklamaya ait bu tahminimizi teyit etmektedir: Hükûmet elde ettiği bu binlerce açık timarın tevcihinde, hazinenin masraflarını azaltma bakımından büyük faydalar temin etmeyi düşünmüştür. Bu suretle binlerce yeniçeri, sipahî, ulûfeli çavuş, müteferrika ve serhat kulları (yeniçeri, fars, azab, gönüllü) ulûfeden timara çıkarılmışlardır. Bunların hepsinin de ulûfelerinin yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Meselâ, ekserisi 20 ile 50 akçe arasında idi, ve hele 30 ile 40 akçe arasında ulûfesi olanlar büyük bir yekûn tutuyordu. Hazinenin yükünü hafifletmek ve bilhassa, yerlerine daha az ulûfe ile, seferde çok işe yarayan yeni kul yazmak gayesiyle hareket edildiği anlaşılan bu geniş ölçüde ulûfeden tımara aktarma işlemleri evvelki kanun ve nizamlara pek uymuyordu. Kapukullarından, isteyenleri tımara geçirme âdeti Kanunî devrinden beri yerleşmiştir. Gaye de, ulûfeleri yükselmiş olanlardan İstanbul'da kendilerine daha fazla terfi kadrosu bulunamayanlara zeamet vermek suretiyle bu mahzurun önüne geçmek idi. Böylelerine, «ulûfeleri hazineye kalmak şartıyla» timar verilirken, beratlarına «sülüsan üzere» kaydı muhakkak konuyor ve bu suretle, meselâ, on beş akçe ulûfesi olan bir yeniçeri, on beş bin akçelik yerine, on bin akçelik timara geçiyordu[1]. Bu defa ise, «sülüsan üzere», kaydı yalnız, ulûfeleri 20 akçeden yukarı olanların beratlarına konmuş, fakat, hiçbirinin bu kayıt dolayısıyla dirliğinin zeametten aşağı düşmesine meydan verilmemiştir[2]. Ulûfeleri 20 akçeden aşağı olanların beratlarına ise, «kanunlarından iki bin ziyadesiyle» yahut üç bin ziyadesiyle, vesair kayıtları ilave olunmuştur ki, bu suretle, meselâ, 6 akçe ulûfesi olan bir yeniçeri, iki veya üç bin ziyadesiyle, sekiz veya dokuz bin akçelik timara geçirilmiştir[3] Görülüyor ki, maziye ve mevcut geleneğe nazaran, bu sıralarda ulûfeye karşılık timar miktarı iki mislinden de fazlaya çıkarılmıştır. Tabii bunun en büyük sebebi, dirliğe çıkacak yeniçerilerin itirazlarına yer bırakmamak ve onları memnun etmekti; çünkü, bu sıralarda timar dirlikleri itibarlarından çok kaybetmişlerdi.

1 Buna ait bilgi, Tımar Rejiminin Bozuluşu adındaki makalemizde vardır: Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Dergisi, c. 3, sa. 4.

2 Bundan anlaşıldığına göre, 20 ile 30 akçe arasında ulûfe alanlara dahi «sülüsan üzere» kaydı konmamıştır. Çünkü konduğu takdirde bunların dirlikleri 20 binden aşağı düşer ve zeamet olamazdı.

3 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri. No. 130. (Bu defter tamamıyla böyle muamelelere aittir.)

Bütün bunları anlatmakla göstermek istediğimiz cihet şudur:

1596'da alevlenen Anadolu hâdiselerinin, Eğri seferi firarîleri tarafından çıkarıldığı yolundaki vekayiname kayıtları ve ondan sonra devam eden buna benzer görüşler tarihî realiteye uymamaktadır. 1596 ile 1610 yılları arasında geçen büyük Celâlî Fetretinde, yalnız Eğri seferi firarîleri olan sipahilerin değil, umumiyetle timar erbabının da katiyen baş rolü oynamadıklarını, mücadeleye karışan sınıflar arasında çok tâli derecede kaldıklarını ilerde göreceğiz. Yalnız burada şu kadarını ilâveye lüzum vardır ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan kalabalık arasında, her sınıftan olduğu gibi, timarlı sipahilerden olanlar da az değildi. Fakat, bunların Eğri yoklaması ile alâkaları yoktu. Çünkü, mazul olmadıkları, «celâlî yanına varanların günahlarının affolunması» dolayısıyla, birçok kimselerin, dirliklerine müdahale olunmaması için, aldıkları emirlerden anlaşılmaktadır[1].

Celâlî Fetretinde büyük rol oynadıklarını gördüğümüz Altı-Bölük mensubu celâlî ağalarının çoğu bölük defterlerinden silinmiş ve ulûfeleri kesilmiş kimseler idiler[2]. Fakat, acaba bu Eğri yoklaması ile mi, yoksa İstanbul'da sık sık görülen sipahî ayaklanmaları ile mi ilgilidir, tesbit olunamadı.

Hulâsa, Eğri seferi yoklamasında meydana çıkarılan «30 bin firarî»nin azlolundukları hakkındaki kararın, hakikî sipahilerden, bu rakama nisbetle, çok azını açıkta bıraktığı muhakkaktır, ve hükûmet de bunu böyle hesapladığı için, bu karara cesaret etmiştir. Çünkü, 1553'ten beri, timarlı sipahî ile ilgili olarak, birçok hadiseler ve İran harpleri devlete sipahî azillerinden kaçınma tecrübesini vermişti.

B. ŞEHİRLERLE KASABALARIN CELÂLİ FETRETİNE GİRİŞLERİ DEVRİ

1— Büyük Celâlî Gruplanmaları: Karayazıcı'nın Türemesi

Celâlî mücadelesinde baş rolü oynayan ümera kapularındaki devriye bölüklerinin, sarı ve kırmızı bayrak kaldıran «Altı-Bölük halkı»nın veya bu adla dolaşanların, ve, çavuş, zaim, müteferrika vesair kimsele-

1 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri No. 150, s. 75.

2 Abdülkadir, Vekayii Tarihiye, Süleymaniye, Esat Efendi, No. 2151, yap. 75.

rin bütün soyguncu faaliyetlerinin köylerde geçtiği, hulâsa, köylerden türeyerek, bu saydığımız resmî hüviyetli kimselerin etrafında toplanan levendatın köylerde soygunla meşgul olduklarını hâdiseler tamamıyla göstermektedir. Hakikaten, suhte ayaklanmaları hariç, XVI. asrın ortalarından beri mütemadiyen gelişmekte olan devriye bölüklerinin ve bunların içinden celâlî olanların kasaba ve şehirleri bastıkları, veya buralarda oturan halka da, köylerde olduğu gibi, ağır salmalar saldıkları hemen hemen görülmüş değildi. Bunun sebebi, en çok birkaç yüz kişiyi geçmeyen sekban bölüklerinin böyle kalabalık yerlere sokulmalarının imkânsızlığı idi. Bundan başka, sekban bölükleri, ister celâlî olsun, ister devriye bölüğü olsun, faaliyetlerinde henüz meşru bir kisveye bürünmekten kurtulamamışlardı. Soygunlarını dâimâ bir sebebe istinat ettirmekte idiler. Sarı ve kırmızı bayrak kaldıranlar sefer hazırlığı yaptıklarını iddia ediyorlardı. Beylerin kapu ağaları, beye ait hassın resimlerini, bilhassa «cürüm ve cinayet»ini alır gibi hareket ediyorlardı. «Selamlık», «sekban akçesi», «devriye» gibi kanunnamede olmayan «bid'at'lar», artık «âdet» olarak kabul edilmekte idi. Muhafız tayin olunan beyler, çavuşlar, hatta yiğitbaşılar, merkezden «eşkıya serdarlığı» verilen kapucular, bölük ağaları, mademki eşkıyayı teftiş ve takip ediyorlardı, ele geçen mücrimlerden, yahut akrabalarından, «cürüm ve cinayet resmi», daha doğrusu, sancakbeyleri tarafından, aynı vazifeler yapıldığı esnada, alınması âdet hükümüne girmiş bulunan bütün salmaları ve vergileri almaları tabiî idi.

Halbuki, 1590'dan itibaren, bu halin devam edip gitmesi güçleşiyordu. Çünkü, kanunsuz salmalara ve sekbanların yolsuzluklarına karşı durmadan şikâyetlerde bulunan, fakat, bunlardan bir türlü kurtarılamayan köylüler, bu tarihte, III. Murad'ın adalet fermanını ellerine alır almaz, sıfatları ne olursa olsun, kalabalık maiyetle köye gelenlere silahla karşı koymaya başlamışlardı.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, «İl erleri» denen mahallî köy korunma birliklerinin «ehl-i örf» üzerinde nasıl bir etki yaptıklarını anlamak için ümera ve onların kapu ağalarıyla voyvodaların bu mesele üzerinde kopardıkları şikâyetleri göz önünde tutmalıdır. Bunlar, köylülerin ümeraya ve mîrîye ait «teslimler»in toplanmasına mani olduklarını, her tarafın ehl-i fesad ile dolduğunu, reayanın eşkıyayı ele vermediklerini iddia ediyorlardı. Bir taraftan da, köylülerin mukavemetlerini kırmaya çalışmakta idiler. Hükûmet, devriye bölüklerine ve itaatsiz «ehl-i örf»e karşı, reayanın kendi kendisini koruması yolunda girişilen bu birinci tecrübeden memnun olmuş bulunmalı ki, 1595'te Eğri seferinin hazırlıkları sırasında, köyleri «levendat»tan korumak için, halkın geniş ölçü-

de silâhlanmalarına müsaade etti. 1598'de, yeni bir umumî fermanla bütün köyleri «ehl–i örf»e âdeta kapattı. Köylerin ekonomik ve sosyal düzenini tehdit eden levend dalgalarına karşı, hakikaten tesirli bir silâh olarak görülen bu müderrisler, âyan ve eşraf mühim rol oynamakta idiler.

Bu şekilde, reayayı teşkilâtlandırmak ve âsayişin silâhlı bekçisi haline getirmek, sekban bölüklerinin faaliyetini uzun zaman durdurabilir miydi? Hâdiselerdeki gelişmeler bunun mümkün olmadığını göstermiştir. Çünkü, uzun zamandan beri köylerini terk ederek ümeranın veya diğer resmî şahısların «kapuları halkı» arasına dahil olan levendler, artık, bu türlü geçim yolu tutmuş bir içtimaî sınıf halinde idiler. Hattâ, Konya'da üst üstüne çıkan isyanlarda, azlolunan ümeranın kapularından açıkta kalan sekbanların mühim bir rol oynadıkları bunu göstermektedir. Meselâ, bir kapu ağası, yahut bir çavuş, veya sarı ve kırmızı bayrak çeken bir sipahî oğlanı, yetmiş seksen sekban ile harekete geçtiği zaman, halkın, «bunların hakkından gelinmezse azîm bir fesad kopması mukarrerdir» diye, İstanbul'a yolladıkları bütün arzlarda aynı sözü tekrarlamış olmaları, bu sıralarda ümeranın kapularında, ve şurada burada, pek çok levend kalabalığının mevcut olduğunu tamamıyla ispat etmektedir.

Şu halde, son fermanla, sekban kitlelerinin başlarında olan kapu ağaları, sipah oğlanları, vesair ehl–i örf, köylerde dolaşmaktan vazgeçmeye mahkûm edildikleri anda, yarım asırdan beri teessüs etmiş bulunan bir gayri resmî rejim ile onun mensupları yıkılmaya zorlanıyor, demekti. İşte, bu zümrenin mensuplarından birisi olan Karayazıcı ve onun emrinde toplanan büyük celâlî grubu, böyle bir tarihî zaruret içinde meydana çıkmışlardı.

Şimdi, bu grubun nasıl toplandığını, mevcut bilgilere dayanarak, aydınlatmaya çalışacağız:

Evvelâ, büyük celâlî grubunun başbuğu olan Karayazıcı'nın şahsiyeti üzerinde duralım:

Hüseyin Hüsameddin, asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı'nın şahsî hüviyetini «Urfa dahilinde Kılıçlı Aşiretinin efradından Ali'nin oğlu» olarak tesbit etmiştir[1]. Eserini, XVII. asrın ortalarında yazan Ermeni tarihçisi Arekel ise, Karayazıcı'nın Çorumlu bir Türk'ün oğlu olduğunu, Urfa'da işittiğini söylüyor[2]. Fakat, Celâlî Fetretinin mahiyeti ve âsî şeflerin oynadıkları rollerin siyasî ehemmiyeti bakımından, bizim için

1 Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi, c. 3, s. 348.

2 Brosset, Collection d'Historiens Armeniens Arekel de Tavriz, s. 359.

mühim olan, Karayazıcı'nın şuralı veya buralı olduğunu değil, resmî şahsiyetini bilmektir. Osmanlı vekayinameleri de bu sonuncu nokta üzerinde durmuş oldukları halde, Abdülhalim'in resmî hüviyetinin doğrusu, tamamıyla malûm olamamıştır. «Vekayiname» müellifi Abdülkadir'e göre, eski Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa, Karaman'da isyan ettiği zaman, Karayazıcı Tarsus Livasında sekban bölükbaşı idi[1]. Kâtip Çelebi de, Abdülhalim'in, beylerbeyleri yanında kâh sekbanbaşılık, kâh subaşılık edip durduğunu yazmaktadır[2]. Solakzade ise, adı geçen şahsın Şam kullarından olduğunu söylüyor[3]. Bursa kadısına, Hüdavendigâr ve Karahisarısahip (Afyon) beylerine yazılan bir hükümde, Karayazıcı'dan bahsolunurken, «Yazıcı Bölükbaşı» tâbiri kullanılmaktadır[4]. Başbakanlık Arşivinde, 1011–1013 yıllarına ait 75 numaralı mühimmede tesadüf ettiğimiz bir hükümde, Malatya Kadısının bir arzı hülâsa edilerek, «mukaddema Malatya'ya celâlî ve eşkıya müstevli olup envaı zulüm ve teaddi eyledikleri arzolunmakla def've izaleleri içün yerli ve yurdlu ata ve dona kadir yarar ve bahadır yiğitlerden yüz elli nefer gönüllü ve içlerinden birer ihtiyarların ağa ve küthüda ve kâtip ve çavuş tayin olunmak üzere ellerine emr–i şerif verilmegin serhadlû taifesinden Karayazıcı dimekle maruf bir şakî kimesne ağa tayin olunup varid olan evamir–i şerifeye amel itmeyüp şekavet ve ifsat üzre olan etrak ve ekrad eşkıyasından havâsına tâbi kimesneleri tama–ı hâmı içün gönüllü yazmakla şer–i şerife müracaat itmeyüb etraf ve eknafda olan bîgünah Müslümanların cemiyet ile üzerlerine varup nicelerini katledüp emval ve erzaklarını garet idüp davarlarını sürüb bu makule fesadına nihayet olmayup günden güne fesad ve şenaatleri izdiyad bulmuştur» deniyor. Bu hükmün bulunduğu defterin tarihine bakılırsa, burada adı geçen Karayazıcı'nun meşhur celâlî Karayazıcı olduğu şüphelidir. Fakat, defterlerin içinde her hükmün tarihi bulunmadığı ve bazen, herhangi bir senenin «mühimme»sinde birkaç sene evvel veya sonraya ait hükümlere de çok rastlandığı düşünülürse, bu hükmün de 1006 sıralarında yazıldığı, ve herhangi bir şekilde, bu 1011–1013 tarihlerini taşıyan deftere düştüğü hatıra gelebilir. Eğer, bu hükümde adı geçen asıl Karayazıcı ise, bu şahıs hakkında oldukça aydınlatıcı bilgi elde edilmiş olunuyor.

1 Abdülkadir, aynı yazma, s. 73 (Nev'izade de Yazıcı'nın sekban bölükbaşısı olduğunu yazıyor: Zeyl–i Şakayik, Nuruosmaniye yazması. No 3314, yap. 291–291).

2 Kâtip Çelebi., Fezleke, c.I. s. 289.

3 Solakzade, s, 662.

4 Bursa, Ş. Sc. B. 136/351, yap. 108.

Bundan başka, hâdiseleri yakından görmüş olan İbrahim Peçevî, Karayazıcı'nın Sivas sancaklarından birinde (belki de Malatya'da) bir mirlivaya kaymakamlık yapmakta iken, sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime sancağı teslim etmek istemeyerek isyan ettiğini yazıyor[1] ki, bu bilgi Solakzade'nin bu hususta ki kaydı ile birleşirse, Yazıcı hakkında bu adı geçen hükümdekine benzer bir bilgi meydana gelmiş olur.

Gerek vekayinamelerin verdikleri bilgilere ve gerek o zaman Anadolu'da cereyan eden hâdiselere uygun düşmesi bakımından, Karayazıcı'nın tarihî şahsiyeti hakkında, ancak tahmini olarak, şunu söyleyebiliriz: Celâlî şefleri içinde en çok tanınmış olan bu kimse, öyle anlaşılıyor ki, önce, bir beyin «kapusunda» sekban, yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu[2]. Sonra, o zaman Anadolu'da moda olduğu üzere, bölüğe geçerek, Altı-Bölük halkından oldu ve Şam, yahut başka bir hudut kalesine muhafız olarak gitti. Celâlî Fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi. Celâlîlere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerinden birisinin başına ağa oldu. Kapıkulluğu sıfatı dolayısıyla, ihtimal bu arada bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, bey sefere gittiğinde, sancağının idaresini eline aldı ve pek çok maiyyet memurları gibi o da, devriye bölüğü ile beraber, herhangi bir hâdiseyi bahane ederek celâlî oldu.

Şimdi, halli güç olan mühim nokta, uzun zamandan beri açıktan veya muhtelif kisveler altında, celâlî tarzında hareket eden pek çok levend gruplarının, Anadolu'nun dört bir köşesinden Karayazıcı'nın emri altına koşup gitmelerinin nasıl mümkün olduğunu bilmektir. Yukarıda söylediğimiz gibi, beylerin, sipah oğlanlarının veya beylerin hizmetinde olan kapu ağalarının emrinde faaliyette bulunan pek çok sekbandan başka, reaya arasında da herhangi bir ayaklanmaya kolayca katılabilecek pek çok işsiz güçsüz levend vardı. Şüphesiz 1598 Haziranında neşredilen ferman, «ehl-i örfü» ve onların sekban bölüklerini, köylü reayanın taraf taraf silâhlanmaları karşısında, kat'i bir vaziyet almaya zorlamıştı. Bu durumda, 1596'da Rum Vilâyetinde meydana geldiği gibi, kapu ağalarının ve sekbanlarının, köylere hücum ederek, reayanın müdafaa teşkilâtını dağıtmaya teşebbüs edecekleri tabiî idi. Fakat, bunu yapacak sekban grupları neden, meselâ Neslioğlu gibi, eski ve şöhret sahibi celâlî şefleri, yahut, zorba birçok kapu ağaları etrafında meydana gelmedi de, Sivas veya Malatya gibi nisbeten uzak bir sahada bulunan

1 Peçevî, c. II. s. 252.

2 1565'te Divrik beyi olan Kasım Bey'in subaşıları arasında da bir Karayazıcı'ya rastlıyoruz. Bu aynı şahıs ise, 1565'te 25-30 yaşında kabul etsek, isyan ettiği 1598'de 58-60 yaşında olur.

bir tek kapu ağasının, yani Karayazıcı'nın etrafında ortaya çıktı? Buna bugünkü tarih bilgimiz ile doğru bir cevap vermeye hemen imkân yoktur. Şimdilik bazı tahminler ileri sürmekle yetineceğiz.

Bir defa, bu mesele levendlerle ilgili değildir. Çünkü, bu sınıf, kendilerine bol ulûfe ödeyebilen her kim olursa olsun, onun etrafında toplanabiliyorlardı. Garbi Anadolu'da, eskiden beri celâlî tarzındaki faaliyetlerinden bahsettiğimiz Neslioğlu Mehmet Çavuş, etrafında üç dört bin kişi toplayabilmekte idi, ve o, bu sayede, Hamid taraflarında, hâkim vaziyette bulunuyordu. Öyle olduğu halde, tâ İzmir taraflarından itibaren, hemen bütün Anadolu'dan insanların grup grup neden uzak bir semte (Urfa'ya) gitmeye mecbur olduklarını düşünürken, bunda en mühim sebebin, levendlerin vaziyetiyle değil, Karayazıcı'ya iltihak eden ve celâlî olmaya mecbur olan kapu ağalarının, Altı-Bölüğe mensup sipahilerin vaziyetleriyle ilgili olduğunu tahmin ediyoruz[1].

Öyle görülüyor ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan Celâlî şeflerinin ekserisi (ve belki de hepsi), Altı-Bölük'ten yetişme sipah zorbaları idiler. Meselâ, Arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyin, Deli Zülfikâr, Tekeli Mehmet, Kizir Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kâfir Murad gibi meşhurlarının Altı-Bölük'ten yetişme olduklarını biliyoruz[2]. O halde, Yazıcı'nın isyan tarihine kadar, kimi kapu ağalığında vakit geçiren ve kimi sarı ve kırmızı bayrakla «sipah oğlanı» bölüğü halinde dolaşan bir sürü «defterden çalınmış» sipah zorbalarının, Urfa'ya gidip, Yazıcı'ya iltihak etmeleri için muhtelif ihtimaller hatıra gelebilir. Ya, Yazıcı'nın kendisi de bütün sipah zorbalarınca tanınmış olan bir sipahî idi; yahut, kaymakamlığı sırasında, Karaman'da çıkan suhte ve levend isyanına memur olarak, orada kendisini tanıttı, ve o suretle, bütün kapu ağalarının ve «Altı-Bölük halkı»nın kendi emrinde toplanmalarını temin edecek bir şöhret kazandı; veya son ihtimal olarak, 1598 fermanının çıkması ile çok sıkışan sekban şefleri sığınacak yer aradılar, ve şarka giderek, daha serbest bir muhitte olan Karayazıcı'ya iltihak ettiler.

1 Ankara, Bursa, Balıkesir Ş. sicillerinde, buralardan pek çok kimselerin Karayazıcı'ya gittiklerine ve sonra döndüklerine ait birçok mahkeme kayıtları vardır: Meselâ, Bursa Ş. Sc. No. B. 136/351, yap. 108'de Bursa, Karahisarısahip taraflarındaki kadılara ve sancak beylerine yazılan bir hükümde, birçok şahıslar zikrolunuyor ve bunların Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın levendatından iken döndükleri bildiriliyor.

2 Hüseyin Hüsamettin, aynı eser, c. 3, s. 355-364.-Abdülkadir, aynı yazma: s. 107. (Ş. sicillerinde sarih kayıtlar vardır.)

Şimdi, Yazıcı'nın büyük gruplanmayı ne zaman temin ettiğini ve Celâlî bayrağını nasıl kaldırdığını tesbit etmek icabeder.

Selânikî'nin ifadesine göre, beylerbeyliğinden mazûl Hüseyin Paşa[1] «Rüşvetler vererek mehayif teftişi vilâyet muhafazası ve sefere asker sürmeğe» kendisini memur ettirdi. Karaman'a vardığında, etrafına binlerce sekban toplayarak, halktan «salgun» yoluyla paralar istemeye başladı.

Karayazıcı'dan bahsederken de, «Karayazıcı namına serdar–ı suhte memleket içinde sekban ve tüfenk–endaz ve cemiyet ile gezüp her tarafta Müslümanlara gadr ve hayf üzre olan eşkıya ve zaleme'nin hakkından gelmeye» Mehmet Paşa'nın serdar olduğunu söylüyor[2].

Eğer, buradaki «serdar–ı suhte» sözü gelişigüzel söylenmiş değilse, bundan, Karayazıcı'nın da, Hüseyin Paşa gibi, Karaman taraflarında, tam bu sıralarda, büyük bir isyan çıkardıklarını yukarıda söylediğimiz suhteleri dağıtmaya memur olduğu mânası çıkar.

Hulâsa, bizim tahminimize göre, Karayazıcı da, Hüseyin Paşa gibi, Karaman'da 1598'de (1006) çıkan suhte isyanını bastırmaya memur idi. Gerek Hüseyin Paşa'nın ve gerek Karayazıcı'nın başlarına toplanan büyük sekban kitleleri, eskiden beri olduğu gibi, soygunla halkı bîzar etmeye başladılar. Bu hareketleri pek çok şikâyetlere sebep olmakla beraber, Merkez, ümeranın buna benzer yolsuzluklarına alıştığı için, pek aldırış etmiyordu. Bu arada, yani, yine 1598 Haziranında, reayanın eline, yiğitbaşılar tayini, «İl erleri» teşkili ve, reayayı kanunsuz yere soyan zalimler kim olursa olsun, kanlarının «heder» olması hakkında adı geçen ferman verilince, her tarafta sıkışık vaziyete düşen Altı–Bölük zorbaları, ümeranın kapu ağalarından pek çokları ve herhangi bir resmî hüviyet altında sekbanlarla gezmeyi âdet edinenler, Karayazıcı'nın etrafında toplanmaya başladılar.

Karayazıcı'nın ve Hüseyin Paşa'nın celâlî olmaları üzerine, Anadolu'da korkunç bir manzara hasıl olduğunu vekayinameler kaydediyorlar. Selânikî, Hüseyin Paşa'dan bahsederken «reayayı memlekete tekâlif–i şakka etmekle kuzzat–ı zaman ile zindegâni edemeyüp nice muhal ile siyaset ederek namı celâlî oldu. Etraf kadılarından ne kadar şikâyetler geldi. Müftüden ve sadrazamdan katle

1 Hüseyin Hüsamettin, bu Paşanın Amasyalı Budak Beyin oğlu olduğunu tesbit ediyor. c 3, s. 343–Venedik elçisi Nikola Motio ise, raporunda bu şahsın Sinan Paşa' nın akrabası olduğunu, anasının da bir sultan bulunduğunu zikretmiştir. A.S. Tveritinova, Türkiye'de Karayazıcı–Deli Hasan İsyanı (Rusça), s. 58.

2 Selânikî, aynı yazma, yap. 333.

fetva istemeye varup kuzzat ile eşirra–yi halk müttefik olup veziriâzama çok küstahane kelâm söylediler». «22 muharrem 1008'de (1599 ağustosunda) şikâyetçiler o kadar arttı ki, Divanda takazalarından durulmaz oldu» diyor[1].

Karayazıcı'nın etrafına, Abdülkadir Efendi'nin tâbiri ile, «Yemen ve Hind'den firar eden» pek çok insan toplanıp da, Maraş taraflarına geçtikleri zaman, bu müellif bunların yekûnunun 20 bin sekban olduğunu ve mîrimiran mütesellimleriyle, Harput, Malatya, Maraş, Kars mirlivalarının, birbirleriyle birleşerek celâlîlere hücum ettiklerini ve mağlup olmaları üzerine, Yazıcı'nın büyük bir şöhret kazandığını ve bunun üzerine İstanbul'a arzlar yollandığını söylüyor[2].

Hulasa olarak söylersek, Karayazıcı, büyük bir ihtimal ile, 1598 yazında ortaya çıkmış, 1599 yazına kadar etrafına Anadolu'nun her tarafından pek çok insan gelip toplanmıştır. Fakat, bütün bunları, bu kadar kısa bir zamanda hazırlayan hadiseler, tamamiyle karanlık içindedir.

Burada kaydı lâzımgelen başka mühim bir nokta, «Celâlî fetreti» içinde, Eski Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa'nın isyanı hakkında mevcut bilgilerin pek mâkul olmadığıdır. Evvelâ; ayaklanan Karayazıcı mıdır, yoksa sözü geçen beylerbeyi midir? Bu katiyetle bilinemiyor. Fakat, şunu biliyoruz ki, Hüseyin Paşa'nın etrafına, Karayazıcı'da gördüğümüz gibi, sekban bölükleri öyle şefleri ile beraber toplanmış değillerdi. O, kalabalığı daha ziyade, dairesine «sekban yazmak» şeklinde toplamıştı. Böyle olmasına rağmen, Hüseyin Paşa hâdisesinin –belki de beylerbeyi olduğu için– İstanbul'da fazla telâş uyandırdığını görüyoruz. Halbuki, Hüseyin Paşa, mevkii ölçüsünde rol oynamak imkânlarını elde edemedi ve sıkıştığı anda, gidip bir kapu ağası olan Yazıcı'ya iltihak etti. Celâlîler, kendilerine yabancı geldiği anlaşılan «Celâlî Fetreti»nin bu yegâne paşasını, Urfa Kalesinde muhasara olundukları vakit, Hükümet'e teslim etmekten çekinmediler.

2 – Celâlîler Üzerine İlk Sefer

Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın ortaya çıkmalarına kadar olan celâlî hâdiseleri, nihayet üçer beşer yüz kişilik sekban gruplarının

1 Selânikî, aynı yazma, yap. 351–352.

2 Abdülkadir, aynı yazma, yap. 73. (Peçevî de beylerbeyleri mukavemet edemeyince Sinan Paşazade yollandı diyor, s. 2, 252).

köylerdeki faaliyetlerinden ibaret olduğunu, yukarıda kaydedilen vakalardan anlamak mümkündür. Sekban bölükleri küçük, fakat çok sayıda olarak, bütün sancaklara yayılmış vaziyette idiler. Reaya, kendi sancak beylerinin ağalarından veya yörelerinde türeyen sarı ve kırmızı bayraklı sipah oğlanlarının atlı gruplarından şikâyette bulunuyordu. Buna mukabil, «ehl–i örf»ün de halktan şikâyet etmiş oldukları düşünülünce, Karayazıcı'dan evvel, celâlî mücadelesini reaya ile hükûmet adamları arasında karşıt şikâyetlere vesile olan, bir alacak verecek davası olarak ele alabiliriz. Fakat, 1598'den itibaren vaziyet değişiyordu. Karayazıcı'nın etrafında toplanan büyük kalabalığa mensup ağalar, artık hareketlerini ağası oldukları bir beyin «cürüm ve cinayet resmi»ni tahsil etmek veya sancakta asayişi korumak gibi bahanelerle örtemezlerdi. Çünkü, hiçbir sancakbeyinin sancağında ağa değillerdi; yani, açıktan açığa celâlî olmuşlardı. Şu halde, büyük, kalabalık celâlîler evvelki celâlî bölüklerine nazaran, daha cesaretli olarak harekete başladılar. Çok oldukları için, fakir köylerden bütün sekbanları doyuracak ulûfeyi toplayabilmeleri mümkün değildi. Onun için, kasabalara ve şehirlere tecavüzden başka çare yoktu. Hüseyin Paşa'nın kethüdası olan Horoz, Niğde taraflarında, kaleleri bile sarmaya ve kasabalar halkına toplu paralar ödetmeye başlamıştı[1]. Şarkta Karayazıcı mütemadiyen şehirler halkından salmalar istiyordu[2]. Bundan en çok zarar görenler, servetleri herkesten fazla olan kadılar, müderrisler, âyan ve eşraf idi. Bu sebeple celâlîlerden şikâyet, her zamandan fazla duyuluyordu. Selânikî'nin de dediği gibi, bunlardan pek çokları, kaçıp, İstanbul'a doldular ve gürültülerinden Divan'da durulmaz oldu. Şikâyetçiler, hükümet erkânını celâlîlere yardım etmekle itham ediyorlardı. Çünkü, bu kadar müthiş hâdiseler cereyan ederken, Hükümet hiçbir endişe duymamakta, bütün gayretini Şarkta ve bilhassa Garpteki seferlere vermiş bulunmakta idi. Meselâ, bütün meşhur celâlîlerin güneydoğu Anadolu sahalarında toplanmış olmalarına ve oralarda Hükümet İdaresi diye bir şey kalmamış bulunmasına rağmen, o havalinin askerleri bile ısrarla Avusturya seferine davet olunuyordu. Buna karşı, Maraş dirlik erbabı yolladıkları bir arzda, «Bu kadar eşkıya vilâyetimize müstevlî olmuş iken ehl–ü iyalimizi levendat elinde bırakup sefere gitmeğe vechen min'el–vücûh iktidarımız yoktur ve gidemezüz timar ve dirliğimizden dahi ferağat ettik» diye acı bir cevap verdikleri halde, buna karşı, hükümet, «il–el'an sefer–i hümâyûnuma gitmedüğünüz

1 Başbakanlık Arşivi, Divanı Hümâyûn Kayıt Defteri No. 139, yap. 6 ve 40.

2 Abdülkadir, aynı yazma, yap. 73.

ecilden eşedd–i siyasete müstehak olmuşuzdur imdi sefer–i nusret rehberime gitmeniz cümleden ehem idi» diye yazıyordu[1].

Celâlî fırtınasından kaçarak İstanbul'a iltica edenlerin miktarı gittikçe artmakta idi. Nihayet, bunlara, İstanbul'da oturup da Anadolu'da vakıftan veya sair yollarla geçim sağlamakta olan halk da iltihak ettiler. Kadılarla birleşen kalabalık bir halk kitlesi, 1599 Temmuzunda, hükümete müracaatla Sinan Paşazâde Vezir Mehmet Paşa'yı celâlîler üzerine serdar» ettirdiler[2] dediler.

Mevzuumuz bakımından bu celâlî seferinin tertip şeklini bilmeye lüzum vardır. Mehmet Paşa'nın ordusu şöyle teşkil edilmiştir:

«Ta serhad–i mansureye varınca vilâyet içinde zahir olan celâlî ve ehl-i fesadın vücutlarını dünyadan kaldırup» Diyarbakır'da kışlığa çekilmek için kendisine ferman verilen Vezir Mehmet Paşa, 1599 Temmuzunun 31'inde «Celâlî serdarı» olarak, Üsküdar'da çadır kurdu. Aynı yılın daha ilkbaharında, bütün Anadolu askeri, Belgrat'ta kışlamış bulunan Serdar Veziriazam İbrahim Paşa'ya iltihak etmek üzere, hareket etmiş bulunuyordu. Mühim mikdarda kapıkulları da seferde idi. Bu vaziyette, Devlet, Sinan Paşazade Vezir Mehmet Paşa'ya kuvvetli bir ordu veremiyordu. Kapukulu olarak, çavuş ve kapuculardan yüz ve eski acemi oğlanlarından «kapuya çıkarılan» bin kişi tedarik olunabilmişti. Selânikî'nin ifadesine göre, «İstanbul sokaklarında nidalar ettirildi. Dirlik isteyen gidip paşa kapusuna dirlik yazılsın on beşe yirmiye ve otuza denildi»[3] Halbuki, bu sıralarda devlet bile Yeniçeri Ocağına veya bölüğe iptidadan kaydettiği kimselere, ancak 7 ile 13 akçe arasında ulûfe verebiliyordu. Mehmet Paşa'nın kapusu için, İstanbul'dan yazdırdığı sekbanlara 15 ile 30 akçe arasında ulûfe vermeyi göze alması, celâlî seferinde muvaffak olmak için ne kadar sağlam hareket ettiğine delâlet eder. Ayrıca, herkes kapusu için Anadolu'dan sekban yazdırırken, Mehmet Paşa İstanbul'dan yazmayı münasip görmüştü. Bunda güttüğü maksadın kendisine sadık ve celâlî sekbanlarına tamamen yabancı bir asker tedarik etmek olduğunu tahmin ediyoruz. Bunlardan ayrı olarak, Anadolu kadılıklarına da fermanlar yollandı; «İl erlerinden ok atmağa ve tüfenk kullanmağa kaadir dirlikten sefâlu yiğitlerin atlusu ve piyadesi ayrı ayrı defter olunup üzerlerine bir yiğit namdar baş ve buğ» tayin olunduktan sonra, serdara gönderilmeleri emredildi[4]. Vilâyetlerini celâlî istilâ etmiş olan ve bu yüzden sefere gitmeyi reddetmiş

1 Vesika: 12.

2 Selânikî, aynı yazma, yap. 332.

3 Selânikî, aynı yazma, yap. 332.

4 Meselâ Bursa'dan 200 kişi tüfenkli ve avcı isteniyordu: Bursa, Ş. Sc. No. B 14/194, yap. 78.

bulunan Maraş dirlik erbabı ve alay beyleri de Mehmet Paşa'ya iltihak emrini aldılar[1].

Böylece hazırlanan ordu, 14 Ağustos 1599'da, Üsküdar'dan hareket etti. Aynı zamanda, Şam, Halep beylerbeylerinden ve «ekrad ve â'rab–ı bâdiyeden» asker tedariki için bunlara fermanlar yollandı[2].

Vezir Mehmet Paşa Konya'ya yaklaştığında, bu vilâyette faaliyette bulunan Celâlî Hüseyin Paşa, süratle Şark'a doğru uzaklaştı, ve Yazıcı'ya katılmak üzere, Maraş Vilâyetine geçti. Bu sırada, bu vilâyette, «üç yüz nefer piyade ve atlu ile Maymun Davudoğulları ve dört yüze karib atlu ve sekban ile Köse Sefer[3] ve iki yüz atlı ile Osman Paşa Müteselliml Ömer» bulunmakta idiler[4]. Mehmet Paşa'nın Maraş taraflarına varması üzerine, Karayazıcı ile Hüseyin Paşa Urfa Kalesi'ni muhasara ederek, dış surları aştılar. İç kalede bulunan dizdar mukavemet ediyordu. Ordu-yu Hümâyûn da, Urfa'ya yanaşarak, dış kaleyi sardı. İç kale, uzun müddet mukavemet edemeyerek, Yazıcı'ya teslim oldu. Halep Beylerbeyisi Hacı İbrahim Paşa, Şam Beylerbeyisi Hüsrev Paşa, askerleri ve «ekrad ve â'rab–ı badiye ile ve cemiyet–i azîm» ile Urfa Kalesi'ni dışarıdan çenber içine alan Mehmet Paşa, İstanbul'a yolladığı mektupta, âsileri Urfa Kalesi'nde çevirdiğini ve kurtulmalarına imkân bulunmadığını söylüyordu[5] Karayazıcı, 1599 yazından 1600 yazına kadar, Urfa'ya hâkim kaldı. Mehmet Paşa ise, kışlağa çekildi. Bu arada, Halep'te bazı hâdiselerin cereyan ettiğini görüyoruz. Vergi tahsiline yardıma gelen Şam yeniçerileriyle, halk arasında bazı çarpışmalar olmuş, Şam Beylerbeyisi Hacı İbrahim Paşa 17 yeniçeriyi astırmak suretiyle meseleyi kapatmıştı[6]

1600 baharında Urfa yeniden zorlandı. Fakat, bu sene muvaffakiyet ümidi fazla değildi. 23 Mayıs 1600'de Mehmet Paşa'nın adamları, İstanbul'a gelerek, «isyan üzere olan leşker–i bâgıye ahvalin bildirdiler»; celâlîlerin kale içinden attıkları topların• askerin kaleyi muha-

1 Vesika: 13.

2 Selânikî, aynı yazma, yap. 333 (bütün celâlî seferlerinde bilhassa bu ekrad ve â'rabı badiye'ye müracaat edildiğini göreceğiz).

3 Maraş halkının hatırasına Köroğlu'nun arkadaşı olarak geçen (III. Türk Tarih kongresi zabıtları, s. 126). Köse Sefer'in 1598'de isyan ettiğini, Arakel, Urfa'da duyduğunu söylüyor: Brosset'nin adı geçen eseri, s. 310.

4 Vesika: 13.

5 Selânikî, aynı yazma, yap. 333.

6 Selânikî, aynı yazma, yap. 340. –Karaçelebizade Abdülaziz, Ravzat ül–Ebrar, s. 477 (Bu müellif bu hâdisede iki kul beyine nifak girdiğini yazıyor ki, bundan da Altı–Bölüğün alâkası olduğu anlaşılıyor).

sarasına mani olduğunu, onun için, mukabeleden sakınarak, çekilmek zorunda kalındığını söylüyorlardı. İstanbul'da birçok şayialar çıkmıştı: Karayazıcı «şahan-ı pişin neslindenim» iddiasında bulunmakta ve «Halim Şah nutk-ı tâbân» tuğrasıyla etrafa ahkâm yollamakta imiş; tuğrakeşi de evvelce Divan-ı Hümâyûnda hiyaneti görülerek, eli kesilecek yerde, taş gemisine konmuş olan Sîret Çavuş imiş. «Erkân'ı devlet tertibinde yeniçeri ve solak ve acemi oğlanı ve bölükler ve çavuşlar çaşnigir ve müteferrika yazmak derdine düşüp yanına mugalike (?) den vâfir kuzzat cem olmuşlardır deyu türrehat ve hezayan nakl» olunuyordu[1]. «Ekrad ve â'rab-ı badiye» askeriyle yeniden kaleyi muhasara eden Sinan Paşazade Mehmet, Kara Paşa, Yazıcı ile müzakereye girişti. Yukarıda adı geçen Hüseyin Paşa'nın hükümete teslimi şartıyla Celâlî şefine Antep Beyliği verildi. Bundan sonra, yeniden Mehmet Paşa'nın hücumuna uğrayan Karayazıcı, gûya Dürziler'e sığınmak isterken mağlup oldu. Hattâ, Mehmet Paşa da yaralanmıştı[2]. Ordu Diyarbakır'a kışlağa gitti. Karayazıcı'nın bu sırada tekrar Amasya Sancağı Beyliğine tayin olunduğu görülüyor. Fakat, Mehmet Paşa bu meşhur Celâlî şefini mutlaka temizlemek istiyordu. Onun için, bahara harekete hazırlanmakta idi. Rum (Sivsa) Beylerbeyisi Mahmut Paşa, sefere gitmek üzere, 1601 baharında İstanbul'a vardığında, Mehmet Paşa'nın askerleri tarafından reayanın daha çok zulüm gördüğünü, Karayazıcı'nın iyi bir kimse olduğunu söylemesi üzerine, hükümet, Celâlî şefine bu defa da Çorum beyliğini verdi. Bu şahsın iyiliğine şahadet eden Mahmut Paşa, seferden alıkonularak, Karayazıcı ile birlikte, İçel'de şiddetle devam eden «suhte» isyanını bastırmaya memur oldu[3]. Bununla beraber, Karayazıcı'nın sekbanları reayaya rahat vermiyorlardı. Kendisinin de bu «eşkıyayı» başından dağıtmaya hiç niyeti yoktu. Halen, celâlîler üzerine serdar olan Mehmet Paşa da, yine Karayazıcı üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Fakat, halk aynı sûretle Mehmet Paşa'nın sekbanlarından da şikâyetler yağdırmakta idi[4] Diğer taraftan, o zaman Çorum Kadısı bulunan «Çelebi Kadı», amcası Şeyhülislâm Sunullah Efendi'ye yolladığı mektuplarda Mehmet Paşa'nın celâlîlerden çok daha zalim olduğunu, Karayazıcı'nın ise kimseye bir fenalık yapmadığını yazıp durmakta idi. Bazı vekayinamelerin iddialarına göre, bu kadı, amcası namına

1 Selânikî, aynı eser. yap. 341.

2 Nuhbet üt-tevarih vel-Ahbar, s. 207. – Selânikî, aynı yazma, yap., 341.

3 Müneccimbaşı tarihi, s. 601. – Naima (müteferika tab'ı), c. I, s. 233. – Peçevi, Karayazıcı'nın doğru Çorum'a tayin olduğunu söylüyor: c. 2, s. 253.

4 Hasanbeyzade, Nuruosmaniye, No. 3134, yap. 545 ve 549.

Yazıcı'dan 30 bin altun rüşvet almıştı[1]. Sebebi her ne olursa olsun, Yazıcı' ya hak verilerek, Sinan Paşazade azlolundu ve İstanbul'a geri çağırıldı[2].

Karayazıcı, Çorum'da, yine Celâlî olduğu zaman yaptığı gibi, halktan kanunlu, kanunsuz salmalar toplamaya devam etti. Sekbanları da grup grup köylerde soygunculukla ve «misafir» olarak günlerce oturmakla meşgul idiler. Tabiî yine müthiş şikâyetler yükseliyordu. Bunun üzerine, bu sefer de Bağdat Valisi Sokulluzade Hasan Paşa, «Celâlî serdarı», olarak Karayazıcı meselesini halletmeye memur oldu ve kuvvetlerini Musul'da toplamaya başladı. Hasan Paşa'nın da esas yardımcıları güney bölgesinin Kürt ve Arap askerleri idi. Meselâ, İmadiye Hâkimi Seyid Han, Cizre Hâkimi Mir Şeref, ocaklık üzere Kilis Hâkimi bulunan Halep Beylerbeyisi Canpolatoğlu Hüseyin Bey, Eburişoğlu, «Saçlı ekradı», Trablusşam Beyi, hep aşiret askerleri getireceklerdi. Diyarbakır, Rakka, Şam beylerbeyleri, vilâyetleri askerleriyle beraber sefere memur idiler[3] İstanbul'dan da eski Halep Valisi Hacı İbrahim Paşa yollandı. Bu paşa evvela Hasan Paşa'ya iltihak edecek yerde, Kayseri'de Karayazıcı ile karşılaşmayı göze aldığından ötürü mağlup oldu ve sekbanları dağıldılar. Orta Anadolu'da duramadığı anlaşılan Karayazıcı, bu galibiyetten sonra Göksun taraflarına geçti. Burada cenubun aşiret askerleriyle karşısına çıkan Sokulluzade Vezir Hasan Paşa'ya yenildi. Bir rivayete göre, celâlîler 20 bin sekban telefat verdiler[4]. Karayazıcı, yanında kalan celâlîlerle beraber, Sivas tarafına, ve oradan da, Canik (Samsun) dağlarına kaçtı. Hasan Paşa, kendisini takip etmekle beraber, kışın gelmesinden dolayı askerlerine izin verdi; kendisi de tokat'a kışlağa çekildi.

Celâlîlerin başbuğu olan ve başında Anadolu'nun her tarafından binlerce sekban, sipahî zorbası, yani Altı-Bölüğe mensup itaatsız kimseler ve beylerin kapularını terk eden âsi kapıağalarını (bölükbaşılar, kethüdalar, subaşılar) toplayan bu meşhur isyancı şef, o kış Canik dağlarında öldü[5].

Karayazıcı'nın etrafında cereyan eden şu vakalar gösteriyor ki, bu tanınmış Celâlî şefi Rum (Sivas) ve Maraş vilâyetlerinde dolaşmış ve daha batıya, yâni Karaman (Konya) ile Anadolu vilâyetlerine nüfuz

1 Hasanbeyzade, Nuruosmaniye yazması, Nr. 3134, yap. 545–Kâtip Çelebi, Fezleke, c. I, s. 186. – Solakzade, s. 662 ve 674.

2 Peçevî, c. II, s. 253.

3 Abdülkadir, aynı yazma, yap. 73.

4 Nuhbet üt-Tevarih Vel-Ahbar, s. 207.

5 Hüseyin Hüsamettin, Yazıcı'nın arkadaşları tarafından öldürüldüğünü (Amasya Tarihi, c. 3, s. 350) – Peçevi, kendisinin öldüğünü (c. 2, s. 253) söylüyorlar.

edememiştir. Arakel ise, Yazıcı'nın ta Bizans (İstanbul) kapılarına kadar, köylerden ve kasabalardan vergiler topladığını kaydediyor ki, bu mübalâğalıdır[1].

Şu da muhakkaktır ki, etrafına pek büyük bir sekban toplayarak, köylerin çiftçi halkını celâlîliğe heveslendiren, ve bu suretle 1603 yılından sonrası için daha felâketli bir karışıklık devri hazırlayan Yazıcı, kendisinden sonra gelen Celâlî şeflerine göre daha iyi hareket etmiştir. Hakikaten, onun şehirleri ve kasabaları yakıp yıktığı, insanları katlettiği ve şiddetli hareketlere başvurduğu pek görülemiyor; salmaları, daha ziyade, halkın tahammül edeceği ölçüde ve bilhassa anlaşma yoluyla topladığına ait pek çok misaller vardır. Karayazıcı'nın Urfa'dan başka bir şehri sardığını bilmiyoruz.

Yalnız Arakel değil, bizim vekayinameler de Karayazıcı'nın bütün Anadolu'yu tesirine almış olduğunu, mansıp sahiplerinin, sancaklarını zapt için, Hükümetten ziyade onun rızasını almaya mecbur kaldıklarını, o sıra Hükûmetin Anadolu'dan âdeta elini ayağını çekmiş bulunduğunu söylüyorlar. Evliya Çelebi de, yarım asır sonra Anadolu'yu dolaştığında, kalelerin harap yerlerinden veya tamirlerinden bahsederken, bunların hep Karayazıcı devrinin nişaneleri olduklarını söyleyip durmuştur.

Bizim tedkiklerimiz, bütün bu hallerin, Karayazıcı ve hattâ Deli Hasan zamanında değil, 1603'ten itibaren başlayan ve 1610 yılına kadar devam eden, «Büyük Kaçgunluk» devrinde meydana geldiklerini göstermiştir. Hâdiselerin cereyan tarzı da bunu tamamıyla gösterecektir. Bundan başka, Karayazıcı, zahiren olsun, sancakbeyi idi. Halbuki, 1603'ten sonra, Anadolu'da hükûmet idaresi diye bir şey kalmadı. Devletin resmî sancakbeyleri ve beylerbeyleri bile, «kapularında» toplanan sekbanların esiri oldular. Bu suretle, Devlet'e sadık olan ümera ile resmen celâlî olanlar arasında büyük bir fark görülmüyordu. Devlet, celâlî şeflerinden daha fazla sancakbeyi ve beylerbeyi idam etmiştir.

3— Karayazıcı Grubu Dışında Kalan Sekban Faaliyeti

Eğer celâlî mücadelesinin «fetret» safhası yalnız Karayazıcı ve onun yerine geçen Deli Hasan'ın başbuğluk ettikleri büyük Celâlî grubunun faaliyeti ve bu grup etrafında toplanan hâdiselerden ibaret olsa idi, belki de bu devir halk dilinde bu adı almayacaktı. Çünkü, yukarıda söylediğimiz gibi, ortalama, 30 veya 40 kişilik bir âsî

1 Brosse, aynı eser, s. 539.

kitle, meselâ, Urfa çevrelerinde bulunduğu zaman, Anadolu'nun diğer sahaları için, bu hâdisenin bir fetret hayatı olarak aynı etki ile hissolunmasına imkân yoktur. Vakalara dikkat olunursa görülecektir ki, bu grup, Anadolu'nun hiçbir yerinde altı aydan fazla kalmamıştır. Hakikatte, «fetret» devri, geniş sekban kitlelerinin geçim zaruretlerinden çıkan şiddetli tecavüz ve yağma hırslarıyla halkın buna karşı gösterdikleri mukavemetten doğan boğuşma olarak anlaşılmak icabeder. Bu suretle, bu kitlenin, yani köylerden türeyen «levendat»ın soygunları, ve karşılaştıkları mukavemet yüzünden işledikleri cinayetler, celâlî mücadelesinin ruhunu teşkil eder.

Şimdi, tarihî realitenin böyle olduğunu söyledikten sonra, o devirde, Karayazıcı gibi, resmen itaatten çıkmış bir kapu ağasının, veya zâhirde ümerânın ağalığından ayrılmamış görünen, diğer sekban şeflerinin, hattâ pek çok misali olan sancakbeylerinin veya beylerbeylerinin, aynı suretle, büyük sekban kitleleriyle, reaya üzerine çıkarak, muhtelif bahaneler altında, sekbanların geçim zaruretleri için soyguna kalkmaları, bu resmî hüviyet sahibi sekban şeflerinin hangisinin celâlî ve hangisinin Devletin kanunlarına sadakatini muhafaza eden bir hükûmet adamı olarak kabul edilebileceği düşüncesini çok defa güçleştiriyor. Vaziyetin bu kadar müphem ve karışık oluşu, bu hususta hükümete sarih bir politika takibi imkânını vermemiştir. Meselâ 1598'de Karaman taraflarına suhteleri ve celâlîleri bastırmaya memur edilen Hüseyin Paşa, biraz sonra, kendisi celâlî olarak ilân olundu. Halbuki, bu Paşa, bastırmaya gittiği suhteler ve celâlîlerle katiyen birleşmiş değildi. Karaman' da meydana gelen hâdiseleri yatıştırma vazifesini yapabilmek için, kapusuna binlerce sekban yazmıştı; yani, reayanın malına ve ırzına musallat olan bir kitlenin başına geçmişti. Hüseyin Paşa'nın Celâlî oluşu böyle idi. Hele Celâlî Karayazıcı ile Sinan Paşazade Vezir Mehmet Paşa' nın karşılaşmalarından hasıl olan durum, bu bakımdan çok enteresandır.

Karayazıcı, Urfa'dan kurtulup da Sivas taraflarına geçtiği zaman, üzerine yeniden memur edilen vezir Mehmet Paşa, 1600 baharında, Sivas taraflarına geliyordu. Fakat ordu kurduğu yerler, kendisinin Celâlî Yazıcı'dan daha soyguncu olduğunu ileri sürerek şikâyete başlamışlardı. Sivas beylerbeyisi Mahmut Paşa, asıl celâlînin Vezir Mehmet Paşa olduğunu, Yazıcı'nın ise, hizmete yarar iyi bir şahıs bulunduğunu hükûmet merkezinde iddia etmişti. Şeyhülislâm Sunullah Efendi de, Mahmut Paşa ile aynı fikirde idi. Görülüyor ki, celâlî Karayazıcı mıdır, yoksa Vezir Mehmet Paşa mıdır, meselesinde Hükûmet tereddüde düşmüştü. Mehmet Paşa'nın celâlî olduğunu idida edenler galip geldik-

leri için, adı geçen Paşa azlolunarak merkeze davet olundu. Şüphesiz, bu hata idi. Hakikatte her ikisinin de maiyyetinde binlerce sekban olduğu için, halkı kanunsuz soymaları itibariyle, birbirinin aynı oldukları meydandadır. Onun için, vezir Mehmet Paşa azlolunmakla beraber, az sonra, Yazıcı'nın sekbanlarından halkın fazla şikâyet etmesi üzerine, bu defa da Hasan Paşa «Celâlî Serdarı» oldu. Bununla beraber, hükûmetin gözünde celâlî sayılan Sinan Paşazade Mehmet Paşa da, halk bakımından, celâlî tavrını muhafaza ediyordu ve kendisine celâlî diyenlere ikinci defa hak verdirmişti. Neticede, Çagalazade Sinan Paşa'nın da, Mehmet Paşa'yı merkeze «celâlî» olarak arzetmesi üzerine, bu Paşa Şam'da tevkif olundu. Fakat, Mehmet Paşa, İstanbul'da kendisini affettireceğini ümit ederek, Şam'dan kaçtı ve İstanbul'a geldi. Sultan Ahmed'in huzuruna girdiğinde, Yazıcı üzerine serdar olduğu zamanki «celâlî tarzında»ki hareketlerinin ve cinayetlerinin hesabını veremediğinden, idam olundu[1].

Bunları söylemekle, celâlî mücadelesinde, bütün Anadolu'ya yayılan levend faaliyetlerini tasvir etmenin birinci plânda önemli bir mesele olduğunu ifade etmek istiyoruz. Şimdi, beylerin kapu halkı olarak, yahut diğer herhangi bir sûretle, halkın üzerine musallat olan ve bu yüzden çıkan kanlı hâdiselerde birinci âmil bulunan sekbanların faaliyetlerini hulâsa edelim:

Karayazıcı'nın grubu haricindeki sekban bölükleri, eskiden olduğu gibi, umumiyetle ümerânın devriye bölükleri halinde, sancaklarda, beylerin veya onların kapu ağalarının maiyyetinde olarak dolaşıyorlardı. Ağır salmalar toplanmakta, ve kanunnamede inceden inceye tesbit edilen resimler, birkaç misli istenmek suretiyle, soyguna devam edilmekte idi. Meselâ, Çorum'un Eğri seferi sırasında tayin olunan beyi, kalabalık atlı ile sancağına gelmişti. Derhal salmalar toplamaya ve «kendi tahviline düşen hasılları» istemeye başladı. Halbuki, eski sancakbeyi bütün bir yılın «resimlerini» de peşinen almış, ve ayrıca, halktan borçla satın aldığı saman ve arpanın parasını da ödememişti. Yeni bey de, yine bu senenin bütün hasıllarının kendisine ait olduğunu iddia edince halk, iki defa vergi vermiş oluyordu[2].

Ankara kazaları halkı da, kadıları vasıtasıyla İstanbul'a yaptıkları şikâyetlerde, sipahilerin, subaşı vesair ehl-i örfün halkın evlerine konmamaları ve kalabalık atlı ile gezmemeleri için «adâletname» ve buna benzer diğer fermanlar çıktığını, fermanlar gereğince, köylerin muhafa-

1 Naima, c. I, s. 431.

2 Çorumlu Dergisi, sayı: 9–10, vesika: 77, 78, 80.

zasını temin edecek yiğitbaşılar tayin edilmiş bulunduğunu, halbuki, ehl-i örfün şimdi bunlara mani olduğunu ve hükûmet adamlarının köylülere yine eziyet etmeye başladıklarını söylüyorlardı[1].

Yine Ankara halkı tarafından, meselâ 1600 senesinde, üst üste yapılan şikâyetler ümerânın ve voyvodaların kalabalık sekbanlarla ağır vergiler ve uydurma salmalar almakta devam ettiklerini gösteriyordu. Ankara'ya bağlı Haymana halkı İstanbul'a adam yollamak suretiyle yaptıkları şikâyetlerinde, Nahiyelerinin, Sadrazamın haslarına dahil olduğunu ve hassın başında bulunan voyvodanın daima, ziyade atlı ile gezdiğini, fazla evi bulunmayanların «ehl-i iyalleri» içine konarak, koyun, kuzu, arpa, buğday, saman, bal, yağ, tarhana, tavuk, kaz vesair yiyeceklerini meccanen aldığını, her yüz koyun için «maişet ve devletlü akçesi» diye yirmişer akçelerini, sürü başına birer kuzu, «kesr-i sürü» diye ellişer akçe ve iki okka yağdan başka, ayrıca «çubuk», «hizmetkâr» «konuk ve göçük» akçesi topladığını, cürüm sabit olmadan yine akçelerini aldığını ve halkı meccanen kendi hizmetinde kullandığını, ağnam resmini, yarım akçe yerine, bir akçe hesabıyla topladığını, bitmez tükenmez soygunlarla kendilerini ezdiğini bildirmişlerdi[2].

Aynı yıl içinde, Ankara Sancağı Beyi'nin kethüdası olan Ahmet, sancağın bütün kadılıklarında geniş bir soygun hareketine başlamıştı. Külabi Alaybeyi ve Gazibey gibi ünlü eşkiyaları da maiyetine alan Ahmet, zenginlere: «Sen benim hakkımde emr-i şerif ihraç eylemişsin deyu gayri vaki şeyler isnat edüp evlerini basup ahzolunanları tefahhus etmeden katledüp kaçanların malların alup» zulmünün arttığı ve mahkemeye davet olunduğunda, itaat etmediği şikâyet olunuyordu. Beyin subaşıları da yirmişer atlı ile dolaşmakta idiler[3] Buralarda, Burhan adında meşhur bir eşkıya da kalabalık levendlerle faaliyette idi. Ankara'nın içinden ve köylerden birçok kimseler kendisine yardım ediyorlardı. Kendisi 1601'de öldürüldüğü zaman bölüğü dağılmadı ve yerine Ebu – Talip geçti[4].

Anadolu vilâyetlerinin diğer bir sancağı olan Hamid'de, buranın eski beyi Ömer ve kethüdası Hızır, yanlarında 600 atlı ile, kadılıklara salma toplamaya çıkmışlardı. Her köyden ve kasabadan kudretlerine göre, 50 ile 300 kuruş arasında (6000–3600 akçe) salma istiyorlardı. Zenginlerden de ayrıca zorla para almakta idiler. Ömer Bey ve kethü-

1 Ankara Ş. Sc. Nr. 7, s. 276.

2 Ankara Ş. Sc. Nr. 7, s. 276. – Sc. 8, s. 412.

3 Ankara Ş. Sc. Nr. 7, s. 282 ve 287.

4 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri, Nr. 146, yap. 63. – Ankara Ş. Sc. Nr. 7, s. 275.

dası hakkındaki şikâyetler için, Hamid kazalarından İstanbul'a hususî adamlar yollanmakta idi. Halkın sızlanmalarına cevap olarak, sancak beyine ve kadılara yollanan hükümlerde, beylerin devre çıkmalarının yasak olduğu hatırlatıldı ve Ömer Bey'le kethüdasının dolaşmaktan menolunmaları emredildi[1]. Hamid Sancağı halkının başka bir şikâyetleri de, birçok kimselerin «reaya iken çift bozup bölükbaşı namına olup gelen sancak beylerinin ve ehl-i örfün yanlarına varup reaya üzerine devre çıkup» birtakım cürüm isnadı ile «cerime» aldıkları, bazı kimselerin ehl-ü iyallerine tecavüz ettikleri hakkında idi. Hamid Beyine ve kadılara, böylelerinin teftiş olunmaları ve cezalandırılmaları için ferman yollandı[2]. Bu sancağın Karaağaç taraflarında da üç çavuş ve iki timarlı sipahî birleşerek başlarına bin kişi toplamışlardı. Başka bir zengin çavuşun evini basmaları ve kendisini ağır sûrette yaraladıktan sonra, birçok da hakarette bulunmaları dolayısıyla, bu önemli gruptan haberdar oluyoruz. Bu büyük levend topluluğunun faaliyetlerine ait başka bilgi yoktur.

Antalya tarafında ise, Arslan Bey adında bir şahsın dört yüz kişi ile isyan halinde olduğunu bildiren Antalya kadısı Süleyman, âsilerin buralarda eşkıya def'ine memur Semendir Çavuş'un kardeşini katlettiklerini, mahkemenin davetine uymadıklarını, köy köy dolaşarak, her birinden sekizer ve dokuzar yüz kuruş topladıklarını, «reayanın esbab ve erzakını garet edip ve emred oğlanlarını çeküp evlerini ateşe verüp nicelerini katledüp» soygunlarına son vermediklerini bildirdikten sonra, Arslan Bey'in hakkından gelinmesi için ferman talep ediyordu. Anadolu muhafazasında olan Recep Paşa'ya, Teke (Antalya) halkının verdikleri haberde de, 38.700 akçe zeameti olan Mehmet Çavuş'un âsi Arslan Bey'e yardım etmekte bulunduğu ifade olunmakta idi[3]. Aynı sırada, Beyşehir ile Alâiye arasında Hüsam adında birisinin idare ettiği kuvvetli bir levend grubu vardı. Bu şahıs, adları kaydolunmayan celalilerle Alâiye Nahiyesine gelerek, bir nahiye Kadısı (nahiyeyi Kadı adına idare eden Naib) ile birçok insanları öldürmüş ve ölülerini de yaktırmıştı. Levend şeflerinin tanınmışlarından olan Başıbüyükoğlu gibi kimseler de Husam ile beraber dolaşıyorlardı. Resmi hüviyeti belli olmayan Şükrullah adlı bir kimse bunları idare etmekte idi.

1 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri, No. 143, yap. 62 (18 zilkade tarihli iki hüküm).

2 Vesika: 14.

3 Vesika: 15 (Divan Kayıt Def. yap. 61'de Mehmet Çavuş hakkında hüküm).

Bütün yollanan şikâyetlerde, bu «eşkıyaların» ehl–i örf ve subaşılar tarafından dahi yardım gördükleri iddia olunmakta idi[1].

Karayazıcı'nın faaliyeti sırasında Karaman vilâyetindeki hâdiselere ait fazla malûmat yoktur. 1598'de meydana gelen suhte isyanının devamı olarak, İçel sahasındaki medreseli toplulukları, oralarda tamamıyla hâkim idiler. Alâiye suhtelerinin başında Lûtfullah adında bir şahıs bulunuyordu. Hakkında ferman çıkan bu suhte şefi bir türlü ele geçirilemediğinden başka, birçok insanları katletmiş ve bazılarının da uzvunu kesmişti[2]. Tarsus ve İçel suhteleri de altı yedi yüz kişi halinde toplu geziyorlardı. Ermenâk Kazasının ileri gelenleri tarafından yollanan arzda verilen malûmata göre, kalabalık gruplar kasabayı ansızın basmışlar, pek çok insan katlettikten sonra, evleri yağma ederek acımadan ateşe vermişlerdi. 1600 senesi için İçel çevrelerinde muhafız tayin olunan İshak Bey oğlu Mehmet Bey'e «emr–i şerif» yollanması üzerine, Lârende kadısı ile birlikte ikisi, yanlarına kâfi insan toplayarak suhtelere hücum ettiler ve kırk elli suhtenin başını kestiler[3] Yazıcı'nın Çorum Sancağında mirliva bulunduğu bu sıralarda, İçel'de suhtelerin daha mühim birtakım hâdiseler çıkardıklarını, Rum Beylerbeyisi Mahmut Paşa ile Karayazıcı'nın, burdaki isyanları bastırmaya memur olmalarından anlamaktayız[4] Bununla beraber, buralardaki suhte isyanları daha uzun süre bastırılamamış, suhteler birkaç sağlam kalcyi ellerine geçirdikten sonra, halkın ve bazı timar erbabının yardımını sağlayarak, bu sancağa uzun müddet hâkim olmuşlardır ki, sırasında kaydolunacaktır.

Karaman'da, devriye bölüğü olarak gezen sekbanlar, Niğde ve Kırşehir taraflarında muhafazaya memur edilen kimselerin etrafında toplanmışlardı. Diğer taraftan, Akşehir'e 1600'de tayin olunan sancakbeyi İskender, halktan evvelki beyin tahviline düşen öşrü de istemekle işe başladı; köylere bölükler çıkararak, «Selanik» diye, akçe tahsiline girişti. Hattâ, haslarına dahil olan Altıntaş Nahiyesinden birtakım zenginleri hapsederek iki yüz ve daha ziyade kuruşlarını almadan bırakmadı[5]

Aksaray ve Koçhisar taraflarında birtakım kimselerin, «Celâlî Divane Mehmet Bey» adında birisine dayandıkları ve onun gönderdiği

1 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, Karton 1, No. 90/1, 2, 3, 4.

2 Divan Kayıt Def. No. 139, yap. 149 (Alâiye beyine ve Akseki kadısına 11 muharrem 1009 tarihli hüküm).

3 Vesika: 16.

4 Müneccimbaşı Tarihi, s. 605.

5 Divan Kayıt Def. No. 143, yap. 49 (Akşehir Kadısına 5 zilkade 1009 tarihli hüküm).

yüz kişilik bir bölüğün, birçok kimselerden cebren mal ve para almakta kullanıldığı görülüyorsa da, meşhur olduğu anlaşılan bu Divane Mehmet Bey hakkında başka hiçbir malûmat yoktur. Yalnız, burada bir hâdisenin kaydı faydalıdır: Koçhisar Kazasından olan eşkıyadan Suhte Mehmet ve arkadaşları «tezvire sülûk idüb Sabık Koçhisar Kadısı olan Hasan'ın hakkında emir almakla Celâlî Divane Mehmet Bey canibinden yüz atlu ile Malik (?) Kara Hüseyin nam şaki'yi» getirmişler ve adı geçen Kadı'nın evini basmışlar, iki at, iki deve, bir çift öküz, iki inek, iki yüz kuruş ve bazı eşyalarını çalarak, kendisini ve kardeşlerini de hapsetmişlerdi. «Sabık kadı hakkında ibraz eyledikleri emir Aksaray, Acelun ve Koçhisar kadılarına hitaben yazılmış iken, yalnız birisinin huzurunda davalarını gördürmüşler ve 30 bin akçesini almışlardı. Bu havaliye gelen zorbaların önüne düşerek, halkın soyulmasına vasıta olan bu şahıslar, Merkeze şikâyet olunduklarında, haklarında, idam için, fetva ve ferman yollandı[1]. Karaman'da çıkan başka bir hâdise de Emrullah adında birisinin Ilgın ve Turgut taraflarını basması olmuştur. 1601 yazında çıkan bu vakada birçok köylüler korkudan Ilgın kasabasına sığındılar. Fakat, âsî bu kasabayı dahi basarak yağma etmeden çıkmadı. Bir davadan anlaşıldığına göre, şehrin yağmasına, korkudan buraya sığınan köylüler de iştirak etmişlerdi[2].

Rum Vilâyetinde, 1596'da geçen hâdiselerden malûm olanlarını yerinde kaydetmiştik. 1597'den 1601 yılına kadar geçen zaman zarfında, Karayazıcı'nın hareketi haricinde buralarda, neler geçtiğini iyi bilemiyoruz. Bununla beraber, hâdiseler hakkında, mevcut vesikalardan elde edilen bilgi, bu vilâyette, sekban faaliyetlerinin tahripkâr bir şekilde devam ettiği hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Meselâ, Sabık Tokat Kadısı, Tosya ahalisinin müracaatı üzerine yazdığı arzda, bu Kasabanın Kadısını halk namına şikâyet ederken, vaziyeti de tasvir etmiştir. Anlattığına göre, Hasan adındaki Tosya Kadısı zalim ve mürteşi olup, «hilâf-ı şer'i şerif fukaranın kısmet ve hüccet ve sicil deyu akçelerini aldığından gayri bundan akdem mirliva olan Hasan ile yekdil ve yekcihet olub beş yüzden ziyade reayanın katline bâis olub» halktan üç yüz bin akçe de cerime aldırmıştı. Pınarbaşı denen yerde bulunan bir ceset için, kasabada bir mahalle halkından «keşif» bedeli olarak elli bin akçe aldırdığı gibi, evi başına yıkılan başka bir kadının ölü-

1 Divan Kayıt Defteri, No. 146, yap. 1 (Aksaray Beyine 18 sefer 1010 tarihli hüküm).

2 Divan Kayıt Defteri, No. 147, yap. 33 (Ilgın Kadısına 11 muharrem 1011 tarihli hüküm).

sü için de, kendisine yirmi ve «ehl–i örfe» 30 kuruş cerime hükmetti. Burada yolsuzlukları anlatılan Kadı ile Sancakbeyinin, Tosya halkına yaptıkları tahammülü imkânsız uygunsuzluklara benzer daha birçok hareketlerin diğer sancaklarda yapılmakta olduğunu tahmin edebiliriz. Beş yüz kişinin katlolunması, bu kanunsuz paraların ne kadar güç şartlar içinde ve ne kadar gaddarâne bir şekilde tahsil edildiğini gösterir[1].

Hele Şarka doğru gidildikçe, Amasya, Canik (Samsun), Tokat ve bilhassa Karahisarışarkî'de «ehl–i örf» tarafından sevk ve idare edilen sekban dalgalarının faaliyeti feci bir hayat yaratmıştı[2]. Karahisarışarkî çevreleri mütemadi sekban grupları ile gelen sancakbeylerinin veya mütesellimlerinin uğrak sahası idi. Evvelâ Üsküdar'da subaşı olan ve sonra mültezimlik yapan Muharrem adında bir Altı–Bölük mensubu, nihayet, Şarkîkarahisar'a tayin olunan bir Sancakbeyi tarafından oraya mütesellim olarak yollandığında, yazıcısı olan Sarıyazıcı adlı şahıs ile, bu adı geçen Sancakta, tamamıyla celâlî şeklinde hareket ederek, halk arasında büyük bir panik yarattı, ve ağır salmalar toplaması esnasında birçok kan döktü. Umumî feryad üzerine, hakkında ferman çıkınca, kaçarak Bursa'ya geldi ve bu suretle izini kaybetmeye çalıştı ise de, yakalanarak İstanbul'da adamlarıyla beraber katlolundu[3]. III. Murad devrinden beri celâlîlere ve suhtelere karşı mücadelede büyük bir şöhret kazanan ve bu hizmetlerinden dolayı kendisine timar tevcih edilen Yiğitbaşı Hüseyin Kulu adındaki şahsın timarını tecdid için yollanan fermanda anlatıldığına göre, 1600 sıralarında, Süleyman, Kara Ahmet ve Musa adında üç şefin etrafında toplanan suhteler ve levendler, Merzifon, Osmancık, Gümüş ve İskilip taraflarında tahribat yapmakta idiler. Birçok insanları öldürerek, oğullarını ve mallarını zaptediyorlardı. Bunlarla mücadele için yine Kapukulu'nun yiğitbaşı olması ve emrine «İl erleri» verilmesi bildiriliyordu[4].

Karayazıcı'nın faaliyeti sırasında, Şarkta cereyan eden başka mühim bir hâdise, seferde bulunan Erzurum Valisi Ömer Paşa'nın mütesellimliğini aldığı iddiasıyla hareket eden Kara Murad adında bir sipahî zorbasının (yani Altı–Bölük mensubu birisinin) bu vilâyet çevrelerinde yarattığı düzensizliktir. Selânikî'nin ifadisine göre, «erazilden

1 Vesika: 17.

2 Hüseyin Hüsamettin, Fetret Devrinde buralarda cereyan eden hâdiseleri, az çok tasvir etmiştir: Amasya Tarihi, c. 3, s. 346–350.

3 Bursa Ş. Sc. No. B. 136/351, yap. 109.

4 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, Karton, 3, No. 639 (bu eski ve emektar yiğitbaşının 1603'te celâlilerle olan bir çarpışmada ölmüş olduğu, Zeytun Kadısı tarafından arzolunmaktadır: aynı yer).

Kara Murad emaret mertebesine varup yaklaşup sahib–i liva olub nice hadem ve haşem sahibi oldukta devlet ve saltanat hainleri nice vacib–i salb taife ile hemdâstan olub», bu sırada Divan'da ve maliyede para mukabilinde sahte tuğralı fermanlar ve ahkâm satılması alıp yürüdüğünden böyle birçok ferman elde eden bu adam, Erzurum şehrine vardı. Ömer Paşa'nın hakikî mütesellimi olan yine ümeradan Ali Ağa Zade Mahmut Bey'i idam ile bütün malını yağma ettikten sonra, başka taraflara da, türlü yalanlarla yağmaya çıkıp, pek çok insanları öldürdü ve mallarını da zaptetti. Hakkında ferman çıkması üzerine, aldıklarını şuraya buraya yerleştirerek ta Balıkesir taraflarına kaçtı, orada, Muhassıl–ı Emval Bostan Çavuş, Mütekait Defterdar Mehmet Efendi, kadılar ve halk birleşerek, Kara Murad'ı bastılar. Malları mîrîye zaptolundu; kendisi de yakalanarak İstanbul'a yollandı. Padişahın huzuruna çıkarıldığında, üzerindeki sahte nişanları kendisine para mukabilinde, halen seferde bulunan maliye tezkerecisi Davut Efendi'nin satmış bulunduğunu iddia etti ise de, iftira sayılarak Kara Murad idam olundu[1].

Maraş ve Rakka taraflarında da, aynı suretle, ümerâya mensup devriye bölüklerinin dolaştığına ait şikâyetler varsa da, kayda değer tafsilât yoktur. Meselâ, Hısnı–Mansur Sancağı Beyinin, Sabık Mütesellimi Ahmed'in beş yüz kişi ile aşiretleri bastığına ait aşiret mensupları tarafından Divan'a yollanan arzları bunu gösteriyor[2].

Anadolu'da Karayazıcı isyan halinde iken, ümera veya kapı ağalarının etrafında toplanan sekban bölüklerinin, ümeranın resmî vazifesini vasıta edinerek gösterdikleri faaliyet ve sebep oldukları hâdiseleri, elde bulunan vesikaların imkân verdiği ölçüde tasvir etmiş olduk.

Celâlî mücadelesinde başka bir unsur olarak görünen ve yine levendata dayanan Altı–Bölük mensuplarının, veya o zamanki ifade ile, «sipah zorbalarının» ve kendilerine «sipahi oğlanı» süsü veren grupların faaliyetlerini ve çıkardıkları hâdiseleri de, buraya malûm oldukları nisbette kaydetmek lâzımdır.

Şimdiye kadar anlatılan hâdisede, suhtelerden ve ümerânın sekbanlarından başka, celâlî mücadelesinde kapukulu şeklinde birtakım bölüklerin de rol oynamış olduklarına dair misaller verilmişti. Karayazıcı zamanında kapukulu adı altında gezenlerin «fetret» devrindeki rolle-

1 Selânikî, aynı yazma, yap. 343.

2 Divan Kayıt Def. No. 143, yap. 64 (Maraş ve Rakka Beylerbeyine ve Hassın–Mansur Kadısına 24 zilkade 1009 tarihli hüküm).

rini anlatmak için bu zümreye ait olarak bazı hâdiselerin zikrolunması lâzımdır.

Birçok şahıslar, bölüğe geçtiklerini iddia ederek, yanlarına «hizmetkâr» ve «sipah oğlanı» adı altında levendler topluyorlardı. Altı-Bölüğe ait sarı, kırmızı ve yeşil (bu sonunucu az geçiyor) bayrakları çekerek dolaşan bu «zorba» gruplar da, halktan, akçe, kuruş, at, katır vesair şeyleri zorla almakta idiler. Fakat bunlar bu soygunlarında ne gibi bir sebebi ileri sürüyorlardı, sefere gitme hazırlığını mı bahâne etmekte idiler, pek belli değildir.

Küre ve Uşak kadılarına, 15 nisan 1598 (9 Ramazan 1006) tarihi ile yazılan bir hükme göre, Küre Kasabasında oturan Mehmet adında birisi, «sipah oğlanı namına olup», Yusuf adlı hizmetkârını da yeniçeri yaptırdığı iddiası ile başına keçe giydirip, «kendisi sipah ve hizmetkârı yeniçeri değîl iken, bayrak kaldırup havasına tâbi yanına nice eşkıya cem edüp» halkın evlerini basmaya, ırzlarına tecavüze ve bulduğu at, katır gibi hayvanları cebren zaptetmeye başlamıştı. Bir defa da, iki hizmetkârını bir sürü eşkıya ile pazara yollayarak, tüccarın metâ'larını zaptetmişti; bunun üzerine, onun korkusundan pazar kurulamıyordu. Birçok insanlar hicret etmekte idiler. Yollanan arzda, bunların hakkından gelinmezse vilâyetin harap olacağının muhakkak olduğu kaydolunmakta idi. Hükûmet Merkezi, hâdiseye önem vererek silâhdarlardan Piyale adında bir mübaşiri âsiler üzerine memur etti[1]. Yine bu sırada, Viranşehir'de de bir sipahi türemiş, şuna buna tecavüz etmeye ve bazı kimseleri alenen katle başlamıştı. Merkezden yollanan bir fermana dayanılarak mahkemenin kararı ile sipahi idam olundu. Bunun üzerine, «bazı ehl-i fesad toplanub siz sipahî oğlanını salb eylediniz» diye halka işkence etmeye hakarete kalktılar. Mesele büyüdü; halkın hicrete hazırlandıkları duyulması üzerine, İstanbul'dan, eşkıyaların bu hareketlerinden menolunmaları hakkında, derhal ferman yollandı[2].

Salmanlı Kadısı ile Kırşehir Beyinin kaymakamı İstanbul'a yazdıkları bir mektupta, Salmanlı'da da yukarıdaki hâdiseye benzer bir hâdisenin çıktığına dair bilgi vardır: Bu kadılıkta, kuvvetli bir grup, bayrak kaldırmışlar ve sipahî bölüğü tarzında gezmeye başlamışlardı. Şeflerinden Budak'ın mahkemenin kararı ile idam olunması üzerine, arkadaşları yeniden kalabalık bir «cemiyet» halinde, asılan sipahinin kanını dava etme bahanesiyle, harekete geçtiler. Yazılan

1 Divan kayıt def. No. 132, (Uşak ve Küre kadılarına 9 ramazan 1006 tarihil hüküm).

2 Divan kayıt def. No. 132, yap. 165 (Bolu müftüsüne ve Mudurnu kadısına 27 şevval 1006 tarihli hüküm).

arzda, «eşkıya» dağılmadığı takdirde halkın hicret edeceği bildiriliyordu[1].

Anadolu'nun her tarafında, burada misal olarak söylediğimiz hâdiselerin benzerleri çok olduğundan, fazla uzatmıyoruz. Ankara sicillerinin bu sıralara ait olanları üzerinde yapılan inceleme bu konuda daha belirtili bir fikir vermektedir. Şarkta Karayazıcı faaliyette iken, Ankara sancağında ve hattâ komşu vilâyet olan Karaman'da adları, bölükleri ve ulûfeleri bile mahkemece tesbit edilmiş birçok sipahiler, küçük birer bölüğün başında olarak, köyleri basıp duruyorlardı. Bu gibi hâdiselerin yarattığı gerginlik yüzünden, Ayaş Kazasına tabî Boyalıafşarı denen köyde oturan Muradoğlu Hasan Bey adında bir Altı-Bölük sipahisi, Ayaş ve civarındaki köylerden toplanan bir halk grubu tarafından öldürülerek, dokuz at, kırk karasığır ve üç yüz koyunu köylüler tarafından yağma olundu. Ölen sipahinin oğullarına vasi olan diğer bir sipahî, Abdi ile Hasan Bey'in zevceleri, dâvalarının görülmesi için, İstanbul'dan Ankara ve Ayaş kadılarına yazılan bir ferman getirdiler. Ali Çavuş adında birisi de mübaşir tayin olunuyordu. 24 sayıda Altı-Bölük sipahisi mübaşirin emrinde yardımcı idiler. Kurulan «meclis-i şeri'de» iki kadı, birkaç naip, Ali Çavuş ve yirmi dört sipahî hazır oldukları halde ve civar kasabalarla köylerden getirilen birçok şahitlerin huzurunda, sanıkların muhakemesine başlandı. Dâvâ, ancak Ankara şehrinden gelen «âyân ve eşraf»ın aracı olmasıyla görülebildi. Köylüler ölen sipahinin ailesine 40 bin, kadı ile diğer mübaşir ve sipahilere 60 bin (toplamı 100 bin) akçe «diyet» ve «cürüm cinayet resmi» vermeye razı oldular. Mesele bu suretle kapatılabildi[2].

1601 yılında Rum (Sivas) Vilâyetinin defterdarlığı ikinci defa kaldırılarak, yeniden «nezaret» haline getirilmişti. Bu vilâyete nazır olarak tayin olunan Mahmut Çavuş adında birisinin, Budaközü bölgesine dahil kölerin halkından olup da, zulümden Ankara kazalarına göç etmiş olanların üzerlerinde kalan vergileri toplatmak ve bu gibi reayayı tekrar eski köylerine döndürmek üzere buralara yolladığı Bıyıklı Veli adındaki mukataa eminine verdiği ve Ankara Kadısı ile diğer kazaların kadılarına hitaben yazılan bir mektup, sipahoğlanları ile yeniçerilerin Rum Vilâyetinde soyguncu bölükleri teşkil ederek «fetret» hayatında oynadıkları rol hakkında kıymetli malûmat vermektedir. Mahmut Çavuş'un

1 Divan kayıt def. No. 132, yap. 110 (Kırşehir beyine ve Hacıbektaş ve Salmanlı kadılarına hüküm).

2 Ankara, Ş. Sc. No. 8, s. 48, 112, 113, 160 (Ankara kadısı yolladığı arzda, bu hâdiselere sebep sipahilerin başında bir kethüda yeri olmayışı olduğunu bildiriyordu. Bunun üzerine 28 akçe ulûfeli Mustafa oğlu Ahmet adında bir sipahi kethüdayeri oldu, s. 348).

mektubunda deniyor ki: «Bundan akdem Vilâyet–i Rum defterdarlık olup her ümera (emin ?) üzere defterdar canibinden havele namına birer sipahioğlanı ve yeniçeriler kırk ve ellişer atlu ile varup reaya zulüm görüp hâlâ Budaközü mukaatasının ekser reayası cilay–ı vatan idüb her biri taht–ı kazanızda me'men kurralara yerleşüb mukataa–i mezbureden hasıl olan mal–ı mîrî olmakla mukaddemâ Dersaadet'te defterdarlık ref'olunub nezaret olduktan yine, bir tarikle Sarı Mehmet Efendi'ye defterdarlık tevcih olunduktan sonra hâlâ bu ahval Âsitaneye malûm olmakla bu defa dahi ref' olunub ulemadan Mevlânâ Şecaeddin Efendi'ye nezaret–i âmme ile müfettiş–i emval (?) bu muhibbinizi bervech–i emanet nazır tayin etmişlerdir öyle olsa nezaret–i merkume dahil olduğumuzda yine âmme–i nasa ilân ve isti'lâm olunub ümenâ ve ummal ziyade atlu ile gezmeyüb ve perakende olan reaya yerlerine gelmek içün pazarlarda nidâ olunmuşdur cenab–ı izzetünüzden dahi rica olunur ki kazalarınuzda Budaközü mukataası reayası var ise hâlâ eminleri olan Bıyıklı Veli vardukda mîrîye olan borçlarını verdikten sonra yerlerine gitmelerine tenbih oluna ki birkaç gün sonra nuhibbinüz emr–i şerifle ol caniblere vardıkda ahar toprakda bulunurlar ise siyaset olunub haklarından gelinir»[1].

4– Karayazıcı'nın Ölümünden Sonra Büyük Celâlî Gruplarının Durumu

Karayazıcı'nın ölümü üzerine, yerine biraderi Deli Hasan, Celâlî Başbuğu oldu. İlkbaharda Canik'ten hareket eden bu yeni Celâlî Şefi, Yeşilırmak çevrelerinde yeniden levendleri toplayarak, Tokat'ta kışlakta bulunan Hasan Paşa'ya hücuma karar verdi. Henüz cenup askerleri gelmediği için çok zayıf bulunan Paşa, Tokat Kalesi'ne kapanmaya mecbur oldu. Celâlîler şehrin dış mahallelerini yaktılar. Deli Hasan'ın Tokat Şehrinde giriştiği bu çeşit tahrip hareketi ile Celâlî fetreti yeni bir devreye girmiş oluyordu. Bu tarihe kadar köylerin başlarına gelen felâketin hiçbirini tatmamış olan Anadolu şehirleri seneler süresince arkası arkasına hücumlara, yağmalara ve yangınlara katlanmak zorunda kalacaklardı.

Diğer taraftan, bütün Celâlî şefleri, Yazıcı zamanında, onun başbuğluğundan ayrılmadıkları halde, başa Deli Hasan geçince, celâlîler arasındaki bu birliğin bozulduğunu görüyoruz. Bu suretle, meselâ 1601' den evvel, Karayazıcı Urfa'da, yahut Sivas'ta bulunduğu sırada, Anado-

1 Ankara Ş. Sc. No. 8, s. 346.

lu'nun diğer yerlerinde, hiç olmazsa şehirler ve kasabalar bakımından mevcut sükûn, bu adı geçen parçalanmadan sonra bozulmuştu. Çünkü, o zamanki bir tek grup yerine, şimdi aynı kuvvette ve şehirlere saldırabilecek birkaç grup doğmuş bulunuyordu. Artık Celâlîlik bütün Anadolu'nun yüzeyine ayılmakta idi.

Hasan Paşa Tokat'ta sarıldığında, levendleri kendisini terkederek celâlîlere geçtiler. Bunlardan birisinin tarifi ile, serdarın, istirahat için, her zaman oturduğu yer keşfolunarak, caminin minaresinden atılan bir kurşunla vuruldu. Bunun üzerine, Tokat Kalesi celâlîlere teslim olmak zorunda kaldı. Paşanın Bağdat tarafından gelen kervanı âsilerin eline düştü. Celâlîler paşanın altunlarını kalkanlarla paylaştılar. Bununla beraber, haremine ve onun eşyası meyanında olan mücevherlerine asla dokunmadıklarından başka, kendisini muhafaza altında Divrik'e kadar yolcu ettiler[1].

Daha Hasan Paşa Tokat'ta kaleye kapandığı zaman, hükûmet onu «Celâlî serdarlığından» azlederek, yerine, Diyarbekir Valisi Hadım Husrev Paşa'yı vezaretle serdar tayin etmişti. Fakat, Şam, Halep, Diyarbekir ve bütün güney askerleri bu yeni serdara itaat etmediler. Tokat'ı ellerine geçiren celâlîler, Husrev Paşa'nın hareketsizliğinden cesaret alarak, batıya doğru harekete geçtiler. Deli Hasan'ın kuvvetleri 30 binden fazla tahmin ediliyordu. Sivas tarafları baştan başa yağma olundu. Bununla beraber, buralardaki şehirlerin ve kasabaların başına gelen felâketin derecesini pek bilemiyoruz.

Diğer taraftan, Deli Hasan grubundan ayrılan öteki tanınmış celâlî şeflerinin her birisi bir tarafa gitti. Yularkastı, Kastamonu Şehrine musallat olarak, burayı birkaç defa ateşe verdi. Altı-Bölükten olup da Yazıcı'nın arkadaşlarından olan ve bilmediğimiz sebepten vaktiyle ulûfeleri kesilen Arabacı Süleyman, Saruhan taraflarına gelerek, bu defa Altı-Bölük arkadaşlarıyla siphi bayrağı altında gezmeye ve kasabaları yakup yıkmaya başlayan Dündar, Kizir Mustafa, İbrahim Bey gibi zorbalar, Amasya ve Tokat yöresinde kalan yine sipahi zorbalarından Deli Zülfikâr, Kâfir Murad, Yıldızlı İbrahim vesair kimseler, geniş alanlardan binlerce levend grupları toplayarak bulundukları yerlerin kasabalarına ve şehirlerine belâ kesildiler. Bu Altı-Bölük zorbalarının ilerdeki faaliyetlerinden ayrıca bahsedeceğiz.

Hulâsa, Yazıcı'nın ocağında yetişenlerin Anadolu'nun her tarafına dağılmaları üzerine, 1599'da Karayazıcı ile arkadaşlarının Urfa çevrele-

1 Peçevi, c. II. s. 253.

rinde yarattıkları durum bu defa birden birçok yerlerde meydana geldi. Etrafta büyük sekban dalgaları gittikçe kabarıyorlardı. Her tarafta büyük bir korku vardı. Bilhassa 1602'de, Deli Hasan grubunun Batı Anadolu istikametinde harekete geçmesi sancaklarda büyük bir telâşa sebep oldu. Anadolu askerlerinin ve beylerin mühim bir kısmı Yemişçi Hasan Paşa ile Avusturya seferinde idiler. Onun için, memleket tamamıyla korucusuz bulunuyordu. Pek çok aileler Anadolu'dan İstanbul'a kaçtılar. Yerlerini yurtlarını terkeden bu insanların şikâyetlerine hükûmet cevap vermekten âciz kalıyordu[1]. Vilâyetlerdeki halkın büyük bir kısmı da dağlara çekilerek oralarda yerleşmeye başladılar. Çok tabiî olarak, umumiyetle köylerden dağlara sığınan bu insanlar ailelerini kulübelere yerleştirdikten sonra, geçimlerini sağlayabilmek için, erkekler celâlîlere iltihak ile, yağmalardan günlük ulûfelerini çıkarmayı düşünüyorlardı. Bu feci durumu tasvir eden Abdülkadir, köylüler hakkında: «Pölütleri (palamutları) nafaka–i kifaf ederlerdi. Anadolu Vilâyetinde celâlîler ve sekbanlar her kazalarda çiftlerini ve hizmetlerini ve kurallarını bırağup vesvese–i şeytan izlâlı ile tüfenklenüp sekbanlara karışub seyyidi olurdu vilâyeti hâlî kıyas ile nikbetler eşirra olub, küçüklü ve büyüklü olurdu» diyor[2].

Hükûmet Husrev Paşa'yı Celâlî Serdarı tayin ettiği sırada, Hafız Ahmet Paşa'yı da, yardımına yollamak üzere, Anadolu'ya çıkarmıştı. Deli Hasan'ın hareketinden doğan umumî korku üzerine, Hafız Ahmet Paşa'nın kuvvetleri takviye olunarak, Anadolu Vilâyetinin muhafazasına karar verildi. Bunun için sancaklarının muhafazasına kalan «alçak hallu timarlı sipahiler», mazûl ve mütekait beyler, mütekait çavuş, müteferrika, divan kâtipleri, beylerbeyleri kâtipleri ve şakirtleri, çavuşzadeler, «vesair eli emirlu ve mazul olanlar umumen» Anadolu Vilâyetinde toplanacaklardı. Bu fermanın şümulüne girenlerin doğru bir defterleri yapılarak, bir suretinin İstanbul'a, bir suretinin de Hafız Ahmet Paşa'ya yollanması için imamlara, müezzinlere fermanlar gönderildi. Hafız Ahmet Paşa ise, Kütahya'dan ayrılmaya cesaret bile edemiyordu[3].

Büyük Celâlî kitleleriyle Çorum üzerinden geçen Deli Hasan, Ankara önlerinde görününce, şehir ahalisi, kendisiyle anlaşarak, celâlîlere

1 Peçevi, c. II, s. 253.

2 Abdülkadir, aynı yazma, s. 73–74.

3 Ankara, Ş. Sc. No. 7, s. 334.

80 bin kuruş (resmî rayiçte 9 milyon 600 bin akçe) vermek suretiyle bu büyük şehri yağma ve tahripten kurtardılar[1].

Celâlîlerin en kalabalığı olan bu büyük çapta levent selinin Kütahya önlerinde görünüvermesinin bütün Batı Anadolu'da ve Marmara çevrelerinde uyandırdığı tesir müthiş oldu. Bursa Şehrinde büyük bir telâş vardı. Halk heyetler yollayarak Hükûmetten yardım istiyorlardı. Bir taraftan da celâlîlerin çok çekindikleri bir kuvvet olan medreselilerin silâhlanmalarına müsaade olunmasını dilemekte idiler. Hükûmet, hem Nuh Paşa emrinde mühim bir kuvveti Bursa'ya yolladı; hem de suhtelerin silâhlanmalarına ilk defa resmen müsaade verdi. Ayrıca, Ege çevresindeki sancak beylerini de Bursa'yı müdafaaya memur etti. Halbuki o taraflarda görülen panik Bursa'dakinden kat kat fazla idi. Kadılar, arzlar yollayarak, vaziyeti bütün tafsilâtı ile merkeze bildirdiler. Halk da mahzarlar yolladılar. Parası olanların kalelere ve emin yerlere göçtüklerini, «fakir–fukaranın» ise, bir yere gidemeyerek, korkudan feryat ettiklerini kaydediyorlardı; halk sancak beylerinin ve askerlerin Bursa'ya çağırılmalarına itiraz etmekte idi. Bu durumda, hükûmet beylerin yerlerinde kalmalarına razı olmak mecburiyetinde kaldı[2]. Fakat, Deli Hasan, birdenbire kararını değiştirerek, kethüdası «Şahverdi»yi İstanbul'a yolladı ve hükûmetten mansıb talep etti.

Deli Hasan'ın Kütahya önlerine gelmesi ve buralarda gösterdiği faaliyeti esnasında hükûmet Merkezinde, bu mesele ile ilgili olduğunda şüphe olmayan birtakım hâdiseler geçmiştir ki, kaydı icap eder.

Hafız Ahmet Paşa'nın Kütahya'ya kapanması üzerine, Güzelce Mahmut da celâlîlere karşı serdar tayin olunmuştu. Avusturya seferinden yenice dönmüş olan kapıkulları, bilhassa Altı–Bölük halkı, tesbit edemediğimiz bir sebepten dolayı bu tayine itiraz ettiler. Bu vaziyette, İstanbul'da sadaret kaymakamı olan Saatçi Hasan Paşa azl ve hapsolunarak, yerine, serdarlığı istenmeyen Güzelce Mahmut Paşa getirildi.

Celâlîlere karşı, yazın alınan tedbirlerdeki noksanlıkta alâkaları olduğu iddia olunan Yeniçeri Ağası, Müftü Efendi ve Anadolu Kadıaskeri azlolundular. Deli Ferhat Ağa yeniçeri ağası ve Sunullah Efendi, ikinci defa müftü (şeyhülislâm) oldular[3]. Ayaklanan «sipah zorbaları» celâlîlerin Anadolu'da yaptıkları tahribattan «mahrem–i saltanat» olan-

1 Ankara Ş. Sc. No. 10, s. 146.

2 Nuhbet üt–tarih ül–ahbar, s. 213. –Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3, No. 654.

3 Naima, c. I s. 306.

ları sorumlu tutuyorlardı. İddialarına göre, bunlar durumu Padişahtan gizlemekte idiler. Âsi Karayazıcı'yı ele geçirmeye uğraşan Sinan Paşazade Mehmet Paşa'yı azlettirmişlerdi. Bütün bu fenalıklar vüzeranın rüşvet almaları yüzünden doğuyordu[1]. Yeniçeriler de bu konuda âsi sipahileri tutmuşlardı. Âsiler, ilk elde Kapıağası ile Kızlar Ağasını idam ettirdiler ve Padişahı «ayak divanına» çıkmaya mecbur ettiler[2]. Hadise büyümekte idi; bu esnada Belgrat'ta bulanan Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa'nın da idamı isteniyordu. Payitahtta çıkan hâdiseleri dikkatle takip eden Veziriâzam, 1603 şubatında İstanbul'a gelip yetişerek, vaziyeti lehine çevirdi. Padişah ve yeniçeriler Yemişçi Hasan Paşa'yı tutmaya başladılar. Sipahilerin isyandan vazgeçmeleri ve ayaklanmada baş olanları hükûmete teslim etmeleri için kendilerine haber yollandı. İsyancıların teklifi kabul etmemeleri üzerine, İstanbul kapıları kapanarak, zorbalar imha olundular. Dört bin sipahi Anadolu'ya kaçtı; bunların isimleri kâmilen defterden çıkarıldı[3]. Cerrah Mehmet Paşa şubatta «Celâlî seferine» memur oldu. On beş gün sonra bu karardan vazgeçilerek, bu defa, Kaptan-ı Derya Çagalazade Sinan Paşa «Celâlî serdarı» oldu.

Bu hâdiseleri Karahisar'daki kışlağından takip eden Deli Hasan, kethüdası Şahverdi'yi İstanbul'a yollayarak, isyandan vazgeçildiğini bildirdi ve mansıp talep etti.

Bu sipahi isyanı ile Deli Hasan grubunun muhakkak bir münasebeti olmakla beraber, bunun neden ibaret olduğu belli değildir. Yalnız, Deli Hasan'ın hükûmetle barışması sipahilerin mağlup olmalarının peşinden gelmiştir. Hükûmet, celâlîlerle anlaşma teklifini kabul ederek, Deli Hasan'ı Bosna Beylerbeyliğine ve yedi arkadaşını da, yine Rumeli tarafında muhtelif sancak beyliklerine tayin etti. Dört yüz celâlî bölükbaşısı da «Bölüğe» (yani Altı-Bölük Sipahiliğine) geçirildiler[4].

Celâlîlerin bu en büyük şeflerinin teslim olmasından sonra, Anadolu'yu sükûnete kavuşturacağını ümit eden hükûmet, bir de, «celâlîlerin yanına varanların cürüm ve günahları umumen affolunmuş» olduğuna dair ferman çıkardı[5]. Kırım'da hanlık meselesinden hanzadeler arasında çıkan mücadele sonunda kaçarak Anadolu'daki celâlîlere iltica

1 Âsiler bu iddialarına rağmen, Mehmet Paşa'nın azlini Hükûmete tavsiye ve Yazıcı lehinde bulunduğu muhakkak olan Sunullah Efendi ile birlikte hareket ettiler.

2 Peçevi, c. II, s. 254 ye 255.

3 Karaçelebi zade Abdülaziz, Ravzat ül-ebrar, s. 505.

4 Kâtip Çelebi, Fezleke, c. I, s. 185, 192, 255.

5 Divan kayıt def. No. 150, s. 75.

eden Selâmet, Şahin ve Mehmet Giray'lar da padişah tarafından affolundular. Deli Hasan Paşa, 1603 baharında, kışlığından kalkarak, on bin Celâlî askerinin başında olduğu halde, Gelibolu'ya hareket etti[1]. Bunu haber alan Gelibolu halkı arasında büyük bir panik çıktığını görüyoruz. Halk, yerlerini, yurtlarını terk ederek, etrafa sığınıyorlardı; bilhassa İstanbul'a muhaceret fazla idi. İşe hükûmet el koyarak, halkın yerlerinden kımıldanmalarını yasak etti[2]. Deli Hasan Rumeli yakasına geçtiği zaman, ileri gelen arkadaşlarından Karakaş Ahmet, geri dönerek, Anadolu'da Celâlîliğe devam etti ki, yerinde anlatılacaktır. Tavil Mehmet dahi bu gruptan ayrılmış olmakla beraber, bunun zamanını bilemiyoruz.

Deli Hasan'ın, Karahisarısahip'ten (Afyon'dan) hareketle, Belgrad'ta bulunan «Ordu-yı hümâyûn serdarına» kavuşana kadar tâkip ettiği yollardaki halka olan muamelesi hakkında Peçevî ve Naima'nın verdikleri bilgi ile, Abdülkadir'in izahatı birbirini tutmuyor. Evvelkiler, bu tanınmış Celâlî Şefi beylerbeyi olsa da, Celâlîlik tavrını asla bırakmadığını, Gelibolu ve Edirne'de birçok yolsuzluklar yaptığını söyledikleri halde[3], sonuncu müellif, aksine, dürüstlüğüne şahadet etmektedir[4]. Abdülkadir, bu sırada seferde olduğuna ve Deli Hasan'ın hareketi ile yakından ilgili bulunduğuna göre, dediklerine inanmak lâzımdır.

Deli Hasan'ın on bin kişilik büyük celâlî kuvvetleri orduya Belgrad' tan sonra katıldı. Celâlîler, Sadrazamın çadırını sardıkları halde, Celâlî Şefi dört yüz tanınmış celâlî bölükbaşısı ile birlikte Sadrazam tarafından kabul olundular ve «hil'at» giydiler. Tatar ordusunun başında bulunan Gazi Giray, Anadolu'ya kaçan hanzadeleri himaye eden Deli Hasan'a düşman olduğundan dolayı, celâlîlerle bir araya gelmeyi tenezzül sayarak Sadrazamın ordusuna katılmayı reddetti[5].

Peşte'ye yaklaşıldığında, Avusturyalılarla yapılan harpte, Deli Hasan'ın Anadolu'nun başına belâ olan sekbanlarından 6 bin kişi şehit oldu. Bu kadar felâkete sebep olarak, bunların metris kazmayı kabul etmeyip, Anadolu'daki tarzda harp etmeyi tercih ettikleri kaydolunmak

1 Naima, c. I, s. 329 (Naima, Deli Hasan'ın ordusunun ve askerlerinin acaip halini tasvir etmektedir.)
2 Vesika 18.
3 Peçevi, c. II, s. 270. -Naima, c. 1. s. 327.
4 Abdülkadir, aynı yazma, yap. 80.
5 Naima, c. I, s. 328.

tadır. Celâlî Şefi Deli Hasan da, Bosna Beylerbeyliği sırasında halk ile geçinemedi ve nihayet idam olundu[1].

Burada ehemmiyetle üzerinde durulacak mesele, İran'a karşı olan harplerde dahi tereddüt etmeden ölen celâlî levendlerinin, Anadolu' daki tahripkâr ve gaddar ruhlarıyla düşman karşısındaki kahramanlıklarının birbiriyle tezat teşkil etmekte olduğudur. Bu hâdise ancak Anadolu'nun iktisadî sefaleti ile izah olunabilir.

5— Altı – Bölük Halkının Ayaklanması Ve Halk İle Suhtelerin Birleşmesi

Devletin ulûfeli askerlerinden olan Altı–Bölük (sipah, silâhtar, sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ gureba, sol gureba bölükleri) halkının Anadolu hâdiselerinde, bölük bayrağı çekerek olsun, ümeranın kapu ağalığını kabul etmek suretiyle olsun, ne kadar büyük rol oynadıklarını şimdiye kadar kaydettiğimiz oluntular yeter derecede göstermiş bulunmaktadır. Yine yukarıda söylediğimiz üzere, Karayazıcı öldükten sonra, bu tanınmış Celâlî Şefinin ağalığını yapmış bulunan birçok «sipah zorbaları» Deli Hasan'dan ayrılmış bulunmakta idiler.

Deli Hasan'ın Batıya hareket ettiği 1603 baharında, pek çok sipah zorbası, yine ümeranın kapu ağası olarak, devriye bölükleriyle faaliyete geçmişlerdi. Fakat, aynı sırada, Anadolu olayları içinde tamamıyla yeni ve mühim bir hâdise olmak üzere, sipahilerin toplu ayaklanmaları doğmaya başlıyordu. Şimdi, burada, bu hareketin «fetret devrini» alâkadar eden kısımlarını hulâsa edeceğiz.

Sonradan halk dilinde «sipah sürgünü», «sipah zorbası yağması» gibi adlar alan bu büyük hâdisenin ilk defa Saruhan Sancağında başlayarak geliştiğini görüyoruz. Deli Hasan'ın Kütahya ve Karahisarısahip taraflarını istilâ ettiği 1602'de, Saruhan'da Memi Nazır ve oğlu Yusuf ile kardeşi İbrahim ve Müezzinoğlu Mustafa Nazır adlarında dört şahıs, Altı–Bölük bayrağı açarak «üç dört yüz eşkiya» ile dolaşmaya başlamışlardı.

Adala ve Borlu kazaları halkının Anadolu Beylerbeyisi Mehmet Paşa'ya yaptıkları şikâyete göre, Hayranlar Köyünden adı geçen Memi, kardeşi İbrahim ve damadı Memi ile, yanlarına kırk elli kadar levend toplayarak, sipahi olduklarını iddia ile, gezmeye başladılar. Yalnız Tirhanyat Kazasından sekiz yüz bin akçe salma topladıkları söyleniyordu. Ertesi sene, yani 1602'de, kendilerine

1 Naima, c. I, s. 439.

Emre Köyünden Müezzinoğlu Mustafa Nazır arkadaş oldu. Levendler de böylece «üç dört yüz eşkiyayı» buldu. Asîler, ahalinin karılarını ve çocuklarını alıyorlardı. Bunların korkusundan pazarlar kurulmaz olmuştu. Halk hicrete hazırlanmakta idi[1]. Şeytanoğulları denen Memi ve kardeşi İbrahim, adamlarıyla birlikte Manisa ve Menemen'den salma topladıkları sırada, Hükûmet Merkezi tarafından yakalanmalarına memur olan Haslar Nazırı Mahmut Çavuş'u ve maiyyetindeki «padişah kullarını» basarak katlettiler. Bu hâdise halk arasında heyecan yarattı. Bu sırada medrese talebesinin de ortaya çıktığını görüyoruz. XVI. asrın ortalarından beri aralarında sıkı bir birlik olan ve daimî isyan halinde bulundukları için, silâh kullanmakta da maharetleri bulunan suhteler, ahaliden yardım görmeleri sayesinde, levendlerin karşısına çıktılar. Çarpışmada, âsilerin şefi olduğunu söylediğimiz Şeytanoğlu Memi ve damadı öldürüldüler. Bu muvaffakiyet suhtelerin üzerine halkın büyük sempatisini çekti. Fakat, Saruhan'da ve hattâ bütün Anadolu vilâyetinde bulunan Altı-Bölük sipahileri arasında medreselilere karşı şiddetli bir tepki doğmakta gecikmedi. Evvelâ, Şeytanoğulları'nın öldürüldüğü Tirhanyat Kasabasında, medreseliler ile Saruhan sipahileri arasında kanlı bir çarpışma hazırlığı yapılmakta idi; Altı-Bölük zorbaları suhtelerden, ölenlerin kanını istiyorlardı. Hükûmet tarafından meselenin tahkikine İzmir Kadısı Mahmut tayin olundu. Kadı, Tirhanyat Kasabasına vardığı zaman, halk medrese talebesinden memnuniyetlerini bildirdiklerinden başka, Afyonkarahisarı'nda kışlamakta olan ve bahara Saruhan'ı istilâ etmeleri muhakkak bulunan celâlîlerin, en ziyade medreselilerden korktuklarını söyleyerek, talebenin «sair eşkiyayı ele geçirmelerine emr-i âlîşan inayet olunmasını» talep ettiler. Adı geçen Kadı, kasaba ahalisinin bu arzusunu merkeze arzettiğinde, «fîlhakika şakî-i merkumun hakkından gelinmek feth-i kılâ' ve inhizam-ı celâli-i dalâletmeal kadar ehl-i İslâma husûl-i kuvvet-i kalb» olduğunu ifade ile, diğer eşkiyaların da haklarından gelinmesi için halkın ricalarının kabulünü istedi[2]. Böylece, meseleyi tahkike memur olan kimsenin Altı-Bölük zorbalarını haksız çıkarır yollu bir neticeye varması, Saruhan'da başlayan «sipah» hareketini alevlendirmiş gibi görünmektedir. Hakikaten, az zaman içinde zorbaların «cemiyeti» büyüdü; Manisa Şehri âsiler tarafından gittikçe sarılıyordu. Halk, Merkeze yolladıkları bir şikâyette, Manisa askerlerinin seferde

1 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3, Nr. 636 (Beylerbeyinin ramazan 1011-şubat 1603 tarihli arzı).

2 Başbakanlık arşivi, İbnülemin, karton 13, Nr. 2502, 2508 (İzmir kadısının 15 şevval 1011 tarihli arzı).

bulunmakta olmaları dolayısıyla, sipahi zorbalarının şehri yağma etmelerine engel olunamayacağını bildirmişlerdi[1].

Medrese talebesi ile Altı-Bölük halkı arasında ilk gibi görünen şu hâdise geniş Anadolu vilâyetlerinin hemen her tarafına sirayet eden «sipah» ayaklanmasının başlangıcı olduğu gibi, XVI. asrın ortalarından beri Hükûmetin ve halkın düşmanı olarak görülen medrese talebesinin de, celâlîlere karşı ahalinin yanında şehirlerin müdafaasına yardım etmeye başlamalarının da başlangıcı oldu. Artık bundan sonra medreselilerle, Altı-Bölük halkının sık sık çarpışmalarına şahit oluyoruz.

1603 baharından itibaren suhtelerle, Altı-Bölük halkı arasındaki mücadele daha çok büyüdü. Halk, sipah zorbalarına karşı, tamamen talebeyi tutuyorlardı. Medreselilerin başına içlerinden Küçük adında bir başbuğ geçmiş bulunmakta idi. Aydın ve Saruhan taraflarında muhassıl-ı emval bulunan eski Anadolu Beylerbeyisi Üveys Paşazade Mehmet Paşa, daha ziyade sipahilerin lehine şahadet eder mahiyette olarak, İstanbul'a yolladığı arzında «Bölük Halkı» ile suhteler arasındaki gerginliği, bunu «Küçük»ün teşvik ettiğini, dört beş yüz miktarında talebenin «sipah taifesi ile muharebe ve mukatele ederek varub» Alaşehir Kalesi'ne kapandıklarını, şehir halkının medreselilerle ittifak etmiş bulunduklarını ve «Bölük Halkı»na karşı, onlarla aynı safta çarpıştıklarını bildirmişti. Mehmet Paşa, yüzden fazla adam öldüren suhte şefi «Küçük»ü kendisine teslim etmeleri için Alaşehirlilere iki defa adam ve mektup gönderdiği halde, teklifini reddetmiş bulunduklarını söylüyordu. Sabık Beylerbeyinin iddiasına göre, eğer medreseliler ve halk bu adı geçen suhteyi teslim etmezler de, kaleden dışarı çıkmasına fırsat verirlerse, «fitne»nin büyüyeceği ve «Küçük»ün, birkaç sene evvel Karaman'da türeyen «Sevmek» (yahut Sömük) adındaki suhteden daha tehlikeli olacağı muhakkak idi. Netice olarak, Mehmet Paşa, Hükûmetten, âsi suhte başbuğunu kendisine teslim etmeleri için, alaşehir halkına ferman yollanmasını ve meseleyi halletmek üzere selâhiyet verilmesini rica ediyordu. Suhtelerle Bölük Halkı arasındaki anlaşmazlık ancak bu suretle hallolunabilirdi[2].

Diğer taraftan, hemen bütün kaza kadıları hep medreselilerin haklı, sipah zorbalarının ise «eşkiya» ve «zorba» olduklarını arzettikleri halde, Hükûmet Merkezi, ya daha çok Mehmet Paşa'ya inandığından

1 Müh. 75 s. 208.

2 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 2, Nr. 444 (Mehmet Paşa'nın 28 zilhicce 1011 tarihli arzı).

veyahut 1603 Şubatında İstanbul'daki isyanlarında Altı-Bölük halkına karşı gösterilen şiddeti tamir maksadıyla, Saruhan'daki, dâvada suhteler aleyhine bir ferman çıkardı. Bu fermanda, Saruhan ve Saruhan'a bağlı civar sancakların halkının suhtelere yardım etmemeleri hususunda «şartlanmaları» ve «fesad»ı çıkaran suhtelerin de «haklarından gelinmesi» emredilmekte idi. Adı geçen fermanın «Borlu» Kadısına hitaben yazılan suretini ellerine geçiren sipah zorbaları soygunculuk için büyük bir fırsat elde ettiler. Bergama'da oturan Arnavut Ali, Mehmet, Musa ve bir de yeniçeriden ibaret bir grup ahalinin atlarını ve katırlarını cebren aldıklarından dolayı bu havalinin halkı ile araları açıktı. Bunlar Saruhan'da toplu bulunan bölük Halkını alarak Bergama havalisine getirdiler. İçlerinde, medreseliler tarafından katledildiğini söylediğimiz Memi'nin kardeşi Şeytanoğlu İbrahim de vardı[1]. Kız Mustafa, Köse Kaplan, bu kuvvetli «cemiyet»in başında bulunuyorlardı. Âsi sipahiler Bergama köylerini ateş ve kan içinde vurmaya başladılar; suhte aradıklarını söylüyorlardı. Bir sipahinin, evinde öldürülmesini bahane ederek, ahaliden kudreti üstünde «diyet» toplamakta idiler. Aynı sıralarda, Nuh Paşa'nın maiyyetinde celâlî seferinde bulunan diğer birçok tanınmış sipahi zorbaları da, gelip, arkadaşlarıyla birleştiler[2]. Karayazıcı zamanından beri adları geçen İnegöllü Hüseyin, Telli İbrahim, Şeytanoğlu İbrahim vesair zorbalar, beş altı yüz kişilik bir kuvvetle (ki bunların çoğu levend olup, asıl sipahilerin hizmetkârları sıfatı ile yanlarında bulunuyorlardı), 1603 Ağustosunun başında, bir kasaba kadar büyük köy olan Kırkağaç'ı basarak, yirmi kadar insan öldürdüler ve birçoklarını da yaraladılar. 10 milyon akçelik mallarını yağmadan başka, «emred oğlanlarını ve kızlarını» çadırlarına götürdüler. Halk, korkudan hep dağlara kaçtı. Camilerin halıları ve kilimlerinin bile toplandığı, «Mushaf-ı şerif»lerin yakıldığı şikâyet olunuyordu. Evler kâmilen yakılmış, oturacak bina kalmamıştı. Halk namına yollanan arzda, aileleriyle dağlarda kaldıkları, artık köyde barınacak yerleri bulunmadığı, esasen tekrar köye varsalar, bile, «zorbalar» tarafından kâmilen katlolunacaklarının muhakkak olduğu idafe olunmakta idi[3]

Kararlarında daima olaylara tâbi olduğu görülen Hükûmet Merkezi, bu feci manzara karşısında, bu defa da halka ve medreselilere ferman yollayarak, âsi sipahilerin hadlerinin bildirilmesini emretti. Bunun üzerine, çadırlarını ve yağma ettikleri malları toplayıp kaçan

1 Bu şahıs da Karayazıcı'nın ağalarındandır; Hüseyin Hüsamettin, aynı eser, s.'364.

2 Topkapı Müzesi Arşivi, Balıkesir Ş. Sc. Nr. 3, s. 179 (27 ramazan 1012 tarihli kayıt).

3 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3/697 (rebiülevvel 1012 tarihli arz).

sipahi zorbaları, Bergama halkı namına yapılan bir mahzarda belirtildiğine göre, «daha ziyade atlu ile geliriz vilâyeti tahrip ederiz bize kimse hail ve mani olamaz. Divan-ı Hümâyûn'da neler eyledik» diye de haber yolladılar[1].

İstanbul'dan, sipah zorbalarını teftiş ve cezalandırmak için yollanan Altı-Bölükten Silahdarlar Ağası Ali Ağa, Balıkesir'e gelip, suçlulardan ele geçenleri mahkemeye getirmeye başladığında, Hızır Çavuş adında bir mukataa emini, yukarıda bahsettiğimiz hâdiselerde sipahi zorbalarına hizmet etmiş ve «sipah kisvesi» giyerek «yeşil bayrak» taşımış olan bir şahsın mahkemeye getirilmesini istemişti. Hızır Çavuş, Soma'da sipah zorbaları tarafından kendisine ait evlerin ve ahırların yakılması sırasında, bu şahsın da âsilerle birlikte bulunduğunu ve dolayısıyla suçlu olduğunu idida ederken, sipah zorbalarının bahsettiğimiz faaliyetleri hakkında daha geniş malûmat vermektedir. Buna göre, âsiler Kırkağaç'ı bastıkları zaman iki bin kişi idiler. Bu kasabayı yıktıktan sonra, Kula'yı muhasara etmişlerdi. Burayı da yağma edecekleri sırada, medrese talebesi, şehrin imdadına yetişerek, halk ile birlikte sipahi zorbalarına hücum ettiler. Bunun üzerine, sipahiler, kırk elli ve pek çok da sekban ölü vererek Kula'yı terke mecbur oldular. Şeflerden Çalık Musta ölmüş, İnegöllü Hüseyin ve Şeytanoğlu İbrahim yaralanmışlardı. Sipahi zorbaları, suhtelerin takibinden kaçarken, Kula köylerini yaktılar. Aynı mahkemede, üzerlerinde yağma eşyası bulunduğundan dolayı muhakeme edilen üç şahıs da sipah zorbalarının iki bin atlı ve iki yüz kadar tüfekli sekban olduklarını, kendilerinin bu grubun içinde bulunduklarını, Kula'yı ve köylerini yağmadan ve ateşe verdikten sonra, Akhisar kasabasını ve bu kadılığın köylerini de aynı suretle yağma ve tahrip ettiklerini, ondan sonra kendilerinin ayrılarak kaçtıklarını, zorbaların ise hep birlikte Tırhala'yı basmaya gittiklerini söylediler[2].

Yine Balıkesir Mahkemesinde ifade veren bir çocuk kendisinin Tırhala kazasına tâbi Otan (Evtan ?) köyünden olduğunu, Karakılıçoğlu Abdi Bey adında bir sipahi, zorbalarla köyü bastığında, kendisini de alup Nuh Paşa'nın yanına (celâlî seferine) götürdüklerini ve oradan döndüklerinde, yukarıda adları geçen kasabaları ve köyleri bastıklarını, ondan sonra kendi ağasının, yani Abdi Bey'in, kendi köyü olan Yeregiren'e geldiklerini, oradan da, durmayarak Midilli Adasına geçtiklerini ve kendisinin oradan Balıkesir'e kaçmış

1 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 2/697 ve 1/697 (muharrem 1012 tarihli manzar ve evasıt-ı rebiülevvel 1012 tarihli arz.)

2 Topkapı Müzesi arşivi, Balıkesir, Ş. Sc. No. 3, s. 170 ve 179.

olduğunu söylüyor ki, bu ifadeden, Saruhan yöresinde geçtiğini söylediğimiz 1602'deki sipah ayaklanmalarının daha geniş ölçüde cereyan etmiş olduğunu da anlıyoruz.

Saruhan'da ortaya çıkan bu sipah–suhte anlaşmazlığının oldukça kanlı hareketlere sebep olduğu, bilhassa zorbalar tarafından kasabalarda ve köylerde büyük yağma ve tahripler yapıldığı anlaşılmakla beraber, bu konuda daha fazla bilgi yoktur. Ancak, Hükûmet Merkezinin de bu mesele ile fazla meşgul olduğuna bakılarak ehemmiyeti tahmin olunabilir. Meselâ, 1604 yılı baharında, onun yukarıda adı geçen Silâhtarlar Ağası Ali Ağa'yı «mehayif teftişine» yolladığını ve medreselilerle sipahiler arasındaki davayı halletmeye gayret ettiğini görüyoruz.

Ali Ağa, Manisa'ya geldiğinde, Sultan Camiinde şehir ileri gelenleri ile Kadının ve Silâhtar Ağasının huzurunda, suhtelerin mümessilleri olan sekiz kemerbaşı ve Altı–Bölük halkının mümessilleri toplanarak, bir anlaşma yaptılar. Buna göre, Altı–Bölük halkı suhtelere sataşmayacaklardı; buna mukabil, suhteler de silâh taşımayacaklarına söz veriyorlardı. Bu ahitlerine sadık kalmak üzere, iki tarafın mümessilleri «Mushaf–ı Şerife» el bastılar[1].

1603'te Altı–Bölük halkı tarafından çıkarılan başka bir hâdise de Bursa ve Balıkesir taraflarında geçti. Yapılan şikâyetlere göre, bu yılın Mart ayında (yani, İstanbul'dan dört bin sipahinin kaçmasından az sonra) altı yüz kadar bir atlı grubu, Bursa topraklarında ortaya çıkarak, Balıkesir Sancağına girmişlerdi. Bunu gören köylüler telâşa düştüklerinden dolayı, köylerini korumak için bazı tedbirler aldılar. Burgos ve Ortakçı köyleri halkı bu maksatla toplandıkları sırada, sipahilerden otuz kişilik bir kafile, önlerinden geçerek, Balıkesir'e vardıklarında, mahkemeye müracaatla köylülerin kendilerine tecavüz ettiklerini iddia ettiler. Hükûmet Merkezine iki taraftan mütekabil şikâyetler oldu[2]. Şehrin ileri gelenleri ile sipahiler arasında da bazı hâdiseler çıktı[3]. Fakat bunları, aydınlatacak bilgi yoktur. Bundan başka, bu sipahilerin Saruhan' daki sipahilerle birleşip birleşmedikleri belli değildir.

Saruhan'da ve Batı Anadolu çevrelerinde, bu tasvirini verdiğimiz sipah zorbalarının ayaklanmalarına ve kasabalarla köyleri tahrip etmelerine eşit olarak, yani 1602 ve bilhassa 1603 yıllarında, Anadolu'nun diğer sahalarında da, yine Altı–Bölük bayrağı taşıyan «sipah zorbaları»nın çıkardıkları hâdiseler de aynı derecede mühim ve tahripkârdır. Bilhassa Ankara Sancağında, 1603'te büyük bir

1 M. Çağatay Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık., vesika–11.

2 İbnülemin, Şükr–ü Şikâyet, karton: 3, No. 1, 2. 3/93.

3 Vesika: 23.

«sipah zorbası yağması» pek geniş ve tesirli olmuş, zorbalar, halkın elinde, at, katır, deve, sığır, ne bulabildilerse sürmüşlerdir. Aynı sıralarda, Ankara, Karakaş Ahmet'in istilâsına uğramış bulunuyordu. Şu halde bu sipah zorbalarının, adı geçen meşhur celâlî ile münasebetlerinin ne olduğu bilinemediği gibi, buraya nereden geldikleri ve nereye gittikleri de belli değildir. Hâdiseyi ancak bu kadar biliyoruz.

Celâlî isyanları içinde, büyük ve karakteristik bir hâdise olarak, 1601'de Saruhan taraflarından başlayarak geliştiğini gördüğümüz bu sipah zorbaları kıyamı, 1603 yılında bitmemiş, bilâkis, ertesi sene, yani 1604'te ve ondan sonra da bütün Anadolu'da meydana gelmiştir. Fakat, meselenin bundan soraki safhası «büyük kaçgunluk» devri içinde mutâlea edilmesi lâzım geldiği için, burada 1603'ten sonrasına geçmiyoruz.

Sipah zorbalarının, ümeranın maiyyetinde, kapu ağası olarak veya mîrimiran bölüğü halinde oynadıkları roller de aynı ölçüde önemli olmakla beraber, bunlar ümerayı ilgilendiren hâdiseler arasında kaydolunacağı için, buraya dahil etmiyoruz.

6— Deli Hasan'ın Hükûmetle Barışmasından Sonra Türeyen Büyük Sekban Dalgaları

Karayazıcı'nın 1601 sonunda ölmüş olmasının Anadolu için hayırlı olmadığını, onun başında toplanan celâlîlerin parçalanması ile, Yeşilırmak çevrelerinde, Kastamonu, Çankırı, ve Sinop sancaklarında büyük celâlî gruplarının türediğini, biraderinin yerine geçen Deli Hasan'ın da yine kuvvetli bir sekban kitlesiyle Anadolu vilâyetine geldiğini, Karayazıcı'nın ağalığında bulunan sipah zorbalarının Saruhan taraflarında eski bölük arkadaşlarıyla birleştiklerini ve kasabalarla, köylerde büyük tahribata girişliklerini söylemiştik.

Deli Hasan'nı, Hükûmetle barıştıktan sonra, 1603 baharında Anadolu'yu terk ile Rumeli'ye gidişi, Karayazıcı'nın ölümü sırasında olduğu gibi, celâlî mücadelesinin sakinleşmesi değil, geçmiştekine nazaran misli görülmedik derecede kabarması ve umumîleşmesi neticesini vermiştir. Şimdi, elimizde mevcut malzemenin müsaadesi ölçüsünde olarak, pek ehemmiyetli olan tarihi olayın tasvirini yapacağız:

Deli Hasan Gelibolu'ya geçtikten sonra, ondan ayrılan Karakaş Ahmet, Tavil Mehmet ve diğer adları bilinmeyen birçok şefler Anadolu'da celâlî hayatı yaşamaya karar verdiler. Fakat, bunların da bir arada

kalmadıkları ve her birinin, birer grup teşkil ederek, dağıldıkları görülüyor. Karakaş Ahmet, Gelibolu'dan döndükten sonra, büyük bir levend kitlesinin başında olduğu halde, Eskişehir üzerinden Ankara'ya hareket etti[1]. Bu gelen levend selinin halk üzerinde yaptığı etki müthiş idi. Civar köylerden pek çok insan Ankara Kalesi'ne sığınıyordu. Karakaş'ın celâlî kitleleri, aşağı yukarı 1603 Haziranında o zaman Anadolu'nun en büyük ve zengin şehirlerinden birisi olan Ankara'ya girdiler. Büyük bir yağmadan sonra, Karaoğlan ve Tahtakale çarşıları kâmilen yakıldı. Eski Tahtakale'de de pek çok dükkânların ve birbirinden uzak semtlerde olan Şengül, Karacabey hamamlarının yanmış olduklarını bilmekle beraber, bu semtlerdeki yangın sahasının genişliğini bilemiyoruz[2]. Ayrıca, şehrin mahallelerinde dahi pek çok evler yanmıştı. Celâlîler asıl büyük hanların, depoların ve bozazistanın bulunduğu dış kale ile çevrili Atpazarı'na girememişlerdi. Bu felâketli hâdisenin Ankara şehrinde yaptığı hasar hakkında umumî bir rakam söylemeye şimdilik imkân olmamakla beraber, bu hususta bir fikir vermek için, bazı miktarlar kaydetmek mümkündür. Meselâ, Kazancılar Çarşısı'nda vakfa ait bir dükkân ancak 1300 akçe sarfı ile yeniden yapıldığı gibi, Karacapaşa Vakfına ait Karacapaşa (Karacabey) Hamamının tamirine de, 18660 akçe gitmiştir[3]. Yangın sahasının genişliği, yanan dükkân, han, hamam, ev vesair binaların yüzlerce olması ve hele bunların içindeki eşyalar düşünülürse, maddî zararın milyonlarca akçeyi çok aşmış olacağını kabul etmek lâzım gelir. Celâlîlerin baskını ile Ankara köylerinin aldığı şekil daha feci idi. Hemen nüfusunun büyük bir ekseriyeti kaçmış ve köyler bomboş kalmıştı. Karakaş'tan sonra «Çörekoğlu denen zorba»nın emrinde yeni bir celâlî kitlesi Ankara Sancağını süpürdü. Sadrazamın haslarından olan, Haymana'daki iki ağası bunlar tarafından katlolundu. Çörekoğlu'nun arkasından, aynı Sancağı, bir de nereden geldiklerini bilmediğimiz «sipah zorbaları» talan ettiler4. Sipah zorbalarından sonra, Çörekoğlu yeniden dördüncü yağma ve tahribi yaptı. Böylece Ankara Sancağı,

1 Karakaş'ın Ankara'ya girişine ait bu bilgiyi 1013 yılına ait 9 Nr.lı Ankara Ş. Sc.linden çıkarıyoruz ki, burada bize vesika vazifesini gören kayıtlar yangın ve hasardan doğma birtakım davalara aittir.

2 Ankara sicillerinde bu yangınlarda harap olan bina ve dükkânların, arsa ve tamirlerine ait pek çok kayıt mevcuttur. Bunların ince ince tetkiki yangının genişliğini tesbit etmeye imkân verir.

3 Ankara Ş. Sc. Nr. 9, s. 3.

4 Sipahi zorbalarının ve Çörekoğlu'nun Ankara şehrine girdiklerine ait iz yoktur. Zorbalar tahribatı bilhassa köylerde yapmışlardır. İşlerine yarayan bütün hayvanları sürmüşlerdir. Bu yüzden şahıslar arasında pek çok dâvâ çıkıyor: Ş. Sc. Nr. 9. s. 291.

1603 yılı yazı esnasında, tam dört defa sekban istilasına uğradı[1]. Bu büyük Celâlî ve «sipah zorbası» gruplarının birbiriyle münasebetlerinin neden ibaret olduğunu bilemiyoruz. Bu müthiş sekban dalgalarının mevzuumuz için olan ehemmiyeti şehirlerde yaptıkları büyük tahribattan ziyade, köylerde meydana getirdikleri geniş ölçüde nüfus hareketleridir ki, buna ilerde yine temas edeceğiz.

Kastamonu taraflarında Fetretin nasıl bir manzara gösterdiği belli olmamakla beraber, 1601 baharında Deli Hasan'dan ayrıldığını söylediğimiz Yularkastı, kalabalık bir levend kitlesi ile oralarda idi. Sinop, Çerkeş, Kastamonu, Taşköprü gibi kasabalar mütemadiyen bu meşhur Celâlînin tahribine ve yağmasına maruz bulunuyorlardı. Hattâ Kastamonu şehrinin imdadına ta Ankara'dan yardımcı yollanmıştı[2]. Karakaş'ın Ankara'yı bastığı 1603 yazında, Yularkastı da tekrar Kastamonu'yu bastı. Ankara'da olduğu gibi, orda da halk bir de kapukullarının yağmasına uğradı[3]. III. Murad devrinden beri tanıdığımız meşhur yiğitbaşılardan Taşköprülü Urgancıoğlu Mehmet'in sipah zorbalarına ve gerek Yularkastı'ya karşı, İl erlerinin başında olarak yaptığı mücadeleler, bir dereceye kadar celâlîleri durdurabilmekte idi. Netice itibariyle denebilir ki, Kastamonu ve Sinop taraflarında da köyler dağılmışlar ve kasabalar yangınlarla ağır tahribata uğramışlardı.

Anadolu Vilâyetine dahil sancaklardan, Hamid (İsparta) ve çevrelerinde, III. Murad devrinden kalma eski Celâlî Şeflerinden Kınalıoğlu Mustafa da bu sırada yeniden harekete geçmiş bulunuyordu. Hamid Sancağının Paviçe Kazasına bağlı Nolu Köyünden olan bu şahıs dört bin kişi ile dolaşmakta idi. «Nice kimseleri katl ile vilâyeti basup» ahalinin mallarını yağma ettiği şikâyet olunuyordu. Aynı sahalarda, başlarında pek çok levend toplayan «nice zorbalar» ortaya çıkmıştı. Lâzkiye Kadısı, «Lazkiye ulemâ ve sulehâ ve eimme ve hutebâsı vesair fakir ve zuafâsı»nın arzı olduğunu söylediği mektupta, halkın «içimizden birimiz baş ve buğ olup her köyden on nefere bir baş ve yiğitbaşı nasbolunub zikrolunan eşkıyayı men' ve def etmek içün emr-i şerif rica ederiz » dediklerini bildirmekte idi. Buna karşılık yollanan hükm-i hümâ yûnda, bu arzu kabul olunmakla beraber, «eşkıya yok ise cemiyet etmekden ve fukaraya teaddîden» sakınmaları ehemmiyetle hatırlatılıyordu[4]. Yine buralarda beş yüz kişi ile Derviş Nazır adında biri dolaşıyor-

1 Vesika: 18.

2 Ankara Ş. Sc. Nr. 9, s. 9, 10.

3 Müh. Def. 75. s. 79, -Müh. 76, s. 124.

4 Vesika, 19.

du. Burdur'un Bartam köyünün nazırı olduğu kaydolunan bu kişi tahribatını en ziyade Hamid Sancağının Karahisarısahip taraflarında ve Karahisarısahip'te yapmakta idi. Yanına toplananların, en meşhur eşkıyalar ve Karayazıcı'dan dağılan kimseler olduğu şikâyet olunuyordu. Karahisar'a yağma bölüklerinin başında kendisi gitmiş, birçok kimseleri hapis ile, kadıları bağlayarak, hakaret için, yanında dolaştırmaya başlamıştı. Sonradan Bolu taraflarında büyük şöhret kazanacak olan Küçük Hasan bu sıralarda Derviş Nazır'ın maiyyetinde çalışıyordu. Yüz kişi ile Şuhut Kasabasını bu şahsa bastırdı. Karahisar sancağı bana verildi, diye haber yolladığı zaman 500 hanenin kaçmış olduğu İstanbul'a bildirildi[1].

Altı-bölük halkından iken «dirliği çalınanlardan» olan ve Karayazıcı'nın tanınmış ağalarından bulunan Arabacı Süleyman'ı, 1603 baharında, Kütahya ve Karahisarısahip çevrelerinde görüyoruz. 1601'den beri nerede olduğunu bilmediğimiz bu şahıs, Karakaş, Ankara Sancağını tahribe devam ettiği sırada, Karahisarısahip'in Şeyhli Kazasına subaşı resmî sıfatı altında gelerek, buralarını ateş ve kan içinde bırakmıştır. Bu sırada Kazanın Kadısı bulunan Mehmet Efendi, arabacı Süleyman gittikten sonra, Divan-ı Hümâyûna «Kazâyâ Defteri» yollayarak, Arabacı'nın bu kadılıkta yaptığı tahribattan tesbit edebildiğini arzetmiştir. Kadı Mehmet Efendi, ancak on kadar köyün zararlarını tahkike imkân bulduğunu, diğer köylerin halkı Arabacı gelirken hep dağlara sığınmış ve halen korkularından köylerine inmemiş bulunduklarından dolayı, insansız olan böyle köylerin zararlarını soracak adam bulamadığını ifade ediyordu. Adlarını kaydettiği on köyde, 17 ölü ve 21 de yaralı vardı. Yaralıların bazılarının uzuvları kesilmiş, Salma olarak 371400 akçe toplanmış olduğu tesbit olunuyordu. Arabacı Süleyman, Müderris Recep Efendi'de altı gün misafir kalmış, bütün eşya ve erzakını yağma ettikten başka, sürüsü ile koyununu ve kuzusunu alarak kendi çiftliğine yollamış[2], Çukurkuyu Köyünden Abdülkerim çelebi ve Hamza adındaki şahısların bütün mallarını ve eşyalarını ve 17 bin de akçelerini almıştı. Bütün mal ve can kayıpları her köyde ne kadar ise, durum bir cedvel halinde Hükûmet Merkezine yollandı. Şeyhli Kadısı tertip ettiği «Kazâyâ defterinde», kazasının Arabacı Süleyman'dan evvel, Celâlî Tavil Mehmet'in ağalarından Sinan Bölükbaşı tarafından da yağma olunduğunu, fakat, o zaman bu sonuncu yağmadaki kadar zarar görmediklerini zikrediyordu[3]. Yine aynı yazın, Tavil Mehmet büyük sekban kit-

1 Müh. 75, s. 313.

2 Bundan anlaşıldığına göre Arabacı buralı idi; yahut buralarda çiftlik kurmuştu.

3 Vesika, 20.

leleriyle Kütahya'yı kuşatmış, 60 bin flori (altını) ve iyisinden 9 at vermedikleri takdirde, evlerini ateşe vereceğini ve kaleyi de yerle bir edeceğini ahaliye bildirmişti. Tam bu sırada, Hükûmet, Tavil'e Şehrizul Beylerbeyliğini vermek suretiyle, Kütahya'yı felâketten kurtardı. Hele yanlarında birkaç yüz levend ile dolaşan küçük şefler pek çoktu. Yapılan şikâyetlere nazaran, bunların çoğu Altı-Bölük halkından idiler ve ümeranın kapu ağalığını yapıyorlardı.

Teke taraflarında iki üç yüz levend ile faaliyette bulunan Zülfikar, Ören ve Tacettin adında üç şahıs, Teke Sancağının eski beyi İbrahim'in adamlarını basarak, bir katar katırını sürmeleri üzerine, İbrahim Bey'le olan çarpışmada âsiler Beyi mağlup ettiler. Kaleye kapanan İbrahim Bey ellerine bile düştü ise de, kaçıp kurtulmaya muvaffak oldu. Hareket bu kadar ile kapanmadı. Tacettin ve arkadaşları, yanlarındaki iki yüz levend ile birlikte, Teke'nin eski beylerinden Ahmet Bey'in oğlu Mehmet Çavuş'un grubuna katıldılar. Bu çavuşun etrafında bin kişilik «muklacı ve sekban» kuvveti toplandı. Yukarıda adı geçen İbrahim Bey'i ele geçirerek katlettiler. Kendilerine, Teke'de nazır (vakıf veya mukataa nazırı olabilirler) olan ve yukarıda Karahisarısahip Sancağını beş yüz kişi ile yağma ettiğinden bahsettiğimiz Derviş ve arkadaşı Bali Nazırlar da gelip karıştılar. Böylece, oralarda hiç kimsenin karşı çıkamayacağı büyük bir levend kitlesi meydana geldi. Mehmet Çavuş, bu kalabalık sekbanlarıyla, Kızılkaya Pazarı denen yerde Sancak Beyinin Kethüdasına ve devriye bölüklerine hücum ederek, onları kaleye girmeye mecbur etti. Nüzül ve sair Hükûmet'e ait tekâlifi toplayan mübaşirleri de vazifelerinden menetti. Halk, yolladıkları arzalarında Mehmet Çavuş'un zulmü üzerlerinden kaldırılmazsa hicret edeceklerini söylüyorlardı[1].

Şu sıralarda Karaman Vilâyetindeki «Fetret» hayatının arzettiği manzara, tasvirini yaptığımız Anadolu Vilâyetindekinden daha ağır gibi görünmekte ise de, bunu anlatacak tafsilâtlı olaylar elimizde azdır. Mevcut olanları kaydediyoruz.

Deli Hasan'dan ayrılan, tanımmış Celâlî Şeflerinden birisi olduğunu söylediğimiz Tavil Mehmet de, 1603 baharında batıdan Konya istikametine hareket etmişti. Karakaş'ın Ankara, Kırşehir taraflarında yaptığı tahribatı aynı suretle Tavil'in de, Kayseri, Niğde, Aksaray, Konya, Hamid ve Kütahya sancaklarında yaptığını, bura köylerinden esaslı boşalmalar olduğunu biliyoruz. Fakat, vakaların oluş safhaları belli değildir. Fakat, vakaların oluş safhaları belli değildir. Yalnız, bu korkunç âsînin son olarak Kütahya'yı kuşattığını ve orada Hükûmetle barışmış

1 Müh. 75, s. 33, (Teke sancağında olan kadılara hüküm).

olduğunu yukarıda söylemiş bulunmaktayız. Niğde'nin Develi Kazasında Han Mehmet adında birisinin, iki yüz atlı ile salgunlar saldığı, yolları keserek birçok adam katlettiği görülmektedir. Niğde Beyi bu şahsa ait olayları arzederken, çabuk tedbir alınmazsa «sonra küllî kayıda tasaddî olunur» diyerek, ele geçirilmesi için ferman taleb ediyordu[1].

Kırşehir Sancağının Eskiler Kadılığına bağlı bulunan Muradiye Köyü halkı tarafından İstanbul'a yollanan bir arzda bu Sancağın 1603 yazındaki durumuna ait malumât vardır. Burada anlatıldığına göre, Karayazıcı zamanından beri şöhreti olan, tanınmış Celâlî şeflerinden Hayalioğlu Mehmet, Karakaş'a bağlı olarak Kırşehir kadılıklarını istilâ etmişti. Yine Karayazıcı'nın ağalarından birisi olan, eski Altı-Bölük mensubu Kâfir Murad, Kasım Bölükbaşı, Kel Osman, Hayalîoğlu'nun maiyyetinde bölükbaşı idiler. 1603 yılının sonlarında soğuk bir kış günü, yukarıda sözünü ettiği köye bunların yaptıkları bir baskın esnasında cereyan eden vakalar hakikaten fecidir. Köye ansızın gelen celâlîler 30 kişi öldürmüşler ve 25 kişi yaralamışlar, çok kimseleri de hapsetmişlerdi. Soğuk kışta halka türlü işkenceler tatbik ettikleri esnada, «yetmiş nefer hatunun soğuktan elleri ve ayakları dökülüp bunlardan ziyade kuruş talep edüp», kırk deve, yirmi beş at ve yirmiş beş de erkek çocuklarını aldıkları, beş evi içindeki nüfuslarıyla birlikte yaktıkları, 50 bin akçe topladıkları, ellerine geçen malı yağma ettiklerini bildiriyorlardı. Aldıkları genç çocukların bir kısmını ağır paralar mukabilinde sahiplerine geri vermişler ve bir kısmı ise kurtarılamamıştı. Halk, arzlarında, halen adı geçen şakîlerle sekbanların orada olduklarını söyleyerek, eğer çocukları ve yağma olunan malları alınmaz ve âsîlerin haklarından gelinmezse, hep göç edeceklerini bildirmekte idiler[2]. Karakaş ve ona bağlı olan Hayalîoğlu, binlerce sekban kitleleriyle, Ankara, Bozok ve Kırşehir taraflarında 1604 baharına kadar bir sene hâkim kaldılar. Hükûmet otoriteleri kalelerden dışarı çıkamadılar. Devletin vergi teşkilâtı alt üst oldu. Mültezimler, eminler, voyvodalar, Hükûmete ve has sahiplerine taahhütlerini yapamadılar; çünkü, tahsilât yapacakları yerlere gitmeye imkân bulamamışlardı[3].

Karaman Vilâyetinde, aynı sene, yani 1603 yazında daha ziyade inkişaf eden bir hâdise, bu vilâyetin cenubunda, İçel taraflarında uzun zamandan beri mevcut suhte isyanlarıdır. 1597'de Lârende'de (Karaman) büyük bir ayaklanma halinde çıktığım gördüğümüz bu hâdise, o za-

1 İbnülemin, karton 3, Nr. 612.

2 Vesika, 21.

3 Vesika; 35.

man muvakkaten bastırılmış gibi olmuş, fakat medreseliler güneye çekilerek vaziyetlerini daha çok sağlamlaştırmışlardı. 1598'de tekrar alevlenen suhte isyanlarını bastırmaya Hüseyin Paşa memur olduğu esnada, celâlî olmuş ve suhtelere de bir şey yapılmamış, nihayet 1600'de Sivas beylerbeyisi Mahmut Paşa, Çorum'a sancakbeyi tayin edilen Karayazıcı ile birlikte suhteleri dağıtmaya memur olmuş, fakat, bütün bunlardan da bir netice hasıl olmamıştı. Ondan sonra da suhteler kendilerine karşı yollanan küçük kuvvetleri üzerlerine yanaştırmadılar. Deli Hasan'ın Kütahya'ya hareket ettiği 1602'de, Hükûmet idaresi vilâyetlerde çok zayıflamış olduğundan, İçel'deki suhtelerin cüretleri büsbütün arttı. Bu yılın Ekim ayında, Adana Beylerbeyisi Ramazanoğlu İsmail Bey'e, suhteler üzerine gitmesi için bir ferman yollandı. İsmail Bey, Tarsus'ta toplanmış bulunan suhtelere hücum ederek, üç yüz talebeyi öldürmeye muvaffak oldu. Fena vaziyete düşen suhteler, derhal İçel'de bulunan arkadaşlarından yardım istediler. Bu sancağın bazı reayası ve timar erbabı ile iyi anlaşmış olduklarını yukarıda söylediğimiz suhteler, halkın da yardımı ile, iki bin kişilik bir kuvvet teşkil ederek, 1603 Nisanında Tarsus Livasını bastılar. 200 deve, 2000 at, katır, sığır, camus (manda) ve binlerce koyun sürdüler. Ayrıca, 30 bin altunluk (3 milyon 600 bin akçelik) eşya kaldırdılar. Birçok da insan katledildi. Âsi suhteler aldıklarını İçel Sancağına götürmeye vakit bulamadan, Adana Beyi süratle Tarsus'un imdadına yetişti. Çarpışmada medreseliler yine bozguna uğradılar. Tarsus'un şeyh, müderris, sabık kadı, evkaf nazırı ve sair kişilerine ait pek çok imzayı taşıyan bir arz, İstanbul'a yollanarak, suhtelerden kurtarılan eşya ve hayvanatın adilâne bir suretle sahiplerine tevzi olunması için İsmail Bey'e ferman yollanılması rica edildi.

Tarsus'tan, yine, İçel'deki kalelerine dönen suhteler, bu sancakta kendilerine uymayanlara hücum ediyorlardı. Lârende Müftüsünün, birçok sabık kadıların, müderrislerin ve başka kimselerin imzalarını taşıyan Haziran 1603 (evahir–i zilhicce 1011) tarihli bir arzda, bu sıralarda İçel'de geçen hâdiseler hakkında malûmat vardır. Burada anlatıldığına göre, suhteler, bu yılın baharından itibaren, toplanarak, kasabalara ve köylere saldırmaya başlamışlardı. «İvgadi Kazasında sakin züama ve erbab–ı timardan ve fukaradan bir âhad kalmayup, evlerin harap ve ekserisini katleyleyüb bakıyet, üs–süyufu İvgadi Kalesine düşüb dört beş ay mikdarı etrafa feryada varılub meded yetişmeyüb» nihayet Dergâh–ı Âli çavuşlarından Derviş ile Zaim Cafer, kale erlerinden ve halktan birtakım arzlar ve mahzarlar alarak, kaleden aşağı sarkıtılmak suretiyle

kaçıp, Lârende'ye düşmüşlerdi. Bu şahısların üzerinde bulunan arzlar ve mahzarlar açıldığında, suhtelerin Akliman ve Silifke'yi zaptetmiş oldukları, İvgadi'nin altı aydan beri muhasarada olduğu, medreselilerin eline düşen kalelerdeki kale erlerinin katledilmiş oldukları ve zaptettikleri kalelere kendilerinin yerleşmekte olduğu anlaşılmıştı. Lârende Müftüsü ve halk bu bilgiye dayanarak, Hükûmet'e, kendi namlarına bir arz yazdılar ve imdat istediler[1].

Tarsus'ta bozulmuş olan suhtelerin İçel'deki hareketlerinin gittikçe şiddetlendiğine dair Hükûmet Merkezine mütemadiyen arzlar gelmekte idi: Mare (Muarre) kalesini de zapteden âsilerin eline, Silifke ve Akliman ile birlikte, üç kale geçmiş oluyordu. İvgadi'de mukavemet devam etmekte idi. Fakat, hükümete gönderilen haberde, erzakın tükenmek üzere olduğu, bu kale de suhtelere düşerse, artık onları İçel-'den atmanın mümkün olmayacağı bildirilmekte idi. Karataş Naibi de arzında, suhtelerin ve onlarla birleşen «İl erleri» ile timar erbabının niyetleri, silahı ve müdafaası çok mükemmel olan İvgadi Kalesi'ni zaptederek, aileleriyle birlikte buraya yerleşmek olduğunu, eğer müdafilere erzak yardımı yapılmazsa âsilerin bu maksatlarına ereceklerini iddia ediyordu. Elgazi Kadısı da, arzında aynı hâdiseleri anlattıktan sonra, müdafilere yardım istemiş ve Lârende'de korucu bulunan Yeniçeri Serdarı Mehmet'in, tüfenkçi yoldaşlarıyla kalenin imdadına gitmesi için emir yollanmasını rica etmişti. Bu kadı da, İl erlerinin ve timarlı sipahilerin suhtelere tâbi olduklarını te'yid ediyordu[2].

İran ve Avusturya seferlerine bütün kuvvetlerini bağlamış bulunan Hükümet, Anadolu'daki hâdiselere olduğu gibi, buradaki suhte tahribatına ve bundan ileri gelen feryadlara da ancak seyirci kalmakta ve kadılara «ehl-i fesadın hakkından gelinmesi» için âdet olan fermanları yollamaktan başka bir şey yapamamakta idi. 1603 yazında Celâlî seferine memur olan Nuh Paşa'ya bu mesele de havale olmuştu. Fakat, «Serdar»ın diğer ümeradan farkı yoktu. O da Anadolu'daki kanlı boğuşmalara seyirci olaraktan kaleden kaleye gezmekle yetinmekte idi. Şu halde, suhtelere bir şey yapılamadı ve bunlar bu havalide Muslu Çavuş'un türemesine kadar devam ettiler.

1 Vesika, 22.

2 Şu arzlar hep bu meseleye aittir. Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3, Nr. 616/1.

7— Ümera Kapılarındaki Levendlerin Tahribatı

Doğrudan doğruya celâlî hüviyetini taşıyan kişilerin etrafında toplanan veya Altı–Bölük zorbalarına uyan sekban kitlelerinin, Anadolu ve Karaman vilâyetlerinde geçen faaliyetleri hakkında fikir verecek birçok vakalardan bahsettik. Adana, Halep, Maraş, Rum, Erzurum gibi vilâyetlere gelince, buralarda dahi, meselâ, tasvirini verdiğimiz Ankara veya Hamid taraflarındaki aynı hallerin devam etmiş olduğunu, kadıların, timar erbabının ve vergi toplayan hükûmet adamlarının arzlarından tamamıyla tesbit edebiliyoruz[1]. 1603 yazında Ankara'nın başına gelen felâketi, hem de aynı sırada, Kayseri dahi geçirmiştir[2]. Çorum, Çankırı, Amasya, Tokat, Şarkikarahisar taraflarındaki tahribat daha fazla idi. Köylerin halkı yer yer dağlara veya kasabalarla şehirlerin kalelerine çekilmişler, bu suretle geçimsiz kalan halkın delikanlı olanları gidip mecburen levend kitlelerine karışmışlardı[3]. Yıldızlı İbrahim ve Kurguroğlu, Yeşilırmak çevrelerinin en mühim Celâlî Şefleri idiler.

Maraş ve Erzurum vilâyetlerinde de durum aynı idi. Köyler tamamıyla yok denecek bir ölçüde dağılmış bulunuyorlardı. Fakat, celâlî mücadelesinin «Fetret»ten, «Büyük Kaçgunluk» devrine geçmesinde bir intikal yılı olarak kabul edebileceğimiz 1603 senesi için bu vilâyetlerde celâlî sekbanlarının faaliyetleri hakkında fazla bilgi tesbit edemedik. Diğer taraftan, büyük celâlî mücadelesinde, celâlîler kadar ehemmiyetli olduklarını daima gördüğümüz ümera kapularındaki devriye sekbanlarının, kanlı tahribatları ve «Fetret»i «Büyük Kaçgun»a çevirmekteki rolleri hakkında oldukça fazla bilgi toplamış bulunuyoruz. Şimdi bunları hulâsa edeceğiz:

«Celâl İsyanı» denen büyük tarihî hâdisenin tahrip kuvvetlerini teşkil eden levendlerin, ayrı sıfatta üç zümre şefler tarafından idare edildiğini biliyoruz. Bunların birincisi, «ehl–i örf» azması diyebileceğimiz Celâlî şefleri; ikincisi, «Altı–Bölük»ten türeyen ve bu bölüklere ait bayrakların altında hareket eden «sipah zorbaları» veya «sipah oğlanı» olduklarını iddia edenler; üçüncüsü de, beyler ve onların kapu ağaları. Birinci ve ikinci zümreler etrafında toplanan «Fetret» olaylarını yukarıda anlatmış bulunuyoruz.

Beyler, «Kapu yazma» adı altında, pek çok levendleri sekban olarak almışlar, kapu ağalarını ve çoğu sekbanların içinden türeyen bö-

1 Vesika, 24.

2 Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri, Ahmed I., Nr. 66.

3 Vesika: 32 (Zile hasları reayasının levend olduklarına ait hüküm).

lükbaşlarını bunlara şef yaptıktan sonra, kaymakamlık, kethüdalık ve subaşılığa ait görevleri bu suretle teşkil edilmiş olan levend bölüklerine vermişlerdir. 1603 baharından itibaren, celâlîler veya Altı-Bölük grupları gibi, ümeranın kapu halkı veya devriye bölüklerinin de birer sekban dalgası haline geldiklerini, köylere ve kasabalara bütün şiddetleriyle saldırdıklarını görüyoruz. Sırasında da işaret edildiği gibi, Fetret devrinde, beyler kapu ağalarını umumiyetle Altı-Bölük zorbalarından, hattâ yeniçerilerden seçip alıyorlardı. Bu suretle, kapu ağalığından veya Altı-Bölük zorbalığından, Celâlî şefliğine geçen insanlarla, ümeranın kapu ağaları ve Altı-Bölük bayrağı taşıyan grupların şefleri çok vakit aynı ocaktan çıkan kimseler idiler. Bilhassa celâlî şefleri ile ümeranın kapu ağalarını, hattâ birçok beyleri, birbirinden ayırmak çok vakit güçleşiyordu. Bugün tanınmış bir Celâlî Şefinin Bölükbaşılığını veya Ağalığını yapan, yarın bir Sancak Beyine veya Beylerbeyine Kapu Ağası oluvermekteydi. Bütün celâlî isyanlarının bir hususiyeti de budur. Karakız, Kâfir Murad, Kizir Mustafa, Arabacı Süleyman ve başka birçok tanınmış «zorbalar» bazan kapu ağalığında da bazan Celâlî başbuğlarının yanında görünüp durmuşlardır. Ümeranın kapu ağalığı ile celâlîlik arasındaki bu türlü bir akrabalık ve komşuluğu gözde tutunca, hem celâlîlerin ve hem ümeranın halk karşısındaki durumlarını anlamak kolay olur. Aşağıda anlatacağımız oluntulardan bunu daha iyi anlayacağız.

Karayazıcı'nın ağalarından Arabacı Süleyman'ın, bir subaşı olarak (ihtimal Anadolu beylerbeyisinin subaşısı), 1603'te Şeyhlı Kadılığında görev aldıklarını söylemiştik. Kınalıoğlu, Tavil Mehmet'in ağalarından Sinan bölükbaşı, Derviş Nazır ve ötekilerin birer silindir gibi geçtikleri Hamid Sancağının Beyi olan ve o sırada seferde bulunan Osman Bey'in kethüdası Ahmet tarafından levendlere köylerde yaptırılan soygunlar ve zulüm, yukarıda adı geçen celâlîlerin yaptıklarından aşağı değildir. İsparta Kadısının arzettiğine göre, Kethüda Ahmet, aslında, Sancak Beyi Osman'ın bir levendi idi. Bey, sefere giderken, ondan birkaç bin kuruş alarak, kendisini kethüda yapmış ve sancağın başına bırakmıştı. O da, etrafına «beş altı yüz levendat cem edüp, yirmişer, otuzar atlu halinde köylere kışlak namiyle yerleştirüp», bu kadar kalabalık insanın masraflarını köylülere yükledi. Levendleri köylerde birçok da «fesad» ediyorlardı[1].

Bodrum Kalesi Dizdarı da, Hükûmet'e yolladığı bir arzda, halkın bir şikâyetinden bahsetmişti. Sancakbeyi olanlar yahut kethüdaları, ikiyüz atlıdan ziyade adam ile mütemadiyen devre çıkarak, fukarayı ceb-

1 İbnülemin, karton 4, Nr. 702 (evahir-i rebiülevvel 1012 tarihli arz).

ren soyuyorlar, dizdardan barut ve tüfek istiyorlar, verilmediği zaman da, kasaba halkından ve dizdardan beş altı bin akçe bedel alıyorlardı. Bunlar bu hareketten menolundukları ve dizdarlara, sancak beylerini ve adamlarını kalelere sokmamak konusunda izin verilmediği taktirde, halkın «cilay–ı vatan etmeleri» muhakkak idi. Dizdara yollanan cevapta, Beyin ve adamlarının bedel ödemeden bir şey almamaları ve dizdarların da kaleden tüfek ve barut vermemeleri bildirilmişti[1].

Yukarıda, Karahisarısahip'i bastığını, Hamit'ten birçok salma topladığını ve nihayet Teke'de Mehmet Çavuş adındaki şahıs ile birleştiğini söylediğimiz Ulamoğlu Derviş Nazır hakkında Burdur'un Bartam Köyü halkının şikâyetleri resmî hüviyet sahiplerinin hareket tarzlarının birer örneği olarak kayda değer. Adı geçen köyün nazırı (vakıf veya mukataa nazırı) olan bu şahıs, köye beş yüz atlı ve seksen sekban ile gelmiş, atlarını bağlara ve bahçelere çektikten sonra, soygun hareketlerine girmişti. İlk işi, birçok kimseleri bağlayarak, binlerce akçelerini almak oldu. Ondan sonra köyü soymakta devam etti. Son gelişinde de, 34 evin kapularını yaktı; halkın bütün mallarını yağma etti; dört kişiyi de zincire vurarak götürdü. Arkasından tekrar subaşını yolladı. O da dayak ve işkencelerle, 25 bin akçe toplayup gitti. Bundan kısa bir müddet sonra «sizde daha üç yıllık baki akçemiz vardır deyu yüz atlu gönderüp bir yük akçe talep edüp gece yarısı köyü basup» ahalinin nesi varsa alıp gittiler ve ayrıca 15 kişiyi de beraber götürdüler. Köylüler, arzlarında, bu şikâyetleri de dinlenmezse, köyü terk edeceklerini ve dağılacaklarını bildiriyorlardı[2].

Eski Hamid beylerinden Noğman tarafından yollanan bir arzda, Karahisarısahib'in Karamık Kadılığına bağlı Akçirim Köyünde oturan Dergâh–ı Âlî çavuşlarından Üveys'in, «zorbalar peyda edüp», meşhur eşkıya Şahkuluoğullarını maiyyetine aldığı, halkın mallarını gasbetmekte olduğu haber verilmişti. «Kimi Engerus seferinde ve kimi Anadolu'da Celâlî seferinde olan» (Nuh Paşa'nın serdarlığı altındaki sefer kastolunuyor) timar sahiplerinin timarlarını, beylerbeylerinden aldığını iddia ettiği «müzevvir» mektublarla zaptederek, mahsullerini topluyordu. Zeametinin iki yıllık mahsulü bu suretle yağma edilmiş bulunan «Macar seferinden» gelmiş Mustafa Çavuş, elinde ferman ile, Üveys Çavuş'u mahkemeye davet etti, ve emir gereğince, yanındaki eşkıyaların da Hükûmete teslimini istedi. Âsi çavuş ve yanındaki kimseler firar ettiler. Nuğman Bey

1 İbnülemin, karton 3, Nr., 599 (Bodrum kalesi dizdarının 28 şevval 1011 tarihli arzı).

2 İbnülemin, karton 3, Nr. 485 (26 safer 1012 tarihli arz).

mektubunda, Üveys Çavuş ve arkadaşları yakalanmazlarsa «azim fesat olması mukarrerdir» demekte idi[1].

Doğuya doğru gidildikçe, levendatın soyguncu ve tahripkâr temayüllerine beylerin, Celâlî şeflerinden daha fazla âlet olduklarını görüyoruz. Esasen halk bakımından, ümerânın pek çoklarını celâlî olarak kabul etmek lâzım geldiğini söylemiştik. Hükûmet Merkezinin de beyleri böyle olarak kabul ettiği, fakat, yüzlerce Karayazıcı veya Deli Hasan'ın mevcudiyetini resmen ilân etmiş olmamak için, böyle ümera hakkında büyük bir sabır gösterdiği fermanlarda ve hükm-i hümâyûnlarda açıkça görülmektedir.

Karakaş Ahmed'in, Ankara Sancağını tahribe giriştiği 1603'te, Yabanabat, Murtazaâbâd, Ayaş ve Bacı kadıları, İstanbul'a müşterek bir arz yollayarak, bu sırada seferde bulunan Ankara Sancağı Mirlivası Edip Bey'in kaymakamı olan «Ali Kethüda'nın hareketi hakkında malûmat vermişlerdi. Beyin vekili sıfatı ile, gûya devriye gezmeye selâhiyetli olan Kaymakam, «celâlî yanında gezmiş levendlerden bir iki yüz müsellâh levend ile» kazalarda köy köy dolaşmaya çıkıyordu. Bu dolaşmaları esnasında, meselâ, Murtazaâbâd'ın bir köyünden, «burda kıtâl olmuş» diye, cebren 50 bin akçe cerime almıştı. Diğer köylerden 4 yük (400 bin), Yabanabad'dan 6 yük, Ayaş, Bacı, Çepni ve Çukurcak kazalarından da ikişer yük olmak üzere, bütün bu kadılıklardan on sekiz buçuk yük (yani bir milyon 850 bin) nakit akçe topladığı bildiriliyordu. Kethüda, ayrıca, halkta bulduğu at, katır, deve vesair, kendine yarar saydığı hayvanları ve birçok eşyayı dahi zaptetmişti. Kaymakamın halka olan zulümlerinin arkası bitmiyordu. Bu arza yollanan cevapta, isnat olanlar sabit ise, hemen hakkından gelinmesi (idamı) ferman olundu[2]. Resmen Sancak Beyinin vekili mevkiinde olan Ali Kethüda'nın Karakaş'a karşı nasıl tavır alındığını anlayacak bir kayıt görülmemiştir.

Fetret devrinin en ağır tahrip ve yağmalarına uğrayan şehirlerden birisi olan Bolu'da, mütekait olarak oturan, bu sancağın eski beyi Mehmet Bey adındaki birisi, 1603'te, asıl bey seferde olması dolayısıyla, sancağın muhafızı mevkiinde bulunuyordu. Pek çok ümerada gördüğümüz gibi, Mehmet Bey de bu sırada tanınmış birtakım sipah zorbalarını kapusundaki levendlerin başına geçirmiş bulunmakta idi. Abdurrahman, Mustafa, Fidanoğlu Muslu, Deveci Mustafa, Kör Habib adlarındaki bu şahıslar, Mehmet Bey'in hizmetkârı, voyvodası ve subaşısı olarak, sekbanlarını yanlarına almışlar ve «salgun» toplamaya çıkmışlardı. Halk-

1 Müh. 75, s. 215 (Karahisar ve Karamuk kadısına hüküm).

2 İbnülemin, karton: 3, Nr. 686.

ta buldukları altun, gümüş, at, katır ve develeri zorla alıyorlardı[1]. O sırada, Mudurnu'ya bağlı Kızıl köyünde yerleşmiş bulunan Zülfikar Çavuş, Deli Hasan grubu Karahisarısahip'te kışladığı esnada, Hafız Ahmet Paşa'nın izni ile başına kırk elli sekban toplayarak, celâlîlerin erzak kollarını basmaya başlamıştı. Bu defa da Karakaş'ın Mudurnu'ya varan bölükleri ile mücadeleye girişti. Yine bir defasında, Karakaş'ın o tarafa gelen bir bölüğünü dağıttıktan ve birçok celâlîlerin başını kestikten sonra, Bölükbaşı Kadıoğlu'nu ve bir «emred oğlanı» sağ olarak tuttu. Mudurnu Kadısından ve diğer civar kadılardan «yararlığına şahadetnameler alup Der-i devlet'e riayet ricasına diri alduğı iki kimseleri dil getirmek sededinde iken», söylediğimiz Sabık Bolu Beyi Mehmet, Zülfikar Çavuş'un malına ve davarlarına ve zikrolunan emred oğlanına tamaen adı geçen sipah zorbalarını ve sekbanları üzerine yollayarak, «celâlî sulh olduktan sonra sen katl-i nefs eyledin deyu bahane edüp»[2] öğle vakti, herkesin gözü önünde, evini bastırdı; kırk elli at, katır ve davarını ve birçok mallarını Bolu'ya götürerek kendisine aldı. Kadıoğlu adındaki bölükbaşı, Mehmet Bey tarafından serbest bırakılarak, Zülfikar Çavuş'u katletti ve başı ile bir kolunu «Celâlî Karakaş'a iletürüm» diye atına binerek gitti. Bu hâdiseyi İstanbul'a ulaştıran Mudurnu Kadısı, Memet Bey'in, Kadıoğlu'nu kasten bıraktığını ve kılıcını dahi eline verdiğini, bu beyin Karakaş ile müttefik olduğunun ısrarla söylendiğini arzında izah etmekte idi[3].

İzmit'ten, Çankırı ve Çorum'a kadar sıralanan sancaklarda, beylerin dairelerinde çalışan Altı-Bölük zorbalarının, subaşı ve kethüda olarak, sekban bölükleriyle köyleri harap ettikleri hakkında İstanbul'a mütemadiyen şikâyetler gelmekte idi. Aynı zamanda, 1603 şubatında, İstanbul'da, yeniçerilerle sipahilerin arasındaki çarpışmanın bu adı geçen yerlerde bulunan kullara da sirayet ettiği, bu yüzden birçok hâdiseler çıktığı yolunda haberler de işitilmesi üzerine, Hükûmet Sol Ulûfeciler Ağası Handan Ağa'yı, Bursa'dan geçmek üzere, İzmit, Gerede ve Bolu istikametlerinde teftişe çıkardı. Bu Ağa, aynı zamanda eşkıya teftiş edecek ve kapukullarını da sefere sürecekti. Handan Ağa uğradığı yerlerde, kadıları, köylerden dahi imam, köy kethüdası vesair ileri gelenleri ve kasabaların âyânını soruşturma için topladığında, onlar kadılıklarında, ne yeniçeri-sipah münazaası ve ne de eşkıya bulunmadığını ye-

1 İbnülemin, karton: 2, Nr. 427/9 (Mudurnu Kadısının arzı). -Karton; 3, Nr. 603 (Sabık Bolu Beyi Mehmed'e hüküm: selh-i şevval 1011).

2 Buradaki «sulh»tan, Deli Hasan'ın Hükümetle barışaması kastolunuyor.

3 Vesika, 25.

min ile temin ediyorlardı. Mudurnu'da, gerek halk ve gerek kadı, Bolu Beyi Mehmet Bey'in Karakaş ile münasebette olduğunu, sipah zorbalarını Mudurnu'ya onun yolladığını, Zülfikar Çavuş'u da kendisinin katlettirdiğini söylediler. Nihayet, 1603 Haziranında Bolu'ya gelen Handan Ağa, yaptığı tahkikatta, Mehmet Bey'in dairesinde «sekiz nefer sipah zorbası» bulunduğunu, bunlardan «Mustafa bin Abdullah»ın Mısır müteferrikalarından olduğunu tesbit etti. Halk, Handan Ağa'ya yaptıkları şikâyette, bu adı geçen Mustafa bin Abdullah hakkında, Tırnakcı Hasan Paşa zamanında, «Bolu'nun mukataat bakayası tahsiline emr–i şerif alup vilâyet–i mezbure varup reaya ve berayaya ol derece zulüm etmiştir ki, Vilâyetimize celâlî gelmiş olaydı bize bu kadar zulüm ve teaddi itmez idi» diye ifadede bulundular. Sol Ulûfeciler Ağası, Merkeze yolladığı arzında Mehmet Bey'in ve sekiz sipahinin «dimağları fesadda» olduğunu, reayaya çok zulüm ettiklerini kaydederek, sipahilerin iptidadan timara (mürd–ü timar) çıkarılmalarını teklif etti[1]. Buna rağmen, Mehmet Bey'e bir şey yapılamadığı gibi, sonra Bolu Beyliği de yine kendisine verildi, dairesindeki sipahiler de sekbanlarla dolaşmakta gene devam ettiler.

Kastamonu ve Sinop taraflarında da, Altı–Bölük halkı sancak beylerinin dairelerinde olarak geziyorlardı ve yukarıda, buralara musallat olduğunu söylediğimiz Yularkastı, bir ara, sancak beyi tayin olunmuştu. Fakat, bunlar ancak bu kadar bilinmektedir.

Karaman Vilâyetinin Tavil Mehmet ve Karakaş Ahmet'in bazı grupları tarafından nasıl tahrip olunduğunu söylemiştik. Bu Vilâyet ümerasının celâlîlerle olan münasebetleri belli olmamakla beraber, dairelerindeki sekbanların, köylerin boşalmalarında celâlîler kadar etkili olduklarını görüyoruz. Ereğli Kadısı, oralarda geçen mühim bir hâdise hakkında yolladığı arzda, bu bakımdan hayli malûmat vermiştir. İzah ettiğine göre, Bor Kasabasında oturan Altı–Bölük Sipahisi Nefesoğlu Mehmet, kardeşi Hasan ve Abdullah ile, Ereğli'ye tâbi Ürgüd Köyünden Hacı Abdülkadir oğlu Ali adındaki şahısların adamlarından üçü, Bor, Ereğli ve Şecaaddin kadılıklarının sınırları arasında katledildiler. Nefesoğlu bu cinayeti Ereğli'nin Kızılca Nahiyesi halkından, Altı Bölük mensubu Ahmet ve Beytullah'ın yaptıklarını iddia ederek, kalabalık bir sekban bölüğü ile Niğde Şehrine girdi ve kaatil sipahileri himaye ettiği anlaşılan Eski Niğde Beyi Ahmet'ten zorla bin kuruş (120 bin akçe) aldı. Bu sırada Niğde Sancağına yeni tayin olunan beyin mütesellimi Kurd gelmiş bulunuyordu. Onun da eşyasını ve parasını yağma

1 İbnülemin, karton 2, Nr. 1–8/427 (arzlar).– Karton 3, Nr. 59 (mazhar).

etti ve kendisine de bir hayli hakarette bulundu. Ondan sonra sıra, cinayeti kendilerinden bildiği sipahilerin oturdukları nahiyeye geldi. Nefesoğlu sekbanlarıyla, adı geçen nahiyeye eriştiği zaman, pek çok kimseler korkudan başka yerlere firar etmiş bulunuyorlardı. Tam o sırada, Karaman Beylerbeyisi Ömer Paşa (ki vezir Nuh Paşa ile gûya celâlî seferine memur idi) kendi kapusu halkından ve sipah zorbalarından ibaret üç bin kişilik bir kuvvetle Niğde taraflarına geldi. Nefesoğlu, beylerbeyinden de ayrıca yardımcı bölükler alarak, nahiyede yeliştirmeye başladı. Harice kaçanlardan bazılarını buldurup getirtti. 93 deve, 40 kısrak, 2 sürü koyun aldıktan başka, levendlere ve sipahilere de, buldukları para, eşya ve malları yağma ettirdi. Halkın şikâyeti üzerine, Ereğli Kadısının yolladığı arza cevap olarak, o zaman, yani 1603 Temmuzundan sonra, Nuh Paşa'nın yerine «Celâlî serdarı» tayin edilmiş bulunan Vezir Nasuh Paşa'ya yollanan hükm-i hümâyûn'da, Nefesoğlu Mehmet'in adı Silâhdarlar Bölüğünde bulunamadığından dolayı, sipahî sayılamayacağı ve suçlu mahkemeye celbolunarak «hukuk-ı fukaranın iadesi» ve «üzerinden on beş yıl mürur etmeyen hususların» dahi incelenmesi emredildi. Halbuki Nefesoğlu'nun yanına kendi sekban ve «sipah» bölüklerini de katmak suretiyle, Nahiyenin yağmasına iştirâk eden Ömer Paşa'ya, hiçbir ceza veya ihtar kayıd olunmadı[1].

Karakaş'ın, ve Tavil Mehmet'in celâlî bölüklerinin, bu sahaları bütün 1603 yazı süresince altüst ettikleri söylenmişti. Buradaki bilgiden ise, aynı sıra Karaman'ın Beylerbeyisi Ömer Paşa'nın, 3 bin sekban ve «sipah» kuvveti ile buralarda dolaştığını görüyoruz. Acaba Beylerbeyinin celâlîlerle münasebeti nedir? Onlarla mücadele ediyor muydu? Yoksa, Bolu Beyi veya diğer birçok ümera gibi, el altından onlara yardım mı etmekte idi? Bunlar tamamıyla karanlık kalmaktadır. Yalnız şu muhakak ki, Ömer Paşa da, başındaki kalabalık sekban ve sipah zorbalarıyla, aynı celâlîler gibi, her fırsatta ahalinin mallarını ve paralarını yağma ederek, ağır salmalar toplayarak, reayanın süratle topraklarını terk etmelerine ve «atlanup silâhlanup» celâlîlere karışmalarına, celâlîler kadar etki yapıyordu.

Yine 1603 yılında, Karaman Vilâyetinin İçel Sancağındaki durumu İstanbul'a arzetmek üzere, Sancağın başında bulunan Kaymakam (beyin vekili) ile Sancağına dahil kazaların kadıları tarafından birlikte yollanan «mektup» üzerine, cevap olarak gönderilen bir hükm-i hümâyûn'da buralardaki feci durum hakkında uzun bilgi verilmiştir:

1 Vesika, 26.

İçel'de devamlı bir suhte ayaklanması olduğunu, bazı timar erbabı ile «İl erleri»nin de, medreselilerle birleştiklerini söylemiştik. İşte, Sancaktaki bu hâdiseleri yatıştırmak için, ve aynı zamanda «muhafız» olarak, buraya Hasankef (Hasankeyf) Sancağı Beyi Mehmet yollanmış bulunmakta idi. İçel Sancağı Muhafızı Mehmet Bey, «birkaç yüz atlu ve sekban ile ve Ermenaklü Seydi ve yerlüden Ali Çavuş ve Cafer ve Derviş Çavuş ve Süleyman Çavuş ve Candır Osman ve Şerefoğlu Nebi ve Bozkırluoğlu Muslu Çavuş[1] ve Ammisi Mahmut ve bunların emsali eşkıya ile il üzerine çıkub», ahalinin mallarını ve erzaklarını yağma etmiş, evlerini de yakmıştı. Katlettiği insanların sayısı iki yüzü geçiyordu. «Müslümanların emred oğlanları ve bakire kızların ve avretlerin levendata tasarruf ettirüb ve 50 binden ziyade koyun ve keçilerin ve beygir ve iyi deve ve 2 bin sığırların sürüb ve mevcut bulunan arpa ve buğday ve yağ ve bal ve sair zahirelerin alub ve üç yüzden ziyade adamı tutub hapsedüp gece ve gündüz işkence idüp nakid 7 yük (700 bin) akçeye kesüb alub ıtlak eylemiş iken badehû yine mezkûrları tutup hapsedüb her birinin yüzer ve yüz ellişer kuruşların alub küllî teaddî» etmişti. Bu dehşet verici haber üzerine, derhal Dergâh-ı Âlî kapucularından birisi, İstanbul'dan mübaşir olarak yollandığı gibi, Lârende'de oturan yeniçeri serdarının bu kapucuya koşulması için, Yeniçeri Ağası tarafından kendisine mektup yazıldı. Bu sırada Sancağa geldiği anlaşılan asıl Sancak Beyi ile, İvgadı, Karataş, Sarıkavak kadıları, Mehmet Bey'i muhakemeye memur oldular. Şikâyet olunanları kapucu ve yeniçeri serdarı «meclis-i şer'e getirecekler ve davacıların hakları alındıktan sonra, şer'an lazım gelen ceza verilecekti. «Muhtac-ı arz olanlar hapsolunub», üzerlerine sabit olan suçlarının Merkeze yazılması ve diğerlerine (yani reayadan olanlara) hükmolunan cezaların uygulanması ferman olunuyordu[2].

Bozok, Kayseri, Niğde, Kırşehir, Tavil Ahmed'in ve Karakaş'ın celâlî kitleleri tarafından istilâ olunduğu zaman, bu dört sancağın muhafızı Kurt Ahmed Paşa idi. Celâlî Deli Hasan'a karşı, Sokulluzade Vezir Hasan Paşa'nın yerine, Celâlî Serdarı olduğunu söylediğimiz Hüsrev Paşa tarafından buralara tayin olunan Kurt Ahmed Paşa'nın, yalnız Kırşehir'de çıkardığı hâdiseleri bura Kadısının halk namına yolladığı uzun bir arzdan öğreniyoruz. Bu paşa muhafazasına memur olduğu sancaklardan birisi olan Kırşehir'i yedi sekiz yaşındaki kardeşi Derviş'e

1 Sonradan İçel sancağını eline geçiren ve Kuyucu Murad Paşa tarafından katledilen Muslu Çavuş budur.

2 Vesika, 27.

aldığını iddia ederek, üç dört yüz atlı «levendat» ile geldi. Sekbanları, «Tanrıbilmez», «Kabresığmaz», «Dardoğan» gibi, acaip adlar ile anılıyorlardı. Kayseri'de oturan Altı-Bölük halkından yetmiş seksen kişilik bir sipah bölüğü de beraberdi. Bu kalabalık maiyyet şehre geldiğinde, hanlar, kervansaraylar dururken beğendikleri evleri zorla boşalttırarak yerleşmişler, hattâ birçok evlerin kapılarını kırmak suretiyle atlarını içine çekmişlerdi. Ev sahiplerini «meccanen yem ve yemek» tedarikine mecbur ediyorlar, halkta buldukları at ve develeri bedel vermeden alıyorlardı. Ortada ölen yok iken, bazı kimselere, «sen kan etmişsin» diye suç yükleyerek hapsedip, ikeşer üçer yüz kuruş (24-36 bin akçe) cerime ödetmekte idiler. «Bundan maada, yetmiş ve seksen levendata Tanrıbilmez dediği zalimi baş ve buğ nasbedüp» vâlide haslarının reayasını soymaya yollamıştı. Oradan da bütün at ve develeri sürdüler, salmalar topladılar. Hayvanlarının ve sekbanlarının masrafları halka ait olmak üzere, Kurt Paşa Kırşehir'in içinde iki ay oturdu. Kasabaya ayda bir subaşı tayin ediyor ve her ay, «teftiş verin deyu mahalle başına onar onbeşer kuruş» alıyordu. Odun lazım olduğunda halkın dükkânlarını yıkıyor, ağaçları ile tahtalarını yakıyordu. Levendleri de ahalinin ehl-ü iyallerine sataşmakta idiler. Şehrin resmî şahsiyetleri olan Kadı, Silâhtar Maksut, o sırada «avaruz akçesi» topladığından dolayı üzerinde on bin altun bulunan Ferhat Çavuş, Dergâh-ı Âlî müteferrikalarından Zaim Mestan Ağa ve ötekileri kendi levendleriyle birlikte[1], şehre yakın «Cümle Kalesi» dizdarı ile birleşerek, kaleye kapanmış idiler. Hazineye ait altınların dizdara konduğunu haber alan Kurt Paşa, bir gece ansızın kaleye hücum etti; fakat, içeri girmeye muvaffak olamadı. Hattâ kâtibi olan ve aynı zamanda şehrin subaşılığını yapan Davud adındaki «eşkiyabaşı» da maktul düştü. Bu sırada, «Serdar-ı Âlîvekar Hazretleri canibinden» Muharrem Bey, sancağa asıl bey olarak tayin edilmiş olduğundan, mütesellimi geldi. Bu vaziyette bir netice elde edemeyen Kurt Paşa çekilüp Kayseri tarafına gitti[2]. Muhafazasında olan diğer sancaklara da Kurt Ahmet Paşa'nın neler yaptığı buna göre tahmin olunabilir.

Rum Vilâyetine gelince 1603'te buranın Beylerbeyisi Alacaatlı Ahmet Paşa adında birisi idi. Maiyyetinde binlerce levend ve sipah zorbası

1 Burada adları geçen şehrin sayılı şahsiyetlerinin -ki, yeniçeri, silâhtar, çavuş vesairedir, dahi sekban beslediklerı dikkati çekmektedir. Bu sırada, Anadolu'da bulunan servet sahibi bütün hükûmet mensuplarının kendilerinin muhafaza veya soygun için levent beslediklerini vesikalar gösteriyor. Vekayiname müellifi dahi bu hususu önemle kaydetmiştir: Aynı yazma, yap. 119.

2 Vesika, 28.

vardı[1]. Bu Beylerbeyinin zamanında Rum Vilâyetinin sancakları ziyadesiyle sipah ve levend yağmasına uğradı. «Mirimiran bölükleri» ve mirimiran tarafından hangi selâhiyetle tayin olundukları bilinmeyen bazı sancakbeyleri halk arasında panik yaratıyorlardı.

7 temmuz 1603 (27 muharrem 1012) tarihi ile Arapkir Kadısı tarafından yazılan bir arzda, bu Sancağın başına gelen felâket anlatılmıştır. Kadının izahına göre, Malatyalı Zeynel Bey, Arapkir Livasının Ahmet Paşa tarafından kendisine tevcih edildiğini söyleyerek, Sivas'ta oturan Yeniçeri Bodur Yakup kethüdası olduğu halde, beş altı yüz atlı ve sekban ile sancağa girdi. Zeynel Bey'i «Vilâyet halkı karşılayup bu kadar hengâmeyle ne içün gelinür bize hayrınız yoktur dediklerinde, bize muhalefet edersiniz deyu vilâyet halkından iki yüz miktarı âdem katledüb badehu yine Ahmet Paşa canibinden Kayserili Bali Ağa ben müfettişim deyu üç yüz mikdarı atlu ve sekban ile Arapkir'e dahil oldukta Zeynel Bey ve Bali Ağa ve kethüda-yı mezbur yekdil olup vilâyet halkına nice bin kuruş sâliyâne» ettiler. Ayrıca, Arapkir Livasının timar ve zeamet erbabını, tacirlerini, kadı, müftü ve sair her zümreye mensup ileri gelen halkını toplamışlar, her birini bir «muklacı ve sekban» eline vermişler, «şedid işkenceler ile işkence idüb» her şeylerini ve borç ettirerek pek çok da paralarını almışlardı. Kadılardan Salih Efendi'ye, işkence etmeye memur edilen Kızıl Ali adında bir bölükbaşı, kadıyı «günde üç defa kolundan asup çapraza ura ura âciz koyup cümle mâmelekini bey'ettirüp vefa etmemekle deyn ettirüb» kendisini beş bin kuruş Bali Ağa'ya, yine borçla yedi yüz kuruş adı geçen Kızıl Ali'ye, dört yüz kuruş Üsküdarlı Kâşif'e, dört yüz kuruş da kardeşi Ömer Bey'e «hizmet akçesi» ödemeye mecbur etti. Arapkir'de kırk gün oturan Zeynel Bey ve arkadaşları, üç yüzden fazla evi yıkarak odun yerine yaktılar ve buna benzer birçok tahribatta bulundular[2].

Bu arzın sahibi olan Kadı Taret Efendi tarafından, aynı tarihte tanzim olunan ikinci arzda, Arapkir'in, Zeynel Bey'den sonra, bir de Kerker'de oturan Başıbüyükoğlu Hamza Bey ile Kethüdası tarafından yağma ve tahrip olunduğu haber verilmektedir. Kadının ifadesine göre, Hamza Bey, «bir vechile Arapkir sancağında dahli yoğiken yedi yüz mikdarı atlu ve sekban ile alel-gafle Arapkir'i basub yüz mikdarı adam

1 1603 şubatında İstanbul'da isyan eden «sipah zorbaları» Sivas eyaleti Alacaautlu demekle Maruf Ahmet Paşa zorbaları hükmündedir diye şikâyet etmişlerdi: Naima, c. I, s. 307.

2 Vesika, 29.

katledüb ve bakiyesi ehl–ü iyaliyle dağlara firar idüb malları evlerinde kalub», kumaş ve çuka yüklerini, akçe ve sair rızklarını yağma etmişti. Üç ay Arapkir'de oturan Hamza Bey, «dağlara bölük salub üç yüzden ziyade âdem tutub her birinden ikişer üçer yüz kuruş alub», şehrin etrafındaki köylerden de 40 bin kadar at, katır, sığır, koyun, keçi vesair hayvan toplayarak Kerker'e sürdürdü. «Dağlara firar eden âdemlerden dahi üç yüzden mütecaviz âdem zahayir bulamamak ile acından vefat» ettiler. «Üç ay mikdarı halk kaçgun olmak ile» şehir bomboş kaldı. Hamza Bey'in Arapkir'den götürdüğü keten, bez, çuka, tafta, kumaş ve tefarık gibi pazar eşyasının mıkdarı üç yüz yükü buluyordu. «Şehirde üç yüz mikdarı evleri ihrak–ı binnar» etmişler, kendilerine yaramayan «esbabı» dahi ateşe vermişlerdi. Kadı arzına «bunların emsali zulümlerinin nihayeti olmamak ile teadada» lüzum görülmediğini, bütün bu fesadı Hamza Bey'in, kethüdası ile ve onun tahriki altında, yaptığını ilâve ediyordu[1].

Yine 1603 yazında, Çankırı halkı namına İstanbul'a sunulan bir arzda, Sancak Beyinin «vilâyete iki kere kuruş salgun idüb» yirmişer kuruş topladığı, «yaylak harcı» olarak, bir akçe yerine bir kırmızı (altun) aldığı, «yanına sipah ve silâhdar cemedüb», subaşılıklara her ay bunları gönderdiği, «muttasılan selâmlık vafir mal aldırub nice teaddiler» ettiği, «zulmen otuz bin kuruştan ziyade salma» aldığı ileri sürülerek, diğerlerine ibret olmak üzere, ya Beyin teftiş olunması veya bu meblağın hazine hesabına kendisinden geri alınması istenmekte idi. Bey, bu yılın baharında, sefer için Gelibolu'ya hareket etmiş, yerine «kethüda deyu bir şaki» koymuş, o da yanında çok miktarda «sipah ve silâhdar» olduğu halde, subaşılıklara hiç durmadan devre çıkmaya başlamıştı. Arz, «Tâkatımız kalmadı billah–i teâlâ bize ihtiyar mutedil bir bey inayet oluna yoksa bu kethüda ve sipah bu âne dek kalanlarımızı da perakende ider» diye bitmekte idi. Buna cevap olarak, Beye ve Kaymakamına yollanan fermanda, yanlarında zorba (yani sipahî) kullanmamaları tenbih olunmakta idi. Buna riayet etmedikleri takdirde, Kaymakamın hakkında gelineceği (idam olunacağı) ve Sancağının, Beyden alınarak, başkasına verileceği bildiriliyordu[2].

Bu vakalar olurken, Beylerbeyi Ahmet Paşa «Celâlî Serdarı»nın yanında bulunması dolayısıyla, onun yerine Sabık Zülkadriye Karsı Beylerbeyisi (yani sancağı arpalık olarak idare etmiş olan) Mustafa Paşa, «muhafaza hizmetinde» idi. Çorum halkının kendisine yaptıkları şikâyet üzerine, Muhafız Mustafa Paşa, İstanbul'a yolladığı arzda,

1 Vesika, 30.

2 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton, 3, Nr. 474.

Çorum Beyinin Sancağı nasıl idare ettiğini anlatmıştı. Bu Bey de, subaşılıklarını «Çılbaklar», Çolak Ali ve ötekileri gibi «vilâyetler soyan»[1] birtakım sipah zorbalarına veriyordu. Çorum Kadısı Hasan bu eşkıyalarla birlikte hareket etmekte idi. Halkın mahsulü zorbalar tarafından atlarına yem yapılıyordu. Dizdara zorla açtırılan kalede yığılı buğday, arpa ve sair mahsul ve emanet konan eşyalar yağma olunmuş, kazadaki müderris, sabık kadı gibi zengin kimselerin paraları soyulmuştu[2].

Merzifon, Amasya, Tokat, Şarkikarahisar taraflarında, levendleri, başta kethüda yerleri olmak üzere, «sipah ve silâhdarlar» idare ediyorlar ve bu sahaların «Fetret» hayatında mühim rol oynuyorlardı[3]. Fakat, bu önemli hâdiselerin ne suretle geçtikleri ve halkın hayatında ne gibi etkileri olduğu hakkında hemen hiç bilgimiz yoktur.

Sahil sancakları olan Canik (Samsun), Trabzon ve Rize taraflarında, yine Altı-Bölük sipahileri ve hattâ yeniçeriler gruplar halinde köylere ve kasabalara baskın yapmakta, halkın yerlerinden oynamalarına sebep olmakta idiler. Bütün buraların subaşılıkları da sipah zorbalarının eline geçmiş bulunuyordu. Bilhassa Canik'te Rizeli Ömer adında bir sancakbeyi türemişti. Hangi vilâyetin mîrimiranı olduğunu kaydetmeyen Mehmet Paşa adında birisi Sadrazama yolladığı bir şikâyet mektubunda, Ömer Bey'in Canik'te yarattığı karışıklığı anlatmıştır. Mektuba göre, Ömer Bey, aslında bir timarlı sipahî iken, tımarından feragat ederek, Sol Gureba Bölüğünde 6 akçe ulûfe ile sipahî oldu. Ondan sonra «Celâlî Serdar» Hüsrev Paşa kendisini Canik Sancağına bey tayin etti. Bu fırsattan faydalanan Ömer Bey, kalabalık bir levendat grubu ile gelerek, bu Sancağı yağma etti. Yanlız Of Kadılığında topladığı sâlyâne dört bin kuruşu buluyordu. Şikâyetçi Beylerbeyi Of'taki yağmalar sırasında, kendisinin ve hemşiresinin evi basılarak, dört yüz kuruşu alındığını söylüyordu. Ömer Bey, bu kadının bir de «küçük oğlunu çeküp» bir sekbana vermişti; çocuk hâlâ yanlarında dolaşmakta idi. Âsi bey, Canik Kadısını kovmuş, kendisi başka bir kadı nasbetmiş, otuz kadar yeniçeri ve sipahinin karılarını ellerinden alarak levendata vermişti. «Ol diyarın halkı umumen firar edüb cümle kendi levendatı hisarı vesair vilâyeti zapt ve kabz» etmiş vaziyette idi. Atlı akçeli bir sipahî iken, sancak beyliğine yükselerek, hemşiresine ve dolayısıyla kendisine

1 Celâlilerle büyük soygunlara iştirak ettikleri anlaşılmakla beraber hangi grupla gezdikleri açıklanmıyor.

2 İbnülemin, karton 3, Nr. 681.

3 Hüseyin Hüsamettin, Amasya Tarihi, c. 3, s. 356–363.

hakarete cüret eden Ömer Bey'in hakkından gelmek için, Mehmet Paşa, kendisine «emr–i şerif» yollanmasını rica ediyordu. 25 Mayıs 1603' te verilen cevapta, «şer'ile teftiş eyliyesin filvaki böyle ise arz eyliyesin ki hakkından geline» diye emir yollandı[1].

1603'te, Trabzon, Ahmet Paşa adındaki bir beylerbeyinin arpaplığı idi. Bu Paşanın da kapu ağalıkları sipah zorbalarının eline geçmişti. Kethüdası olan Altı–Bölük halkından Ferruh, «mirîmiran bölükleri» ile halktan salgunlar toplamak üzere devre çıkmış ve üç bin kuruş almıştı. Akrabası olan birçok sipah zorbaları da maiyyetinde idiler. Halkın devamlı şikâyetleri neticesinde, Trabzon Yeniçerileri Serdarı mübaşir olmak üzere, Ferruh'un teftişi Kadıya havale olundu. Fakat, mahkemeye davet edildiğinde, kendisi sipahî iken yeniçeri serdarının mübaşir olamayacağını ileri sürerek itaat etmedi. Diğer taraftan, Pazarbaşıoğlu Ali, Demircioğlu Ahmet, Nalbantoğlu Ali bey gibi sipah zorbaları da Sancağı levendlerle harap etmekte idiler. Onun için, Hükûmet Merkezine müracaatla, bunlar hakkında lâzımgeleni icra etmek için, Trabzon sipahilerinin kethüdayeri olan Ferhat'nı mübaşir tayin olanması istendi. 7 temmuz 1603'te yollanan yeni fermanla, hem kethüdayeri Ferhat ve hem de yeniçeri serdarı, birlikte mübaşir oldular[2]. Bununla beraber, Trabzon Sancağında sipah zorbası, hattâ yeniçeri kisvesi altında, o kadar çok gruplar geziyordu ki, bunları bir iki mübaşirlik mahkemelere sevk etmek mümkün değildi. İstanbul'a yapılan başka bir şikâyette, pek çok «muklacı» ve sekban bölüklerinin, yeniçeri ve sipahî namıyla Trabzon Sancağının köylerinde dolaşarak «vilâyeti harap ettikleri ve halkın evlerine kondukları» haber veriliyordu[3].

Erzurum sancaklarında da, «Mîrimiran Bölükleri»nin köylere ve kasabalara saldırdıkları hattâ Erzurum halkı ile çarpıştıkları görülüyor. Meselâ, Avusturya seferlerinde hizmeti görülen Alacaatlı Hasan Paşa adında birisine Erzurum Beylerbeyliği verilmiş, o da, karısının akrabalarından Mustafa Çavuş'u mütesellim yollamıştı. Kalabalık levendat ile vilâyete varan Çavuşun yolsuzluklarına tahammül edemeyen Erzurumlular, nihayet ayaklanarak, mütesellimin eşyasını ve malını yağma ettikleri gibi, kendisini taşlamak suretiyle şehirden kovdular. Kuvvetli kapu halkı

1 Vesika, 31.

2 İbnülemin, karton 3, Nr. 609 ve 615.

3 İbnülemin, karton 4, Nr. 702 ve 704.

ile vaka yerine gelüp yetişen asıl Beylerbeyisi Hasan Paşa da şehir halkının silâhlı mukavemetiyle karşılaştı. Halk, Beylerbeyinin masrafını ödeyeceklerini, fakat, şehre girmesine asla razı olamayacaklarını bildirdiler. Bu hâdisenin Hükûmete duyurulması üzerine, Beylerbeyi Şirvan'a kaldırılarak, mesele kapatıldı[1]. Mamafih, köyler Beylerbeyinin levendlerine mukavemet gösterememişler, her taraf talan edilmişti. Bundan sonra Erzurum Köse Sefer Paşa'ya verildi. Köse Seferin bölükleri her tarafı öncekilerinden daha fazla soyuyorlar ve günlerce misafir kalıyorlardı. Hulâsa, Erzurum yöresi dahi, diğer Anadolu vilâyetleri gibi, korkunç bir perişanlık içinde büyük kaçgunluk devrine girdi. Mîrimiran bölüklerinin dehşetinden köylüler dağılmışlardı; Pasinler bomboştu[2].

Kars, Çıldır gibi hudut çevrelerinde, İran harpleri başlayalıberi, ziyadesiyle bir kapukulu zorbalığı meydana gelmişti. Buralardaki kaleler, tamamıyla sipah zorbalarının ve Anadolu levendlerinden ulûfeye geçirilerek yollanan kale muhafızı azapların, gönüllülerin elinde bulunuyorlardı. Sipah zorbalarının nüfuzuna tâbi olan bu ulûeli muhafız kullar, Anadolu'da olduğu gibi, halkı soymakta ve yolsuzluklarda bulunmakta idiler. Buralara tayin olunan beylerbeyleriyle bunların arasında birçok hâdiseler oluyordu. Kale kapularını ümeranın yüzüne kapattıkları az değildi.

1603 sıralarında, Ahıska'da, Sağ Gureba Ağası Yusuf Ağa, Altı-Bölük sipahilerine hükmetmesi sayesinde, bütün o havalinin hâkimi kesilmişti. 1602'de Deli Hasan üzerine gitmek için Husrev Paşa'nın emrine yollandığı zaman, bütün Erzurum çevresindeki kulların başında bulunan Yusuf Ağa Erzurum'a geldiğinde, sipahilere izin vererek, bu vilâyette büyük bir soygunculuğa sebeb olmuş, Erzurum, Bayburt, Kemah, Erzincan tarafları, celâlî istilâsına uğramışçasına hasar görmüşlerdi. Hattâ, Divriği'de, Husrev Paşa'nın ordusuna geldikleri zaman, «Celâlî Hasan ref' olunursa bize de rağbet olunmaz. Celâlî Hasan'ın kuvveti bizim devletimize sebeptir» diye kapıkullarını tahrik ederek, celâlî seferinden geri döndürmeye muvaffak olmuştu. Halihazırda, Ahıska da «celâlî tarzında» hareket ediyordu; beylerbeyilere ve kadılara ait hususları tamamıyla kendisi görmekte idi. Yani, dirlikleri ve mansıpları

1 Naima, c. I, s. 387.

2 İbnülemin, karton 3, Nr. 542. (Bu vesika esas itibariyle Ankara'nın Bacı kazasını teşkil eden köylerden kaçının reayasız kaldığına ait bir rapor olup, arkasında 27 şevval 1011 (11 nisan 1603) tarihi ile şöyle bir yazı vardır: Sen ki sefer kurucusun Pasin reayasını yerlü yerine getüresin ve beylerbeyinden ve beylerden ve voyvodalardan sıyanet eylesin her kimin zulmü varsa arz eyliyesin ki ana göre hakkından geline deyu.)

kendi istediğine veriyordu. Bu Yusuf Ağa'nın yüzünden, dört beş senedir, Çıldır'a beylerbeyi gidememişti. Bütün bunları Hükûmete arzeden Tiryâlet Beylerbeyisi Yusuf Paşa, Sol Gureba Ağası Yusuf Ağa'nın, kendisine itaat etmeyen sancakbeylerini kalelerde muhasara ettiğini, başına toplanmış olan «eşkıya kul taifesini ve levendatı» daima halk üzerine yağmaya ve salgun toplamaya yolladığını, kardeşi olan Ömer'i Ardahan'a alaybeyisi yaptığını, orada bulunan zaim, çavuş ve öteki askerleri ve halkı kalede muhasara etmiş olduğunu uzun uzun anlatmakta idi. Bu Zorba Altı-Bölük Ağasını ve kardeşi Ömer'i, Beylerbeyisi Ömer Paşa, yakalayarak, Hasankale'de hapsetmeye muvaffak oldu. Bu suretle büyük zorbalığın önüne geçildi[1].

Anadolu'da gördüğümüz bu müthiş levend bolluğu etkilerini Türkiye'nin dışında da hissettirmiştir. Erivan, Tebriz, Şehrizûl, Bağdat, Basra, hattâ bir dereceye kadar Şam ve Halep gibi mühim kalelerde, muhafız yeniçeri, sipahî, silâhdar, azap ve gönüllü olarak yerleşen veya beylerbeylerinin kapu halkları olarak gelen Anadolu levendatı, buralarda da ehâliye musallat oluyorlardı. Devletin ulûfeli bir hizmeti olan bu saydığımız kale gedikleri, çok vakit, beylerin kapularındaki sekbanlara da geçer olmuştu. Çünkü, kadro açıldıkça buralara müstehak olanları arzetmek durumunda olan ümera kendi adamlarını gösteriyorlardı. Böylece, bazı ulûfeleri, adamları adına kendileri almakta idi. Beyler azlolundukları vakit, kalelere kendi kapularından yerleştirdikleri «levendat»ın ağalarıyla orada kaldıkları çok olurdu.

Böylece, bir taraftan Devlet için iptidadan ulûfe ile kapıkulu yollanan, diğer taraftan, ümeranın kapusu halkı olarak gidip, açık kale gediklerine yerleşen levendat, hudut kalelerinde birçok hâdiseler çıkarmışlar, ağaları, bazan beylerbeylerini ve muhafız giden vezirleri bile dinlemez olmuşlardır. Fakat, buralardaki levend hareketleri, daha ilk bakışta, Anadolu'dakinden farklıdır. Onlar tamamıyla bir kalenin içinde devletin garnizonu olmalarından kuvvet almakta idiler. Anadolu'da gördüğümüz celâlîler ise, kalelere, yahut şehirlere ve kasabalara değil, aksine geniş çevreler içerisinde durmadan dolaşmalarına dayanmakta idiler. Hattâ, ellerine kaleler geçse bile, celâlîler buna itibar etmiyorlardı. Fetret devrinde kalelere dayanan celâlî şefleri hiç görülmemiştir. Büyük kaçgunlukta ise, celâlî şeflerinden bazılarının, kalelere ve palankalara kapanarak, feodal birer bey haline gelmeyi de tecrübe ettiklerini, ve fakat, silâh tekniğinin buna müsade etmediğini görüyoruz.

1 İbnülemin, karton 3, Nr. 618/1, 2, 3.

8— İkinci Celâlî Seferi

Birinci Celâlî Seferinin 1599 temmuzunda tertip edildiğini, Serdarlığa evvelâ Sinan Paşazade Mehmet Paşa'nın getirildiğini, ondan sonra Hasan Paşa ve nihayet Husrev Paşa'nın sıra ile serdar tayin olunduklarını, seferin cereyan tarzını, ve bilhassa Husrev Paşa'nın serdarlığı sırasında, güney askerlerinin itaat etmediklerini ve diğer askerlerin de, bilmediğimiz sebepten dolayı, Divrik'te bu paşayı terkettiklerini söylemiştik. İkinci Celâlî Seferi, Deli Hasan Karahisarısahip'te kışlığa girdiği zaman düşünüldü.

Bu sefere, ilk defa, Güzelce Mahmut Paşa serdar tayin edilmiş iken, sipahiler isyan ettiklerinde, bu tayinin aleyhinde olduklarını söylediler ve Güzelce Mahmut'u sadaret kaymakamı yaptırdılar. Sipah zorbaları imha olunduktan sonra, düşünülen celâlî seferine, 1603 şubatında Cerrah Mehmet Paşa ve yirmi gün sonra ondan da vazgeçilerek, Çağalazade Sinan Paşa serdar yapıldı. Bu sırada Deli Hasan celâlîlikten vazgeçti. Birçok celâlî şeflerine mansıp veren hükûmet, bütün celâlîler hakkında umumî bir af ilânı ile beraber, «celâlîlerle sulh oldu» diye her tarafa fermanlar yolladı. Bu suretle, Anadolu'da mücadelenin duracağını ümit ediyordu. Halbuki cereyan eden hâdiseler on yirmi âsi şefin eseri değildi. Anadolu'da yüzbinlerce levend kitlesi, «kapu halkı», «celâlî sekbanları», «Altı-Bölük halkı» gibi isimlerle yeliştirmekte idiler. Levendler, her nasıl ise her defa oldu şeklinde celâlî olmuş değillerdi. Onları bu hayata ekonomik ve sosyal birçok karışık hâdiseler mahkûm etmiş bulunmakta idi. Kısaca, levendler «sekban akçesi» yahut «sekban ulûfesi» ile geçinmek zorunda idiler. Şu halde, bu geçim dâvâsı mevcut oldukça, Anadolu da düzelemeyecekti.

Deli Hasan'ın Anadolu'dan Rumeli'ye hareketinden uzun bir zaman sonra, bu tarihî realite kendisini göstermekte gecikmedi. Karakaş, Tavil, Yularkastı, Yıldızlı İbrahim, Gurguroğlu gibi tanınmış celâlî şefleri her tarafı ateş ve kan içinde bıraktılar ki, bunların tasvirini yukarıda vermiş bulunuyoruz. Ayrıca, ümeranın kapularındaki sekbanların da, tahripte bunlardan geri kalmadıklarına ait birçok oluntular vermiştik.

Bu vaziyet üzerine, Hükûmet, 1603 nisanında, Bursa Muhafızı bulunan Anadolu Beylerbeyisi Nuh Paşa'yı, vezaretle Anadolu'ya celâlî serdarı tayin etti. Avusturya seferinde bulunan Lala Mehmet Paşa'ya, 1603 baharında, yollayacağı kuvvetlerden tasarruf ettiği askeri de Nuh Paşa'nın emrine verdi. Bunlar: Kapu halkından (yani kapukullarından) Silâhdar ve Sağ Ulûfeciler bölükleri, Yeniçeri Ocağından sekbanbaşının bölüklerinde bulunan «neferat» ile, Ka-

raman, Sivas, Maraş, Halep, Adana eyaletlerinin askerlerinden ibaretti. Nuh Paşa, emrindeki kapukullarıyla beraber derhal Konya istikametinde hareket etti. Silâhdar ve Sağ Ulûfecilerden olup da, Anadolu'da faaliyette bulunan «sipah zorbaları», suçlu vaziyetinden kurtulmak için, Nuh Paşa'ya iltihak ettiler. Bunların içerisinde Karayazıcı'nın arkadaşları olanlar bile vardı.

Tabiî, celâlîler hakkındaki umumî af dolayısıyla, Nuh Paşa bunların gelişini memnuniyetle karşıladı. Zorbalar böylece, yeniden «bölüklerini mukarrer» ettirdiler[1]. Bursa, Kütahya, Konya, Kayseri taraflarını dolaşmış olan Nuh Paşa'nın ordusunda, celâlî seferine memur bütün vilâyetlerin askerleri var mıydı? Bu ordunun, Tavil, Karakaş ve Kara Sait gibi şeflerin celâlî kitleleriyle temasları olmuş mudur? Bu konuları aydınlatacak herhangi bilgi elde etmiş değiliz. Yalnız şunu tahmin etmek lâzımdır ki, celâlî seferine memur olan Nuh Paşa'nın ordusu, terkibi itibariyle, dolaştığı yerlerde, celâlî grupları gibi aynı suretle halkı soymuş ve «Fetret»in bu sıralarında, Anadolu'ya sukûnete kavuşturacak yerde, daha fazla «büyük kaçgunluğa» yardım etmiştir. Karaman ve Sivas beylerbeyine ait verdiğimiz misaller de bunu göstermektedir. Hattâ, vekayinameler dahi Nuh Paşa askerlerinin halka, «zulüm ve teaddi» etmekten başka bir şey yapmadığını teyid ediyorlar[2].

Aynı yaz, Veziriâzam Yavuz Ali Paşa'nın, kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak amacıyla Bağdat Valiliğine tayin ettiği Kasım Paşa, Bursa'ya geçtiğinde kapusuna yazdığı kalabalık levendleriyle halka salmalar salmaya başlamış ve İstanbul'a hakkında pek çok şikâyetler gelmişti. Bunun üzerine, katli için kapucıbaşı yollandı ise de, o, Paşayı idam imkânını bulamayarak geri döndü. Hükûmet, Anadolu'nun bu en karışık devrinde, meseleyi büyütmekten korkarak, Kasım Paşa'nın vazifesini Anadolu muhafızlığına çevirdi. Fakat, Paşa başına topladığı binlerce sekbanı ile, Kütahya'da dahi soygunculuktan vazgeçmedi; ağır salma toplamaya devam ediyordu. Nihayet İstanbul Kaymakamlığına davet olunarak, idam kararı yerine getirilebildi[3].

Hulâsa, Nuh Paşa'nın seferi Anadolu'da olumsuz bir etki yaptı. Misli görülmedik levend dalgalarının tazyıkı altında, köylülerin büyük

1 Saruhan ve Balıkesir taraflarında isyana devam eden ve çoğu Yazıcı'nın arkadaşları bulunan bu sipah zorbalarının Nuh Paşa'ya iltihakını Balıkesir mahkemesinde ifade veren bir çocuktan öğreniyoruz: Topkapı Arşivi, Balıkesir Ş. Sc. Nr. 3, s. 179 (27 ramazan 1012).

2 Nuhbet üt-Tevarih vel-ahbar, s. 230.

3 Naima, c. I, s. 381 ve 406.

bir kısmı mütamadiyen topraklarını terk ederek, buradan kalkup, şurada başka bir levend bölüğüne iltihak etmekte idiler. Artık, 1604 baharından itibaren celâlî hâdiseleri yeni şartlar altında cereyana başlıyor, Anadolu, tarihte mislini görmediği bir açlık ve ölüm tehlikesiyle altı sene pençeleşmeye kendisini mahkûm eden bir tarihî kadere boyun eğiyordu; yani, celâlî mücadelesinin «Büyük Kaçgunluk» devri başlamakta idi.

Evvelce Celâlî isyanları denince, en müthiş hâdise olarak Karayazıcı ayaklanması anlaşılmakta, ondan sonra çıkan hâdiseler ikinci derecede sayılmakta idi. İslâm Ansiklopedisi'ne I. Ahmed maddesini yazmış bulunan Prof. Cavid Baysun, çok doğru olarak, bu padişahın devrinde celâlî isyanlarının mühim bir yer tuttuğunu ifade etmiştir[1]. Bizim yukarıdan beri nasıl geliştiğini gösterdiğimiz oluntular da doğrudan doğruya bu fikrin bir delili mahiyetindedir. Mamafih, biz, hem Celâlî Fetretinin bir tarihî neticeye vardığını tesbit etmek ve hem de, «Büyük Kaçgunluğun» nasıl bir manzara ile başladığını göstermek için, Fetret devrinin sonu saydığımız 1603 yılında, Anadolu'da meydana gelen umumî hayat şartlarını göstereceğiz. Yalnız, Karayazıcı ve arkadaşlarına şimdiye kadar bazı gayeler atfolunduğu için, evvelâ bu meseleyi tetkik etmemiz icap etmektedir. Bundan sonra, bu yön üzerinde duracağız.

9— Celâlîlerin Gayeleri

Celâlîleri harekete getiren belli bir gayeleri var mıdır? Yahut, uzun mücadele sıralarında, hiç olmazsa hâdiselerin zoru altında, böyle bir şey doğmuş mudur?

İslâm Ansiklopedisine «Karayazıcı» maddesini yazmış olan Kramers âsilerin Şiî tarikatının etkisi altında hareket etmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Bunun için de, iki delile dayanmaktadır: Bunun birisi, Babinger'in Kanunî devrindeki isyanlara ait tetkikidir ki, Yazar, Karayazıcı isyanının dahi evvelce zaman zaman alevlendikleri görülen tarikat ayaklanmalarından birisi olmasını akla yakın buluyor. Diğer delili de, Karayazıcı ve biraderi Deli Hasan'a kethüdalık yapan bir şahsın «Şahverdi» adı ile anılmakta olmasıdır[2].

Kramers'ın hataya düştüğü apaçıktır. Çünkü, yalnız bir şahıs ismine dayanılarak böyle bir hüküm verilemez. Esasen Şahverdi adını taşı-

1 Prof. Cavid Baysun, İslâm Ansiklopedisi, I. Ahmed maddesi.

2 Encyclopedie de l'Islam, Karayazıcı maddesine bak.

yan kimselere o zaman sünnî halk arasında da rastlanmakta idi. Hele yazarın sözünü ettiği Kethüda Şahverdi'nin isyandan vazgeçerek arkadaşlarına da delâlet etmek suretiyle, yeniden Devlet hizmetine girdiği, müteferrikalık ile enderunda ve sadrazam dairelerinde nüfuzlu bir şahsiyet kazandığı düşünülürse, böyle bir delil dayanağının yanlışlığı daha çok anlaşılıyor. Vakaları iyi tanıdıktan sonra, celâlî isyanlarının tarikat ilgileri hiç hatıra gelmez. Meselâ, Prof. Cavid Baysun, İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı, I. Ahmed maddesinde, celâlî isyanları meselesine kısaca dokunmuş, fakat, bu hâdiselerde dinî tesirlerin olabileceğini düşünmemiştir; uzun harplerin yarattığı gayri memnunlarla, bu sırada çok fazla türemiş olan sekbanların bu meselede birinci âmil olduklarını söylüyor[1]. Profesörün bu görüşü bizim tasvir ettiğimiz oluntulara da uygundur.

Hüseyin Hüsamettin celâlîlerde daha geniş gayelerin bulunduğunu tasavvur ediyor: Sosyal bünyeye dönmeler ve devşirmeler girdiğinden beri, Türklerin buna karşı mücadeleye girmiş olduklarını söyleyen müellif, Yıldırım Bayazid'den sonra, Sarayda Hükûmet idaresinde ve halk arasında meydana gelen krizleri ve ayaklanmaları milliyetçi bir ruhun harekete getirdiğini ifade etmekte ve Büyük Celâlî Fetretini de çok eski olan bu mücadelenin bir devamı saymaktadır. Karayazıcı'nın başbuğluğunda toplanan celâlîler, Padişaha, Türkler'in de enderuna alınmalarını ve yüksek mansıblara tayin olunmalarını kabul ettirmek istiyorlardı. Fakat, Karayazıcı ve onun ileri gelen bazı şefleri kuvvet kazandıkça, kendilerine «Şah», «Sultan» unvanlarını vererek istiklâl sevdasına düştüler. Bu hususta Hüseyin Hüsamettin şöyle diyor: «Şayan-ı dikkattir ki, zaman-ı Fetrette ihtilâlden bazılarının ilân-ı istiklâl ederek namlarına sikke darb ettirdikleri ele geçen fermanlarda, ahkâm defterlerinde mezkûr olduğu halde, erbab-ı ihtilâlin kendi namlarına hutbe okuttukları meskûttur»[2]. Bu son sözüyle, Amasya Tarihi yazarı bazı celâlî şeflerinin, esas gayeden sayarak, Devletten ayrılma (separatiste) temayülü göstermeye başladıklarını anlatıyor.

Ne Osmanlı Devlet teşkilâtını ve ne de İslâm-Türk toplumunun hususiyetlerini asla bilmeyen Rus Yazarı A.S. Tveritinova'nın, bu hususlaki görüşleri, Hüseyin Hüsamettin'inkine nazaran tamamıyla antitez mahiyetindedir. Esasen, bu yazar, Hüseyin Hüsamettin'in eserini, esaslı kaynaklara, şer'iyye sicillerine ve arşiv malzemelerine dayanmak suretiyle hazırlanmış olmasını gözde tutarak, asîlerin gayeleri hakkında

1 Cavid Baysun, İslâm Ansiklopedisi, I. Ahmed maddesi.

2 Hüseyin Hüsamettin, aynı eser c. 3, s. 342, 347, 355.

Amasya Tarihi'ndeki fikirlere çok ciddî bir önem veriyor. Fakat, kendisi bunu ilmî bir surette çürütecek yerde, birtakım tevillerle onu ters çeviriyor.

Bu suretle, Rus Yazarı da celâlî isyanlarının bir gayenin elde edilmesi için hazırlanmış olduğunu kabul ediyor; fakat, bunları kendi materyalist görüşlerine uydurmaya çalışıyor. Türk tarihçileri gibi, o da, isyanı, tamamıyla timar erbabının çıkardığını ve ayaklanmaların, Eğri seferi firarîleri Anadolu'ya geçtikten sonra başladığını doğru olarak kabul etmiştir. Yukarıda tedkik etmiş bulunduğumuz oluntuların cereyan tarzını olduğundan başka türlü bilen ve Osmanlı Tımar Rejimini Avrupa Feodalitesinin bir aynı sanan A.S. Tveritinova, bu iki esas üzerinde durmakta, ve Avrupa, feodal rejimden kapitalist merkeziyetçi rejime geçerken, Batı toplumlarının derneşim bünyelerinde görülen krizin izahına ait klişe fikirleri, bir formül halinde, Osmanlı–Türk derneşim bünyesinden çıkmış bulunan celâlî isyanlarına da tatbik etmektedir. İfadesine göre, Osmanlı orta ve küçük feodallerinin arazileri büyük feodaller ve Saray bürokrasisi tarafından zaptolunuyordu. Murabahacı büyük ticaret sermayesi de bunların fakir düşmelerine sebep olmuştu. Tımar sahiplerinin isyan etmelerindeki hakikî sebep bu idi. Karayazıcı'nın bayrağı altında birleşmiş olan «asîler karargâhı» iki mühim unsur teşkil etmiş bulunmakta idi. Bunların birisi, isyana şeflik eden feodaller zümresidir. İkinci zümreyi vergilerin ağırlığı altında ezilen köylüler teşkil ediyorlardı. Bu sonuncular, büyük bir ekseriyet halinde idiler. Böylece, hâdise, esasında bir köylü isyanı iken, şeflerin feodaller olması yüzünden, gaye bunların dar sınıf menfaatleri çevresinde kaldı ve hattâ, feodaller, köylülerin hareketlerinden endişeye düşerek, onları terk ile, hükûmetle barıştılar[1].

Rus müellifi bunları anlatmakla, Hüsayin Hüsamettin'in «mühtedilere karşı millî ayaklanma» şeklinde ifade edilebilen tezini reddetmek istiyor. Amasya Tarihi'nde verilen bilgilerin, hazırlanma tarzlarındaki ciddiyet itibariyle, doğru olduklarına inanıyor. Ancak, bu eser «burjuva milliyetçi inkılâp sırasında yazılışından dolayı, görüşü muayyen maksada dayanmaktadır» diyor[2].

Adları geçen Türk ve Rus yazarlarının birbirlerine zıt tezlerinin tarihî realiteye uygunsuzluğunu burada tekrar izah edecek değiliz. Çünkü, yukarıda tedkik ettiğimiz meselelerde, celâlî mücadelesinin sebepleri, bu isyanı çıkaranların sosyal ve ekonomik durumları, vakaların

1 Adı geçen Rusça eser, s. 12, 13, 52.

2 Aynı eser, s. 12, 13.

cereyan tarzları vesikalarla anlatılmıştır. Burada araştıracağımız noktalar, «Celâlî Fetreti» devrinde türeyen celâlî şeflerinin bazı gayeler beslemiş olup olmadıklarını, özellikle Anadolu'yu Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmayı düşünüp düşünmediklerini tesbit etmek olacaktır.

Hemen bütün yazarlar, bazı celâlî şeflerinin Anadolu'da kendi başına bir Devlet kurma iddiasına kalktıklarını kabul ediyorlar. Çünkü, vekayinamelerde bu hükmü verdirecek kayıtlar mevcuttur. Şimdi, biz, evvelâ bu kayıtların bir hakikati ifade edip etmediklerini araştıralım:

Bu kıymetli kaynaklardan sayılan Selânikî, Karayazıcı'nın şahlığını ilan ettiğine dair kendisi kesin bir şey yazmıyor. «Celâlî Serdarı» Vezir Mehmet Paşa'nın, Yazıcı'yı Urfa Kalesi'nde kuşattığı sırada, İstanbul'a yolladığı adamların söylediklerini kaydediyor. Bunların ifadesine göre, Karayazıcı Urfa'yı zaptetmiş ve padişahlık iddiasına başlamış; Hüseyin Paşa da veziriâzam olmuş; «Halim Şah Muzaffer bad» imzasıyla tuğra çekiyormuş; «kadılar nasb ve asaleten asker yasayıp» yanına «mugalikeden (?) vâfir kuzzat cemolmuş[1]. Aynı adamlar, asînin saray ve yeniçeri teşkilâtı kurduğunu, «etraf ve eknafa nişaniyle ahkâm gönderip,» hükümdar gibi hareket ettiğini söylemişler ve ayrıca «nişanlu hükümlerin getirip» göstermişler.

Mustafa Selânikî, bir sayfa sonra, aynı meseleyi bir daha kaydetmektedir. Burada, Mehmet Paşa'dan sadece haber geldiğini, Yazıcı'nın Urfa Kalesi'ni zapt etmiş olduğunu söyledikten sonra, «Karayazıcı'nın» «Halim Şah nutk-ı tâbân» tuğrası çektiği, «Şâhân-ı pîşîn neslindenim» diye iddia ettiği, tuğrakeşi de İstanbul'da Divan'da kâtip iken, ihaneti görülmesi üzerine, eli kesilecek yerde, taş gemisine konan ve oradan kurtularak Karayazıcı'ya varan Siyret Çavuş adında birisi olduğu yolunda yolunda avam ve havas arasında dedikodular dolaştığı ve bunlara benzer «türrehat ve hezeyan» nakleylediklerini söylüyor[2].

Kâtip Çelebi de Karayazıcı'ya ait olduğunu söylediği Rebiülevvel 1009 (Eylûl 1600) tarihli bir «hükm-i hümayunu» aynen kaydetmektedir[3]. Bunun nereden alınmış olduğu malûm değildir.

Şüphesiz yazarlar bunları umumiyetle doğru olarak kabul ediyorlar ve celâlîlerin Anadolu'da ayrı bir Devlet kurmayı akıllarından geçirdiklerini de buradan çıkarıyorlar. Biz bu fikri peşin olarak kabul etmeden

1 Selânikî, aynı yazma, yaprak 340.

2 Selânikî, adı geçen yazma, yaprak 340.

3 Fezleke, c. I, s. 128.

evvel, Karayazıcı'nın hakikaten böyle fermanlar neşredip etmediği, ve ettiyse, bunun ne dereceye kadar celâlîlerin ortak niyetlerini ifade edebildiği meseleleri üzerinde duracağız.

Bir defa, «Karayazıcı fermanı»nın Celâlî Fetretinin cereyan tarzı ve celâlîler arasında mevcut gelenek içinde pek garip göründüğünü hissetmemeye imkân yoktur. Akla daha yakın olan cihet, bunun celâlîlerin muhalifleri tarafından uydurulduğu ve gayenin de sarayı celâlîler ve onları teşvik edenler aleyhine kesin kararlar vermeye sevketmek olduğudur. Çünkü, tarihi gelişmeleri itibariyle, celâlî ayaklanmalarında ne Devleti ve ne de Hanedanı endişeye düşürecek bir taraf yoktu. Celâlîleri bahane ederek sefere gitmek istemeyen askerlere ve ümeraya yazılan fermanlarda bu kanaat daima ifade olunmuştur[1].

İktisadî ve içtimaî düzene karşı büyük bir tehlike teşkil eden sekban kitlelerinin ve bölükbaşılarının herhangi bir siyasî gayeleri olmadığı bütün «Celâlî Fetreti» devrinde açık olarak kendisini göstermektedir. Onlar, kendilerine kim fazla ücret ve yağma hissesi verirse onun emrine girmeyi tercih ediyorlardı. Şu halde, biz burada asıl celâlî şeferi üzerinde duracağız.

Her şeyden evvel söylemek lâzımdır ki, en büyüğünden en küçüğüne kadar, bütün celâlî şefleri, yani isyanın idareci zümresi, resmen padişahın kendilerine verdiği sıfatları taşıyorlardı. İçlerinde ümera sınıfına mesup olanlar bulunmakla beraber, sipah oğlanları ve çoğunun menşei yine Altı-Bölük olan zaimler, devriye bölükleriyle beraber isyan ettikleri zaman, hemen hepsinin de fiilî vazifeleri maiyyet memurluğu idi. Hele mensup oldukları milliyetler ve tabî oldukları gelenekler itibariyle düşünüldüğü taktirde, celâlî şefleri grubunun tuğrası çektiği, «Şâhân-ı pîşîn neslindenim» diye iddia ettiği, tuğrakeşi tamamıyla İstanbul Enderun mektebinin Anadolu'da bir devamı olduğu görülür. İran ve Avusturya harplerinin son yıllarında Anadolu halkından pek çok insan «bölüğe girdiğinden» dolayı, bunların çoğunluğu Türk olmakla beraber, bu terkipte, enderunda olduğu gibi, Sırp, Boşnak, Arnavut, Rum, Kürt, hülâsa enderunda bulunan bütün milliyetlerden olanlar da vardır. Binaenaleyh, padişahın resmî memuriyetini taşıyan ve onun enderun mektebinin bütün geleneklerine ve özelliklerine sahip olan bir zümrenin Anadolu'da, fırsat elverince ayrı başlarına Devlet kurma sevdasına düşme kabiliyeti göstereceklerine, hele ortak bir fikir etrafında içlerinden bir şahsa kesin sadakatle bağlanacaklarına ihtimal verilemez.

1 Meselâ, Vesika: 12.

Esasen sekbanların geçim zaruretinden doğma soyguncu ruhların esiri olan celâlî hareketi 1600 sıralarında, istediği siyasî bir teşekkül haline geçivermek için, lüzumlu olan bütün sosyal unsurlara da malik değildi. Meselâ, şehir ve kasaba çevreleri, her sınıf halkı ile, kendilerine kapalı ve hattâ düşman bulunuyordu. Sekbanlar, köylerin müstahsil halkı hakkında bile hiçbir merhamet hissi duymadan, her şeylerini mahvediyorlardı.

Bundan başka, etraflarına binlerce levend toplayan celâlî şeflerinin, içinde yaşadıkları cemiyetin siyasî görenek ve derneşim geleneklerine kendilerini uydurmak mecburiyetini hissederek hareket ettiklerini olayların cereyanından anlamak mümkündür. Celâlî Fetretinin meydana geldiği devrin toplumuna hâkim olan bu gelenek ve telâkkilerin başlıcalarını söyleyebiliriz: Meselâ, bu sıralarda, hattâ bütün celâlîlik devrinde, bir veya birkaç şahsın, başlarına sekban toplayarak, herhangi bir harekette bulunabilmeleri ve daha doğrusu bir bölük halinde gezebilmeleri için, mutlaka Hükûmet'ten resmî bir sıfatlarının olması icap ettiği görülmektedir. Reayadan birisi para, veya sahip olduğu şöhret sayesinde bir bölük peyda edip dolaşamazdı. Bu gibiler, böyle bir yeliştirmeye geçmek için, resmî bir sıfat elde etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Yukarıda anlattığımız üzere, bütün celâlî şeflerinin ya bir sipah oğlanı, veya dirlik mensubu, zaim, çavuş, yahut hiç olmazsa, «yiğitbaşı» olmalarının sebebi, bu sosyal telâkkinin icabına uymak zaruretindendir. Celâlî Şefi olanların böyle resmî bir sıfat yanında uymaya mecbur oldukları diğer mühim bir siyasî görenek de şudur: Bölük ile dolaşmaya vesile ettikleri işe yetkileri olabilmesi için ellerinde bir «emr-i şerif» yahut «hükm-î hümayûn» bulunması lâzımdır. Celâlîlik bu iki sosyal ve siyasî telâkkinin mahkûmu olduğu içindir ki, Devlet, Anadolu'da hiçbir fiilî nüfuzu kalmadığı zamanda bile, siyasî bir endişe duymamış ve açılan harplere ara vermeden devam edebilmiştir.

Ne resmî bir sıfatı ve ne de elinde bir «hükm-i hümâyûnu» olmadan ayaklananlar yok değildi. Fakat bunlar bir akis bırakmayacak derecede az ve silik kaldıkları gibi, vekayinameler bunlara da celâlî adını verseler bile, Devlet hiçbir zaman bu çeşit kişilerle barışmayı ve âsî şefe mansıb vemeyi kabul etmemiş, bunlara siyasî isyan gözüyle bakmış, bu suretle, bizim yukarıda tarifini yaptığımız celâlîlerle bunları birbirinden ayrı olarak kabul etmiştir[1].

Bütün bunlardan başka, Karayazıcı'nın kendisini bir hükümdar yerine koyarak fermanlar neşrettiğine ve birtakım adamlara mansıblar

1 Bu şekilde siyasî gaye ile isyan edenlerin hemen her zaman tarikat mensupları olduğu görülmektedir.

verdiğine dair ileri sürülen iddiaların ve gösterilen vesikaların esassızlığını düşündürecek daha açık tarihî deliller de yok değildir. Bunlardan birisi şudur: Karayazıcı hakkında mahkeme sicillerinde, ahkâm ve mühimme defterlerinde görülen pek çok vesikaların hiçbirisinde bu âsînin hükümdar sıfatıyla hareket ettiğine dair en küçük bir işâretin dahi bulunduğu gözümüze çarpmamıştır. Mansıplar verdiğine dair de en ufak bir misaline rastlamadık. Bu meşhur Celâlîye soygunlarında yardım eden ümera ve kadılar az değildir. Fakat, bunların hepsinin Hükûmet Merkezinin tayin ettiği kimseler olduklarını kesinlikle biliyoruz. Bir kadı hakkında da şikâyet olunurken, «Karayazıcı'nın mektubu ile kadı oldu» sözü geçiyor ki, bu kayıt âsînin kendi başına hareket etmediğine delildir. Çünkü, devrin yazı dilinde mektup «ümeranın ve kadıların bir kimseyi bir göreve tayin ettirmek için Merkeze yolladıkları arz mânasına kullanılmakta idi[1]

Karayazıcı Canik taraflarına sığındıktan sonra, Anadolu'nun dört tarafına, evlerine dönen, sekban, bölükbaşı veya celâlî şeflerinden bazılarının, hasımları tarafından yakalanarak, mahkemelere teslim edildikleri görülmektedir. Bunların aldıkları yağma eşyalarını ele geçirmek üzere, evlerinde araştırmalar yapılıyordu. Meselâ, Karayazıcı ile soygunlara iştirak eden ve Sivas Beylerbeyisinin devriye bölükleriyle de hayli faaliyette bulunan Abdüsselâm Çavuş adında birisi, Karayazıcı'nın, son defa Hasan Paşa'ya mağlûp olması üzerine, kaçarak Haymana taraflarına gelmiş ve on arkadaşı ile yakalanarak Ankara mahkemesine getirilmişti. Burada bunların eşyaları arasında yapılan araştırmada, «Karayazıcı mührü ile mahtum ve tevabii imzası ile mumzi nice tezakiri müteaddide» çıkmıştı[2] Suçlu, Yazıcı Çorum'da iken, köyüne salınan parayı götürüp orada, ancak iki gün kaldığını ifade ile, soygunlara iştirak ettiğini inkâr ettiği halde, tezkerelerin kendisine ait olduğunu saklamadı[3] Daha buna benzer birçok kayıtların gösterdiği gibi, Karayazıcı, ferman neşretmiş değil, mektup ve tezkereler yazmıştır ki, bunlar onun hükümdar olarak hareket etmiş olması ile bağdaştırılamaz.

Siciller ve arşiv vesikaları üzerinde esaslı olarak meşgul olmuş bulunan Hüseyin Hüsamettin ise, Karayazıcı'nın ve Amasya Tarihi ile ilgili

1 Başbakanlık Arşivi, Divan Kayıt Defteri, Nr. 133, yap. 104. – Nr. 146, yap. /3.

2 Osmanlı tahrir usulünde böyle müteaddit imzalı tezkere yazma geleneği Altı-Bölük ağalarında görülmektedir. Meselâ, sancaklardaki Altı-Bölük hakkında bir husus için kadıya veya kethüdayerine «mektup» yazmak lâzım gelince Altı-Bölüğün altı ağası da imza ediyordu.

3 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara sicilleri, Nr. 8, s. 200.

olan diğer bazı mühim celâlî şeflerinin ferman yayınladıklarına ve hattâ para bastırdıklarına ait birçok kayıtlara rastlandığını iddia ediyor. Fakat, bize bu hususta verdiği vesika nümuneleri katiyen iddiasını isbat eder mahiyette değildir[1].

Bilâkis Yazarın bu türlü vesikaları doğru olarak kıymetlendiremediği anlaşılmaktadır. Yukarıda dediğimiz gibi, resmî bir sıfatla ve ellerinde bir fermanla faaliyette bulunmak mecburiyetinde olan âsîler, istedikleri zaman böyle bir fermanı elde edemediklerinden dolayı, Padişahın tuğrasını taklit ile, sahte fermanlar tertip ederlerdi. Adamları veya kendileri bunlarla dolaşıyorlar ve gittikleri yerlerde kadılara bunları gösteriyorlardı. Bu «müzevvir fermanları» her zaman kendileri uyduramazlar, çok vakit de, para mukabilinde, İstanbul'daki Divan kâtiplerinin birisinden temin ederlerdi. İhtimal, Hüseyin Hüsamettin vesikalarda geçen bu «müzevvir ferman» ve «sahte tuğra çekmek» tâbirlerini âsilerin, hükümdarlık iddiası ile, ferman çıkarmış oldukları mânasına anlamıştır.

Bu «müzevvir ferman» ve «sahte tuğra çekmek» işinin İstanbul'da ne kadar ileri götürüldüğünü Selânikî acı bir ifade ile kaydetmektedir: «Devlet ve saltanat hainleri nice vâcib–i salb taife ile hemdâstan olup türlü müzevvir ahkâm yazıp kimi Divan canibinden ve nicesi maliye tarafından defterdarlar ve nişancılar tuğralar çekip Memalik–i İslâmiyede istedikleri gibi reayayı memlekete müstevli olup», halkı mütemadiyen işkence ve zulümlerle soyduklarını söylüyor[2].

Osmanlı Devletinin akçe kestirme usulünden bahsederken, Anadolu'nun ve Rumeli'nin önemli merkezlerinde «Darphane–i Âmire»lerin mevcut olduğunu, ellerinde gümüş külçesi bulunanların buralarda bu külçeleri akçeye tahvil ettirebildiklerini söylemiştik. Darphanelere nezâret eden kadı, bey ve defterdarlar, bazan hileli akçe kestirmek suretiyle, menfaat temin ediyorlardı. Hüseyin Hüsamettin'in, bu hâdiseleri yasaklamak üzere çıkan bir fermanı görerek yanılmış olduğunu muhakkaktır.

Şu izahlarımızla celâlî şeflerinin Anadolu'yu imparatorluktan ayırmak isteyen bir gaye güttükleri hakkındaki fikirlerin mümkün olamayacağını anlatmış oluyoruz.

Devlete bir kasıtları olmayan ve Padişahın kişiliğini de çiğnemeye cesaret edemeyen celâlî şeflerinin bu iki kavram dışında acaba bir gayeleri yok mu idi?

Uzun celâlî mücadelesi sırasında, âsîler Padişahtan hep mansıb is-

1 Hüseyin Hüsamettin, aynı eser, c. III, s. 363.

2 Selânikî, aynı yazma, yaprak 343.

tediklerine göre, gayelerinin de netice itibariyle bu olduğu kabul olunabilir. İstanbul Enderununda, nasıl Enderun halkı arasında hâkim olan gaye Padişahtan daha yüksek bir mansıb almayı düşünmekten ibaret ise, celâlî şefleri için de aynı halin mevcut olduğunda hiç şüphe yoktur. Birinci derecede şefler beylerbeyliği, hattâ vezirlik isteğinde bulunuyorlardı. Diğer daha aşağı kademede olanlar için, ehemmiyetlerine göre, sancakbeyliği, müteferrikalık ve bölüğe geçmek kâfi geliyordu. Celâlîler için böyle bir durumun hasıl olması, biraz da, bunların, gasbolunan haklarını İstanbul Enderun mensuplarından kurtarmaları mânasınadır. Çünkü, kapıkulu ve maiyyet memuru (kapuağası) olarak Anadolu'da vazifede bulunanlar itaat içinde kaldıkları müddetçe, tabiî olarak mansıblar, İstanbul'da vazife gören, Sarayla ve Divanla doğrudan doğruya temasta olan Enderunlulara ve kapıkullarına tevcih olunuyordu.

Celâlî Fetreti devrinde, Sabık Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa' dan başlayarak, bazı beylerbeyleri celâlî olmuşlar, fakat Hükûmet Merkezi bunlara vezirlik ve sadrazamlık gibi mansıblar teklif etmeyi aklından geçirmemiştir. Bu halin ancak Abaza Mehmet Paşa isyanından itibaren düşünülmeye başladığını ilerde göreceğiz. Binaenaleyh, bu sırada isyan eden beylerbeyleri yok edilmişlerdir.

Celâlî mücadelesinin başlıca unsuru olan Levendlere, resmî adlarıyla sekbanlara gelince: Bunlar için de, kesin olarak müşahade olunan bir ruh sekbanlık şuurunun mevcudiyeti idi. Bu büyük kitlenin kişileri arasında zümre şuurunun mevcut olması dolayısıyladır ki, celâlî isyanları tam bir sekban ayaklanması şeklinde devam edebilmiştir. Bu sekbanlık davası Hükûmetin celâlîlere karşı güttüğü siyasette olsun, âsîlerin birbirleriyle münasebetlerinde olsun, büyük rol oynamıştır. Bunnu haricinde, sekbanlarda herhangi bir ortak gayenin varlığına delâlet eden emareler yoktur. Yalnız, Celâlî Şefi, Hükûmetten mansıb aldığı zaman, ileri gelen bölükbaşıların ve bazı sekbanların da müteferrikalık, çavuşluk almayı ve bölüğe geçmeyi ümit etmeleri tabiîdir.

Görülüyor ki, celâlî isyanları, kadronun yüzde doksan beşi levend olması itibarıyla, tam bir köylü isyanı olduğu halde, gaye cihetinde düşünülünce, bu harekete asla sosyal bir köylü hareketi denemez. Adalet fermanlarına göre meydana gelen köylü hareketleri gelişmiş olsaydı, ancak, o zaman, XVI. asır Almanya'sında görüldüğü gibi, tam bir köylü isyanı çıkmış olacaktı. Bu bakımdan, Rus müellifinin,

bu hareketleri bir köylü isyanı sayması tamamıyla hatalıdır[1].

C. CELÂLİ FETRETİNİN YARATTIĞI YENİ HAYAT ŞARTLARI

1 – Geniş Halk Göçleri

Fetretin en büyük sonuçlarından birisi, köylü reaya arasında geniş ölçüde muhaceret, daha doğrusu, o zamanın ifadesi ile, büyük bir «kaçgunluk–firarîlik» hareketi yaratması olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Halk, Hükûmet Merkezine yolladıkları mahzarlarda, «zaleme'nin zulmünden» şikâyet ederken, hemen daimâ bunlar üzerlerinden kaldırılmayacak olursa, «terk–i diyar ve cilâ–yi vatan» edeceklerini bildirmekte idiler. Bu «terk–i diyar ve cila–yi vatan» ifadeli basma kalıp sözlerin zamanın şikâyet usulünde dilin alıştığı kuru tehditler olmadığını, 1603'te geçen olayların izahı sırasında pek çok örnekleri ile görmüş bulunuyoruz. Hakikaten, bu yıl içinde köylü halkın, yerlerini tamamıyla boş bırakarak, hattâ bazan hayvanlarını ve mallarını bile götürmeden kaçmaları o kadar umumîdir ki, Türkiye'nin bundan sonraki tarihî inkişafında, başlıca hâdiselerden birisi olarak karşımıza çıkan bu meselenin son derece önemli bir tedkik mevzuu halinde ele alınması zaruridir. Fakat, biz burada bu köylü muhaceretini önemi derecesinde incelemek imkânına sahip değiliz. Yalnız, henüz tarih kültürümüze pek aksetmemiş olan bu meselenin tarihî bir oluntu halindeki varlığını göstermek için, bazı rakamlar ve nisbetler vereceğiz. Esasen yukarıda kaydettiğimiz hâdiseler de anlatıyor ki, köylülerin köylerinden kaçmaları Fetretin ancak sonunda büyük bir hâdise olarak ortaya çıkmış bulunmakta ve daha ziyade «Kaçgun Devri» içinde hızını almış görünmektedir. Onun için, muhaceretlerin vakalar halinde seyri, diğer vakalarla ihtilâtı ve muayyen bir sonuca gitmesi hali ancak Büyük Kaçgunluk devri meseleleri içinde tedkik olunmak icap eder. Tahkik heyetlerinin raporları, Hükûmetin tesbit ettiği rakamlar ve sair tarih malzemesi de ancak Büyük Kaçgunluk devri sonunda meydana getirilmiştir. Fetret içindeki köy boşalmalarını rakamlarla tesbit etmemize yarayacak vesikalar elimizde fazla bulunmuyor.

Ankara'nın Bacı Kazası Kadısı tarafından Hükûmet Merkezine

1 Adı geçen Rusça eser, s. 64.

yollanan bir liste bizim için ehemmiyetlidir. Karakaş ve Çörekoğlu'nun buraları istilâlarından sonra yollandığı anlaşılan bu listede, «defter oldur ki Bacı Kazasının hâlâ mevcut olan kurralarıdır» başlığı konduktan sonra, kadılık merkezi olan Bacı da dahil olmak üzere, beş köy sayılmıştır. «Defter oldur ki, Kaza-î mezburenin perakende ve perişan olan kurralarıdır» başlığı altında, 33 köyün adı kaydolunuyor. Şu halde, mevcut 38 köyden 33'ü kaçmış bulunmakta idi[1].

Sadrazam Yavuz Ali Paşa'nın vefatı üzerine, kendisine ait Ankara' nın Haymana Nahiyesi hasılatını mîri için zaptetmek üzere yollanan Mehmet Çavuş ile, 1603'te buranın voyvodası olan İbrahim Ağa arasında, Ankara Mahkemesinde cereyan eden hesaplaşmada, köylerin dağılma nisbetlerini gösteren rakamlar veriliyor. Kendisinden hesap istenen İbrahim Ağa, voyvoda olup geldiği zaman, Ankara'nın o yaz bir defa Karakaş ve iki defa Çörekoğlu, birkaç defa da sipah zorbaları tarafından istilâ olunduğunu, bu yüzden reayanın tamamıyla köylerden kaçtıklarını ve akçe alacak insan kalmadığını, bir sene sonra, yani 1604' te, hâlâ 36 köyün boş bulunduğunu ifade ederek, mevcut köylerden ancak 70127 akçe topladığını bildirmişti. Büyük Haymana Voyvodası gibi, Küçük Haymana Voyvodası da aynı şeyleri söyledi. Buradaki ifadeye göre, iki Haymana'nın seksenden azla köyünden yetmiş kadarı, bir sene sonra da yerlerinde yok idiler[2]

Köylerden, hattâ kasabalardan ve şehirlerden pek çok insan kaçtığı halde, avarız tekâlifinin hâlâ eski hane adedi üzerinden gelmesi, yerlerinde kalan halkı çok ezmekte olması dolayısıyla, yer yer kadılara müracaat edilerek, vaziyetin Hükûmet Merkezine arzedilmesi istenmişti. Bu münasebetle halkın kaçanlar hakkında verdikleri rakamlar büyüktür. Nüfusun üçte ikisi gitmiş ve ancak birisi kalmıştı. Kadılara bu meseleyi tahkik emirleri veriliyor ve avarız hanesi ona göre düşülüyordu. Nihayet, hakikaten nüfusun üçte ikisinin göçmüş oldukları neticesine varan Hükûmet, bütün Anadolu'da avarız hanelerini üçte bire indirmeye razı oldu[3].

Arabacı Süleyman, Karahisarısahip'in Şeyhli kadılığını talan ederek çekildikten sonra, kadının ancak on köyde insana tesadüf ettiğini ve diğer köylerde hasar miktarını soracak adam bulamadığını yukarıda kaydetmiştik[4]. Fetretin son yılı saydığımız 1603'te meydana gelen köy

1 İbnülemin, karton 3, Nr. 542.
2 Vesika, 18.
3 Vesika, 33.
4 Vesika, 20.

boşalmalarının nisbetini ifade edecek başka rakamlar olmamakla beraber, her taraftan mültezimler, kadılar ve eminler yolladıkları arzlarda, reayanın dağılması yüzünden vergileri toplayamadıklarını, köylerin boş kalmış olduğunu söyleyip duruyorlardı.

Ankara Sancağında daha bazı köylülerin köylerinde hane adedinin ancak üçte bire indiğini iddia etmeleri, bunun üzerine, kadılara tahkik için emirler yollanması ve nihayet avarız hanelerinin üçte bire indirilmesinin kabul edilmesi gibi hâdiselere bakarak köylülerin de büyük çoğunluğunun yerlerinden ve yurtlarından kaçmış olduklarını kabul edebiliriz.

Şimdi bu geniş ölçüdeki insan kitlesinin nereye gittikleri üzerinde duracağız. Abdülkadir Efendi, köylülerin dağlara çekildiklerini ve oralarda yerleşerek pek sefilâne bir hayat yaşamaya mahkûm olduklarını, erkeklerin de, «çiftlerini ve kurralarını bırakup» celâlîye karıştıklarını anlatıyor[1]. Yazarın bu müşahedesi esas itibariyle doğrudur ve vesikalar da kendisini teyid ediyorlar[2]. Fakat, köylerden firar edenlerin hepsi dağlarda yerleşmiş değillerdi. Şehirlere de ehemmiyetli ilticalar olmuştu[3]. Bir kısım köylüler de, vergilerin ağırlığından, kıtlıktan, borçtan ve buna benzer sebeplerden dolayı, kendi sancaklarını terk ederek, başka sancaklara geçiyorlardı.

Burada kaydı lâzımgelen ümhim bir hâdise, «iç illerden» (yani memleketin sınır gerisi olan sancaklarından) Doğu vilâyetlerine bile muhaceretlerin olduğuna ait hudutlardan bazı arzların yollanmış bulunduğudur. 20 ekim 1602 (4 cemaziyülevvel 1011) tarihinde, Erzurum Defterdarlığı ile Şarkikarahisar Beylerbeyisi olan Mehmet Paşa'ya yollanan bir hükm-i hümâyûnda bu meseleye ait malûmat vardır. Burada kaydolunduğuna göre, Erzurum Defterdarı Mehmet Paşa İstanbul'a hususî adam yollayarak, şu hususları arzetmişti: «Vargur vesair serhad kullarına Erzurum hazinesinden tayin olunan mevacipleri senede kırk dokuz yük akçe olub bu âne gelince alınub hâliyâ mukataatın reayası perakende olmağla Erzurum gümrük ve ihtisabi ve Gürcistan dahi zikrolunan mevacibe bedel olub kifayet etmekle ekser mevacibleri hazinede kalub ve on beş yıldan mütecavizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum vesair memalikten cilâ-yı vatan eyleyen reaya, Çıldır ve Kars ve Keçevan ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zerefşat ve (... ?) ve Göle ve Tekman ve

1 Vekayiname, aynı yazma, yap, 73, 132.

2 Vesika, 10, 20, 29, 32.

3 Vekayiname, aynı yazma, yap. 119.-Kâtip Çelebi, Düstur ül-amel Li-islah ül-halel, s. 128.

İspir vesair Gürcistan beylerinin eyaletlerine yerleşüp zikrolunan reayanın hususunda mîriye bir akçe hasıl olmayup», bunları yerli yerinde tahrir ederek vergi almak suretiyle lâzımgelen masrafları karşılamak lâzımdı. Mehmet Paşa bunu iltizam ile kendisine vermesini Hükûmete teklif ediyordu. Aynı zamanda, Celâlî eşkıyasından Karahisarışarkî reayasının da dağılmış olduğunu ifade eden defterdar, buranın beylerbeyliği mukabelesinde halkı yerli yerine getireceğini de taahhüt etmekte idi[1].

Mehmet Paşa, Orta Anadolu'dan ve Maraş taraflarından doğuya olan bu muhaceretin on beş seneden beri devam ettiğini söylüyor ki, bu müddet içinde sekbanların faaliyeti çok artmış, kıtlık tahammül edilmez bir şekil almış ve avarız vergileri reayanın ödeme kudreti üstüne çıkmıştı[2].

Evvelce nişancı iken, 1603'te Revan ve Gence taraflarında vilâyet tahririnde bulunan Ali Bey'e yazılan bir hükm–i humâyûnda, «birkaç yıldan berü Revan ve Gence ve Göle ve Ardahan ve Tiryalet ve Lori ve Penbek ve Olaport sancaklarına ve Tebedey Ülkesine ve Çıldır ve Kars beylerbeyliklerine iç illerden hayli reaya gelüb karardâde ve temekkün idüb ve hariç vilâyetlerden davarları ile yürük ve oymak ve ulusât gelüb kurra ve mezâri'den hariç otlu sulu hâli yerlerde yerleşen» bu gibi göç idüb gelmiş reayadan alınacak resimlerin ümeraya değil, mîriye kaydolunması talimatı verilmekte idi[3].

Bu vesikalar, Anadolu'da görülen göç etmelerin küçümsenemeyecek kadar büyük olduğunu, köylerini terk edenlerden bazılarının Gürcistan'a kadar gitmeyi göze aldıklarını isbat etmektedir. Ancak, böyle uzak mesafelere olan hicretlerin fazla olduğunu kabul edemiyoruz. Çünkü, şer'iyye sicillerinde bunlara ait kayıtlara çok az raslanmaktadır.

Hulâsa, köylerini boş bırakan halkın mühim bir kısmı dağlara çekilerek, erkekler levend olmuşlar, diğer bir kısımları şehirlere ve kalelere göçmüşler, reayanın önemli bir kısmı da (tekâliften ve borçtan kaçanlar) sancak değiştirmişlerdi. Meselâ, Amasya'dan, Ankara'ya ve Kırşehir'e gelip yerleşenler çok olduğu gibi, Bozok (Yozgat)'tan Ankara'ya vesair yerlere gidenler de çoktu. Maraş, Urfa gibi güney vilâyetlerinden Orta Anadolu'ya hicret edenler de

1 Divan Kayıt Def. Nr. 148, s. 118.

2 Ankara'nın İstanos köyü halkı bir şikâyetlerinde bu köyün evvelce 300 hane olduğunu «eşkiya zulmünden ve tekâlif kesretinden halen 90 ev kaldıklarını söyleyerek buna göre avarız akçesi alınmasını istemişler ve kadı da ayni fikre iştirak etmişti: Ank. Ş. Sc. Nr. 10, 220.

3 İbnülemin, karton 3, Nr. 677 (evahir–i cemaziyülahir 1012).

az değildi. Celâlî isyanlarının kısmen yatıştırıldığı 1610'da, mukataaları, hasları, vakıfları ve dirlikleri yeniden tanzim için yapılan çalışmalar esnasında, buraların raiyyetlerinin nerelere gittiklerini tesbit etmek lâzımgelmişti. Onun için, bu yer değiştirmelerin nisbetini adı geçen çalışmalara ait vesikalardan hesaplamanın mümkün olabileceğini sanıyoruz[1].

Kalelere ve Palankalara Çekilme

Anadolu'da geçmekte olan hâdiselerin bir türlü durmaması ve levend dalgalarının mütemadiyen kabarması, köy, kasaba ve şehirlerde oturan insanları böyle bir karışıklık hayatın icap ettirdiği şartlara uymaya zorlamakta idi. Celâlî grupları, aynı zamanda bütün Anadolu yüzeyini etkilerinde tutacak ölçüde arttıklarından itibaren, bunlara karşı Devletin tertip ettiği celâlî seferleriyle kendilerine karşı mücadele etmeye imkân kalmadı; kasabaların ve şehirlerin ahalisi, bu sonu gelmeyen levend hücumlarından kendilerini korumak için, kaleleri tamir veya mahallelerin etrafını yeni surlarla çevirme zaruretini duydular.

Bunun üzerine, mevcut kalelerin tamirleri veya genişletilmeleri için lâzımgelen müsaadeyi almak üzere, Hükûmete ilk müracaatların 1602'de başladığını, 1603'te çoğaldığını ve hele Büyük Kaçgunluk devrinde umumî bir arzu ve hattâ ihtiyaç halini aldığını görüyoruz. Gedegare, Havza ve Kavak kadıları namına bir arz sunan Eski Gümüş Kadısı ile Gedegare Naibi, Gedegare Kalesi'nin dar ve susuz olduğundan bahsederek, «celâlî eşkiyasından» korunmak icap ettiği zaman, aileleri, erzak ve mallarıyla birlikte alabilmesi ve su sıkıntısı çekilmemesi için üç kadılığın kendi paraları ile, kaleye yakın bir çeşmeyi varoş şeklinde içeri almak istediklerini bildiriyorlardı. 10 Nisan 1603'te, «kimseye zararı yok ise kendi mallarıyla tamir ideler deyu Gedegare kadısına hitaben hüküm» yazıldı[2]. 12 Mayıs 1603'te de, Beyşehri Kadısı, «ulemâ ve sulehâ ve meşayih ve âyân ve fukara»nın müracaatları üzerine yolladığı bir arzda, «vilayetimizde hayli zamandır muklacı ve sekban ve suhte vesair eşirra zulüm idüb havab olub hâlâ dahi bu sene celâlî müstevlî olmak ile evrek ihrak olunub nice mal garet ve insanlar katlolunub ehl–ü iyallerimiz ile geçinecek hâlimiz kalmadı» diye halkın şikâyette bu-

1 1635 yılına kadar 12 sene Anadolu'yu dolaşan Kâtip Çelebi köylerinin çoğunun harap olduğunu, İran'da ise yirmi menzilde bir harap köy görmediğini söylüyor: Adı geçen eser, s. 128.

2 İbnülemin, karton: 3, Nr. 641.

lunduklarını ve müdafaası kolay, fakat, zamanla harap olmuş bulunan şehrin kalesini kendi mallarıyla tamir etmelerine müsade edilmesini istediklerini bildirmiş idi. Gönderilen cevapta, tamir izni veriliyordu[1].

Aynı sırada, Lâdik Kasabasının, kadı, müderris vesair, ileri gelenlerinden yirmi dört kişinin imzasını taşıyan bir mazhar yazılarak İstanbul'a yollandı. Bu mazhar da, Lâdik Kasabasının yolcuların uğrak yerleri ve menzil bir yer olduğu, birkaç senedir Celâlî yüzünden ahalide kudret kalmadığı, bilhassa Kurguroğlu adındaki Celâlî şefi kasabadan 30 bin kuruş (3.6 milyon akçe) aldıktan sonra, sözünde durmayup, kasabayı ansızın basarak yarısını yaktığı ve ne varsa yağma ettiği, ahalinin yarısı göç etmiş oldukları, halen dolaşmakta olan büyük celâlî gruplarının kasabaya geleceklerinin söylenmekte olduğu ifade olunduktan sonra, verilen müsaade gereğince, tamir edilen kalenin biraz uzakta olduğu, onun için, halkın bütün kasabayı palanka içine almak üzere izin istedikleri arzolunmakta idi. Kavak ve Havza kasabaları halkının da yardım etmeleri için emir isteniyordu. 10 Ağustos 1603'te gönderilen cevapta, kendi masraflarıyla istedikleri palankayı çevirmeleri, fakat, bu bahane ile reayaya masraf yüklememeleri bildirilmişti. Gümüş kasabası halkı da, yine bu sene içinde sefere gitmek üzere oradan geçen Amasya Beyi vasıtasıyla, yanlarında bulunan Kaşüstü adındaki kulede bir kale yapmak istediklerini arzderek izin aldılar[2]. Artık bundan sonra şehirler ile kasabaların, kalelerini tamir etmeleri ve surların dışarısına yayılmış olan mahalleleri yeni duvarlarla kale içine alma faaliyetleri daha umumî bir şekil aldı. Bu meselenin bir iki sene zarfında nasıl bir hâl aldığı hakkında bir fikir vermek için şu misal kâfidir: Ankara halkı, Hükûmete müracaat ederek, «kendi mallarıyla hisar manendi bir duvar ihdas ve otuz kırk miktarı kuleler bina» etmek suretiyle, koca bir şehri muhafazaya almışlardı[3]

Köylerden ve kalesiz kasabalardan gelerek, şehirlerdeki kalelerin içerisinde yeni evler yapmak suretiyle yerleşmek isteyerlerle buraların eski halkı arasında, arsa, sokak vesair meselelerinden birçok davalar çıkıyordu ki, bunları tafsile lüzum yoktur.

Köylerde yaşayan milyonlarca insanlara gelince, şüphesiz, bunların hepsinin kalelere sığınmalarına imkân yoktu. Bilhassa bütün servetleri, sürüleri ve geniş çiftliklerinden ibaret olan insanlar için bu daha zordu. Yukarıda çiftliklerden bahsederken, Köylerde zengin bir köy ağası şek-

1 İbnülemin, karton: 3, Nr. 644.

2 İbnülemin, karton, 3. Nr. 482 ve 504.

3 Ankara Ş. Sc. Nr. 11, s. 156.

linde türeyenlerin kimler olduğunu kaydetmiştik. Bilhassa yeniçeriler, Altı-Bölük sipahileri, müteferrikalar, çavuşlar vesair resmî hüviyetli kimseler köylerde servet peyda edenlerin başında geliyorlardı. Abdülkadir Efendi'nin şahadetine göre, «Anadolu'da sakin kapukulları olanlar celâlîler havflerinden kariyelerde meskenler için palankalar icat etmeğin tüfenkli sekbanlara ehl-ü iyallerini hıfz ettirirlerdi». Aynı yazar, Nuh Paşa'nın celâlîler üzerine serdar olduğu 1603 yılından bahsederken, «reaya ve ahali-i vilâyet ibâ idüb kûhistanlarda mesken-ü vatan tutup ruz-uşeb harb-ü kıtalde ve kariyelerde palankalar ittihaz iderlerdi»[1].

Şehirler ve kasabalar haricinde kalan yerlerde, yani köylerde, sekbanlarla halk arasında mühim bir mücadele vasıtası olarak ortaya çıkan palankalara ait Fetret devri için fazla bilgi yoktur. Buna mukabil, «Büyük Kaçgun»da, bu çok mühim bir meseledir. Reayanın, palanka yaparak, kendilerini eşkiyadan korumak istedikleri hakkında Hükûmet Merkezine gelen arzlarla alınan müsaadelere dayanılarak, bir taraftan binlerce palanka yapılırken, öbür taraftan, birçok palankalara «eşkiya tahassün itmeğin», bunların tahribi için sık sık emirler yollanıyordu. Hakikaten bunlar içinde, bazı tanınmış zorbaların birkaç sene bir derebeyi gibi oturabilmesini temin edecek kadar sağlamları vardı. 1603'ten sonraki Anadolu hâdiselerinde pek mühim ve o nisbette karışık bir durum arzeden «palankalar ihdası» meselesini ancak o devri tedkik ederken ele almak lâzımgeldiğinden, burada fazla uzatmıyoruz..

3— Umumi Kıtlık

Yukarıda eşya fiyatlarından bahsederken, 1595 sıralarında, Orta Anadolu'da buğdayın bir kilesi 20 ve Edremit gibi sahillerde 40 akçeye çıkmış olduğunu söylemiştik. Evvelce de umumî surette mevcut olduğunu gördüğümüz hububat darlığı Celâlî Fetreti içinde hâdiselerin gelişmesine tâbi olarak artmakta devam etmiştir. Bunun başlıca sebebi, köylülerin ziraati terkederek levendliğe geçmeleri olduğunda şüphe yoktur. Bu suretle, 1596'dan 1603 yılına kadar buğday fiyatları, ziraatin azalması ölçüsünde yükselmiştir. Fakat, bunları da safha safha anlatacak rakamlar mevcut değildir.

Karayazıcı'nın ortaya çıktığı 1598'de, Bursa'da, narha göre, 200 dirhem ekmek bir akçe idi. Un'un kilesi 32-35 akçeye satılıyordu.

1 Adı geçen yazma, yap. 80 ve 119.

Bir okka et 10–12 akçe olduğundan dolayı, Bursa kadıları bundan, koyunun içyağını 5 akçe üzerinden alan mumcuları mes'ul tutarak, İstanbul'a şikâyette bulunmuşlardı. Sade yağ bakkallarda 32 akçeye satılıyordu[1].

Hâdise ilerledikçe Anadolu'da kıtlığın ağırlaştığı görülüyor. O kadar ki, kazalar halkı, dirlik sahiplerinin reayadan topladıkları öşürlerini başka yerlere naklettirmelerine mani oluyorlar ve ancak kendi kadılıklarından satmaya zorluyorlardı. Meselâ, 1600'de vezir-i Âzam İbrahim Paşa'nın bir şikâyetinden bahsolunmaktadır[2]. Buna göre, Karaman Vilâyetinde olan kadılarından, Voyvodasının, toplayıp anbarlara doldurduğu hububatı başka kadılıklardan gelenlere satmak istemiş, fakat mani olmuşlardı. Eskişehir ve İnönü taraflarında da sarayın ihtiyacı için satın alınmak istenen buğdayları yerli kimseler verdirmek istemiyorlardı[3]. Karadeniz, Marmara ve Ege sahillerinde pek çok gemi reisleri Rumeli'den Anadolu'ya mütemadiyen buğday taşır olmuşlardı. Varna'da muhtesip olan Ali Çavuş, Hükûmet Merkezine yolladığı arzda, gelen reislerin, kadıya akçe vererek, gemilerini doldurup Anadolu'ya götürdüklerini şikâyet ediyordu[4].

Celâlî hadiselerinin birdenbire bir felâket halini aldığı 1603'te, artık köylerde ziraat eden insanların son derece azalması dolayısıyla, buğday darlığı tehlikeli bir âfeti yaratmaya başlıyordu. Bu sırada, Balıkesir'de, bir kile buğday 50 akçeye satılmakta idi. Tabiî, 1603 yazı, köylülerin geniş ölçüde yerlerinden firarları ve her tarafta sekban baskınlarıyla geçtiği için, 1604'te buğday fiyatları birdenbire yükseldi. Balıkesir'de bulgurun kilesi 100, buğdayın kilesi ise 90 akçeye satılıyordu. Diğer fiyatlar da buna göre yükselmişti. Meselâ, bir balta 60 akçe idi; bezin arşını 10 akçe ediyordu[5].

Buna mukabil, eskiden beri iaşesi Devletin başına belâ olarak görülenlerin, İstanbul'da, fiyatları Anadolu'ya nazaran daha ucuz idi. Abdülkadir'in verdiği rakamlara göre, narh, 250 dirhem ekmek 1 akçe, bir okka et 8, sade yağ 22 akçe olarak tesbit olunmuştu[6]. Bu fiyat Bursa' daki fiyatlarla mukayese edilirse aradaki fark görülür.

Görülüyor ki, fetret devrinde buğday fiyatı bir yükselme kaydet-

1 Bursa Ş. Sc. Nr. B. 156/351. – Divan Kayıt Def. Nr. 138, yap. 45.

2 Divan Kayıt Def. Nr. 141, s. 157 (Karaman Beylerbeyliğinde vaki olan hüküm).

3 İbnülemin, karton 2, Nr. 489.

4 İbnülemin, karton 3, Nr. 689.

5 Topkapı Müzesi Arşivi, Balıkesir Ş. Sc. Nr. 3, s. 246, 249, 250, 370.

6 Abdülkadir, aynı yazma, yap. 88.

mekle beraber, asıl kıtlık 1603'ten sonra başlamıştır ve bu meselenin de izahı büyük kaçgunluk devrini ilgilendiriyor. Fakat, bir fikir vermek ve bilhassa vaziyeti Fetret devri ile mukayese etmek için, bazı rakamlar kaydetmek faydalı olacaktır.

1605 baharında Kayseri'de unun kilesi (16 okkası) 120 akçe idi. Aynı sırada, Bergama'da fiyat 80–90'ı buluyordu. Yine Edremit'te bir koyun 200 akçeden yukarda satılıyordu. Kayseri'de aynı tarihte koyunun tanesi 3,5 kuruş (resmî rayice göre 280 akçe[1]) idi.

Orta Anadolu'nun bu işlek şehri, Büyük Kaçgunluk devrinin kıtlığı hakkında iyi bir fikir vermektedir. Burada, 1607'de iki akçeye 70–75 dirhem ekmek alınabilmekte idi ki, böyle bir kıtlık hiçbir devirde görülmemiştir[2].

Hulâsa, Büyük Kaçgunluk devrinin Anadolu için pek tahripkâr olmasında, bu misli görülmedik açlığın payı, belki diğer bütün hâdiselerden üstündür. Onun için, celâlî isyanları içinde en yüksek ölçüde bir sekban tufanı olarak görülen, Büyük Kaçgunluk devrini tetkik ederken, bu kıtlık meselesinin ehemmiyetle gözde tutulması lâzımdır.

1 Resmî rayiç diyoruz; çünkü tam bu sırada «kesad–ı akçe –yani bir nevi enflâsyon- vardı ve bir kuruş 80 değil 160 akçeye geçiyordu. Kayseri'de akçe mübadele vasıtası olmaktan uzak kalmıştı.

2 Aynı sırada Anadolu şehirlerine nazaran İstanbul'da hayret edilecek bir ucuzluk vardı. Meselâ, Kuyucu Murad Paşa Üsküdar'a çadır kurduğu zaman, 300 dirhem ekmek 1 akçe idi. Abdülkadir, aynı yazma, yap. 150.

VI. KISIM

BÜYÜK KAÇGUNLUK DÖNEMİ (1603–1607)

1 — Büyük Kaçgunluk Yaşantısının Geçtiği Yıllardaki Türkiye'nin İktisadî Tablosu

1603'ten sonraki Anadolu isyanları, artık, yepyeni karakter aldığı için, bunlara celâlî adının verilmesi doğru değildir. Hakikaten devrinin kaynakları IV. Murad zamanındakilerine, meselâ, «zorba isyanları» sözünü daha yerinde olarak kullanmışlardır.

Uzun Avusturya ve İran harpleri sırasında gelişen ve 1596 sıralarından itibaren Anadolu'nun sosyal hayatını felce uğratan celâlî karışıklıkları, köyün kolu tutan insanlarını ziraatten levendliğe çektiği, bağ–bahçe ve yazı–yabanda çalışanlara güven bırakmadığı için üretimin azalması, ayrıca, kötü hava şartlarının da aradaki etkisi ile, memlekette açlık baş göstermiştir. Bu durumun, Anadolu'da, gıda maddelerini ateş pahasına çıkarması yüzünden Rumeli'den bu geçeye hububât getirip satma işi yüksek kâr sağlayan bir ticaret olmuştu. Fakat, bu da İstanbul'un ve Ordunun beslenmesini tehlikeye koyduğundan, Hükûmet o taraftan, Anadolu'ya, özellikle buğday geçirilmesini yasaklamak zorunda kaldı[1].

Bütün memlekette, hububât alım ve satımı resmî vesikaya bağlandı; o kadar ki, İngiliz elçisinin bile, İstanbul'da yiyeceği ekmeğin buğdayını satın almak için hükûmetten vesika aldığı görülüyor[2].

1 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3, Nr. 679.

2 Galata Kadısına, 4 Recep 1016 (25 Ekim 1607) tarihli hüküm: Muhimme Defteri Nr. 76, s. 77.

Son 10–15 yılın iç karışıklıkları, devletin, yalnız ziraat işletmeciliği alanındaki düzenini değil, bütün iktisadî hayatını, para eldeğişimi sistemini, iç ve dış alım–satım dengesini altüst etti. Bu arada, yerli zenaat (endüstri) büyük bir çöküntüye uğradı.

Ziraat hayatının nasıl kötü duruma düştüğüne bir örnek olacağı için, burada gıda maddelerinden et ve ekmeğin fiyatlarını gösteren bir kaç rakam vereceğiz:

XVI. Yüzyılın Kanunî Süleyman devri sonlarına kadarki ekmek ve et fiyatlarına bakıldığı zaman, genel olarak, inip çıkmaların önemli olmadığı görülür. Özellikle koyun yetiştirmenin kuraklık veya öteki tabii afetlerce etkilenmesi fazla olmadığı için, et fiyatlarındaki inip çıkma rakamları arasındaki fark ta % 25'i pek geçmemiştir. Çünkü, örneğin, bir akçeye düşen koyun eti, çoğu zaman 200 dirhem (640 gr.) iken, bu miktarın 150 dirheme (480 gr.) indiği olmuştur. Hakikaten Üsküdar kadısınca, 1523 Temmuzunda (Ramazan), kararlaştırılan et narhı bir akçeye 150 dirhem (480 gr.)dır.

Ondan sonraki yıllarda da bu rakama rastlanmakla beraber, narh, bir akçeye çoğu zaman 200 dirhem olarak defterlenmiştir.

Öteki Anadolu şehirlerinde görülen fiyatlar da Üsküdar'dakinden çok ayrıksı değildir. Edremit'teki et narhlarından 11 Nisan 1516 (8 rebiülevvel 922) tarihlisi, 1 akçeye 200 dirhem (640 gr.), 1536 (943) tarihli olanı 1 akçeye 175 dirhem (550 gr.), 1564 (971) tarihlisi de 1 akçeye 150 dirhemdir. (480 gr.) Bursa'da aynı sıralarda uygulanan narh, 1 akçeye 175 ile 150 dirhem arasında inip çıkıyordu. Konya'da, 6 haziran 1571 tarihli et narhı da, 1 akçeye 200 dirhem olduğuna göre, zamanının bu büyük şehri de et yönünden diğerleriyle aynı idi.

Ankara, Kayseri gibi büyük tüketim merkezlerindeki fiyatların da, bu adlarını verdiğimiz yerlerdekine benzer narhları uyguladıkları anlaşılıyor. Bize göre, koyun eti ve ötekilerinin her tarafta birbirine yakın narh ile satılmalarına sebep, hayvanların sürüler hâlinde oraya buraya götürülmelerindeki kolaylık olsa gerektir.

XVI. Yüzyılın başından Kanunî Süleyman saltanatının sonuna kadar olan süredeki ekmek fiyatlarının düşme veya yükselme durumuna gelince, XVI. Yüzyılın ilk dörtte üç kısmını kaplayan bu sürede, ekmeğin normal fiyatı, bir akçeye 750 dirhem (2400 gr.), ya da en çok 800 dirhem (2560 gr.) kadardır[1]. Ancak, ekmeğin bâzı yıllar 450 dirheme (1440 grama) düştüğü de çok görülmekte idi ki, bu, o yıl hububâtın iyi

1 Bir tek ekmek, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.) geldiğine göre, 1 akçeye 800 dirhem demek, her biri 640 gram gelen dört ekmek demektir.

olmadığından ileri gelmekte idi. Normal narh miktarı olan 800 dirheme göre, 450'yi fiyat hesabına vurursak, ekmekteki yükselişin % 56 olduğu sonucuna varırız. Örnek olarak vereceğimiz birkaç rakam ile, ekmek yönünden, Türkiye'nin, büyük kıtlıklar dışında[1], sonraki devre bakarak oldukça iyi durumda olduğunu görüyoruz.

1519 yılının 7 ocağında (5 muharrem 925) Bursa Kadısının deftere geçirdiği ekmek narhı, bu şehir için 1 akçeye 750 dirhem (2400 gr.) idi. 1529 Haziranının rakamı 500 dirhem (1600 gr.), 1542 Aralığındaki 650 dirhem (2080 gr.), 1547 Ağustos 21'inin narhı da 800 dirhem (2560 gr.) olarak geçiyor. Üsküdar mahkeme defterlerinden alınan narh rakamları, burada, 1523 Temmuzundaki ekmek fiyatının, 1 akçeye 450 dirhem (1440 gr.), 1524 Ocak ayındakinin 750 dirhem (2400 gr.), 1551 Şubatı 22'sininki 700 dirhem (2240 gr.), 1557 Kasım 22'sininki de 600 dirhem (1920 gr.) olduğunu anlatıyor.

Öteki şehirlerin ekmek fiyatları da yukarıda verdiğimiz rakamlara, aşağı yukarı, uyuyor. Meselâ, Edremit'in 1536'daki ekmek fiyatı 1 akçeye 750 dirhem (2400 gr.) idi. Aynı kabada, 15 Ağustos 1567'de, bir akçeye 600 dirhem (1920 gr.) düşen bir narh uygulanmıştı. Konya'nın 6.VI.1571 (12 Muharrem 979) tarihli ekmek narhı, bir akçeye 800 dirhem (2560 gr.) düşecek şekilde görülmüştür[2].

Bu yazımızda söz konusu olan Büyük Kaçgunluk yıllarından önce gelen, yanî XVI. Yüzyılın son çeyrek kısmını teşkil eden III. Murad ve III. Mehmed'in saltanat sıraları, Türkiye'de gıda maddelerinin pahaya kalkması yönünden ikinci basamak olmuştur. Bu devirler için elimizde, önceki devirlere âit olanlar kadar narh rakamları bulunmamakla beraber, gene de belirli bir fikir verecek durumdayız.

1574 yılının 23 kasımında Edremit'teki et narhı, 1 akçeye 125 dirhem (400 gr.) düşecek şekilde idi. Ankara'da ise, 1590 Haziranında 1 akçeye 100 dirhem (320 gr.), 1592 Aralığında 67 dirhem (224 gr.), 1594 Temmuzunda 100 dirhem (320 gr.) et veriliyordu. Yalnız, Rumeli'den beslenmek zorunda olan yerlerde, örneğin İstanbul ve Bursa'da, Karayazıcı'nın harekete geçtiği 1599 yazında, et narhı 8 akçeye bir okka (400 dirhem yanî 1320 gr.) olarak ancak uygulanabilmişti ki, Hükûmetin de, ayrıca, koyun getirtme işindeki gayretine rağmen, etin bu kadar

1 Meselâ 1494–1503 yılları arasında çıkan kıtlık yüzünden, İstanbul'da 1 akçeye ancak 50–60 dirhem (160–190 gr.) un zor bulunabilmişti.

2 Daha geniş bilgi için bak, «Celâlî İsyanları» adlı eserimiz s. 48.

pahalı (1 akçeye 50 dirhem = 160 gr.) olmasının sebebi, Anadolu'dan koyun sağlanmasının imkânsız hale gelmesi diye gösterilebilir.

Hububat ekiminin iç karışıklıklar arttıkça azalması, ve kıtlık yıllarının sürekli olmaya başlaması ile, fakir halkın ellerindeki topraklarını, yok pahasına, paralı kimselere devretmeleri, hükûmetin de mirî toprak kurallarını artık yürütemez oluşu gibi nedenler ile, köy çevrelerinde, şu bu kimselerin, hayvan sürüleri besleme şeklinde işletme uyguladıkları çiftliklerinde tarlaların otlak haline getirilmesi, buğday–arpanın yeter derecede üretimi yollarını bütün bütün kapatıyordu. Diyebiliriz ki, XVI. yüzyılın sonlarında birden kabarmaya başlayan iç karışıklıklar, tarlada uğraşan kişilere çiftlerini bıraktırıp, onları celâlîlik etmeye çekmiş, bu da memleketi kıtlığa, kıtlık iç göçlere götürmüş, en az on beş yıllık ekmeksizlik halkın üzerinden bir silindir gibi geçmiştir.

1599 ile 1610 yılları arasını dolduran zamana ait vereceğimiz birkaç narh rakamı bu pek kötü tarih olayı hakkında yeter bir fikir verecektir.

1603 Yılında, Balıkesir'de, mahsulün kaldırıldığı ay olması dolayısıyla az çok bolluklu sayılan Eylül ayı ekmek satışı üzerine 1 akçeye 225 dirhem (720 gr.) narh konmuş ve kışa girilirken bu seviyede kalınamayarak ekmek miktarı 175 dirheme (560 grama) düşürülmüş idi. Bursa'daki ekmek fiyatı da hemen hemen aynı ve belki daha pahalıydı.

Ankara'da, 1599'da 150 dirhem (480 gr.) olan ekmek, 1606 Mayısında 120 (386 gr.), mahsulûn yetiştiği Temmuz ayında, sırası ile 130 (416 gr.), 140 (448 gr.), 150 (480 gr.) rakamlarına çıkabildi ise de, bir yıl sonra, yâni 1607 Temmuz ortalarında, 100 dirhem (320 gr.) gibi bir miktar'a düştü. Kayseri'deki hububat fiyatlarının görülmedik derecedeki yüksekliği, bu şehrin ekmek narhını, halk için yaşanması güç bir pahalılığa çıkardı. Gerçekten, 15 Nisan 1608 tarihinde tesbit olunan narhı, 1 akçeye 70–75 dirhem (224–230 gr.) ekmek düşer şekilde bulmaktayız.

Celâlî isyanlarının Kuyucu Murat Paşa tarafından büyük ölçüde yatıştırılması ile fırtınanın sanki dindiği 1609'dan itibaren, herkes yerli yerine dönerek, ziraat işleri de yeniden düzene konduğu için, ekmek narhının yavaş yavaş normale döndüğü, gene elimizdeki rakamlardan iyice anlaşılmaktadır. Et de, eski pahalılığında kalmayarak, fiyatlar yarıdan fazla düşmekte gecikmedi.

XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyılın ilk on yılı sonuna kadar olan süre içinde fiyat seyirlerini göz önüne koyduğumuz ekmek ve et gibi iki önemli gıdanın pahalılaşma derecelerini, % hesabı ile akçenin

altın ve gümüş değerleri yönünden geçirdiği değişikliklere göre ifadelendirirsek, daha iyi bir fikir edinmiş olacağız.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, oldukça bolluk içi sayılan Kanunî Saltanatı yıllarında, ekmeğin tabii fiyatı bir akçeye 800 dirhem (2640 gr.) idi. II. Selim Saltanatı ile III. Mehmed'inki arası sürede, tabii fiyat bir akçeye 400, Celâlî Fetreti yıllarında 200–150 ve büyük kaçgunlukta 60–60, hattâ 50 dirhem ekmek düşecek şekilde idi ve narhın bu kadar pahalı biçilmesine alışılmış bulunuyordu.

Adı son geçen şehirdeki fiyat yükselmesi %'ye çevrilince, Kanûnî devrinin 100 rakamı, III. Murad zamanında 200, I. Ahmed tahta çıktığı sıralarda 400 ve Büyük Kaçgunlukta 800, ya da 100 oldu; yâni ekmek fiyatı on misli arttı demektir. Çünkü, bir akçeye düşen ekmeğin ağırlığı örneğin, Kanunî devrinde, normal olarak, 900–1000 dirhem iken (2880–3200 gr.) III. Mehmed devrinde, yarıdan fazla düşerek, 400–350 dirheme (1280–1120 gr.), I. Ahmed'in tahta çıktığı sırada, bu da yarıya inip, 200–175 (640–460 gr.) 1603'ten sonra gelen yedi yıllık karanlık sürede ise, bunun da yarısı olan 100–50 dirhem'e (320–160 gr.) kadar düşmüş olduğunu, bunu belli ağırlıktaki ekmeğe ödenen akçe diye alırsak, fiyat yükselmesinin on mislinden bile fazla olduğunu, bir akçeye alınan ekmek ağırlığının indirilmesi şeklinde düşünürsek, ekmeğin on defa küçülmüş bulunduğunu hesap ile buluruz.

Ankara'da, 1594 sıralarında, iyi bir işçinin gündeliği 12 akçe olmasına karşılık, ekmeğin dirhem ağırlığı da 200'e (640 grama) inmiş olduğuna göre, işçi (ırgat) gündeliği, aşağı yukarı, hemen hemen bugünün Ankara'sında satılan her biri 660 gramlık 12 ekmeğine bedel oluyor. Görüyoruz ki, 1550'deki ekmek dirhemi 1594'te 4–5 misli azaldığı, yâni, fiyat bu kadar arttığı halde, işçi (ırgat) gündeliği ancak 3 katına çıkabilmiş bulunmakta idi[1]. Hele Büyük Kaçgunluğun o şiddetli kıtlık yıllarında, işçi gündeliği en çok 18–20, yâni 1550'dekinin 5 katı olduğu, fakat, ekmek fiyatındaki yükselmenin 10 katı geçtiği düşünülür ise, sosyal hayatın nasıl alt üst olduğu iyice anlaşılır.

Etin fiyatındaki yükselme seyrini de bu yönden kaydetmenin faydalı olacağını düşünerek birkaç rakam vereceğiz.

1 Bir fikir vermek için, bugünkü durum ile ölçülür ise, 1964'te Ankara fırınlarının çıkardığı 660 gr. lık ekmeklerden 4 ya da 5'i bir akçeye alınıyordu. En iyi bir işçinin gündeliği, o zaman en çok 4 akçe olduğuna göre, bu 16–20 ekmeğin bedelidir. Günümüzün aynı nitelikteki işçisi de 12–15 liraya çalıştığına göre bu para ile şimdi 17 – 20 ekmek satın alınır. Demek, sırf ekmek yönünden düşünürsek, zamanımızın işçisi ile o zamanın işçisinin (ırgatının) kazançları arasında fazla ayrıksılık bulamayız.

1550'de, İstanbul'daki et narhı 1 akçeye, genel olarak, 200 dirhem (640 gr.), Bursa ve öteki şehirlerde 150, ya da 175 dirhem (480–560 gr.) idi[1]. 1595 sıralarında, bunun 125–100'e (400–320 gr.) indiğini görmekteyiz; yâni, pahalılaşma 1550'dekinin iki katı idi. Sonraki yıllarda narh usûlü değiştirilerek, 1 akçeye düşen et miktarı değil, bir okka etin kaç akçeye satılması gerektiği şeklinde bir yol tutulmuş, örneğin, bir okka (400 dirhem yahut 1280 gram) et 6, 7, 8, akçeye kadar yükselmiştir. Bunları, 1 akçeye düşen et miktarına çevirirsek, sıra ile 66.5 (212 gr.), 57 (182.5 gr.), 50 dirhem (160 gr.) oldukları anlaşılır. Son rakam, 1550 yılındaki 200'ün dörtte biri, ya da 150'nin üçte biri olduğuna göre, fiyat artması üç–dört katına çıkmış sayılır. 1603'ten sonraki 7 yıllık büyük kaçgunluk süresi içinde, 400 dirhemlik bir okka etin 12 akçeye çıktığı oldu. Yâni, bir akçeye 33 dirhem (107 gram) et düştü; fakat, bu darlık yıllarında genel olarak bir okka et 8 akçe idi. Şu rakamlara göre, bu yiyecek maddesi, 1550'den altmış yıl sonra, en çok altı kat artmış bulunuyordu.

İşçi gündeliğini bununla da karşılaştırır isek, şöyle olur: işçinin bir günlük emeği, 1550'de dört akçe veya iki buçuk kilo et, 1610'da 20 akçe ya da 3 kilo et olarak değerlenmekte idi. 1964'te de, işçi gündeliğini Ankara'da en çok 15, et fiyatını da yedi buçuk lira kabul edersek, yukarıda, 1550 ile 1610 arasındaki orantıyı burada işçinin zararına buluruz. Yâni, bu günün işçisi bir gündeliği ile ancak iki kilo et alabilmektedir.

Yiyecek maddelerinin 1550 ile 1610 yılları arası pahalanma seyrini daha iyi belirtmek için, ekmek ve etin elde edildiği buğday ve koyun fiyatlarını gösteren birkaç rakkamı da burada kaydedeceğiz:

Fatih'in saltanatı sırasında bir koyun 15–20 akçe iken, 1520'de 25–30, 1550'de 30–35, 1595'te 100–120 ve Büyük Kaçgun devri sonuna düşen 1609'da da, 217 akçeye satılmıştır[2]. Bu yazılanlara göre, 1550' nin koyun fiyatları ile 1609'daki arasında, aşağı yukarı, altı kat bir fark

1 İstanbul'da etin daha ucuz ve öteki şehirlerde pahalı satılması, hükümetin başşehire zorla koyun sürüleri sevkinden ileri geliyordu. Hattâ, koyun sahiplerinin sürülerini İstanbul'a kendi arzuları ile götürüp satmalarını sağlamak için, taşra kadılarına kasabalarındaki et narhını çok ucuz tutmaları emrinin verildiği de olurdu. Örneğin, Rumeli ve Diyarbakır gibi İstanbul'a koyun yollayan yerlerin kadılarına yazılan 1560 (967) tarihli bir hükümde, narhlar, bir akçeye 300 dirhem'den (60 gr.) aşağı et düşmemesine dikkat etmeleri, başşehire etlik koyununun gelmesinin ancak bu şekilde sağlanmış olacağı yazılıydı. Bak., Mühimme Def. Nr. 4, S. 337.

2 Kayseri'de ise, koyunun tanesi 1607'de 3.5 kuruş'a (560 akçeye) satılmıştır: Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. 1016–1018 tarihli defter.

vardır. Tabii et narhındaki yükselmenin bu ölçüye uymadığını rakkamlar göstermiştir. Örneğin, Anadolu şehirlerinde, 1550'de 1 akçeye 150 dirhem (480 gr.) olarak kabul olunan et narhı, Ankara'da 1607'de 40 dirheme (128 gr.) düşmüş idi[1]. Bundan anlaşılıyor ki, 1607'de et fiyatlarındaki yükselme 4 kat idi. Bu rakamları bir işçi gündeliği ile şöyle karşılaştıralım: 1550'nin 9 gündeliği, 9x4=36 akçeye eşittir ki, iyi bir koyun bedeli idi. 1595'teki durumda ise, 10 işçi gündeliği bir koyun edebiliyordu. 1605 sıralarında[3] gündelik, yâni 11x20=220 ile bir koyun alınabilirdi. Görülüyor ki, koyun fiyatının yükselişi ile işçi (ırgat) gündeliğinin artışı orantısında işçi zararına bir değişme olmuştur. Zamanımızın 15 lira olarak kabul ettiğimiz işçi gündeliği ile, 150 lira olan koyun fiyatı arasındaki orantının 1595'tekinin aynı oluşu, insan emeğindeki değerin ne kadar yerinde saydığını açıkça belirtiyor. Esas aldığımız tarihlerdeki buğdayın, eldeki rakamlara göre gösterdiği fiyat seyrine gelince:

1550'de, Üsküdar, Bursa ve Edremit'te bir kile (25.600 gr.) buğdayın değeri 5–6 akçe olarak kabul olunuyordu. Bu, o zamanki 4 akçelik işçi gündeliğinin bir buçuk katı idi. 1595 buğday fiyatı, aynı suretle 20-30, işçi ücreti 12 akçe olduğuna göre buradaki oranı iki kat sayabiliriz. Büyük Kaçgunluk Devrinin karanlık günlerinde, bir kile (25.600 gr.) buğdayın 100 akçeye çıktığı görüldü. Bu, o zamanki işçi gündeliğinin 5-6 katı demek idi.

İşçi gündeliğini bir de pamuk veya keten bezi ile karşılaştıralım:

1520'de bir «ırgat» iki veya üç akçeye çalışmakta idi. Bir arşın pamuk bezi de 2.5 veya 3 akçe, keten de 4–5 idi. 1550'de, işçi gündeliği 4 akçe (5'e de rastlanıyor), bez fiyatları ise, öncekine göre çok artmış değildi. Tam 1595'e ait bez fiyatlarını gösterir rakam yok ise de, buna yakın sıralarda pamuk bezi 5–6 ve keten de 9–12 olarak geçiyor. İşçi gündelikleri bu yıllarda, 8–10 (12 olanı da var) akçeye çıkmış idi.

1609'un pamuk veya keten bezi (arşın) fiyatları, 15–25 (33'e de rastlandı) akçe idi. İşçi gündeliği de 20 akçeye kadar çıkmıştı. Elimizdeki rakamlara göre, örnek olarak verdiğimiz yıllara ait keten veya bez fiyatı ile işçi gündelikleri arasında şaşılacak bir yan yana gidiş görülü-

1 Bu sırada narh şekli, bir okkanın (1280 gramın) kaç akçeye satılacağını karara bağlama şeklinde olup, bu bahsettiğimiz Ankara et narhı, etin okkası 10 akçe şeklinde geçiyor, Ankara Ş. Sc. Nr. 10, s. 298. Fakat, biz önceki şekle çevirmiş bulunuyoruz.

2 Açlığın felâket halini aldığı, ve akçenin «kesadı» – enflasyonu dolayısıyla, alışverişin kuruş hesabına döküldüğü görüldü. Bu sırada, 160 akçe bir kuruş idi. Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. 1016-1018 tarihli defter.

yor. Yâni, burada kaydettiğimiz her dört tarihte de bir işçi gündeliği orta kalitede bir arşın beze denk kalmıştı. Bunu metre ile ifade eder isek, her dört tarihte de bir işçinin, iki gündeliğini vererek, iyi kalitede bir metre keten bezi veya çok iyi kalitede pamuk bezi almasının mümkün olduğunu görüyoruz. Günümüzün işçi gündeliği ile pamuk bezi fiyat karşılaştırması, işçinin çok lehine bir değişmenin meydana gelmiş olduğu sonucunu verir. Bunun da sebebi, dokuma sanayiine uygulanan makine ile yapımdaki ilerlemenin pamuklu fiyatlarını çok düşürmüş olmasıdır ki, bu da Türkiye tarihi dışındaki bir oluşmanın etkisi diye anlaşılmak gerekir.

Yukarıda, çeşitli fiyatlara ait olarak, başlıca dört tarihi göstermek üzere verdiğimiz rakamların anlattığı pahalılaşma, sırf bu maddelerin kendi değerlerinin yükselmesi değildir; altun değerindeki artma da bu fiyat ilerlemesinde rol oynamıştır. Ancak bunu da gösterdikten sonradır ki, hakiki fiyat artışı ortaya çıkacaktır.

Türkiye'nin para eldeğişiminde önemli yeri olan altun sikke, «firengî filori» diye ün salan Venedik dükası idi; ve resmî değeri 1520'de 55–56, 1550'de ise, 59–60 akça olarak kabul olunuyordu. Halk arasında geçen değeri ise, bu sıralarda akçenin sağlam durumu dolayısıyla, resmîsinden en az 5 aşağısına iken, III. Murad devrinde başlayan «akçe kesadı»=enflasyon olayı dolayısıyla, altunun resmî fiyatı ile pazar fiyatı, daha fazlasına geçme yönünden büyük fark göstermiş, örneğin, 1582'de resmî değer gene 60 akçe iken, halk arasında 70'e çıkmış, 1591'de 142'yi bulmuş idi. Bu durumda, resmî fiyat 120'ye çıkarılmakla beraber, hükûmetçe akçenin durumu perkiştirilemeyip, enflasyon devam ettiğinden, altun, 1600 yılındaki 160 akçelik resmî değerine karşı, halk arasında 200'den alıcı buldu. 1609'da ise, altunun kara borsa değeri 300 akçeyi geçtiği yerler vardı.

Şimdi, işçi gündeliğini altun yönünden de değerlendirelim. Bir işçi, 1520'de 18.5 gün (18.5x3=55.5),. 1550'de ise 15 gün çalışarak (15x4=60) bir altun alabilirdi. 1591'deki resmî fiyata göre, gündelik de 8–10 akçeye çıkmış olarak, 12 günde bir altun kazanmak mümkün sayılırsa da, altunun halk arasındaki fiyatı yönünden durum 1550'dekinin aynıdır. Yani, 142: 10=14.2 gündelik bir altun idi. 1603'ün ardından gelen yedi yıllık karışık devirde, altunun, 300 akçeyi geçmiş olmasına rağmen, işçi gündeliğinin 15–20 katına eşit olduğunu görmekteyiz. Böylece, burada adlarını ve fiyatlarını saydığımız maddelerden bez ve altunun fiyat yükselişi ile işçi gündeliği artışları arasındaki orantının sâbit kaldığı, diğerlerindeki gelişmelerin ise, insan emeği aleyhine olduğu

dikkati çekmektedir ki, bu da, doğrudan doğruya Türk iktisadî ve içtimâî tarihinin özelliği ile ilgili bir oluntudur.

Yukarıdan beri fiyatlar yönünden verdiğimiz bilgiyi anlatılanların özü olarak belirtmiş olmak için, rakamları aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak sırlıyoruz:

	1520 (H. 926)	1550 (H. 957)	1595 (H. 1003)	1609 (H. 1018)
İşçi gündeliği	2–3	4–5	10–12	18–20
Bir okka ekmek (1382 gr)	0.5	0.5	1	4–8
Bir metre bez	3–4	3–4	5–9	15–20
Bir koyun	25–30	30–35	100–120	560–600
Bir okka et (1382 gr.)	2–3	2–3	4–6	10–11
Bir kg. et	1.5–2	1.5–2	3–5	8–8.5
Bir okka sade yağ	8	6-8	14	42
Bir kile (25.5 kg.) buğday	8	5–6	20–30	120–160
Bir Altun (Filori)	55–56	59–60	120	160
Altunun Halk arasındaki geçeri	50–51	54–55	142	300

Şu tablodaki rakamlara göre, işçi yevmiyesi doksan yıla yakın bir süre içinde 7–9 katı yükselmiş görünüyor. Bez fiyatındaki artış ise, ancak 5 kat, ekmek de aynı idi. Sade yağ, altunun karaborsa değeri, hep 5–6 katı yükselmişlerdir. Buğday ve koyun fiyatlarındaki artış ise 20 mislini buluyordu[1]

2— Büyük Celâlî Fetreti Sırasında, Güney Anadolu'nun Durumu

1550'den beri Türkiye'de toplumu sarsan iktisadî bunaltının etkisi altında, özellikle köy derneşiminin yıldan yıla artırarak kustuğu levend (çiftbozan) denen insanların şurda burda yığılmalarından meydana gelen soygun gruplarını, medrese öğrencilerinin (suhtelerin) ayaklanmaları olayını ve Celâlî mücadelesinin 1603'e kadar olan safhalarını bütün ayrıntıları ile bundan önceki araştırmalarımızda anlatmış

1 Koyunun bu kadar bir yükselme kaydetmesine karşılık, etin ancak 6–7 katından fazlasına çıkmamasında ya zorlama bir narh uygulaması veya rakam yanlışlığı olacak.

bulunuyoruz[1]. Burada ise, elimizdeki imkânlara göre bu tarihten 1610 yılına kadar olan sürede geçen «büyük kaçgunluk» olaylarını sıralayacağız.

Bilindiği gibi, «Celâlî isyanları»nın «Fetret» safhası III. Mehmed Eğri seferini açmaya karar verdiğinde, bu seferin hazırlıkları sırasında, Anadolu'da başladı. Özellikle Sivas Vilayeti sancaklarında, mirmiran bölüklerinin yarattığı korku müthiş olmuştu ve köylerin halkı, büyük korkuya kapılarak, komşu sancaklara veya dağ kuytularına kaçmışlardı ki, adını verdiğimiz eserde geniş şekilde anlatılmış bulunuyor. Aynı sıraya ait olduğu halde, o zaman bilinmediği için yerinde kaydolunamıyan bâzı Fetret olayları var ki, buraya katılmasını faydalı buluyoruz. Hem bu suretle, «Büyük Kaçgun olayları» cinsinden olanlarının, geniş çapta, «Fetret Devri»nde de yaşanmış olduğunu belirten daha çok örnekleri vermiş olacağız.

Şehir ve kasabaları seyrek olan Orta Anadolu, Celâlî olaylarının fazla yıkıcı geçtiği bir bölge olarak görülmekle beraber, Aşiret hayatının bütün gelenecek ve düzenleriyle yaşadığı Güneydoğu Anadolu, bu yönden, Orta Anadolu'ya ölçünce, felâketi daha önce tatmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Vesikalardan elde ettiğimiz bilgiye göre, Türkiye'nin «Celalî fetreti»ne girmekte olduğu 1598 sıralarında, Diyarbakır ve Mardin yöresinde, daha sonra bütün Anadolu'da geçecek olan olaylar geniş çapta başlamış bulunmakta idi.

Elimizdeki mevcut bilgilere göre, Güneydoğu Anadolu'da köylerin iktisâdî yıkımı Anadolu'nun öteki bölgelerinden çok daha önce meydana gelmiş bulunuyordu.

Bu konuda en geniş bilgiyi, 1597 ve 1598 yıllarında «Diyarbakır ve Rakka eyaletlerini tahrire memur»[2], Liha'nın eski beylerbeyisi Ahmed Paşa'dan alıyoruz. Kendisine 7 şubat 1598 (Evail-i recep 1006) tarihi ile yazılan bir «hükm-i hümayun»dan öğrendiğimize göre, Ahmet Paşa, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, «Bâd-i havâya ziyâde tecavüz ettiklerinden nefs-i Mardin ve Birecik Nahiyesi bin beş yüz pare kariyerlerde hass-ı hümayûn ve zuamâ ve erbab-ı timar kariyelerinde dütün (tütün) alameti kalmayup harap» olduğunu, «nefs-i Mardin'den ve nevahisinden Beylerbeyi voyvodaları üç ayda otuz beş bin kuruş cerime almış» olduklarını, buralar «gerü beylerbeyi hassı verilürse cümle ol nahiyede

1 Not 1'de geçen eser ile, onun baş tarafı sayılan ve Atatürk Üniversitesi'nce «Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması» adlı kitaba bakınız.

2 İstanbul ile karşılıklı mektuplaşmalardan anlıyoruz ki, Ahmet Paşa bu iki eyaletin timarlarını yazmaya memur idi; Bundan gaye de, «ifraz», yâni timar fazlası bulmak idi. Gerçekleyin, devlet, gelirini artırmak için eskiden beri, bu türlü tahrikler yaptırmakta, örneğin, önceki yazma sırasında, 20 bin akçe olarak tesbit olunan bir dirlik, bu kez 30 bin çıkarsa, 10 bini hazineye mukataa yapılmakta idi.

abadanlık» kalmayacağını bildirmiş, «Nusaybin müstakil sancak iken beylerbeyi voyvodası oturması»nın doğru olmadığı kanısını açıklayarak, «çeltük mahsulüne dahi gadrolur Mardin ve Nusaybin hususunda beylerbeylerin alâkası»nın kesilmesini teklif etmiş ve isteği kabul olunmuştu[1].

Bütün dirlikleri (timar, zeamet, has ve vakıfları) ve hazineye ait geniş mukataa topraklarını düzene koymak ve özellikle dirlik köylerinden «ifraz»lar elde ederek, hazine hesabına mukataaya vermek[2] maksadı ile, eski Liha Beylerbeyisince girişilen, yukarıda sözünü ettiğimiz, bu Güneydoğu Eyâleti sancaklarının yeniden yazılma işi geniş olaylara sebep olmuş, bu yüzden Divân hükûmeti, «tahrir» işinin lehinde ve aleyhinde olanlarla uzun yazışmalar yapmak zorunda kalmıştır. Biz de, bu suretle, adı geçen işlemlere ait vesikalardan Türkiye'nin bu bölgesinin, tarihinde, ne acı bir harap olma yaşantısı sürdüğünü tesbit etmek imkân bulmuş oluyoruz. Evvelce, hazinenin zengin mukataaları bulunan Diyarbakır–Mardin–Rakka–Birecik yöresi sancaklarında pek çok köylerin harap ve âdetâ nüfussuz kaldıklarını görmekteyiz[3]. Bu türlü

1 Bak., Diyarbakır Müzesi, Ş. Sc. (Mardin Sicil) Nr. 262, s. 21'de, 7 Şubat 1598 (evail–i recep 1006) tarihli hükm–i hümâyûn.

2 Bu konuda şu emir'e bakınız: «Diyarbakır ve Rakka eyaletlerini tahrir eyleyen Ahmed dâme ikbalehu tevki–i refi–i hümâyun vasıl olıcak malûm ola ki, Dergâh–i Adalet Unvanımın Kapucubaşılarından ıftihar'ül–emâcid vel'ekârim câmi–ül– mehamid vel'mekârim el muhtas bi – mezid–i inayet'ül–melik'üd–dâyim Mustafa dame mecdihu Dersaatdetime arz gönderüp memur olduğu tahrir hizmetini adalet ve insafla tahrir ettüğün ve halkı kendinden râzı ve şakir ettüğün bildirilip hin–i tahrirde ikdam ve ihtimamın hasebi ile zuhûr ettirdüğin ifraza kimesne karuşmayup firaset ve kiyasetin ve hüsn–i istikametin sebebi ile kendün iltizama veyahut maktua vermek bâbından emr–i şerifim ricasına ilâm eylemişin imdi yarar kimesnelere deruhte eylemek emredüp buyurdum ki hükm–i hümayunum vardukta, veçh–i meşruh üzere hen–i tahrirde zuhûr ettirdüğin ifrazın bir yıllığı seksen yük akçeden ziyâde iltizama vermeğe saayeyleyüp ve hin–i iltizamda yarar müna'im ve mütemevvil kimesnelere deruhte eyleyüp mıkdâr–ı kâfi yerlü ve yurtlu kefiller alup sept–i defter eyleyüp defteri imzalayup ve mühürleyüp Dergâh–ı Muallâma irsal eyliyesin ki her sâl ol defter mücebince meblağ–ı merkum talep ve tahsil olunup...»
(Diyarbakır Müzesi Ş. Sc. Nr. 259, s. 204., 8 recep 1006 tarihli hüküm).

3 Bâis–i huruf–ı tezkere budur ki, Mardin hass–ı atik'den 3140 akçe yazar Hacıhalan (Hacı Hasan) ve 5955 akçe yazar Denabi kurbünde Hızırulmâ ve hass–ı cedideden 2905 akçe yazar Kalecik nam kariyeler müddet–i medideden berû hâlî ve harâbe olup mîriye bir akça ve bir habbe hasîl âit ve râcî olmamağla maktua verilmeleri her veçile mîrî cânibine evlâ ve enfâ olmağın iş–bu kıdvet'ül–ümerâ'il–kirâm bilfiil Habur Sancağı Beyi olup Milli Aşireti Beyi Mir Mehmed dâme izzihû Hazretlerine Defter–i Hâkanide mestur ve mukayyet olan 12000 akçe maktûları üzere maktua verilüp bu temessük Mîr–i müşarün'ileyh Hazretlerine verildi ki, varup şen ve abadan edüp vâki olan maktuların sâl be sâl getürüp mîrî içun teslim edüp tezkeresin alup hıfzeyleye: Diyarbakır Müzesi Ş. Sc. Nr. 259, s. 167. evâsıt–ı muharrem 1007 (s. 168'deki ferman tıpkısına göre, burada adı geçen Milli Aşireti

yerlerin hazineye yeniden yararlı olmaları için, o çevre hükûmet ilgililerince, ve özellikle kadılar tarafından, divan'a, köylerin boşalmalarına sebep olan göçmelerin sekiz on yıl veya daha eskiden beri meydana geldiği bildirilmekte, bunun nedeni de, birçok vergi türlerinin hele «bâdi havâ» grubuna dahil olanların haddinden ve geleneğinden çok fazla istenmeleri sonucu, köylünün, bu zulümden kurtulmak düşüncesiyle, kaçmak zorunda kaldığı ileri sürülmekte idi. Bu gibi köyleri gene canlandırmak için, bazı kişiler hükûmete teklif yapmakta, eğer mukataa olarak hazineye ödeyecekleri belli bir yıllık bedel mukabilinde, böyle boşalmış köyler kendilerine verilirse, kaçan nüfusu geri getirip yerleştirerek, yeniden «mâmur ve abadan» etmeyi üzerlerine almakta idiler. Divan hükûmeti, kadılarca duyurulan bu teklifleri her zaman iyi karşılıyor, ve kabul ediyordu[1].

Bilindiği üzere, «arazi tahrirleri»nin yenilenmesi «hazine»ye gelir kaynakları sağlamakla beraber, bu iş dirlik erbabının zararına olduğu için, başta beylerbeyleri olmak üzere, bütün dirlik sahipleri hiç olmazsa «tahrirci»den yakınmaya başlıyorlardı. Nitekim, Ahmet Paşa'nın Güney yöresindeki şu tahrir çalışmaları, tımarlı sipahiler adına (daha doğrusu eyalet askerlerinin şikâyeti üzerine) Diyarbakır Paşası Murad tarafından sert itiraza uğramış, kendisi, İstanbul'a, bu işin askeri ve reayayı, hem de, şu sefer (Eğri seferi) anında tedirgin ettiğini yazıp durmuştu[2]. Ancak, garibi şu ki, İstanbul, şu sırada, bu arazi yazma işinin sefer için zararlı olacağı kanısına vararak, onu durdurmak üzere emir verdiği halde, Muharrir Ahmed Paşa, nasıl ise bir yolunu bularak, tahrire devam hükmü çıkartıp, gene de işe devam etmeye kalkmış ise de, Divân hükümeti, bu defa, 1598 yılının kasımı (evâil–i rebiulahir 1007) tarihi ile

---

Beyi Mîr Mehmed Bey bâzı Arap ve Kürt aşiretlerinin eşkiyalık hareketlerini bastırdığı, yolların güvenini sağladığı için, Kurt Paşa'nın arzı üzerine, kendisine adı geçen sancağın beyliği verilmiştir).

1 Böyle, boşalan bir köyün verilişini gösteren başka bir vesika, örnek olarak buraya alınmıştır (Diyarbakır Müzesi Ş. Sc. Nr. 259 c. 209):
Bâis–i tazkere budur ki, Kazâ–i Mardin'e tâbî hass–ı hümâyûn kurralarından hassı atikten kariye–i Tahumdan iş bu hâmil–i temessük Hasan Kethudâ'ya şenlik ve abadan reayasın yerlü yerine köye getürmek şartıyle her sene on üç bin beş yüz altmış akçe maktua verilüp ki sâl be–sâl zikrolunan maktu olan meblağı edâ edüp şenlik ve abadan edüp zıraat ve hıraset oluna minvâl–i mezbur üzere iltizam ve kabul etmekle ve şenlik ve abadan olursa dahi gayrı kimesneye verilmeye diye eline temessük verüldü ki varup zapt ve tasarruf ede Evâsıt–ı şaban 1007.

Minelhakir
Yusuf Emin

2 Bak., Diyarbakır Müzesi, Ş. Sc. Nr. 259. S. 190 (Bu hususta Muharrir Ahmet Paşa'ya 1006 hicrî tarihi ile yollanan fermanlar).

Diyarbakır Beylerbeyisine ve Âmed (Diyarbakır) Kadısına yolladığı bir ferman ile Ahmed Paşa'nın yazma işine son verilmesini kesin ifâde ile istemişti[1].

Ahmed Paşa'nın arazi yazma işine devamda o kadar uylaması bize anlatıyor ki, «tahrir», kendisi için de ayırca çok kazançlı oluyordu[2].

Beylerbeyinin, Divan'a yolladığı mektubunda, iddia ettiği gibi, dirliklerden «ifraz» bulmak amacı ile hükûmetin yaptırdığı tahrirden timar erbabının zarar gördükleri katî olmakla beraber, bu arada reayanın da tedirgin oldukları doğru olmasa gerektir. Halkı yerlerinden oynatanların, ehl-î örf, dirlik erbabı, ribahur, köy toprakları içinde, ya da sınırlarında çiftlikler peydâ eden resmî kişiler (yeniçeri, sipahî, kadı, müderris, beyler) ve mültezimlerin soyguncu davranışları olduğunu olayları kaydederken göreceğiz.

Aşiret beylerinin hükümete karşı gelmelerinden doğan karışıklık: Celâlî konusunu incelerken sık sık belirttiğimiz üzere, olayların başından sonuna kadar Anadolu karışıklıklarında ümerâ ve onların kapularındaki ağaları ve sekbanlarının büyük etkileri vardı; hattâ, Celâlîlik, beylerbeylerinin ve sancakbeylerinin düzendışı davranışlarından geniş ölçüde yararlanmakta idi. Onlar, buna iki şekilde hizmet ediyorlardı: 1- Kapuları levend (resmî adı ile sekban) yatağı olup, Celâlîlik bununla beslenmekte idi. 2- Kapularındaki ağaları ve sekban bölükleri halkı durmadan soymakta, çok kere de, bunu kapusunda bulundukları beyin hazinesi hesabına yapmakta idiler. Şu halde, bu konuya giren bütün olaylarda vilâyet beylerinin adlarına rastlayacağız.

Güneyde, sık sık yolların güvenini bozan, yâni soygun ve yağma yapıp duran bazı Kürt ve Arap aşiretlerini sindirmekte bir ara göze görünür başarı sağlayan Milli Aşireti Beyi Mehmet Bey'i mükâfatlandırmak isteyen Diyarbakır Valisi Kurt Ahmet Paşa, onu Divan hükûmetine tanıtarak, kendisine Habur Sancağı Beyliğini verdirdiği gibi, harap köyleri yeniden diriltmek isteyen hükûmet de böyle yerlerden bazılarını adı geçen bey'in mukataa üzere iltizama almasını kabul etti[3].

Milli Aşireti Beyi Mîr Mehmed bir taraftan Habur Sancağı Beyliğini, öbür yandan, yılda, önemli bir toplamı olan «mukataa» iltizamını elde ettikten kısa bir süre sonra, Diyarbakır Paşasının adamları ile arası açılarak, devlete asî oldu.

O çevre halkının yerlerinden oynamalarına sebep olan şu kaydet-

1 Diyarbakır Müzesi. Ş. Sc. Nr. 259. s. 210.

2 Bu gibi hallerde büyük rüşvetler almak, sanki tabii bir hal gibi idi ve şikâyetler de bu kötü huyu önleyici bir etki yapmıyordu.

3 Not 17'deki vesika tıpkısına bakınız.

tiğimiz Mîr Mehmed olayı neden çıktı, bilinmiyorsa da, bu sıralarda Beylerbeyinin seferli oluşu dolayısıyla, hükümetin «Diyarbakır Eyaleti Muhafızlığına» bekittiği, aynı yerin defterdarı Mehmed Paşa'ca Mardin Kadısına yollanan bir mektubta bu konuya âit biraz açıklama vardır. Bu vesikada, «Defterdarlığımızdan mâdâ, bu sene Eyalet-i Diyarbakır'ın muhafaza hizmeti bu cânibe sipariş olduğuna der-i devlet türabından kiraren ve miraren evamir-i şerife geldiği malumumuz olmuştur ve biz Diyarbakır'a geleli Mîr Mehmed, Hazineye beş altı yük akçe mikdarı vermiştir ve zimmetinde kırk yük akçeden ziyade mal-ı pâdişâhî bakî kalup def'atle kendisine kâğıtlar gönderüp, kendi haline mukayyet olup, yirmi gün mikdarı Hazret-i Eyyup'en-Nebi'de oturduk. Aslâ nâhemvar bir hareketin görmedik ve işitmedik ve malûmunuzdur ki, hass-ı hümayûn reayasını nice istimalet ile yerli yerine getürüp, şen ve abadan etmiş iken, Milli taifesinden bazı cemaat Âmed kurbünde iken, Müsellim Ağa, bazı eşkıyanın sözü ile, bundan akdem üzerlerine gelüp, basup, küllî emvâl ve erzakların garet ve hasaret ettiklerinden maadâ, hâliyâ Mîr Mehmed'in dahi üzerine vardıkları istimâ olundu. Elbette mâbeynde küllî fesat olup ve bu sebep ile fukarâ ve reayâ terk-i vatan edüp, bu sene bir tane tereke ziraat olunmamak mukarrerdir. Mumâileyh Müsellim Ağa'ya nasihat ve tenbih eyleyesiz ki, bu makule evzâdan feragat edüp, fesâda mübaşeret etmiyeler ki, sonra nedamet muhakkaktır. Cevap vermesi müşkildir. Eğer, mezbur Mehmed'in dâvâcısı var ise, huzurunuzda görülüp, isyânı sicil olduktan sonra asitaneye vuku'u üzere arzolunup emr-i şerif vârit olmayınca bu makule hususa mübaşeret olmadığı mâlumunuzdur. Dikkat edüp ve bu tezkereyi sicil-i mahfuza kaydeyleyüp, def'ine cidd-ü ceht eyleyesiz», diye yazılıyordu[1].

Şu sözlerinden, Muhafız Defterdar Mehmed Paşa'nın, Beylerbeyinin müsellimine karşı, Mîr Mehmed Bey'i haklı çıkardığını anlıyoruz. Buna karşılık, Mîr Mehmed Bey ile uğraştığı ileri sürülen Müsellim Yusuf Ağa'nın (yani Diyarbakır Beylerbeyi Kaymakamı'nın) da, gene Mardin Kadısına, 17 eylül 1598 tarihi ile yazılmış bir mektubu, olayı, Milli Aşîreti Beyinin, tam isyan ve tuğyanı sonunda, üzerine varılıp, kuvvetlerinin dağıtıldığı, isyancı bey'in de, yaralı olarak, dağa kaçtığı şeklinde anlatıyor. Hükûmet de, buna inandığı için, Mîr Mehmed'in hakkından gelinmek için «fetvây-i şerife ve emr-i pâdişahî» yollamış ve mîr-i aşiretliğini de Nevruz Bey adında aynı aileden başka birisine vermiştir. Yusuf Ağa, Kadıya: «Mîr-i aşiretlik Mîr Mehmed'in üzerin-

1 Diyarbakır Müzesi, Ş. Sc. Nr. 259 s. 196 (7 Eylül 1598-5 safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).

den kalkup Nevruz Beye verüldüğin cümle vilâyet halku bilmek için içun sûk–ı Sultanîde dellallarda nidâ ettiresiz ki, üç güne değin cümle aşiret gelüp, Nevruz Beye buluşup, kendüyi mîr–i aşiret bileler. Söyle ki, üç güne değin gelüp müracaat etmeyecek olurlarsa, veballara boyunlarına; âsî olmuş olurlar, sonra her birinin hakkından gelmek mukarrerdir. Ona göre mukayyet olup, bu veçhile nidâ ettirmeğe himmet eyliyesiz», diye ricada bulunmakta idi[1].

Şu olayda kusur kimde olursa olsun, sonuç şudur ki, bundan, aşiret halkı reaya ve öteki köyler ahâlisi çok zarar gördüler; iki tarafın da soygunlarına dayanamayarak, yerlerinden sağa sola kaçtılar. Mücadele sonunda da, Mîr Mehmed Bey yenilerek, aşiretin beyi değişti.

Bunun tıpkısı bir olay da, Muşki Mîr–i Aşireti Salih Bey ile kendi aşireti köyleri halkı arasında çekişme yaratan salma toplama konusundan çıkmıştır. Yapılan yakınmaya göre, Salih Bey seferde iken, yerine bıraktığı Polat Bin Derviş, Buluş köyüne gelerek, halktan «zülmen ve kahren» 180 kuruş toplamıştı. Sözü geçen Mîr–i Aşiret seferden döndüğünde, köyün kethudâsı, yanında birkaç kişi ile gelerek, bu yolsuzluğu mahkemeye şikâyet ettiler. Salih Bey, Kadı'nın önünde, böyle bir şeyi inkâr etti ise de, dâvâcıların tanıkları sözü edilen haksızlık iddialarını doğruladılar. Bu durumda köylülerin haksız alınan paraları geri verildi.

Eşkıya davranışlı birisi olduğu görülen bu mîr–i aşiret hakkındaki bir dâvâ da, kendisinin başlarında bulunduğu ileri sürülen yirmi kişilik bir bölüğün, gene bir Muşki Aşireti köyü olan Oğlakyatağı'ndan Zeyyat Bin Habib'in evini gece yarısı basarak, «bir kuyu buğday ve bir kuyu arpa ve 600 kuruşluk emvâl ve erzak nehb–ü garet edüp, küllî teaddî» etmesinden çıkıyordu. Salih Bey, üzerine atılan şu cürümleri itiraf zorunda kalmıştı[1]. Mîr–i aşiretliğini böylece bir çeşit zorbalık yolunda kullanan Salih Bey İbni Seyyid Ahmet'in bu türdeki tutumu kendisine düşmanlar hazırlamakta gecikmedi. Mardin Mahkemesine «Muşki taifesinden Murat Ağa Bin Vali,» 3 Haziran 1599 (8 zilkade 1007) tarihinde yaptığı yakınmada: Taife–i mezburenin mîr–i aşîreti olan Salih Bey, bazı hususlar için kariye–i Gurs–i Ednâ'ya varup, anda iken, sabah vaktinde Feyyaz Bey Oğlu Osman (öteki bir mîr–i âşiret) otuz beş müsellâh adam ile üzerine varup, odasın basup ve tüfek'i ile mezbur Osman mezkûru sağ koluna vurup mecruh edüp, ölmek üzeredir» diye açıklayınca, kadı yanına Mardin voyvodası olan «fahr'ulâyân Ahmed Ağa» tarafın-

1 Diyarbakır Müzesi, aynı defter, s. 195 (17 Eylül 1598 –evâsıt–ı safer 1007 tarihli mektup tıpkısı).

2 Diyarbakır, Müzesi, aynı defter, s. 158 (26.IV.1599–evâhir–i ramazan 1007 tarihli hüccet).

dan verilen Davud Beşe'yi (voyvodanın adamı bir yeniçeri olduğu beşe sözünden anlaşılıyor) ve halktan birkaç gözlemciyi alarak, yaralının bulunduğu köye gitti ve ifadesini aldı. Salih Bey'in evvelce başkalarına yaptığını, bu kere Feyyaz Bey ile oğlu Osman'ın kendisine yaptıklarını, yani odasını basup tüfek ile dirseğini kırdıktan sonra, «cebren ve zulen iki yüz elli kuruşunu ve kırk beş kuruşluk pâre[1] ve şahî'sini ve yetmiş üç koyununu» ve başka şeylerini «nehb–ü garet» ettiklerini görmekteyiz[2].

Güneydoğu Anadolu'da Celâlî Fetretinin nasıl bir karaktere büründüğünü belirtmek üzere, ve karışıklıkların oldukça başlangıcında geçmeleri bakımından, bu iki olayı vermekle yetiniyoruz[3].

3— 1603'ten Sonra Anadolu Karışıklıklarının Yeni Karakteri

Karayazıcı 1601'de öldükten sonra, biraderi Deli Hasan'ın, Celâlîlerin büyük bölüntüsünün başında olarak, aynı davranışlı hareketlere devam ettiğini, ve sonuç olarak, hükümet ile barışıp, 1603 baharında Rumeli'ye geçtiğini, ancak, başlıca arkadaşlarının da, ona uymayı kabullenmeyerek, celâlîliğe devam etmek üzere, Anadolu'ya dağıldıklarını geniş şekilde belirtmiştik[4]. Böylece, Celâlî İsyanları tarihinde «Fetret» devresi 1603 ile son buluyor, ve arkasından, korkunç bir karışıklık, sosyal ve ekonomik düzeni temelinden çökertiyor, Anadolu Türk toplumu, yedi yıl sürecek «Büyük Kaçgunluk» dönemine giriyordu[5].

Hakikaten, Karayazıcı, ve hattâ kardeşi Deli Hasan, büyük çapta celâlî başbuğu olmaları sâyesinde, bütün asî sekban dernekleri, ya bunların emrinde veya etkisinde oldukları için, gerek köylü ve gerek şehirli halkın, bu birkaç büyüğe, istenen salmayı vermeleri yetiyor, bir de ricacı yollayıp, fukara halkın korunması yolundaki isteklerinin kabul edildiği bile görülüyordu. Fakat, bu büyükler ortadan çekildikten sonra, eskiden Karayazıcı veya Deli Hasan'a uyruk olanların her biri bir Karayazıcı kesildi. Böylece, kadroları binleri aşan pek çok celâlî gruplarının türemesi Anadolu çiftçisini, bâzan kendisine de hücum olacak diye korkuttuğu bâzan da, bu karışıklıkta gidip çevresinden uzakta geçen

1 Pâre (para), 2.5 akçeye eşit bir gümüş sikkeyi ifade eder.

2 Diyarbakır Müzesi, aynı def.s. 82.

3 Oluş yılı yönünden şu olaylar, «Celâlî İsyanları» adlı kitabımız içinde anlatılmalı idiyseler de, o zaman bizce bilinmedikleri için, buraya olsun eklemeyi faydalı gördük.

4 Geniş bilgi için şu kitabımıza bakınız: Celâlî İsyanları, s. 221–243.

5 Bu deyim zamanının halk dilinde kullanılmış olup, «Büyük Kaçgun» veya sadece kaçgunluk, «kaçgun» şekillerinde de geçmektedir.

yağmalardan nasibîni almak hevesine sürüklediği için, hemen bütün köyler yerlerinden oynadılar.

Hükümetin, başta Deli Hasan olmak üzere, ileri gelen başlıca celâlî başbuğlarına mansıplar vermek suretiyle, isyancıları sözde hoşnut etmek yoluyla karışıklıkları yatıştırmak siyaseti beklenen sonucu vermek şöyle dursun, olayları bütün bütün alevlendirmekten başka işe yaramadı[1]. Topcular Kâtibi Abdulkadir'in dediğine göre, Deli Hasan'ın isyandan vazgeçme teklifi kendisine ilk defa duyurulduğu vakit, Nuh Paşa: «Lâkin sonra yüz nefer Deli Hasan peydah olur, hemen bunlara kılıç evlâdır» sözünü sarfetmekle beraber, «Engürüs Seferinin» kötü durumu karşısında başka çıkar yol da göremedi[2]. Artık azılı celâlî başbuğlarını ümeralığa geçirme işlemi devam etti. Evvelce kendisine Hamid Sancağı beyliğini verdiği Nesli Oğlu'nu gene de yola getiremeyen hükümet, Nuh Paşa'ya yolladığı 6 Temmuz 1604 tarihli fermanda, şanına layık yeni bir sancak vermek, ve hizmeti hora geçerse, beylerbeyi tâyin etmek vaadi ile onu yanına çağırmasını istedi[3]

Serdar Nuh Paşa'nın, «Bir Deli Hasan yerine yüzü ortaya çıkar» şeklindeki sözünün ne kadar doğruyu ifade ettiği ortaya çıkıyordu. Tavil Halil, Deli Hasan'dan ayrıldıktan sonra, Orta Anadolu'da büyük bir ün kazandı. Nuh Paşa ordusu bu konuda yeter başarı gösteremedi. 1604 yazında bu tanınmış Celâlî Başbuğu'nun sekbanları Kastamonu, Çorum, Bozok, Aksaray sancaklarını yakıp yıkmaya koyuldular. Buralarda, ehâli, korkudan, ya dağlık yerlere sığındı, ya da köy ve kasabalarını palankalar ile çevirdiler[4]. Aynı yıl, «Karasait Zorbası» da[5], Akşehir ve Kütahya arasında ortalığı kasıp kavurmakta idi[6]. Adları ve sanları

1 Bu şekilde isyan ve zorbalık yapanların mansıpları doldurmaya başladıkları, Satırcı Mehmed Paşa'nın, Varat Seferi sırasında Belgrad Nazırı Şakşakî İbrahim Bey'i o geçede bir sancağa bey tayin etmesi üzerine, şu güzel beyit ile yerilmiştir:
Şimdi zamâne mansıbı ekser şâkidedir.
İnanmaz isen işte biri şakşâkîdedir. (Bak., Naima, c. I. s. 197).

2 İstanbul Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi Yazmaları, Nr. 2151, Vr. 80.

3 Şu vesika bu konu ile ilintilidir: Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton: 3, Nr. 608 (26 Muharrem 1012 tarihli hüküm).

4 Abdülkadir Efendi, Vekayinâme, Süleymaniye Kitaplığı, aynı yazma, Vr. 80.

5 Abdülkadir Efendi «zorba» tabirini Kara Sait'e de kullandığına göre, bu ünlü celâlî de, pek çokları gibi, Altı-Bölük halkından azma idi: Adı geçen yazma Vr. 82.

6 Kâtip Çelebi'ye göre, kendisine sancakbeyliği verildiği halde, bunu bir türlü ele geçiremeyen, veya kısa bir süre sonra üzerinden alınan Kalenderoğlu, bu sırada, yâni 1604'te, isyan etmiş olmakla, Kara Sait de onun uyruğu olarak faaliyette bulunmakta idi. Tavil Halil de eşkiya şefliğini ve buna dayanarak yaptığı resmî görevini kardeşine bırakıp, tıpkı Kara Sait gibi, Kalender'in emrine girdi: Fezleke, s. 289.

bunlardan hiç geri olmayan Karakaş, Kalenderoğlu, Gurguroğlu gibi daha birçokları, hükümet kuvvetlerinin hücumu hâlinde, birbirleriyle dayanışmak için olacak, yakın çevrelerde koşuşturmakta idiler. Bolu Sancağı Beyinin mektubundan öğreniyoruz ki, gene bu 1604 sonlarında doğru, bu kasabaya ve Gerede'ye, Yıldızlı İbrahim ve elinde 300 kişilik bir levend bölüğü bulunan «Celâlî Hüseyin» baskın yapmışlardı. Bey de, Düzce yöresinden topladığı «600 mıktarı sekban ve suhte» ile, bunun öcünü almaya hazırlanıyordu[1].

Aynı yıl, yâni 1604'te, Antalya'nın Elmalı, Kızılkaya ve Karahisar kazalarının «âyân ve eşrafı» Kadı eliyle yolladıkları mektuplarında, «Derviş Nazır diye maruf şakinin Karayazıcı'dan perakende olan eşkiyayı ve Ömer Paşa karındaşı İbrahim Bey'i katleden Topaç Bey'i, Beyzâde ve Gazanfer ve bunlardan gayrı birkaç bin eşkiyayı toplayıp, Hamid Sancağını harabedip ve Karahisar'a bizzat varup birçoklarını haps ve kadıları bağlayup köylerde» bilelerince gezdirdiklerini, «Küçük Hasan» adında bir bölükbaşısını 100 kişi ile Şuhut Kasabasına yollayup, «Karahisar Sancağı bana verildi» diye bildirilmesi üzerine, 500 hanenin, yer ve yurtlarını terk ile, kaçtıklarını, şikâyet ediyorlardı[2]. Uşak halkının mektuplarından, o çevreyi de Hayâlioğlu'nun kasup kavurduğunun öğrenilmesi üzerine, Anadolu Beylerbeyisine ve Uşak Kadısına «suhte taifesi» =medrese öğrencileri, yahut il erleri ile, üzerine yürünmesi emri verildi[3]. Barçınlı Kazası köylerinden kasabaya gelenler: «kasabat ve kurraya her bâr zorba celâlî eşkiyası ve Türkmen tâifesi ve Karakaş zorbasından ayrılan sekiz yüz miktarı atlu ile Kâfir Murad ve Benli Ahmed zorbaları, müstevlî olup, Müslümanların meccanen yem ve yemeklerini yiyüp kuruşlar salup oğlan ve kızlarını alup kızların saçlarını tıraş ettirüp oğlan gibi hizmet» gördürmekte olduklarını kadıya arz ile, İstanbul'a bildirilmesini istediler[4].

Deli Hasan'ın 1603'te hükûmet ile barışması sıralarında, kendisine Karahisar (Afyon) Sancakbeyliği verilen, fakat celâlî davranışlı gidişatı bir türlü değişmediği için, kısa zamanda görevine son verilen başka bir azılı zorba da Kınalıoğlu Mustafa idi. Haylı eski ve birinci sırada başbuğlardan olan bu kişi de «sipah azması» olup, Teke, Hamit, Aydın taraflarında kalabalık bir levend kitlesi ile dolaşmakta iken, bir ara Bursa'ya kadar yanaşmış ve hükûmet ile gene barışmak yolları aramaya başlamış

1 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri Nr. 75, s. 295 (Vezir Nasuh Paşa'ya 29 Şaban 1013 tarihli hüküm).

2 Aynı Mühimme Def. s. 313.

3 Aynı Mühimme Def. 182 (bu azılı celâlî hakkında, s. 124'te de uzun bir hüküm vardır).

4 Aynı Defter: s. 330.

idi. Bu konu için kendisine yazılan hükümde: «Uğur-ı hümayûnumda hizmet için Bursa etrafında olduğunu haber aldım. Bana hizmet edenlerin mükâfatlarını gördükleri mâlûmdur. Sen dahi hizmet için yanındaki adamlara gayret ve ümit ve istimâlet ver ve Bursa'da olan vezirim Hasan Paşa'nın emrine gir. Hizmet ve yoldaşlıkta bulunur isen, hâline münasıp bir mansıp verildiğinden gayrı, yanında olan gönüllü yarar yiğitlere de defterin mucibince dirlikler verilüp, her biri ihsânımdan istifade eder» ifadeli vaatler yazılıyordu. Fakat, ısyancı başbuğuna bu çeşit sözlerin güven vermediği anlaşılıyor. Çünki, daha sonra onu, gene, Aydın, Saruhan ve Suğla çevrelerinde eski kalabalık levendleri ile dolaşır görmekteyiz. Uşak ve yukarıda adı geçen yerlerin kadılarına yazılan hükümlerde, sefere gitmemiş timar erbabı ile ilerlerinin Kınalıoğlu üzerine sürülmeleri istenmekte idi[1].

«Fetret» döneminde Orta Anadolu'ya göre daha iyice olan Ege Bölgesi'nin «Büyük Kaçgun» süresi içindeki hayâtı hakikaten acıklı geçmiştir. Yukarıda saydığımız bu celâlî başbuğlarından başka, Karakız, Şeytanoğlu, Zülfükâr, Ören, Taceddin gibi daha pek çoklarının, kalabalık bölükleriyle, çevrelerini ateş ve kana boyadıklarını, başlarındaki binlerce levendlerinin karınlarına bir lokma ekmeği ve keselerine birkaç akçelik gündeliği (ulûfeyi) bu şekilde kanlı yoldan sağlamaya savaştıklarını sözlerimize eklemeliyiz.

«Fetret» süresinde, büyük bir soygun ve yıkıp-yakma olayına uğramış bulunan Orta Anadolu'nun, 1603'ten sonra gelen «Kaçgun» dönemindeki yaşantısı da az acıklı değil idi. Tavil Mehmed ve Karakaş Ahmed gibi eşkiyalıkta baş mertebeye ermiş celâlîlerden başka, diğer daha birçok azılı zorbalar da bu bölgede hayatı halka zehir etmişler, hükümet düzeni diye bir şey bırakmamışlardı. Kastamonu Sancağını Yularkastı'nın pençesinden kurtarmak uzun bir süre mümkün olmamış, halkın yardımına yollanan kuvvetler bu azılı celâlîye birkaç kere yenilmişlerdi[2]. Tavil Mehmed, Karakaş Ahmed, Kara Sait, Küçük Hüseyin gibilerin, birbirinin peşinden talan ettikleri, hayvan sürülerini toplayıp gittikleri, bu arada, hâli vakti yerinde pek çok kişileri (özellikle kadı, müderris, çavuş, yeniçeri, gibi mal mülkçe sivrilmişleri) öldürdükleri Orta Anadolu'da, bu büyüklerin uyrukları olarak (bölükbaşıları, ağaları), veya kendi başlarına dolaşan sayısız «zorba» veya «celâlî» başbuğları görmekteyiz. Örneğin, 1605'te Ankara yöresinde Sarı Handan, Şah Bey, Hersekoğlu Ahmed, Abdi, Mehmed, Budak, Yardım, Sarı Memi, Hasan Kethuda, Cıldanoğlu gibilerinin adları okunuyor[3]. Konya

1 Mühimme Def. Nr. 76, s. 11 ve 331.

2 Ankara Ş. Sc. Nr. 9, ve Nr. 10, s. 9.

3 Ankara Ş. Sc. 9, s. 329, 330, Nr. 10, s. 42, 73, 146.

yöresinin durumunu bildiren vesikalar elimizde bulunmamakla beraber, Kürt Ali ve Kürt Haydar denen iki sipahazması zorbanın 1605–1606 kışını Karaman'da geçirdikleri sırada, vilâyette panik yarattıkları Ankara mahkemesinde geçen bir dâvada tesbit olunmuştu[1]. Adları bilinen veya bilinmeyen bu bir sürü celâlî guruplarının (güzel kadın, kız ve genç çocukları götürmekten geri koymayan) soygun silindirlerinden başka, Topuzubüyük denen sipah zorbasının başbuğluk ettiği kalabalık bir Altı–Bölük halkı gurubu da (ihtimal İran seferinden dönüyorlardı), geçtikleri yerde, ne buldularsa aldılar; at, katır, sığır, koyun bırakmayıp, sürdüler. «Sipah Sürgünü» diye de tarihe geçen bu olay, «Büyük Kaçgun»un önemli oluntularından biridir[2].

Celâlîlerin, Ankara kadar canlı bir ticaret ve endüstri merkezi, aynı zamanda zengin yatağı olan Kayseriye'de bütün iştihaları ve kalabalık gruplarıyla yüklendiklerini, şehri her tarafından sardıklarını, birkaç yıl, Orta Anadolu'nun bu önemli sancağına hiçbir hükümet kişisinin uğramaya cesaret edememesi yüzünden, özellikle şehrin gerek yiyecek ve gerekse öteki ihtiyaçları yönünden dayanılmaz güçlükler çektiğini önceden söylemeliyiz.

Burada önemle söz konusu edeceğimiz bir olay da şu ki, celâlîlerin şehri kuşattıkları, buna karşı da, dizdar, sancakbeyi ve halktan ileri gelenlerin de, şehrin kale duvarlarını bin bir zorluk ile korumaya çalıştıkları sırada, içerden bâzı kimselerin, dışarı adam sarkıtarak, veya öteki yollarla, asîlere nal–mıh, ayakkabı (postal, papuç) ve başka gerekli şeyleri gizlice verdikleri, birçoklarının suçüstü yakalanmalarından anlaşılmıştır. Garibi şu ki, sanıklardan birçokları, mahkemeye verdikleri ifadede, kendilerini hükûmet kişilerinden olanların yollamış olduklarını belirtmekte idiler[3]. Köylere yapılan baskınlarda da, halktan birçoklarının eşkıyaya katıldıklarını, hattâ bazılarının evlerini de bile götürdüklerini, karılarıyla birlikte celâlîye hizmet için kafilelere karışanların bu

1 Ankara Ş. Sc. Nr. 10, s. 28'deki 14. VIII. 1606 (9 rebiul–ahir 1015) tarihli kayıt: Larende'den Ömer Halife'nin vekilleri mezburun zevcesini, Ankara'da evinde emanet duran Mustafa Çavuş'tan teslim almaya geldiklerinde, diyorlar ki, «bundan akdem eşkiyadan olup diyâr–ı Karamanda kışlayan Kürt Ali ve Kürt Haydar zorbaları müekkilimiz mezburun menkûhesi olup merkum Baklazâde'nin mûtekası olan Leh'ül–asil Lâlezâr nam zevcesini cebren alup gidüp eşkiyâ–i mezbure Ankara kurbünde Çukurcak nam mevzide bırakup cariye olmak ihtimali ile...»

2 Ankara Ş. Sc. Nr. 10, s. 61 (19 Ağustos 1606–Rebiulahir 1014 tarihli kaydı).

3 Ankara Etnoğrafya Müzesinde bulanan 1013–1015 hicrî tarihli Kayseri şeriyye sicilinin gözden geçirilmesi, bu konuya âit bir çok dâvâların yer aldığını gösterecektir.

lunduğunu, mahkemeye bu konularda gelen dâvâların görülmesi sırasındaki verilen bilgilerden anlıyoruz[1].

Kayseri Sancağını talan eden ve bu büyük Orta Anadolu şehrini kuşatıp, halkı hiç olmazsa canını kurtarma bedeli (fidye-i necât) ödemeye zorlayan hakiki birer ordu birliği düzeninde büyük celâlî grupları tanıyoruz[2]. Bunların en tanınmışları, Erzâde, Tavil ve «karındaşı Zülfükâr»[3], Kalenderoğlu[4], Ömer Paşa, Ağaçtanpiri[5], Ali Gazi gibi başbuğlar tarafından yönetiliyorlardı. Bunların yardımcıları durumunda oldukları sanılan ve önemleri ikinci derecede bulunan Sarışeyh, Kel Ali ve başkalarını da saymak gerekirse, Celâlî şeflerinin ve bunların başlarına toplanan levend kalabalığının çapı hakkında iyi bir fikir alınmış olur.

Şimdi, bunların yarattıkları kanlı olaydan bâzılarını, hiç olmazsa bilindikleri kadar buraya geçirmek, celâlîliğin sosyal çöküntüyü nasıl yaptığını öğrenmek için yerinde olacaktır.

1604 yılında, Tavil ve Karabaş adamlarının soyduğu Kayseri Sancağı, 1605 ve 1606'da da, Erzâde, Zülfükâr Paşa ve Ağaçtanpîri, Ali Gazi adlarındaki dört şefin sekbanları tarafından sürüler hâlinde, arkası arkasına harabeye çevrildi. Hattâ, bunlar, Zamantı Kalesini ele geçirip, birçok kişileri acımadan öldürdüler. Celâlîler, dirlik sahiplerinin veya mukataa eminlerinin, vergi olarak köylüden topladıkları para, erzak ve öteki şeylerini zaptettiklerinden başka, koyun, keçi ve sığır sürülerini, at, katır, öküz, inek ve öteki hayvanları, buradan alıp, ya öte yerde şuna buna gayet ucuza satıyorlar, ya da kendilerine gizlice yataklık edenler eliyle şehir pazarlarına döküyorlardı[6]. Celâlîlerin köyleri ne ha-

1 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri 1013–1015 Ş. Sc., 26 safer 1015 ve 7 Rebiülevvel 1015 tarihli kayıtlar.

2 Bu gruplara, o zamanki kayıtlarda, halkın ağzından, asîlerin başbuğu bulunan kişilerin adı verilmiş olarak geçmektedir.

3 Bu kişinin, 11 Temmuz 1607 (16 rebiülevvel 1016) tarihli kayıttaki adı «Zülfikâr Paşa» diye geçiyor.

4 Ankara–Konya arasını talan eden Kalenderoğlu'nun Kayseri'yi de sıradan koymadığı görülüyor: Kayseri Ş. Sc. 1016–1018.

5 Ağaçtanpiri grubu, Kayseri yakınlarında iken, Kayseri Kalesi içindeki «hapishanenin kethudâ ile kilidin bozup», şehrin kapısında görevli «nöbetçi mustahfız'ının». hattâ, dizdarın ihmali ve belki de yardımı ile kaçan Halil Şeyh ve iki arkadaşı, bilinmeyen bir şekilde Zamantı Kalesi'ni, Ağaçtanpiri'ye teslim ile, «içinde olan Müslümanların başın kestirmişlerdir», Kayseri Sancağı Beyinin mahkemede açtırdığı soruşturma, bu kaçırmayı hazırlayan ve yapanların ortaya çıkarılmasında bir sonuç vermemiştir: Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri, 1013–1015 tarihli şeriyye sicili.

6 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Ş. Sc. Nr. 10, s. 27'de geçen bir dâvâya ait şu ifadeye bakınız: «Beyt'ül-Mal-i Hassa Emini Fahrlül Cüyuş Mehmed Çavuş», Hakverdi Bin Bali'yi suçlamasında, bundan akdem mezbur Hakverdi, Celâlî zor-

le getirdiklerini, mahkemelere gelen birçok dâvâlardan ve hükümete yollanan şikâyet dilekçelerinden anlıyoruz. Örneğin, Muncusun halkının böyle bir «arz-ı hâlinde, bunlar kadimden 130 cizye hanesi olup, ol mikdar üzerinden veregelirken, Kalenderoğlu ve Tavil-i Rezil Karındaşı ve Ağaçtanpiri ve sair eşkıyâ zorbaları gelüp kariyelerini vurup ehl-ü iyallerini esir ve kendilerini katl ve hâlen çok az kaldıkları halde, cizye, mevcutlarından değil, kadimdeki defter gereğince alınmakta olduğundan» dayanacak güçleri kalmadığını bildirmekte idiler. Bu türlü iddiaların doğruluğuna inanan hükûmet, Kayseri kadısına yolladığı 20 Ekim 1608 (10 Recep 1017) tarihli emir (hüküm) ile, adı geçen köydeki cizyenin, defter kaydından değil, mevcud hanelere göre alınmasını bildirdi[1].

Ağaçtanpiri'nin Kayseri'yi kuşatması olayını kadıya şikâyet için mahkemeye gelen «nefs-i şehirde sakin âyan-ı vilâyet ve eşraf-ı memleket cemm-i gafir», verdikleri ifadede: «Hâlen bir aydan ziyadedir ki, Ağaçtanpiri nam şakî yedi yüzden mütecaviz levend ve sekban ile Kayseri Kalesi'ni muhasara edip kaleyi kapatıp şehrin suyunu kesip ve yeniçeri serdarı olan Rum Sinanoğlu Mahmud Beşe'yi cenkte katledüp ve nice yüz Müslüman şehit olup, enavı fesad edüp, merhum Serdar Ferhat Paşa, Kayseriye kalesinde emanet vazettiği topların bâzısını kalenin cenge kaabil olan yerlerine ve dahil-i surdan Karakule'ye ve Mirliva Güherçile Kulesi'ne nakledip leyl-ü nehar cenge ikdam-ı tam olmak gerektir deyû ittifak ettiklerini ve ittifak ile zikrolunan kulelere toplar konulduğu bilfiil kale-i mezbure dizdarı olan kıdvet'ül-ümerâ Sâdi Bey» tarafından açıklanmış ve durumun deftere geçirilmesi istenmiştir[2].

Kayseri'ye yakın Hisarcık ve Enderek köylerinden toplanıp, başlarına geleni arz için kadıya çıkan köylüler de şöyle yakındılar: «İş bu bin onaltı senesinde vaki olan mah-ı rebiulevvelde (1607 Temmuzunda), Zülfükâr Paşa ve Ömer Paşa[3] ve Macar nam reis'üz-zaleme onbine karip eşkıyâ ile Kayseriye'yi ve etrafında olan kariyeleri muhasara edüp,

---

basından birkaç yüz koyun getirüp ekal bahâ ile otuzar akçeye koyun satup (fiyat bahsindeki hakiki değere bakınız) alup sattığı koyun fukarânın sürülen koyunlarıdır. Sual olunsun deyücek bi-haseb'üs suâl, koyun sattum amma bu sipahinindir deyücek bigaraz kimesneler, mezburun alup sattığı koyunları celâlîden getirdi deyü şehadet etmeğin...»

1 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14. 10 recep 1017 tarihli hükm-i hümayun.

2 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14. 20 safer 1016 (16 haziran 1606) defterleme.

3 Burada adı geçenler, paşa ünvanını ve beylerbeyiliği rütbesini usulünce kazanıp da sonra isyan etmiş kişiler olmayıp, Celâlî şefliğinde ün saldıktan sonra, isyandan vazgeçmeleri için bu mansıp ve ünvan kendilerine devletçe verilmiş olanlardan ikisidir.

nice bigünah Müslümanları katl ve nice mazlumları kapsetmekle malını ahzedüp emvâl ve erzakımızı mehb ve garet ettiklerinden gayri, hâlâ darül–harp misâli cümle mamelekimizi yağma ve talan ettiklerinden mâdâ ehl-ü iyalimize dest-i tetavülü dirâz ettikleri ecilden sabra mecâl olmayup bikadr'il–imkân müdâfaa makamında olduğumuzda hikmet–i ilâhiye Cemşit nam şakî ile Ağaçtanpiri'nin taifesinden ayrılup, Zülfükâr Paşa'ya[1] tabi olmak içun gelen taifeden bir nice şaki kariyelerimize gelüp alelgafle bizi basup zikrolunan eşkıya dahi bakî kalan sığırlarımızı sürüp, rastgeldüği fıkarayı tutup hapsetmek üzere iken biz dahi Müslümanlardan istimdat ve istiâne eyleyüp mezburları ahsen veçile defedelim der iken kendileri kıtale mübaşeret eyledikleri ecilden, muharebe ve mukatele üzere iken, İsmail nam şaki birkaç hizmetkârıyle maktul olup şer ve şurlarından» fukara halkın kurtulmuş olduğunu, fakat bu kere de, ölenin kardeşi Yusuf'un, köylülerden biraderinin kanını dâvâ ederek, kendilerini tazyık ettiğini söyledikten sonra, olayın tıpkı anlattıkları gibi geçtiğine kalabalık şahitler gösterdiler. Kadı, «bu makule eşkıyanın demi heder» olduğu hakkında, «evamir–i şerife bulunmağla», eşkıyanın katlinden köylülere hiçbir sorumluluk düşmeyeceğine karar verdi[2].

Yukarıda verdiğimiz bilgilerle belirdiği üzere, celâlî kitlelerinin, ayrı ayrı, biri diğerinin peşinden, birer korkunç kasırga gibi gelip geçtikleri Kayseri ve yöresini bunlardan kurtarmakta, hükümet, eme yarar hemen hiçbir şey yapamadı. Yalnız Ağaçtanpiri, her halde 1606 mayıs veya haziranında olacak, o çevre Türkmenlerince büyük bir bozguna uğratılmış ve başındaki eşkıyâsı şuraya buraya dağılmıştı[3].

Fakat, o zaman Türkiye'sinde, hele köylünün de yerinden oynamasının eklenmesiyle, kendilerini soyguna sürecek bir başbuğ arayan o kadar çok çiftbozan–levend–sekban vardı ki, kendini Türkmenlerin eline düşmekten kurtarmış olan, bu, sanı herkesçe belli celâlîbaşı, en kısa zamanda gene büyük bir kalabalık toplayarak, baskınlarına devam etti. Bundan başka, Kayseri zindanından kaçanların

1 Aynı 14. Nr. lı Defterdeki, 6 rebiulevvel 1016–1. VII. 1607 tarihli bir öküz dâvâsında, «geçen sene Zülfikâr Paşa geldiğinde zâyi oldu», sözü geçtiğine göre, bu namlı Celâlî'nin Kayseri Sancağını bir de 1606'da yağmaladığı anlaşılmış oluyor.

2 Ankara Etnoğrafya Müzesi, aynı defter 14 rebiulevvel 1016 (11 temmuz 1607) tarihli hüccet yazısı.

3 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14, 15 rebiulevvel 1015 (20. VIII. 1606) tarihli kayıttan, Kayseri Beyinin «kendi zeameti olan» Sultan Hanı'ndan Kenan Bin Cumâ adlı birini yakalayıp, Ağaçtanpiri'nin adamı diye mahkemeye getirdiğini, Kenan'ın «Türkmen, Ağaçtanpiri'yi bozana kadar onunla bile gezdiğini» itiraf ettiğini öğreniyoruz.

yardımı ile Zamantı Kalesi'ni ele geçirmiş olduğunu yukarıda anlatmış bulunduğumuz Celâlîbaşı Aligazioğlu da[1], bu yıl, yâni 1607'de, hükümetten verilen emir gereğince kaleyi sarıp kışın bastırması üzerine tahta surları ateşe veren Kayseri Sancakbeyi Esseyyid Mahmud'dan «âmân dilemek» zorunda kalmıştı[2].

Daha bir yıl sonra da, Aligazioğlu'nun sözü gene edildiğine göre, yukarıda söylediğimiz amânı dilemesine rağmen, her nasıl ise, Mahmud Bey'den canını kurtarmış bulunuyordu[3]. 9 Mayıs 1608 (23 Muharrem 1017) tarihli bir mahkeme kaydında, Kayseri'nin Sarıoğlan köyünden olduğu açıklanan Aligazioğlu, Küçük Yusuf adındaki azılı bir adamına da Kayseri ile Boğazlayan arasındaki Kurşunlubel'i kestirmiş, oraları soyduruyordu. Bu olayların incelenmesinden, gene bu çevrede, «Topal Hasan» adında bir ünlü eşkıyabaşını öğrenmiş oluyoruz. Bu söylediğimiz tarihli başka bir defter kaydında da, Aligazioğlu'nun, bir ara, Kayseri'ye girmiş olduğunu, onun, Topal Hasan'a, sipahî Yusuf ve yukarıki Küçük Yusuf ile yolladığı haberden öğreniyoruz. O, ikisi de Altı-Bölük azması olan iki Yusuf'ların ağzı ile Topal Hasan'a: «Biz şehrin içine dahil olduk. Siz dahi gelüp, isterseniz bey olun ve isterseniz ben size tâbî olayım; gelesiz deyüp», işte bu arada, Aligazioğlu katlolunmuş, adamları, sağda solda soygun ile uğraşırken, bunlardan, «Çokgöz» denen köprü yanında yakalanan biri, kadı önünde yukarıdaki bilgiyi vermişti[4].

Konya (Karaman) Vilâyeti sancaklarındaki celâlî olayları da daha az yıkıcı olmamakla beraber, doğrusu, bu çevrelerin durumu hakkında söyleyecek çok şeyimiz yoktur. Şu kadarı biliniyor ki, Konya yöresinde, özellikle Silifke taraflarında olup geçenlere dayanamayan hükûmet, Karaman Beylerbeyi Mahmud Paşa'yı, Konya Celâlîleri üzerine yürü-

1 Bu Celâlînin adı bazı yerde Aligazi, bazı yerde de Aligazioğlu diye geçiyor.

2 Kışın şiddeti karşısında, kalenin tahta kısımlarını yakarak geri dönen Mehmed Bey'e asîler teslim olmak istediklerini bildirmişler, bunun üzerine, Sancak Beyinin kaleyi teslim almaya giden adamları, içeride rastladıkları eşyanın da defterini yapmışlardı; bunlar içinde dikkati çekenler: kapu ağzında 2 adet balyemez top, 2 adet havai top, 2 adet şahî top, 5 adet pırangı top, 9 adet bir nevi pırangı top, 21 adet şakalon, 3000 adet siham, 10 çifi araba tekerlekleri, 50 kadar araba urganları; kaleyi teslim alan Mehmed Ağa, «kale içinde olan evlerde» eski tulgalar ve kolçakların «perakende yattığını», bunlar 100'den fazla olup harap vaziyette bulunduğunu, kullanılmaları için iyi bir üstadın elinden geçmeleri gerektiğini, kalenin ise yarar eşyâsını Celâlî eşkıyâların alıp gittiklerini söylüyor. Bak., Kayseri Ş. Sc. Aynı defter, 5 Cemaziyulahir 1016 (27.8.1607) tarihli kayıt yazısı.

3 Aynı defterdeki, 29 Rebiulevvel 1017 (14. VII. 1608) tarihli kayıt.

4 Kayseri yöresindeki bütün şu olaylar için yukarıda adını verdiğimiz 14 Nr. lı sicilin kayıtlarını incelemek daha ayrıntılı bilgi verecektir.

meye memur etmiş, hattâ, Kayseri, Niğde, Aksaray, Beyşehri ve Kırşehir sancakbeylerini de ona koşmuş idi[1].

Bu sıralarda, yâni 1604 ve 1605 yıllarında, Niğde ve Kırşehir sancaklarında, 500–600 kişilik bir kuvvetle Hazır adlı birisinin dolaştığı ve kendisi öldürülünce, yerine geçen kethüdası Bıyık Ali'nin de aynı Celâlî gurubunu Kuyucu Murad'ın Anadolu'da celâlî üzerine açtığı sefer yılına kadar idare ettiği, ve bu sırada, onun da işinin bitirildiği anlaşılıyor[2].

Celâlî guruplarının kendilerine, koşuşturma alanı olarak seçmiş gibi, az çok sürekli kaldıkları çevrelerden biri de, büyük karışıklıkların olup geçtiği başka bir geniş bölge, Çorum'dan ötede başlayıp, Doğu Karadeniz kıyılarına kadar uzanan asıl merkezini Yeşilırmak yöresinin teşkil ettiği Amasya–Tokat–Şarkikarahisar çizgisi etrafı idi. Buralarda, 1604–1605 ve 1606 yıllarının acıklı hayâtını, toplumun dirlik ve düzenliğinde meydana gelen yıkıntıyı göstermek üzere, Şarkikarahisar, Keşap ve Giresun kazalarından biriken kalabalık bir halk kitlesinin şikâyeti üzerine, Kadı, müderris ve öteki ileri gelenlerce düzenlenip pâdişaha yollanmış olduğu kaydolunan uzun bir «mahzar»da anlatılanları buraya kısaca geçireceğiz.

Pâdişah'a, 2 Mart 1606 (23 Şevval 1014) tarihinde, arzolunduğu görülen, sözünü ettiğimiz mahzar'a göre, «Karahisarişarkî Sancağına tâbi Ordubayramlı kazasında zuhur eyleyen Hacı Şamlı ve tevabii eşkıyası binden mütecaviz levendât ve sekban eşkıyası cemolup sipahî namında Karahızır nam mütevelli ve İsmail Çavuşoğlu Mehmed Çavuş ile yekdil ve yekcihet olup celâlî–i mezbur ile vilâyetimize envâı teaddîsi zuhur edüp bu sene mezkûr Hacı Şamlı ve tevabii eşkıyası hadden birûn ehali–i vilâyeti garet ve hasaret evleyip nice Müslümanların ve ocak sahibi kimselerin evlerin basup ehl–ü iyalin çeküp emred oğulların yanında olan levendatına verüp ve âyende ve revendeden ve seferli askerden nice kimseleri katledüp emaval ve erzakın ahz ve kabz eyleyüp yine kaza–i mezburede sâkin olup hâlâ müsellim–i vilâyet olan Dergâh–ı Âli silahdarlarından Abacızade Ali Bey kullarının bir zaim oğluyla bir avretin ve yedi nefer hizmetkârlarıyla evin basup katledip on yük

1 Kayseri Ş. Sc. aynı yer: evâsıt–ı şaban 1016 tarihli hüküm sureti: Kayseri'ye geliş ve sicile kayıt tarihi 26 Ramazan 1016.

2 İstanbul Başbakanlık Arşivi, 1016 yılına âit numarasız mühimme defteri, s. 46 (Bu olay ile ilgili hükmün sûretindeki izahatan anlıyoruz ki, Hazır'ın kethüdası Bıyıklı Ali-'nin katline, kardeşi olan kişi, Yakup adlı kadı'nın teşviki ile işlenmiş bir cinayet rengi verdirerek, adı geçen kadıyı Niğde Kalesine hapsettirmiş. Yazılan hükümde, kadı'nın ve davacıların «ordu–yı hümâyûna» [yâni, Kuyucu Murat Paşa huzuruna] yollanmaları emrediliyor).

akçelik emvâl ve erzakın ahz ve kabzeyledüğünden gayrı vilâyet-i mezbureye tâbi Kırık Nahiyesinde sâkin Dergâh-ı Âli sipahilerinden diğer Ali Bey kullarını altı nefer âdemisiyle katledüp mal ve esbabın kabzeyleyüp ve Dergâh-ı Âli yeniçerilerinden Trabzonlu üç nefer yeniçeriyi dahi katleyleyüp malların ve esvapların yağma ve talan etmişlerdir», dendikten sonra, sözü geçen vilâyetteki kazaların her birinden «biner kuruş salgun», her haneden üçer kile arpa ve ikişer kile buğday, bir batman yağ ve bir batman bal, beş okka pirinç ve beşer tavuk alıp anbarladıkları, kadıların, Şark ordusu serdarı emri ile topladıkları «sürsat akçesi»ni memurdan zorla aldıkları, tekrar her hâneye altışar kuruş salma saldıkları ifade olunuyordu[1].

«Hacı Şamlu»nun o çevrede yarattığı dehşet, kalesiz, yani açıkta olan köylerden pek çoklarını, kaçıp, kalesi olan kasaba ve şehirlere sığınmaya zorladı. O kadar ki, zorbaların, nâmus ve ırzlara dahi en ufak saygı göstermeden el atmaları karşısında, kaçanlar, ancak «ehl-ü iyalların alup», mal ve erzaklarını ortada bırakmışlardı. Âsiler, halkın sığınmalarına çok yarayışlı olduğu için doldukları Gireson Kalesi'ni kuşatarak içeri girmeye çalıştılar. Kuşatılmanın devam ettiği yirmi gün süresince, ele geçirdikleri kimseyi öldürmekten çekinmediler. Bu durumda, canlarını kurtarmak için başka yapacakları kalmayan ehali «umumen nefîr-i âm» ederek[2], Karahisarişarki Sancağının eski «mutasarrıfı» Giresunlu Seyyid Mehmed Paşa'yı[3] başlarına geçirerek, «Hacı Şamlu eşkıyası»nın üzerine yürüdüler. Asîler, teslim olmaları için, üç defa tekrarlanan dâveti geri savmaları üzerine, kanlı bir cenkleşme oldu. Hacı Şamlu'nun kendisi, zorbabaşılarının namlılarından Kazdağlı, Köse Osman, Dilsüz, Simitlü Bölükbaşı, ele geçerek, başları kesildiğinden başka, Celâlî sekban ve levendlerinden iki yüze yakın kişi öldürüldü. Gerileri, kaçıp, Karahızır Mütevelli ve Mehmed Çavuş adındaki iki zorbabaşının etrafında toplanmayı başardılar. Bu durumda, ehâli, adı geçen

1 Adı geçen mazhar, İstanbul Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî Tasnifi, Ahmed I., Nr. 167. olarak mevcuttur.

2 Nefîr-i Âm: Yediden yetmişe kadar eli silah tutan herkesin toplanıp, cenge katılması demektir ki, buna genel olarak son kurtuluş çaresi diye bakılır.

3 Es-Seyyid lâkabının da gösterdiği üzere, bu kişi, Müslüman olması dolayısıyla, kadrosu yalnız köle-devşirmelerle doldurulan Enderun mektebinden çıkma olamayacağı halde, beylerbeyi rütbesini kazanmıştır, ve bu örnek biricik de değildi. Görülüyor ki, ümerânın Enderundan çıkma olması gerektiği şekildeki gelenek, resmen değilse bile, işlemce bozulmuş bulunuyordu. Tanınmış Celâlî reislerini isyandan vazgeçirmek veyâ yerlilerinden ileri gelen birini oraya vâli (sancakbeyi ya da beylerbeyi) yapmak, istenen düzeni sağlar ümidini verdiği için, gelenek böyle bir zor altında bozulmuştu.

eşkıyânın, ya da onlar gibi ötekilerinin yeni baskınlara kalkmamaları için vilâyeti korumakta dirayeti bilinen Seyyid Mehmed Paşa'yı Karahisarişarki'ye gene bey tayin etmeyi rica ediyorlar idi ki, hükûmet bu isteğe olumlu cevap vermek zorunda kaldı.

Buraya kadar, imkân ölçüsünde ayrı bölgelerden seçerek verdiğimiz olaylar türündeki örneklerin gösterdikleri üzere, Anadolu Türkiye'sinin bütün bir yüzeyinde, büyük çoğunluğu vilâyetlerdeki veya Başşehirdeki Altı-Bölük halkından azma kişiler, sancakbeylerinin veya eyâlet paşalarının kapu ağalıklarını (kethüdâlık, başbölükbaşılık, bölükbaşılık, kaymakamlık, müsellimlik, mütesellimlik[1] gibi hizmetlerini) ve Dergâh-ı Âlî çavuşluklarını ele geçirdikten sonra, hizmetine girdikleri beylerin ve paşaların kapuları halkına (sekban bölüklerine) kumanda eder durum kazanmakta, ondan sonra, ya efendilerinin azledilmesi ile, veya başında bulundukları vilâyette, özellikle zengin kişileri soyma niyeti yüzünden onlarla adâvete girince, ya da başka sebeplerden dolayı, çoğuncası beylerinin gizli veya açık arkalamasına da dayanarak, asıp kesme hayâtına atılmakta idiler. Bunları böyle bir davranışa sevkeden sebep, kendilerinin bir bey'in kapusunda ağa olmaları, yahut, Altı-Bölük halkından bulunmaları değil de, celâlî başbuğluğunun insanı çabucak anlı-şanlı bir adam derecesine ulaştıran başlıca yol olduğu hakkındaki kanı idi. Çünkü, köy sosyal-iktisadî bünyesinin bol bol kustuğu çiftbozan levendleri başına toplayıp, ortada hiç kimsenin diş geçiremediği, hattâ, devletin bile gücü yetmeyen bir kabadayı olmak kişiye büyük bir nam kazandırıyordu. Karayazıcı'yı bir türlü dize getiremeyen hükûmetin, saray kulları arasından, «çıkma» yolu ile sancakbeyi tayin etme usulünü bir kenara iterek, bu ilk büyük celâlî şefine sancakbeyliği vermesi, ondan sonraki celâlî başbuğlarına bu kapıyı ardına kadar açtığından, İstanbul'daki Altı-Bölük halkından olanların, herhangi bir şekilde Anadolu'ya geçerek, bu yolu tutmaları, kendilerini, Başşehirde kalıp «çıkma» yolundan mansıp bekleyen arkadaşlarından daha çabuk yükseltiyordu. Hele Şehzâde Bayezid isyanından sonra, vilayet ve sancaklarda, ve özellikle büyük eyalet kalelerinde, yeniçeri bölükleri yanında altı-bölük düzeni de kurulduktan sonra, çoğuncası sipah ve silahtar bölükleri kadrolarına Anadolu'nun Türk

1 Bir sancağı veyâ eyâleti oranın beyi adına idare eden müsellim ile mütesellimi birbirine karıştırmamalı; Bey kendisine verilen vilâyetin başına kendi gidemediği zaman, yerine vekil olarak yolladığı kapı ağasına müsellim denir. Mütesellim ise, vilâyeti, beyin yerine, kendisi idare etmeyi üzerine alıp, elde ettiği vergi hâsılatını muntazaman beye yollayan bir çeşit mültezim durumundaki kimse idi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, çok vilâyet ve sancakların mütesellimlerce idare olunduğunu göreceğiz.

halkından pek çok kimsenin alınmış bulunması dolayısıyla, bu şekilde olanlar zaten «çıkma» kanunundan faydalanamayacakları için, celâlî olma sûretiyle, devletten zorla sancakbeyliği, hattâ daha cerbezeli olma hâlinde beylerbeyliği alabilme tek yol idi. Hele bir de, halk ağzından, eşkıyalığı öven, tanınmış celâlî başbuğları adına türküler, destanlar düzen bir ortamın, bunları, köy odalarında halk âşıklarına yanık havalarla söyleyip dinlettiğini düşünelim. Şu halde, zaten çiftbozan olarak köyünden ayrılıp, herhangi bir yerde bulacağı bir levend topluluğuna katılması kendisinin kaderi sayılan köy delikanlısı, yıllarca dinlediği bu yanık eşkıyalık türkülerinin etkisi ile «bir büyük eşkıyabaşı» olmayı hayatının en büyük başarısı ve yiğitliğinin el-âleme isbatı sanan bir ruhi yaşantının esiri gibiydi.

İşte, Büyük Kaçgun devrinde, başlarına binlerce levend ve sekban toplayıp gezen yüzlerce zorba, zorbabaşı, celâlîbaşı gibi türlü adların takıldığı kişilerin ölümle her an koyun koyuna yaşamalarına rağmen, devlet yedisinin boyununu vursa, yerlerine yetmişinin türemesinin nedenlerini anlatan durumdur bu.

4— Hükûmet Kuvvetlerinin Başarısızlığı Karşısında Celâlî Başbuğları ile Anlaşma Kapısının Açılması

1602 sonlarında Afyonkarahisarı'na kışlağa çekilen tanınmış celâlî başbuğu Deli Hasan'ın, 1603'ün Şubatından itibaren, hükûmetle anlaşmak üzere teklif yaptığını, bunun İstanbul'ca çok iyi karşılandığını, Deli Hasan'ın kendisi Bosna Beylerbeyi, yedi arkadaşının, vilâyetleri Rumeli'de olmak üzere, sancakbeyi olduklarını, isyancı başbuğun 400 kadar bölükbaşısının da Altı-Bölüğe geçtiklerini, bunu çok önemli bir başarı saydığı anlaşılan hükümet'in bütün celâlîler için genel bir af çıkararak, Anadolu'yu barışa kavuşturmayı umduğunu geniş olarak anlatmıştık[1].

Daha Kanunî, hiç olmazsa saltanatının son yıllarına doğru, köyünden sıyrılıp şehirlere akan «çiftbozan»ların devlet güveni için büyük bir iç tehlike teşkil ettiklerine değinmişti; bunu kendi Şehzadesi Beyazid'in isyanı dolayısıyla söz konusu etmiş oluyordu[2]. O, ölümünden önce yayınlamış olduğu «Adalet Fermanı»nda, reayanın, hükümet adamları, ya da vilâyet halkından «kudretlü» olan kimselerce zorla soyulduklarını sayıp dökerek, huzursuzluğun idarî kötülükten ileri gelmekte bulundu-

1 Geniş bilgi için bak., Celâlî İsyanları, adlı eserimiz, s. 241 ve devamı.

2 Bak. Selânikî Tarihi, s. 75.

ğunun farkında olduğunu ispat etmişti[1]. Şu bir gerçektir ki, III. Murad, Anadolu karışıklıklarına, halkın, özellikle köylülerin, hükümet memurlarından gördükleri zulüm ve haksızlıkların sebep olduğunu anlamakta büyükbabasından çok daha ileri görüşlü çıktı. Bununla beraber, Celâlîliği, toplumdaki dirlik ve derneşim düzeninin bozulmuş bulunmasının yarattığını anlamak veya anlamamak özünlerinin, 1603'ten önceki gibi, soraki yıllarda da olayların gidişatında hiçbir etkisi olmayacaktı ve olmamıştı da. Çünkü, III. Mehmed veya I. Ahmed Türkiye'sinin ne iktisadî yapısı, ne de askerî ve siyasî çarkları, köy derneşiminin dışarı verdiği yüzbinlerce çiftbozanı (levendâtı), öyle kolay kolay kendi bünyelerinde eritecek güce hiç de sahip değillerdi. Şu halde, Deli Hasan'ın ve arkadaşlarının kendilerini hoşnut edecek birer göreve verilmeleri, karışıklığı yatıştırma yönünden ne kadar kısa süreli olursa olsun, aynı siyasetin, bir sonuç vermeyeceği biline biline, uygulanmasına devam olundu[2].

Bir taraftan seferler ile eli–kolu bağlı olduğu, diğer taraftan, celâlî levendat ve sekbanlar ile, vilâyetlerin valisi olan beylerin kapularındaki sekban ve levendler, aynı sosyal–ekonomik oluşumdan doğma, ve bir yandan o bir yana, durmadan taraf değiştiren, eş–dost ve sarmaş dolaş kişiler bulundukları için, emri altında bir sürü başbölükbaşı ve bölükbaşıların, onların da elleri altında binlerce levendlerin toplandığı asî bölükler bulunan ünlü bir celâlî şefini ortadan kaldırmanın imkâsız gibi bir şey olduğunu, «koca» serdar paşa'ların kaç defa bozguna uğramış, hattâ devletin ulûfe ile tuttuğu sekbanların celâlî sekban arkadaşları safına geçerek serdarı yalnız ve mahcup bıraktıklarının çok görülmesi ile iyice anlayan hükümet, gücünün yetmeyeceği dereceye gelmiş bir celâlî şefini, sancakbeyliği'ne ve daha direnirse beylerbeyliğine verme yolu ile isyandan vazgeçirmeyi huy edinmiş olarak gözükmektedir. Ayrıca, her celâlîbaşını, imkânı varsa, kendi memleketi olan veya onu iyi tanıyan sancağa vermekle, öyle sanıyoruz ki, hükûmet böyle bir çevredeki diğer celâlî veya zorbaları eski bir celâlî, ve yeni durumu ile, onlardan iyi anlayan bir sancak veya beylerbeyi sâyesinde öteki asîleri itaate alma usûlünü Anadolu düzeni için faydalı görmüş olmalı idi[3].

1 Bak., Celâlî İsyanları adlı eserimiz, s. 258. Vesika: 1.

2 Hükûmetin bunu, sonuçsuz, fakat, başka yapılacak şey olmadığı için bilerek uyguladığını, Nuh Paşa'nın «Deli Hasan'a beylerbeylik veriniz ama, bir Deli Hasan bin olur» yollu sözlerinden anlıyoruz.

3 1603 sıralarından itibaren, hem bir asîyi susturmak, hem de öteki asîleri, içlerinden en azılı eliyle ortadan kaldırmak için pratik bir çare olarak uygulanan bu türlü bey tayini yolu, tam 100 yıl sonra, yâni 1703'ten itibaren, III. Ahmed'in bir fermanı yayınlanarak, «uzun seferlerde rical yok olmağla, kaht–ı ümerâ» zorunluğu altında, «yerlülerden kudretlü olan» birini o sancağa bey yapmak devletin kanunu olacak, ve enderun mektebinden «çıkma» denen kaide resmen bozulmuş olacaktır.

Elde bulunan birçok örneklerine bakarak, bir celâlî başbuğunun sancak veya beylerbeyliğine tayininde uygulanan şekli burada belirtebiliriz. Bu gibilerin, çoğu zaman kendi memleketlerine veya tanındıkları çevreye bey verildiklerine âit burada kaydedeceğimiz örnekler az değildir.

Karayazıcı, kendi çevresi olduğu sanılan Amasya ve sonra Çorum'a; Kalenderoğlu Mehmed, memleketi olan Ankara'ya; Neslioğlu, Hamid'e (İsparta'ya); Kınalıoğlu, Afyonkarahisarı'na; Erzâde, Kırşehir'e; Yularkastı, Kastamonu'ya... Beylerbeyliği tevcihinde, aksine, asîyi uzak bir eyâlete yollamanın daha uygun olduğu düşünülmüş olacak ki, Deli Hasan Bosna'ya; Tavil Mehmed[1] Şehrizol'a, Karakaş Ahmed Çıldır'a, beylerbeyi yollanmış idiler. Yalnız, Yıldızlı İbrahim, Rum'a (yâni Sivas) verilmiş olarak görülmektedir[2]

Celâlî başbuğları, bu şekilde, sancakbeyi olarak kendi memleketlerine, beylerbeyi olarak ta uzaklara verilirken, bunların başbölükbaşıları, bölükbaşıları ve öteki gözde adamları da başbuğ yanındaki itibarlarına göre, ya sancakbeyi oluyorlar veya Altı-Bölükten birine (özellikle Sipah ve Silahtar bölüklerine) yazılıyorlar, bu suretle, ulûfeye, aynı zamanda, yükselme yolu açık bir göreve kavuşmuş oluyorlardı.

Bir örnek olarak: Celâlîlerin en güçlülerinden biri olan Tavil Mehmed Paşa'ya[3], Kütahya önlerinde Şehrizol Beylerbeyliği beratı yollanması üzerine, adı geçen eşkıyâbaşının, «kendünün akrabasından olan sekiz nefer'e, ibtidadan beşer akçe ile bölük inâyet buyurulmak ve Âsitanei Saadet'te istihdam olunmak ricası» Sadrâzam'ca pâdişah'a arzolunmuş, «telhis», isyancıbaşı'nın teklifindekinden daha yüksek ulûfeler ile onaylanıp, sözü geçen 8 kişi «Cebeci ocağından

1 Tavil Mehmed Paşa'ya beylerbeylği, kendisi Kütahya'yı kuşatarak, «60 bin filori ve dokuz tavile at talep eyleyüp şöyle ki verilmeye evleri ihrak ve bağ ve bahçeleri kat' ve kaleyi yere beraber edüp içinde olanların katleylerüm deyu» tehdidde bulunduğu sırada ulaştırılmış ve şehir belki de büyük bir faciadan kurtulmuş idi. Müjdeyi getirenler. Kapucubaşı Mustafa Ağa ile Tavil Mehmed'in kendi adamı Koska Muslusu denen kişi idi:
Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî Tasnifi, Ahmet I. Nr. 68 (7 Mart 1606–27 Şevvâl 1014 tarihli arz).

2 1606 yazında Kayseri'yi kuşatan Celâlîlerin başındaki Ömer ve Zülfikâr Paşa'lar da Celâlîlikten türeme beylerbeyleri idiler. Fakat hangi vilâyete verildikleri bilinmiyor.

3 Nasuh Paşa'yı Bolvadin Köprüsü'nde bozguna uğratan «Tavil Halil» adlı celâlîbaşı, Şehrizol Beylerbeyliğini alan bu bahsettiğimiz «Tavil Mehmed Paşa» ile kardeş olsa gerek: Hammer, c. 8, s. 55 ve 69–70.

Nakkaş Bölüğü»ne kayıd ve kendilerine «bevvaplık» görevleri verilmiş idi[1].

İsyandan vazgeçmesi karşılığında, kendisine de Çıldır Belerbeyliğinin verildiğini yukarıda söylediğimiz Karakaş Ahmed Paşa, kısa bir süre sonra oradan alınarak, Malatya Sancağına, «bervech-i arpalık mutasarruf ola» kaydıyla, verildiği sırada[2], İran seferinde birlikte bulundukları Tavil Mehmed, gerisin geri isyan edip, Diyarbakır'a tâbi Harput Kalesi'ni kuşatmış, bu kere Karakaş, hükûmet'i tutarak, bu celâlî arkadaşıyla harbe tutuşmuş ve Harput'u kurtarmış idi. Celâlîliği bırakmasına karşı, o zaman Çıldır Eyâletini kazanmış olan bu kişi, Tavil'i bozguna uğratması üzerine, bu seferki mükâfatını daha büyük çapta istedi:

Karakaş Paşa, arzında, Deli Ferhat Paşa'dan aldığı dâvet üzerine, İran seferine hareketinden altı konak sonra, Padişahtan, baharda sefere kendisi çıkacağı dolayısıyla Vezir Mehmed Paşa ile o yön sınırını bekleyerekten, hazırlıklarını da geliştirmesi için ferman aldığını, bu sırada «Şehruzol Beylerbeyi iken isyan eden» Tavil Paşa'nın, on bin miktarı celâlî levend ile Harput ü zerine müstevlî olup etraf ve eknaf emvâl

---

1 Bu işleme ait vesika: Ali Emirî Tasnifi, Ahmed I., karton 2, Nr. 482. «Şehrizol Beylerbeyliği verilen Tavil Mehmed Paşa kullarının arzıdır.

Yedişer akçe ile (kendi arzı)

Kendinin akrabasından olan sekiz nefere ibtidadan beşer akçe ile bölük inayet buyrulmak rica eder.

(Sadrazamın arzı)

Sekiz nefer iptidadan beşer akçe ile bölük verüle deyu'

Mustafa (bin, Süleyman cebeci yevm: 8.5 bevvaplık; K. nakkaş (nakkaş bölüğü) Ahmet (bin) Mustafa bevvaplık

Rivzan b. Abdullah bevvaplık	Mustafa b. Ahmed bevvaplık	Hüseyin b. Ahmed bevvaplık	Ali b. Abdullah bevvaplık	Eyyub b. Sinan bevvaplık
		Mehmed b. bevvaplık		

Bâlâda mestur olan kulları bu bendlerinin karib akrabalarından olup yarar ve nâmdâr, umûrdîde ve kâr-azmude, mahall-i merhamet ve lâyık-ı sezavâr-ı inayet kulları olmağın avâtıf-ı aliyye-i husrevânîden zümreyân-ı mezburâna ilhak olunup Âsitâne-i Saadet'te istihdam olunmak ricasiyle Der-i Devlentisâba arzolundu; Bâki ferman Dergâh'ı Mâdelet Âlempenahındır.

Bende-i
Mehmet
Mîrimirân-ı
Şehrizol-ı hâlâ

2 Beylerbeyi rütbesine erişmiş olan bir kimseyi, açık eyâlet bulunmaması yüzünden sancağa verince, bu dirliğine «arpalık» ve kendisine, sancakbeyi değil, «mutasarrıf» deniyordu.

ve erzakların nehb ve garet eylediğinden gayri ihrak–ı bin'nâr» etmekte olduğunu bildiren «feryatçılar» gelmesi üzerine, sözü geçen kalenin yardımına koştuğunu, o yakınlarda olan «ekrad beylerini» hükûmeti desteklemeye çağırdığında, olumlu davranmaları şöyle dursun, «mel'ûn–ı ebedî ve mağbûn–ı sermedî'ye her biri harçlık ve zahire» yolladıklarını, böyle olduğu halde, 30–40 günlük «cenk» ve cidâl ve harb–i kıtal» yapılarak, celâlîlerin 200 adamları ve «nâmdarlarından Gemici Bölükbaşı ve Kulu ve Cafer»in kılıçtan geçirildiklerini, Harput Kalesi'nden bu şekilde bozularak kaçan 7–8 yüz eşkıya sekbanın, bu sefer de Malatya'ya saldırıp, kale kapısını ele geçirmeleri üzerine, müsellim, halk ile birlikte, bir yandan karşı korken, öte yandan kendisine haber ulaştırdıklarını, hemen Harput'tan acele Malatya'ya koştuğunu, yapılan çarpışmada Tavil Mehmed'in «zorbabaşıları olan Kör Mehmed ve Küçük Sinan ve Sarı Mehmed ve 40–40 neferlerini toprağa düşürüp» eşkıyâyı buradan da kovduğunu belirttikten sonra, şu hizmetine karşılık, Rakka Beylerbeyliğinin kendisine, üzerinde bulunan Malatya Sancağının da, kayd–ı hayat şartı ile sulbî oğlu Bektaş'a sadaka olunmasını rica ediyordu[1]. Enderundan, «çıkma» yolu ile, bey tayini geleneği, celâlîlerin zoru altında, bir defa bozulduktan sonra, kendini, devletin bile kolunu bükemeyeceği güce erişmiş gören bir celâlî başbuğunun, isyandan vazgeçme karşılığında, hükûmetten istediği «sadaka» bazan akıl ve hayalin sınırını aşacak kadar büyük oluyordu. Örneklerin, Nasuh Paşa kuvvetlerini 1605 ekiminde büyük bozguna uğratan «Celâlî Tavil Halil'e» Sadaret Kaymakamı Sofu Sinan Paşa, itaate yanaşırsa karşılığında kendisine beylerbeylik sağlanabileceğini bildiren bir mektup yollaması üzerine, sözü geçen isyancıbaşı, eğer Anadolu, Sivas ve Halep eyaletleri birleştirilerek bu geniş yerlerin beylerbeyliği verilirse, teklife peki diyeceği cevabını vermiş, Sofu Mehmed Paşa da, uygun bularak, Tavil Halil'in arzını Padişaha, «telhis» etmişti ki, hemen reddolundu[2].

1 Başbakanlık Arşivi, Ali Emirî tasnifi, Ahmed I. Nr. 856 olarak elde bulunan bu «arz» vesikasının başına, usûl gereğince, Sadrazamın yazdığı telhiste: «Mukaddemâ eşkiyadan olup beylerbeyilik verilmekle üç seneden berü» Padişaha sadakat ile hizmet etmekte olan Karakaş Paşa'nın, tekrar celâlî olan Tavil Mehmed Paşa'yı «mecruh ettiği» de (Karakaş kendisi arzında söylemediği halde) eklenmiş; ayrıca, Karakaş'ın oğlunun üzerinde Samsat Sancağının bulunduğu, Malatya'nın verilmesi hâlinde, adı geçen yerin de, «arpalık olarak», gene Bektaş'ın üzerinde kalması teklifi, arzda olmadığı halde, sadrâzamca ilâve olunmuş. «Ol vilâyetin âyanı arz ve mahzarları ile» Karakaş'ın Tavil'e karşı hizmetini de bildirmişler; Pâdişah, kendi «hattı» ile, «verdim» kelimesini yazmış olduğuna göre, eski eşkiyâ Ahmed önemli bir imtiyaza konmuş oluyor.

2 Bak. Hammer, Osmanlı Tarihi (M. Ata tercümesi), c. 8, s. 71.

Eli kolu, iki taraflı sürüp giden seferlerle bağlı bulunduğunu söylediğimiz hükümet, celâlî başbuğlarının gönlünü görmekle, Anadolu'daki olayların yatışacağını, toplum hayatının barışa kavuşacağını beklemenin boşuna umut olduğunu, daha ilk denemelerden itibaren anlamış olmalıdır. Ancak, birçok celâlî başlarına isyanı bıraktırdığı, ya da böylelerini devletin yetkili kişileri kılarak, öteki celâlîleri, içlerinden «en zorbasının» gücü ile sindirdiği için, günü kurtarıcı faydaları olan bu usul, sekiz–onbin celâlî sekbanının başı olabilme başarısını göstermiş olanlara, sanki isyan yolundan gidilince bu işin sonunda «şanlarına lâyık bir mansıp» elde etmek var, gibi çekici bir başarı anlamına geliyordu. Şunu sözümüze hemen ekleyelim ki, isyancıbaşılıktan beylerbeyiliğe veya sancakbeyliğine geçmek, celâlî başbuğlarının hayatlarını hiçbir şekilde değiştirmiyordu. Bu gibiler, sadece bir unvan kazanmakta, tutum ve davranışlarındaki «celâlî üzere» yaşantısının bütün nitelikleri en ufak bir kayba uğramadan sürüp gitmekteydi. Örnekleyin, 1607 temmuzunda Kayseri Sancağı üzerine bir kasırga gibi esen ve şehri çembere alarak halka açlıktan kan kusturan on bin kişilik celâlî sekbanlarının başında bulunduklarını gördüğümüz Zülfükâr ve Ömer Paşa'lar, ünvanlarının gösterdiği üzere, birer beylerbeyliği almışlar, fakat, celâlîlik hayâtını bırakmamışlardı[1]. Aslında, usulünce yükselmiş öteki sancakbeyleri ile beylerbeylerinin de başlarındaki sekbanlarını, soygunla yaşatma yönünden, bunlardan hiç farkları yoktu[2]. Bütün Beyler, ister «Enderundan çıkma» olsun, ister devletten zorla mansıp koparma yolu ile celâlîlikten geçme bulunsunlar, kapularında toplanan levend ve sekbanların arzusuna bağlanmış birer esir gibi idiler. Sekban bölüklerinin suyunca gitmeyerek, onları istediği gibi idare etmeye yeltenen beylerden sırf bunun için hayatlarını kaybedenler az değildi.

Sözün kısası şudur ki, bütün XVI. yüzyıl süresince, önceki zamanlardakinden çok üstün ölçüde çiftbozan türemesi, Türkiye'nin her yanında levend birikintilerinin doğmasına sebep olmuş, bunlar toplumun iktisâdî, siyasî ve sosyal hayatına yaptıkları yıkıcı etkilerle içdüzeni iyice karıştırmışlar, sözü geçen yüzyılın sonuna doğru, köy toplumunu

1 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14, 16 Rebiulevvel 1016 tarihli sicil yazısında: «İşbu bin onaltı senesinde vâkî olan mah–i Rebiulevvel Zülfikâr Paşa ve Ömer Paşa ve Macar nam Reis'uz–zaleme onbine karip eşkiyâ ile Kayseriye'yi muhasara edüp...»

2 O zaman, halkın yolladıkları binlerce arzlarda filan veya falan beyin sekbanlarının, hattâ, beyin kendisinin soygunlarından yanıp yakınma ile, şu veya bu celâlî başının sekbanları, ya da kendince yapılan soygunlardan şikâyetler arasında hiçbir fark yoktu. Bunu çok iyi bilen hükûmet, yolladığı fermanlarda, her vesile ile ümerâya, halkı soymaktan ve köylere devriye bölükleri çıkarmaktan sakınmalarını hatırlatır dururdu.

bir fırtına korkunçluğu ile sarsarak çiftçinin büyük çoğunluğunu da yerinden oynattıktan sonra, saldırılarını şehirlere çevirmişlerdir.

I. Ahmed devri Türkiye'sinde, şehirlerin ve kasabaların kale duvarları dışında bulunanlar için, ya levend–sekban olmak, ya da onların başında, celâlîbaşı, beylerbeyi, sancakbeyi gibilerden biri bulunmak dışında bir yaşantı söz konusu olamazdı. Celâlî hareketinin Fetret ve Büyük Kaçgunluk devrinde, sanki, celâlî başbuğluğu, arı kovanının dışı, sancakbeyliği, beylerbeyliği gibi resmî görevler de içi sayılıyordu. İsteyen içerden çıkıp dışarda yeliştiriyor, sonra gene isterse geri girip, içerde çırpınıyordu. İşte, celâlî başbuğlarının veya resmî görevli beylerin halleri böyleydi.

Büyük Kaçgunluk Devrinde Dirlik ve Düzenlik

a) Celâlî baskınları önünde köyler halkının kaçması:

Bundan önce, Türkiye'nin dirlik ve düzenliği konusunda, yaptığımız araştırmalarda gösterdiğimiz üzere, özellikle Anadolu, pek çok kişilerin çiftlerini bozarak, ya da, bir evdeki iş, baba ve oğulları oyalamaya yetmediği için, kader bunlardan bir ikisinin önüne «garip yiğitler» dünyasına katılmayı zorunlu kılmakla, köyü bırakıp, kendilerini geçindirecek bir ekmek kapısı aramaya gitmelerinin, Türk toplumunda varlığı çok eskilere kadar çıkan bir tarihî yaşantı olduğunu biliyoruz[1]. Osmanlı İmparatorluğu'nun canlı gelişmeler içinde ömür sürdüğü XIV. ve XV. yüzyıllarda, köyden çıkan «garip yiğitleri» devletin harp makinesi yeni zaptolunan geniş topraklara doğru kolayca akıtmış, bunlardan birçoğunu da bey, paşa ve vezirlerin kapularındaki sekban bölüklerinin kadroları yutmuştur. Fakat, XVI. yüzyılın başlarından itibaren, çiftbozan ve garip yiğitler (sekban ve levend adları ile), toprak ememediği için şurda burda gölcükler yapan yağmur suları gibi, ortalıkta sahipsiz gruplar hâlinde görünmeye başlamışlardır. Bunun başlıca nedenlerini isbatlı bir şekilde belirtecek imkânlarımız oldukca fazladır. Çünkü, garip yiğitlerin ve çiftbozanların kaynağının köy sosyal–ekonomik bünyesi

1 Köy sosyal–ekonomik yapısının yüzyıllardır dışarı verdiği bu kitlenin toplum ve devlet bünyesinde ne gibi etki ve olaylar yarattığını, 1453'ten öncesi için «Türkiye' nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi c. I» adlı eserimizde anlatmış bulunuyoruz. 1453'ten 1559'a kadar olan süredeki aynı türden olayları da sözü geçen eserin II. cildinde bulacaksınız.

olduğunu, başta padişah olmak üzere, Osmanlı Devlet büyükleri çok iyi sezmiş oldukları için, zamanın resmî vesikalarında bu konuya âit yeteri kadar bilgi bulunmaktadır. Hele mahkeme defterlerinin elimizde bulunması, ayrıca, bize, halkın günlük hayâtını bir ayna duruluğu içinde gözden geçirme kolaylığını sağlıyor. Bu sözlerimizi şöyle özetleyeceğiz ki, ferman, berat, hüküm gibi, devletin çıkardığı resmî yazıların beyanları, mahkemelerde görülen dâvâların deftere geçmiş karar sonuçları demek olan hüccetler, şehirlerin endüstri, pazar ve dükkân içi alışveriş işlemelerini tesbit amacı ile kadılarca defterlere yazılan kararlar ve kontratlar, subaşılar, asesbaşıları, kadı naipleri ve toplumun düzeninin öteki sorumluları eliyle mahkemelere gelen ve burada kayıtlanan asayiş ve sosyal düzenle ilgili olaylar, beyler'in ve öteki ehl–i örfün, Divana, kadıya ve başka yerlere yazdıkları mektuplar, kadıların başşehire yolladıkları kazâya deftèrleri ve halkın isteği ile düzenleyip Divana sundukları mahzarlar gibi, bugün elimizde bulunan daha birçok türden tarih vesikalarının gözden geçirilmesiyle, köy insanını, XVI. yüzyıl süresince, hem de yıldan yıla artan bir sayıda, od'dan ocaktan neden ayrılıp, levendlik gibi her zaman ölümün kıyısındaki bir hayatı aramaya çıktıkları sorusunun cevabını doğru olarak bulabileceğiz[1]. Türlerini saydığımız vesikalardan, düzenlendikleri konuların bir gereği olarak belirdiği üzere[2], köylüyü, XVI. yüzyıldan önceki devirlerde olduğundan daha fazla ölçüde, toprağından ayıran ve bunlardan boş levend kümelenmelerini yaratan olaylar şöyle özetlenebilir:

1– Türlü nedenlerle, artık XVI. yüzyıl devlet düzeninin başlıca kolları, eskisi kadar garip yiğit ve levend (çiftbozanlıktan üreme kişiler) görevlendiremiyor, Balkanlar'ın bu alanda Anadolu'ya rakip olması, rical kapularındaki sayıları çok artan kölelerin ve gulâmların, çok ucuz bir masraf ile her işte kullanılmaları, buralarda da sekbanların askerlik dışındaki görevlerini azaltıyordu.

2– Gerek hazinenin, gerekse dirlik sahiplerinin (Devletten timar şeklinde ücret alan hizmetlilerin), çektikleri para darlığı etkisiyle, vergi

1 Bu konuda, uzun uzun Arşive, ya da şer'iyye sicillerinin saklandığı müzeler'e kapanmadan da, yukarıda türlerini saydığımız vesikalardan pek çoğunu yayımlanmış oldukları eserlerden bulabilirsiniz. Örnekleyin, şu kitaplarda, köy sosyal–ekonomik hayâtını bizim burada anlattığımız şekilde, sanki bu sorun üzerine yazılmış bir etüt yazıları niteliğinde olan pek değerli vesikalar çıkmıştır: A. Refik, X. Asr–ı Hicride İstanbul Hayatı, İst. 1333; H. T. Dağlıoğlu, XVI. Asırda Bursa, İst. 1942; M. Ç. Uluçay, Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İst. 1944; M. Akdağ, Celâlî İsyanları, Ankara 1963.

2 Örnekleyin, Celâlî İsyanları, adlı eserimizin vesikalar bölümünde 11 numara ile gösterilen (Aslı Ankara Ş. Sc. Nr. 6, s. 258) vesika, Türkiye'de köylünün nasıl bir zulüm ve işkence hayâtı yaşadığını, niçin yerinden yurdundan kaçmak zorunda kaldığını, ne kadar canlı anlatıyor.

alma usullerini kanun ve geleneğe bakmadan, bozup durmalarının reâyâyı kaldırabileceğinden fazla para ödeme zorunluluğunda bırakması (Devlet, Avâriz vergilerini çeşitlendirmiş ve dirlik erbabı, özellikle ümerâ, tekâlif–i şâkka sûretinde salmalar toplar olmuşlardır).

3– Ulûfeliler (yeniçeri, acemioğlanı, sipah, silâhtar ve ötekileri), Cihet sahipleri (Kadı, Müderris, naip, vakıflardan hisseleri olan mürtezika) ve ellerinde nakit para toplamış kişiler, köylünün parasız kalmasından faizcilik yolunda faydalanarak, tefecilik (ribahurluk) yapmaya başlamışlar, böylece, çiftçi boyunca borca batmak zorunda kalmıştır[1].

4– Para darlığı köy halkını bu kadar boğunca, onu köyünden bezdirecek başka bir ekonomik olay, Osmanlı mîrî toprak düzeni ile çelişmesine rağmen, reayanın topraklarını yok pahasına ele geçiren «askerîlerin»[2] ve «yerlüden kudretlü olanların» geniş ölçüde çiftlikler kurmaları olmuştur. Özüne bakılırsa, daha Selçukî rejiminden beri, başta Sultan olmak üzere, bütün Devlet büyüklerinin, memleketin, beğendikleri, en verimli yerlerinde çiftlikleri vardı. Buralarda ekim ikinci sırada kalıyor, hayvan sürüleri besleme önde geliyordu. Osmanlılar'daki «hassa çiftliklerin» başlangıcı böyle idi[3]. XVI. yüzyılın ortalarından sonra, «ekâbir çiftlikleri»nin yanında, kapukullarının (çoğuncası yeniçeriler ile sipah ve silahdarların), kadı, müderris gibi elinde para topla-

1 Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgun zamanlarında köylerini bırakıp kaçanların birçoğunun da, borçlu durumda olduklarından, alacaklının tazyikından kurtulmak için bu karışıklıkları fırsat bildiklerine dair vesikalar az değildir. Nitekim, bu husus hükümet'çe de ciddî olarak tesbit olunmuş, ayrıca, Anadolu karışıklığının az çok yatıştığı Kuyucu Murad Paşa'nın ünlü «Celâlî Seferi»nden sonra, I. Ahmed, yayınladığı uzun bir adâlet fermanında, kaçan köylülerin borçluluğu meselesini ciddî olarak ele almış, borçları korkusundan yerlerine dönmeye cesaret edemeyen köylülere, borçlarının ödenmesini üç yıl geri bıraktığına ve hiçbir alacaklının bu süre içinde borçlusu köylüden tek akçe istemeyeceğine dair teminat vermiştir: Bak., M. Ç. Uluçay, Saruhan'da Eşkiyalık, vesikalar, 1018 tarihli Adalet Fermanı.

2 «Askerî» deyimi, resmî kişileri ifade etmekte olup, Beytül'mâl ve Kadıaskerlere âit tereke işlemleri dolayısıyla, bu terim hukukî anlamı belirtmektedir. Örnekleyin, servetlerini devlet hazinesinden aldıkları ile edinmiş olan kadı, müderris, timarlı sipahi ve öteki dirlik sahipleri ile ümerâ, hep «askerî taifesinden» idiler. Kapu kulları da askerî olmalarına rağmen, terekeleri ile ilgili işlem ocaklarına ait idi.

3 Bu çiftlikler, sahiplerinin resmîliği yüzünden, subaşıların giremediği yerler olarak, hırsız, kaatil ve eşkiyâların sığındıkları yerler olduğu yolundaki dolu şikâyetler, Hükûmetin dikkatini çekmişti. Bir hükümde, deniyor ki, «bâzı hırsızlar ev basup yola inüp nice adamlar katleyleyüp defatla kabahatları zuhur eyleyüp kimi sicil olunup ve kimi müfettiş elinden bir tarik ile halas olup vüzerâ çiftliğine varup ve müteferrika ve çavuş ve sipahi çiftliğine ve yeniçeri çiftliğine bir tarikle sığınup kimi çoban olup...». Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton: 3, Nr. 497.

nabilenlerin, köylerde toprak ele geçirerek, «çiftlik» yoluyla üretime giriştikleri görülmektedir[1]. Çiftlik sahiplerinin köylüyü tedirgin etmekteki etkileri, «angarye» ve çiftçinin ürünlerine hayvan sürülerini musallat etmeleri sûretiyle oluyor idi. Zaman zaman gelen açlık ve sürekli olan para darlığı sâyesinde, çiftlikleri olan toprak meraklısı kişiler, perişan köylüden toprağının «tasarruf hakkını»[2] birkaç batman una, ya da 100–200 akçeye kolayca alabilmekteydiler. Gerek Fetret ve gerek Büyük Kaçgunluk devirlerinde, köyler bütün güvensiz ve her türlü saldırıya açık yerler olmalarına rağmen, gene de fakir halk kaçarken, tarlalarını yok pahasına alıp çiftliğine katan insanları bol bol bulmuşlar[3].

5– Sekban, levend ve suhte bölüklerinin köyler üzerine, o zaman kullanılan deyimi ile, «birer muklacı»[4] gibi üşüşmeleri de, çiftçinin yerinden yurdundan kaçmasına az etki yapmamıştır. Bundan önceki araştırmalarımızın gözden geçirilmesinden anlaşılacağı üzere, yukarıda adlarını saydığımız soyguncu ve yiyici kişilerden birikme bölükler, uğradıkları köylerde birer süre konakladıkları sırada, fakir–zengin, hemen herkes bu zorlu konakçıları ağırlama külfetine katılıyordu. Bölüğün levend veya suhtelerinden, çoğu ergen (evliler de evlerinden uzun süreler ayrı kaldıkları yüzünden bekâr sayılırdı) olduğu için, köylünün ırzına ilişmeleri de az değildi[5]. Buna göre, soyguncu bölüklerin, köy insanını yerinden oynatmadaki etkilerinin, bir yandan, ortada, mal, can ve ırz güveni

1 İstanbul Çevresi, Bursa, İzmit, Balıkesir, Trakya gibi verimli toprak bölgelerinde, «ekâbir çiftlikleri», sanki birbirlerine çitili idiler. Özellikle Uludağ yöresinde sayıları onbinleri bulan «hassa koyunlarından» ibaret yüzlerce sürüler otlatılmakta idi.

2 Mirî toprak rejiminde, toprağın asıl sahibi devlet olduğu için, köylünün ancak tasarruf hakkı vardı ki, devletin (daha doğrusu onun vekili demek olan dirlik sahibinin) rızası ile bu hak kadı huzurunda başkasına devredilebilirdi. Ancak şunu söylemek gerekir ki, Kadı defterlerinde «askerîlerin» köylüden devraldıkları toprak tasarruflarına ait işlem fazla geçmiyor. Çiftlikler de yerden mantar gibi bittiklerine göre, demek, devir işi, sipahinin de tasvibi ile, kendi aralarında yapılıyor, resmiyete dökülmüyordu.

3 Köylerin çiftlikler hâline getirilmesinden doğan sorunları ne şekilde halledip toprakların eski sahiplerine geri verilmeleri suretiyle, reayanın köylerine dönmeleri hakkındaki hükümler için, I. Ahmed'in 1018 tarihli fermanına bakınız: M. Ç. Uluçayın adı geçen eseri, vesika bölümü.

4 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton, 4, Nr. 704: «Tırabzonda muklacı ve sekban ve sair eşkiya yeniçeri ve sipahi namıyla köy köy gezüp vilâyeti harap edüp..», Topcular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Adı geçen yazma, (Esat Ef. Nr. 2151) Vr. 74: «ve Deli Hasan yetmiş bin nefer sekbanlar ve muklacılar ve hudbinleriyle...»

5 Ümerânın kapularındaki sekbanlar, aynı şeyleri, yalnız köylerde değil, şehirlerde bile yapmakta idiler. 1606'da İran seferine gitmekte olan Deli Ferhat Paşa, Bursa'dan geçerken, halk askerden bazılarının kadın kaldırmakta olduklarını şikâyet edince, Paşa cevabında: «Ya beni mi kaldırsınlar?» demişti. Bak., Hammer, Osmanlı Tarihi, c. 8, s. 74.

diye bir şey bırakmamaları, öte yandan da, levendliğin, kazancı kolay ve her türlü sosyal kayıttan uzak hür bir yaşantı türü görünmesinin, ömürlerinin hangi şartlar içinde geçmekte olduğunu belirttiğimiz köy insanına imrendirici gelmesi şeklinde iki yönü bulunduğunu kabul edebiliriz[1].

Türkiye'nin dirlik ve düzenlik tarihinde, baş sorun olarak, devleti uğraştıran «köyden türemiş boş levendler» oluntusunun XVI. yüzyıldaki seyrini buraya kadarki çızıları ile izledikten sonra, şimdi, Anadolu köyünün, 1603 yazından 1609 sonlarına kadar yaşadığı «kaçgun» olayını başat belirtileri ile kaydeyleyelim:

Daha 1603 yazında Türkiye yüzeyine bakıldığı zaman, insanın gözü, Celâlîliğin yepyeni bir yola girdiğini kolayca seçebilirdi: Deli Hasan'ın ardısıra gitmeyip, Anadolu'ya dağılan yüzlerce isyancıbaşının bölükleri gittikleri bölgelere, sanki her yanı tutuşturan birer yangın gibi genişlediler. Karayazıcı Deli Hasan celâlîliğinin eski çırakları olan yeni başbuğlar, şimdiye kadar alınmış hiçbir korunma tedbirinin eme yaramadığı açık köyleri zehirli iğneleriyle dağlayan, kovandan boşanmış azgın arılara benziyorlardı[2]. Gerçekleyin, kendilerine takılan «celâlî» sözünün anlamına uygun olarak, tam bir vurucu–kırıcı davranışı huy edinen «muklacılar» önünde, halkın paniğe kapıldığı, o zamanın Anadolu'yu ilgilendiren bütün yazışmalarında söz konusu, edilmiştir[3]. Örnekleyin, Karaman Beylerbeyisi Mehmed Paşa, «yurtluk ve ocaklık üzere» bir çavuşun üzerinde bulunan zeamet konusunda, Boğazlayan Kadısına 1 Nisan 1608 tarihli mektubunda, «celâlî taifesi istilâsında mezbur zeametin reayası bilkülliye terk–i vatan edüp harap ve yebap» olmuş

1 Eserlerini Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgun sıralarında veya az sonra yazmış olan vakayînâmeciler, köylü halkın «bölüklere karışmalarını», türlü sosyal ve iktisâdî baskıların zoru altında sırf yağma hırsı ile yaptıklarını iddia ediyorlar, Kâtip Çelebi: «Erazil–i reaya memleketi hâlî bulup tarik–i yağmaya sapmışlardır. Her sülük bir tarikle ata ve dona malik olup her fırkaya bir reis peydâ olmuş ve bölük bölük atlı ve piyâde» müsallah gruplar, «nehb–ü garet ve hetk–i haremât etmişlerdir» diyor. Bak. Fezleke, s. 289; Abdulkadir Efendi de Vekayinamesinde: «Anadolu Vilâyetinde Celâlîler ve sekbanlar çiftçiler hizmetlerin ve kurraların bırağup vesvese–i şeytanî ızlâliyle tüfenklenüp sekbanlara karuşup seyyidi olurdu» diyor: Süleymaniye, Esat Efendi yazmaları, Nr. 2151, Vr. 73. b.

2 Bu acıklı duruma âit olayların dehşeti hakkında yeter bir fikir vremek için, olup geçenlerden en sivrilerini örnek olarak okumak üzere, bakınız: Celâlî İsyanları, s. 221–241.

3 Ankara Ş. Sc. Nr. 9, s. 292, 15 Ağustos 1605 (Selh–i Rebiulevvel 1014) tarihli bir defterleme yazısında «Hass–ı Hümayûndan Ankara ve Yenişehir aklâmından Haymana nam mukataa tevâbiinden Kırşehir ve Hacıbektaş kadılıklarında olan hasların birkaç sene vilâyet fetret olmağla ümerâ ve nuzzardan kimesne zaptı için varılmak müyesser olmamağla...» şeklinde ifade ile, celâlî olayları sırasında, hükûmetin idareden el çekmiş bulunduğunu belirtmiş oluyor.

bulunduğunu yazıyordu[1]. Lâdik Kasabasının, kadı, müderris ve öteki ileri gelenleri de, adı geçen kasabanın yarısını Gurguroğlu'nun yaktığını ileri sürerek, bir dahaki baskına karşı bir palanka (küçük kale) yapma izni isterken, köylerin harap ve insansız kaldıklarını Divana duyurmuşlardı[2]. Köyler halkının, geniş çapta şuraya buraya dağılarak, yerlerinin insansız kaldığı üzerinde bütün vesikaların tanıklık ettiğini söylemekle, bu konuyu burada keseceğiz. Ancak, şunu da eklemeden edemeyeceğiz ki, örneği çok olmasa da «reaya»nın, kaçmak değil, «eşkıya ya katılarak», birlikte soyguna giriştikleri yerler de görülmüştür. Gerçekleyin, Alâiye (Alanya) Kadısı Divana yolladığı mektupta, bu kasabanın «âyân ve eşrafı ve ulemâ ve sulahası»nın, kendisine gelip, şu konuda yakındıklarını bildiriyordu: Sözlerine göre, «ehalisi fitne ve fesat üzere olup etraf ve eknafta olan eşkıya ile ittifak ve ittihad edüp reâyâ ve berâyâ mezburlardan muzaccir olduğundan maada avâriz–i divaniye ve tekâlif–i örfiyye vermekte inat ve muhalefet üzere» idiler[3]

b) Kaçgunda köylü kitlelerin gittikleri yerler:

Olaylar uzun uzun yazışmalara yol açtığı için, köylerinden bu denli çok ayrılanların nerelere gittikleri de genel olarak bilinmektedir. Levend soygunları diye nitelenebilecek olan büyük karışıklıkların yerlerinden oynattığı milyonlarca köylünün gittikleri yerler, önem sırası ile, aşağı yukarı şöyledir:

1– Hükümetin izni ile, uygun yerlerde yapılan «palanka»ların ve şehirlerle kasabalardaki kalelerin içine sığınmalar[4].

2– Görülmesi, ya da ulaşılması güç, sarp, dere içi ve ormanlık yerlerde kurulan derme–çatma yeni köylere taşınmak sûretiyle, eski köylerin yerlerini değiştirme.

3– Başka Sancaklara, özellikle, doğunun sınır vilâyetlerine kadar giden uzak göçmeler.

4– Böylece, türlü yönlere dağılarak, ekip–biçme ve hayatını iyi–kötü kazanma düzenini bozmak zorunda kalmış olan ailelerin genç ve gücü yerinde erkeklerinin levend bölüklerine karışmaları.

1 Ankara Etnoğrafya Müzesi, Kayseri Ş. Sc. Nr. 14, 15 Zilhicce 1016 tarihli mektup tıpkısı.

2 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3, Nr. 483 (24 imzalı ve Rebiulevvel tarihli arz).

3 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, Nr. 75, s. 42 (Alaiye Beyine ve İbradi Kadısına 28 Zilkaade 1013 tarihli hüküm).

4 Örnekleyin, Karahisarısahip (Afyon) Kadısına yazılan hükümde Celâlî yüzünden kaçup kaleye dolanlara, boş arsalara yaptıkları binalar yüzünden eziyet olunduğunun şikâyeti üzerine önlenmesi için hüküm, Mühimme Defteri. 75, s. 42.

Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk arasında bağlantı yılı olan 1603'te, öyle anlaşılıyor ki, Türkiye halkı, ortalığa düzenlik geleceğini ummak şöyle dursun, gidişatın bütün bütün karanlığa yöneldiğini anlamış, bu durumda, son bir korunma çaresi olarak, büyük şehirler ve kasabaların eski kalelerini onarmak, kale dışlarında kurulmuş bulunan mahalleleri çok ise, buraları da içine alacak daha geniş «surlar» çevirmek, sonradan doğmuş kasabaları, yeri korunmaya uygun köyleri palanka içine almak gibi çareler düşünerek, yapım izni getirtmek üzere, memleketin dört bir yanından halk yığınları, kadıları ağzıyla izin isteyip almışlardı[1]. İşin başlangıcında, Divan'ın, bu gibi isteklere pek kolayca davranıp izin kâğıtlarını hemen yolladığını görüyoruz. Çünkü, Anadolu'da olup geçen büyük karışıklıkların hükûmet gözüyle anlamı, bir sürü Celâlî bölüklerinin, sanki halka karşı yabancı ülkelerden gelmiş askerler gibi olmaları dolayısıyla, bir yanda topluma düşman saldırganlar, onların yamacında da, yediden yetmişe birbirine sımsıkı sarılmış «reaya fukarası» bulunduğu şeklinde idi. Halbuki, yukarıda ayrıntılarıyla anlattığımız üzere, oluntu hiç de hükümetin nitelediği gibi değildi. Gerçi, yerine göre, resmî görevli bir beyi, ya da zorba–celâlî olmuş bir başbuğu önlerine düşürüp, köyde, kasabada, şehirde, şurda burda oturan halk topluluklarını soymak suretiyle geçim sağlamak zorunda olan levendler, artık, toplum içinde ayrı bir düzen idiler. Ancak, buraya giren kişilerin kaynağı da köy toplumu olduğunu, kimlerin celâlî, kimlerin hükûmet görevine bağlı kişiler bulunduklarını ayırmanın kolay bir iş olmadığı da düşünülünce, kale ve palankaların, halkı levendattan koruyacak kapalı engeller teşkil edemeyecekleri kendiliğinden anlaşılmalı idi. Örnekleyin, bugün celâlîlere karşı koyan bir kişi, halkın da desteği ile, palankayı kuruyor, yarın olaylar kendisini de bir celâlî olmaya sürüklerse, yapmış olduğu kale ve palankayı bu sefer hükümete karşı kullanıyordu[2]. Palankalarla ilişkili olayları izlediğimiz zaman, kale veya palanka yapma izni almada, celâlî eğilimliler ile, celâlîlere karşı halkın yanında kendilerini korumak niyeti güdenler arasında bir ayırım yapılamadığını, bu yüzden de, bu yıl yapılmasına izin verilen yüzlerce palan-

1 1602, ve hele 1603'te, Palanka ve kaleler yapılması, eskilerinin onarımı, bunlardan çıkan sorunlar için bak., Celâlî İsyanları, s. 254–256.

2 Meselâ yerinde anlatılacağı üzere, bu şekilde eşkiyânın eline düşmüş palankaları yıkma görevi alan Karaman Beylerbeyi, Divâna yolladığı mektupta, görevinde karşılaştığı zorluklardan söz ederken, «palankaları hedm içun olcanibe (Kırşehir Sancağına) varıldıkta Liva-i mezbur beyi olan Erzâde (Celâlîlikten geçme) beş altı yüz miktarı tüfenkdaz sekban cem'edüp ve sancağında yüz miktar palankalara adamlar gönderüp palankalara kapatup bilâemr cenge mübaşeret olunmaduğunu bildirmişsin..» Bak., Muhim Defteri Nr. 78, s. 53.

kadan pek çoğunun, ertesi yıl celâlî sığnağı oldukları için yıktırılmalarına ferman çıktığını çok görmekteyiz[1]. Divân hükûmeti, palanka ve kalelere ait, yapılma ve yıkılma isteklerinde olarak, kendisine gelen yüzlerce birbirinin tersi dilekçelere nasıl işlem yapılacağını şaşırmış görünmekte, bu yüzden de birçoklarına yapma izni vermeye devam ederken, öteki pek çoklarının da yıkılmasını emretmekte idi[2]. Bu konuda hayli sıkı davrandığı şurdan da belli ki, Kalenderoğlu Mehmed, 1608'de Tosya'yı yaktığı zaman, bu karagünlü kasabada oturanlar, önceki izin fermanı da bu yangında yitmiş olmakla, kaleyi yeniden yapmak üzere, gerekli müsaadeyi almakta hayli güçlük çektiler[3]. İzinsiz yapılan, ya da eşkiyanın kullandığı öğrenilen kale veya palankaları yıkmakta devletin büyük kalelerindeki bir iki topun oraya yollanması yetiyordu[4].

Palanka ve kaleler yapılmak sureti ile eşkiyadan halkın korunması işleri, ya da zorbaların, buraları ele geçirip, birer derebeyi davranışı ile hükûmete karşı kullanmalarından doğan sorunlar uzun birer hikâye olup, XVII. yüzyılın ortalarına kadar bir türlü çözülemeyen davâ hâlinde sürüp gitmiş olup, biz bu kadarını yazmayı bu etüdün sınırı için yeter buluyoruz.

Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk sıralarında köylülerin, hattâ kasabalıların, canlarını kurtarmak için, göze görünmez ormanlık, kayalık, dağ kovukları gibi yerlere kaçtıklarını, bâzan vakit bulamadıkları yüzünden, eşya, yiyecek, ekin ve hayvan sürülerini bile ortada koyduklarını kadılar şikâyet yazılarında veya resmî raporlar sayılan «kazâyâ defterlerinde» kaydetmişlerdir. Topcular Kâtibi Abdulkadir Efendi de, «Vakayinâme»sinde, halkın, dağlar'a ve «balkanlar'a» (dağlık ve ormanlık, insanın kolay giremeyeceği karışık ve görünmez yerlere) sığınarak, palamut ile karın doyuracak bir yaşantı sürmeye başladıklarını tek-

1 Palankaların yıkılmalarına ferman çıktığında, görevliler harekete geçince, bu defâ da, yıkmaya karşı yakınmalar başlıyor, palankaları yıkılınca eşkiyanın hücumuna uğrayacaklarını ileri sürüyorlar, bu durumda, Divan'dan, birbirleriyle çelişir emirler çıkıp duruyordu. Bak., Mühimme 78, s. 840 (Karaman Beylerbeyisine ve Koçhisar Kadısına, Muharrem 1018 tarihli hüküm).

2 Ankara'nın Murtazaabât Kadılığı, Gökler Kariyesi halkı, kendi palankalarının da yıkılması emrolunduğunu arz ile, buraya eşkiyâ girmediğinden, kalenin kendilerine bağışlanmasını istemişler ve dilekleri kabul olunmuştu: Ankara, Ş. Sc. 10, s. 287 (evâsıtı-Muharrem 1016 tarihli kayıt).

3 Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, 81, s. 172.

4 Örnekleyin, Haymana'da izinsiz yapılıp, eşkiyanın, yol kesmek üzere, içine sığındıkları palankaları yıkmak üzere Ankara Kalesi'nden iki top yollanması için Ankara kadısına ve dizdarına emir yolladı: Ankara Ş. Sc. 10, s. 208 (evâil-i Cemaziulevvel 1016 tarihli hüküm.)

rar tekrar söyleyip durmuştur[1]. Korunması çok zor olan köylerinden, ya da kasabalarından, daha kuytu ve elverişli yerlere gidip, çalı çırpıdan evbark yapıp, böylece, yeni bir köy kurmuş olanların çoğu, 1609'u izleyen düzenlik yıllarında da, gidip, eski köylerini diriltmemişler, Celâlîlik sıralarında şenelttikleri yerlerinde kalmışlardı. Bugün, Anadolu'da, örnekleyin «Tekke» adlı bir köy, onun biraz uzağında «Eski Tekke» denen, insansız, yıkık, yalnız eski bir mezarlığı bulunan başka bir köy; «Aldemirci» köyü, onun ötesinde de mezarı belli, aynı sûretle boş kalmış «Eski Aldemirci» gibi oluntular, hep büyük kaçgunluk devrinin tarihî izleri hâlinde yaşamaktadırlar[2].

Bulundukları çevreyi bırakıp, sancak sınırlarını aşanlar, yani uzak yerlere göç edenler de az değildi. Örnekleyin, Bozok halkı Amasya, Amasyalı Çorum'a, ya da İstanbul'a gidiyordu. Kendilerini korumaları daha güç olan Hıristiyanlar arasında görülen göçlerin Müslümanlarınkinden ziyade olduğu anlaşılıyor. Bunların çoğunluğu kıyı kasaba ve şehirlerine iniyordu. İstanbul, Hıristiyanların en çok gittikleri yerdi[3]. Anadolu halkını, Rumeli'ye, belki buraya olanından daha çok sayıda da, Türkiye'nin doğu sınır vilâyetlerine göç ettiren nedenler, celâlî karışıklığından başka, çok ağır olan vergi ve salmalara dayanamamak yanında, borç baskısından kurtulmak ve ekip–biçme azalması yüzünden çıkan kıtlıkta aç kalmak gibi diğer iki önemli oluntu idi[4]. Erzurum Defterdarlığı ile birlikte, Karahisarışarki Beylerbeyliği de üzerinde bulunan Mehmed Paşa, 1602'de İstanbul'a yolladığı adamı eliyle Divâna sunduğu yazısında, Erzurum «aklâmına dahil mukataa yerlerinin reayası pe-

1 Yazarın şu eseri: Süleymaniye, Esat Efendi yazmaları, Nr. 2151, Vr. 78, 80, 122.

2 Anadolu yüzeyinde, bu olayın kalıntılarını ve genişliğini araştırmak için yapılacak bir gezinti, ayrıca, köylerin, yüzyıldan yüzyıla geçirdikleri ad, yer değişikliklerini tesbit için tapu ve öteki defterlerin incelenmesi, her halde çok ilginç ilmî sonuçlar verecektir.

3 Timarlı sipahilerin ve öteki dirlik, sahiplerinin şikâyet yazıları, muhataa eminlerinin vergi toplama defterleri, cizyedarların arzları, bu gibi raiyetten vergi alacaklısı durumları dolayısıyla, göç eden kişileri arayıp bulduktan sonra, vergilerini toplama peşinde koşanların, yukarıda söylenen türden yazıları, ayrıca alacaklı oldukları kişilerle aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden mahkemeye düşmek zorunda kalmalar ve öteki olayların yarattığı işlemleri belirten tarih vesikalarının gözden geçirilmesi, Türkiye halkının Celâlî isyanları ve bu arada çıkan korkunç kıtlıklar etkisiyle, ne denli geniş çapta yer değiştirerek, birbirlerine yeni bir karışım yaptıklarını çok iyi belirtmektedir.

4 Mukataa Eminleri, mültezimler, göçlere sebep olarak yalnız celâlî baskınlarını, kadılar ise, kazâya defterlerinde, yerlerinde kalanlardan, göçenlerin hisselerine düşen vergileri de almak için avarızcıların ve cizyadarların yaptıkları zorlamaları, ehâlinin şikâyeti üzerine, Divana yolladıkları arzlarında, celâlîlik ile beraber avarız–i divaniye ve tekâlifi–örfiye vergilerinin ağırlığına reayanın dayanmayıp kaçmaya mecbur olmasını zikretmişlerdir. Bak., Ankara Ş, Sc. 10, s. 220, 239, 250.

rakende olmağla» buraların gelirinin «serhad kullarının mecaviplerini» (ulûfelerini) ödemeye yetmediğinden yakınırken, Anadolu'dan doğu illerine olan göçleri de sözlerine eklemişti. O, yazısında, «onbeş yıldan mütecavizdir Sivas ve Maraş ve Erzurum ve sair memâlikten cilây-i vatan eyleyen reaya Çıldır ve Kars ve Kiçivan ve Kağızman ve Diyadin ve Eleşkirt ve Zaruşat (Zaişat) ve Şüregel ve Göle ve Tekman ve İspir ve sair Gürcistan beylerinin eyaletlerine» gidip yerleştiklerini uzun uzun anlatıyordu[1]. Erzurum Defterdarı olan Mehmed Paşa'nın yazdıklarının fazlasıyla doğru olduğu, kendisinden bir yıl sonra adları geçen doğu illerinin «tahriri» işinde bulunan Eski Nişancı Ali Efendi'den Divana gelen mektup ile anlaşılmıştır[2].

Yukarıda sözlerini ettiğimiz görevlilerin verdikleri rakamlar doğru ise, köylerdeki ehalinin, genel olarak üçte ikisi göçmüş bulunuyorlardı[3]. Hattâ, olayların yapmış oldukları zarar ve ziyanı defter etmeye çıkan kurullar bazı köylerde bilgi alacak bir kişi bile bulamamış idiler. İnsanların üçte bir ölçüsünde kalarak barındıkları köyler reayasının durumuna gelince, bunların son derece fakir kişiler olduğu bildiriliyordu[4].

c) Köylerde Kalanlar:

Böylece, pek çok insanların, çiftlerini bozup, şuraya buraya dağıldıklarını belirttikten sonra, ekin ziraatinin geniş çapta azaldığı sonucu-

1 Başbakanlık Arşivi, Divân Kayıd Defteri, s. 118, 4 cemaziyülevvel 1011 tarihli hüküm (Erzurum Defterdarlığı ile Karahisarışarki Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa'ya hüküm).

2 Başbakanlık Arşivi, İbnülemin, karton 3. Nr. 677, evahir-i cemaziyülahir 1012 tarihli hüküm: «Mukaddemâ nişancı olup hâlâ tahrir hizmetinde olan Ali dâme ilmihu'ya: Birkaç yıldan beri Revan ve Gence ve Göle ve Ardahan ve Tiryâlet ve Lori ve Penbek ve Olaport sancaklarına ve Tepedey ülkesine ve Çıldır ve Kars beylerbeyliklerine içillerden haylı reaya gelüp karardâde ve temekkün edüp ve hariç vilâyetlerden davarları ile yürük ve oymak ve ulusât gelüp kurrâ ve mezârîden hariç otlu sulu hâli yerlerde kimi kışlayup ve kimi yazlayup ve kimi kadimî yerlerden kat-ı alâka edüp kışta ve yazda sakin olup» bu gibilerine kaydolunacak «rüsûm beylere ve sair ümerâ'ya değil mîriye ait olması lâzım gelmeğin...»

3 Ankara'da ve Orta Anadolu'da köylere giden emin, mültezim, kadı ve öteki görevlilerin verdikleri rakam böyledir.

4 1607 yılında Karaman Beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa'nın Kalenderoğlu üzerine yapacağı sefer için nüzül akçesi toplatmak üzere, Ankara Kadısı Mehmed Sadık Efendi'ye gelen Nüzül Eminine verilen bir tezkerede şu ifâde yer alıyor; «Murtazaabad kazasının reayası celâlî istilâsında perâkende olup ve terk-i evtan eyleyüp bakiyye kalanlar da gayet fakir'ül-hâl olduklarından mâdâ zikrolunan eşkiyâ altı aydan beru içlerinde oturup» neleri varsa yağma olunduğunu «ehali-i vilâyet ihbar edüp» hallerinin böyle olduğuna «biz dahi (mahkeme erkânı) şahit olup..»: Ankara Ş. Sc. 10, s. 212 (evhair-i cemaziyülulâ 1016 tarihli tezkere tıpkısı).

nu çıkardığımız köylerin, bu kadar boşalmadan sonra, nasıl bir görüntüye büründüklerini kısaca kaydetmek, konumuzun incelenmesinde eksik bir yan kalmaması için gereklidir.

Köylerden pek çoklarının, sanki insandan arınmışçasına, boşalmalarına karşılık, içlerinde birkaç hâli-vakti yerinde kudretli kişilerin bulunduğu bazı halk da, köylerini birer palanka=küçük kale ile çevirmişlerdi. Fakat, bir sürü kişiler yer ve yurtlarını bırakıp gittikten sonra, köy alanlarında kalanlar, ya eşkiyânın soyacak hiçbir şeyini bulamayacağı fakir-fukara, ya da kaçanların bağ-bahçe ve tarlalarını yok pahasına satın alan ve sayıları her köyde birkaç kişiyi geçmeyen, toprak ağalığına yönelmiş kişilerdi. Büyük çoğunluğu yeniçeri, sipah, silahdar ve öteki kapukulları olan bu sözünü ettiğimiz çiftlik ağaları, eşkiyâ talanına o kadar açık bulunan köylerde güvenlerini nasıl sağlayabiliyorlardı, bunu vesikalardan pek öğrenemiyoruz. Hayatlarının sürekli olarak tehlikede olduğu, celâlî baskınlarında ölenlerden bir haylısının kapukulu bulunmalarından anlaşılıyor. Ancak, çiftlik sahiplerinden çoğunun, köylerde, hem de hayvan sürüleri, ev, bark, ahır, samanlık, ağıl ve öteki yapılarıyla beraber sonuna kadar oturmakta sebat ettikleri görülüyor[1]. Bu gibilerinin kendilerini nasıl koruduklarını, Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi kaydetmiştir. Ona göre, «kapukulları olanlar celâlîler havflerinden kariyelerde meskenler içun palankalar icadetmeğin tüfenkli sekbanlarla ehl-ü iyallerini hıfzettirirlerdi»[2]. Eğer, I. Ahmed'in adalet fermanındaki hükûmet iddiası doğru ise, celâlîlerin geniş çapta yakıp yıktıkları, halkını şuraya buraya göçtürdükleri köylerde çiftlik hayatının aynı devre içinde gelişmeler kaydettiğini kabûl etmek gerekir. Biz bunun bir nedenini de çiftlik sahiplerinin, yukarıda da anlattığımız, palanka yapma, sekban tutma gibi kendi güçleriyle aldıkları tedbirlerden başka, bunların her birinin ayrıca birkaç azılı celâlî başbuğu ile kurdukları dostluğun, öteki grupları böyle celâlî dostları bulunan çiftliklere karşı saldırılarında, daha korkak davranmaya mecbur etmesinde de buluyoruz.

«Celâlî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk»un Anadolu köy toplumuna, gerek iktisadî ve gerek sosyal yönlerden yaptıkları etkileri, uzun

1 1609'da, Anadolu'nun az çok barış ve huzuru sağlanınca, I. Ahmed'in yayınlamış bulunduğu tanınmış adalet fermanında, nüfusu herhangi bir şekilde kaçmış bulunan köylerde türeyen bu çiftliklerin yıkılıp, köylülerin yerlerine dönmeleri beklenmeden, çiftlik sahiplerinin sürüleriyle gitmeleri önemli bir madde olarak karara bağlanmış, özellikle kapu kulu durumlu çiftlik sâhiplerinin direnmeye kalkmaları yeni yeni fermanlar çıkarmasını gerektirmiş idi: Bak. M. Çağatay Uluçay, adı geçen eserin vesikalar kısmında I. Ahmed'in 1018 tarihli fermanı.

2 Adı geçen Vekâyiname, Esat Efendi yazma Nr. 2151, Yr. 107.

sözümüzü toparlamış olmak bakımından şöyle özetleyeceğiz:

Celâlî, «mîrimiran sekbanları», suhte, sipah zorbası bölükleri gibi türlere ayrılan büyük soyguncu gruplar, azılı başbuğların ardına takılarak, köyleri talan etmeye başlamışlardır. Bu olayların yarattıkları karışıklıklarda, pek çok halk, çift–çubuğunu bırakarak, köyünden kaçtığı için, bunlardan genç olan erkeklerin, gidip, ötede başka bir isyancı grupa katılmaları ile, sekban bölükleri birer çığ gibi büyümüş, artık pek çok köyler, nüfuslarının üçte ikisini kaybettikleri gibi, celâlîlere, ya da öteki soyguncu gruplara kışlak, yazları da şehirlerle kasabalara saldırılarında eğrek olmuşlardır. Bu denli geniş göçmelerin sonucu olarak, bir haylısı ıssız kalan köylerden toprakları verimli olanların büyük çoğunluğunda, kapu kulları, ümerâ, çavuş, müderris ve halktan güçlü olanlar çiftlik kurmuşlardır. Çiftlik sahipleri, üretimde, ekinciliği değil, hayvancılığı üstün tuttukları için, kaçan köylülerin, kerpiç, harçsız dıvar ve başka şeylerden yapılmış harap kılıklı konutları yerine, bu gibi köylerde, çiftliklerin haremlik–selamlık bölmeli konakları, ahır, samanlık, ve öteki yapıları yükselmiştir[1].

1607 ve daha sonrasının olaylarını anlatacağımız başka bir yazımızda, köylerin uğradıkları sosyal ve iktisadî haraplığın Türkiye'nin iç gelişme tarihinde nasıl bir gidişet izlediğini göstereceğiz.

6– Büyük Kaçgunlukta Şehirler:

Kasabalar ve hele şehirler, Karayazıcı devrine kadar her türlü sekban saldırısından saklı kalabilmiş idiler. Yalnız ergen işçi, boş levend, «paşa kapularında» görevli sekban gibilerinin, ki bunlardan çoğu «bekâr odalarında» oturuyorlardı, çıkardıkları cinayet, hırsızlık, kundak yoluyla yangın, fuhuş ve bunlara benzer olaylar, halkı az rahatsız etmiyordu. 1599 yılı ise, celâlîliğin, önce kasabaları, onun ardından şehirleri zorlamalarının başlangıcı olmuştur. Gerçekleyin, Karayazıcı ile kardeşi Deli Hasan'ın soygunlarını doğrudan doğruya kasabalarla şehirlere yöneltmiş oldukları görülüyor. Birincisi, şehirlere adamlar yollayıp, «fidye–i necât»

1 I. Ahmed'in arkası arkasına çıkardığı ferman ve hükümler, karışıklıklar sırasında kaçma zorunluğunda kalmış bulunan «reaya fukarasının» 1609 (1018) genel affından ve adalet fermanının kendilerine sağladığı haklardan yararlanarak geri yerlerine dönebilmeleri için bütün bu çiftlik binalarının önceden yıktırılmasını, sürülerin köy topraklarından uzaklaştırılmasını kesinlikle emretmiş ve yaptırmış idi.

(şehri kuşatmama karşılığında kümeli bir para) isteme huyunu edinmiş, ikincisi ise, büyük sekban kalabalığı ile sıkı kuşatmalar uyguladığı yerlerden istediği mikdar para ve eşyayı almadan çekilmemiş idi. Celâlîlerin, bu şekilde, şehirleri soyma devrini açmalarından sonra, gerek Karayazıcı ve gerekse Deli Hasan, yanlarında olan olmayan bütün celâlî başbuğlarına söz dinletecek kudrette oldukları için, Anadolu şehirlerinin, hiç olmazsa tek başbuğa, istediğini ya da pazarlıkta kararlaştırılanı vermeleri, kurtuluşlarını sağlamaya yetiyordu. Fakat, 1603 yazında Celâlîliğin yeni bir devre girmesi, işi değiştirdi. Çünkü, Deli Hasan Rumeli'ye geçtikten sonra, Anadolu'da kalan celâlî başbuğlarından pek çoğu kazandıkları güç yönünden Karayazıcı ve biraderini bile geçtikleri için, artık, şehir ve kasabaların kara günleri başlıyordu. Birkaç ay içinde arkası arkasına üç dört gurubun baskınına uğrayan şehir, bunların hangi birisine canını satınalma parası yetiştirebilecek idi? Örnekleyin, talihsiz Ankara Şehri, Deli Hasan'a büyük bir «fidye» ödedikten sekiz dokuz ay sonra, bir de Karakaş Ahmed'in celâlî bölükleri tarafından kuşatılmış, bu azılı başbuğ şehrin kale dışında kalan Karaoğlan–Samanpazarı–Karacabey Hamamı çızısı yanlarına düşen bütün çarşı ve mahallelerini insafsızca yakmış idi[1]. Ege Bölgesi'ne doğru olan Afyon, Kütahya, İsparta, ve öteki bir sürü kasabalar, ya yakılmışlar, ya da ellerinde neleri varsa verip canlarını zor kurtarmışlardı. Kastamonu'yu da Yularkastı yaktı. Amasya, Tokat, Karahisarışarki ve Yeşilırmak yöresinin daha bir sürü kasabaları kalabalık eşkiya gruplarınca kuşatılarak aylarca aç–susuz kendilerini korumaya çalıştılar. Çoğunda evler, hanlar, dükkânlar, hattâ cami ve medreseler celâlîlerin çıkardıkları yangınlarda harap oldular. Kayseri'nin başına gelenler de, Ankara'nınkinden aşağı olmamış, Orta Anadolu'nun o zaman Ankara'dan sonra en büyük ticaret ve endüstri merkezi olan bu büyük şehir, yıllarca celâlîlerin saldırılarına karşı koymuş, açlık, hastalık, yangın gibi olaylar burayı da harabeye

1 Yangın alanı sınırlarının bu kadar geniş olduğunu olaydan sonra arsa anlaşmazlıklarının mahkemeye getirilmesi dolayısıyla, sicil zabıtlarında verilen bilgilerden tesbit ediyoruz.

çevirmişti. Malatya, Harput, Maraş, Urfa ve öteki şehir ve kasabalar, aşağı yukarı bu anlattığımız, yerlerdekinin birer aynı veya daha ağırından felâketleri yaşamışlardır.

Sözün kısası, Celâlî Fetreti ve onu kovalayan daha yıkıcı bir devir olarak Büyük Kaçgun, Türkiye'nin toplum hayatını gerek dirlik ve gerek düzenliği yönlerinden yüzyıllar boyunca onaramayacağı kayıplara uğratmıştır ki, 1607'den 1610 yılına kadar olan olayları da ayrıca ele almak gerekmektedir[1].

1 Büyük kaçgunluk adını alan 1603–1610 arası celâlî isyanları bölümünü de geçen yıl yayınladığımız «Celâlî İsyanları» adlı eserimizin ikinci cildi olarak çıkarmayı planlamış bulunmakla beraber, araştırmalarımızın bitmesini bekleyerekten, bu makaleleri yazmayı herhalde Millî tarihin o kadar büyük bir yaşantısını daha gün ışığına çıkaracağı için faydalı olarak düşündük.

BELGE: 1

(Mühimme def. 6. s.)

Elviyeyi Karaman

Kayseriye beyine ve livay-ı mezburda olan kadılara hüküm ki:

Hâliyâ şüdde-i saadetime şöyle istima' olundu ki taht-ı hükümetinizde subaşıdan ve sipahiden ve voyvodalardan ve naiblerden ve ahali-i vilâyetten kudretlû olan kimesneler fukaranın kızlarını velîlerinin rızası olmadan cebriş istedikleri kimesnelere nikâh ettirip ve avretlerini boşatıp muratları olduğuna tezvic edip ve bazı eşirra dahi bazı kimesnelerin dâvâlarını satın alıp yanlarınca bir nice zur şahitleri alup tezvir ve telbise nasb-i nefs edip anunla maişet edinip fukaraya müstevli olmağla hak müstehakkina vasıl olmayıp bu tarikle nice kimesnelerin hakkı zâyi olur. İmdi bir vilâyete sancakbeyi ve kadı nasbolunmaktan murad zalemenin zulmü reaya üzerinden münfedi olup eyyam-ı adâlet-i hümâyûnumda reâyâ ve berâyâ asûdehal olmaktır. Şer'-i şerife muhalif iş olmak sizin ademi ihtimamınızdandır. Buyurdum ki hükm-ü şerifim varıcak taht-ı hükûmetinizde olan bilâd ve kasabâtta ve bazarlarda ve bilcümle mecma-i nâs olan mahallerde nidâ ve tenbih ve yasağ ettirip subaşıdan ve sipahiden ve beylerbeyi ve sancakbeyi adlarından ve naiblerden ve ahaliy-i vilâyetten bir ferdi velîlerinin razası olmadan kimesnenin kızını tezvice ve menkûhesini tefrika karıştırmayıp ve dâvada methali olmayan eşirrayı dahi kimesnenin davasına karıştırmayıp anun gibi şirret ve şekavetle meşhur olup il dâvâsını satın alup tezvir ve telbis ve yalan şahadet edenleri gereği gibi men' ve def' edip bâdet-tenbih men' ile menu' olmuyan zâlimleri ele getirip üzerlerine sâbit olan mevadı sicilât edip sipâhi olanı hapsedip ismi ve resmi ile arz edip sipâh olmuyanları mukayyet ve mahbus atebe i ulyama gönderesin amma bu bahâne olanlara (?) bigünah olanlara celb-ü ahz maslahatı içun dahl-ü teaddi olunmaktan ve hilâfı vaki' kimesnelerin ahvâli arz olunmaktan hazer edip şer'i şerife ve emr-i münûfe mugayir kimesneye zulüm ve hayf olmaktan sakınıp ve bu emr-i hümayunumun sûretini taht-ı hükûmetinizde olan mahkemelerde sicil-i mahfuza kaydettirip daima mazmun-u hümayûnu ile amel edip hilafına cevaz gösterilmekten sakınasın bu hususlar sonra hafiyeten yoklanıp görülür sonra herhanginizin taht-ı hükümetinde zaleme tâifesinin vech-i meşruh üzere zulüm ve teaddileri ola asla özrümüz makbul olmayıp (buradan aşağısı beylerbeylerine yazılmıştır) mansıbınız alınmağla konulmayıp eşeddazab ile siyaset olursunuz ana göre mukayyed olasız; ve taht-ı hükümetinizden bir kazıye veya dirlik ve terakkî ve cihat için arz gönderilmelû olduğunuzda arzların âhirinde tarihini yazıp minbâdin atebe-i ulyâma tarihsiz arz göndermeyesiz ki makbûlüm değildir bilmiş olasız ve bu hükm-ü hümayûnun varıp vasıl olduğunu yazıp bildiresiz şöyle bilesiz (bir sureti Karaman beylerbeyisine ve Konya sancağı kadılarına amma beylerbeyine yazılan hü-

kümde özrün makbul olmaz deyu yazılan mahalden aşağı olan tenbihat yazılmamıştır) Suretleri: İçel (Sinan Bey) – Niğde (Mehmet Bey) – Kırşehir (Gazanfer Bey) – Aksaray (Yusuf Bey) – Akşehir (Musa Bey).

Halep Vilâyeti:

Halep beylerbeyi Sinan Paşa'ya ve Halep kadısına – Hama beyine – Birecik (Ahmet Bey) – Ekrat beyi Canbolat beye – Muarre Beyi İsmail – Adana (Pirî Paşa). Buna da beylerbeyine yazıldığı gibi yazıldı – Tarsus (Mehmet Bey) – Cebele Beyine –Selimiye beyine.....

Zülkadir Vilâyeti:

Zülkadirlû Beylerbeyisi Ahmet Paşa'ya ve Maraş sancağı kadılarına – Ayıntap (İbrahim Bey) – Sis (Mehmet Bey) – Malatya (Semendir Bey)

Elviye–i Rum:

Rum Beylerbeyisi Hasan Paşa'ya ve Sivas sancağı kadılarına – Amasya (Veli Bey) – Bozok (Memiş Bey) – Çorum (Mehmet Bey) – Arapkir (Melek Ahmet) – Divriği (Kasım Bey) – Canik (Mahmud)

Diyarbekir:

Diyarbekir beylerbeyisine ve kadısına – Trabzon – Pasin – Hınıs – Batum – Şavşat – Karahisârışarkî – Ardahanı İspir – Küçük Ardahan – Malazgird – Kığı – Tortum – Çemişgezek – Oltu.

Anadolu: Anadolu beylerbeyisine ve Kütahya sarcağı kadılarına – Aydın – Teke– Menteşe – Karasi – Bigâ – Hamid – Karahisarısahip – Kângırı – Bolu – Kastamonu – Hüdavendigâr – Alâiye – Kocaeli – Sultanönü – Sığla beylerine ve kadılarına (diye yazılmıştır.)

BELGE: 2

(Mühimme: 6, s. 423)

Çermen beyine hükümki (hulâsa)

Kızılağaç kadısı arz gönderüp mezbur kazada ev basılup adamları katlolunup malları sirkat oldukta civarımızda Zagre ve nevahi–i Yanbolu ve Çermen kadılıklarında bazı meşhur levendler haramîlik ettikleri şâyi olmağla emir mucibince her birinin toprakları kadılarına ferman olundukta mübaşir olan Zaim Zagre–i Atik'te Gümlü oğulları denen Pîri ve Şâban adlı harâmîbaşıları olmağla mârûf levendleri ve Anadolulu Kara ve Divane Memi nam dört levend ele getirilüp tedarik olunmak sadedinde iken zindancı ile ittifak idüp zindan bozup gaybet idüp Zagre–icedit kazasında olanlar kadılarının ihmalinden ev gayriden küllî hafızları ve havâdarları olmağla birisi dahi ele gelmeyüp ve Çermen kazasından Şahince nam levend kayıd–ü bend ile irsal olundu lâkin bu diyarın levendi baş kaldırmak sadedindedir bu sene de ihmal olunursa bu diyarda ne celep kalur ve ne celepliğe kabil kimesne kalur reayaya dirlik kalmadı kimesne emnüzere yatmağa kadir değildir deyu bildirmeğin.....

13 Şaban 972

BELGE: 3

(Müh. 74, s. 79)

Vilâyet–i Rum muhafazasında olan Ahmet Paşa'ya hüküm ki:

Mektup gönderüp hâlâ vilâyet–i Rumda kasabât ve kurrâda nice kadı ve dâ-

nişmend olup elleri altında yirmişer ve otuzar atlıları olup zulüm ve teaddiden hali olmamağla ahvalleri görülmek içun davet olundukda senin teftişe emrin yoktur deyu cevap verüp ve Çorum name kasabaya gelindikte biz müstakil beylerbeyimizi içimize komadık deyu itaat eylemeyüp ve Amasya'da sakin Gönemli Memi demekle mâruf kadı kasaba-i mezbûrede yangun oldukta bir denk Hind tefarıkı esbabı alup evine gitmeğin talep olundukta vermeyüp nüzül ve avârız ve kürekçi akçesinden küllî nesne akl-ü bel' edüp velhasıl vilâyette beylerbeyliği olmamağla zikrolunan kimseler reayaya zulüm ve teaddiden hali olmayup ol makule reayaya zulüm ve teaddisi olanların ahvâli şerl'e görülüp teftiş olunmak babında emr-i şerifim ricasına arz eylemişsin imdi umum üzere teftiş memnu'dur lâkin vilâyet-i mezbure muhafazası mühimmattan olmağın buyurdum ki... vardukta anun gibi reayaya zulüm ve teaddi üzere olup ehl-i fesad namında olanlar ihzar eyleyüp dahi toprak kadıları marifetiyle husemâsı muvacehesinde ahvalleri şer'ile imkân veçhile teftiş edüp dahi bâdes-sübût eshabı hukuka haklarını alıverdikten sonra fesat ve şenaatleri sâbit olanların muhtaç-ı arz olanların haps ve arzeyliyesin olmayanlar hakkında şer'ile lâzım geleni icra eyliyesin ve defterdara mürâcaat eylemeyüp üzerinde avârız ve nüzül bâkısı olan kadılardan dahi zimmetlerinde olan mal-ı miriyi şer'ile cem ve tahsil ettirüp bir akçe baki kodurmuyasın ve ne kadar kapu kulu var ise seferlu olanlar sefer-i hümayuna gidüp muhafazaya kalanlar muhafaza hizmetinde olalar ve korucu olanlara muhkem tenbih eyliyesin ki gelüp İstanbul muhafazası hizmetinde olup emr-i şerifime muhalif kimseye iş ettirmiyesin.

BELGE: 4

(Müh. 74, s. 173)

Anadolu beylerbeyliğinde vaki olan kadılara hüküm ki:

Sâbıkaa Rumeli beylerbeyisi olup hâlâ Vilâyet-i Anadolu muhafazasında olan ümerailkiram Hasan Paşa demet mealiyehû südde-i saadetime mektup gönderüp Karasi sancağı beyi olan Ahmet Beyin dâvâsı içun Kazdağı canibine varıldıkda reaya taifesi müttefik olup kariyelerine kimesneleri kondurmayup alet-i harp ile hücum edip fesada mübaşeret edüp ol veçhile ehl-i fesat ve haramzâde ele girmeyüp fırsat bulup muhafazaya müteallik umurda muracaat zaptolunmakda kullî usret olduğun bildirüp muhafazaya müteallik umurda siz ve reaya taifesi kendüye muracaat eylemek babından emr-i şerifim rica etmeğin siz ve reaya taifesi muhafazaya müteallik umurda müşarünileyhe muracaat eylemek emrim olmuştur buyurdum ki... vardukda emrim mucibince muhafazaya müteallik umurda reaya taifesinin müşarünileyhe müracaat ettirüp ve siz dahi müracaat eyliyesiz.

BELGE: 5

(Müh. 74, s. 138)

Sâbıkaa Rumeli Beylerbeğisi olup hâlâ Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya ve Teke sancağı muhafazasında olan Ahmet Bey'e ve kaymakamı Mehmet ve Hamit ve Menteşe ve Aydın sancakbeyleri kaymakamlarına ve livay-ı mezburda olan kadılara hüküm ki:

Sen ki Teke sancağı beyinin kaymakamı Mehmetsin mektup gönderüp Antalya

kazasında İstanos Nahiyesinde Aktaş nam kariye sakinlerinden Şahgeldi nam kimesnenin elinde bir veçhile emr-i şerif yoğiken nahiye-i mezbure reayasından ve gayrıdan dört beş bin mikdarı eşkiyayı yanına cem edüp pazar günü nahiye-i İstanoz'da tüfenk vesair âlet-i harp ile çarşu pazar içinde gezüp reayaya envâi türlü ihtilâl verüp sancakbeyi adamlarını ve nâzır ve mena ve ummâl adamlarını köyümüze koman deyu cebren şartlayup aslâ sancağa dahlettirmeyüp mîr-i müşarünileyh sefer tedarikinde iken dört beş nefer adamlarını bir nicesini muhkem darp ve bir kısmını mecruh edüp ve mir-i müşarünileyhin üzerine zarar kasdine gelüp ulemâ ve sulehâ ve Antalya kadısı cemolup fesat ve şenaatini men'e kadir olmayup mirlivâ sefere gittikten sonra sancağa aslâ dahlettirmeyüp subaşılarımızı alsâ nevahiye çıkarmayup mahsul ve bad-i havadan bir habbe ve bir akçe aldırmayup daima etraf ve eknafta katl-i nüfus edüp eşkiyayı yanına cem etmekle fesat ve şenaatinin nihayeti yokdur deyu arzetmeğin imdi cümleniz yekdil ve yekcihet olup mezkûr Şamlıgeldi'nin hakkından gelmeniz fermanım olmuştur buyurdum ki ... vardukda emr-i celilül-kadrim canibince cümleniz yekdil ve yekcihet olup hüsn-ü tedbir ve tedarikle mezbur Şahgeldi'yi ele getirüp şer'le teftiş ve tafahhus edüp göresiz hususu mezbur arzolunduğu gibi aslâ âman vermeyüp mezbur Şahgeldi'nin hakkından gelesiz ki sair eşkiyaya dahi mucib-i ibret ve nasihat vâki ola.

BELGE: 6

(Müh. 74, s. 170)

Kastamonu sancağında vâki olan kadılara ve mirlivanın kaymakamı Ali Kethüda zîde kadrihu'ya hüküm ki:

Sen ki kaymakamsın südde-i saadetime arzuhal gönderüp nefsi Kastamonu'da ve etraf ve kasabât ve kurrâda olan mazûl kadılar ve müderrisler ve naipler ve hatipler ve imamlar ehali-i vilâyet ile yekdil ve yekcihet olup mukaddemâ reayanın zulümleri def'i içun emri-şerif verülüp mucibince yüzbaşı ve onbaşı ve yiğitbaşı nasbolunup ol bahane ile emrimiz vardır deyu mirlivanın subaşıların ve adamların taşra çıkartmayup vaki olan dâvâlarında şer'i şerife ve kaymakama müracaat etmeyüp musallâda ve mecma-ı nâs olan yerlerde cem olup elbette kadı ve kaymakam bizim cemiyetimize gelsünler gelmezlerse taşlarız deyüp kadı ve kaymakamı ihzar edüp nice kimesnelere isnad-ı malem yekûn edüp mazul kadılar ve naipler kaziyede medhalleri yoğiken tezvir ve telbise sâlik olup aherin umuruna ve memleket ahvaline karışup ve şer'ile salp ve siyâsete müstehak olanların ve sicillü hırsuzların haklarında şer'ile lâzım geleni icrâ ettirmeyüp ve kasabalarda cerîmeye müstehak olan reayanın ellerine birer tarikle hüccet verüp cerime aldırmamakla bâd-i hava mahsulüne gadredüp ehl-i fesat ruhsat bulup ebnay-ı sebil devr-ü uburdan ve vilâyet hıfz-u hırasetten kalmıştır deyu bildirdiğin ecilden buyurdum ki...

BELGE: 7

(Müh. 74, s. 201)

Karaman beylerbeyisi kaymakamına ve Akdağ ve Sorkun kadılarına:

Kayseri beyi olan Âli Mustafa dame izzehû südde-i saadetime mektup gönderüp

Mürid nam memlaha emininin ve Balas emininin ihzarı içun kendüye emr-i şerif gönderildikde Balas nam kariyeye vardukda Akdağ kazasından birbiri ardınca feryadcılar ve mektuplar gelip mîrimîran-ı Rum kethüdâsı mektubiyle Hurrem nam kimesne umumen muhafazaya çıkup kırk elli atlu ve yirmi otuz sekban ile kariye bekariye gezüp ikiyüz üçer yüz kuruş salmakla reaya cem olup Akdağ kazasına varup meclis-i şer'e dâvet eylediklerinde itaat etmeyüp cenge mübaşeret etmekle tarafeynden beş ve altı adam katlolunup ve kethüdây-ı mezbur tarafından müteakip yetmiş ve seksen atlu ile bölükler gelmeğin havfimizden durmayup cümle harmanlarımız yerde kalup hass-ı hümayun zuama ve timar ve evkaf mahsulâtına külli gadrolup muhafazamıza memur iken niçun gelmezsin deyu feryat etmekle Akdağ ve Emlâk (iyi okunamadı) kazalarına varılup fukara harmanların kaldırınca beylerbeyi namına gelen bölüklerin mazarratından fukarayı siyanet sadedinde iken Sorkun kazasından feryatcılar gelüp Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mustafa Çavuş Şirvan muhafazasında olan vezir Hasan Paşa tarafından üç kadının mehayifin görürün deyu çıkup ve akabice Sivas muhafazasında olan Ahmet dâme ikbalehû geldikte bir tarıkle andan dahi mektup ve bazı yerde hukukum vardır deyu adam alup gelmeğin mîrimîran kethüdası tarafından Kürt Şeref nam kimesne elli ve altmış atlu ve yirmi sekban ile gelüp Mustafa Çavuş'un ihzarı içun elimde emrim vardır deyu sakin olduğu Kürk nam kariyeyi basup mezbur anda bulunmamağla cümle mamelekin bilâ izn-i şeri yağmalayup ve hatununu mecruh edüp ve oğlun çeküp alup gidüp Köhne nam kariyeye konduklarında mezbur Mustafa Çavuş haber alup dört beş yüz reaya sürüp yanındaki mübaşirler ile ve naip ile giceden kariye-i mezbureye varup mabeynlerinde azim kıtal oldukda çavuş-u mezbur ve yedi hizmetkârı ve yirmi nefer reaya katlolunup cümle meytleri mîrimîran bölüğü ateşe yakup bâdehû Öyük nam kariyede oturup Mustafa Çavuşun muavenetine vardunuz deyu kariye bekariye adamlar salup dörder beşer yüz kuruş cem'ine mübaşeret ettiklerinde reaya dağlara kaçup nicesi Çorum ve Amasya sancaklarına dağılup Sorkun kazası reayasının koyunu ve sığırı ve harmanları yerde kalup ilgar ile zikrolunan bölüğün üzerine vardukda karar edemeyüp Sivas canibine firar ettiklerinde maktul-ü mezburun avreti müşarünileyhe varup zevcimin mamelikin ve iki kise altun ve on bir kuruşun aldıklarından mağda mezbûrûn eşkiya yirmi sekiz adam katleylemişlerdir dedikde vâkî dahi tafahhus olundukda veçh-i meşruh üzere olduğu mukarrer olmağın ahvalleri görülmek ricasına arzetmeğin buyurdum ki..... vardukda mezburları elbette ihzar edüp bir defa şer'le faslolmuş olmayup ve on beş yıl mürur etmiyen hususları tayin-i madde ile husemâsı muvacehesinde temam hak ve adl üzere teftiş ve tafahhus edüp göresin üzerlerine ser'le sübût bulan hukuku eshabına hükmedüp alıverdikten sonra mezburları mukayyed ve mahbus südde-i saadetime gönderesin amma koşup gönderdiğin kimesnelere muhkem tenbih eyliyesiz ki ahz ü celb sebebi ile yolda mezburları gaybettirmek ihtimali olmuya.

BELGE: 8

(Müh. 7, s. 225)

Rum beylerbeyisine ve Sivas ve Havza kadılarına hüküm ki:

Rumun hazine defterdarı Ömer (dame uluvvehû) südde-i saadetime mektup gönderüp kaza-i Havza'da sâkin sâdâttan geçinen Hızır ve Mustafa nam karındaşlar vilâyet-i Rum mukataatından bazı mukataa tuttuklarında nice evler basup avret ve oğlan çeküp cebrile nice ebkâr bozup az zamanda küllî zulüm ve teaddî ettikleri sabit olmakla küreğe konulup bâdehu halâs olup mezbur Mustafa mîrimîran mütesellimi yanına va-

rup kırk elli atlu ehl–i fesad ile bir bahane ile reaya üzerine çıkup envâ zulüm ve teaddi ettiğinden maadâ hass–ı hümayûn reayasına dahlolunmamak içun emr–i şerif ile tenbih olmuş iken eslemeyüp Kazâbad kazasında vâki hass–ı hümayundan Tavukçu nam kariyeye gelüp Seyid Ahmed nam kimesne kariyenizde katlolunmuş deyu ehalisin hapsedip haric–i mezburede ol namla kimesne katlolunmadı ve maktule vâris namında olan kimesneler bizüm ol makule kimesnemiz yoktur ve kariye halkıyle dâvâmız yoktur derler iken hilâf–ı ser' üçyüz kuruş kesüp hâlâ mezbur Mustafa kalede hapsolunup üzerine nice mevad sabit olup Celâlî kopmak üzere idi sâlbolunsa vilâyet tathirine sebep olduğu muhakkaktır deyu bildirmeğin buyurdum ki... vardukta mezkûr meclis–i şer'e ihzar idüp dâvây–ı hak ve tayin–i madde edenler ile beraber edüp bir defâ şer'le faslolunmayıp onbeş yıl mürûr etmiyen ahvallerin şer'ile teftiş edüp eshab–ı hukuka hakların oluverüp dahi şer'le fesadı sabit olup hüccet olunduktan sonra şer'le hakkından gelesin.

BELGE: 9

(Müh. 74, s. 114)

Bozkûr (Bozkır) kadısına hüküm ki:

Dergâh–ı muallâma mektup gönderüp kazay–ı mezbure halkı meclis–i şer'–i şerife gelüp bundan akdem kasabay–i mezburenin zuema ve erbab–ı timarı umumen Eflâk seferine gittiklerinde vilâyet hâlî kalmağla etraftan bazı harâmîler gelüp ve reaya keferesinden niceleri anlar ile müttehid olup muîn ve zahir olmağla evler basup azim hasarlar etmişler idi bu sene dahi umumen zuema ve erbab–ı timar sefer–i hümayuna mütevecceih olup vilâyet–i mezbure dağistan olmağla ehl–i fesat ve eşkiya vefret üzere olup fesad–ı azim etmek mukarrerdir şöyle ki mezkûrûn eşkiyanın def–ü ref'i ve mezburlara muîn olan reayanın dahi haklarından gelinmek içün ehl–i vukuf olup Dergh–ı Âlî çavuşlarından Hızır Çavuş mübaşir tayin olunmaz ise eşkiya vilâyeti harap edüp zulüm ve teaddilerinden reaya ve beraâyâ perakende olmak mukarrerdir deyu vech–i meşruh üzre emr–i şerif vermek dilekdilerin arz eyleduğin ecilden mezbur Hızır Çavuş sefere memur olmamağla husus–u mezbure mübaşir tayin olunup buyurdum ki... üsul buldukda bu babda anın gibi kaza–i mezburede şeka ve fesad üzre olup şer–i şerife ihzarları lâzım olanlar müşarünileyh çavuşum mübaşiretiyle ihzar idüp dâvây–ı hak idüp tayin–i madde idenlerin bir defa şer'le fasl olmayup onbeş yıl mürûr itmeyen hususların hasımları muvacehesinde dikkat ve ihtimamla hak üzre teftiş ve tefahhus idüp bâdes–sübût eshabı–hukuka şer'le mütevecceih olan hakların hükmedüp alıverdikten sonra muhtacı–ı arz olanlar muhkem hapsedüp üzerine sübût mevadın suret–i sicilleriyle ahvallerin yazup süddе–i seadetime arz eyleyesin olmayanların bir veçhile haklarından gelesin ki sayir ehl–i fesada mucib–i ibret ve nasihat vâki ola amma bu bahane ile kendu hallerinde olanlara teaddi ve tacavüz olunmayup ve ehl–i fesad ve eşkiyaya ahz ve celp sebebi ile himayet olmakdan hazer eyliyesin.

BELGE: 10

(Müh. 74, s. 103)

Anadolu muhafazasında olan Hasan Paşa'ya ve Hamit ve Teke sancakları muhafazasında olan sancakbeylerine ve sancakbeyleri kaymakamlarına hüküm:

Ol caniblerden reaya ve berâyâ tarafından Dergâh-ı muallama arzuhal sunulup Nesl oğlu dedikleri ehl-i fesat ve şekanın fesat ve şenaati ve reaya ve berayaya zulüm ve teaddisi yevmen fi-yevmen izdiyad bulup bundan akdem ele getirilmesi içun defatla ahkâmı- şerifim ve kapucularım irsal olunup yanında havasına tabi ehl-i fesat ve sekban namına eşkiyası çok olmağla il-elan ele getirilmeyüp yevmen fi-yevmen isyanı ve tuğyanı celâlî olmuştur deyu ilâm olundu imdi mezbûrun ele getirilmesi mühimmattandır bieyyi tarik-i kân ele getirilmek emredüp buyurdum ki... vardukda bu babda her biriniz mukayyed olup evvelâ kasabât ve kurrâya muhkem tenbih ve nidâ ettiresiz ki şaki-î mezbur Nesli oğlunun yanında sekban namına olanlar mezburdan ayrılup gelüp evlerinde kendi hallerinde olalar şöyle ki mezburdan ayrılmayup kendi evlerine gelmiyeler her birinin evlat ve ehl-ü iyal ve akrabaları nehb-ü garet olunup katl-i âm olunurlar veçh-i meşruh üzere nidâ ettirilip şaki-i mezburun sekbanları ve ittiba-ı kendüden ayrılup tenha kaldıktan sonra elbette üzerine varup hüsnü tedbir ve tedarikle ele götüresin şöyle ki muhalefet edüp muharebe ve mukatele ederlerse kendünün ve tevabiinin demleri heder olmak üzere ele getirmekte ikdam ve ihtimam edüp elbette ele getirmeyince olmuyasız.

BELGE: 11

(Ankara Ş. Sc. 6, s. 258)

Kıdvet'ül-Kuzzât vel-hükkâm mâden il-fazl ve-lkelâm olan Ankara kadısı zide fazlıhû tevkı-i refi-i hümayûn vâsıl olucak malûm ola ki:

Dergâh-ı muallâma arzuhâl sunulup caniplerde sipahi oğlanları ve silâhdar ve yeniçeri ve acemi oğlanı ve cebeci ve topçu ve mehter ve kapucu ve sekban namına bazı eşkiya zuhur edüp bayraklariyle gezüp nişan deyu kimi Bozdoğan ve kimi nacak ve kimi (?) gönderüp kariyeden kariyeye salgun salup altun ve kuruş ve akçe cem edüp ve harman zamanında hedaya diye harmandan harmana bir kalıp sabun ve birer arakıye ve bıçak bırağup cebren birer kile buğdaylarını ve birer koyunlarını alup reayanın murad eyledikleri tarlalarını ve bağ ve bağçelerini ve evlerini dahi tasarruf edüp ve mübalega atlu ile bayraklar kaldırup kariye bekariye gezüp kasaba ve kurrada misafir içün vaz' olunmuş kârbansaray ve menzil evleri var iken konmayup reayanın ehl-i iyalleri ile sakin oldukları evlerine konup cebren koyun ve kuzu ve tavuk ve arpa ve samanlarını alup bir akçe ve bir habbe vermeyüp ve hizmetkâr lâzım oldu deyu müslümanların emred oğlanlarını çeküp yanlarına alup ve müslümanların hatunlarını ve kızlarını çeküp meclislerine getürüp hâşâ tasarruf edüp ve beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları dahi selâmlık ve aylık deyu cerime ve aydan aya her kariyeden mubalega akçelerini alup ve salgunlar salup ve terike ve bağ ve bostan mahsullerini ve mart (?) ve âdet-i ağnam içun seferliyüz deyu cebren kabl-ı vakt akçe cem edüp aldıklarından sonra nice sancakbeyi mazul ve tebdil olunmağla yerine gelen sancakbeyi bunlardan zikrolunan mahsulâtı tekrar alup ve sakat davası hataen ağaçtan düşüp ve üzerine taş düşüp fevt olup ve canavar paralayup ve hataen suya boğulan kimselerin davası memnu iken her gelen sancakbeyleri adam helâk olmuş diye ehl-i kariyeyi tutup akçelerini alup ve bazı kimseler dahi kendi hallerinde olmayup daima ehl-i örf yanında gezüp gammazlık edüp reayanın akçe ve esbablarını alınmağa bais olup ve yerlü kimseler daima niyabet edüp hilâf-ı şer' ehl-i örf eline suret-i sicil vermekle müddei yoğiken ehl-i örf tutup hapsedüp akçelerini alup ve yerlü kimseler sancakbeyinden iltizam ile subaşılık alup zulüm edüp ve avarız içün emr-i şerif geldikte siz ki kadılarsız emr-i şerifte tayin olunandan ziyade akçelerini alup küllî akçe cem

edüp ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektubu ile bazı reayayı toprağından çıkarup hariç kazaya iledüp cebren akçelerini alup bunun emsali ve teaddilerinin nihayeti olmadığı ilâm oundu imdi taife-i reaya vedayi-i hâlik il-kibriyadır Allah'tan korkmayup ve Resûl'ullah-'dan utanmayup ve Ülül-emre itaat eylemeyüp bu makule zulüm ve teaddi edenler benim kullarım değildir bâğılerdir demleri hederdir ol asıl ehl-i fesadın gereği gibi haklarından gelinmek lâzım ve mühim olmağın taht-ı kazanuzda vâki olan her kariyenin ahalisine birer nefer yarar ve tuvânâ kimesneyi yiğitbaşı nasb edüp cemîsini şartlayup vech-i meşruh üzere zuhur eden eşkiyayı ittifak ve ittihat ile demleri heder olmak üzere getirüp dahi mecal vermeyüp haklarından gelinmek babında ferman-ı kazaceryânım sâdır olmuştur buyurdum ki hükm-ü şerif-i vacib ül-ittibâım vardukca bir an ve bir saat tehir ve tevakkuf eylemelyüp kaza ve kurrada ve sair mecmâ-ı nâs olan mahallerde muhkem tenbiye ve nidâ ettirüp dahi kariye ahalisine birer nefer yarar ve tuvâna kimseyi yiğitbaşı tayin edüp ve reayayı şartlayup anın gibi bölük halkı ve yeniçeri ve topçu ve cebeci ve mehter ve kapucu ve ümenâ ve ummâl ve sekban namına kariyelerine gelüp arzolunduğu reayaya hilaf-ı şer-i şerif ve mugayir-i emr-i münif salgunlar salup bayraklar ile gezüp müslümanların ehl-ü iyallerine dahledüp mütearız olup teaddi eden eşkiya her kim olursa olsun ol vilâyet (?) sipahi ve yeniçeri serdarı olanların mubaşereti ile ol asıllarının demleri heder olmak üzre ele getirüp dahi mecal vermeyüp haklarından geldirüp asla bir vechile ehl-i fesada vücut vermiyesiz ki eyyam-ı hümayun-u adalet makrûnumda reaya ve beraya asûde-hal ve müreffeh ül-bâl olalar amma reaya taifesi dahi kendi hallerinde olup kariyelerine gelen misafir içün vaz' olunmuş kârbansaray ve menzil evi varsa kondurup yoğise kariyeledrinde bir münasip yere kondurup dahi akçeleri ile kendülerine ve davarlarına zad ve zevâde tedarik edüp inat ve muhalefet eylemeseler şöyle ki bu bahane ile ebnay-i sebile zulüm ve teaddileri istimâ oluna anların dahi haklarından gelinir bilmiş olalar ve bil-cümle zaman-ı şerifimde bir ferde zulüm ve teaddi olunduğuna ve bir kimsenin akçesi alındığına rızay-ı şerifim yoktur ana göre mukayyed olup basîret ve intibah üzere olasız ve beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları dahi muttasıl reaya üzerlerine çıkmayup ve kariyeler halkına salgun salmayup ve kabl-'evlakt terike ve bağ ve bostan ve mart ve âdet-i ağnam mahsullerini aldırmayup ve her bir mahsulü zamanında aldırup minbâdin ol veçhile teaddi ettirmiyesiz ve anın gibi lâzım olup bir mahalde katl-i nefs olup veyahut bir mühim husus olup üzerlerine varulmak lâzım geldikte mübalega atlu ile varmayup ancak dört beş atlu ile mârifet-i şer'le lâzım geleni görüp mahallinde icra-yı hak eyliyeler eslemeyüp celb-ü ahz içun herbiri bir bahane ile reaya üzerie çıkup zulüm ve teaddi ederlerse asla aman vermeyüp ahvali vukuu üzre yazup bildiresiz ki muaccilen emr-i şerifim gönderilüp haklarından geline bu babda siz ki kadılarsız vebâlı sizün boynunuza olan hak sübhâne ve teâlâ hazretlerinin huzur-u şerifinde cevabını siz verüp ben muateb olmuyam ve siz ki kadılarsız siz dahi reayaya zulüm ve teaddi eylemekten içtinap edüp nahiyelerinüzi iltizam ile naiblere vermeyüb ve gezdirmeyüp müteveffanın veresesi sabi ve sabiye olup şer'an kısmet icap olunca (?) verese kibar olup kısmet istemezler iken cebren varup kısmet eyleyüp ve şer'en kısmet eylemek lâzım olanların dahi esbabını ziyade bahaya tutmayup ve resm-i kısmet deyu binde on beş akçeden ziyade almaktan ve bil-cümle reayaya zulüm ve teaddi eylemekten ziyade hazer eyliyesiz ve sakat davası ve hataen ağaçtan düşüp yahut taşlar kayup üzerine düşüp helâk olup ve hataen suya boğulan kimselerin kan davasının istimâi memnudur ol makule hataen fevt olan kimseler içün diyet ve öşr-ü diyet talep ettirmiyesiz ve nâbedid olan kimselerin dâvâsı içün mademki meyti bulunmıya yahut kimsenin esbabından katlini müş'ir nesne bulunmıya davasını istimâ etmeyüp hilâf-ı şer' teaddi ettirmiyesiz bulunursa şer'le görüp muktezay-ı şer'ne ise icra eyliyesiz ve gammazlık edenlere ve naiblere ve subaşılara evvelâ muhkem tenbih eyliyesiz ki kendu hal-

lerinde olup reayaya teaddi eylemiyeler badet-tenbih eslemeyüp anların tahriki sebebiyle reayadan nesne alındığı sabit ve zahir olursa asla mecâl vermeyüp muhkem hapsedüp arz eyliyesiz ki hükm-ü şerifim gönderilüp getürdülüp küreğe konulup haklarından geline ve avarız içün varid olan emri- şerifimde ne mikdar nesne tayin olunmuş ise ol mikdardan ziyade kadılar ve mübaşirler içün bir akçe ve bir habbe aldırmıyasız ve iltizam ile yerlü kimesnelere minbâdin subaşılık verirdimiyesiz ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektupla reayayı hariç kazaya alup gitmeye komıyasın ve reayaya vech-i meşruh üzre zulüm olundukta men' ve def' eylemeyüp zalemeye muin olduğunuz sem'i şerefime vusûl bula asla mecâl verimeyüp hakkınızdan gelinür bilmiş olasız eyyam-ı saadet encamında reaya ve berayaya zulüm ve teaddi olunmaktan ziyade hazer eyliyesiz ve bu hükm-ü hümâyûnumu sicil-i mahfuza kaydedüp hâlâ ve minbâdin bu hükm-ü hümayun adalet meşhun ile âmil olasız şöyle bilesiz alâmet-i şerifeye itimat kılasız.

evahir-i zilkade 1007 (27 haziran 1599)

BELGE: 12

(Ankara Ş. Sc. Nr. 6, s. 257)

Mefahir ül-emasil vel-akran Maraş beylerbeyliğinde Vâki olan elviyenin alaybeyleri zîde kadrihüm tevkı-i refi-i hümayûn vasıl olıcak malûm ola ki eyalet-i mazburenin zuamâ ve erbab-ı tımarı ile arzlar ve mahzarlar gönderüp umumen zuamâ ve erbab-ı tımar ile sefer-i hümayûnuma müheyya olmuş iken eşkiyadan üçyüz atlı ve piyade ile Maymun Davut oğulları ve dörtyüze karib atlu ve sekban ile Köse Sefer ve ikiyüz atlu ile Osman Paşa müteselliimi ve hâlâ fitne ve fesat üzere olan Hüseyin Paşa vilâyetimize gelüp katl-i nüfus ve garet-i emval eyleyüp evlerimiz ihrak ve ehl-ü iyalimiz çeküp envanı zulüm ve teaddi etmeleriyle vilâyetimiz harap ve yebap olup bu kadar eşkiya vilâyetimize müstevlî olmuş iken ehl-ü iyalimiz levendat elinde bırakup sefere gitmeğe vechen minel-vücuh iktidarımız yoktur ve gidemezüz Timar ve dirliğimizden dahi ferâgat ettik deyu ilâm eyleyüp ilel-ân sefer-i hümayunuma gitmediğünüz ecilden eşedd-i siyasete mustahak olmuşsuzdur imdi sefer-i nusret rehberime gitmeniz cümleden ehem idi çünkû vilâyetinizde eşkiya vardır hâlâ sefer-i hümayunumda olanlardan maadâ vilâyetinizde mevcut zûamâ ve erbab-ı timar ve çeribaşı ve çeri sürücüleriniz ile siz ki alaybeylerisiz kalkup muaccelen düstur-u mükerrem müşir-i mufahham nizam ül-âlem eşkiya def'ine serdar olan vezirim Mehmet Paşa edâm - Allahü teâlâ iclâlihû'ye mülâkı olup vech-ü münasip gördüğü üzere hizmette bulunmanız emrin olmuştur buyurdum ki hükm-ü şerifimle kıdvet'ül-emasil vel-ekran Teberik Çavuş zide kadrihû vüsûl bulduktа emr-i celil ül-kadrim üzere seferde olanlarınızdan maadâ hâlâ bunda mevcut olan zuamâ ve erbab-ı tımar ve çeribaşı ve çeri sürücüleriniz ile muaccelen kalkup müşarünileyh vezirim edâm - Allahü teâlâ iclâlihu'ya mülâkı olup vech-ü münasip gördüğü üzere eşkiya def'inde hizmette bulunasız şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme itimat kılasız.

Evasıt-ı Safer 1008

BELGE: 13

(Müh. 74, s. 151)

Ankara beğine ve Ankara ve Yabanabat kadısına hüküm ki:

Sâbıka Rumeli beylerbeyisi olup hâlâ Anadolu muhafazasında olan emîr-ül-üme-

râ'il-kiram Hasan Paşa dâmet mealiyehû südde-i saadetime mektup gönderüp Cafer nam kimesnenin karındaşı olup Dergh-ı muallâm çavuşlarından olan Mustafa Çavuş bazı kimesneye zulüm etti deyu... kadısı mevlana canibinden şer'e davet olundukda mezbur çavuş dahi itaat-i şer'edüp vardukda naib olan Abdulkadir reaya taifesini mürâsele ile Emr-i Şerif mucibince demi hederdir deyu cem edüp kadı-i mezbur dahi demi hederdir deyu murâsel verüp mezkûr naib akd-i meclis etmeden reaya taifesine uran deyu ilka eyledikde reaya dahi alelumum hücum edüp alet-i harp ve taşla ve ağaçla urup helâk edüp iki ellerini kesüp hakaret eylediklerinden mâdâ ehl-i iyalin soyup emval ve erzakını garet edüp kadı-i merkum ifsadiyle katlolunmuştur deyi bildirmeğin buyurdum ki... vardukda bir defa şer'le faslolmuş olmayıp onbeş yıl mürur etmiş değil ise de husus-u husemâ muvacehesinde onat vechile dikkat ve ihtimamla teftiş ve tafahhus edüp dahi şer'le müteveccih olan hakkını maktul-ümezkûrun vârislerine alıverdikten sonra vukuu ve sıhhati üzere yazup bildiresin

BELGE: 14

(Divan kayıt def. 143, yap. 63)

Hamid beyine ve Hamid sancağında vâki olan kadılara hüküm ki:

Dârendegân zikrolunan kadılar ahalisi adam gönderüp Küçük Mehmet ve (.....?) ve Ali ve Musa ve Mustafa ve diğer Mehmet nam kimseler reaya iken çift bozum bölükbaşı namına olup gelen sancakbeylerinin ve ehl-i örfün yanlarına varup reaya üzerine devre çıkup fukaraya hilâf-ı vâki nice isnadlar etmekle hilâf-ı şer' emval ve erzakını alup ve ehl-i örfe aldırup ve kiminin ehl-ü iyaline tecavüz edüp zulum ve teaddilerine nihayet yoktur men'olunmaları babında emr-i şerif verilmek içun rica etmeğin şer'ile teftiş olunup hukuk-u nâs eshabına alıverilmek içun emr-i şerif yazılmıştır.

BELGE: 15

(Divan kayıt def. 146, yap. 39)

Anadolu canibinde muhafazada olan vezir Recep Paşa'ya hüküm ki:

Antalya kadısı Süleyman mektup gönderüp Dergâh-ı muallâm çavuşlarından olup ol canipte eşkiya def'ine mumer olan Darende Semendir Çavuş eşkıyadan olan Arslan Bey nam kimesneyi şer'-i şerife davet eylediğinde itâat etmeyüp mezbur Semendir Çavuş'un Hüseyin nam karındaşını katledüp mezbur Arslan Bey keriye bekariye gezüp her köyden sekiz dokuz yüz kuruş alup yanında dört yüz neferden ziyade muklacı taifesi olup reayanın esbab ve erzakını garet edüp ve emred oğlanlarını çeküp evlerini ateşe verüp nicelerini katledüp daima anun gibi fesad ve şenaatten hâlî olmadığını bildürüp hakkından gelinmek inayet rica etmeğin buyurdum ki göresin hükm-ü şerifte varup mezburu ele getirüp bi-haseü'iş-şer, davay-ı hak edüp şer'le lâzım geleni rica eyliyesin.

20 Rebiülevvel 1010

BELGE: 16

(Divan kayıt def. 146, yap. 21)

Larende kadısı Seyid Ahmed'e hüküm ki:

Kazay–ı mezburun ülemâ ve sûlehâ ve kuzzât ve müderrisini mahzar gönderüp senin işun diyanet ve istikamet üzere olup ehl–i vilâyet rızâ ve şükrân üzere olduklarından gayrı Tarsus ve İçel sancaklarında altı yedi yüz miktarı tüfenkdaz suhte eşkiyası al–elgafle kasaba–i Ermenaki basup nice adam katledüp ve evlerini ihrak edüp esbablarını nehb–ü garet eyledikleri ecilden bu sene muhafaza hizmetini memur olan İspak Bey oğlu Mehmet Larende'den emr–i şerif mucibince yarar yiğitler cem ve tedarik edüp gönderdikte merkum (...?) dahi senin muavenetin ile zikrolunan eşkiyanın üzerine varup kırk elli neferlerinin başlarını kesûp enva' muavenetin zuhûra gelmekte tekmil–i müddet edince kazay–ı mezburda icray–ı ahkâm–ı şer'iye eylemek babında inayet rica eyledikleri ecilden buyurdum ki kazay–ı mezbure kadıaskerim tarafından tevcih olunup verilen mektup mucibince tekmil edince icray–ı ahkâm–ı şer'iye edesin.

5 Rebiülevvel 1009

BELGE: 17

(Divan kayıt def. 141, yap. 13)

Çorum kadısına hüküm ki:

Sâbıkaa Tokat kadısı sudde–i seadetime mektup gönderüp darendegân–ı ferman–ı hümayûn kasaba–i Tosya ehalisi meclis–i şer'e gelüp Tosya kadısı Hasan kendü halinde olmayup zâlim ve mürteşi olup hilâf–ı şer' fukaranın kısmet ve hüccet ve sicil deyu akçelerini alduğundan gayrı bundan akdem mirlivâ olan Hasan ile yekdil ve yekcihet olup beşyüzden ziyade reayanın katline bâis olup ve fukaradan üçyüz akçe aldırmağa bâis olup ve nicesini kendüsü alup ve Pınarbaşı nam mahalde bir maktul bulunmağla kasaba–i mezbure içinde mahalle halkından keşif namına elli bin akçe alup ve Kazyakası nam kariyede Seydi Ali nam kimesnenin evi üzerine yıkılup hatunu fevt olmağla otuz kuruşunu kendüsü ve yirmi kuruşu ehli- örfe aldurup ve Küçük nam kimesne fevt olup veresesi cümle kibar olup kısmet talep eylemezler iken cebren bin kırk akçelerini alup ve Hacı İbrahim nam kimesneden hüccet imzası içün altıyüz akçe alup ve Abdurahman nam emred oğlanı bâkire kız tasarruf etmişsin deyi sabit olmadan yirmi sekiz kuruş alup ve Hacı Fethullah nam kimesnenin bir hüccet alıkoyup imza eyledim deyu altı yüz akçesini alup Karaterek nam kariyeden müteveffâ Hacı Musa'nın veresesinden mukaddema kısmet namına altmış kuruş kısmet almışken hâliyâ cebren üçbin akçesini dahi alup ve Hacı Mahmut nam kimesneden karındaşın sâbıkaa vasız imiş deyu onbeş kuruşunu alup ve pazarbaşı İbrahim'den eksik satmışsın deyu üçbin akçesini alup ve Hızır Kadı nam kimesne fevt olalı on yıl olup askerî iken resm–i kısmet namına üçyüz akçe alup ve Kavak nam kariyeden bir hatun iki sağire kızı ile çeşmeden su alır iken yere yıkılıp fevt olmağla keşif namına onbin akçe kendü ve otuz bin akçe ehl–i örf–e aldırup ve hane başına reayadan beşer kuruş alup cem edüp ve rüşvet almadan dâvâya mübaşeret etmeyüp bundan akdem âyân–ı vilâyet mahzarlar gönderdiklerinde teftiş edüp esbab–ı

hukuka haklarını alıverdikten sonra sicil edüp arzeyleyesin deyu emir verilmiş iken amel etmeyüp hakk-ı fukara alınmadığın arzeyledikte mukaddemâ verilen emir mucibince amel edüp fukaranın hakkın alıveresin dahi vukuu üzerine arzeyleyesin deyu Ahmed Çavuş mubaşereti ile hükm-ü şerif yazılmıştır.

15 zilkade 1008

BELGE: 18

(İbnülemin, karton 3, Nr. 625)

Rodoscuk kadısı arzedüp mahruse-i Gelibolu kadısı Musliheddin Malkara konağında zahireye müzayaka olmağın Rodoscuktan binikiyüz kile şair ve altmış rees koyun ve yüz kile rakik ve üç kantar asel ve üç kantar sadeyağ ve altmış kile pirinç ihrac olunup Malkara konağına getirile deyu Bosna beylerbeyisi Hasan Paşa'nın adamlariyle gelüp zikrolunan zahire tedarik ve ihrac olunmak üzere iken Rodoscuk ehalisinden bazı kimesneler bivechin havfedüp kalkup İstanbul'a gitmek murad edüp anlar gitmekle vilâyete ihtilâl verüp şayed eşkiya kalkup vilâyeti hâli bulup zarar mürettep olmak (ihtimali, olmağın kayıkların kürekleri alınup ve muhkem tenbih ve tekid olundu ol makule bîvechin evlerini bırağup vilâyete ithilâl ve zarar kastedenlerin haklarından gelinmek ve zahirenin ihracına kimesne inad ve muhalefet etmemek babında emr-i şerif ricasına vâki halp aye-i serir-i âlâya arzolundu bâkıy ferman deradlindir.

Evasıt-ı Muharrem 1012
ez'af ül-ibad Hasan

BELGE: 19

(Ankara, Ş. Sc. Nr. 10, s. 59)

Burdur ki bundan akdem sadrâzam merhum Ali Paşa haslarında ulu Haymana ve Gici (Küçük) Haymana nam haslarının mahsulünü mîrî içun kabza memur olan Dergâh-ı Âlî çavuşlarından kıdvet ül-emasil vel-akran Mehmed Çavuş zide kadrihû manfel-i merhum-u müşarünileyh tarafından Ulu Haymana'ya voyvoda tayin ettikleri fahr ül-akran İbrahim Ağa'dan zaman-ı mübaşeretinde makbuzatına cevap talep eyledikte mumaileyh İbrahim Ağa hass-ı mezbure voyvoda olup geldikte Karakaş Fetreti olup ve iki defa Çörek oğlu zorbası gelüp ve bunlardan maada birkaç defa sipah zorbası gelüp reayası perakende ve perişan olmak ile vakti ve zamanında rüsûm cemine mübaşerete mecal olmamak ile henüz eyledügimde otuz altı kariye eşkiyadan firar edüp yerlerinde bulunmamak ile bir akçe tahsil olunmayup maadasından âdet-i ağnam ve bennak mücerredinden her mucib-i defter-i kâtip yetmiş bin yüz yirmi yedi akçe makbuzum olup elli dört bin akçesini mukaddema müşarünileynin kethüdası Osman kethüdaya isâl eyledim yedimde mühürlü temessüğı var deyu mûmaileyh Osman Ağa'dan mümzi ve mahtum temessük ibraz itmeğin bakî zimmetimde on altı bin yüz yirmi yedi akçe makbuzum vardır deyu cevap verücek meblâğ-ı merkum on altı bin yüz yirmi yedi akçeyi

mahkeme–i şerifede (ve) vezneyleyüp mîrî içun mûmaileyh Mehmet Çavuş alup kabul ve kabzeyledim deyu ikrar ve itiraf ettikte mukırr–ı mezburun veçh–i meşruh üzere sadır olan ikrarın merkum İbrahim Ağa tasdik ettikte kayıd şud.

3 Cemaziyülevvel 1013

BELGE: 20

(Müh. 75, s. 232)

Lazkıye ve Çarşamba ve Gököyük kadılarına hüküm ki;

Senki Lazkıye kadısı Mevlânâ Muhiddinsin sudde–i saadetime mektup gönderüp kaza–yı Lazkıye'nin ulemâ ve sulehâsı ve eimme ve hutebası vesair fukara ve zuafâsı meclis–i şer'e gelüp liva–yı Hamid'de Paviçe kazasına tâbi Noli nam kariyeden Mennali (Kınalı olacak) oğlu Mustafa nam şaki dörtbinden mütecaviz celâlî neferiyle vilâyetimizi basup bîvechin nice kimesneyi katleyledi̇ğinden maadâ cümle emval ve erzakımızı nehb–ü garet ve emred oğlanlarımızı çeküp bunun emsali zulüm ve teaddisine nihayet olmayup ve mezburlardan gayrı dahi nice zorbalar peyda olup hâlimiz diğergûn olmuştur içimizden birimiz baş ve buğ olup keriye bekariye on neferde bir baş ve yiğitbaşı nasbolunup zikrolunan eşkiyayı def ve men etmek içun emr–i şerifim ricasına arzeylemişsiz İmdi buyurdum ki... vusûl buldukta onun gibi eşkiya gelüp hilâf–ı şer'teaddi ve tecavuz ederler ise hüsn–ü tedbir ve tedarikle ve ittifak ve ittihad (ile) men ve def eyliyesiz amma eşkiya yok iken mucerred bu behane ile cemiyet eylemekten ve bu bahane ile hilâf–ı şer'–i şerif fukaraya (zulüm) etmekten ziyade hazer edüp cadde–i haktan inhiraf eylemiyesiz.

1011

BELGE: 21

(Müh. 75, s. 124)

Karaman beylerbeyisine hüküm ki:

Eskiel kazasına tâbi Muradiye nam kariye ehalisi tarafından Dergâh–ı Muallama şöyle arzolundu ki Hayali oğlu demekle mârûf nam kimesne ehl–i fesad ve eşkiyadan olup yanına beş altı yüz levendat cem edüp Kâfir Murad ve Kasım Bölükbaşı ve Kel Osman nam eşkiya bölükbaşıları ile kariye–i mezbureyi basup ehalisinden otuz nefer kimesne katledüp yirmi nefer kimesneyi âlet–i harp ile mecruh edüp ve nicelerin haps ve şiddet–i şita da işkenceler edüp ve kırk rees develerin ve yirmi beş rees atların ve yirmibeş emred oğulların çeküp alup ve beş nefer adamların evleriyle ihrak edüp ve elli bin nakid akçelerin ve buldukları emval ve erzakların nehb–ü garet edüp ziyade zulüm olduğundan gayrı hâlâ zikrolunan şakîler oğullarının bazısını yüzer kuruşa ve dahi ziyadeye girü kendülere verüp ve bazıları dahi eşkiyanın yanlarında olup hâlâ sekban fesad üzere olup hâlâ şakiler ol caniplerde olup zikrolunan şakilerin elinden oğulları alınup garet olunan emval ve erzakları alıverilüp eşkiyanın haklarından gelinmezse bilkülliye reaya terk–i diyar ve cilay–ı vatan ederler deyu ilâm olunmağın zikrolunan eşkiya ele getirilüp hukuk–u fukara alıverildikten sonra haklarından gelinmek emrin olmuştur bu

yurdum ki... vusûl buldukta bu babta onat ve vechile mukayyet olup zikrolunan eşkiyayı bieyyi vech-kân hüsn-ü tedbir ve tedarikle ele getirüp dahi dâvâyı-ı hak ve tayin-madde edenler hasımları muvacehesinde hak üzere görüp fukaradan garet ettikleri emvai ve erzakı bâd es-sübût hükmedüp bîkusur eshabına alıverdikten sonra muhtaç-ı arz olanlardan ise muhkem hapsedüp arzeyleyesin degillerse aslâ mecal vermeyüp bir vechile şer'le haklarından gelesin ki sayir ehl-i fesada mucib-i ibret ve sebef-i nasihat ola.

Bir sureti: vech-i meşruh üzere Çorum ve Bozok ve zikrolunan sancaklarda vâki olan kadılara

BELGE: 22

(İbnülemin, karton 3, Nr. 615/5)

(Larende kasabasından müftü, müderrisler, sabuk kadılar, şeyhler vesair kimselerin imzalarını ve mühürlerini taşıyan bir arz)

İçel'de vâki Ivgadi ve Karataş kazalarından Dergâh-ı Âlî çavuşları Mehmet ve Derviş ve Zaim Cafer ile kale-i İvgadi merdânları bu canibe arz ve mahzarları ile gelüp ilâm-ı hal edüp suhte namına zuhur eden eşkiya cümle bir yere gelüp İvgadi kazasında sakin olan zuamâ ve erbab-ı timardan ve fukaradan bir âhad kalmayup evlerini harap ve ekserisini katledüp bakıyet üs-süyûfu İvgadi kalesine düşüp dört beş ay mıktarı etrafa feryade varulup meded yetişmeyüp âher ül-emr mezburlar bir tarikle firar edüp Larende'ye gelüp arz ve mahzarların ibraz edüp mefhûmunda Akliman ve Silifke kalesini alup İvgadi kalesin dahi alup adamların katledüp kaleyi kendulerine dinmek niyetleridir deyi tahrir olunmağın ellerinde olan temessükleri hüsn-ü halleri olup dört beş ay mıktarı kalede muhasara olundukları ve Akliman ve Silifke suhte elinde olup İvgadi kalesi elan muhasarada olduğu sikaat ihbarı ile malûmumuz olmağın şolki vâki haldir vuukuu üzere Der devlet nisabına arzolundu bâkı ferman ol reyiehanârâya menut ve müfavvazdır.

Âhir-i zilhecce 1011

BELGE: 23

(Ali Emîrî, Dahiliye, Nr. 223)

Dergâh-ı felekmedar ve bârgâh-ı gerdunvekar şeyiyed' allâhü bünyâne ömrihî ile yevm'il-karar türabına arz-ı bende-i bîmıkdar ve zerre-i hâksar budur ki işbu mâh-ı şevvâlin evâhirinde Bursa tarafından beş altı yüz mıktarı atlu zuhûr edüp Kirmastiye gelince menazil-u merahilde nice teaddileri şâyi olmagla kazây-i Fart ehalisi bir yere cemolup ehl-ü iyallerin ve amval ve erzakların hıfzi ü hiraset etmeğe sây üzere iken zikrolunan taifeden otuz mıktarı atlu kazây-ı Fart içinden geçüp Balıkesiri nam kasabaya varup nedir biz sipahileriz reaya içun cemolmuşlar deyu içlerinden Hasan ve Murad nam kimseler kazây-ı mezbure tâbi Burgos ve Ortakçı nam kariyeler reayasına iftira

ve bühtan edüp bazı esbabimiz ve üç beygirimiz aldılar deyu teaddi etmek isteyüp hasb–i hal (?) âyânı memleketten istinak olundukta sâbıkan Bayramic kadısı olan Mevlânâ Hasan ve Molu (?) kazasından munfasıl Mevlânâ Teceddin ve Dergâh–ı Alî çavuşlarından ve sair kazay–i mezburede olan âyân bu dâîlerine gelüp ihbar edüp reayanın içtimaî kendilerin sıyanet içündür ve taife–i mezburenin dâvâları hilâf–ı vâkidir dediklerinde taife–i mezbure bunlara hücum edüp reayanın içtimaına sebeb sizsiz şimden sonra dâvâmız sizinledir deyu hilâf–ı şer'i şerif nice kelimat etmekle minba'din bu hususta Mevlânâ Hasan dâîlerine ve gayrilere hilâf–ı şerif zulüm ve teaddi olunmamak içün emr–i şerif ricasına vâki bilhaseb üt–talep ves–süal paye–i serir–i sidre misale arz olundu baki ferman deradlindir

Evasıt–ı zilkade 1011
Hüseyin İbni Ahmed
el–Kadı bi Kaza–yı
Fart ma' Şamlı

BELGE: 24

(Müh. 75, s. 153)

Hâlâ Malatya sancağı beyi olan Veli Bey'e hüküm ki:

Hâlâ Malatya sancağı kadısı olan Mevlânâ Seyid Ali zîde fazlihû ile Zülkadriyenin âyân ve eşrafı südde–i seadetime mektup ve mahzar gönderüp yedi sekiz yıldanberü vilâyet–i mezi bûreye sekban ve sair eşkiya müstevli olup nevahi ve kurranın reaya ve fukarası haflerinden etraf ve cevanibe perakende ve perişan olup bağ ve bağçedeleri harabe ve yurt ve çiftlikleri hâli muattal kalup eyalet–i mezbure Sefer Paşa'ya verildikte gelüp Pazarcık ve Göynük nahiyelerinde ve Elbistan kazasında bilkülliye hâli ve harabe kalan kurra ve mezarie çiftlekodurup ziraat ettirüp ve sair nevahiye dahi mensubatı çiftler koyup tamirine mübaşeret edüp firar ve perişan olan reayayı taraf taraf âdemler gönderüp istimalet etmekle ekseri kadim–yerlü yerlerine gelüp vilâyet asûde olup günbegün şenlenmek üzere iken eyalet–i mezbure Hasan Paşa'ya verilüp gelüriken Kerker kazasına vasıl oldukta nefs–i Maraş'tan olup hâlâ Kerker kadısı olan Mevlânâ Sinan zîde fazlihu'yu tutup hilâf–ı şer'–i şerif ve bilâ sebep habsedüp sekiz yüz elli kuruşun alup ve bilcümle Maraşa dahil olunca beş altı kuruş cemedüp fesat ve şenâr at üzere olan eşkiyanın zulüm ve teaddileri hadden efzun olup vilâyet–i mezburenin hıfz–ü hıreseti mühimmat–ı din–ü devlet'ten olup ve senin yerlü ve yarar adamlara malik olmağla muhafazaya tayin olunursa fukaraya ve mal–ı mîriye sây–i olur deyu muhafazaya tayin olunmak ricasına arzeyledikleri ecilden buyurdum ki... vüsûl buldukta bu behane ile sefer–i hümayunumdan kalmayup memur olduğum sefere vakti ve zamani ile varup erişmek üzere vilâyet–i mezburenin hıfz ve hirasetinde olup fesad ve şenaat üzere olan eşkiya ve sair ehl–i fesad zalemeyi hüsn–ü tedbir ve tedarikle ele getirüp dahi toprak kadısı mârifetiyle muktezay–ı şer'–i kavîmle haklarından gelesin amam bu bahane ile seferden kalmayup vakti zamani ile kalkup memur olduğun mahalle varup din–ü devlet uğrunda hizmette bulunasın şöyle ki sefere geç varasın özrün makbûl olmayup mes'ul ve muateb olursun ana göre mukayyed olup sen dahi vakti ve zaman ile varup hizmette bulunasın.

BELGE: 25

(İbnülemin, karton 3, Nr. 427)

Dergâh-ı feleknişan ve bargâh-ı gerdun-ünvan lâzâle âliyen yevm ül-mizan türabına arz-ı dâi-i nâtuvân oldur ki:

Mudurnu kurbünde Kızık nam kariyede mutavattın Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Zülfikâr demekle maruf dilâverlik ile mevsut bir kimesne var idi Vezir Hafız Paşa kullarının izni ile vilâyet halkından kırk elli miktarı atlu piyade sekban cem edüp Celâlî Karahisârda kışlar iken zahireye çıkan bölüklerini defatla basup katl ve diri ahz edüp vezir-i müşarünileyhe dek götürüp din-ü devlete küllî hizmet edüp badehû bir def'a dahi bir bölüğünü basup Kadı oğlu nam bir başlarını diri tutup ve bir emred oğlanı dahi diri tutup sairlerinin başını kesüp sılasl olan kariye-i mezbureye götürüp bu dâîlerinden ve sait civar kadılarından yararlığına şahadetnameler alup der devlete riayet ricasına diri alduğu iki kimesneleri dil getirmek sadedinde iken bundan akdem Bolu sancağı beyi olan Mehmed bendeleri sekbanlarını ve havasına tâbi sipahileri malına ve davarlarına ve zikrolunan emred oğlanı tamaan gönderüb Celâ sulh olduktan sonra sen katl-i nefs eyledin deyu bahane edüp nısf-ı nehar ve (nısf ün-nehar) alâ melâ en-nâs evini basdırup kırk elli at ve deve ve katır ve davarını ve emval ve esbabını alup Bolu'ya götürüp gaip eyledi ehl-ü evlâdı ardınca varup talep eylediklerin de kaçırdık yine Celâlîye gitmiş deyu cevap verdi lâkin halk arasında şâyi ve mütevatir oldu ki hapseylediği Celâlî bölükbaşı Kadı oğlunu ıtlak edüp eline kılıcını verüp nice istersen öyle katleyle deyu icazet verüp ol dahi envâ cefâ ile katledüp başını ve bir kolunu Celâlî Karakaş'a armağan iletürüm deyu atına binüp gitmiş meyitinin bakıyesi suda bulunmuş davarları ve oğlanı hâlâ Bolu'dadır ve mir-i mezbur Celâl Karakaş'la müttefiktir deyu şâyi olup hükkâm bu hususu arza ikdam edemediler tevabii bu dâilerine gelüp âsitane-i saadete inha olunmak babında ilhak eylediklerine binaen bu husus teftiş olunup ser'le görülmek için emr-i şerif sadaka buyrulmak ricasına vâki hal südde-i sidre misâle arzolundu.

Evail-zilhicce 1011

Mudurnu kadısı

Osman

BELGE: 26

(Müh. 75, s. 230)

Anadolu vilâyetinde zuhur eden eşkiya def'ine memur olan vezir Nasuh Paşa'ya hüküm ki:

Ereğli kadısı Seyid Mehmet zide fazluhû südde-i saadetime mektup gönderüp Ereğli civarında vâki Bor nam kasabada Nefes oğlu Mehmet ve karındaşı Hasan ve Abdullah ve Ereğli'ye bağlı Ürgüd nam kariyeden Ali bin Hacı Abdülkadir nam kimesnelerin tevabiinden üç nefer kimesneler Bor ve Ereğli ve Şecaaddin kazası sınurları mabeyninde maktul bulunmağla Ereğli tavabiinden Kızılca nam nahiye hakından zühre-i sipahiyandan Ahmed ve Beytullah nam kimesneler (i) muzanna ittihaz ettiklerinden mezburlar kalkup Niğde'ye varup sabıkaa Niğde beyi olan Ahmed'den cebren bin adet guruşun alup mîr-i mumaileyhin yerine mirliva olanın mütesellimi Kurt nam kimesne dahi Niğde'ye vardukda andan dahi küllî guruşun ve akçe mal ve rızkın garet ve

hasâret ve ehl-ü iyaline envâ hakaret edüp Karaman beylerbeyisi olan emir ül-ümera il-kiram Ömer dame ikbalihû kendu adamlariyle ve sipah zorbaları üç binden mütecaviz adam ile geldikte dahi bölük getürüp nahiye-i mezburenin firar edenlerin âher yerlerde bulup doksan üç adet develerini ve kırk adet kısraklarını ve iki sürü koyunlarını ve sair mâmeleklerini nehb-ü garet ettirdiklerinden nahiye-i mezbure halkından cem-i gafîr gelüp tazallüm eylediklerini bildirmeğin Altı-Bölük defterleri yoklanup her birinde mezbur Nefes oğlu Mehmed'in isim ve resmi defterlerde bulunmadı deyu iftihar ül-emacid vel-ekârim silâhdarlarım ağası Mehmed zâde mecdihû mühürlü tezkeresiyle ilâm edüp bölük halkından olmadığı zahir olmağla şakî-i mezbur bieyyi tarik-ı kân ele getirülüp icray-ı hak olunmasın emredüp buyurdum ki ... vusûl buldukda şakî-i mezbur her ne veçhile mümkün ise hüsn-ü tedbir ile ele getürüp dahi davay-ı hak edüp tayin-i madde edenleri hasımları ile beraber edüp bir defa şer'le görülüp fasl olmayup üzerinden on beş yıl mürûr etmeyen hususlarını husemâ müvacehesinde toprak kadıları huzurunda hak ve adl üzere teftiş ve teahhus edüp üzerine şer'le subût bulan hukukı eshabına hüküm edüp alıverdikten sonra muhtac-ı arz olanlardan ise muhkem haps ve üzerine şer'le sabit olan mevadın suretsicillerini yazup arz eyleyesin sonra hakkında ne veçhile emrim sadır olursa mucibi ile amel eyleyesin değil ise hakkında şer'le lâzım olanı icra edüp yerine koyup ehl-i fesadı asla hima yet eylemeyesin

BELGE: 27

(Müh. 75, s. 207)

İçel beyine ve İvgadi ve Elvanlu ve Karataş ve Sarıkavak kadılarına hüküm ki:

İçel sancağında vâki olan kadılar mirliva kaymakamı Mahmud südde-i seadetime mektup göndèrüp Hasankeyf sancağı beyi Memhed bâzı eşkiya levendat taifesiyle livay-ı mezburda suhte taifesi vardır muhafazasına memurum deyu birkaç yüz atlu ve sekban ile ve Ermenâklu Seydi ve yerlüden Ali Çavuş ve Bozkırlı oğlu Muslu Çavuş ve ammisi Mahmud ve Arslan Gazi oğlu Ali ve Mehmet Çavuş ve Sarı Mehmet ve Alp oğlu Derviş ve Kara Mürsel ve Köroğlu ve İvgadi kalesi dizdarı Hasan ve Mehmet ve Kasap İsa ve oğlu ve Demürcü ve Hasan ve Çaruk Hüseyin ve İsmail ve Durmuş ve Kara Kemal ve Sefer ve Yusuf ve diğer Yusuf ve Recep ve Ömer Çavuş oğlu Ali ve bunların emsali eşkiya ile il üzerine çıkup fukaranın emval ve erzakların garet ve evlerin ihrak edüp iki yüzden ziyade adam katledüp ve müslümanların emred oğlanların ve bakire kızların ve avretlerin levendata tasarruf ettirüp ve elli binden ziyade koyun ve keçilerin ve beygir ve eyi deve ve iki bin sığırları ve sair davarların sürüp ve mevcut bulunan arpa ve buğday ve yağ ve bal ve sair zahirelerin alup ve üç yüzden ziyade adamı tutup hapsedüp gece ve gündüz işkence edüp nakid yedi yüz akçeye kesüp alup ıtlak eylemiş iken bâhedû yine mezkûrları tutup hapsedüp her birinin yezür ve yüzellişer ve ikişer yüz kuruşların alup küllî teaddi eyledikleri itâm olunmağın mezburların ahvalleri Dergâh-ı Muallâm yeniçerilerden olup Larende'de sakin olan Mehmet zîde kadrihû mübaşir olmak için ağaları tarafından mühürlü mektup vermekle mezbur ve dergâh-ı Muallâm kapucularından... nam kapucu mübaşeretleri ile şer'le görülmek emredüp buyurdum ki... vusûl buldukta ihzar-ı husemâ kılup gaybet ederlerse buldurulması lâzım olan kefillerine buldurup getürüp dahi dâvây-ı hak ve tayin-i madde eden husemâları ile bir defâ şer'le görülüp faslolmayup onbeş yıl geçmiyen hususların hak üzere teftiş edüp göresin mezburların veçh-i meşruh üzere fesad ve şenaatleri bihaseb iş-ser' sâbit ve zahir olursa erbab-hukuka müteveccih olan habların hükmedüp bîkusur oluverdikten sonra ehl-i

fesad muhtac–ı arz olanlardan ise hapsedüp üzerlerine sübut bulan mevadın suret–i sicilleriyle isim ve resimleriyle vukuu üzere yazup süddе–i saadetime arzeyleyesin değiller ise şer'le haklarında lâzım geleni icra eyliyesiz hak üzere olup ahz–ü celp sebebi ile ehl–i fesada himayet olunmaktan ve hilâfı vâki kazıye ilamından hazer edüp cadde–i hakktan udûl eylemiyesiz.

BELGE: 28

(İbnülemin, şükr–ü, şikâzet karton 1, Nr. 94)

Dergâh–ı felekmedâr ve bargâh–ı gerdun iktidâr lâ zâle âliyen ilâ yevm ül–karar türabına arz–ı dâî–i bîmıkdâr budurki:

Şimdiki halde Husrev Paşa tarafından Kırşehri ve Bozok ve Kayseriye ve Aksaray ve Niğde sancakları muhafaza içün Kurt Ahmed Paşa kulları ve Kırşehri sancağını yedi sekiz yaşında Derviş nam karındaşıma alıverdim deyu üç dört yüz atlu levendat ile gelüp yanında olan levendatın kiminin adı hâşâ Tanrıbilmez ve kiminin adı Kabresığmaz ve kiminin adı Dardoğan ve nefsi Kayseri'den yetmiş ve seksen sipah taifesinden dahi bile gelüp hanlar ve kârbansaraylar dururken beğendikleri evleri sahiplerini cebren çıkarup girüp ve bazı mâmûr evlerimizi kapusunu yıkup atlarını çeküp ve sahiplerine hem kendilerinin ve hem atlarının müht ve meccanen yem ve yemeklerini aldıklarından maadâ bazı müslümanların kiminin atlarını ve kiminin develerini cebren ve zulmen alup ve bazı müslümanları bilâmârifet üş–'şer'i–şerif sen kan etmişsin deyu hasm–ı şer'î ve maktul kimesne yok iken götürtüp hapsedüp bivechin ikişer ve üçer yüz kuruşlarını alup ve bundan maadâ yetmiş ve seksen levandata Tanrıbilmez dediği zalimi baş ve buğ edüp Valide Sultan damet ismetiha hazretlerinin hass–ı şerife (?) gönderüp varup at ve develerinin bilkülliye aldıklarından maadâ her bir kariyeden yüz ve yüzellişer ve iki yüz kuruşlarını alup kırk ve elli gün hass–ı şerifede gezüp müht ve meccanen kendileri ve atlarına yem ve yemeklerin alup bir akçe ve bir habbe vermeyüp ve dahi kendisi iki ay miktarı nefsi şehirde bu kadar atlu ile oturup müht ve meccanen yem ve yemeklerini bize çektirüp ve ay–be–ay şehri bir subaşına verüp her ay teftiş verin deyu mahalle başına onar on beşer kuruşumuz alup ve dükkânlarımızı yıkup ağaçlarını ve tahtalarını dükkân (?) sandığını bile yakup ve ehl–ü iyellarimize taarruz etmekle Dergâh–ı Âlî çavuşlarından Ferhad Çavuş nam kulları cem eylediği avârız akçesinden on bin kızıl altunu zalim–i mezbur havfinden alup şehre karib Cümle kalesi dizdarına mârifet–i kadı ile birkaç gün emanet vaz'eylemeğin yine nefsi şehirde Maksud nam silâhdar on ve on beş yarar tüfenkdaz adamlariyle ve Dergâh–ı Âlî müteferrikalarından zaim Mestan Ağa kulları dahi çavuş–u mezbur ible yarar tüvânâ adamlariyle ve yine nefsi şehir âyânından zalim–i mezbur havfinden Hacı Balî nam devletlû ehl–ü iyalleri ve Hasan nam yeniçeri oğlu yarar adamları ile kale–i mezburede vaz'olunan mîrî akçeyi varup hıfz ettiklerinde müşarünileyh paşa bir gece gafil kale-i mezbure basup hayli cenk ve cidad edüp mumaileyh silâhdar kulları hayli yararlık edüp müşarünileyhin kâtibi ve hem nefsi şehrin subaşısı Davud nam şakıyi katletmekle eşkiyanın gayrisikdam edemeyüp koyup gitmekle eyyâm–ı adâlet husrevânide yüz aklığı olup mîrî akçeyi zalimlerin elinden halâs eylemeğin bu mahalde sancaktan çıkup serdar–ı âlîvekar hazretleri caniplerinden Muharrem Bey nam kullarına sadaka olunmağın mütesellimleri gelmekle bırağup Kayseriye'ye gitmiştir velâkin mûmâileyh Maksut sipahi kulları içün bu vilâyetimize tamam–ı hıfz ve hırâset edüp herbirlerimiz âsûdehal olmuşuzdur bu sene ferman olunan seferden alıkonulup nefsi şehirde vâkın kalenin harabesini tamir edüp ve kendumüz istediği kadar tüfenk alıverüp muhafaza edüp gelen zalemeden bizi biavnillah halâs etmeğe kadirdir bu hususumuz içün emr–i şerif verilirse yerli yerimizde huzur ile otururuz ve illâ bu minval üzere emr–i

şerif verilmez ise cümlemiz firar etmemiz mukarrerdir bizim bu ahvalimizi derdevlete arz ediverin deyu tazarru'eylemeğin şolki vâki haldir alâ-vukua derdevlet türabına arz olundu baki ferman Dergâh-ı muallânındır.

Kırşehir kadısı Abdüsselâm

BELGE: 29

(İbnülemin, karton 3, Nr. 611/1)

Dergâh-ı felekmedar ve bargâh-ı gendurvekar türabına arz-ı dâî-i bîmukdar budurki:

Malatyalu Zeynel Bey livay-ı Arapkir Sivas beylerbeyisi Ahmed Paşa canibinden bana tevcih olunmuştur deyi Sivas'tan Bodur Yakup nam yeniçeri kethüdası olup bilece beş ve altı yüz atlu ve sekban ile livay-i Arapkir'e dahil oldukta vilâyet halkı karşılayup bu kadar hengâmeyle ne içün gelinür bize hayrınız yoktur dediklerinde bize muhalefet edersiniz deyu vilâyet halkından iki yüz mıktarı adam katledüp bâdehû yine Ahmet Paşa canibinden Kayserili Bali Ağa ben müfettişim deyu üçyüz mıktarı atlu ve sekban ile Arapkir'e dahil oldukta Zeynel Bey ve Bali Ağa ve kethüday-i mezbur yekdil olup vilâyet halkına nice bin kuruş sâlıyâne edüp kabzettiklerinden sonra ehali-i Arapkir'i cemian hoceklerini (?) ve erbab-ı timar ve zuama ve tacir vesair halkını cemian tutup hapsedüp her birini bir muklacı ve sekban elne şedid işkenceler ile işkence edüp her niye kadirler ise alup bâdehû yine borclar ettirüp aldıklarından sonra kuzzattan olup fazîlet ile mâruf olan işbu hamili- varaka Salih Efendi'yi tutup Kızıl Ali nam bir bölükbaşı hapsine verüp seni tüfenkbûte ederiz deyu tahvif edüp günde üç defa kolundan asup çapraz ura ura âciz koyup cümle mâmelekin bey'ettirüp vefa etmemekle deyn ettirüp üç yüz kuruş kıymet eder bir atını ve beş bin adet kuruşu elbette senden alırım deyu bit-temam beşbin adet kuruşu tekmil ettirüp Bali Ağa ve kethüday-i mezbur marifetiyle Zeynel Bey kabzettiğinden sonra yedi yüz kuruş dahi deynettirüp Üsküdarlı Kâşife hizmet aldırup ve dört yüz kuruş dahi deynettirüp karındaş Ömer Beye hizmet aldırmıştır ve oğlu Arslan Çavuş dahi kendi ile bilece etmiştir ve vilâyette kırk gün miktarı oturup üç yüzden mütecaviz evleri söküp yakmışlardır ve bunun emsali zulümlerine nihayet olmamağın haklarından gelinmek içün paye-i âlâya arzolundu bâkî ferman deradlindir.

Ez'af ül-ibâd Taret el-mevla
hilâfeten bi Arapkir

BELGE: 30

(İbnülemin, karton 3, Nr. 611/2)

Dergâh-ı felekmedar ve bargâh-ı gerdunvekar türabına arz-ı dâî-i bîmukdar budur ki:

Malatya sancağında Kerker mütemekkinlerinden Başıbüyük oğlu Hamza Bey kethüdası İsmail kethüda ile bir vechile Arapkir sancağında dahli yoğiken yedi yüz miktarı atlı ve sekban ile alel-gafle Arapkir'i basup yüz miktarı adam katledüp ve bakıyesi ehl-i iyali ile dağlara firar edüp malları evlerinde kalup vilâyet halkının evlerinde bulunan kumaş yükleri ve çuka yünlerini ve akçelerini ve sair rızklarını cemian alup garet edüp kabzedüp üç ay Arapkir'de oturup dağlara bölük salup üç yüzden mütecaviz adam tutup her birinden ikişer yüz ve üç yüz kuruş alup ve şehrin etrafında olan kurrâdan dahi kırk bin mıkdarı at ve katır ve merkep ve öküz ve inek ve koyun ve keçi garet edüp alup

Kerkere sürüp gitmişlerdir ve dağlara firar eden adamdan dahi üç yüzden mütecaviz adam zehayir bulamamak ile acından vefat etmişlerdir ve üç ay mıkdarı halk kaçgun olmak ile cumalar (camiler) kapanup cuma kılınmamıştır ve üçyüz yük mıkdarı keten ve bez çuka ve tafeta (tafta) ve kumaş ve tefârık yükledüp alup Kerkere gitmeşlerdir ve şehirde üç yüz mıkdarı evleri ihrak-ı bin-nâr etmişlerdir ve kendülere yaramayan esbabı dahi ihrak-ı bin-nâr etmişlerdir ve bunların emsali zulümlerin nihayeti olmamak ile tâdat olunmamıştır ve bu mıkdar fesadı mezbur Hamza Bey İsmail kethüdâ ile bilece ve anın tahriki ile olduğuna ilmimiz lâhik olmağın hakkından gelinmek içun ahvâli ketep olunup paye-i serir-i âlâyâ arzolundu bâki ferman deradlindir.

Ez'af ül ibâd Taret el-mevlâ
bi Arapkir Hilâfeten
Derkenar: Serdar vezir Nuh Paşa Hazretlerine hak üzere
göresin deyu hüküm yazılmak
27 Muharrem 1012
Derkenar: Mahmut Çavuş mezbure getüre Divanda
ahvalleri şer'ile görüle deyu

BELGE: 31

(İbnülemin, şükr-ü şikâyet, karton 3, Nr. 94

Devletlü ve saadetlü sultanım hazretlerinin hâkpay-i şeriflerine arzuhal-i fakir budur ki:

Nefsi Rize sakinlerinden Ömer nam kimesne bundan akdem timar sipahisi iken altı akçe ile sol gureba sipahilerinden olup mukaddemâ serdar olan Husrev Paşa hazretleri Canik sancağını verüp levendat ile vilâyet-i mezburu garet eyledikten sonra Of vilâyetine varup dört beş bin kuruş sâliyâne edüp aldıktan sonra bu kulunuzun bir karı hemşiremizin evini basup dört yüz kuruşunu aldıktan osnra bir küçük oğlunu çeküp bir sekbanına verüp elan oğlan yanlarında olup izzetlü sultanımın eyyam-ı saadetlerinde bu bendenize böyle zulüm olup hemşirezademiz sekbanlar yanında ola izzetlü sultanımın eyyam-ı saadetlerinde böyle hakaret olmasına reva buyurulmaya ki bu kulları sultanımın abd-i memlûkü olup rikâb-ı şerifinde hizmette iken bu asıl hakareti reva görmeyüp her veçhile hakkından gelinmesine müekked hükm-ü şerif sadaka ve ihsan buyrula ki bu kulları ne bundan sonra dülbend giyüp kılıç kuşanmak ve ne de sağ gezmek dünyada haram olmuştur zira-kim altı akçe iken sipahi hâliyâ sancakbeyi namı ile dünyayı talan edüp ve bundan gayri bir sapihinin kızını çeküp ve bir ihtiyar korucu yeniçerinin avretini çeküp ve vilâyetin kadısını kovup kendi yanından bir kadı nasbedüp bu zamanadek yirmi otuz sipah ve yeniçeri avretini çeküp levendata verüp ol diyarın halkı umumen firar edüp cümle kendi levendatı ile Hisarı ve sair vilâyeti zapt ve kabz edüp ol ki vaki haldir izzetlü ve mürüvvetlü sultanım hazretlerinin hâkpay-i şeriflerine arzolundu bâki ferman saadetlü mürüvvetlü sultanımındır

Bende-i
Mehmet
mîrimiran

Derkenar: Şer'le teftiş eylesin
filvâki böyle ise arzeylesin ki
hakkından geline deyu hüküm
14 zilhicce 1011

BELGE: 32

(Müh. 75, s. 324)

Kırşehir beyine ve Kırşehir kadısına hüküm ki:

Cennetmekân merhum ve magfur-leh babam hudavendigâr Tâbe serahû'nun validesi damet İsmetiha'nın Zile'de hasları voyvodası olup Dergâh-ı Muallâm çavuşlarından kıdvet ül-emasil vel-akran Hayreddin çavuş zîde kadrihû sudde-i seadetime mektup gönderüp müşarünileyhanın Zile'de ve etrafında sakin olan reayası sabıka voyvoda olanlara âşâr ve rüsumların ve âdet ve âğnam ve sair bâd-i havaların viregelmişleriken hâlâ içlerinden bazıları ol canipte bazı eşkiyanın yanlarına varup sekban olmaları ile üzerlerine lâzım gelen hakların vermeyüp ve akrabalarından olanların dahi vermelerine mâni olup müşarünileyhanın mahsulüne küllî gadrolduğundan gayrı nice müslümanların dahi ehl-ü iyallerine tecavüz eylediklerin bildirüp müşarünileyhaya ait olan hukuk ve rusum alıverilmek ricasına arzetmeğin buyurdum ki... vardukta suret-i defter-i cedid-i hâkanniyi celp edüp göresiz müşarünileyhanın defterlü reayasından olup âşâr ve rüsumların ve âdet ve ağnamların vesair bâd-i havâların müşarünileyha tarafına veregelmişler iken hâlâ bazıları eşkiya yanlarına varup sekban olmaları ile hakların vermeyüp ve nicelerinin dahi vermelerine mâni olup ve âyân-ı vilâyete tecavüz ve teaddileri vâki ise bihaseb is-şer'üzerlerine lâzım gelen hukukunu bâd essübût müşarünileyhanın voyvodasına hükmedüp bîkusur alıverdikten sonra kadimi yerlerine getürdüp temekkün ettiresiz bu makule fesadları edenler muhtac-ı arz olanlardan ise haps-ve arzeyleyesiz değiller ise şer'le haklarında lâzım geleni icra eyleyüp hilâf-i şer' kimesneye iş ettirmiyesiz amma bu bahane ile kendü halinde olanlara garaz ve tassubdan ve celp ve ahz sebebi ile ehl-i fesada himayet olunmadan bigayet hazer edüp cadde-i haktan udûl ve inhiraf eylemiyesiz.

BELGE: 33

(Ankara Ş. Sc. Nr. s. 239)

Akzâ kuzzat ül-müslimin evlâ velat ül-muvahhidin maden ül-yakîn varis-i ulûm ül-enbiya-i vel-mürselin hüccet ül-hak elel-halk ul-ecmeîn el-muhtes bimezid-i inayet ül-melik ül-muîn Mevlânâ Ankara kadısı zîde fiezalehû Tevkî-i refî-i hümayun vâsıl olıcak malûm olaki hâlâ Derseadetime arz gönderüp ve bazı vilâyet ehalisi dahi arzuhal edüp bizim vilâyetimize birkaç defa celâlî müstevlî olup şehrimiz ve diyarimiz harap edüp eşkiya garet ve hasaretinden sülüsü kalmamıştır ve kalanların dahi kendüler lâzım gelen tekâlife tahammülleri kalmamışken vâki olan avarızlarımızı mevcutlarımızdan almağa kanaat etmeyüp namevcut olanların tekâlifi bize tahmil olunmak ile tâkatimiz kalmamıştır terk-i diyar eylememiz mukarrerdir deyu bildirüp olbabta hükm-ü hümayunum rica eyledikleri ecilden aslı ve hakikati ile görülüp her üç mükemmel hane bir avârız hanesi addolmak hin-i cemide defter edüp imzalayup ve mühürleyüp bir suretin sicil-i mahfuza kaydedüp mukaddemâ irsal olunan emr-i şerifim mucibince tahsil olunan bedel-i kürekçi akçesinin minval-i meşruh üzere defter edüp Âsitane-i seadetime gönderüp dahil-i hazine ettirmek emredüp buyurdum ki hükmü şerifim vardukta bu babta sadır olan ferman-ı seadetim mucibince amel edüp taht-ı kazânda vâki olan şehir mahallâtını ve kurrâ ehalisini mahkeme-i şerifeye davet edüp mevcut bulunanların her üç mükemmel hanelerin bir avarız hanesi addeyleyüp ferman olunan bedel-i kürekçi

akçesinin bu veçhile mevcutlarından cem ve tahsil ve defter eyleyüp her kariyeden hesab-ı merkum üzere kaç hane olursanız ehali-i mahalle ve kariyelerin mevcutlarının ellerine sıhhatı üzere imzalı ve mühürlü temessük verdikten sonra mevcut ve namevcutların tescil-i defter eyleyüp ve firar eyliyen kariyeleri dahi yazup defter eyleyüp imzalayup ve mühürleyüp Dergâh-ı Muallâya irsal eylesin ki defterlerin ile amel olnup avarız akçeleri defterin ile alınup dahil-i hazine oluna amma bu babta bir veçhile ihtimam eyliyesiz ki mâbeyinde hile ve hud'a olmak lâzım gelmiye zira bu husus sonra yerlü yerinde kariye bekariye sual ve teftiş olunup reayaya verdüğin temessük ve defterine tatbik olunsa gerektir muvafık ve mutabık ise febihâ ve illâ sonra hilafı zuhur ederse muhkem mes'ul ve muatep olman mukarrerdir ana göre basiret üzere olup bervech-i adâlet ve istikamet eday-i hizmet edesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerifiye itimat kılasız.

27 zilhicce 1015

BELGE: 34

(İbnülemin, karton 3, Nr. 624)

Oldur ki kasaba-ı Şeyhlu'ya subaşı namına gelüp Celâlî Sinan Bölükbaşı gibi kariye bekariye kuruş tevzi edüp Arabacı Süleyman nam şakinin alduğı kuruş ile garet ve hasaret eyledüği emval-i müslimin ve katl ve mecruh eyledüği müslümanları isim ve resimleriyle der-devlete ilâm olunup ve şerh kılınur:

Kariye-i İmircik: Hüseyin bin Sinan maktûl-Ahmet bin dede Bali maktûl-Recep bin Köle maktûl .....vesair.

Kariye-i Çubuk alanı: Abdurrahman bin Pîrî maktûl-Recep bin Sarı maktûl (On köyden hepsi 17 ölü ve 21 yaralı-ki bazılarının uzvu kesilmiştir-kaydolunuyor)

Kariye-i Kızılcasöğüt'ten müderris Recep Efendinin ve akrabalarının altı gün üzerlerinde sakin olup cümle arpa ve buğday ve döşek ve kilim ve kazgan ve sahan ve kitap ve üzüm ve pekmez ve nakle kabil her neleri var ise zulmen taşıdıklarından gayr müderris-i mezbûrun sürüsü ile kuzusu ve koyunu çiftliğine gönderüp fevkalhad zulüm ve teaddî eylediklerine reyp olunmuya.

Kariye-i Çukurkuyu'da sakin Abdulkerim Çelebi ve Hamza Bey nam kimselerin evlerinde olan emval erzaklarını yağma edüp onyedi beşyüz akçelerini dahi fuzulen alduğuna reyp olunmuya.

Kariye-i Kıskamış	Yukarıyakasıcak	Aşağıyakasıcak	Dede
70000	18000	21000	11000

vesaire...

(47 köyden bu şekilde yekûn 371400 akçe alınmış olduğu köy isimleri ve altlarında akçeleri yazılı)

Zikrolunan kariyelerden âher kariyeler zalim-i mezbur Arabacının havfinden kariyelerine gelmekte zulmen ne miktar akçeleri alınduğu malûm olmamağın tahrir şakî-i mezburun kaza-î mezburda sakin ayan ve reayaya zulüm ve teaddiyi bu defa kuruş cemine gelen Celâlî Sinan Bölükbaşı öşr-ü âşiresin eylemeyüp eyyam-ı padişahîde bu

makule şakinin hakkından gelinmek zuhr–ı âhiret ve sebeb–i mağrifet idigüne reyp olunmuya.

Elhakir
Mehmet
Emir verile Vezir Nuh Paşa hazretleri
görüp haklarından gele deyu
18 Muharrem 1012

BELGE: 35

(Ankara Ş. Sc. Nr. 9, s. 292)

Budur ki hass–ı hümayundan Ankara ve Yenişehir aklamından Kaymaz nam mukataa tevabiinden Kırşehri ve Hacıbektaş kadılıklarında olan hasların birkaç sene vilâyet fetret olmak ile ümenâ ve nuzzardan kimesne zapt içün varılmak müyesser olmamağla Dergâh–ı Âlî Çavuşlarından kıdvet ül–cüyûş Ferhad ibni Hoca adlu kimesne 1014 senesinde vâki hasad mahsulünü Kırşehri müdü ile on altı müd terike ki on biri buğday ve beş müdü arpa olmak üzere bervech–i maktû kabul etmeğin canib–i mîriden deruhte olunup bittatep kayıd şud.

DİZİN

A

Abacızade Alî Bey (Dergâh-i Âlî Silahdarı), 479
Abaza Mehmet Paşa, 324, 445
Abdülhalim (Sıvas-Divriği Sancakbeyi kaymakamı), 22
Abdülkadir Efendi (*Vekayii Tarihiye* yazarı) 29, 376, 402, 405, 448, 452, 453, 454, 471, 492
Abdürrahman Vefik, 48
Abdürrezzak (Kastamonu'da asi), 302
Abdüsselâm Çavuş (asi), 443
Açlık, 455–463
Adalet Fermanı 63, 64; I'inci ferman (Kanunî), 330–333, 482 II'nci ferman (Murat III), 343, III'üncü ferman (Mehmet III); IV'üncü ferman (Ahmet I), 63
Adalet Fermanlarına karşı İsyan, 361–369
Adana, 83, 119, 129, 150, 420, 436
Adana Beyi Pirî Paşa, bkz., Pirî Paşa
Adana Beylerbeyisi Ramazanoğlu İsmail Bey, 418
Adapazarı 131, 189
Af, Nişan-ı Hümayun (Suhte cürümlerinin affı), 262–264, genel af, 272–282
Afacanoğlu Mustafa (şaki), 200
Afşar cemaatının başbuğuna hüküm, 323
Afşar kadısı, 278, 279
Afyonkarahisar, 70, 131, 135, 161, 162, 194, 231, 237, 246, 405, 406, 422, 435, 447, 472, 479, 482, 484, 493, 500
Ağaçtanpir (zorba), 475, 476, 477
Ağlasun, 136
Ağnam, bkz., vergi
Ahıska, 433
Ahkâm (deyim olarak), 126
Ahlâk dışı eylemler, 38, 54, 83, 101–106, 156–160
Ahmet I., 29, 63, 64, 68, 69, 286, 391, 437, 438, 459, 483, 484, 485, 490, 491, 498, 499
Ahmet Paşa (eski beylerbeyi), 341, 352, 357, 362, 464
Ahmet Paşa (Trabzon beylerbeyi), 432
Ahmet Paşa, bkz., Hafız Ahmet Paşa
Ahmet Refik, 25, 77
Ahmet III., 483
Ahtşiken (deyim olarak), 24
Ahyolu, 179
Akçaşehir, 177, 249
Akçe, 36–41, 54–61, bkz., Parz.
Akçenin kesadı (deyim olarak, 58)
Akdağ, 239, 352, 362, 363
Akdağ, Prof. M., 27, 28, 32, 161, 163, 229, 464, 482, 483, 489
Akhisar, 410
Akliman, 419
Akova, 167
Aksaray (Niğde), 83, 347, 353, 394, 395, 416
Akseki, 394
Akşehir, 72, 200, 201, 202, 205, 244, 262, 273, 319, 394, 471
Akşehir Kadısı, 202
Akyazı, 167, 189
Alacaatlı Hasan Paşa, 432, 433
Alaiye, 169, 201, 202, 203, 204, 262, 290, 318, 353, 393, 394, 493
Alaiye Alaybeyisi Karakoçoğlu Mehmet, 250
Alanya, bkz., Alaiye
Alaşehir, 199, 236, 239, 408
Alî (*Kunh'ül-Ahbar* yazarı), 106, 345, 355, 371
Ali Ağazade Mahmut Bey, 397
Ali Bali, 135
Ali Bey, 449
Ali Çavuş (Varna'da muhtesip), 453
Ali Emîrî, 485, 486
Ali Gazi (asî), 475
Ali Kethüda (Kastamonu Kaymakamı), 360
Altı Bölük bayrağı açmak, 406, 421
Altı Bölük halkının ayaklanması, 406–412; ayrıca bkz., 20, 86, 87, 89, 226, 406
Altın, bkz., Para
Amasya, 55, 72, 79, 82, 117, 133, 181, 183, 184, 220, 227, 228, 229, 230, 257, 262, 303, 304, 318, 323, 324, 347, 352, 353, 357, 387, 397, 401, 449, 451, 479, 484
Amasya ayaklanması, 258
Amasya Beyi Mustafa, 303
Amasya'dan Sinan Çavuşa hüküm, 321
Amasya Sancakbeyi Şehsuvar, 249, 257
Amasya Valisi İlyas Bey, 220
Amasya Tarihi (Hüseyin Hüsamettin), 25, 26, 32, 310, 345, 378, 381, 388, 396, 438, 439, 443, 444
Ahmed Kadısı, 467
Anadolu Beylerbeyisine hüküm, 203, 237, 259, 282, 315
Anadolu geçesi öğrenci olayları, 180–207
Anadolu halkının İran savaşı başlarken durumu, 289–292
Anadolu İsyanları, Cemal Bardakçı, 25
Anadolu Muhafızı Hasan Paşa, 367, 368
Anadolu'nun Ehl-i örf ile –didişmesi, 238–286
Andırın, 247
Ankara, 23, 63, 73, 76, 83, 106, 199, 131, 141, 143, 144, 259, 298, 317, 337, 339, 347, 349, 350, 359, 381, 392, 399, 402, 411, 433, 446,

447, 448, 449, 451, 459, 460, 461, 474, 475, 495, 497, 500
Ankara'da Suhte İsyanı, 191
Ankara Kadısı Emirşah, 131, 132
Ankara Sancağı Beyi Kethüdası Ahmet, 392
Ankara Sancağı Mirlivası Edip Bey, 423
Ankara Sancağında vaki olan kadılara hüküm, 339
Antalya, 81, 115, 116, 141, 144, 161, 199, 200, 201, 203, 279, 290, 346, 349, 358, 393
Antalya Kadısı Süleyman, 393
Antep, 353
Arabacı Süleyman (Celalî şefi), 381, 401, 415, 421, 447
Araç, 254
Arap Hacı (Adana yöresinde şaki), 129
Arapkir Kadısı, 429, 430
Arapkir Livası, 429
Ardahan, 449, 497
Ardahan Beylerbeyisi Ömer, 434
Ardıçoğlu (Kastamonu'da Suhte başbuğu), 260
A. Refik, *X'uncu Asırda İstanbul*, 77, 489
Arekel (Ermeni tarihçi), 378, 386, 389
Arık Hamza (Kastamonu yöresinde suhte başbuğu), 179
Arnavut Hasan (Aydın levend şefi), 148
Arnavut Süleyman (Celâlî şefi), 381
Arnavutluk, 52, 72, 73, 133
Arslan Bey (asi), 393
Asesbaşı (tanım olarak), 204
Asesler kethüdası (deyim olarak), 157
Asıp kesme siyasetine geri dönülmesi, 265, 266
Asi levend bölükleri, 115–122, 297–302, 316–320, 420–432
Askerîler, 225–254 deyim olarak tanımı, 154
Aslancı Derviş Ali bin Muhammed, 128
Avarız akçesi, 253
Avarızı divaniye, 48
Avarız vergisi, 57
Avlonya kadısı, 232
Avusturya savaşları, 21, 25, 57, 326, 329, 330, bu sefer üzerine Anadolu'da çıkan karışıklık, 333–336; 338, 341, 348, 372, 374, 384, 402, 403, 419, 432, 435, 455
Ayaklanmalar, 276–281; Kızılbaş ayaklanması 119–120, levend eşkıyası 115–122, asi levend bölükleri 297–302, talebe-i ulûmun isyanı 273–276; ümera isyanları 321–333; kapıkullarının isyanları 333–326; Anadolu geçesinde, 178–180; Rumeli geçesinde, 178–180; Büyük Celâlî gruplanmaları, 376–383; Celâlîler üzerine ilk sefer, 383–389; Karayazıcı dışında kalanlar, 389–400; Karayazıcı'nın ölümünden sonra, 400–406; Altı bölük halkının ayaklanması, 406–412; Büyük Sekban ayaklanması, 412–419; Levendlerin tahribatı, 420–432
Ayaş, 399, 423
Aydın, 144, 148, 149, 165, 170, 177, 197, 198, 199, 252, 290, 293, 295, 358, 408
Ayasloğ Kadılığı, 165
Aydos, 179
Azir (sancağı), 247

B

Babaeski, 180
Baba Zinnun, 119
Bacı (Ankara ilçesi) 423, 433, 446, 447
Bafra, 167, 182, 183
Bafralı Muslihittin (Kastamonu'da asi elebaşı), 174
Bağdat, 126, 368, 374, 401, 434, 436
Baklam kazası subaşısı Memi Subaşı, 338
Balıkesir, 75, 128, 134, 144, 165, 191, 348, 381, 410, 411, 436
Bali Ağa, 429
Bali Bey, Arnavut İskenderiyesi Sancakbeyi, 121
Bali Nazırları, 416
Balioğlu Mehmet, 193
Bandırma, 133
Bardakcı, Cemal, 25
Barkan, Prof. Ö. L., *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları*, 61
Barkan, Prof. Ö. L., *Osmanlı Kanunnameleri*, 43, 46, 48, 53, 59, 61, 62, 65, 66
Basra, 434
Basra Beylerbeyisine hüküm, 80
Başıbüyükoğlu Hamza Bey (Levend şefi), 393, 429, 430
Bayburtlu Mehmet, 130, 131
Bayburt, 433
Bayezit II, 19, 37, 38, 93, 104, 108, 109, 115, 117, 122, 124, 163, 438
Bayram Çavuş (Kütahya yöresinde zorba), 366, 367
Bayram Kadısı (Ankara yöresinde şaki), 143
Baysun, Prof. Cavit, 437, 438
Behram (Yabanabatta zeamet sahibi), 274
Belgrad, 232, 385, 405, 471
Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi*, 75
Benli Ahmet (Uşak'ta zorba), 472
Bergama, 191, 409, 410
Besni, 238
Beydili cemaati, 342
Beydili cemaatine hüküm, 323
Beylerbeyi (deyim olarak), 18
Beylerbeyi Ahmet Paşa, 430
Beylerbeylerinin Muhafızlığa tayinleri, 341–342
Beypazarı, 106, 277
Beyşehir, 237, 450, 479
Bıyıklı Veli, 400

Bican Bey (Karlıeli Sancakbeyi), 125
Bigadiç, 127, 165, 195
Bigadiç, Karasi Sancakbeylerine hüküm, 165
Bilecik, 190
Bimarhane (deyim olarak), 217
1565 Adaletnamesi, 285
1584 Nişan-ı Hümayûnu, 273–282
Birecik, 464, 465
Birgi Kadısına hüküm, 253
Birinci Adalet Fermanı, 330–333
Birinci Celâlî Seferi, 238–320
Bizans, bkz., İstanbul
Bodrum Kalesi Dizdarı, 421–422
Bodur Yakup (Sivas Kethüdası), 429
Bolu, 79, 81, 131, 136, 172, 175, 176, 185, 190, 248, 259, 298, 305, 415, 423, 424, 425, 472
Bolu Müftüsü, 398
Bolu Sancakbeyi Mehmet, 248
Bolvadin, 147, 484
Bor, 425
Boratav, Pertev Naili, Köroğlu Destanı, 299
Borlu Kadısı, 409
Bosna, 67, 404
Bosna Beylerbeyisi, 404, 406, 482
Bostancı Poli, 139
Bostan Çavuş, 397
Boyabat, 170
Boyacıoğlu Yakup Çavuş, 241
Bozkır Kadısı, 365
Bozok Beyliği, 236, 238, 301, 321, 322, 347, 352, 362, 364, 417, 427, 449, 471, 496; ayrıca bkz. Yozgat
Bozok Sancağı Beyi Çerkez Bey, 321
Bozok Sancağı timarlı sipahilerinden Musa, 238
Bozok Türkmenleri, 118, 119
Bozüyük, 81, 137
Braudel, F, 96, 97, 98
Brosset, *Collection d'Historiens Armeniens Arekel de Tavriz*, 378, 386, 389
Buçukoğlu, Ahmet, 303
Budak Bey, 382, 473
Budaközü Alaybeyisi Mehmet, 235, 238
Budin, 53
Buğday, bkz., Hububat Darlığı
Burdur, 422
Burhan (Ankara yöresi, eşkıyabaşı), 392
Bursa-Balıkesir bölgesi karışıklıkları, 191–194
Bursa, 62, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 102, 103, 105, 106, 125, 127, 129, 132, 133, 134, 137, 157, 159, 161, 177, 190. 191, 192, 193, 219, 232, 257, 259, 299, 335, 372, 381, 385, 396, 403, 411, 424, 435, 436, 452, 553, 460, 461, 473, 491
Bursa Kadısı, 127
Bursa zaimi Nebi bin Abdullah, 181
Burunsuz (Çorum'da Suhte başbuğu), 181
Büklün Koca, 119
Büyük Celâlî İsyanlarının Başlaması, M. Akdağ, 163, 464
Büyük Firarî (ya da Büyük Kaçgunluk), 24, 29, 53, 75, 85, 389, 420, 434, 437, 450–451; Büyük Kaçgunluk dönemi, 455–480; Büyük Kaçgunlukta şehirler, 499–501
Büyük Haymana Voyvodası, 447
Büyük Kavgada askerîler, 225–254
Büyük şehirlerde güvensizlik, 102–107

C

Cafer Çavuş (Karasi Sancakbeyi mübaşiri), 210
Cafer Çavuş (Kanunî Süleyman'ın genel nitelikteki fermanını Anadolu Kadılarına götüren sipahi), 171
Cafer Lala (Şehzade Murat'ın lalası), 195, 196
Cahil İsa (öğrenci başbuğu), 177
Canbolatoğlu Ali Paşa, 25
Canfedaoğlu (asi başı), 364, 365
Canik, 23, 182, 183, 184, 239, 245, 257, 258, 303, 304, 312, 388, 431, 443
Canik Kadısı, 431
Canik Sancakbeyi, 257, 258
Canpolatoğlu Hüseyin Bey, 388
Cebbar Kulu, 302, 317, 329
Celâlî başbuğları, 297–302 (Karayazıcıoğlu, Hüseyin Paşa, Arabacı Süleyman, Arnavut Hüseyin, Deli Zülfikâr, Tekeli Mehmet, Kizir Mustafa, Dündar, Tepesi Tüylü, Yıldızlı İbrahim, Kâfir Murad, vb.)
Celâlî başbuğları ile anlaşma, 482–488
Celâlî bölüklerinin doğuşu, 238–320
Celâlî fetreti, 355–384; Celâlî fetretinin yarattığı yeni hayat şartları, 446–448 vd.
Celâlî Fetreti, M. Akdağ, 27, 32
Celâlî gruplarının durumu, 400–406
Celâlî İsyanları, M. Akdağ, 27, 28, 161, 482, 483, 489
Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, M. Akdağ, 27
Celâlî İsyanlarının Başlaması, M. Akdağ, 27
Celâlî İsyanları üzerine yorumlar, 25-32
Celâlî Hüseyin Paşa, bkz., Hüseyin Paşa (eski Habeş Beylerbeyisi),
Celâlî karışıklıklarının başlaması, 230
Celâlî kavgası, 17–24, 91, 92, Birinci Celâlî seferi, 238–320; İkinci Celâlî seferi, 435–437
Celâlîler 24–27, 45–53, 67–75, 85, 161, 230, 238–320; Celâlîlerin amaçları, 437–446
Celâlî seferi, 385–389
Celâl Zade, 118, 119, 120
Cem Sultan, 99, 108
Cerrah Mehmet Paşa, 404, 435
Cezayir, 144–149

Cıldanoğlu (Celâlî şefi), 473
Cizre Hâkimi Mir Şeref, 388
Cizye, bkz., Vergi
Collection d'Historiens Armeniens Arekel de Tavriz, Brosset, 378, 386, 389
Condottier, 97, 98

Ç

Çağalzade Sinan Paşa, 53, 212, 366, 382, 404, 435
Çakaloğlu (şaki), 62, 298
Çalık Mehmet (Altıbölük grubundan zorba), 365
Çalık Mustafa (asi), 410
Çal kazası Naibi Resul, 339
Çanakkale, 134
Çankırı, 83, 233, 259, 297, 317, 424, 430
Çatalca, 261
Çelebi Kadı (Çorum Kadısı), 387
Çepni, 423
Çeri (deyim olarak), 174
Çeşme, 78
Çıldır, 433, 434, 448, 449, 484, 485, 497
Çiftbozan eşkıyası, 17, 18, 20, 65, 69, 72, 73, 96, 98, 101, 102, 115–152, 154, 244
Çiftbozan–Levend birikintileri: Celâlî bölüklerine dönüşümü, 139–144; genel güvenliği sarsması, 122–139; gezginci gruplarının soygunları, 149–152; soygun biçimi, 144–149
Çiftbozan reaya ve levendatın artması, 69–74
Çiftliklerin oluşması, 61–69
Çiftlik tavanı (deyim olarak), 118
Çine, 177
Çingeneoğlu İsa (şaki), 200
Çingeniyan ve gurbetçiler (deyim olarak, 107), 150–151
Çorum, 23, 82, 132, 141, 162, 169, 245, 352, 357, 364, 365, 387, 388, 391, 402, 418, 424, 430, 431, 443, 471, 479
Çorum Beyine ve kadılara hüküm, 82
Çorum Kadısı Hasan, 364, 431
«Çorumlu Dergisi», 357, 364, 365, 391
Çörekoğlu (Ankara yöresinde zorba), 413, 414, 447
Çukurcak, 423
Çüş Memi (Kars yöresinde şaki), 200

D

Daday, 231
Dadaylı Arık Hamza, 174
Dağlıoğlu, H. T., 35, 64, 71, 73, 74, 79, 81, 99, 106, 128, 132, 136, 137, 141, 151, 193, 196, 202, 203, 215, 219, 232, 242
Danişment (deyim olarak), 161, 194
Darphane-i Âmire, 444
Davutlar aşireti, 336
Davutoğlu (asi elebaşı), 345
Dedebaliğ oğlu Ali, 302
Dedebaliğ oğlu Hazma, 317
Dedem (Kastamonu suhte başbuğlarından), 174
Defterdar Mehmet Paşa, 468
Deli Bayram, 148
Deli Ferhat Ağa, 403
Deli Ferhat Paşa, 485, 491
Deli Hasan (Celâlî başbuğu), 23, 24, 27, 382, 389, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 418, 422, 424, 427, 433, 437, 470, 472, 482, 483, 491, 499, 500
Deli Hasan'ın hükümetle barışmasından sonra türeyen büyük Sekban dalgaları, 412–419
Deli Nasuh, 332, 337
Deli Pir Ali, 336, 337, 367
Deli Zülfikâr (Celâlî şefi), 381, 401
Demirci, 276, 277
Demircioğlu, 298
Demircioğlu Ahmet (sipahi zorbası), 432
Demircioğlu bölüğü, 186
Demirkapu, 312, 313, 314, 364
Denizli, 137, 144, 239, 290, 367
Dergâh-i Âli Çavuşu Derviş ve Zaim Cafer, 418
Dersaadet, bkz., İstanbul
Derviş Nazır (Burdur, şaki), 414, 415, 421, 472
Deveci Mustafa (asi), 423
Devlet hizmetlerinin durumu, 110–114
Devriye bölükleri, 280
Dış ticaret, 33–36
Dirlik (deyim olarak), 94–140
Dirlik ve düzenliğin bozulması, 93–114; haremîlik, 97–102; güvensizlik, 102–107; hükümet yönetiminde aksaklık, 108–114
Divan Kayıt Defteri, 449
Divane Abdülgani, 200
Divane Halil, 231
Divane Mehmet Bey (celâlî), 240, 394, 395
Divane Memi, 200, 238
Divane Nasuh, 231
Divane Recep, 176
Divriği, 380, 401, 433, 435
Diyadin, 448
Diyarbakır, 67, 70, 135, 137, 238, 244, 246, 253, 385, 387, 388, 401, 460, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471
Diyarbakır Paşası Murat, 466
Doğanoğlan'a hüküm, 323
Donanma, bkz., Korsanlık
Dönme Mustafa Paşa, 315
Drama, 78
Dulkadir, bkz., Maraş
Dulkadir Türkmenleri, 119
Dulkadriye, 336, 340, 341
Dursunoğlu Mustafa (şaki), 200
Dündar (Celâlî şefi), 381
Dürzü Cafer (şaki), 336
Dürzü Hızır (şaki), 336

Düstur ül-amel Li-islah ül'halel, Kâtip Çelebi, 448
Düzce, 131
Düzme Mustafa olayı, 227, 228, 229

E

Eburişoğlu, 338
Ebu – Talip, 392
Edincik, 127
Edirne, 72, 77, 79, 81, 83, 103, 164, 172, 178, 180, 257, 276, 292, 405
Edirnevî Mehmet Efendi, 23, 30, 387
Edremit, 75, 134, 163, 454
Eflâk seferi, 374
Ege bölgesi medreseli karışıklıkları, 197, 199
Eğridir, 62, 202, 297
Eğri seferi, 21, 26, 27, 300, 340–354, 391; 466; ayrıca bkz., bununla ilgili maddelere
Eğri seferi dönüşünün iç karışıklıklara etkisi, 369–377
Ehl-i fesat grupları, 208, 209
Ehl-i örf (deyim olarak), 17, 18, 20, 110, 111, 113, 120, 121
Ehl-i örfe karşı ayaklanmalar, 238–320
Ehl-i örfe karşı birleşen reaya ile kadılar, 292–297
Ehl-i örfe karşı halkın kendini koruma hakkı: Birinci Adalet Fermanı, 330–333
Ehl-i örf ile suhte arasındaki düşmanlığın büyümesi, 266–261
Ehl-i örfün görev yapmaktan kalması, 347–352
Ehl-i örfün levend ve sekbanlarla vilâyet devrine çıkmaya başlaması, 302–304
Ehl-i örfün tanımı, 238, 242, 355
Ehl-i şer (deyim olarak), 110
Ehl-i şer'in soygun ve gasbları, 251–254
Ekmek, 452–463
Ekonomik bunalım, 290, 308; ayrıca bkz., 33–92, 455–463
Elbasan sancağı, 232
Eleşkirt, 448
Elgazi, 419
Elseyyid, 480
Emir Kethüda (Niğde zaimi), 239
Emred oğlan (tanımlaması için bkz.), 165
Encyclopedie de l'İslam, 437
Enderun (tanımlaması için bkz.) 217, 250
Enderunlular düzenliği, 26, 445
Enflasyon, 36–44, 58–59, 74, 454, 455–463
Ereğli (Konya), 319, 425
Erivan, 368, 434
Ergani, 135
Ermanak, 394
Erzade (asi), 475, 484
Erzinçan, 249, 324, 334, 368
Erzincan Sancakbeyi Yusuf, 249
Erzurum, 67, 70, 83, 138, 291, 324, 333, 334, 368, 420, 432, 433, 448, 496
Erzurum Beylerbeyisi Vezir, Mustafa Paşa, 357
Erzurum Beylerbeyisine hüküm, 312
Erzurum Defterdarı Mehmet Paşa, 448
Esat Efendi Yazmaları, 471, 492, 496, 498
Eskiel (Karaman yöresinde), 319
Eski Gümüş Kadısı, 450
Eski Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa, 22, 379, 382, 383
Eski Mısır Kadısı Hasan, 367
Eskişehir, 70, 76, 81, 276, 323
Eski zagrap, 138
Eşkıyabaşı Kızıl Ali, 125, 126
Eşkıya teftişi, bkz., teftiş
Eşya fiyatlarının yükselmesi, 42–44
Et, 452–463
Etrak (deyim olarak), 214, 215
Evliya Çelebi, 389
Eyüp, 263
Ezine (Tire), 170

F

Faizcilik, 61, 62, 63, 64
Fatih Sultan Mehmet, bkz., Mehmet II
F. Braudel, *La Mediterranee et le Monde Mediterranéen*, 96, 97
Ferhat Çavuş (Kayseri'de muhassıl), 428
Ferhat Paşa, 118, 311, 314, 315, 318, 319, 321, 329, 372, 476
Ferhat Paşaya yazılan hüküm, 315, 321
Ferman (deyim olarak), 121
Ferruh (Kayseri bölükbaşısı), 352
Ferruh (Tabzon Kethüdası), 432
Fesatçı ve isyancı timarlı sipahiler, 226–242
Fezleke, Kâtip Çelebi, 22, 29, 324, 379, 404, 440, 471, 492
Fırıncı Bekir (Mehmedoğlu), 193
Fidanoğlu Muslu, 423
Filibe, 70, 128, 172, 178
Fiyat yükselmesi, 42–44; eşya fiyatları, 42–44, 74
Fransa, 100
Fuhuş, 17, 101–106, 123, 150

G

Galata, 263
Galata Kadısı, 455
Gani Fakıhoğlu Şemsi, 174
Gaziantep, 247
Gazibey (eşkıya), 392
Gazi Bey, (Altı – bölük halkından bir sipahi), 127
Gazi Giray, 405
Gebze, 65
Gelibolu, 70, 71, 335, 405, 412, 413
Gence, 449
Genel güvenliğin sarsılması, 122–139, 238–320
Gedegare, 450

Gerede, 231, 298, 424
Germiyan, 194, 276, 277
Germiyan – Kütahya – Afyon bölgesi olayları, 194, 197
Geyve, 189, 190
Gezginci yaşantı gruplarının soygunları, 149–152
Gıda maddeleri fiyatı, 452–463
Giresunlu Seyyit Mehmet Paşa, 480
Girit, 149, 181
Göçebe (deyim olarak), 95
Göçler, Halk göçleri, 446–448; halkın kalelere ve palankalara çekilmesi, 450–452; ayrıca bkz., Büyük firarî...
Gök Mehmet (Bursa Asesbaşısı), 125
Gök Osman (Kastamonulu zorba), 260
Göle, 448, 449, 497
Gönen, 127
Göynük, 167
Gulama, bkz., Enderunlu
Gurbetçiler, 151–152
Gurguroğlu (Celâlî şefi), 435, 472
Gümilcine, 163, 172, 178
Gümlüoğulları (Pirî ve Şaban), 138
Gümüş, 396
Gürcistan, 448, 449
Güzelce Mahmut Paşa, 403, 435
Güzelhisar Kadılığı, 165

H

Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşa, bkz. Hüseyin Paşa,
Habur Sancağı, 467
Hacıbektaş, 399, 492
Hacı Davut, 278
Hacı İbrahim Paşa, bkz., İbrahim Paşa, Vezir Hacı
Haçova kavgası, 21
Hadım Husrev Paşa, 401
Hafız Ahmet Paşa, 24, 402, 403, 424
Halep, 50, 71, 341, 342, 386, 401, 420, 434, 436
Halep Beylerbeyisi Hacı İbrahim Paşa, bkz. İbrahim Paşa, Vezir Hacı
Halep Beylerbeyisi Maksut, 306
Halep Sancakbeyi, 342
Halipoğlu, 177
Halk göçleri, 446, 448
Hamid Beyi İbrahim, 321
Hamid Sancağı, 278, 293, 305, 350, 392, 420, 422
Hamid Sancağı Beyi, Osman Bey, 421
Hamid Sancağı Kethüdası Ahmet, 421
Hammer, 120, 484, 486, 491
Handan Ağa (Sol ulûfeciler ağası), 424, 425
Haramî (deyim olarak), 128
Haramilikte artma, 97–102
Harput, Kalesi, 485, 486, 500
Hasanbey zade Tarihi, 117, 388
Hasan Çavuş (Kırşehir'de dirlik erbabı, zorba), 330
Hasan Paşa (eski Rumeli Beylerbeyisi), 341, 346, 348, 352, 357, 358, 359, 363, 367, 388, 400, 401, 443
Hasan Paşa, bkz., Sokullu zade Hasan Paşa
Haslar Nazırı Mahmut Çavuş, 407
Hass-ı Hümayûn Emini Mustafa Çelebi, 127
Hassın – Mansur Kadısı, 397
Hatipoğlu (şaki), 176
Hatvan Sancakbeyi, 167
Havza, 352, 450, 451
Hayalîoğlu Mehmet, 417
Haydar oğlu Kalender (asi), 337
Haymana, 317, 392, 443, 447, 495
Hersek, 67
Hersek oğlu Ahmet, 473
Hersekzade Ahmet Paşaoğlu Mustafa Bey, 119
Hızır (Hamit sancağı kethüdası), 392
Hızır (Kaş'ta fesatçı bölüğün başı), 200
Hızır Bali (Sinop kalesi erlerinden), 187
Hızır Çavuş, (Balıkesir yöresinde asi), 410
Hızır Şah (Menteşe yöresinde asi), 240
Hileli akçe, 444
Hisar Kethüdası Ramazan, 260
Hoca Sadettin Efendi, 116, 255
Horoz (Celâlî şefi), 384
Horzem ve Kalburcu taifesi, 198
Hububat darlığı, 61–85; 452–463
Hüküm (deyim olarak), 121
Hükümetli zümresi, bkz., Ehl-i örf
Hüsam Şeyhoğulları, 317, 393
Hüseyin Çavuş (ilk Celâlî zorbalarından), 142, 143
Hüseyin Hüsamettin, *Amasya Tarihi*, 25, 26, 32, 310, 345, 378, 381, 382, 388, 396, 438, 439, 443, 444
Hüseyin Kulu (Celâlîlere karşı savaşan yiğitbaşı), 396
Hüseyin Paşa (eski Habeş Beylerbeyisi), 22, 379, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 445
Hüsrev Ağa, 305
Hüsrev Paşa (Celâlî serdarı), 427, 433, 435

I

Ilgın, 319, 395
Isparta, 81, 115, 136, 150, 166, 202, 203, 278, 290, 367, 421, 484
Isparta Kadısı, 421
Istanbul, 20, 22, 23, 62,71, 72, 74, 77, 78, 81, 85, 94, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 119, 128, 130, 139, 141, 163, 169, 174, 175, 188, 190, 194, 203, 208, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 224, 226, 227, 237, 244, 245, 246, 247, 252, 253, 257, 262, 274, 275, 276, 277, 289, 291, 293, 294, 295, 299, 305, 307, 310, 315, 318, 323, 324, 333, 335, 336, 338, 339, 344, 348, 349, 351, 353, 360, 361, 364, 372, 378, 384, 385, 386, 387, 393, 396, 397,

400, 402, 403, 408, 409, 411, 417, 423, 424, 426, 430, 431, 432, 436, 444, 445, 446, 447, 448, 452, 453, 455, 460, 472, 479, 481, 482, 496

İ

İbn-il Emin M. Kemal, 104, 394, 396, 403, 407, 409, 410, 411, 421, 422, 423, 424, 431, 432, 433, 434, 447, 449, 450, 455, 471, 490
İbrahim Ağa (Haymana Voyvodası), 447
İbrahim Paşa, Vezir Hacı, 23, 119, 122, 123, 348, 385, 386, 387, 388, 389
İbrahim Peçevi, 21, 23, 29, 113, 121, 122, 324, 339
İçel, 119, 162, 371, 394, 418, 419, 426, 427
İç kavgaları: 1584'ten sonra, 316-320; 93–114; Eğri seferinin etkisi, 340–384 vd., ehl-i örfle didişme, 238–286
İçki yasağı, 102–106
İdam hükmünün icra işi, 91
İdarî düzen, 86–92
İgvadi kalesi, 419
İkinci Celâlî seferi, 435–437
İktisadî darlık, 33–92; 290, 308
«İktisat Fakültesi Mecmuası», 65
İl erleri, 89, 90, 182, (deyim olarak, 198), 210–212, 265, 266, 276–282, 291–293, 301, 303, 356, 357, 362 (deyim olarak, 377)
İlk toplu Levent – Sekban hareketleri, 115–122
İltizam (deyim olarak), 142
İlyas Bey (Amasya valisi), 220
İmadiye Hâkimi Seyid Han, 388
İmirze Çavuş (Maraş zorbası), 237
İnalcık, Dr. Halil, 38, 108
İnebahtı deniz savaşı, 191, 235
İnegöllü Hüseyin (zorba), 409, 410
İnönü, 81
İran, 450
İran savaşları, 21, 57, 261–264, 273, 281, 287, 289–292, 298; Savaşın Timarlı Sipahi üzerindeki etkileri, 291–292; 406, 419, 433, 455, 485, 491
İshak Bey oğlu Mehmet Bey, 394
İslâm Ansiklopedisi, 22, 65, 437, 438
İskilip, 303, 396
İspir, 245, 449
İstihdam, 33–92; 96, 290, 308
İsyanlar: Ümera İsyanları, 321–323; kapıkullarının isyanları, 323–326; Medrese öğrencileri, 153–160; Anadolu geçesi öğrenci ayaklanmaları, 180–207; Rumeli geçesinde öğrenci ayaklanmaları, 178–180; Talebe-i ulûmun isyanı, 273–276; Vilâyet hizmetlileri, 225–242
İşçi gündeliği, 460, 462, 463
İşkence yöntemi, 215–222
İtalya, 74, 97
İzlanda adası, 146
İzmir, 144, 161, 290, 295, 299, 381
İzmir Kadısı Mahmut, 407
İzmit, 71, 131, 133, 137, 189, 424, 491
İznik, 101, 133, 159, 176, 211
İznik Kadısına hüküm, 211

K

Kaçakçılık, 74–85
Kaçgun devri, bkz., Büyük firari ya da büyük Kaçgunluk
Kadılar ile Reayanın birleşmesine karşı Ehl-i Örf'ün tutumu, 292–297
Kadı Muslihiddin, 118
Kadı Taret Efendi, 429
Kadızade (Rumeli Kadıaskeri), 255
Kâfir Murad (Celâlî şeflı), 381, 421, 472
Kâğıthane, 81
Kâhta, 342
Kalelere ve Palankalara halkın göçü, 450–452, 494
Kalender İsyanı, 122
Kalenderoğlu Mehmet Çavuş, 24, 25, 119, 120, 231, 471, 475, 476, 484, 497
Kalpazanlıkla mücadele, 38, 54, 444, bkz., kırkık akçe.
Kandıra, 65, 167, 189
Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakası, Ş. Turan, 228
Kanunî Sultan Süleyman, bkz., Süleyman I
Kapitülasyon, 100, 146
Kapuağaları, 19, 26, Anadolu olaylarına karışmaları, 323–326; Adalet fermanlarına karşı başkaldırmaları, 361–369
Kapucubaşı Mustafa Ağa, 484
Kapukulu (deyim olarak), 19
Kapu yazma, 420
Karaağaç, 239
Karabostan, 193
Karacabey, 125, 128, 413
Karahızır Mütevelli, 480
Karahisarısahip, bkz., Afyon
Kara Kadı, 121
Karakaş, 435
Kara Kule, 476
Kara Bostan, 193
Karaçelebizade Abdülaziz, 30, 386, 404
Kara Davut, 143, 200
Kara Hacı, 278
Karahisarısahip, bkz., Afyon
Karahisarışarki, 259, 481, 496, 497, 500
Karahisarı Şarkî Kadısı Mehmet, 249
Karakaş Ahmet, 405, 412, 413, 414, 416, 417, 423, 425, 426, 427, 436, 447, 472, 473, 484, 485, 486
Karakılıçoğlu Abdi Bey, 410
Karakız (asi), 421

Karaman 50, 83, 136, 137, 203, 231, 236, 262, 317, 318, 339, 340, 342, 353, 356, 364, 365, 370, 394, 416, 417, 419, 425, 426, 427, 436, 453, 478, 494, 497
Karaman Beylerbeyi Mahmut Paşa, 478
Karaman Beylerbeyisi Mehmet, 319, 492, 494, 495, 497
Karaman Beylerbeyisi Muhittin, 296, 307
Karaman Beylerbeyisi Nuh Paşa, 357
Karaman Valisi Şehinşah, 93
Kara Murad, 396, 397
Karamürsel, Z., 54
Karaoğullarından Nasuh ve Abdi (şaki), 77
Kara Paşa, 387
Kara Sadık (şaki), 259
Kara Said (Celâlî şefi), 436, 471
Kara Sevindik Ahmet, 142, 247
Karataş Naibi, 419
Karayazıcı'nın türemesi, 376–383
Karayazıcıoğlu, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 278, 282, 300, 336, 345, 354, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 409, 412, 414, 415, 418, 421, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 452, 470, 472, 481, 493, 499, 500
Karesi Beyi Ahmet, 358
Karesi bölgesi olayları, 194–197, 219, 348
Karesi Sancakbeyi Hüseyin Bey, 98, 218
Karesi Sancakbeylerine hüküm, 105
Karg Himmet, 237
Karheli Sancakbeyi Bican Bey, 125
Kars, 247, 433, 448, 449, 497
Kasapoğlu Hüseyin, 200
Kasımpaşa, 81
Kasım Paşa (Bağdat Valisi), 436
Kastamonu, 79, 81, 162, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 187, 188, 190, 254, 259, 260, 278, 299, 318, 323, 347, 350, 360, 361, 401, 412, 414, 425, 472, 473, 484, 500
Kastamonu–Bolu bölgesi olayları, 185–188
Kastamonu Kadısı, 304
Kaş, 200, 305
Kâtip Çelebi, 22, 29, 324, 379, 404, 440, 448, 450, 471, 492
Kavacık Kadısı, 133
Kavak, 450, 451
«Kaynak Dergisi», 128
Kayseri, 137, 236, 318, 319, 320, 339, 347, 359, 362, 366, 388, 427, 436, 454, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 487, 493
Kayseri Beyine hüküm, 339, 359, 366
Kayseri Kadısına takdir yollu hüküm, 320
Kayserili Bali Ağa, 429
Kayseri Sancakbeyi Mustafa Ali Bey, 363
Kazaya defteri (deyim olarak), 178, 179
Koçevan, 448
Kefe, 312
Kefile bağlama yöntemi, 212–214, 267–278
Kel Osman (asi bölükbaşı), 417
Kelp İlyas oğlu Ali (Malatya'da soyguncu), 342
Kemah, 371, 433
Kemarbaşılar seçimi (öğrenci temsilcisi), 273–276
Kesad–ı akçe, bkz., Enflasyon
Keşap, 478
Kıbrıs, 63, 149, 181, 183, 202, 203, 235, 278, 309, 312, 371, 372
Kıbrıs kasabası, 305
Kınalıoğlu (asi), 421
Kırkoğlu (şaki), 302
Kırım, 404
Kırkağaç, 409–410
Kırkçeşme, 81
Kırkık akçe, 54, 444
Kıroğlu, bkz., Cabbar Kulu
Kırşehir, 119, 133, 230, 246, 295, 306, 318, 322, 337, 347, 353, 362, 394, 398, 427, 449, 479, 492
Kırşehir Beyi İsmail, 321
Kırşehir Beylerbeyisine hüküm, 315
Kırşehir Naibi Ali, 306
Kırşehir Valisi Memiş Bey, 133
Kıtlık, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 452–454
Kıyı bölgeleri, 144–149
Kızanlık, 70
Kızıl Ali (şaki), 125, 126, 127, 137, 429
Kızılbaş ayaklanması, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 220
Kız Mustafa (asi sipahi), 409
Kilis Hâkimi Canpolat oğlu Hüseyin Bey, bkz., Canpolat oğlu Hüseyin Bey,
Kiziroğlu, 317, 329, 330, 332, 342, 381, 401, 421
Kocaeli, 65, 218, 259
Kocaeli valisi İbrahim Bey, 218, 219
Koca Sinan Paşa, 334, 335, 340, 372, 374
Koçhisar, 394, 395
Konar – göçer, bkz., gurbetçi
Konya, 227, 229, 230, 318, 323, 330, 332, 347, 353, 366, 386, 416, 436, 475, 478
Konuroğulları (Kırşehir yöresinde asi elebaşı), 143
Korsanlık, 144–147
Korucuoğlu (Tosya'da levend suhte), 159
Koska Muslusu (Tavil Mehmet'in adamı), 484
Kovanoğlu Budak (Kırşehir'de asi elebaşı), 143
Köle Kasım (Silivri'de levend suhte), 138, 139
Köpekkıranoğlu Kasap (Diyarbakırlı asi elebaşı), 135
Köprülü, M. Fuat, *Türk Saz Şairleri*, 299
Kör Bahaeddin (Kırşehir'de mültezim, zorba), 365, 366
Kör Habib (Bolu yöresinde zorba), 423, 424
Köroğlu Destanı, Pertev Naili Boratav, 299
Köroğlu Ruşen (asi), 265, 288, 291, 298, 299, 300, 301, 302, 346, 386
Köroğlu ve arkadaşları, 265

Köse Hayrettin, 184
Köse Kaplan (asi sipahi), 409
Köse Osman, 480
Köse Sefer (asi), 386
Köse Sefer Paşa, (Erzurum Beylerbeyi), 433
Köylerimiz, Hasan Reşit Tankut, 25
Köylerin tahribi, 355–376, 497, 498
Köylü İsyanı, 444, 446
Kramers, 437
Kudüs–i Şerif Kadısı, 254
Kula, 236, 410
Kulaksızoğlu Mehmet (Teke Aleybeyisi), 137, 240, 241, 281
Kuloğlu Mustafa (Kastamonu suhte başbuğu), 174
Kunh'ül – Ahbar, Mustafa Âli, 28, 52, 117, 226, 277, 289, 308, 309, 345, 363, 371
Kurd (Niğde Sancakbeyi mütesellimi), 425
Kurd Ahmet Paşa, 427, 428, 467
Kurguroğlu (Lâdik'te Celâlî şefi), 420, 451
Kurşunlu, 135, 233
Kuyucu Murat Paşa (Veziri âzam), 25, 29, 427, 454, 479, 490
Kuzât (deyim olarak), 175
Küçük Hasan (asi zorba), 415
Küçük Haymana Voyvodası, 447
Kûlâbi Alaybey, 392
Küre, 173, 174, 398
Kürt Ali (Sipahazması), 474
Kürt Haydar (Sipahazması), 474
Kürt Şeref (asi elebaşı), 351, 352, 363
Kütahya, 141, 189, 194, 199, 200, 201, 246, 262, 403, 415, 416, 436, 471, 500
Kütahya–Antalya bölgesi olayları, 199–207, 403

L

Ladik, 167, 174, 451, 493
Lala Mehmet Paşa, 435
Lala Mustafa Paşa, 291
La Mediterranee el le Monde Mediterranéen, F. Braudel, 96
Lârende, bkz., Karaman
Lazkiye, bkz., Denizli
Lehli tüccarların öldürülmesi, 259, 260
Levend (deyim olarak), 136
Levend eşkıyası, 17, 65, 72, 73, 85, 96, 98, 99, 115–122, 123, 124, 127; asi levend bölükleri, 297–302
Levendlerin tahribatı, 420–432 vd.
Levend – Sekban hareketleri, 115–127, bunlara karşı hükümetin savaşma yöntemi, 207–225
Levend ve sekbanlarla vilâyet devrine ehl–i örf' ün çıkmaya başlaması, 302–304; Levend gruplarının hızlanması, 316–320
Liha, 464, 465
Lori, 449, 497

M

Macaristan (seferi), 53, 119, 340, 343, 349, 353, 372
Mahmut (Rum vilâyeti bölükbaşısı), 352
Mahmut Beşe, 476
Mahmut Çavuş (Sivas nazırı), 399
Mahmut Paşa (Sivas Rum Beylerbeyi), 23, 357, 387, 390, 418
Mahzar (kadıların halk ağzından kaleme aldıkları yazı)
Maksut Bey (sabık Halep Beylerbeyisi), 306–307
Malatya, 295, 317, 318, 342, 347, 379, 380, 485, 500
Malatya Beyi, 342
Malatyalı Zeynel Bey, 429
Mali Tarih, Z. Karamürsel, 54
Malkara Kadısı, 163, 164
Mal Nazırı Kadı Kemal, 165
Manavgat, 162, 199, 200, 201
Manisa, 116, 161, 165, 166, 177, 197, 199, 276, 307, 407
Manisa Kadısı, 166
Manyas, 127
Maraş, 119, 317, 318, 322, 353, 384, 386, 397, 420, 436, 448, 449, 497, 500
Mare Kalesi, 419
Mardin Kalesi, 464, 465
Maruf Ahmet Paşa, 429
M. Ata, 486
Max Silberschmidt, *Venedik Memba'larına Nazaran Şark Meselesi,* 74
Medrese öğrencilerinde bunalım, 153–156
Medrese öğrencilerinin ayaklanması, 153–160; Anadolu geçesi öğrenci ayaklanmaları, 180–207; Ege bölgesinde medreseli karışıklıkları, 197–199; Rumeli geçesi öğrenci ayaklanmaları, 178–180
Mehayif müfettişi, 67
Mehmet Ârif, 238
Mehmet bin Mehmed Edirnevî, bkz., Edirnevî Mehmet Efendi
Mehmet Budak (Celâlî şefi), 473
Mehmet Çavuş (Bursa zaimi), 140
Mehmet Çavuş (şaki), 336, 346, 393, 447
Mehmet Çelebi, 155
Mehmet Giray (Celâlî şefi), 405
Mehmet II, Fatih Sultan, 33, 39, 40, 58, 97, 99, 340, 460
Mehmet Oğlu Fırıncı Bekir, 193
Mehmet Paşa (Sinan paşazade), bkz., Sinan paşazade Mehmet Paşa
Mehmet Paşa (Vezir), 22, 23, 382
Mehmet Paşa (Erzurum Defterdarı), 448, 449
Mehmet Safi, 29
Mehmet III, 21, 29, 68, 276, 286, 310, 340–352, 356, 369, 370, 459, 464, 483

Mellaş Arapları, 150–151
Memi Çeribaşı, 366
Memi Nazır, 406
Memi Subaşı, 338
Menteşe, 177, 240, 293, 294, 295, 331, 332, 358, 359
Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, İ. Hakku Uzunçarşılı, 145
Merzifon, 168, 303, 431
Mesih Kethüda, 125
Meskûkâtı Osmaniye Katoğlu, H. Ethem, 37
Mevlâlık (deyim olarak), 217
Mevlâna Celâleddin, 241
Mevlâna Secaettin Efendi, 400
Mısır, 56, 116, 253, 254, 345, 357
Mısır seferi, 56, 117
Midilli, 147, 410
Mihaliç, 125-127, 189, 277
Mihaliç Kadısı Şemsi Ahmet, 127
Mihal oğlu Hızır Bey, 163, 164
Milli Aşireti, 465, 467
Milli Aşireti Beyi Mehmet Bey, 447
Mir Mehmet Bey, 466, 467, 468, 469
Mirmiran Bölükleri, 352, 362, 363, 432, 433
Moğol bunalım, 97, 115
Mora Beyi, 62
Motio, Nikola, 382
Mudanya, 79, 127, 133, 190, 219
Mudurnu Kadısı Mehmet, 398, 427
Muğla, 161, 165, 176, 177, 197, 198, 199, 290
Muhafız, bkz., Mültezim
Muhafız Defterdarı Mehmet Paşa, bkz., Defterdar Mehmet Paşa
Muhafız Hasan Paşa, 341, 346, 348, 352, 355
Muhafız (müessesesi), 207–210
Muharrir Ahmet Paşa, 466
Mukataalar, 50–51
Munahic'ül İnşa, Yahya bin Mehmed, 157
Murabahacılık, 65
Murad Çavuş, 370
Murad II., 38, 104
Murad III., 21, 38, 39, 40, 41, 50, 55, 57, 58, 60, 68, 75, 106, 177, 195, 196, 199, 206, 220, 238, 241, 255, 256, 277, 285, 286, 287, 288, 289, 307, 308, 310, 321, 340, 342, 344, 345, 347, 355, 356, 367, 370, 396, 414, 455, 459, 483
Muratoğlu Alican (şaki), 151
Muslihiddin (Saray Kadısı), 65, 67
Muslu Çavuş (asi şefi), 419
Mustafa Âli, *Kunh'ül-Ahbar*, 28, 52, 102, 117, 226, 277, 289, 308, 351, 357, 363, 366
Mustafa Çavuş (Ankara ve Sorgun yöresinde kadı), 359, 363
Mustafa Çavuş (Erzurum mütesellimi), 432
Mustafa Paşa, 357, 430
Mustafa Selâniki, 23, 28, 102, 172, 289, 309, 324, 325, 440
Mustafa (Şehzade), 19
Muşki Mir-i Aşireti Salih Bey, 469
Mut, 231
Müderris Yahya, 367
Müezzinoğlu Mustafa Nazır, 406
Müfettişlik (müessesesi), 207–210
Mühimme defteri, metne bkz.,
Mültezim (deyim olarak), 18, 51, 131
Müneccimbaşı Tarihi, 121, 387, 394
Mürasele (deyim olarak), 216
Müsellim Ağa, 468
Mütekait Vezir Mustafa Paşa, 185, 186, 188
Müzevvir ferman, 444

N

Nahcivan, 96, 227, 368
Naima Tarihi, 22, 26, 37, 387, 391, 405, 433, 436, 471
Nalbantoğlu Ali Bey (sipahi zorbası), 432
Nasuh Çavuş (Amasya voyvodası), 352, 363
Nasuh Paşa, 315, 426, 427, 472, 484, 486
Nebî bin Abdullah, bkz., Bursa zaimi Nebi bin Abdullah
Nedkoff, B. Ch., 52
Nefesoğlu Mehmet (Altı Bölük sipahisi), 425, 426
Nefir-i Âm (tanımı), 480
Neslioğlu Mehmet, Çavuş (asi elebaşı), 278, 336, 346, 351, 367, 368, 380, 381
Neşrî Tarihi, 207
Nev'i zade Ataullah, 30, 379
Nevruz Bey, 468, 469
Niğde, 203, 236, 237, 239, 317, 318, 353, 362, 366, 384, 394, 417, 425, 479
Nişancı Ali Bey, 497
Nişan-ı Hümayûnun yayınlanması, 262–264; yeniden yayınlanması, 277–282; suhte cürümlerinin affı, 262–264; genel af, 272–273
Nuğman (eski Hamid beyi), 422, 423
Nuhbet'ül – Tevarih vel'-ahbar, Mehmed bin Mehmed Edirnevî, 23, 30, 387, 388, 403, 436
Nuh Paşa (Karaman), 341, 357, 403, 409, 410, 419, 422, 426, 435, 436, 452, 471, 483
Nurullah (Karaman yöresinde şaki), 143
Nuseybin, 465

O

Of, 431
Olaport, 449
X'uncu Hicrî Asırda Istanbul, A. Refik, 77, 489
Osmancık, 169, 396
Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Prof. Ö. L. Barkan, 61, 62
Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, M. Akdağ, 27

Osmanlı Kanunnameleri, Prof. Ö. L. Barkan, 43, 46, 48, 53, 59, 61, 62
Osmanlı mirî toprak düzeni, 490
Osmanlı Tarihi, Prof. İ. H. Uzunçarşılı, 116, 117, 120
Osmanlı Tarihinde Zorbalar, A. Refik, 25
Osmanlı Timar Rejiminin Bozulması, M. Akdağ, 27
Osman Yayabaşıoğlu (şaki), 176
Ovacık Alaybeyisi Aydın, 235

Ö

Öğrenci ayaklanmaları: Başlaması, 163–206; Anadolu geçesi öğrenci ayaklanmaları, 180-207; 1558–59 bunalımı, 162–171; hükümetin bunlarla savaşma yöntemi, 207–225; Kanunî Süleyman'ın son yıllarında, 171–178; Rumeli geçesi öğrenci ayaklanmaları, 178–180; Selim II. döneminde, 178–192 Medrese öğrencileri ayaklanması, 153–160
Öğrenci çılgınlıklarını yaratan ortam, 153–162
Öküz Murat (Ermeni şaki), 135
Öldürücü (lakaplı bir şaki), 177
Ömer Bey (Hamid Sancağı beyi), 392, 393
Ömer Bey (Rum [Sivas] ili arazi sayımında görevli), 66
Ömer Paşa, 396, 426, 434, 475, 476, 484, 487
Öşür, bkz., vergi
Öveys Paşa, 255
Özdemir oğlu Osman Paşa (sadrazam), 312, 313, 314, 315, 364

P

Pahalılık, 42–44
Palanka, 450–452, 494, 495
Para rejimi, 36–41; darlığı, 52–61, 462–463, 490
Pasinler, 83, 433
Paviçe, 414
Pazarbaşıoğlu Ali (Sipahi zorbası), 432
Peçevî sancağı, 232
Peçevi Tarihi, 22, 23, 29, 113, 121, 122, 324, 373, 379, 380, 383, 387, 388, 402, 404, 405
Penbe (deyim olarak), 35
Penbek, 449, 497
Peşkeş ödetme, 95
Peşte, 405
Peuples et Civilisations, 98
Pınar (Menteşe bölgesinde) 294
Pınarbaşı, 395
Pir Ali (Kuyucaklı zorba), 235, 236
Piremir, 193
Pirî Paşa (Adana beyi), 129
Piyale Paşa (Vezir, Kaptan), 187
Polat bin Derviş, 469

R

Raiyyet, 46, 47, 48, 49, 87; ayrıca bkz., sahib-i, rayyet
Rakka, 327, 397, 465
Ravzat'ül-Ebrar, Karaçelebi zade Abdülaziz, 30, 386
Reaya ile Kadıların birleşmesi karşısında Ehl-i örfün tutumu, 292–297
Recep Paşa, 393
Revan, 313, 314, 315, 449, 497
Rical (deyim olarak), 94
Rişte-i pehbe (deyim olarak), 35
Rize, 431
Rodos, 81, 191
Ruha, bkz., Urfa
Ruha Beylerbeyisine hüküm, 322
Rum Beylerbeyisi Mahmut Paşa, bkz., Mahmut Paşa,
Rum Beylerbeyisine hüküm, 273, 296, 312, 313, 322, 339, 341, 353, 366
Rumeli geçesi öğrenci ayaklanmaları, 160–161, 178-180
Rumeli Vilâyeti, 66, 67, 183, 263, 339, 340, 341, 353, 420; ayrıca bkz., Sivas
Rum Hazine Defterdarı Ömer Bey, 364
Rum Muhafızı Hasan Paşa, 363
Rum Sinanoğlu, 476
Rüstem Paşa (Sadrazam), 227
Rüsûm-i örfiye, serbestî, bkz., vergi
Rüşvet, 83, 116

S

Saatçı Hasan Paşa, 403
Saçlı ekradı, 388
Sâdat (deyim olarak), 194
Sadrazam Rüstem Paşa, bkz., Rüstem Paşa
Sağ Gureba Ağası Yusuf Ağa, 433, 434
Sahib-i raiyyet, 46, 47, 58 (deyim olarak, 67), 87
Sahtecilik, bkz., müzevvir fermanı, 66
Sahte tuğra çekmek, 444
Salmanlı, 321, 322, 399
Salmanlı Kadısı, 398
Samsat, 238
Samsun, 167, 168, 173, 176, 312
Sancakbeyi (deyim olarak), 18
Saraçoğlu Durmuş, 157
Sarı Ali (Celâlî şefi), 177
Sarı Handan (Celâlî şefi), 473
Sarı Mehmet Efendi, 400, 486
Sarı Memi (Celâlî şefi), 473
Sarı Selim, bkz., Selim II
Sarı Sinan (Suhte başbuğu), 181, 182, 183
Sarı ve kırmızı bayrak kaldırmak, 364, 376, 377
Saruhan, 166, 231, 276, 277, 293, 368, 401, 406, 407, 411, 412
Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, M. Çağatay, Uluçay, 64, 286, 356, 369, 411, 489, 490
Satırcı Mehmet Paşa, 471
Seferhisar, 148, 189

Seferoğlu Emre, 128
Sekban (deyim olarak), 72, 109
Sekban faaliyeti, 389–400, 412–419; ayrıca bkz. Levend
Selâmet (Celâlî şefi), 405
Selânik, 70, 78, 83, 128, 173, 179
Selânikî Tarihi, 23, 28, 102, 172, 289, 309, 324, 325, 344, 345, 357, 370, 371, 382, 383, 384, 385, 386, 397, 440, 444, 482
Selem, 65
Selim II., Yavuz Sultan, 37, 38, 56, 66, 81, 89, 90, 93, 99, 108, 109, 116, 117, 118, 119, 122, 136, 141, 170, 171, 178, 185, 192, 196, 197, 205, 218, 227, 229, 230, 231, 234, 238, 256, 285, 287, 311, 322, 371
Semendir Bey, 294, 295
Semendir Çavuş, 393
Serdar Ferhat Paşa, bkz., Ferhat Paşa
Serdar Sinan Paşa, 212, 315
Servihan Subaşılığı, 337
Seydişehir, 231, 250, 251
Seyyit Şerafettin (Tebriz kadısı), 306–307
Seyyit Mehmet Paşa, 481
Sıçan Mustafa Çelebi (Hass–ı Hümayun Emini), 127
Sındırgı, 144
Sırbistan, 52
Sivas, 22, 23, 82, 83, 119, 183, 273, 313, 317, 318, 341, 359, 364, 388, 399, 400, 401, 428, 429, 436, 443, 448, 484
Sivas Beylerbeyi Ahmet Paşa, 357
Silahdarlar Ağası Ali Ağa, 410, 411
Silah Taşıma yasağı, 214–215
Silah toplanması, 270–271
Silifke, 23, 83, 419
Silivri, 138, 139, 164
Simav, 23
Sinan Bölükbaşı (asi elebaşı), 421
Sinan Çavuş (Amasya kadısı), 303
Sinan Fakih (şaki), 202
Sinan Paşa, bkz., Çağalzade Sinan Paşa
Sinan Paşa, bkz., Koca Sinan Paşa
Sinan Paşazade Mehmet Paşa, 22, 23, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 404, 405, 435, 440, 485
Sinop, 167, 185, 187, 188, 189, 414, 425
Sipah ayaklanması, 20, 406, 408
Sipah – suhte anlaşmazlığı, 410–411
Sipah sürgünü ya da sipah zorbası yağması, 406
Sipahî Mehmet, 143
Siret Çavuş (asi), 387
Sisam, 149
Siverek, 244
Sivrihisar, 189, 190, 277
Siyak Mehmet (İçel'de hırsız), 137
Siyaset etmek ya da olunmak (deyim olarak), 180, 201, 204
Siyasî amaçla isyan edenler, 442
Siyavuş Paşa, 337
Siyret Çavuş (Karayazıcı'ya sığınan firarî), 440
Sofya, 77, 79, 81, 125, 126, 178
Sofu Sinan Paşa, 486
Sokullu Mehmet Paşa, 149, 255, 256, 292
Sokullu zade vezir Hasan Paşa, 23, 388, 427
Solakzade, 122, 379, 380
Solgarip yiğidi Budak, 233
Soma, 368
Sorgun, 239, 352, 364
Soygun ve gasp, 242–254
Söğütlü, 159
Sömük (ya da Sevmek), 408
Söylemez bölüğü, 186
Suhte (deyim olarak), 20, 155, 280
Suhte cürümlerinin affı, 262–276
Suhte isyanları, 281, 282, 302, 304, 305, 307
Suhtelere uygulanan sertliğin doğurduğu karışıklık, 302–304
Suhte teftişi, 305–307
Suhtelerin asker olabilmesi, 272, vd.,
Sultanönü, 259
Su, Kâmil, 36
Sultanönü Kadısı, 273
Sunullah Efendi, Şeyhülislâm, 387, 390, 403
Süklün Koca, 119
Süleyman I., 19, 38, 66, 79, 96, 100, 101, 109, 113, 118, 123, 129, 140, 148, 149, 159, 163, 171, 176, 177, 209, 224, 226, 227, 232, 234, 255, 284, 285, 286, 287, 309, 322, 370, 371, 459, 482
Sünnî, 116, 117

Ş

Şaban (Canikli şaki), 184
Şah Bey (Celâlî şefi), 473
Şahgeldi (Antalyalı asi), 346, 358
Şahin (Celâlî şefi), 405
Şah İsmail, 115, 116, 122, 227, 295, 322, 371
Şahkuluoğlu, 422
Şahveli (Bozok yöresi, hırsız), 133
Şahverdi, 403, 404, 437, 438
Şakşakî İbrahim Bey (Belgrad Nazırı), 471
Şam, 71, 254, 309, 386, 388, 391, 401, 434
Şam Beylerbeyine hüküm, 254
Şamdangeldi, bkz., Şahgeldi
Şarkîkarahisar, 82, 261, 303, 396
Şecaaddin Kadılığı, 425
Şehinşah (Karaman valisi), 93
Şehir subaşısı, 18
Şehrizûl, 434, 484, 485
Şehsuvar Bey (Amasya Sancakbeyi), 184, 185
Şeyhülislâm Sunullah Efendi, bkz., Sunullah Efendi, Şeyhülislâm
Şehzade Ahmet bkz., Ahmet I
Şehzade Bayezit İsyanı, 109, 120, 289
Şehzade Bayezid Vakası, Şerafettin Turan, 163
Şehzade Bayezit İsyanı, 481, 482

Şehzade Korkut, 116
Şehzadelerin taht kavgaları, 108–110
Şehzade Murat, bkz., Murad III
Şehzade Mustafa olayı, 71, 227– 228, 229
Şehzade Selim, bkz., Selim II
Şemsi Ahmet (Mihaliç Kadısı), 127
Şemsi Paşa (Kastamonulu), 255
Şer'iyye sicilleri (deyim olarak), 31
Şeyhli Kadısı Mehmet Efendi, 415
Şeytanoğlu İbrahim (zorba), 409, 410
Şeytanoğlu Memi (asi şefi), 407
Şiîlik, 116, 117, 118, 119
Şile, 65, 167
Şirvan, 352, 433
Şuhut, 415, 472
Şükrullah, 393
Şükrü Şikâyet, İbnülemin, 411

T

Tabakat'ül-Memalik, Celâlzade, 118, 119, 120
Tac-üt Tevarih, Hoca Sadettin, 116
Tahir Bey, 177
Tahir Çavuş, 198
Taht kavgaları, bkz., Şehzadelerin taht kavgaları
Talebe-i ulûmun isyanı, 273–276
Talebe nakipleri, 262–264
Talebenin kefile bağlanması, 212–214, 267–270
Tankır (ehl-i fesat ile dolaşan şaki), 168
Tankut, Hasan Reşit, 25
«Tarih Araştırmaları Dergisi», 24
Tarsus, 23, 119, 129, 162, 353, 379, 418, 419
Tatar Suhte, 180
Tavas, 294
Tavil Halil (Celâlî başı), 484
Tavil Mehmet (Celâlî şefi), 415, 416, 417, 421, 425, 426, 427, 435, 436, 471, 473, 475, 476, 484, 485
Tebedey ülkesi, 449
Tebriz, 306, 315, 365, 434
Tebriz Kadısı Seyyit Şerafettin, 306
Tebriz muhafazasında olan Vezir Cafer Paşaya hüküm, 315
Teftiş: Beylerin vilâyet teftişi, 316–320; Celâlî teftişi, 210; ehl-i fesat teftişi, 209; eşkıya teftişi 209, 326–329; Suhte teftişi, 209, 270, 271, 305–307; umumî teftiş, 326–328; ayrıca bkz., mehayif müfettişi; yağ ve kürk teftişleri
Tekâlif-i divaniye vergisi, 48, 49, 50, 55, 59, 95
Tekâlif-i örfiye, 45, 46, 61
Tekâlif-i şakka, 59, 95
Tekâlif-i şer'iye, 45, 46, 49, 58
Teke erki Beyi Ahmet Bey, 416
Tekeli Mehmet (Celâlî başı), 381, 497
Teke Sancağı Beyi, 273, 278, 279, 292, 293, 305, 358, 359; ayrıca bkz., Antalya
Tekman, 448
Telli İbrahim (zorba), 409
Temirtaş, bkz., Canfedaoğlu
Tepesi Tüylü (Celâlî başı), 381
Tercan, 324
Tereke (deyim olarak), 35
Tezgeldioğlu, 278
Tırhala, 410
Tırnakçı Hasan Paşa, 425
Ticaret, 33–36, 42–44, 75, 82, 83, 93, 113, 134, 208, 216, 225, 316
Ticaret erbabının şikâyetlerinden bahseden hüküm, 316
Timar rejiminin bozuluşu, 310, 311, 375
Timarlı Sipahi (fesatçı ve isyancı), 226–242; bunların üzerinde, İran savaşlarının etkileri, 308–316
Tire, 170, 255
Tireli Mahmut (şaki), 148
Tirhanyat kazası, 407, 407
Tiryâlet Beylerbeyisi Yusuf Paşa, 434
Tiryalet, 449, 497
Tokat, 23, 63, 71, 117, 162, 167, 182, 299, 364, 395, 400, 401, 479, 500
Toal Hasan (eşkıyabaşı), 478
Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, 491, 498
Toplumsal bunalım, 93–96
Toplumun duyduğu sıkıntı, 93–96
Toprak kadısı (tanımı), 348
Tosya kadısı, 297, 395, 396
Trablusşam, 253, 254, 341, 388
Trabzon, 53, 136, 245, 312, 431, 432, 491
Trakya, 491
Turguteli, 345, 356, 395
Turkic Sources, S. Tekin, 157
Türk Saz Şairleri, M. Fuat Köprülü, 299
«Türkiyat Mecmuası», 238
Türkiye'de Karayazıcı – Deli Hasan İsyanı, A. S. Tveritinova, 382
Türkiye İktisadî Tarihi, Belin, 75
Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi, M. Akdağ, 93, 113, 134, 205, 216, 255, 337
Tveritinova, A. S., 27, 28, 382, 438, 439, 446

U

Ucuzluk, 454
Ulamoğlu Derviş Nazır, 422
Uluborlu kadısı, 169
Uluçay, M. Çağatay, 64, 68, 286, 356, 369, 370, 411, 489, 490, 498
Ulûfeciler Ağası Ramazan, 189
Ulûfeli asker (deyim olarak), 490; ayrıca bkz. kapukulu
Urfa, 22, 70, 137, 306, 322, 378, 381, 383, 386, 388, 390, 440, 499, 500
Urgancıoğlu Mehmet, 414
Uşak, 253, 323, 382, 398, 472, 473
Uşak kadısı hüküm, 323

Uveyl Tuğca, 228
Uzuncarşılı, Prof. İ. H., *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 145
Uzuncarşılı, Prof. İ. H., *Osmanlı Tarihi*, 116, 117, 120
Uzunoğlu (Çorum'da şakî), 302

Ü

Ümera (deyim olarak), 94
Ümera İsyanları, 321–323, 361–369
Ümera kapılarındaki levendlerin tahribatı, 420–432 vd.
«Ün» dergisi, 82
Ürgüp, 236, 237
Ürneç kadısı, 245
Üsküdar, 102, 130, 131, 167, 188, 263, 291, 396, 454, 461
Üsküdarlı Kâşif, 429
Üsküp, 178, 180
Üveys (Dergâh-ı Âli Çavuşu), 422, 423
Üveys Paşazade Mehmet Paşa, 371, 408
Üveys (Daday yöresinde şaki), 230, 231

V

Varat Seferi, 471
Varna, 453
Varak aşireti, 366
Vefa Bey (eşkıya yatakçısı), 143, 144
Vekayi-i Tarihiye, Abdülkadir Efendi, 29, 376, 402, 448, 453, 471, 492
Veli bin Pirf, 101
Venedik, 74
Venedik Membalarına Nazaran Şark Meselesi, Max Silberschmidt, 74
Vergi (sistemi): Ağnam resmi, 52, 53; arazî vergisi, 118–119; cürüm ve cinayet resmi, 369; çiftbozan resmi, 53; tekâlif-i divaniye, 48–50, 55, 59, 95; tekâlif-i örfiye, 45, 46, 60, 61; tekâlif-i şakka, 59, 95; tekâlif-i şer'iye, 45, 46, 49, 58; salma, 87; sistemin değişmesi, 51–61; vergi koyma, 45–49; vergi toplama, 49–51
Vesika usulü, 455; ayrıca bkz.
Vezir Cafer Paşa, 315
Vezir Hasan Paşa, 363, 388
Vezir-i âzamı İbrahim Paşa, 366, 453
Vezir-i âzam Sinan Paşa, 372
Vezir-i âzam Yavuz Ali Paşa, 436, 446
Vezir Mehmet Paşa, bkz., Sinan Paşazade Mehmet Paşa
Vezir Mustafa Paşa, 357
Vezir Nasuh Paşa, 426
Vilâyet ve sancaklarda yönetim, 86–92
Viranşehir, 398
Voyvoda, 51, 82

Y

Yabanabat, 174
Yağ ve kürk teftişçileri, 186, 187
Yahya bin Mehmed, 157
Yakup Bey (Üsküdar subaşısı), 130
Yakup Çavuş, 131
Yalancı Şah İsmail, 322
Yalova, 133, 189, 211
Yalvaç, 200, 202, 205
Yanbolu, 179
Yanık Hasan, 128
Yarak (deyim olarak), 35
Yarakçı Yeniçeriler, 89
Yavuz Ali Paşa, bkz., Vezir-i âzam Yavuz Ali Paşa
Yavuz Sultan Selim, bkz., Selim II
Yazıcı, bkz., Karayazıcı
Yelkenci Kasım, 135
Yemen, 98
Yemişçi Hasan Paşa, 402, 404
Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması, M. Akdağ, 27
Yeniel, 319
Yenişehir, 492
Yerli sanatlar (zenaat), 33–36, 456
Yeşil bayrak taşımak, 410
Yevimli, 116
Yıldırım Bayezit, bkz., Bayezit II
Yıldızlı İbrahim (Celâlî şefi), 381, 420, 435, 484
Yiğitbaşıları (deyim olarak), 210–212, 280
Yozgat, 117, 118, 119, 133, 347, 449
Yönetim, bkz., Vilâyet ve sancaklarda yönetim
Yörük Kara Süleyman, 177
Yularkastı, 401, 414, 435, 484, 500
Yunan, 42
Yusuf Ağa, bkz., Sağ Gureba Ağası Yusuf Ağa
Yusuf Paşa, bkz., Tiryalet Beylerbeyisi Yusuf Paşa
Yürük (Anadolu Beylerbeyliği kazası), 348

Z

Zahire mübaşirleri, 83
Zaim (deyim olarak), 200
Zaim Mestan Ağa, 428
Zerefşat, 448
Zeyl-i Şakayık, Nev'i zade Ataullah, 30, 379
Zeynel Bey (Arapkir yağmacısı), 429
Zeytun Kadısı, 396
Zeyyat Bin Habib, 469
Zile, 364
Ziraî ekonomide bunalım, 61–85
Zorbalık, 226–251
Zülfikâr Çavuş (Bolu yöresi), 424
Zülfikâr Paşa, 475, 477, 484, 487
Zülkadriye Karsı, 430
Züptet'üt-Tevarih, Mehmet Salî, 29

Prof.Dr.
MUSTAFA
AKDAĞ

•

TÜRK
HALKININ
DİRLİK VE
DÜZENLİK
KAVGASI
Celalî İsyanları

1913 yılında Boğazlıyan'da doğan Mustafa Akdağ, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 1945'te "Celalî İsyanlarının Başlaması" başlıklı tezi ile doktorasını vererek, "Edebiyat Doktoru" ünvanını kazandı. 1947 yılında fakülteden ayrılmak zorunda kalan Mustafa Akdağ, önce Gazi Eğitim Enstitüsü asistanlığına, bir yıl sonra da Diyarbakır Öğretmen Okulu Tarih öğretmenliğine atandı. Mustafa Akdağ, öğretmenliğini sürdürürken, "Celalî Fetreti 1597-1603" isimli habilitasyon çalışması ile doçentlik tezini verdi. 1951'de Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'ne atandı. 1958'de de profesör oldu. 1972 yılında yaşama gözlerini yumduğunda, daha önce "Celalî İsyanları" adı altında basılan elinizdeki kitabı "Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası" adı altında yeniden yayına hazırlıyordu. Bu önemli bilim adamının "Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları)" adlı yapıtını okurlarımıza sunmaktan kıvanç duyarız.

Yazarın, ülkemiz tarihinin 1243-1559 yıllarını kapsayan iki ciltlik toplumsal araştırması: "Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi" adlı yapıtı da Cem Yayınevince yayınlandı.